

MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND

XXXV. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KÖNYVNYOMDÁJA

1906.

NYILVÁNTARTÁSI INTÉZET
Növekedési naplója
1944 - 87. 2064

F 4231/75

10801
R127

Lalt. 107.
1965

A Magyar Nyelvőr 1906. évi dolgozótársai és gyűjtői.

Alexics György	35 Horváth Cyrill	Sarudy Ottó
Badinyi Mátyás	Jeszenák Ráfael	70 Schuchardt Hugo
Bajza József	Kelemen Béla	Simai Ödön
Balassa József	Kallós Ede	Ifj Simonyi Gyula
5 Balázs Sándor	Kalmár Elek	Simonyi Zsigmond
Bán Aladár	40 Kardos Albert	Szabó Károly
Bartha József	Katona Lajos	75 Szalay Károly
Bátky Zsigmond	Kelecsényi Mihály	Szánthó Gábor
Beke Ödön	Kertész Manó	Szász Béla
10 Bellaagh Aladár	Keszthelyi Miklós	Szeder Fábán
Benkőczy Emil	45 Kirchner Gyula	Székely Etelka
Bérczi Fülöp	Kiss Ernő	80 Székely János
Bódis Sándor	Klinda Teofil	Szendrey Sándor
Budapesti Hirlap	Kocsis Lénárd	Szeremley Császár
15 Búzás Áron	Komjáthy Sándor	Loránd
Buzás Győző	50 Kovács Asztrik	Szilágyi Ádám
Csapodi István	Kovács Márton	Szinnyei József
Csefkó Gyula	Kozma Andor	85 Sztrokay Lajos
Endrei Gerzson	Leyrer Mátyás	Téger Béla
20 Fekete Ignác	Marianovics Milán	Teleky István
Fokos D.	55 Melich János	Tolnai Vilmos
Gábor Andor	Nádai Pál	Trencsény Károly
Galambos Dezső	Nefélj Mátyás	90 Váczy János
Galgóczy János	Ósz János	Vargha Damján
25 Gálos Rezső	Pál Antal	Verő Leó
Gombocz Zoltán	60 Pesti Napló	Vértessy Dezső
Gondán Felicián	Pungur Gyula	Veszprémi Bódog
Gyöngyössy László	Radó Antal	95 Vikár Béla
Györkönyi	Révai Sándor	Visky Károly
30 Halász Gergely	Riedl Frigyes	Vozáry Gyula
Háztartás	65 Rubinyi Mózes	Zichy Antal
Herczeg Ferenc	Ruhmann Jenő	Zolnai Gyula
Historikus	Sági István	100 Zoltai Lajos
Horger Antal	Sándor János	

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

1894

1895

1896

1897

1898

1899

1900

1901

1902

1903

1904

1905

1906

1907

1908

1909

1910

1911

1912

1913

1914

1915

1916

1917

1918

1919

1920

1921

1922

1923

1924

1925

1926

1927

1928

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

1938

1939

1940

1941

1942

1943

1944

1945

1946

1947

1948

1949

1950

1951

1952

1953

1954

1955

1956

1957

1958

1959

1960

1961

1962

1963

1964

1965

1966

1967

1968

1969

1970

1971

1972

1973

1974

1975

1976

1977

1978

1979

1980

1981

1982

1983

1984

1985

1986

1987

1988

1989

1990

1991

1992

1993

1994

1995

1996

1997

1998

1999

2000

2001

2002

2003

2004

2005

2006

2007

2008

2009

2010

2011

2012

2013

2014

2015

2016

2017

2018

2019

2020

2021

2022

2023

2024

2025

2026

2027

2028

2029

2030

2031

2032

2033

2034

2035

2036

2037

2038

2039

2040

2041

2042

2043

2044

2045

2046

2047

2048

2049

2050

2051

2052

2053

2054

2055

2056

2057

2058

2059

2060

2061

2062

2063

2064

2065

2066

2067

2068

2069

2070

2071

2072

2073

2074

2075

2076

2077

2078

2079

2080

2081

2082

2083

2084

2085

2086

2087

2088

2089

2090

2091

2092

2093

2094

2095

2096

2097

2098

2099

2100

2101

2102

2103

2104

2105

2106

2107

2108

2109

2110

2111

2112

2113

2114

2115

2116

2117

2118

2119

2120

2121

2122

2123

2124

2125

2126

2127

2128

2129

2130

2131

2132

2133

2134

2135

2136

2137

2138

2139

2140

2141

2142

2143

2144

2145

2146

2147

2148

2149

2150

2151

2152

2153

2154

2155

2156

2157

2158

2159

2160

2161

2162

2163

2164

2165

2166

2167

2168

2169

2170

2171

2172

2173

2174

2175

2176

2177

2178

2179

2180

2181

2182

2183

2184

2185

2186

2187

2188

2189

2190

2191

2192

2193

2194

2195

2196

2197

2198

2199

2200

2201

2202

2203

<

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz-József-part 27.

A SZÉKELYUDVARHELYI KÓDEX.

A Székelyudvarhelyi kódex sorsa igen jellemző a mi tudományos állapotunkra. Körülbelül harminc évvel ezelőtt fődözték föl s mutatták be az Akadémia nyilvános ülésén, 15—20 évvel ezelőtt kinyomatták, s a kinyomtatott példányok még most is a nyomdában hevernek, s a nyilvánosság még most is csak annyit tud erről a nevezetes nyelvemlékről, amennyit a Magyar Nyelv című folyóirat árult el nem rég (1:74):

»Székelyudvarhelyi kódex. 1528-ból. Nyujthódy András szerzetes írta Tövisen, Alsó-Fehér m. Tartalma: Judit könyve, vallásos elmélkedések a hitről, a miatyánkról, az imádságról, a halálos bűnökről, a szentségekről, a szentlélek ajándékairól, a halálról, az engedelmeségről, Sz. Anselmusnak egy pár irata a szerzetességről és Jézus tanításainak bibliai szövegei. A székelyudv. kath. gimnázium tulajdona; innen neve. Kiadása, Szilády Árontól,¹ sajtó alatt van.«

Akiknek a kódexszel dolguk volt, azoknak annyira sikerült róla való minden tudomásukat véka alatt tartani, hogy még az annyira körültekintő Zolnai Gyulának se lehetett sejtelme létezéséről, mikor kiadta Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig c. alapvető munkáját (1894). Egy-két évvel ezelőtt pedig Kolozs-várról értesítettek, hogy Székelyudvarhelyt fölfödöztek egy nagybecsű régi kódexet s két ottani tanár vállalkozott, hogy ismertetni fogja: persze ugyanazt a kódexet, amelyet tudósaink már egyszer fölfödöztek, harminc évvel ezelőtt. Ámde azt az ismertetést azóta is hiába vártuk, s a kódex kiadása sajtó alatt lehet — eddigi tapasztalatainkból ítélve — még vagy húsz esztendeig. Azért szükségesnek tartom, hogy legalább röviden ismertessem a Magyar Nyelvőrben ez ismert s mégis ismeretlen kódexünk nyelvi sajátságait és ritkaságait.

¹ Tkp. Szabó Sámuel kolozsvári ref. tanár gondozta és javította a nyomtatást.

Igen érdekes az a bejegyzés, melyet Judit könyvének végén olvasunk:

»Ymé azerth en zerető hvgom *ivvythody Ivdith*, az te neveden valo zenth azonnak kőñve, mel'et en, az te zegeű bat'ad, *ivvythody frater andras*, megh yrtham az dyaky bōtvéről, ez mağar űelwre, az te hozzád valo atyafyvsagos zeretetnek myatta meg gőzettetvéén, es hog' ne lennél az te celladban az te zentednek kőñvénelkvl, de vallanád ezt az te lelkednek vygasztalasara. Ne nézed kedég zerető hvgom ez yrasnak az ő parazt voltat, hanem az ő ygaz értelmét kyben hamyssat nem lelhez.« (103. l.)

A kódexnek különböző részei hat kéz írását mutatják (I. 1—232 — II. 233—312 — III. 313—321 — IV. 323—337 — V. 337—356 — VI. 357—376). Az első és második kéz írta rész a legterjedelmesebb s legértékesebb; az első rész maga majdnem fele az egésznek. A hatodik kéz írta szöveg nagyrészt szórul szóra egyezik a Döbrentei-kódex evangéliomos részével.

Minthogy a kódexet csak kinyomtatott alakjában ismerem s a kéziratot nem láttam, a helyesírásáról pontosan nem adhatok számot. De az első s a második kéz írta rész úgy látszik sokban hasonlít a Bécsi-kódexéhez és társaiéhoz, pl. az ínyhangok jelölésében (*l, t, n*, de részben *ny, ty*) s úgy látszik a *cs* hangéban is (a nyomtatvány *č*-vel helyettesíti; a *c* hang részint *cz*-vel, részint *c*-vel van írva), továbbá — az első rész — a zárt *ē* és *é* hangnak *é* jelében: *mégħ vōn minden erősségħeket*, azaz *mégvōn minden erősségħeket*. De ezt a jelt a másoló már legtöbbször elhagyta s viszont nem ritkán a nyílt *e* jelölésére is alkalmazta, alkalmasint tévedésből, az ilyenkor föltehető eredetibb *ē* betű helyett, mellyel a legrégibb biblia jelölte a nyílt *e* hangot; azt írja *tévekvel, félémének, ellénében* e h. *tévékvel, félémének, ellénében*. Leggyakrabban mégis a hosszú *é* jelének veszi (sokszor meg is kettőzteti: *ée*), s aztán ennek a hasonlóságára a hosszú *á*-t is ékezettel jelöli: *mégħ gywytá, zertartás* stb. Ezzel a jellel más kódexben még nem igen találkozunk. — De a második kéz helyesírása némely tekintetben eltér az elsőtől: szó végén *k* helyett *c*-t ír, többször alkalmazza az *sc* jegyet (*resceben, rescenek*) stb. A harmadik s a hatodik kéz a *cs* hangot már *ch*-val is írja. Annival föltűnőbb a hatodik kéz írásában, hogy a magánhangzókat igen sokszor a kódexek kora előtti szokás szerint jelöli: *harum, hul, nogy, tymlecz, wruk, fuld, fulseg, befvdwzenk* stb.

A hangtani sajátságok azt bizonyítják, hogy az első s a második rész egymástól független eredetű. Az első résznek

határozottan keleti székely jelleme van (Nyujtód, mely a kódex írójának valószínűleg hazája volt, Háromszék megye kézdi járásában van). Székelyes pl. a többesszámú és a személyragos tárgyeset zártabb kötőhangzója: *gabonákat, azokat, határimot, orcádot, vérünköt, münköt, urokat, öket* stb. stb. Igaz, hogy közben gyakran nyílthangú alakot is ír: *áldozatokat, élöket, feleségünket, útcájokat, szívöket* stb. De a második rész csakis a nyílthangú formákat ismeri. A keleti székelységre mutat azonfölül az első részben *porončol*- 170, 171 stb. (a 3. kézában is *poronchol*- 313), holott a második részben *parančol*- 262, 273. Az első részben *vrvsol*- 172, *vrvsag* 206: a másodikban *oruos* 264. Az elsőben *reá* helyett *rya* 168, 191, *ryaya* 70, *ryayok* 83, sőt már ez az összevont forma is: *ryok* 83, 89 (mint ma is a csíki székelységben); de a második részben *rea* 236, 239, *reiaioc* 257. — Végre nagy különbség, hogy az első rész *ë-ző*, ellenben a második határozottan *ö-ző* (*igön, tizönkettődic, erdőmlöm, esöt, kőrnýkőzic* stb.), noha *ë-ző* alakokkal keverve. A második részben az udvarhelyi székelység nyelvméleke van megőrizve, mint a vele legtöbb tekintetben egyező Teleki-kódexben.¹

Egyéb figyelmet érdemlő hangalakok a következők: *vissza* helyett *vyzha* (108, jegyz.); a NySz-ban s Budenz MUSz-ában idézett forrásokon kívül előfordul még ez a *viszha* alak Székely István krónikájában (*viszhavonas* 169b) és Magyarinál (Orsz. roml. 3), tehát annyi különféle forrásban, hogy az *szh* alig lehet »csak különös írásmód *szsz* helyett«, mint Budenz véli; — *yzho-nyodas* 10, *yzhoňosag* 168 (vö. a TelC-ben *yhzonv* s több régi írónál *iszszyonyú* stb., l. NySz.); — *nem-kell* helyett *nyinkel* (167 négyszer, más erdélyi írónál is, l. NySz.); — *hadnagy* helyett *hannağ* 17, 24; *szenved* h. *zemmed*- 232 (vö. *zemwedönk* 52); *hamvat* h. *hammat* 37; *előlső, utolsó* h. *elősső, vtoisso* 162 (a második részben *utolso*); — *üdvözül* helyett *üdözöl* (105 kétszer, 174), de a második részben *üdözözteenk* 147. — A 2., 4. és 6. kéz írásában néha ilyen *l*-nélküli hangalakokat találunk: *dogom* 309 (de *boltba* 311), *nyocyadik* 325, *buccheseg* 358 (vö. *bewch* már néhány más kódexben is, NySz.). — Az *Agoston* név az 1. s 2. részben többnyire *agastan*, az 5.-ben *agastan* és

¹ Csak az a föltűnő, hogy a Szék. kódex 2. része s a Teleki-kódex is folyvást csak a nyílthangú *azokat, orcádat, öket*-féle alakokat használja, holott ma ott is a zárthangú alakok uralkodnak: *azokat, öket* stb.

agostonvegyest (354—55). — Végül még ezeket a formákat említtem: *han zamvyak*, azaz *hány-számújak* 121, *tyzta zŕwŕyek* 232, és *zomoruuaban* vagyis *szomorúvabban* 243.

Az igeragozásban nem sok különösségre akadunk. *Tŕrhet* 247 e h. *tŕrlhet*, azaz *tŕrölhet* (l. TMNy. 253). *Hywy engemeth*, azaz *hiuj* 154 (vö. az Apor-kódexben *heiuuy* azaz *héjuj*, l. TMNy. 215, jegyz.); *vyvtt* 22, *yvtt* 78 = *viutt*, *iutt* (vö. *viut* Heltai, *vivutt* Thaly: Adal, *ivutt* ma is Háromszékben és Debrecenben, *ihutt* Szatmár vid., l. TMNy. 241); *nyvgtv* 21 (így Heltainál, Sylvesternél, s úgy látszik még ma is a Székelyföldön, TMNy. 264, jegyz.) — A *vŕn*, *vŕn*-féle elbeszélő alakok mellett ilyenek is akadnak: *tŕŕl* 40 = *tŕl*; *megh haragwnak* 25 = *megharagúnak*, azaz *megharaguvának* (ugyanígy Székely Istvánnál, továbbá *meg haragwl* KulcsC. e h. *megharaguvál* stb. TMNy. 629, 272). Az ikes ragozásra nézve érdekes az *esik* és *es* közti különbség, mely még ma is megvan a székelyeknél; az esőre vonatkozva iktelen: »nem *esse* *essŕ*« 159, de különben ikes: *esyk* 170 (l. Az ikes ragozás története 32). A *fekszik* ige még itt is iktelen, mint sok más kódexben s pl. még Székely István zsol-táraiban: *feksen*, azaz *fekszén* (l. Az ikes r. tört. 16).

A névragok közül egyfelől az eredeti *-tŕl tŕl*, másfelől a *-bŕl bŕl* és *-rŕl rŕl* magánhangzóbeli különbségét fölmutatja még a második kéz írása; ellenben már egyforma *ŕ* ŕ-vel írja az első kéz: *-tŕl bŕl rŕl* stb., a hatodik kéz azt az átmeneti állapotot mutatja, amelyből sok mai nyelvjárásnak *-tŕl rŕl bŕl*-féle kiejtése fejlődött: hogy t. i. a *-rŕl rŕl* a *-tŕl tŕl* hatása alatt *-rŕl rŕl* lett, de a *-bŕl bŕl* egy ideig még ellentállott az analógia hatásának (l. ezekről TMNy. 674—5). — A *-vel*-ragos alakok az első részben még rendesen így hangzanak: *tevŕkvel*, *azokval*, *nŕpvel*, mint maiglan is ejtik a csíki székelyek (csak itt-ott találunk ilyent: *bŕvseghel* 3, *ŕzzel* 217, *malasztal* 226), ellenben a második kéz mindig az újabb rendes alakot használja. — Itt említjük még a *nŕlkŕl* névutót: a második kéz mindig a mai formájában alkalmazza: *aldomasa nŕlkŕl* 246 stb., ellenben az első kéz a régebb szokást követi, melynél fogva e névutónak első eleme, t. i. a *-nŕl nŕl* rag a megelőző főnévhez illeszkedik: *nylnalkŕl es tŕrnelkyl es paysnalkŕl* 21—22, *ytnalkŕl* 213 stb.

A névszóképzők közül a *-nyi*-t rendesen *-né* alakban találjuk; azonfölül ezeket a teljesebb formákat, minőket különösen legrégebb bibliánk őrzött meg: »*mynemŕvek es menyŕek*« 16 (a

BécsiC-ben a megfelelő helyen: *minëmôuec es mënéciee*); *het lab nyomdokneyat* 272 (emezt innen idéztem már a TMNy-ban). — A *-beli* képző az első részben mélyhangú főnevekhez többnyire illeszkedik: »kétkelkedés az önön *magabaly* erőről« 218, *egyptombaliaknak* 20, az *esebonbaly* hatalmasokat 23, *efesombalyaknak* 158. Ezt a nevezetes illeszkedést kódexünkön kívül talán csak a Lobkovitz-kódexben és a mai udvarhely megyei népnyelvben találjuk, pl. *mi járásbali*, hozzábeli h. *híszábali* (*hézábali*?) MTsz. — Érdekes a második részben ez a képzés: *haromzerő* a halál 233, azaz háromféle; megüresíti ez világnak szeretőit *harom zerő* jótúl 272. S az első részben ez a képzés: »az *mécízlő* édes zaw, ayeytatos zent bernald doctor« 177; »az zeplőtelen *vyragló* [olv. *vyraglo*] zep zenth tyztasaghot« 193. Emez előfordul a WinklerC. 247 s a GömörC. 101. lapján levő egyező szövegben: »testődnék *veraglo* ifywsagaban« (a PozsC. 2. lapján ugyanaz a szöveg így van fordítva: *yffyw vyragos* testedben). Ilyenek még: *Ó zizlee* [*szüzlő*] szép szemek csillagozó fényességgel csillagozván, *ó rosale* [olv. *rózsáló*] piros tindeklő szép orcák, *ó aranyszínnel fénylő szép sár hajak*, *ó mézi édességgel folyó avagy edeslő szép ajakak* (NagyszC. 119). *Rózsáló* az Apor és Érs.-kódexben is (NySz.). S itt legyen szabad egy szövegkritikai hozzátétést megkísérteni ugyancsak a NagyszC.-nek következő helyéhez: Nézvén a te két *kőlenlő* kiseded szép szemeidet tégedet ölelget vala és csókolgat vala (136). Ezt helyesen alkalmasint így kell olvasni: *kőkenlő* = kökénylő. Győr megyében ma is mondják a kökényszemű leányról, hogy *kökénylik* a szeme (l. Nyr. 6:189).¹

Mondattani jelenséget alig mutat kódexünk olyat, amit más nyelvemlékekből ne ismernénk. Mint több más kódexben, itt is megvan ez a nevezetes igenévi szerkezet: Megörözött az ő anygala engemet *ynnéeth ky meenettem* és ottogyon való létemben, és *onnan yde vyzha megh téréttem* (80). A Bécsi-kódexben is így hangzik ez a mondat: *Ő anygala megörízött engemet innet elménettem es ot lakattam es onnat ide fordolattam* (39). — Az igenév tárgya rag nélkül, mint a kódexekben rendszeren: *Az kyk az ellenseg megh gőzween terenek betvliaba* (90). *Elkeli* (4), *elmúlja* (44) tárgyasan használva, mint az első Tinódinál is, a másik pedig a régiségben gyakran (l. NySz.). A *szán-*

¹ A NySz.-ban a NagyszC. mondatát a *kellemő* cikkben idéztem kérdőjellel, mert akkor *kőlemő*-t gyanítottam benne.

dékozik ige tárgyias alakban használva: *hog ha zandekozza az ő életet meg iobittani* (291, mint a szintén udvarhelyi Teleki-kódexben: *ötet zandekoza hazassagra adnya* 2 stb.; l. erről a szerkezetről Nyr. 24:330). — Az összetett mondat köréből nevezetes a *demaga* köztársaság és-sel való halmazása, erre más nyelvművekben nem ismerünk példát: Senki nem bizonyos miképen hal meg, jól-e avagy gonoszúl..., avagy egyéb kénnal: *es demaga bizonyossággal szükség, hogy meghaljon...* Továbbá Nero császár hiszi vala nem olyan éktelenül meghalni: *es demaga önön maga ölé meg magát* (248). Latinosság? —

Kódexünknek legnagyobb értéke mégis abban áll, hogy szókincsünk történetére nézve számos érdekes fölvilágosítást ad. Az ezekre vonatkozó adatokat és megjegyzéseket itt közöljük¹:

azonnal helyett *azonval* 83; ezt azért említem, mert eddig Budenz magyarázata szerint az *azonnal* és *ezennél* időhatározókat az azonos jelentésű *azonhelyt* és *ezenhelyt* rövidítésének tartottuk (l. MNyszet 5:453 és MHatározók 2:355).

böszörmény (4) itt is izmaelitának felel meg (félreértéssel *izraelita* helyett) és megerősíti a Beszt. és SchlSz. tanuságát, mely szerint a *böszörmény* szó valaha izmaelitát jelentett s azonos a Zrínyi és Gyöngyösi *muszurmány*jával vagyis *muszulmán*nal (török *müslman* stb.; NyK. 24:333).

cihogás: »Nag cýhagassal kačagassal mo[n]da« 295. Ma is csak a Székelyföldön ismert szó (MTsz.).

cipelyüs 94, a *cipő*nek legrégebbi formája (a középlelatin *zipellus*-ból, l. Nyr. 24:184) belőle lett népetimológiával *cipellös*, *cipellő* s végre a mai *cipő*.

csercselye: »Fel wéwe... föleybevalo éékes čerčelyth« (63), az eredetiben inaures, fülönfüggőt. Ilyen alakban e szót ma is épen Háromszék s a moldvai csángóság használja, más székely vidékeken *csercse*, *csörcse* (< oláh *čerčel*; vö. Nyr. 22:249).

csipdesés 349; a *csipdes* igére sincs kódex-kori adat.

dísz: »az anğal dyzō zép zent bonaventura doctor atank« (174). Ugyanez a kifejezés az ErdyC. 559. lapján: »O howa meenek az eelÿen anğyal dyzew neepeke«.

égesztel: »Myndenek mel'eket zolal, byzoňok, es nynčen az te bezedidben valamy megh ygééztelendő« 52 = *ninc te bezedidben sem eg megfeddes* BécsiC. 29. Nevezetes szó, eddig a régiségből egyáltalán nem ismertük, ma is csak a Csallóközben és környékén él *égesztel*, *igesztel* alakban és 'zaklat, ingerel' jelentéssel. Kétségtől eltekintve egyeredetű vele a györmegyei és somogyi *églet* tájszó, mely szintén a. m. zaklat, pirongat, s a székely és alföldi *égedelem*

¹ Mellőzzük rendesen az olyan elavult szokat, amelyeket eddig is eléggé ismertünk a kódexekből (*venerék* stb.).

(erős bosszuság' stb.), *égödelöm beszéd* (éktelen káromkodás', MTsz.). Ide tartozik még: »*iglelni*, reprehendere aliquem durius et frequenter« (a régi Tsz.-ban; az új MTsz. nem vette át). A palócok azt mondják: *ingesztel*, ez nyilván az *égesztel* és *ingerel* szók kereszteződéséből keletkezett (Szinyei az *égesztel*-t veszi az *ingesztel* alakváltozatának, MTsz.). Az egész szócsoport az *ég* ige származékának látszik, mint pl. *megpirít* és *řironqat* is eredetileg piritást, sütést jelent; vö. *nem sül ki a szemed?* t. i. székelyletedben, MTsz.

égyëm: ezt a különös szócskát igen gyakran alkalmazza a második rész írója, még pedig eredeti, úgymond, azt mondja, inquit, inquam' jelentésében is, pl. sokszor egymásután 286—8 l. (ered. *ígyën* azaz 'így szól, úgymond'? a Dráva vidékén *ígyëm*, *ígyön* alakja is van, l. MTsz.). Érdekes, hogy a szintén székely Teleki-kódex is sűrűen használja, és Aranka Györgynek egy nyilatkozata is arra vall, hogy 1791-ben még éltek vele Erdélyben (l. Gyulai Ágost, Nyr. 27:574). Annál különösebb, hogy jelenlegi használata — legalább a MTsz. adatai szerint — a drávavidéki nyelvjárásokra s a Dunántúl déli részére szorítkozik.

égyenít: *Ez vtolsok egy idewth miettek* [így?] z [s] wketh *hoziank egyemeyted* [így?] 364 = *ez vtolsok ég időt miveltek es hoziank őket égeneited* DöbrC. 292: pares illos nobis fecisti. Ez az *égyenít* ige, mely igen ritka, szintén bizonyítja, hogy az *egyenes*, *egyenetlen*, *egyenlő* közös alapszáva *egyen* névszó volt, s ez maga is előkerül a Birk-kódex 1. lapján -ént raggal: *egyenent*.¹

emelít: »*Közelb yarvla az karpythoz, es fel emelyte azt*« 86. Erre az igére a kódexek korából eddig nem volt adatunk.

észfek v. *eszfek* 'észak'. Ez a titokzatos szó eddig csupán-csak a Bécsi-kódexből volt ismeretes. Ott igen gyakran előfordul, még pedig sokszor tévedésből 'auster, meridies, dél, délszak' jelentésében is. Hogy északot jelent, az a BécsiC. több helyéből is (ahol a többi világtáj nevével együtt vagy a *délszeg* ellentétéül használja) világosan kitűnik, de bizonyítja most a SzékC. is: »*Elyvta az assvr az hegekből az eezfek felől*« 92 = *iduo Assur ahégyecből ezfecfelől* BécsiC. 45; a latin szövegben: venit ex montibus ab aquilone. — Munkácsi e szót az oszét *äxsäw* 'éjtszaka' föltehető **äxsäwäk* származékából magyarázza (Árja és kauk. elemek). Én azt hiszem, *észfek* csak az *éjszaka* alakváltozata. Kódexeink néhány helyéből kitűnik, hogy az *éjet évnek* is ejteték, mint az *íjat ívnek* stb. (*szíj*, *szíjú*: *szív*, *szívu*; *fejál*: *févalj*; *hěj*, *hėjú*, *hiú*: *hévság*, *hívság*, *hívalkodik*; *bújik*: *búvik*; *hív*:- *hív*; *óv*: *ój* stb. l. TMNy. 258). Az Ehrenfeld-kódexben »ez *evnek* minden tyztessége« (omnia solemnia hujus noctis, 74) csak *évnek* lehet, mert az *ev* betűcsoport sohase jelöl ő hangot, ezt mindig *ew*-vel írja. A Winkler-kódex 259. lapján »zereteth-

¹ A latin *aequaliter* fordítása, a. m. egyenlően, egyformán, egyaránt; l. Dézsi: Sz. Ágoston regulái 18.

nek kõnvey legenek *ewy* ees napi kenyereym« alig lehet más mint *évi*, s azt a híres kifejezést a Winkler-k. 236. lapján »*ewnek ew vadaban*« szintén így olvashatjuk: *évnék ő [é]vadában*, azaz éjnek évadán (vagy *évnék ő vadában*, föltéve, hogy ez a népetimológia már abban a korban keletkezett; vö. *enek ő ewadan* DebrC.¹) — Már most tehát az *éj-szak* mellett volt **év-szak* is ugyanavval a jelentéssel, azután az összetétel elhomályosodásával és illeszkedéssel **éjszek* (ma is van *iszek* Szolnok-Doboka megyében s belőle *iszkes* 'északos' melléknév Beszterce-Naszódban) — és **évszek* vagyis a kiejtésben **éfszek*. Az */sz*-hez hasonló mássalhangzócsoporthoz, amelyeknek második hangja sziszegő, nagyon hajlandók a hangátvetésre, vö. *suviksz*: *subick*, *lekce*: *lecke*, *laksa*: *laska*, *háksó* (*hágcsó*): *háskó*, *zsakcsó*: *zsacskó* stb. (l. Nyr. 7:346). S épügy lett az **éfszekből észfek*, — tehát végelemzésben *észfek* az **évszekből* vagyis éjszaktól. Q. e. d.

folyam: »*Kereztelkedõnk, fol'amnak, az az vyznek, kerezt-segheben*« 106. Ezt azért idézem, mert e főnévnek a kódexek korából eddig csak egy adatát ismerjük (1528, Oklsz.), azt is Erdélyből. A mai népnyelv nem igen ismeri (hol használja a nép?), az irodalomban való elterjedését Pázmánynak köszönheti.

gyutság, eddig ismeretlen szó, a. m. mohóság: »*Az torkosság, az éteknék mértéktelen valo es zertelen valo gútsaga, awag mohsága*« 207. (Vö. csagataj *jut*-, tatár *jol*-, nyelni?)

heber: Hebraeus; Szily K. azt állítja a NyUSz.-ban, hogy ez a szó csak 1841-ben tűnik föl Ballagi Mór értekezésében: *A heber költészetéről*. Ámde megvan már négyszáz évvel előbb a Bécsi-kódexben: »Innepének napia az *Eberectől* scentec napinac zamaba vétettetic es tizteltetic a' sidoctol mend ez napiglan« (47). »Mel nepből vágte? Es monda nekic: *Heber* vágoc en es meínec vrat istenet felem« (241). Hasonlóképp megvan a Szék. kódexben 136: »Amen. ez ygeh...nem maçar zó...hanem nemes tyzta sydo ygeh, *éeber* úelwen yg mondvan...byzoúval, awag, yg léégen.« S a hagyomány e szót bizonyosan fönttartotta szakadatlanul napjainkig. (Vö. még: Epistola *Ebreosoknak*, DöbrC. 271.)

hurok. A NySz.-ban nincs Heltainál régibb adat s a 17. századig csak *urok* alak ismeretes (Faludinál *ürök*). Heltainál nem sokkal régibb a Gyöngyösi szótártöredék; ott a 3840. és a 3874. sz. a. szintén azt olvassuk: Cap[u]lum... *Vrok*: kiben fog-[yak az marhath]. Capulum... *Vrok*: kibe az vad allatokath: Barmokath megh foghnak. Most ime régibb adatot kapunk kódexünk 59. lapján: *Fogattasséék megh az önön zemeynek vrok*-

¹ Szarvas Gábor Nyr. 4:78 így írta át: *õnek õvadaban* (s én — sajnos — innen vettem át ez adatot a NySz.-ba). Pedig az *õ* hangot a Winkler-k. a 123. laptól végig *o*-vel írja, nem *ew*-vel (csak a 3. személy névmását írja vegyest, *ew*-vel és *o*-vel). Azonkívül hangtani szempontból se valószínű, hogy az *éjnek ő* alakja lett volna. — Ez alkalommal sajnálatomnak adok kifejezést, hogy a M. T. Akadémia II. osztálya még most se nyomatta ki azt a híres értekezést az *évad haláláról*.

yaban, tehát szintén *h* nélkül s ugyanilyen hangalakja él maiglan a Székelyföldön. Mivel a *hurok* alak sokkal később (1640) mutatkozik, mint az *urok*, arra lehetne gondolni, hogy a *hurok* tán csak idővel keletkezett (a *húr* szó hatása alatt?). Vö. altaji török *uruk*, mongol *urja*, tunguz *urka*, mandzsú *urgan*: ezek mind hurkot jelentenek. De a mandzsuban s a tunguzban van *zurga*, *zurka*, török nyelvekben *kuruk* 'hurok' s a szamojédban *hurku* zsinór. (L. Budenz adatait NyK. 20:153)

ygreccségh 210 — a Nádor-kódexben is, l. NySz.

kép, ill. *fakép* 57 a. m. karó; a JordC-nek s későbbi íróknak van lándzsa jelentésű *kép* szavuk, l. NySz. 2. *kép*.

kérkedség 180 a. m. kérkedés; a NySz-ban is.

kórit, ill. *megkórit* 89, 213 a. m. megbetegít; NySz. *kóru*.

különözik 178 a. m. különbözik; a NySz-ban is.

[ló:] *szent Mihály* lova 272; a NySz-ban csak 17. száz.

megmaradék 84, mint a 15. s 16. században gyakran.

megnemesít (nemes emberré tesz) 99; kevés régi adat.

némü (*nemű*, *neműképpen* 218, 219, 227; a 94. lap jegyzetében is *nem oryasok* h. olv. *nemű oryasok*) e h. *néminemű*, sajátságos összevont alak, máshol tudtomra nem fordul elő.

nyegödés 201; NySz. csak a 17. századi Czeglédiből van *nyegődik*, MTsz. csak a székelységből *nyegődözik*.

meg-restít: Megh restyti embernek dolgat az yoknak mwnkayaban 176. A NySz. Pázmányból idézi.

meg-rögöz: Az *ky kételkedyk*, *ne alayča hoj valamyt nyeryen az ő ymadsagaban...* az ymadsagnak előtte *fyam*, *megh rögözzyed az the lelkedeth*, azaz elméédet 141. Ez a tárgyias *rögöz* ige a Kulcsár-kódexben s későbbi íróknál is előfordul, párja a visszaható *rögzik*, s emeből alkották újabban a műveltető *rögzít* igét, mely szakasztott azt jelenti, amit az az elavult *rögöz*.

sűgás-hűgás? és *susdorlás*, a. m. *sűgás-bűgás*, *susogás*: Az *swgas hogas* [így?], és *svsdorlás*, *mykoron valaky*, *haborvsagnak magwat hynty az at'afyaknak*, *awağ hvgoknak közötté* 204. Azért *monğa az bölc salamon*, *ne nevezteşel svsdorlonak*, és az két *nelvő meg atkozatott* 205. Talán volt ilyen ikerszó: *sűgni-hűgni*, mert a Vitkovics-kódexben is ez van írva (63): *Sugoknac hugoknac ragalmazoknac ket nelvőknec tarsasagat vtalad*. (L. erről Kiss Ernőt Nyr. 33:279.)

súly, *súlyság*: *E halot ielőntetic nehez nec: es sulnac leni...* vgan ezőnkepen a byññs ember; az halalos byññert: oly igőñ sul: oly igőñ nehez 236. Yme mikepen ielőntetic meg az byññ nec sulsaga: es nehesege 237. Innen és a NySz. több idézetéből kitűnik, hogy a *súly* szó eredetileg melléknév volt.

szolgás: *Elw menven az solgas embernek solgay mondanak* 362: *accedentes servi patris familias dixerunt*, Máté ev. 13:27 (JordC. *családos ember*, MünchC. *házi atya*). Eszerint a DöbrC. megfelelő helyét: *Elő menven az zolgak embernek zolgai...* így kell kijavítanunk: az *zolgas* embernek *zolgai*.

szoltán. Szarvasnak, mikor a NySz. *szultán* cikkét szerkesztette, kódexbeli adat nem volt rendelkezésére. Kódexünkben ismételve előfordul s nem látszik tulajdonnévnek: *Oluastatic amaz nag zoltan kyralrol* 244—5. *Az zoltan kyral: soc orzagocnak vra: halalahoz közelítven... Yme az Zoltan kyral: mend az ő kazdagsagybol... semmit elnem vizön övele* 275. Mint tulajdonnév pl. az Érdy-kódexben is előfordul szent István király legendájában, s az illető hely azért is érdekes, mert a ma oly divatos többes szám is előfordul benne: a *Zoltánok*.

Harmad yeles hada leen zent Isthwan kyralnak az Bologarok es olahok ellen hawas el földében... es az orzagt adaa tyztwl eg reeghy ősynek [egy öreg nagybátyjának?] kynek zoltan vala newe... Az Zoltan feyedelem hawas el földében nagy erekes leen es hatalmas kytwl zarmazanak az *Zoltanok* es ez orzagtwl el zakadwan nagy sok nyomorwsaggal fyzeteek meg az yo teetelt. (ÉrdyC. 496 b.)

szuszek helyett *szuszok* csak itt (362) és a DöbrC-ben fordul elő (vö. *fazék: fazok, hajlék: hajlok, könyék: könyök* stb.), de nyilván belőle származik ez a kifejezés: *bele-szuszakol* vmit, belegyömöszöl.

ostábla régibb formája *okstábla* volt, l. NySz. Murmelius 1533-i szótárában *occz tabla* van (2523. sz.) azaz *okstábla*, mint egy 1544-i oklevélben is *okcz tabla* (Oklsz). A mi kódexünkben pedig *oocy tabla* (277), azaz *ocstábla*; ez az eddig ismert adatok közt a legrégebb. Ugyanilyen alak, *och tabla*, 1545 Oklsz. (Szarvas Gábor föltehető *oskak-táblából* magyarázza = *scaccorum ludus*, Nyr. 7 : 289. Vajjon nem a szláv *očko* 'szemecske' lap-pang-e benne?)

el-tunyál: (elhanyagol,) elhalogat. »*Hoő ha őők ezt el tvnálnayak, awaő, el hadnayak*« 129. »*Az restség, az léleknek tvnásaga, awaő lustasága, hoő kyből ember, valamy yót el tvnál kezdeny, es az el kezdetet restelly meg tőkelleny*« 216. A NySz-ban csak a 17. századból.

el-türkőzik, meg-türkőzik: tartózkodik, távol tartja magát, eltávozik. »*Mykor őket az egyptombelyek el őzteek volna ő tőlők, es az čapas ő rollok el türkőzötth volna* 20 (a BécsiC. megfelelő helyen: a *čapas tőlloc* eltavozot). *Yonkab ak[ar] esnye az rézegsébe, hoőnem az ol ytaltoł meg türkőznye* 215. (NySz. *meg-türkőzik* és *megtürkőztet* a 17. századból.)

űpri kopasz (tkp. föl kopasz!) »*Az őrdőő felele... 21 ezten-deiőlen az nag kenba volt egem* [egyem]: *de eg felzőmő baba: es neminemő tarkopaz: őprikopaz: tetues: mőtőlők őtet elueuec*« 295. *Upre*: cigány igehátározó, a. m. föl! (Nyr. 15 : 501.) *Upre, apri* ma is él sok vidéken; vö. még *uprő púpos*! (Hont, Gömör Bars m.) és *No fel kopasz, no fel kopasz*! (Elizeus próféta után kiabálják a gyerekek, l. NySz.)

vígul a. m. vidul, vö. *víg*; eddig ismeretlen szóalak. »*Megh*

wygwla az olofernes az Iwdith felől 78 (a BécsiC-ben: *olofernes víg lón*).

vonakodás: vonaglás 281, 289. NySz. kódexből nem idézi.

zörgődés: »Az sator aytoya előtt zergődéest teéznekvala 85 (NySz. *zörgölődés*).

Érdekes, hogy a latin *textus* szót olyanformán fordítja kódexünk, mint a nyelvújítók a *szöveg* szóval: »*Vg oluastatic: cesariusnac zót irasaban*« 293: *szótt írás!*

SIMONYI ZSIGMOND.

KISFALUDY SÁNDOR ÉS A NYELVUJÍTÁS.

I.

Kisfaludy Sándor nem tartozik a nyelvújítás vezérférfiai közé. Sőt kortársai egy része egyenesen a nyelvújítás ellenének tartotta. Kazinczy meggyanúsította a Mondolatban való részvevéssel is. Később azonban ő maga is kénytelen volt e nézetét feladni, de azt ekkor is hirdette, hogy Kisfaludy a Mondolatban nagy örömét találta és buzgó terjesztője volt.

Nem lehetetlen, hogy Himfy csakugyan mulatott a Mondolaton, hogy tetszett neki a nyelvújítás túlságainak kigúnyolása. De nincsenek-e elmés részei a Mondolatsnak? s nem találta-e még Berzsenyi is úgy, hogy sok igazat mond Somogyi? Ámde valami nagyon lelkes terjesztője a Mondolatsnak már csak azért sem lehetett, mert, amint ő maga bevallja, többhelyt találva érezte magát.¹ Nagy számmal — ötvenet — használ olyan szót, melyet a Mondolat kifogásol.²

Mindvégig híve volt a nyelvújításnak. Újított ő maga is, ha nem is Kazinczy ízlésével, Szemere tapintatával, Helmeczy buzgalomával. Ha ki is fakad olykor Kazinczy ellen, akkor sem a nyelvújítás szellemét támadja meg, hanem az újítók önkényét, Kazinczy írói kétszínűségét. Kazinczyra nehezteft a Himfyjére írt epigramma és az Annalen der Literatur und Kunstban megjelent édeskés hangú, de fulánkos bírálata miatt. Kisfaludy a kritiká-

¹ Kisfaludy Sándor minden munkái 4. kiadás. Kiadja Angyal Dávid 8:287.

² *Ádáz, alagya, alak, arány, báj, bizomány, buzgalom, csín, csend, diadal, ek, előérzés, előkép, előzmény, érzelem, hon, hölgy, hős, idom, kamat, kecs, kegy, kéj, kellem, komorna, kör, körny, lak, mereng, mestermű, őszinte, pamlag, parancsszó, rendszer, részvét, rom, sanyar, segéd, siker, szörny, tartalom, tömkeleg, tudalom, tünet, ügyész, vágy, véd, vélemény, virágév, visszhang.*

nak nem volt barátja s azt meg épen zokon vehette, hogy ugyanaz a Kazinczy bírálja őt így meg, ki csak az imént írt neki hízelgő levelet.¹ S ráadásul még a Mondolatban való részvétel méltatlan gyanújával illeti! De még most is nyíltan kimondja, mennyit köszönhet Kazinczynak, nélküle író is alig lett volna.²

Ez a nagy különbség az egész vizsály folyamán Kazinczy és Kisfaludy között! Kisfaludy minden felindulása mellett sem feledkezik meg, sem magáról, sem arról, hogy kivel áll szemben; míg Kazinczy ilyeneket is ír: »Himfy írója, midőn egyszer-kétszer láttam, nem gerjesztett bennem sem tiszteletet, sem szeretetet maga iránt.«³ Majd nem riad vissza attól sem, hogy olyan kétségbeesett bizonyítékot hozzon fel Kisfaludynak a Mondolatban való részességére, mint hogy ez ugyanolyan formában van nyomtatva, mint Kisfaludy művei.⁴ Később is Kisfaludy volt az — a megbántott fél — aki egy önérzetes levélben békejobbot nyújtott Kazinczynak.⁵

Kisfaludy tehát sohasem volt a nyelvújításnak ellensége, csak túlságait kárhoztatta és vezérétől fordult el. Szükségesnek tartotta a nyelvújítást. Nem annyira elvont elmélkedésből jött erre rá, mint költői gyakorlatból. Nem volt az elméletek embere, nem volt tudományosan képzett író, hanem Isten kegyelméből való költő és világos gondolkozású, józan fő. Mikor költeményeit írta, nem cirkalmazta ki szavait és kifejezéseit; csak azt érezte, hogy ez a szó nem illik bele versébe, e helyett mást kell használni, azt meg kell csonkítani. Csak később jött aztán rá, hogy új szót használt. Igen jellemzően írja:⁶ »Mintha gyémántra akadtam volna, úgy megörültem én, midőn Kazinczyban legelőször *kellemet*, *Verseghyben magányt*, *szomjat*, *éhet*, *gúnyt*, *ma g a m b a n dühöt*, *csendet*, *lázat* találtam.⁷

Nem volt — amint már mondtuk — a legkiválóbb nyelvújítók közül való, de több szavunkat neki köszönhetjük. A NyUSz. szerint a következők az ő szavai: *bájfivalom*, *bájang*, *bájhatalom*, *bájkötél*, *bájöv*, *bájszellem*, *bájtár*, *bíralom*, *édeleg*, *éh*,⁸ *előidő*, *hajsza*, *kényúr*, *kirendeltség*, *mereng*, *rettenet*,⁸ *szorgolódik*, *tükröz*, *támolyog*, *véderő*, — ezenfelül neki köszönhető a *nádor* és a *parancs*

¹ Kazinczy levelezése 5:450.

² Kisfaludy munkái 8:281.

³ Kazinczy lev. 7:392. — ⁴ Uo. 11:179. — ⁵ Kisfaludy munkái 8:411.

— ⁶ Uo. 8:303. — ⁷ Egyik szó sem az övé! l. a NyUSz.-t.

⁸ A felújított szókat is nyelvújításiaknak vesszük.

elterjesztése. Ez összesen 22 szó volna, de két szót el kell vitatnunk tőle: az *éhet*, melyről ő maga mondja, hogy Verseghytől vette, és a *szorgolódik*-ot, melyet a NyUSz. szerint Helmeczy tulajdonít Kisfaludynak a Berzsenyi verseihez írt bevezetés 7. lapján, de ott a *szorgol*-ról mondja ezt Helmeczy, ez azonban már Faludinál megvan. Marad tehát húsz szó; még pedig olyan húsz szó, mely egy kivétellel (*bíralom*) ma is használatos.

Ez magában is elég szép eredmény. Még szebb lesz, ha pótoljuk a NyUSz. hiányait. Harminckilenc olyan szót találtam, mely előbb megvan Kisfaludynál, semmint a NyUSz. tud róla. Ezek a következők:

árnyékozat: Árnyékozataiban különböző, de egészre nézve ... (4:543 Színművészség). Egy elmés asszonynak tekintete sokkal élesebb, mint a férfiaké a szívgerjedelmek hajszálnyi árnyékozatainak észrevételére (6:55 Elmés özvegy). Soha nem birt legkisebb árnyékozatot is vonni külsejére (7:387 Önéletrajz). — NyUSz. csak 1835-ből ismeri; Kisfaludynál a Színművészségben már 1825-ben megvan.

balvélemény: Ritka élet bír erővel | Balvéleményt győzhetővel (3:319 Frangepán). ... oly balvéleményt terjesztene (4:466 Emberszívnek örvényei). — A NyUSz. csak 1838-ból ismeri; Kisfaludynál az Emberszívnek örvényeiben már 1825-ben megvan.

bizomány (1. akarat; 2. megbizatas): Juppiter akaratját (bizományát) (7:535 A tánc). Fontos bizományai által a nádorispán igen megbecsült (8:209 Levelek). — Megbizatas értelemben a NyUSz. csak 1814-ből ismeri; Kisfaludy egy levelében már 1809-ben megvan.

bűnpör: causa criminalis: bűnpör (8:677 Tiszti írásmód). — A NyUSz. csak 1833-ból ismeri; Kisfaludy már 1806-ban ajánlja.

bűnrovás: Szegény magyar te! bűnrovásod nagy lehet (5:288 Kún László). — NyUSz. csak 1838-ból ismeri; Kisfaludynál már 1826-ban megvan.

csatadala: Ez a környékbeli nemességnek csatadala (5:494 Lelkes lány). — A NyUSz. csak 1836-ból ismeri; Kisfaludynál már 1825-ben megvan.

életjelenség: ... Kiben most sincs | Semmi életjelenség (2:334 Megbosz. hitszegő). — A NyUSz. 1835-ből idézi; Kisfaludynál 1824-ben már megvan.

életkedv: Elöl minden életkedvet (1:70 Himfy). Mert ott szíve szerint való | Életkedvet lelhetett (2:318 Megbosz. hitszegő). — A NyUSz. csak 1854-ből idézi; Kisfaludy már 1801-ben használja.

elkomolyodik: Az erdő elkomolyodott (1:45 Himfy). — A NyUSz. csak 1857-ből ismeri; Kisfaludy már 1801-ben használja.

ellenmérge: Ellenmérge ily mérgeknek | Csak a viszontszerelem (1:48 Himfy). — A NyUSz. csak 1838-ból ismeri; Kisfaludy már 1801-ben él vele.

elmejáték: Elmejátékaim minden tekintetre egészen újak (3:436

Felelet). Örülök, hogy csekély elmejátékaim (8:148 Levelek). — A NyUSz. 1835-ből idézi; Kisfaludy már 1808-ban használja egy Kaszinczyhoz írt levelében.

elnöklet: választmányi elnökletem idejében (8:600 Levelek). — A NyUSz. 1845-ből idézi; Kisfaludy 1842-ben használja.

előhegy: Az előhegyen (promontorium) azután ... (7:369 Napló). — A NyUSz. csak 1835-ből ismeri; Kisfaludy már 1796-ban használja.

előkor: S az előkor nagy képével | Keblem, agyam megtelvén (5:174 Kún László). — A NyUSz. csak 1835-ből ismeri; Kisfaludy már 1826-ban él vele.

emlékoszlop: A nagy s dicső tetteknek emlékoszlopot (2:20 Kisebb költ.). egy emlékoszlop emeltessek neki (7:403 Önéletrajz). — A NyUSz. 1834-ből idézi; Kisfaludy »Barátság és szerelem« című költeményében már 1823-ban megvan.

enyh: Ez enyhet is elragadá | A kemény sors éntőlem (1:100 Himfy). — A NyUSz. 1803-ból idézi; Kisfaludy 1801-ben használja.

fénykör: ... áthágná dicső fény — s diszköröd (4:445 Ember-szívnek örvényei). — A NyUSz. csak 1836-ból ismeri; Kisfaludy 1825-ben már használja.

fénypont: Nem testének kellemei | Legvonzóbb fénypontjai (2:512 Gyula). — A NyUSz. csak 1844-ből ismeri; Kisfaludynál már 1825-ben megvan.

hadtest: Más hadtesttel futottam (3:408 Viola). Innen Hunyady: csak kicsiny hadtesttel (4:264 Hunyady). — A NyUSz. csak 1834-ből ismeri; Kisfaludy Hunyadyjában már 1816-ban megvan.

hasonmás: Hozzá járul a remete | Az ő hasonmásához (2:139 Tátika). — A NyUSz. csak 1833-ból ismeri; Kisfaludy már 1807-ben használja.

idomtalan: idomtalan ábrázatú (7:224 Napló). — A NyUSz. csak 1834-ből ismeri; Kisfaludy már 1796-ban használja.

káprázat: A káprázat eltűnik (1:83 Himfy). Egy káprázat, egy gondolat (3:242 Esegvár). — A NyUSz. csak 1838-ból ismeri; Kisfaludy már 1801-ben használja.

kár(t)örvendő: S kártörvendő hahotával | Ismét vissza száguldott (2:250 Somló). — A NyUSz. csak 1835-ből ismeri; Kisfaludy már 1807-ben használja.

képződik: Soha nem is képződött (1:146 Himfy). — A NyUSz. csak 1836-ból ismeri; Kisfaludy már 1801-ben használja.

kérvény: kérvény Zala vármegyéhez (7:463 Kérvény). — A NyUSz. 1845-ből ismeri; Kisfaludy már 1830-ban használja.

komolyodik: A görög ábrázatja nekikomolyodott (7:147 Thalia). — A NyUSz. csak 1838-ból ismeri; Kisfaludynak már ez ifjúkori gyűjteményében megvan.

közvélemény: Mert ama bal közvélemény | Hazugság ... (2:386 Gyula). A látszat, a közvélemény | Mint látom ellenünk van ... (4:142 Hunyady). — A NyUSz. szerint 1832-ben készült; Kisfaludy Hunyadyjában már 1816-ban használja.

különködő: Különködő mihelyt eszes | Szép és gazdag egy leány (2:325 Megbosz. hitszegő). — A NyUSz. nem ismeri, de a *különködni* szerinte 1832-ből való; Kisfaludynál *különködő* már 1824-ben.

— *lelkület*: Az itt hozott törvény tükre | Ferenc lelkületének (6:257 Hattyúdal). — A NyUSz. szerint Jósika szava, még pedig 1843 előtről való; a Hattyúdal kilencedik énekéből 1843-ban jelent meg egy mutatvány; az idézet a hatodik énekéből való, melynek tehát 1843 előtt kellett készülnie. A szó szerzőségét ez alapon nem lehet eldönteni.

lépcsőzetes: Lépcsőzetes hányásban (6:365 Hattyúdal). — A NyUSz. csak 1851-ből ismeri; Kisfaludy a negyvenes években már használja.

mestermű: A jól elsült mestermív (2:171 Somló). Plánun nélkül csak elvétve támad valamely mestermív (5:116 Dárday). — A NyUSz. csak 1820-ból ismeri; Kisfaludy Somlójában már 1807-ben használja.

oszlopszat: mindenütt bőven láthatni az oszlopszatokat (7:271 Napló). — A NyUSz. csak 1817-ből ismeri; Kisfaludy már 1796-ban használja.

ömlédez: De van minden jobb emberben | Érző szív mely ömlédez (1:313 Himfy). Így énekle az édes érzemények közt ömlédező Lya (7:140 Thalia). — »Sich ergiessen, strömen« értelemben a NyUSz. csak 1834-ből ismeri; Kisfaludy már 1807-ben használja ez értelemben, sőt előbb is, mert Thaliája bizonytalan dátumú, de fiatal-kori munkája.

önvédelem: Önvédelemképen követted el (5:316 Kún László). — A NyUSz. csak 1836-ból ismeri; Kisfaludy már 1826-ban használja.

pótolék, pótlék: Pótolékul az insurrectio mellé (4:576 Színművészség). Annyi pótlék rendeltetett neki (7:385 Önéletrajz). — A pótolék alak a NyUSz. szerint csak 1835-ben mutatható ki; Kisfaludy már 1816-ban használja.

szabály: Ha pedig szabályai elvettetenének (7:456 Helyesírás). — A NyUSz. csak 1843-ból ismeri; Kisfaludy már 1833-ban használja.

szellemileg: Szellemileg véve igen kellemes napjaim voltak (7:414 Autobiographia). — A NyUSz. csak 1845-ből ismeri; Kisfaludynál okvetlenül előbb megvan, mert 44-ben már meghalt. Az Autobiographia keletkezése élete legvégére helyezhető.

szellemdús: S annyi érték- és szellemdús | Gazdagságot mutatott (6:246 Hattyúdal). -- Ezt is csak 1845-ből ismeri a NyUSz.; Kisfaludy 1843 előtt már használja. Az idézet a Hattyúdal hatodik énekéből való; a kilencedik énekéből 1843-ban egy szemelvény jelent meg; így valószínű, hogy a hatodik ének már előbb kész volt.

védtelen: Ott lesben áll a gyilkos és orozva csap | A róka-ként a védtelenre (4:69 Hunyady). — A NyUSz. csak 1872-ből ismeri; Kisfaludy már 1816-ban használja.

zárnapi: Praeclusi terminus: zárnapi (8:682 Tiszti írásmód). — A NyUSz. csak 1827-ből ismeri; Kisfaludy már 1806-ban ajánlja.

Kétségtelen, hogy e szavak csak részben a Kisfaludyéi, de amíg korábbi adataink nem lesznek rájuk, az ő nevéhez kell őket fűznünk.

De ezzel még nincs befejezve a sorozat. Vannak még nagy számmal olyan szók Kisfaludy Sándornál, melyeket tudományos szótáraink¹ egyáltalán nem ismernek. Ilyenek a rengeteg összetétel mellett a következő 17 egyszerű:²

dőlék: Ott a nádas bozótokban | Süllyedezők dőléki (5:170 Kún László; uo. *omlék*; vö. *romlék*) 1826.

érdeklet: viszont hajlandóságot és érdekletet is véle sejtteni (7:397 Önéletrajz) 1833.

érlemet (= megérés): Melyben legédesb reményi | Érlemetre mehettek (1:258 Himfy). Szeretem a természetet | Nézni teremtésében, | A tenyészet — s érlemetet | Látni menten-mentében (1:265 Himfy) 1801. Többször nem találtam.

érzelet: az enyelgő tekintetek és édes beszédek csak kívülről repdes körülöttök és csak az érzeleteket legyezi [így!] (7:178) 1793.

feltét: semmi embernek a földön hatalma, tehetsége nem leszen, hogy engem feltéteimből kiforgathasson (5:103 Dárday) 1825.

horty: S mint egy nagy kürt hortyaival | Ordító mord fuvalom (2:377 Gyula) 1825. — A NyUSz. csak függelékében említi (403. l.). A NySz.-ban van *hortyé* hortyogás értelemben.

jellemzés: Királyjellemzés — Nemzetjellemzés (2:45 Kisebb költ.). — Verscímek. Keletkezési idejük ismeretlen.

lángzat: ... és kardot ránt | Harag- és dühlángzattal (3:63 Kemend) 1833.

nézgél: Egykor midőn magok lévén | A várból lenézgélnek (3:12 Kemend) 1833.

mészárlat: Melynek már több nemzedékét | Mészárlatra vezette (6:232 Hattyúdal) 1843 előtt.

omlék: A megrokkant testomlékok (3:173 Vérszüret) 1837. És bemennek egy fák között | Rejtező váromlékba (3:330 Balassa). Így 5:170; uo. *dőlék*; vö. *romlék*. — Gyakrabban *omladék*.

öklözet: Végre dühös tekintettel | És vonagló öklözettel (3:186 Vérszüret). — Szótáraink nem ismerik. 1837.

rajzat (= rajzolat): E rajzatja a Jó, Szép s Nagy | ~~az~~ ^{az} ~~kut~~ s Gonosz képének (5:175 Kún László). 1826.

¹ T. i. a NySz., a NyUSz. és a MTsz.

² Itt említhetjük meg a *legyintet* szót is:

Villámló zord tekintet.

Fegyver nélkül is lehete

Már halálos legyintet. (6:327 Hattyúdal).

Ezt a szót szótáraink nem ismerik, de nem Kisfaludyé, mert már Czuczor használja 1829-ben (l. a Zoltvány-féle kiadás 3:181).

romlék: Hol ma is egy kápolnának | Romléki... (3:142 Szigliget) 1838. egy néhai coliseumnak romléki (7:412 Autobiographia).

— Szótáraink csak romlékony-t ismernek. Gyakrabban romladék.

szörnyed: Elszörnyedve pillant Keled (3:411 Viola) 1838.

villanat: Mint mennyei villanat (3:359 Balassa) 1838.

zajlat: A gyakorta locsogatott | Víznek közel zajlatja (3:233 Esegvár) 1838.

Szótárainkban meg nem található összetételei több százra mennek. Különösen Himfyje hemzseg ezekről. Mivel azonban ezek nagyobb részt csak alkalmi összetételek, nem terjeszkedhetünk ki reájuk. Csak azt konstatáljuk, hogy pl. a *báj, élet, láng, öröm, rózsza, szív, tűz, vér* stb. szókkal egy egész sereget tesz össze. Álljanak itt a *rózsza* összetételei: *rózsadagy, rózsaidő, rózsaillat, rózsakötél, rózsalánc, rózsaláng, rózsaleb, rózsalehelet, rózsanap, rózsapárta, rózsaszáj, rózsaszűl* (mind a Himfyből).

Vannak azonban szép számmal olyan összetett szavai is, melyeket ma is használunk és a NyUSz. meg sem említi. Soroljuk fel ezeket röviden, első használatuk évével:

anyaföld 1:27, 1801; *becsületérzés* 8:84, 1843; *becsületsértés* 3:152, 1833; *búbánat* 1:45, 1801; *búskomor* 8:187, 1809; *bűntárs* 3:323, 1836; *csatahely* 3:459?; *egyenruha*¹ 7:417, 1830—40; *éhhálál* 5:301, 1826; *életcsömör* 4:407, 1825; *életveszély* 2:433, 1825; *elmemű* 1:252, 1807; *földteke* 2:350, 1825; *hangadás*² 8:280, 1816; *hangzavar* 2:408, 1825; *harcjáték* 3:181, 1837; *hatalomszó* 8:362, 1819; *hattyúdál* 6:185, 1843 előtt; *hazaáruló* 3:375, 1838; *hazaszeretet* 3:332, 1838; *hirlapíró* 8:73, 1843; *jeltűz* 4:523, 1816; *kegyalak* 1:96, 1801; *kegyistennő* 1:241, 1807; *köztapasztalás* 7:459, 1832; *közteher* 7:493, 1830 táján; *legénytoll* 2:189, 1807; *nyughely* 4:539, 1816 előtt; *örömmünnep* 8:30, 1809; *rangvágy* 8:516, 1833; *reménysugár* 3:109, 1833; *szélzacskó* 8:115, 1797; *színjátszó* 4:561, 1825; *színművészet* 6:314, 1843 előtt; *szívemelő* (= lélekemelő) 5:173, 1826; *szívszorulás* 2:76, 1825; *szóváltás* 3:167, 1833; *szóvirág* 6:238, 1843 előtt; *(besz.) szóvirág* 7:533, 1800 előtt; *végbomlás* 3:40, 1832; *végegyészet* 1:13, 1801; *végromlás* 1:67, 1801; *végző* 3:28, 1832; *vérboszú* 2:246, 1807; *vésznap* 8:634, 1844; *viszhangoz* 1:43, 1801.

Nyelvészetünk mai állása szerint e szavakat egyelőre mind Kisfaludy Sándor nevéhez kell fűznünk. Tekintélyes mennyiség ez; el kell némítania mindazokat, akik talán még ismételnék Kazinczyék állításait. (Vége következik.)

BAJZA JÓZSEF.

¹ A NyUSz. említi, de évszám nélkül.

² A NyUSz. csak *hangadót* ismer 1838-ból.

✓ AZ IKES IGÉK ELLEN.

— Rögtönzése egy laikusnak.¹ —

Ifjú nemzet úgy van nyelvével, mint boldog szerelmes az ő kedvesével. Nemcsak hogy legszebbnek, legjobbnak, szóval tökéletesnek látja, s minden képzelhető lelki és testi jeles tulajdonságokkal felruházza, hanem mindezeket olyanoknak is látja, aminőket a föld minden más szülöttjétől a természet mostohán megtagadott. Szánva nézi le a többieket, kik vele egyben-másban versenyezni akarnának. Nem lát azokon semmi dicséretre, irígylésre méltót, hacsak a kort nem, mely pedig a rideg mozdulatlanságnak, a vénülésnek, a kihalásnak biztos csiráit rejtí magában, ami aztán a dicséretnek csak kétes, az irígylésnek pedig semminemű tárgyát sem képezheti. Aztán cicomázza, mint egy kis babát, örül a pirosnak, és a soknak. Szegény árva voltál eddig, gondolja minden percben magában, de bővelkedjél, ragyogjál ezentúl. S mindennap reá rak valami újat, gondtalanul el is hajigálva olykor valami kopott régít, amit haszontalan rongynak néz. Majd ismét előlről kezd, hibákat fedez fel saját becéző gondoskodásában, s kijavítgatja, újjal vagy újított régivel pótolgatja, több tudománnyal, akár finomabb ízléssel, akár a finomabb ízlés rovására is.

Legnagyobb haladásról e téren mindenestre az tanuskodik, ha nem tekinti többé ellenségnek mindazt, aki az ő drága egyetlenét másokkal párvonalba meri állítani, s itt is, ott is meglátja a jót vagy a rosszat, amit akarva akaratlan utánóztunk, vagy kölcsönvettünk, kárunkra olykor, többnyire hasznunkra.

A férj nem lehet oly elfogult többé, mint a szerető. Hűtlen nem lesz kedves feleségéhez, mert hisz szereti s tudja, hogy vele kell élnie, de éppen azért, hű élettárshoz illően, szemébe megmondja hibáit is, s addig-addig korrigálja, míg a legpompásabban megy az együttélés. A szomszédtól tanulni el valami ügyes fogást, követni a jóban, kerülni hibáit, nem ellenkezik többé sem elveinkkel, sem hiúságunkkal. Lemondunk olykor az eredetiségről is az iskoláért, le az iskoláról is a gyakorlati életrevalóságért.

Hogy hosszú-ra ne nyujtsam bevezetésül e jelképes beszédet, megvallom őszintén, hogy a sok *k* betűt általában véve, de különösen az *ikes igéket*, s legkülönöbben azt a módot, amellyel ezeket a tudósok reánk erőltették, nem tartom nyelvünk legfőbb ékességének, s nem oly szerencsés vívmánynak, melyhez mindennekfelett ragaszkodnunk érdemes volna.

¹ Ezt az elmefuttatást 1883-ban írta bold. Zichy Antal, Akadémiánk tiszteleti tagja, utóbb a nyelv- és széptudományi osztály elnöke. Szerkesztő elődünk, Szarvas Gábor nem tette közzé a cikket, mert szerzője okoskodását egy pár helyen nagyon is laikusnak találta. Most azonban, miután éppen tüzetesen tárgyaltuk az *ikes* ragozás történetét, olvasóink érdekesnek fogják találni e 22 évvel ezelőtt leírt gondolatokat, azért közöljük itt némi kihagyással.

Ha Riedl Szende nincs, ha Magyarházi nincs, — mi kár, hogy tíz évvel megelőzték e feljajdulásomat! — tán a különködés gyanuját vonhatnám magamra. Itt is, mint más téren egykor. Pedig mindenkor csak a lelkiesméretesség sarkalt, s az őszinteség sugalmazott, hogy szóljak egyet-egyet.

Majdnem úgy vagyok ezzel is, mint némely ifjúkori illúziómmal, melytől, ha fájt is, meg kelle válnom. Vagy azért, mert beláttam csalékony voltát, vagy mert tapasztaltam összeférhetlenségét az élet követelményeivel. Dogmának tartottam, s hipotézissé vált előttem. Vagy helyesebben: reformnak néztem, melyért a régivel szakítani kell; s most deformnak ismerem fel, melytől szégyenkedve óhajtanék visszatérni inkább az elhagyott régihez.

Bocsánatot kérek gondolatban azoktól a régi táblalabiraktól, kiket annyiszor kinevettem, gúnnyal illettem, hogy nem tudnak magyarul. Elhitettem magammal, hogy én és ifjú kortársaim, mi, a korszellemtől vitetve, a haladás zászlaját lobogtatva, valamint minden egyébben — az egy Corpus Jurist kivéve — úgy a magyar nyelvtanban is sokkal előbbre vagyunk, sokkal többet tudunk, s önhittségünkben lenézhetjük az ő pórias nyelvérzéköket, tájszólaikat, ósdi szokásaikat, azaz: consvetudóikat!

Ha felállt a gyűlésteremben, már előre mosolyogtunk, s gúnyos halljuk-kiáltásainkkal bátorítottuk kardja markolatára támaszkodó pohos urambátyámat. A latin szavakat és flosculusokat, mikkel beszédét tarkázta, el kelle néznünk: azok megannyi komoly diffidentiae votumok voltak a mi nyelvújító tudákosságunk ellen. mivelhogy nem tudtunk még eléggé megfelelő helyettök síkra állítani. Idő kelle hozzá, míg a Státus et Ordines-ből karok és rendek, a generális congregatióból közgyűlés, a restauratióból tisztújítás, a cassából pénztár, az instructióból utasítás, a constitutióból alkotmány, a votumból szavazat, a deputatiókból választmányok — ma már bizottságok — lettek stb. stb. Ne is említsük a *-nok* nőköket, miknek a tárnoktól kezdve az elnökön át le egész a tollnokok, irnokok, napidíjnokokig oly hosszú sora van!

Elég szép volt tőle már az is, — t. i. az érdemes assessor-tól, — hogy egyáltalában magyarul beszél, mikor a mágnások táblájának példáját követve deákul is enunciálhatná magát. Ha még betanítjuk, sűrű közbekiáltásainkkal, az ikes igékre is, még megérjük azt, hogy egy színvonalra emelkedik velünk, úgy a nyelvészet, mint a politikai szabadelvűség terén. Addig kész mulatság volt hallani, miként cserélgeti fel a mi sablonunkat, elhagyva az iket ott, ahová szükséges, de viszont hozzátéve ott, ahol legalább is felesleges.

Individuális opiniómmal, mondja egyéni véleménye helyett, csatlakozok — *zom, zom*, kiáltjuk közbe, — azokhoz, akik ameddig ez a víz folyik — *foly, foly*, javítjuk mi, — nem is álmodok arról, — *dom, dom*, zúgjuk mi, — hogy egy teljes reguláció létrejöhessék, — jaj! fülünkhöz kapunk, — hanem én egész alázattal azért folyamodnék — *nám, nám*, zengjük mi türelmet vesztve,

— mert, tesszen elhinni, inkább nem eszek, nem iszok, — vége van: *eszem iszom!* Solvuntur risu tabulae, mint Horác mondá. Inkább menjünk ebédelni, mintsem ezt a magyarságot tovább is hallgassuk!

Aztán ujjaikon számígtattuk, vajjon hányan vannak megyei, de sőt országgyűlési szónokaink közt is, akik egyszer-mászor ne vétenének az ikes igék ellen. A mai képviselőház természetesen már kívül esik. Itt már mindnyájan nyögik a gramatikai és a politikai fegyelem rabigáját, s ha valaki ma egy vagy más irányban originális akar lenni, bizonyval az élclapok fogják rövid időn országszerte híressé tenni.

Ily hírességre nem aspirálva, de nem is ijedve vissza tőle, akarnék ismét egyszer egy kis hadjáratot indítani a sablon ellen, s a józan eszt, minden laikus ez utolsó menedékét, állítva szembe a tudomány embereivel, arra adni alkalmat, hogy annyi más érdekes kérdés között, melyet neológok, orthológok szőnyegre hoztak, ez az ikes igehajtogatás se tekintessék örökre befejezett ténynek, hanem egy s más szempontból vétessék újra meg újra revízió alá. Ha nincs is igazam, amint előre látom, hogy legnagyobb részben nem lesz igazam, valami kevés tán mégis lapanghat az én előadandó kételyeimben is, és gondolkodásra ébresztheti a nálamnál illetékeseket.

Magában sem tartom valami különös előnynek, hogy nyelvünk a ragozók közé tartozik. Inkább szükséges rossznak mondhatnám azt. Minden szót meg kell toldanunk, hogy hasznát vehessük a forgalomban. Nemcsak az idegennek nehezítjük ezzel a dolgát, ki a maga artikulusaival oly könnyen elbánhat, hanem magunknak is sokszor meggyül a bajunk. De e bajt még súlyosbítja az, hogy legtöbbször *k* betűvel kell ragoznunk. Nála nélkül nincs sem datívusunk, sem plurálisunk: e kettő nélkül pedig meg nem élhetünk. Tán az euphonia egy bizonyos érzéke nyilvánult már abban is, hogy egyrészt a datívust, mikor genitívussá válik, szépen aposztrofáljuk, mondván *isten akaratját, istennek akaratja* helyett, s a *szomszéd házát, szomszédnak a háza* helyett, másrészt pedig a számokat, bármily sokaságot jelöljenek is meg, magokban véve elég jelzőknek tartjuk a többes rag nélkül is, mondván kettőtől millióig *az embert, a lábas jószágot* vagy *a fcsrintot*, mintha csak egy volna. E kiváltságunk is, ne feledjük, olykor a világosság rovására esik.

Raadásul még a passzívumot is *k*-val, vagyis *ik*-kel képezzük. Hisz ikes igéink leginkább ezekből vagy velők közel rokonságban levőkből állanak ki. Nem mintha segédigéink nekünk is nem volnának, — pl. o. a *van, lesz, fog* — de mi ezeket mellőzve ragozunk inkább, amikor passzívumra van szükségünk, s így sorba minden igénket ikes igévé változtatjuk át.

De a szenvedő igét — mondják — a magyar nyelv nem szereti, csak túri. Latinizmus az, vagy germanizmus, melytől szabadulnunk kellene. Megengedem ezt. Jelenőségét látom abban

is, hogy a *visszaható* igéket átvitt értelemben annyira kedveljük. Nincs magyarul az a felirat, amely azt hirdeti, hogy e s e ház e s ez időben *építettett*, mert az bizony: *épült*, épügy, mintha magától keletkezett volna. A pénz *gyült*, habár *gyűjtetett* is, a kályha *fült*, ha *fütötték*, a szekér *meграkódott*, ha *meграkták* stb. Merő képtelenségig viszi a nép. Elégyszer hallottam, hogy a *föld megszántódott*, a *széna begyűjtődött*, a *kepe megfeszződött*, a *fa levágódott* stb. eff. A passzívumot ily fogással kikerüljük ugyan, de az ikes képzést nem mindig. Azt sem tagadhatjuk végre, hogy a passzívum, bármily magyartalannak lássék is, sok esetben elkerülhetetlen, s a mondat kellő hangsúlyozására mással nem pótolható. Ez legszembetűnőbb a hivatalos stílusban, de a történeti-ban is. Ha valami *hirdettetik*, *eladatik*, *meghagyatik*; ha egy vár *bevéttetett*, egy uralkodó *megkoronáztatott* stb. eff.

Nem mondom, hogy a *k* betű a legkeményebb, lecsunyább hangzású a világon; hisz a szláv nyelveket sem irigyelhetjük, mikor a más-salhangzók egy jó részét, minden enyhítő magánhangzó közbeszúrása nélkül kénytelen egy szóba, sőt egy szótagba is olykor bepréselni. Ez az ő dolgok, s ha nem panaszkodnak miatta, nekünk ne fájjon az ő fejök. De annyi áll, hogy a *k* betűnek, akár szép legyen az, akár csúnya, oly bőségével rendelkezünk, hogy könnyebben túladhathnánk egy részén, semmint folyvást szaporítsuk e készletünket. Nyissunk fel bármely szótárt s vizsgáljuk egy kissé papírtömegét, azonnal rájövünk, hogy a mássalhangzók közt a *k* betű foglal el legtöbb papírt.

Ebből mindössze csak annyi következik, hogy aki nyelvünket untalan újabb *k* képzőkkel akarja gazdagítani, az legalább is a Dunába hord vizet.

Ily vízfordók voltak azok, akik a *-nok nők* képzőt divatba hozták. A nélkülözhetetlen datívussal és plurálissal párosítva nyertük aztán az ilyen szokat: *tábornokoknak*, *gyakornokoknak*, *elnököknek*, *ülnököknek* stb. stb. A megszokottakat már túrjuk, sőt a fogalmaknak szabatos kifejezése s egymástól még árnyalatban is megkülönböztetése levén a fődolog, már szinte nélkülözhetetlennek is tartjuk; de nem kérünk többet belőle.

A jóhangzás szempontjából tehát többi közt az ikes igékhez sincs okunk valami különös szeretettel ragaszkodnunk.

De nem is a jóhangzás szempontjából akarok én támadást intézni az ikes igék ellen. Ez az érv mindig háttérbe fog szorulni más fontosabb tekintetek mellett. Ez esetben különösen nem is sokat nyernék vele, mert ahány *iket* meggazdálkodnám a harmadik személyben, az uralkodó sablon szerint megannyi *-okot* vagy *eket* nyernék az első személyben, mert ez már így jár együtt! De épen ez a formula az, amellyel oly igen elégszerűen vagyok.

Az uralkodó sablon szerint, akár Révai erőltette reánk, akár epigónjai, a formula így áll:

a) az ikes igékre nézve, — az 1. személyben akár határozott, akár határozatlan módon: *-om öm em — -ol öl el — -ik*.

b) a többi igékre nézve határozatlan módban: -ok ek ök
 — -asz esz sz; határozott módban: -öm öm em — -od öd ed
 — -ja i.

Amondó vagyok, hogy sem az a) alatti, sem a b) alatti formula nem állja ki a kritikát. A kivétel annyi lesz, hogy megdől maga a szabály. Tágítani kell rajta, ha nem akarunk elvont szabályainkkal vagy a gyakorlatba ütközni, vagy egy jó csomó tiszta fogalomnak világos kifejezéséről lemondani.

Nem merném kétségbevonni az a) alatti formula jogosultságát az összes passzívumokra nézve. Ha már pl. o. *korholtatom* vagy *vitetem*, ahelyett, hogy *korholnának* s *vinnének*, úgy okvetetlen így kell hajtogatnom: *korholtatom, korholtatol, korholtatik*, — *korholtatám, korholtatál, korholtaték*, — *korholtatnám, korholtatnál, korholtatnék*. *Vitetem, vitetel, vitetik*, — *vitetém, vitetél, viteték*, — *vitetném, vitetnél, vitetnék*.

E két példa, melyhez számtalant sorolhatnék, szembetűnővé teszi azt a mások által már eléggé ki is fejtett, de fájdalom, még mindig fennálló kétértelműséget, mely a tetető igeformának a szenvedővel összevágásából ered. Pedig bizony helyesen mutattak rá, mily nagy és mily érezhető különbség van pl. o. a *veretem* aktiv- és passzív jelentősége között! — Egy okkal több arra, hogy némelyek általában minden szenvedő igét ki akarnának, ha t. i. lehetne, nyelvünkéből küszöbölni. Nagy túlzás van ebben, s igazán eszünkbe juttatja Horatiust: *In vitium ducit culpa fuga, si caret arte*. A kétértelműség csakis az első személyben fordul elő, tehát a passzívum kerülését *csakis az első személyben* lehet ajánlanunk, ajánlanunk mondom, és nem parancsolnunk. *Vitetem* inkább azt jelenti, hogy aktíve más valakinek vagy valaminek vitetését eszközölöm, s így ha passzíve akarom magamra vonatkoztatni, bizonyos helyesebb azt mondanom: *visznek*. Úgy van a *korholtatom* is, ehelyett: *korholnak, korholtatám* e h. *korholának*, s *korholtatnám* e h. *korholnának* stb.

Nem lehet mondani, bár hibásan mondogatják is néha, pl. o. az első személyben passzíve *korholtatok, korholtaték, korholtatnék* vagy: *vitetek, viteték, vitetnék* (én) stb. Mind e formák a harmadik személy számára vannak lefoglalva, mely többé be nem érne a régebben divatozott s ma is hallható iktelen síma végtaggal, így: *korholtatna* (ő), *vitetne*, gyakrabban *vitetődne* stb. Ezt megengedve, homályban maradnánk, vajjon első vagy harmadik személyről van-e szó; de ahol ily kétértelműség fenn nem forog, ott ez a népies abúzus tovább is fenntartja magát. Pl. o. közbeszédben több ember mondja azt, hogy *hurcolkodna*, mint *hurcolkodnék, haragudna, mérgelődne* stb. majd mindenütt, ahol nem tulajdonképeni passzívummal van dolga. S ennek ilyen esetben jogosultságát bátor volnék minden grammatikai szabály ellenében, vitatni és fenntartani. Legyen az, szerintem, inkább úzus, mintsem abúzus. Ha azt hallom: *haragudna, mérgelődne, emlékezne, feledkezne* stb., nem lehet semmi kétségem, hogy valamely har-

madik személyről van szó; de ha azt hallom: *haragudnék, mér-gelődnék, emlékeznek* stb. mindig azt gondolom, föltéve, hogy nem nyelvtanból tanultam magyarul, hogy tán az első személyben s őrri magamról beszélek. Kinek anyanyelve a magyar, aligha fog engem ebben meghazudtolni.

Az ikes igékre nézve felállított formulát tehát, a minden-kori *-m* és *-t* csakis a szoros értelemben vett passzívumokra nézve tekintem általánosan kötelezőnek; ámbár kivétel itt is lesz tán elnézhető.

Fontos dolog megkülönböztetni a szenvedő igéket a velők rokon többiek seregétől, melyek egészen más úton járnak. S épen ezek más úton járása s az ikes ragtól és formulától való eltérése vitte hibába némely hazánkfiát, főleg még amaz iskolázatlan táblabírói korszakban, hogy annyit vétsen még az igazi passzívumoknál is, s hogy nyilvános szónoklatokban vagy fogalmazványokban annyi tere nyíljék a mi ikes kritikai felsőbbségünknek.

A cselekvő és szenvedő igék között vannak neutrumok is, melyek hol egyik, hol másik minőségben szerepelnek, s hol felveszik az *-ik* ragot, hol elvetik; s vannak végre szabálytalan vagy rendhagyó igék is, melyek nemcsak nem rontják nyelvünket, hanem a magok helyén ékesítik is. Mindezeket figyelem nélkül hagyni csak azért, hogy igehajtogatásunk rendkívüli egyszerűségét feltüntessük s nyelvünk megtanulását az idegeneknek megkönnyebbítsük, bizonynyal nem lehet.

Ha az ikes igéket a jelzett mód szerint csoportosítanom kell, s így az *a)* formulát módosítani fogom: úgy a cselekvő igékre nézve érvényes *b)* formulát sem hagyhatom érintetlen. Kifogásom van ez ellen is a jóhangzás, a gyakorlat, a szabatosság érdekében. Ez is csak úgy van reánk erőltetve, mint mostoha testvére, az ikes formula. Ráfogtak, hogy ez a kettő együtt jár, akár mint logikai következetesség, akár mint szükséges ellentét.

Reánk erőltették pl. o. az *-s* és *z* végzetű igéknek is a második személyben a sablonszerű *sz-szel* ragozását. Nyelvficamító regula ez, s megbokrosodunk tőle, mint a jó paripa rossz vezetőjétől. Ki mondja szívesen: *olvassz* e h. *olvasol*; *viszessz* e h. *viszel*; *hozasz* e h. *hozol*; *leszessz* (léssz) e h. *leszel*; *kérdezessz* e h. *kérdezel*; *sokszorozasz* e h. *sokszorozol*; *borozasz* e h. *borozol*; *táborozasz* e h. *táborozol*?! stb. stb.

E csoportba tartoznak az *-ol* ul végzetűek, a *zik*esek, melyek az előző *o* vagy *e* hangzót rövidség okáért kilökték, az *-odik* edikek, melyek gyakran *szik*be rövidülnek s a *-odik* kedikek, melyek ily rövidítést nem tűrnek, s főleg a *-lik* végzetűek, melyek az ő illető magánhangzóikat rejtegetik magokban, s azokkal kiegészítve az *-ik* végzetet el is hagyhatják.

Példákkal fogom e sorozatot egymás után megvilágítani.

-ol ul. *Bomol* vagy *bomlik*. Mondhatom: *bomlom* vagy *bomlok*; de nem mondhatom: *bomlol*, hanem: *bomlasz*. Így bizonynyal helyesebb: *bomlék*, *bomlál*, *bomla*, mint: *bomlám*, *bomlál*, *bomlék*.

Bomlanék, bomlanál, bomlana e h. *bomlanám, bomlanál, bomlanék*. Így: *botol* v. *botlik*, *hajol* v. *hajlik*, *háromol* v. *háramlik*, *omol* v. *omlik*, *romol* v. *romlik* stb. Ki mondaná: *múlom*, *múlol* e h. *múlok*, *múlsz*? noha a harmadik személyben inkább a *múlik* van használatban, mint a *múl*. Ilyen a *nyúl* v. *nyúlik*. A kályha *fül* v. *fűlik*; de ha beszélni tudna, nem mondaná: *fülöm*, *fűlöl*, hanem mondaná: *fűlök*, *fűlsz*.

-*zik*: *dohányzik* v. *dohányoz*. Mondhatom hiba nélkül: *dohányzok*, *dohányzol*, *dohányoz*, s *dohányoznék*, *dohányoznál*, *dohányozna*. S ha az első személyt a sablon szerint képezve, de nem annak szellemében, azt mondom: *dohányoznám*, egy új fogalmat nyerek vele, melytől a sablon megfosztott, t. i. a határozott v. tárgyas módot. *Eldohányoznám* pl. o. az időt, *eldohányoznám* minden pénzemet, *dohányomat* stb. eff. — *Hullámszik*. Egyaránt mondhatom: *hullámszok* v. *hullámszom* stb.

Ázok vagy *ázom*, de sohasem: *ázasz*, mindig: *ázol*. Így: *fázok* v. *fázom*, *hízok* v. *hízom*, *bízok* v. *bízom*, *sohajtozok* v. *sohajtozom* stb.

Ilyenek: *könnyez* v. *könnyezik*, *epedez* v. *epedezik*, *gyülekezik*, *hüledszik* stb. Ezek mind váltakozva részben az egyik, részben a másik formulát követik, hol a nagyobb világosság, hol épen a jobb hangzás kedvéért. Jó a poétáknak, kik rímeik és mértékeik korlátai közt szabadon mozoghatnak, s ily aprósággal nem nehezítik dolgukat. Utalhatok e tekintetben Révai verseire Révai gramatikája ellenében. — De menjünk tovább.

-*odik edik*, -*kodik* *kodik*. *Álmodik*. Mondhatom: *álmodok*, *álmodsz*, *álmodik*, *álmodék*, *álmodál*, *álmoda* stb. a sablonszerű *álmodom*, *álmodol* stb. helyett. *Fürdök*, *fürdesz* v. *fürödsz*, aztán meg: *fürödnék*, *fürödnél*, *fürödni*, jobban van mondva mint: *fürdöm*, *fürdöl* stb. Így: *aljasodok*, -*om*, *gyarapodok*, -*om*, *kanyarodok*, -*om*, *igazodok*, -*om*, *játszok*, -*om*, *látaszok*, -*om*; továbbá: *dicsekszek*, -*edem* v. -*szem*, *veszekszek*, -*edem* v. -*szem*, *öregedek* v. -*szem*, *öregszel*, *szegényedem*, *szegényedsz* v. -*edel*; *zsörtölödök*, *zsörtölödsz*, *perlekedek*, *perlekedsz*, *heveskedek*, *heveskedsz*, *szeleskedek*, *szeleskedsz* stb. Imperatívusban a rövidebb szó mindig hathatósabb, s azért magyarábban hangzik: *aludj*, *boszankodj*, *haragudj*, *veszekedj*, *töprenkedj*, az *aludjál*, *veszekedjél* stb. helyett. Mások nyomós például mutattak rá a katonai parancsszavakra mint: *igazodj*, *kanyarodj* stb.

-*lik*. Ezek mint már jelzém, a pseudo-ikes igékhez tartoznak s nyílt lázadásban vannak a reájok is oktrojált szabályok ellen. *Díszlik*. Lehetne tán *díszel* is, mint megvan a *díszely*. Annyi áll, hogy: *díszlem*, *díszlel*, nem járja *díszlek*, *díszlesz* helyett. *Világlik* = *világol*. *Világlok* v. -*lom*, *világlassz*, nem *világlol*. *Válik* = *vál*. *Válok*, nem: *válom*; *válsz*, nem: *válol*. Így: *foszlik*, *oszlik*, *sínylik*, *villámlik*, *fénylik*, *sötétlik*, *piroslik*, *vonaglik*. Nem mondhatjuk: *foszlol*, *oszlol*, *sínylel*, *fénytel*, *vonaglol* stb. stb.

A szaktudomány kalauzolása nélkül, tehát rendszer nélkül kerülve még a grammatikai műszavakat is, próbáltam csoportosítani

az ikes igéket. Bármelyik csoportot nézem át, azt hiszem, az egy tulajdonképeni passzívumokat tán kivéve, mindannyi szívesen megváltik az ő ikes végétől, valahányszor egy közbevetett másféle képző, pl. o. leginkább a *-hat het*, mintegy megváltoztatja természetét s rabságából felszabadítja.

Ingadozik, még lehet olyan amilyen ikes ige, de *ingadozhat* megszűnik az lenni. Felesleges fáradság ilyennel törni magamat: *ingadozhatom, ingadozhatol, ingadozhatik* vagy *hibázhatom, vadászhatom* stb. *Bomolhatikból* nyomban lesz: *bomolhat, mülhatikból* ismét *mülhat* stb. Azonkép: *dohányozhatok, fázhatok, könnyezhetek, álmodhatok, perlekedhetek, alhatok, osztozhatok, vállhatok* stb. stb.

Az *-an* enesek az előző mássalhangzók megkettőzésével, csak mintegy véletlenül cseppentek az ikes igék közé. Az efféléket mint *csattan, csetten, csurran, cseppen, pattan, reccsen, csusszan, rezzen* stb. soha se kell az *-ik* raggal megterhelniünk; egyébha különös célunk volna vele. De akkor is csak a harmadik személyben. Ezek is, hogy Joannovics egy találó szavával éljek, csak újabban csaptak fel ikes igéknek.

Végre éppen laikusi szempontból nem hagyhatom említetlen a primitív funkciókat: *eszek, iszok* stb. Ha én. parasztosan, azt mondom: *eszek, iszok, ennék, innék* (ezt ritkábban) úgy értem, hogy — valamit, ha volna; ha pedig azt mondom: *eszem és iszom*, azt mondom vele, hogy ezt a kenyeret, ezt a bort. Egy ragra szorítani azt aki kettővel rendelkezhetik, annyit jelent, mint nem gazdagítani őt, hanem szegényíteni, azaz: egy bizonyos fogalomnak határozott alakú kifejezésében megakadályozni. Ez pedig, ha nem csálódok, semmikép sem lehet a mi feladatunk.

Quintilianus arra jogosít fel, hogy a gramatika ellen is szólhatunk, csak »cum virtute« szóljunk. De mi a virtust áldozuk fel olykor a gramatikának.

*

Deáktól tanultam egy adomát, mellyel ez elmefuttatást végezni akarom. Volt egyszer egy faluban két különböző hitfelekezetű lelkész, aki abban versenyzett egymással, hogy melyik tud a szószékről nagyobbakat mondani s hallgatóira megrendítőbben hatni. Az egyik, aki igen vézna, beteges ember volt, ily nemes bevében azzal kezdé: Most meg fogom rázni az eget és a földet! Ezt meghallva a másik ezzel végzé: Szegény ember, még a szilvafáját se tudná megrázni, ha én nem segítenék neki!

Gyenge erővel próbáltam én is még egyet rázni az ikes igeragozás elméletének erős, de idegen fáján, nem hogy gyökerében megingassam, hanem hogy tán egy-két jó ötlet pottyanhat le róla, vagy megeshet valamely szomszéd fáról.

Nézzék el nekem ezt a szaktudósok! Gondolják meg, hogy segítenek ám nekem azok a régi jó táblabírák, kiknek faja már kivész, meg az a jó Verseggy, kinek egyben-másban tán igaza is lehetett, meg az a jó együgyű pórnép, melyet eredetiségéből az iskola ki nem vetköztetett.

ZICHY ANTAL.

TIBERIUS NYELVÚJÍTÁSA.

— Az idegen szók ellen. —

A fecsegő Suetonius egyetlen — kisebb hézagok leszámításával — egész terjedelmében ránk maradt munkája, a Caesarok életrajzai (*De vita Caesarum Libri VIII*), a római birodalom első tizenkét császárának az életírását tartalmazza. Julius Caesartól kezdve Domitianusig. A munka hű tükrre írja pletykakedvelő természetének. Ami fővárosi szóbeszéd, szenzációs ujdonság és mulatságos adoma fülébe jutott Suetoniusnak, az mind helyet talál a tizenkét császár élete történetében. Annálinkább hiányzik aztán belőle a jellemek rajza. Az alakokról csak külső leírásokat kapunk: ruhájuk, külső viselkedésük és megjelenésük ezerfelé terjengő rajza mellett az egyéniség teljesen háttérbe szorul. Ami ezzel karöltve jár: a változatosságot kedvelő, érdekességre törekvő elbeszélés. Így mutatja be alakjait a legkülönbözőbb helyzetekben, nem mulasztva el persze egy alkalmat sem, ahol érdekes apróság feltalálására nyílik tere. A sok mindenféle között olyasmire is akad az ember, ami talán a Magyar Nyelvőr olvasói előtt sem lesz érdektelen.

Nyelvújító törekvésekről van szó. A római irodalomban éppenséggel nem volt ez valami ritka jelenség: nem a régibb irodalomban sem, az aranykori latin irodalom óta pedig egyre gyakrabban nyilvánultak efféle törekvések. Hisz a latin nyelv folytonos gazdagítása természetszerűen lépést tartott az irodalom fejlődésével. Amint, a görög hatásra, a görög irodalom útján, újabb és újabb szellemi kincsek birtokába jutott a latinság, természetes követelmény volt, hogy az addig ösmeretlen fogalmak is megfelelő nevekhez jussanak. S így, amint nálunk is az irodalom felvirágozásával karöltve megjelenik a nyelvbővítés szüksége: ép ez a jelenség tárul elénk a latin irodalomban is. A görög irodalom nyújtotta fogalmak megjelölésére aztán vagy a görög szó — néha latinos alakban — szolgált, vagy újabb latin szó alkotása vált szükségessé. Analóg jelenség a mi nyelvünk bővülésének kettős irányával: a meglévő szókincset újabb képzésekkel gazdagítani és az idegen nyelv szókincséből átvett nevekkal gyarapítani. Idegen szók és új szók születtek náluk is.

Természetes, hogy akadtak aztán nyelvtisztító szellemű gondolkozók, kik a nyelv eredeti tisztaságát veszélyeztetve látták az idegen szavak sáska módjára rázúduló tömegétől és efféléknek a kipusztítására törekedtek. A görög-ellenes irányzat, a régi rómaiak hagyományos öröksége, éreztetni kezdte a hatását a nyelvújítás terén is, s a római ember egészséges nyelvérzéke tiltakozni kezdett az ellen, hogy szükségtelenül használt idegen szavak rútsák a nyelv eredeti tisztaságát. Megkezdődött az idegen szavak kiküszöbölésének a divata. Érdekes jelenség, hogy a Suetoniusnál sokkalta később, Hadrianus korában élő, nem is római eredetű *Apuleius*, a bravúros nyelvművészet sokat bámult mestere, ámbár becsüle-

tes latin nyelven sohse tudott írni, a maga idegen nyelvérzékével, kozmopolita lelkével mégis ennek az iránynak lett a leglelkesebb híve, s nagyban javíttgatta, tisztíttgatta a görög szavaktól a latin nyelvet. Természetes, hogy idegen nyelvérzékének megfelelő eredménnyel. Bizonyossága annak, hogy a nyelvérzék et nem lehet megtanulni.

Ebből a rövid jellemzésből is látnivaló a rómaiak nyelvújító törekvéseinek célja és természete. Főirányainak a megjelölésénél is elég analógiát találhat az ember a magyar nyelvújítás viszontagságaival. Adatokat csak Suetonius idéztem munkájából említék: Tiberius császár nyelvújításáról. Jellemző a római viszonyokra, hogy az állam első hivatalnoka, a millió feladattól elfoglalt Caesar figyelmét nem kerülte ki hazai nyelvének a sorsa sem. Javíttgatja, szépíti és tisztasága megőrzését követeli másoktól is. Nálunk a hivatalos íráskirányos nyelvhasználata a nyelv természetének, a magyar stílus minden jellemző sajátosságának lábbal tiprásától hemzseg. Nálunk a hivatalos írásmód csak átka a magyar nyelv tisztaságának; megcsontosodott, észszerűtlen furcsaságaival csak rontja a nyelvet: Rómában előljárt az államhatalom a nyelv tisztaságának a megőrzésében is! Tiberius császár azzal is gondolt. Más kérdés aztán, hogy mennyiben volt igazolt az ő nyelvújító törekvése, mennyiben vezette abban a helyes gondolkodás. Törekvése mindenesetre tiszteletreméltó.

Az idegen szavak ellen folytatott hadjáratban vajmi könnyen tévednek az emberek a neveltséggel határos szélsőségekre. A hiba a szempontban rejlik: az idegen nyelvek adta szavaknak teljes kiirtása semmiféle nyelvnek nem lehet a célja. Van, amelyiket lehetetlen kifejezni más nyelven — megfelelő alakban. Az olyast nem is kell bolygatni, de viszont vétek a szükségtelenül használt idegen szavakkal keverni a beszédet. Nálunk ez manapság már — hál' istennek — általánosan elfogadott igazságnak mondható. Másképp Rómában! Nem tudnak határt tartani egyesek a szélsőségek között: van, aki fertelmesen telehalmazza írását a görög szavakkal; Tiberius meg úgy gondolkodik, hogy semmiféle görög szót nem szabad a latin beszédben tűrni. Ez pedig — tekintve a görög nyelvnek, úgyszólván, kizárólagos befolyását a latin nyelv kincsére — általánosítva annyit jelent, hogy valamely nyelv tisztasága az idegen nyelvekből belékerült szavaknak irgalmatlan kiirtását követeli, tehát idegen szót nem szabad használni semmi körülmények között. Persze, hogy az ítélőképesség megcsúfolása az ilyes elv, mert kellő szempontból nézve a dolgot, merev általánosságban nem lehet beszélni. A döntő az: van-e megfelelő név az idegen helyett, vagy nincs. Amikor az idegen név helyét hazai eléggé nem pótolhatja, teljesen jogosult az idegen szó használata. Sőt helyesebb is: hadd ríjon ki idegen köntösével, messziről hirdetve, hogy idegen ő az illető nép gondolatvilágában is. Másrészt meg, hadd jelölje külsejével is a kultúra fejlődésének az útjait.

Tiberius császár lelkének még idegenek voltak ezek a gondo-

latok. Ő csak merev elve után indult: kidobni mindent, ami idegen. Jellemző példát említ fel Suetonius (Tib. 71. c.). A görög *emblemata* (ἐμβλήματα) szó műtörténeti fogalmat jelöl: berakott éremmunkát, s néhol mozaikból kirakott művet is. Az egész római művészet csak Rómában székelő görög művészet. A műformákkal együtt jöttek a nevek is Hellasból. Ez a szó is sajátja lett a latin nyelvkincsnek, hirdetve egymagában is a latin művészet görög hazáját. Széltében-hosszában használatossá vált, s megpecsételte a sorsát a hivatalos nyelvhasználat is: belékerült a senatus végzéseibe is. Tiberius irgalmatlanul kiirtását határozta, holott latin szó nem is volt, ami jelölte volna.

Történt, hogy egy tanácsülésen felolvasásra került valami olyan dekretum, amelyikben előfordult ez a szó. Tiberius rögtön módosító indítvánnyal állott elő: el kell vetni az idegen nevet, hazait kell a helyébe tenni. Ha egy szóban nem lehet kifejezni a megfelelő módon, több szót kell használni. Ha azok sem fejezik ki eléggé, tessék körülírni a fogalmat, de mindenképen latinul legyen az kifejezve (*commutandum censuit vocem, et pro peregrina nostratem requirendum, aut si non reciperetur, vel pluribus et per ambitum verborum rem enuntiandum*).

Más adatot is szolgáltat Suetonius. A *monopólium* sem volt megfelelő latin szó, s a hivatalos nyelv is a görög alakot használta. Latin szót Tiberius sem mondhatott hát helyette, de annyit legalább megtett a saját maga megnyugtatója, hogy, ha használnia kellett e szót a senatusban, mindig bocsánatot kért érte, hogy idegen szót kell alkalmaznia.

Ime, hogy lesz a komoly törekvés, az alapjában helyes irányzat a megkülönböztetés érzéke nélkül teljesen nevetségessé. Az ókor ez érdekes epizódja tanulságos intőpéldául szolgálhat nekünk arra, hogy bánjunk az idegen szavakkal. Mert szűgyen velük ok nélkül rútitani a nyelvet, de nevetséges viszont, jobbak híján, fel nem használni őket. A Tiberius elve: *egy* megfelelő idegen szó helyett rőfös körülírásokat gyártani — csak mosolyt fakaszthat. Mindez persze a túlságig vitt latin sovinizmusnak is tulajdonítható. Hiszen a latin ember, ha meghódolt is a görög szellem előtt, amely a latin irodalom forrása maradt mindenha, büszke volt a maga nemzeti nyelvére s azt mindennél többre becsülte. Nem említek más példát erre a túlságig üzött latin nemzetieskedésre, mint azt, amit Suetonius ír Tiberiusról, aki egy tanuvallomásra felszólított római katonának, mikor az illetőhöz görögül intézték a kérdéseket, egyenesen megtiltotta, hogy más nyelven ne merészeljen felelni mint latinul.

VÉRTESY DEZSŐ.

IRODALOM.

A Római Glosszák.

Schönherr Gyula dr. *A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe és annak magyar glosszái.* Budapest 1905. (Különnyomat a Magyar Könyvszemle 1904.-i évfolyamából.)

Schönherr Gyula dr. mint a Magyar Nemzeti Múzeum képviselője részt vett az 1903. évi római történelmi kongresszuson s ez alkalommal érdekes és becses fölfedezéssel gazdagította mind művelődéstörténetünket, mind pedig nyelvelméink számát. A tudós történetkutató egy eddig föl nem ismert Korvin-kódexre akadt, amelyet magyar bejegyzések díszítenek. A könyv a Casanate-könyvtár tulajdona s a könyvtárnak a kongresszus alkalmával rendezett kiállításán ily cím alatt volt közzszemlére téve: *Enciclopedia medica del secolo XIV.* A kódex terjedelme 298 levél nagy ívrét alakban, külseje a lehető legdíszesebb: festett kezdőbetűk, lapszéli díszítések, a szöveget magyarázó képek emelik művészi értékét; a kéthasábosan írt szöveg csak az alsó egyharmadát tölti be a lapoknak. Írása jellege barátgót, mely a XIV. század második felétől a XV. század elejéig volt használatban. Tartalma az állat-, növény- és ásványvilág egyes termékeinek, különösen pedig ezek orvosi használatának ismeretése. Szerzője ismeretlen.

A fölfedező körültekintő éleslátással és kritikával állapította meg a kódex keletkezése idejét. A gazdagon díszített első lapon egy négyszögletű keretbe foglalt kép látható, mely a választóktól körülvevett római császárt ábrázolja; a választófejedelmek közül azonban hiányzik a cseh király, tehát olyan korból kell a képnek származnia, amikor a római császár egyszersmind cseh király is volt. Így volt ez Vencel és Zsigmond alatt. Maga az arc azt bizonyítja, hogy az csakis Vencel lehet, a választók arcképei között pedig ott találjuk II. Ruprechtét, aki 1390-től 1398-ig volt rajnai pfalzgróf és Jodokét mint brandenburgi örgrófét, aki 1397-ben kapta ezt a méltóságát. Ezek bizonyossága szerint a kép 1397-ben keletkezett. Vencel könyvtára a cseh trónnal együtt Zsigmondra szállott, ő valószínűleg Budára hozatta és ennek a maradványaként kerülhetett a kódex később a Korvinába, de nem lehetetlen az sem, hogy Mátyás csehországi hadakozása alatt szerezte. Erre mutat az a körülmény, hogy az első lap alján levő Korvin-címerben benne van a cseh oroszlán. Schönherr szerint a királyi könyvtárból pálos barátok kezébe került a könyv, akik már Mátyás idejében is használhatták. További sorsáról csak annyit tudunk, hogy 1546-ban már olasz kézben volt.

A kódex ismertetése után a magyar bejegyzések közlését találjuk a glosszák beíróinak egyikétől származó két recepttel, ezek egyikében szintén találunk magyar szavakat a szöveg közé beírva. Első helyen állanak a kódex egyes lapjairól lefényképezett magyar bejegyzések szövegszerű összeállításban, azután következik a bejegyzések közlése

latin megfelelőikkel együtt, végül a nyelvemlék szavainak középkori nyelvemlékeink szókincsével való összehasonlítása után egy jegyzék a kódexbeli magyar növénynevek mai és botanikai neveiről, amelyet Mágócsy-Dietz Sándor állított össze. A bejegyzett szavak száma 106, legnagyobb részük növénynév. Az egyik orvosi recept végén ezt találjuk: *Premissa omnia sunt probata per heremitas sancti Pauli*, ebből valószínű, hogy pálosok voltak nemcsak a receptek írói, hanem a magyar szavak bejegyzői is.

A glosszákat az írás jellege és helyesírási sajátságok alapján két főcsoportra osztja az ismertető és az oklevelek írásának útmutatása alapján az első csoport és a receptek korát a XV. század harmadik negyedére, a második csoportét pedig a XV. század végére és a XVI. elejére teszi. Az ott fölhozott helyesírási különbségekhez hozzáadhatjuk még a következőket. Az első csoport az *ly* hangot mindig egyszerű *l* betűvel jelöli: *konkol*, *Najjgmalva*, *metel*, a második csoport *lj*-nal: *Swlj*, *Seljemfereg*. Az *ny* jelölése szó közepén az első csoportban *n* és *ni*: *yegynefa*, *Geregdyne*, a második csoportban *nj* (egy esetben *ny*: *Berekenye*): *papmonija*, *hvnjorfü*, *Djnnje* sat. A *c* hang az első csoportnál a kétes olvasatú *raconch* és *fekete* *peferce* kivételével egyszerű *c*: *cecla*, *cimpa*, a második csoportnál *cz*: *geze-micze*, *czirk*, *yrglisce* sat.

A bejegyzések korának megállapítását is megkísérrelhetjük a helyesírási sajátságok alapján s ez a kísérletünk is támogatni fogja a fölfedező kormeghatározását. A *cs* hangot a bejegyzések következetesen *cz*-vel jelölik. Ez a jelölés a XV. század közepe táján lép föl helyesírásunkban, először az Ehrenfeld-kódex használja. A glosszák tehát a XV. század közepénél sokkal előbb nem keletkezettek. Ugyanezt bizonyítja a *c* hang jelölése is. A Besztercei Szójegyzék *c*-vel és *ch*-val, a Schlägli *ch*-val jelöli *e* hangot, az Ehrenfeld-kódex *cz*-vel; a mi kódexünkben az első csoport *c*-t is meg *cz*-t is, a második pedig a latinból vett *Likoricium* kivételével következetesen *cz*-t ír. A két csoporton kívül találunk még néhány határozottan későbbi bejegyzést is, ezek közül *madar koles és erőtlen natha fj* az *ö* hang jelölése által érdemelnek figyelmet. Az *o* jelzés előfordul már a Bécsi-, Münchener- és Apór-kódexben, de általánosabbá csak a XVI. század elején lesz (Guary-, Nádor-, Döbrentei-, Peer-, Czech-, Vitkovics- és Kazinczy-kódexekben), az *ó*-t csak a XVI. század elején használják (a Jordánszky- és Zolnai Nyelvemlékeink 240. l. szerint az Érdy-kódexben). Ezek a későbbi bejegyzések tehát a legnagyobb valószínűséggel a XVI. század elejéről valók.

A 41. számú bejegyzés ez: *(Git) raconch* (?), a jegyzetben azt olvassuk róla, hogy el van mosódva, olvasása bizonytalan. A *git*-ről azt mondja Diefenbach Glossariuma, hogy köményhez hasonló növény, de a magyar szóra ebben az alakjában sehol se találunk sem adatot, sem fölvilágosítást. A fényképi másolat azonban megengedi, hogy a szót kezdő *p*-vel olvassuk és így nem tartom lehetetlennek, hogy ez az adat a NySz.-nak Meliusból közölt *pakóc* (eupatoria, odormennig) szavával azonos.

Schönherr ismertetése végén azt a meggyőződését fejezi ki, hogy magyar nyelven írott darabnak is kellett Mátyás könyvei között lenni és hogy az ezen a téren teendő kutatásoktól még nagy eredményeket várhatunk.

SÁGI ISTVÁN.

A cívisek nyelve.

(A debreceni nyelvjárás. Írta: Oláh Gábor. Nyelvészeti Füzetek, 26. szám.)

A debreceni magyarságot úgy szoktuk emlegetni, mint a leg-tisztább és leggyökeresebb magyarságot. Hite, szokása, élete mind olyan a debreceni cívisnek, hogy mint a vizesöpp a sugárzó napfényt, úgy veri vissza a színmagyar gondolkozást. Aki tehát képét írja le e gondolkozásnak s rendszerbe foglalja élő és viruló mivoltában a debreceni nyelvet, az nemcsak erős követ rak a magyar népnyelv rendszerének épületébe, hanem példát is ír. Oláh Gábor, úgy látszik, érezte ezt a feladatot, mert tanulmánya minden során megérzik a szeretet, a megértés, mellyel szülőföldje nyelvébe mélyedt. A debreceni ősi kollégium egyik tisztos hagyománya a magyar nyelvtudomány ápolása és fejlesztése s e kollégium egy most élő fia is lerója ezt a tartozását. Végigvezet bennünket e nyelv egész rendszerén, megismertet sajátágaival, a nyelvvel, mint a tartalmas gondolat- és érzelmvilág hajlékony eszközével. Úgy tárgyalja a cívisek nyelvét, amint az igazi népnyelvi monografiának tárgyalnia kell. Először jellemzi, aztán gazdag gyűjtésen mutatja be, mint tükrözi vissza ez a nyelv az embernek, a puritán kálomistának egyszerű, józan életviszonyait s fejlett értelmességét. Középpontja mindenütt az ember — és nagyon helyesen — mert csak így lehet a nyelvész egyúttal az embernek, a népnek és gondolatvilágának ismerője és ismertetője.

Milyennek is mutatja ez a nyelv a maga emberét?

Mikor megszületik a kis cívis, a *döncsi* (kis kövér gyerek), egy darabig ő is csak *sivatag* (síró) portéka, mint más emberfia, de ugyancsak *fináncfenekű* (eleven), mert egész nap *fináncolja* (zaklatja) az édesanyját. Hogy aztán felcseperedik, *uccatüze* lesz a huncutból, szeret *eltekeregni* hazulról, azért, ha már nagyon *leveles* (sok van a rováson), *elhusángolják* ökelmét amúgy magyarosan. Ilyenkor persze *ordít*, *mint a fába szorult fíreg*, de se baj, *sok hazugság van benne* — mondogatja az anyja, mikor nagyon porlik a gúnyája. Az úristen még *kócé* (kisdiák) korára is megtartja ezt a szép szokását, mert akkor is jobb szereti a *bakfüttyöt*, meg a *hengerbuckot* hányni (bukfenc) meg a jégen *kanyargatni*, egyszóval *ágónizálni* (haszontalan tölteni az időt), mint tanulni. De azért hamarosan *dögömbögő* lesz belőle (temetésre járó diák), vagyis *petákra jár*, szeret *kunérkodni* (rosszkodni), mert ő is csak olyan *jól maszkol*, mint a többi. *Behajttja a bánatszalasztót*, mert *nincs rajta görcs* és — *tisztesség ne essék szólván* — szeret olykor az utcán *böskézni* is. *Tehénlógós* (theológus) azonban csak olyikból lesz, mert akkorára már *bekötő-nadrágot* húz és az előtt, aki csak *furuja-gatyában* (szükszárú gatyá) jár, *fesztt*, *mint a*

hasatt teknyő. Ilyenkor bizony már badáros fiú (gangos legény), aki a kocsmában nem röstelli megbúbolni a cimboráját. Az persze káromkodik, mint a bakkancsos katona és emlegeti, hogy csak gyere haza maj vendígem leszel, meg hogy megájj, maj megadom a szád ízít (elverlek). Hanem azért előbb-utóbb erányossá (illedelmessé) lesz a mi hősünk is, lecsendesül a vére, kivált hogy az a kis csitri lány is emberhe való (eladó) lett, aki olyan piros, mint a cseppentett tökmag. Húz is hozzá a legény erősen. Ha aztán a lánynak nem fülük hozzá a foga (nem tetszik neki) és megmondják, hogy opsit, ammerre a nap süt, akkor bizony befelhődzik a kipe, mert megette a tyúk a kenyerit és úgy áll a szája, mint akkinek dinnyeföd nem jutott. Hanem bezzeg, ha a lány szíve is húz hozzá, akkor mosojog, mint a vadalma és nemsokára szüret utánra egy a szoba a kemencével. Mert tudni való, hogy az asszonnak csak három szükséges: bü píz, kellemetes férfi, száraz fa. No meg egy kis ülöke a ház előtt. A házasságrontó (pályinka) csak ritkán dörög bele a boldogságba. Az ember nagy ekhós székéren (ernyős) el-eljár a híres szabadságok-ra (nagy vásárok), olykor, mert egy komor lova eladó, akki mán készül testálni, máskor egy pár környikáló (síró) malacért. Szeretné is nagyon, de jóformán veretlen pízir (ingyen) mert a civis spórol, jól tudván, hogy több nap, mint kolbász. Mire megöregszik, legyen mit a tébe aprítani. Olyankor már úgyis csak a dikón (heverő-ágy) heverget az ember, vagy tanyázik (ismerősökkel beszélget), míglén aztán egy szép napon kímén mellé kerül a csizsmája (meghal), mivelhogy köztudomás szerint: minden imáccságnak ámen a vége.

Ilyen egyszerűen él és ilyen metaforásan beszél a debreceni ember. Jól mondja róluk Oláh Gábor, hogy: Nyelve is olyan, mint maga a nép: erős, egyszerű, külsőleg tán szikárnak tetsző, de belsőjében költői szépségeket rejtő.

Nem is sok kell hozzá, hogy ennek a nyelvnek külső sajátosságait összefoglalja az ember. Legjellemzőbb sajátága: a teleszájjal beszélés és a nyílt e-zés. E sajátosságai miatt számítjuk az északkeleti nyelvjárasterület felsőtiszai nyelvjárásához. Mentül inkább haladunk e területen északkelet felé, annál inkább közelednek a magánhangzói a diftongushoz. A -hoz hez höz rag nyílt, z-telen -ho he hō-nek hangzik s keletnek tartva valamivel zártabb lesz és a z-t is felveszi.

Mindez — és még sok egyéb — meglehetősen élesen határolja el a debreceni nyelvjárást az egész nagy területen belül, csakhogy épen ezen elhatároló vonások kiemeléséről, a debreceni nyelvjárasterület pontos megállapításáról feledkezik meg a szerző. A szomszédos nyelvjárások ráhatása és az átvételek kimutatása különben mindvégig hiányzik a munkában. És itt mindjárt egy másik nagy hiányosságát is ki kell emelnünk, azt tudniillik, hogy a debreceni egykor oly gazdag pusztai és pásztorélet nyelvkincsének sincs semmi nyoma értekezésében. A civisek nyelve szép és gazdag, de a pásztoroké is az. Mennyi elvesző kincset gyűjtene a maradékoknak az, aki most sietne összefogni. Hisz lassanként nemcsak a legelőket, hanem a pásztorélet nyelvét is felszántja az ekevas a Hortobágyon!

Nyelvtani sajátságok tárgyalásában meglehetősen részletes képet igyekszik nyújtani a tanulmány szerzője.

Hangtanában felöleli az összes hangváltozásokat, még az olyanokat is, amelyek úgyszólván mindenfelé megvannak, mint például a *tanál-danol*-féle disszimilációkat vagy a *bornyú-, pernye*-féle minőségi változásokat. A magánhangzókat táblázatba is állítja, s ez kétségkívül követésreméltó példa. Az alaktani sajátságok felsorolása már sokkal hézagosabb. A szóalkotásnak csak két fajtáját tárgyalja: az összetételt és a képzést, jöllehet az *elvonásra* és a *kombináló* szóalkotáshoz is bőven akadnak példák. A *Vegyes tájszók* c. gyűjteményben ott vannak az előbbire például: *szuszka* (33. l.), *guriga* (29), az utóbbira a *kajmós* lábú (talán: *kajla* × *gamós*). De magának az összetétel fajtáinak tárgyalásából is kimaradtak az *elhomályosult* összetételek, pl. *előte* (28) és *szívanó* (45). Az igeképzésben a Debreceni grammatika híres *-odik -odik*-jén kívül érdekes, sajátságos képző a gyakoriság *-sokál* az ilyenekben: *írsokál, mírsekül, vársokál* (vö. *mércsikél*). A névszóképzésben is igen érdekes példákat lelünk, csak az a kár, hogy legtöbbjét a *különösebb névszók* gyűjtőneve alatt garmadába hányva, noha mindezeket szépen rendbe lehetett volna szedni.

Az igeragozás-ról szóló részben a legérdekesebb az *ikes* és *iktelen* igék kavarodásának bizonyítása. Révai óta talán sohasem volt olyan idősszerű evvel a kérdéssel való foglalkozás, mint most, amikor főképen a jelen nyelvtől várjuk a feleletet a jövőre vonatkozólag. A nép nyelve általában is megelőzi fejlődésében a konzervatívabb irodalmi nyelvet s így van ez az *ikes* igék dolgában is. A debreceni nyelvjárás e részben is fontos tanulságokat nyújt, amelyeket pontosan kiaknáz a szerző.

A *jelentésváltozás*-okról és a *mondattani sajátságok*-ról szóló fejezetek talán legjobb részei a műnek. Az utóbbiban finom megfigyelések vannak a debreceni ember sajátságos éneklő hangsúlyozásáról, amellyel már Balassa is foglalkozott (Nyr. XIX.). Mindez azonban csak bevezetés ahhoz a gazdag szókincshez, frazeológiához és népköltési gyűjtéshez, amelyhez fogható kevés van tájnyelvi tanulmányaink közt. Érdekesen jellemzik együttesen a debreceni nyelv és értelem nagy gazdagságát. Külön fejezetekbe gyűjtve egy csomó népdal, szójáték, beszédmód, köszöntő, mese, sőt valóságos kis parasztkarcolat is, két nénemasszony meg egy bátyámuram csevegései egyről-másról. Egész gazdagságában megvan a debreceni gyereknyelv is s tanúságot tesz e nép meleg érző szívéről. De azért káromkodni is tud a civis és nagyképzű etnológusok bizonyosan mélyreható következtetéseket vonnak le abból a tagadhatatlan valóságból, hogy négyszer annyi átokminta van Debrecenben, mint áldás.

Mint a magunk hajdani kollégiumbeli életének — *iucunda memoria*-nak — vidám hangja, úgy üti meg fülünket a debreceni ősi diákélet szavajárása a *diáknyelvben* és *diáknótákban*. (Az előbbiről nagyon mulatságos kis cikket írt már a Nyelvőrbe Barcza József, XXV. k.) Valóban, a vén kollégium tövében örökké ifjú és örökké

vidám a diák. És ma is épúgy bunda még a bunda, mint a régi világban, s épúgy süvölt és ordít az orkán Hagymási Péter és öccse Pál üdvözlésére, mint hajdan. A Jókai világának egy darabja él még ezen a szigeten s nemcsak az ércszobra áll Csokonainak a kollégium előtt.

NÁDAI PÁL.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Egy ismeretlen régi szó. Katona Lajos a M. Könyvtárban kiadta a híres Barlám-legendát, a Kazinczy-kódexből, de mai helyesírással. Az átírásban egy-két helyen tévedett, de egyik tévedése rávezetett egy olyan magyar szó fölismerésére, melyet eddig semmi más nyelv-emlékünkben nem ismerünk. Ez a nevezetes szó a KazC. 100. és 101. lapján háromszor egymásután előfordul: » Az kiral cinaltata, nég ladakath : es ketteit . . . kyuöl arañal be borittata . . . Az ketteit kegiglen *zirrel* kyuöl be uonattata : es belöl drága göngel be tötete . . . Azok kegek az aranassokat igön dragaknak itelek : az *zirrel* be uontakat keues iutalmuknak mondak . . . Ennek utanna az *zirrel* be uonth ladakates : feel nittata . . . » Katona ezt (24. l.) így írja át: *szörrel*, s megjegyzi, hogy a latin eredetiben *pice* van vagyis szurokkal. Olvasása nem lehet helyes, mert a *ször* szónak *szír* alakja sehol sincs, alig is lehetett, mert a mai hosszú *ő* nem fejlődött *í*-ből (*isemucut* : *ösünket* csak látszólag kivétel, mert nem is említve, hogy itt az *is*-t *ös*-nek is olvashatjuk, az *ös* csak az újabb irodalomban változott el *ös*-sé). De Szarvas Gábor is tévedett, mikor a KazC.-nek ezt a szavát a NySz. *zsír* cikkében idézi: persze ő nem ismerte a latin eredetét. — Már most kétségtelen, hogy ez a régi magyar *szír* szó csakugyan szurkot jelentett, tehát azt, ami a latin szövegben van. Nem kételkedhetünk ebben, ha a KazC. tanúsága mellett számba vesszük azt a tényt, hogy a zürjénben és votjákban alakra s jelentésre pontosan egyező szót találunk: *šir*, *šer*, *harz*, *teer*, *pix liquida* (*jur-šir*, *tannenpech* stb.). Alkalmasint török eredetű szó: Paasonen a z.-v. *šir* szót a baskir *säjer*-rel és társaival egyezteteti (Die fu. s-laute 152. sz.), Munkácsi pedig föltehető csuvas **šivir*, **šyr*-rel (tör. *sayiz*, NyK. 18:121). Ezekkel a szókkal rokonítják Budenz óta (NyK. 6:427) a mi *szurok* szavunkat is. SIMONYI ZSIGMOND.

Csend. Ez a főnév kétségkívül elvonás útján keletkezett a *csendes*-ből, természetesen csak akkor, mikor e melléknévnek végső hangját már *s*-nek kezdték ejteni, vagyis a 16. században. Eredetileg t. i. azt mondták: *csendes*, *csendeszen*, *csendeszedik*, *csendeszít* (így még 16. századi emlékeinkben többnyire, de még pl. Zrinyi-nél is). De *csendesység* helyett *csendességet* ejtettek, mint *egészség* : *egészség*, *üdvözség* : *üdvösség* stb. s ennek hatására néhol már a 16. században a melléknév is *csendes* lett (*clezendesite* DebrC., WespzC., *czientessec* Decsi stb.), s ez tette lehetővé, hogy utóbb a szócsalád-ból kivált a mai *csend*. Még a mult század elején nagyon ritka és

szokatlan volt ez a szó. Beregszászi még csak mint »elavult« szögyököt ismeri; »*sajnos* ab obsolete *sajon*, *sajna*, unde *sajnál*, *csendes* ab obsolete *csend*« (Dissertatio 127). Kisfaludy Sándor azt írja egy 1816-i levelében (Minden Munkái⁴ 8:303): »Mintha gyémántra akadtam volna, úgy megörültem én, mikor Kazinczyban legelőször *kellemet*, *Verseghyben magányt*, *szomjat*, *éhet*, *gúnyt*, magamban *dühöt*, *csendet*, *lázt* találtam.« Szemere Pál is 1817-ben mint szokatlan szót jegyzi ki a Tudományos Gyűjteményből és közli Kazinczyval (Szemere Pál Munkái 3:159). Azelőtt a *csendet* Gyöngyösinék tulajdonították, mert előfordul a Csalárd Cupidóban, Dugonics kiadásában, de mióta Rapp Kornél újra kiadta a Cupidót Gyöngyösi kéziratából, tudjuk, hogy az illető helyen Dugonics csempészte a *csend* szót Gyöngyösi szövegébe. De mikor Simonyi ezt megállapította,¹ elfelejtette, hogy Gyöngyösinék mégis van egy kifejezése, mely a *csend*hez igen közel áll s mely azt sejteti, hogy Gyöngyösi magát a *csendet* is ismerte. Azt írja ugyanis, mint a NySz. is idézi: »A bú az elméket teszi *csendetlenné*, a jó falatot is megúnt ízetlenné« (MV. 3:28, már az első kiadásban is). Ezt aztán Faludinál is megtaláljuk, jegyzőkönyvében: »Csendes szelidség, *Csendetlen* erkölcs.« És eddigi tudomásunk szerint maga a *csend* főnév először Faludinál kerül elő, még pedig háromszor is, de mindig így: *csenddel* (vö. *halkkal*, *loppal*; l. NySz.). Lehet, hogy Faludi maga vonta el a *csendes* és *csendetlen* szókból. Amde kimutathatjuk, hogy ez az elvonás már sokkal régebben megvolt, t. i. csakugyan a 16. században, tehát mindjárt akkor, mikor föltevésünk szerint a *csendes* s hangű kiejtése lehetővé tette. Egy 1571-ben kelt erdélyi levélben sikerült ráakadnom; ott ezt olvastam: »Csáki uram bójön ... az hatalmas császár levelével ... Melly utolsónak nyers szóval való felolvastatását praetendálván az gyűlés, *csend* leve, mindeneknek szeme az Báthori uramokra [így] veté magokat, miérthogy *csendesen* ültenek az öreg ajtó felé« (ugyanabban a levélben előbb és utóbb is s-sel: *csendesen*, *megcsendesíté*; l. Erdélyország Történetei Tára, kiadják gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István 1837, 1:108).

KOVÁCS MÁRTON.

Urambátyám és bátyámuram ... Te elhibáztad a dolgot. Urambátyámat bátyámuramnak címezgetted. Azért aztán ő azt írja, micsoda neveletlen, vigéc modorú, hetyke ficsúrt küldtem én a nyakára? Nem vén keshedt paraszt ő, akit le lehessen bátyámuramozni. — »Ne bosszantanál már ezzel a nevetséges vidéki megkülönböztetéssel. Hiszen urambátyám vagy bátyámuram: az oly mindegy. Mindössze egyszer elől van az uram, hátul a bátyám; egyszer meg elől a bátyám, hátul az uram.« — S ez neked nem eléggé nagy különbség? Nem veszed észre, hogy urambátyám mindenekeelőtt úr? Csak miután ezt már kellő tisztelettel elismertük, és kifejeztük, engedjük meg magunknak az atyafiságos, melegebb bizalmaskodást. Bátyámurammal ellenben mindenekeelőtt konfidenskedünk. Mintegy

¹ Az Elvonás című Nyelvészeti Füzetben 66. l.

kitüntetjük őt, úgyszólván vállára veregetünk azzal, hogy atyafiságos rangra emeljük. Aztán, végül megurazzuk ugyan, de jóformán csak a magunk tiszteletére. No, mert ha egyszer felemeltük őt bátyánkká, akkor ezzel már úrrá is tettük. *Urambátyám*: ez hódolat. *Bátyám-uram*: ez leereszkedés. Érted már? — »Érti a manó!« — *Uram-bátyám*: az úr. *Bátyámuram*: az paraszt. Ha érted, ha nem: ez így van, ez való, ez ellen nem lehet ágaskodni.

(Az Ujság, 1905. XI. 18.)

KOZMA ANDOR.

Burgundia, Kandia, Tabán, Velence, Bécs. (Nyr. 29:238, 423, 426, 473, 519, 576.) Mindezekre a városrész-nevekre igen sok adatot sorol föl Pesty Frigyes, Magyarország helynevei c. művében. *Burgundiára* nyolc adatot: Debrecenből, Tinnyéről, Kenézlőről, Soly-mosról, Vaálról, Kecskemétről, Belényesről, Velencéből, ezenkívül még hármat, mely helységet s határrészt jelent. A városrész jelen-tésű *Burgundia* úgy látszik mindenütt a helység gondozatlanabb, silányabb részét jelenti; igen jellemző a velencei *Cigány-Burgundia*, mely-nek neve elenyészett, mikor a cigányok helyébe magyarok költöztek. A szó származásáról Pesty nem szól. — A *Kandia, Kandlia* névre 19 adatot idéz; magyarázatul ezt mondja: »A sok Kandia helynév a török hódítás emléke. A név mindig oly határrészre vonatkozik, mely elhagyatottsága, mostoha állapota miatt tűnt fel, valószínűleg a Kandi és Kandlia helynevek is ide tarthatók... A községreszek, melyek Kandia nevet viselnek, rendesen a szegényebb zsellérek lakó-helyét adják. Némely vidéken Gurgyalnak, másutt Tabánnak nevezik. Mindnyájan a silányság, a mostohaság értelmét akarják kifejezni.« A *Tabánra* nézve Melich János megadta a helyes értelmezést Nyr. 29:423. Pesty 36 *Tabán, Tobán* adatot idéz. — A nagyvárad *Velence* letelepült velenceiektől kapta nevét (in vico Venetorum 1437, in platea Venetiarum 1438). — Ugyanebben a cikkben említi Pesty a nagyvárad *Új-Bécs*et is, melyet vízfolyás választ el Várad-Velen-cétől; magyarázatát azonban nem adja.

TOLNAI VILMOS.

Szóegyezések. *Bárány.* Gustav Meyer: Etym. wörterbuch der albanesischen sprache (Strassburg, 1891.) c. művében a következőket olvassuk: *ber*: schaf, weidevieh. Régi alpesi szó, amely az éjszaki olasz dialektusokban is járja: com. *bar, bara, barinn*, berg. *bar*, rom. *berr* widder; milánói: *bera*, piem. *bero* widder, schaf; engad. *bar*, lothr. *ber*. Az albánban előfordul még a *bari*: hirt szó. [Eszünkbe juttatja a *bojtár* olasz eredetét, melyet Kossuth Lajos fődözött föl és Szarvas G. is elfogadott Nyr. 13. 562. — A szerk.]

Bogár. Kulwiotis említi az alb. *dzungar*: käfer alakot. Az oláh-ban ilyen alakokat találunk: *bombar*: crabro: lódarázs, dongó (LexB.); *bonzar*: u. az (LexB.); *bondar*: hummel; *bombar*: horniss (Saineau: Dictionar romîno-german, Bucureşti, 1889.). Erdélyben hallottam így is: *bongar* és *bungar*, käfer jelentésben. Az oláhban megvan a *bom-bäesc* (susurro, mussito) ige is (LexB.). A *bombar, bongar, bonzar* azt

tartom hangutánzó szók. Föltűnő a magy. *bogár* szónak általános elterjedése és régisége s azért egyelőre csak *főntartással* merem kockáztatni azt a véleményt, hogy az oláh szónak átvétele volna a magy. *bogár*. Mindenesetre föltűnő az alaki és jelentésbeli egyezés. [Vö. Munkácsi: Árja és kauk. elemek.]

Kengyel: alb. *kingele*: wollener sattelgurt. Etim. lat. *cingulum*. Az oláhban a *čingă*: gurt, *inčing*: gürten alakokon kívül használatos még: *chingă* és *inching* ugyanazon jelentésben. Az előbbinek eredetije a lat. *cingo*, az utóbbi meg a *cing(u)lum*-on alapuló **clingum* szó. [De I. Budenz MUGSz. — A szerk.]

Kép: alb. *k'ipare*: gesichtszüge. Szerb-bolgár (*kip*: bild, bild-säule) közvetítéssel került e szó az albánba. Az oláhba is átment a magy. *kép*: *chip*: bild, gestalt, gesicht.

Piciny: A román *pit-* törzs hajtásairól értekezett Schuchardt (Voc. 2:203.), Mussafia (Beitr. oberit. mundart 88.) s a Nyr.-ben ugyancsak Schuchardt (18:530.) Úgy látszik, hogy a magy. *pici*, *picike*, *picin*, *piciny* szavak román eredetűek s részben olasz, részben talán oláh forrásból vannak merítve (Vö. oláh *pi'u*: bübchen; *piŕ*: troglodytes parvulus, zaunkönig; *puŕin* wenig Šainean id. m. Ismerem még a *piŕu* szót is; gyermekekre mondják gúnyolódásképen.). A szlovénben megvan a *pičel*: knapp, sparsam az olasz *picciolo*-ból (Arch. slav. Phil. 11:465.); az albánban: *pitserë*: klein, winzig; *pitserón*: verkleinere stb. (Vö. olasz: *picciolo*, *piccino*; szárd: *piccioccu*: knabe; engad. *pitšen*; ó velencei: *pizzolo*, friauli: *pizzul*; közép görög: πιτῶς: zwerg. DuC.). [Vö. a votják *pici*, *piči* szót, mellyel már Gyarmathi és Budenz egyeztetette a mi szavunkat. — A szerk.]

Pikkely: alb. *bige*: schuppe von fisch, schlangen. Meyer az albán szó alatt hivatkozik csupán a magyarra; az összefüggést nem értem.

Szem: alb. (geg) *süni*: auge. Érdekes véletlen találkozás.

ALEXICS GYÖRGY.

A Weszprémi-kódexnek egy homályos helye.¹ »Ennek vtanna a feiedelmek hazokhoz menuen el nioguuanak De maga ol *nyalasokat* [†] hagianak hozzaia [Jézushoz] hogi mynden bozzusagot gialazatot zidalmat valamit tudanak raita tenni ez egez eczaka mind el teuek vgi annere hogi zegiönlek ah zent euangelistac meg yrnia« (WeszprC. 78). E helynek az értelmét addig amíg a WeszprC. passió-jának a közvetlen forrása meg nem kerül bizonyossággal nem dönthetni el. De azt hiszem *nyalasokat* és nem *nyilasokat* kell olvasnunk, mert Pelbárt rokon helyén (De Sanctis I. 66 M) ezt olvassuk: Miserunt quoque ipsium in manibus malignorum *apparitorum et gartionum* in domo squalida, ut dicitur a plerisque, per totam noctem residuum vario modo affligentes...« Itt az *apparitores et gartiones* (vagy *garciones*) holmi éretlen inas és cseléd népség, amilyent a kódexíró nagyon könnyen fordíthatott *nyálas*-nak, annál is inkább,

¹ Válaszok egy beküldött kérdésre.

A szerk.

mivel e szónak a NySz-ban is meglevő 2. értelme az éretlen siherrel, tehát az olasz *garzone*-ból és a francia *garçon*-ból visszalatinosított *garcio-vul* igen jól egybevág. [A bőlcz e fabulával czípi ama apró nyálas embereket. Heltai. Vö. még a NySz-ban: *nyálaskodó*: homo spurcus, Geleji Katona; *nyálasság* Heltai; *nyáladék ifjak* stb.]

KATONA LAJOS.

A Weszprémi-kódex 1 — 113. l.-ig terjedő prédikációjának anyaga, itt-ott hosszabb-rövidebb szószerinti egyezéssel, megvan Temesvári Pelbárt II. nagypénteki beszédében. A kért hely szószerint latinul nincs meg; de már mindjárt utána (78 Petőr kedig al uala a thwz mellett... Interim Petrus stabat ad ignem...) van szó szerinti egyezés is. — Az anyag azonban megfelel tartalomban, csak hogy a latin szövegben részletezőbb: Serm. Pelbarti pars quadr. sermo in die Parasceues (alulról 13. sor 1500). *Miserunt quoque ipsum in manibus malignorum apparitorum et gartionum in domo squallida ut dicitur a plerisque per totam noctem residuum vario modo affligentes: depilantes barbam; per capillos ab angelo¹ domus in alium angulum trahentes vinctum sine omni misericordia tractantes deridentes, vituperantes, opprobriis saturantes et conculcantes...* Szerény véleményem szerint a *nyalafokat* szó — mint a mellette levő [†] is mutatja (l. Előszó VI. l.), mely többnyire a szövegnek valamelyes kihagyását jelzi — talán ehelyett van: *nyauaialafokat*. És e *nyauaialafok* alatt bizonyny az *apparitores malignos*-t érti s fejezi ki. Ez a *nyauaialas* szó előfordul a WeszprC. 6. l. »Elfő a mi nyauaialafagonk és binőnk«. Másutt a WeszprC.-ben nem találtam, de megvan sok más kódexünkben körülbelül ugyanezen jelentésben.

VARGHA DAMJÁN.

Kormány.² Magunk is csodálkoztunk, hogy a *princeps philologorum*, tehát komoly nyelvész, komoly folyóiratban, fölfrissíti azt az özönvíz előtti műkedvelő szófejtést, hogy — azt mondja — »kormány-féle szavunk görög eredetű; görögből átszármazott a latinba, franciába [t. i. *gouvernement*!] s a többi közt a magyarba is«. Pedig a francia *gouvernement* talán sohase jelentett hajókormányt (az mindig *gouvernail* volt), hanem kezdettől fogva átvitt jelentésében volt csak a származéka a *gouverner* igének, ellenben a *kormányt* csak a 17. század óta találjuk itt-ott átvitt értelemben, azelőtt csak a hajó kormányát jelentette. Furcsa föltevés volna tehát, hogy az 1410 táján előkerülő magyar (hajó)kormány (SchlSz) az ország igazgatását jelentő francia *gouvernement* átvétele volna s az 1332-ben előforduló *kormányos* valami *guvernemányos*ból rövidült volna, holott az akkori franciák még nem is úgy ejtették, hogy *guvernemā*, hanem tisztán kimondták a szóvégi *ent*-et. Rég tudjuk, hogy a mi szavunk a déliszláv *krma*-val függ össze. Valószínűleg úgy, hogy a horvát-szlóven *krman* 'kormányos' a magyarban *kormányos*-sá lett, mint

¹ Bizonyosan sajtóhiba: *angulo* helyett.

² Válasz egy beküldött kérdésre.

kr̃mar > *korcsmáros*, *fuhrmann* > *furmányos* stb., s utóbb aztán a *kormányos*ból vonták el a *kormányt*. Talán nem véletlen, hogy nyelvünkben a *kormányos* csakugyan jóval előbből van kimutatva, mint a belőle elvont *kormány*. (De hathatott a *-mány*-képzős szók analógiája is; vö. a szl. *morotva* h. *morotvány* talán a holt folyó-medret jelentő *halvány*, *halovány* főnév analógiájára. Vö. Munkácsi, NyK. 17:113.)

A SZERKESZTŐSÉG.

Ujra Vörösmarty hasonlatáról. (Nyr. 34 : 525). A Vörösmarty Cserhalma elején előforduló hasonlat egyetemi köreinkben sok vita tárgya volt. Megfejtésén sokan törtük fejünket, sokan akartunk e munkában és sikerének örömében osztozni, részt kívánva magunknak Zeus hagyatékából. E vitának egyik eredményét tolmácsolta Franz János a Nyr-ben, de nem elég pontosan.

A hasonlatban fő szerepe van a szálkőnek, mely olyan óriási hosszú, hogy keleten és nyugaton kitekint az egekre. Hosszú voltát érezteti velünk a *szálkő* összetétel első tagja. E szálkő összefüggő, egész, mert csak két végcsúcsos. Franz nem vette észre, hogy a magyar szöveg és a német fordítása közt e helyt tetemes különbség van. Egy szál fának, vagy a nevezett óriási szálkőnek csakugyan két vége van. A német Fels (szikla) szón meredek falú, a földből kiálló hegyet értünk s ha kettős csúcsa van, akkor az a két csúcs egymás mellett emelkedik magasra.

A keletre s nyugatra kitekintő szálkőnek pedig olyan a helyzete, hogy nyugaton nap veri, míg keleten rémfátyol leplezgeti. Szinte biztosra vehetjük, hogy a költő a keleti s nyugati iránynál a legpontosabb és leghatározottabb keleti és nyugati pontra gondolt. E két pontot pedig megkapjuk, ha a szálkövet az egyenlítőnél átmenesztjük úgy, hogy az egyenlítő vonalát keleten s nyugaton messe. A két végcsúcs egymástól való távolsága e szerint tehát 180°.

Még két szónak a szerepét, illetőleg jelentését kell meghatároznom. Az egyik a határozott névelő (*a két...*) a másik a *földközi* kifejezés. Ehhez véleményem szerint Stettnernek 1827. ápr.-ban Toldyhoz írt következő, kedveskedő sorai adnak kulcsot s ezek talán egyúttal a hasonlat végleges megoldására vezetnek:

»Lássa hát édes kis madaram, én magának nem vétkezek, gyöngyöm, szép kis cselédem, lehetetlen, hogy magának vétsek; inkább egy kutyafejű tatárnak, egy kőnek, vagy ami még több, egy sziklának, pedig tudja, sziklák tartják össze a földet, ha nem volnának, a föld lesüllyedne, az ég is alább szállna«...

E kezdetleges, meseszerű felfogás a világegyetemről nagyon régi. Ilynemű naív okoskodások furcsák ugyan, de viszont bizonyos jóleséssel figyeljük meg a gondolkodni kezdő ember világosság utáni törekvését Vörösmarty élte végéig nagy kedvelője a mesének, a naívnak s midőn e naív felfogással először találkozott, bizonyára megtetszett neki. S íme alighanem ez a primitív nézet adott ösztönt a hasonlat megalkotására. Agyában a sok sziklából egy hatalmas, fő szikla, a szálkő születik meg, mely a föld minden egyes

részét vonzza, az egészet összetartja. S hol lelheti helyét? A föld közepén, hogy afelé vonzza a föld minden parányi részét. Így tehát az éjszaki és déli félgömb közé esnék a hatalmas szálkő, tehát *földközi*. Ime e kifejezésnek jelentése, s a határozott névelő szerepe, mert e naiv, mondjuk költői felfogás szerint határozott szálkővel van dolgunk, t. i. a két végcsúcsos *földközi* szálkővel. Stettner Vörösmarty legbensőbb barátja volt. Lehetséges, hogy a hasonlatról beszélgetve, tőle tudta meg annak összefüggését e naiv felfogással. Hogy írhatna különben így Stettner : »...pedig tudja, sziklák tartják össze a földet«... Tény az, hogy e felfogásra támaszkodva a hasonlatnak minden szavát meg lehet magyarázni.

Ehhez a szálkőhöz kicsiben még alakilag is hasonló Magyarországnak, melynek kelet-nyugati kiterjedése csakugyan hosszabb az éjszak-délinél. A hosszabb vonal két végcsúcsa keletre s nyugatra mutat. Sorsuk is közös. A szálkő keleti ormát éj borítja, a nyugatit nap veri. Hasonlóképen hazánk keleti részét a vad kún csordák pusztítják s a veszély valóságos rémfátyolként nehezedik a keleti részre, míg a nyugati érintetlen maradt. De e jelenség múltó úgy a szálkőre, valamint a honra nézve. Mit árthat egy villámcsapás egy óriási szálkőnek s mit ártott a kúnok betörése Árpád erős alkotmányának? A magyar oroszánhad Achillesei játszva bántak el a szilaj ellenféllel s a hon egy cseppet sem rendült meg.

Mindebből látható, hogy a két összehasonlított tárgy sorsának közösségét nyomról-nyomra kimutathatni s hogy a magyar szöveg első sorban s mondhatni kizárólag helyes eszköz a hasonlat megoldására.

Ennyit mond a hasonlat véleményem szerint, sem többet, sem kevesebbet. A hasonlat csupán csak a Salamon idejebeli Magyarországra vonatkozik, mikor t. i. »hazánk a társas egyesség napjait« élte. Nem áll, amit Franz J. mond, hogy »ez a váltakozása a keleti s nyugati Magyarország sorsának a m. nemzet történetéből egész világosan kitetszik«. Hisz maga a költő mondja egy pár sorral odább:

Kétes az ütközetek forgása: Sajóra, Mohácsra

A jó honfi ma is könnyezve tekint, *de* ki retteg

Hallani a harcot, melyet László keze harcolt?

Csakugyan, sem Sajónál, sem Mohácsnál nem bizonyult rendíthetetlen szálkőnek az ország; azt hiszem, ezt nem kell bővebben bizonyítgatni.

Végül a szálkőnek és Magyarországnak nemcsak sorsa közös, hanem szerepe is. A szálkő összekötő kapocs a föld részei között, s Magyarország is ugyanezt a szolgálatot teljesíti kelet és nyugat közt.

LÉYRER MÁTYÁS.

Akkó, hatszô. Simonyi A Magyar Nyelv c. munkájának új kiadásában (243. l.) a pótló nyujtásról szólva a következőket mondja: »A székely kiejtés bizonyos esetekben az *r*-et is elenyész-teti... nevezetesen a *-kor* és *-szër* ragokban *akkó*, *hatszô* stb.« Ez azonban nem pusztán székely sajtáság. Felső-Bácskában általános.

Szülővárosomban, Baján, az *ekko még ekko, akko, mikó, éccé* (egyszer), *kéccé, háromszó, néccé, öccó, haccó, héccé, nyóccó, tísszé, hússzó, szásszó* stb. városszerte használatos. Ismeri az adai nyelvjárás is: A -szér *é-je* minden esetben *ó-nek* hallható: *öccó, tísszó, kéccó* (Nyr. 27: 409). A mohácsi nyelvjárás is tud róla: A -szor, -szér, -ször ragok h. mindig -szó, -szó: *kéccó, háromszó, öccó, valahányszó, ezörszó* (27: 71.). A Sárköz nyelvében is járatos: *mikó, akko, eccó, kéccó, háromszó, h'ëccó* (33: 269).¹

CSEFKÓ GYULA.

NÉPNYELVI HAGYOMÁNYOK.

Tájszók a Tudományos Gyűjteményből.

1. Kis Sámuel. Sopronmegyei tájszavak. T. Gy. 1848. X.

baca: dőre, buta.

bajmódni: vesződni, bajlódni.

bak: vízpartok elmosását, gátló kétlábú nagy fák, kőművesek állásszéke.

bolond búza: Rábaközben oly perjealakú mezei növény, mely ha bőven van gabona között és ki nem tisztítatik, a belőle készült kenyér szédelgést okoz. Innét a répczemellékiek részegesnek szokták nevezni.

csattogó: földi epernek olyan neme, mely egy száracskán több epret is hoz és megéretten is csattanni szokott, pl. a leszalkasztáskór.

csigar: nyúlánk erdei fa.

csimota: apró gyermek. »Hát otthon a kis csimoták mint vannak?»

csobaklani: bicsaklani. »Megcsobaklott a lábam.»

csóvad, elcsóvad: felbomlik p. o. valamely kötés. »*Elcsóvasztottam* szemem elől« (elvesztettem). »*Elcsóvasztottam* a kötél végét« (kicsúszott a kezemből).

csörmöle: búzaszemhez hasonló keserű fűmag [l. *csermelye* MTsz].

caf: felnőtt korában kiherélt birka, félheréjű ökör.

értetni: aratáskor, vagy utána a gabonát kivenni szalmájából mielőbbi használat végett. »Még a rossz idő miatt nem tudtunk értetni!«

farsatú: a puskacső alsó végét erősen bezáró sróf (Schwanzschraube.) [MTsz. is Balaton vid.].

finak: pozsonyi mérőnek nyolcadát mérő faedény.

fentő: leggyengébb madárfi a fészekben [vö. *fészek-fentő* MTsz].

folár: buja [folyár Vas m., Göcsej MTsz].

fráng: tilalom, *frángfa*: vadászati tilalomfa [vö. *frang* MTsz].

gegyél: ápol, dajkál [gedél MTsz].

harasztos káposzta: rábaközi szó, Répce mellett: rostos káposzta, leveleinek körzete nagyon redős és csipkés.

igyonos: ildomos, csinos.

irmesség: erő az emberben

kility-kalaty: hiábavaló beszéd [vö. *karatyol, kalatyol*].

kópic: kóbor, kas [MTsz].

korcsos: ösztövré, sovány.

¹ Még néhány más vidéken is így, l. Nyr. 15: 532 és 536 vagy TMNy. 702. és 705. A szerk.

lombár: nagy testes ökör és ló
[vö. MTsz.].

molnos: aki a malomban öröl.

»Hazajöttek a molnosok.«

morkony: sárgarépa [vö. *murkó*

mulintani: mulasztani. [MTsz.].

nyomintani: kissé, vagy hirtelen
ohar: avar. [megnyomni.

páznút: tér, melyet az aratók
egyszerre elfognak s lemetse-
nek [vö. MTsz. 2. pászma].

pörlenkedni: pörlekedni. [Igy Kr.
is; nyilván: *böllenkedik* × *pör-
lekedik*. A szerk.]

puzdra: holmi.

rakotmány: házi bútor, eszköz.

ránték: ételbe, rántáshoz kíván-
tató zsiradék.

rézmülni: szaggatni.

ripce, *rice*: repce.

sikeres föld: szívós, erős agyag-
föld

sülénk: sülékeny homokos v. ka-
vicsos föld [*sülékes*, *sülékeny*
MTsz.].

személyet venni: senkitől sem
láttatni.

szerencse: lánykérés.

szunyintani: bóbiskolni.

tartó: viselő, (aki sokáig viselte
a bírói méltóságot, *bírótartó*)

undi: aki a dolgot hamar megunja.

vatolaj: átalag.

viszolyogni: vminek látásán, vagy
hallásán megborzadni [vö. MTsz.
viszolyog!]

2. Göcseji nyelvjárás. (1838. VI. 29—33.)

beletimporonni: beleveszni, egyné-
melyt megtámadni [vö. MTsz.].

börhész: ráncos, laza. Börhész a
zsák, midőn szemes jószág merít-
tetik bele, s meg nem rázatik
vagy tömetik [vö. *berhe*].

canka: darabka.

csuasztani: kicsuasztani, fát, vagy
palántát gyökerével kiszakasztani
[vö. *suvaszt*, *kicsovaszt*
MTsz.].

cucormány teemény: boszorkány-
déső: déli részről való. [ság.

derzán: haragosan. »*derzányú* fe-
lét« haragosan felett.

déványoz: evés-ivás közt tréfál-
kozva mulatni [MTsz. is].

dönggye: dombosabb része. »A
teskandi útnak dönggyét mi
csinátuk ám« így szólott a
göcseji úticsináló.

dörünyi: nekiesni, egész erővel
hozzáfogni. »Neki dörűtek a
szőlőmetzésnek«, azaz teljes
iparral hozzáfogtak.

eingatni: [el-ingatni]: megfuttatni,
megkergetni, pl. lovakat.

eszárnyóni: elrepülni.

eterünyi: lerogyni a teher alatt.
férelleyni: félremenni, útból ki-
állani.

főgyarapányi: meggazdagodni.

gőbecs: csótány, svábbogár.

hándányi, *főhándányi*: szemére
vetni.

hegedes: köszörős. »Mestrom azét
olyan jó fog az a kés, mer
hegedest látott.«

hész, *hész legény*: rédegy, feleségte-
len legény.

hőkő: kemence, vagy kályha előtt
levő kisebb tüzelő [vö. *hékő*
CzF. MTsz. és *hév* szólásai
közt NySz. A szerk.].

indározni: az indulásra készülni.
»Má régóta indározunk, *leggyető*
(leginkább) hárman az orvos-
hoz.« [része.

jobbnyira: jobb részre, nagyobb
kanzsáros: petulcus.

kérenkezn: kéredzeni.

kilándúl: kilobban (a meggyúladt
száraz fának tüze a kemencé-
ből).

kutyó: katlan v. kuszko.

látványság: spectaculum.

leggyető: leginkább.

lehallani: felülmulni társát pl. a kaszálásban. [Olv. *lehallanni?* lehaladni? A szerk.]

megemmenni: megemésztődni.

mendőzni: lassan mendegélni.

ótvány: oltovány.

pala, palaszinű: hamuszinű.

sebten: igen hamar.

szüntős: az árokban a víz, midőn a folyó két partjával arányos.

takarcsál: takargat.

tétó: tétova.

tillad: nehezül. »Tillad a meljem!«

timáni: szórt ledörgölni. Loamnak az oldaláról a hám leti-

máta a szórt. [Nyilván a *timár*-ból: **timárlani*, **timállani*, mint *vásárlani*: vásányi Dtúl. A szerk.]

toróttatni: eltemettetni.

töndüni, főtöndüni: betegségből kilábalni.

ütemény: ültetvény.

vihárkonni: újjat húzni, szeleskedni.

viszóni: belehúzogatni. »Szolánát vizsónak a nyúba.« Szalonnát húzogatnak a nyúlhasba.

zajgónni: »Öleget zajgóttam én is« eleget lármáztam a rendetlenkedőkre.

Függelék. Egy-két egri szó: *Ágyás*: virágos v. veteményes tábla. *Értellen* ostoba. *Fertálmester*: régi intézmény, ma már jobbára névleges, olyan kerületi, városnegyedi bíró. *Géga*: gége. Galambfajok: *bukó*, amelyik a levegőben bukfencezik repülés közben; *stort*: fehér, galléros; *ciccer galamb*: háta hosszában fehér, többi része vörhenyeges, vagy fekete. *Kaba*; galambász ölyv; *kabaorrú*: görbeorrú.

IFJ. SIMONYI GYULA.

Tajszók és szólások.¹

Akaródzik: akar. Láttam a komédiába, hogy küszködik egy királyleány, *nem akaródzik neki megfele halni*: nem akar, nem tud meghalni (N. B.).

amoda: él *amoda la ni*: ott amoda (Tiszahát, Bereg m.).

angazsabor: savanykás leves, melyben vagdalt hússal töltött tészta van (örmény szó) (E.).

denaturált szesz helyett: *diri-duri szesz*; *deratulust spiritusz szesz* (népetimológia) (B.).

hallgatás. Azért nem szólok semmit, *azért vagyok hallgatásban*: azért hallgatok (N. B.) (ennek a mintájára: *tagadásban van*: tagad).

harangozik. *Délre* harangoznak; *hétre* harangoznak (L.) *delet* harangoznak (M.).

iszkol: elszökik, eltűnik (diákszó M.).

kajsztron: nagy lábas (Tiszahát, Bereg m.). [Vö. *kasztról* MTsz.]

kantus: szoknya. *Kastos a kantusom*: lucskos, csatakos a szoknyám (N. B.).

(*kapat*), *bekapat*: becsíp, berüg. *Be van kissé kapatva*: becsipett, ráöntött a garatra (B.).

karfiol helyett: *kartifiol*, *porfin*, *kartyifjő* (népetimológia B.).

¹ Pótlásul a MTSz.-hoz.

kortyol: nagyokat iszik; *kikortyolták*: megitták (N. B.).

kotyol: kotyog, bele beszél; *belekotyol*: beléüti az orrát (N. B.).

lázok: vadon, elhagyott hely (L.).

lingárkodik: csavarog, lopja a napot (B.).

porfázni (diákszó): 1. falni; 2. szorgalmasan járni egyetemi előadásokra.

pucos: fényűző, aki diszes öltözetben jár; *pucos dáma!* (M.)

sántli kosár: fahordó kosár (N. B.).

skutella (lat. *scutella*): bögre, bogrács, lábas (N. B.).

szolgál. Ide szógál a nyilalóm: itt érzek nyilalást (Bereg m.).

szopornyika: nátha. A sok *szopornyikától* nem látok: (N. B.)

a nagy náthától alig látok.

ülík: ül. Egy peszra *bent ülik* (N. B.).

ülöszék: szék; *kis ülöszék*: zsámoly (N. B.).

A *tiszaháti nyelvjárás némely sajátosságai*: Kettős magánhangzók: *saogor*, *Raóza*, *keöcsön* (kölcson). De idegen szókban *au* helyett *o*, *ó*, pl. *Prerau* h. *Prero*, *Auer* h. *Óver*.

Időt jelentő szavak használata rag nélkül: majd *a tavasz* költözünk: tavaszkor, tavasszal. A *felé* névutó gyakori használata: *elfele ment*: elment; *megfele hót*: meghalt; *elfele sötétedik*: elsötétedik.

A *lesz* ige használata majd értelmében: öt szobát *kell lesz* takarítani: öt szobát kell majd takarítani. Délután *lehet lesz-e* a díjat elhozni? el lehet-e majd a díjat hozni? Megyek a *lesz* apósomhoz: megyek a leendő apósomhoz.

Rövidítések jegyzéke: B. = Beregszász; N. B. = Nagy-Bereg, Bereg m.; E. = Erzsébetváros, Kis-Küküllő m.; L. = Losonc, Nógrád m.; M. = Makó.

ENDREI GERZSON.

Tájszók és közmondások.¹

ajánl: ígér (»nem ajálom, hom meglásso Amërikát«).

cílt tett rá: kiszemelte (»tutták, hom mijen juó fajtu zсібám van, hát cílt tett rá valaki«)

csafirka: fecsegő.

csoszaj: csoszogás (»Së csoszaja, së kopaja«) zaj nélkül jár.

csötönöz: jár-kel.

éperékünyi: elpazarolni.

füöruccanyik: forr a méregtől.

gezemice: vacak, lom.

gyalít: enyhít.

kesztő: kesztyű.

kohányul: megver.

orosz nyavala: influenza.

retye-mutya: lim-lom, cók-mók.

szakványábo: általában: (»hamar add csak szakványábo aszt a zedínt«).

szüntire: »Kinek licitájjo a buzát?« — »A magam szüntire« (a magam szakálára, zsebére, becsületére).

terv: szándék (»abba a tervbe van, hom mékházosodik«).

Akki másnak a tiktyát megészzi, kötvő tarcsa a magájét: aki szeretet másnál vendégeskedni, maga se sajnálja mástól.

¹ Pótlásul Beke Ödön dr. Pápayidéki nyelvjárás c. művéhez (Nyelvészeti Füzetek 17. sz.)

L'etre gyüttem 'én is, mind a Vendi bácsi: most értem a dolgot.
Mindénki uv viszi bürít a vásárbo, ahot tuggya: úgy intézi
 sorsát, ahogy lehet.

Semmi baj pap'ékná, mindén a mestér'ékné van: nem nagy a baleset.
 (Mezőlak.) SZÉKELY ETELKA.

Erdővidéki szólások, tréfák.

1. Várjon kied! Brassó is *vár*, mégis helyt áll. — Jula, hazajöve a szeretéje a katonaságtól! Ott 'ad' üjjön, tőlem eltér! — A nyú egye még ezt a lovat! ho^m megütte az arcáva' a pofámat! — Ho' ronccson ki 'a fuszujkalé! — Tē kicsi tákász, nagyon szégyentelen vagy! Úgy reádpallok, hogy az eget is megtaknyosodva látod! — Mongya rá a gyerek: Igén, de hēgy van! ¹ — Hogy a franc egyén még! — Bibarcfalván úgy káronkonnak: hoggy a sújj egyén még! Nagybaconba úgy mongyák: hogy a ráksújj egye meg! Kusbacnba: a rágó ráksújj énné még! Hérmánba mán: a feteke rágó ráksújj egye még!

2. Mēnyen a sok szemérmētös csiki fejrénép Borassóba szógányi. Borassóba, a faluvégén bétérnyek a tákászhoz csizmát szegőnni. Mongya a susztér: Hát tū mēre jártok, lēlkeim? — Münk bizon böcsületēt tanūnyi gyüvénk. — Igén-ē? Mū aztán igén. — Avva' hát bételt az esztendő, hazaindulának a csiki fejrénépek. Ollyan nal-leányok vótak, hogy-hogy-hogy jaj! Még hēgyésórrú papucs is vót a lábikon. — Abban a hēlyben mekérdik tőlük: Hát magik hól járanak? Mongyák hēgyessen: ² Brassóba voltunk szolgálni. — Így tanúnak Borassóba.

3. Rēbi lányom nagyon szemérmētös vót. Oszteg éküttem Borassóba szógányi. Abban a hēlyben, ahogy hazajöve, olyan hēckemicke lett, hogy asz' hivé, na mos' nagyúri lēány. Mēgláttya a gērebjét. Mongya az annyának: Édesszülém, hát ezt a figēs-fogast hogy híjják? — Azt ēppen úgy, lēányom. Csak rēa kell lépnyi. — Rálépik Rēbi a gērebjére, avva' hát aggyon isten egēségēt, fējbe-ütte a nyele. Mongya rēa Rēbi: Hogy a mént' ögye még ezt a gērebjét!

4. Gyuri bá disznyópásztor vót. Mēgmaladzott a disznaja. Éppeng nyócat maladzott. Abban a hēlyben a kismalac örökkétig mongya: gy^uri, gy^uri! Fölmérgelődék Gyuri bá, hogy őt nem úgy híjják, s addig ütte a malacót, amig az alég szusszant má'. Akkó' mongya a malac: gyöőörgy. ³ Avva' hát, aggyon isten egēségēt, kiszusszantá magát. — Hogy a sújj egyén még, nem tudád élēbb a böcsületös nevetet mondani?! mongya Gyuri bá.

¹ Vagy: Igén, de baj van! T. i.: nem megy ám az olyan könnyen!

² Hetykén, gyorsan. A különbség viselkedésükben van. Odafele szemérmesek, visszafelé hetykék.

³ T. i. a visítása gy^uri-nak hangzik, mikor meg végsőt hörög, a höröge hallatszik úgy, hogy gyöőörgy!

5. Az oláhfalusi embérnek nēm féré a fejibe, ho^m mi 'jaz a vice? E'ményén a naccságos úrhöz, s mongya: Mēginstálnám a naccságos urat, ha mēg nēm haragittanám. A sógorom mos' jöve haza Bozniából, instálom, kitött a három esztendeje. Oszteg avva' dicseködék, hogy ő vice't is tud. Avva' hát mēginstálom a naccságos urat, ho^{sz} szeretném tunni, mi 'jaz a vice? — Mongya a naccságos úr: Nocsak, mett én mēgmutatóm. Avva' hát odaállétja az oláhfalusi embért a falhoz s rēateszi kezét a falra. Mongya ő keme: Üssön kied a kezemre! Ütne az oláhfalusi; de 'ja naccságos úr e'kapá a kezét, s avva' hát aggyon isten jóccakát, az oláhfalusi mēgütte a kezét nagy-erössen a falba. Ú^m mēgütte, hogy-hogy-hogy! Avva hát hazaményén az oláhfalusi s mongya 'ja sógorának: Nocsak, sógor, mett én es mēgtanulám a vice't! Gyűjön csak kied közelébb, üssön a kezemre. S abban a helyben rēatévé a kezét az arcára: Most üssön a kezemre, sógor! — Mongya a sógor: Hallámsza! s pallana az oláhfalusi kezére, de az oláhfalusi e'kapá nagy-hamarossan a kezét, és ahogy a sógor rēapallott, éppeng az arca közepit éré. — Mongya rēa a sógor: Nocsak, mett elég jó' mēgtanulá kied a vice't!

6. A csiki embér pöllekédék a szomszéggyáva' e^k kicsid földön, hogy hol a borazda?¹ A kasza nyele a kezébe vala, a kasza feje mēg a nyaka felett. S avva' hát bizongatá: ehejt a borazda, ahol állok. S leütte'a kaszát. De úgy leütte, tuggyák, hogy aggyon isten jóccakát, lészelé a tulajdon fejét. Így méré 'ja csiki ember a földgyét.

7. *Jó dōga vagyon, mint a Kérésztēs András kutyájának a karácsonba.* Me'tt a Kérésztēs András kutyája ketszēr kapott pityókát a karácsonba. András bá mēgszáná a kutyát s mongya az asszonnak: Kalári hó! Vess mēg vaj e^v pityókát a kutyának. Halléggyen annak es karácsonya.

8. *Ércsünk éggyet, min' Benedék Pali a feleségévé!* — A^h hogyan? — Az úgy, ho^v Pali és Palinó e'ményén szántani. Mongya Pali a lónak: hejc! Az asszon monta: hóc! Mongya Pali: hóc! Mongya az asszon: hejc! — Nēm mēnyén a ló. — Mongya rēa Pali: Ércsünk éggyet, Anis! Mikór én asz' mondom: hóc, te is mongyad: hóc, mikor én úgy mondom: hejc, mongyad te is ho^h he'jc! — Azér' mongyák, hogy: Ércsünk éggyet, min Benedék Pali a feleségévé'.

Másik változat szerint beidézték őket a községházára. Kérdi a főbíró úr: Maga-é Benedék Palinó? — Én aztán igen, bár nē vónék! — Maga mér'? — Mondom az úramnak: Öste van, Pali! Mongya az úram: Megvirrad, Anis! — Mondom én: Ércsünk éggyet, Pali. Mikór én asz' mondom, stb.

9. Éppeng jó vala, *mint a bodosi lakadalom.*² Minden jól lakott, az asztalon sē maradt sēmmi.

10. Mongya a sógór: De sok lobogó vala a követválasztáskor! Mongya Ozsvát Árpi, akü kortesz vala s e'marattak neki kilenc

¹ Borazda ez esetben a határ-árok.

² *Lakadalom* minden mulatozás.

forintyáva': A nemzeti lobogót láttam, de a nemzeti pénzt minmáig sém! De azé harag nincs! Mongya a sógór: Tavaj se vót!

(Bibarcfalva, Udvarhely m.)

GÁLOS REZSŐ.

Helynevek.

Dülők és falurészek. Vizre dülő. Szilashát (domb). Kerékgyőp (vizenyős, megsüpped benne a kerék). Aprós delelő (apró fű nő rajta). Sédküti dülő (forrás van rajta). Cseralja (erdőszélen). Két vizre dülő vagy: ördögtava (terméketlen hely). Ökörküti legelő. Józan (azelőtt szőlő volt). Dávid kútja (egy forrásról, melybe a hagyomány szerint egy Dávid nevű betyár belefulladt a 30-as években). Aligvári dülő (itt új szőlőt ültettek s nehezen várják a termését).

Bánom-utca (új telepítés, vidékiek vettek telkeket, de megbánták, többen el is költöztek). Tizenhárom város (gúnyos elnevezés, kis telep a falu végén, hol 13 családnak ő háza volt).

Gúnynevek.¹

Tükenyakú N., Cifrakapús N., Hercsulya N., Liguszi N. Ün N. (pap akart lenni), Pörkütt N., Rosszkezű N., Kétkalláb N., Akasztott N. (föl akarta magát kötni, de levágták), Csitos N. (összeálló szeme van), Gidamérnök N. (hosszulábú), Községkakasa N., Bogár N., Manó N. (szavajárása után), Könnyű zsidó (kicsiny, agyafúrt ember), Bajcos N.

(Ósi, Veszprém m.)

BÁN ALADÁR.

IZENETEK.

B. u. é. k. lapunk minden barátjának és köszönjük a sok szíve üdvözlését!

K. L. Hogy az 1835-ből kimutatott *rebedeg*-ből nem lett a négyszáz évvel régebbi *beteg*, hogy a »fesz, fesel, foszlat együvé tartozhatása« igen szorúlra »külösebb bizonyításra«, s hogy *mélyülés*-ből a Königsbergi Töredék korában nem válhatott *miülés*: ilyen dolgok bizonyíthatását a Nyrbe fölöslegesnek tartjuk. azért sajnálatunkra nem közölhetjük cikkét. Persz különös, hogy a délibábos nyelvészkedés most éppen ott üti föl a fejét: ahol harcot ígértek ellene.

T. A. Az *elmagyarosodik* és *megmagyarosodik* közti finom különségről a Nyr. 25:469. lapján írt már Zolnai Gyula s elmondta mindazt, amit kellett és lehetett.

R. J. S.-A.-U. A *törvényház* igen helyes, népünknel is országszert használt kifejezés, olyan mint az *országház*, *megyeháza*, *városháza* stb. Öröndetes, hogy sok más vidéki városunkban is ezt a fölíratot olvassuk: már (Sopronban, Székesfehérváron stb.) a német *Justizpalast*-ból fordított cifra *igazságügyi palota* helyett. Bővebben szoltunk e kérdésről Nyr. 26:41 (tessék megnézni a tanári könyvtárban). — Egyébiránt a *törvényház* má

¹ Az illető személyek érzékenysége miatt nevüket nem tesszük ki: csak N.-nel jelezzük.

mint a *törvénytörés*: amaz csak az épületet, emez most már majdnem kizárólag a törvénytörő bírói testületet jelenti.

Sch. M. dr. Hogy a *bíró* szó az olasz *sbirro* volna s eredetileg porosz-lót jelentett volna, annak a nézetnek semmi alapja. Már egyik legrégebbi forrásban határozottan *judex*-nek van értelmezve (1378-i oklevél, l. Oklsz.). A HB. *birsagnopia* is a. m. ítélet napja, dies judicii, s a *bírság* már a régi oklevelekben *judicium*. Világos, hogy a *bíró* is, a *bírság* is a *bír* ige származéka; ez az ige a régi nyelvben annyit is jelentett, mint erősnek, hatalmasnak lenni, hatalma alatt tartani.

Sz. G. Köszönjük értesítését, mely szerint Marosvásárhely vidékén néha a férfinak is *fáj a nádrája* (= fáj a gyomra). A *nádra* vagy *tkp. mátra, mádra* szónak ez a használata megvan Vas, Zala és Somogy megyében is s az eredeti (méh-, méhfájás) jelentésnek általában a belső részekre való átvitelét mutatja. a szó jelentésének tágulásával.

H. Gy. Az *összes* melléknévnek többes számmal való kapcsolata kétségtől magyartalan irodalmi szokás, *összes művei* ép olyan idegen-szerűség, mint azelőtt *minden munkái* volt. Amde maga az *összes* szó is kakuktojás nyelvünkben, idegen mintára készült 1835 táján, a német *sämtlich* utánzása volt, mert *samt, zu-sammen* a. m. össze, együtt. — A *törvényt megkerülni* e h. *kijátszani* igaz, hogy a német utánzása lehet, de olyan természetes kép (metafora), hogy tűrhető kifejezés. A *törvényt kijátszani*, hár általánosan elterjedt, talán szintén idegen mintának, a latinak utánzása (*eludere legem*, így fr. *éluder la loi* stb.).

Z. K. Jókai nemcsak a fekete sereg c. elbeszélésében írja: *bajtárst*, hanem egyebütt is. pl. Szeretve mind a vérpadig (1. kiad. 5:83). De pl. e h. *társat* tudtunkra nem ír *társt*; az előbbi tehát alkalmasint csak azért írja, mert *tkp. nem bajtárst*, hanem *paytást* gondol, ill. e kettőt egynek veszi. (A fek. seregben előbb a »régi jó ismerőst, *bajtárst*, atyafit« emlegeti, de egy pár sorral odább már »bánta Sándor azt a döfést, amit régi jó *paytásának* adott«.) Madách az Emb. trag. 7. színében a vers kedvéért *társt* is mond, mint Faludi *erkölcst* (Udv. E. 162) s egy újabb verselő *férjt* (Kisf.-társ. Évl. új f. 2:80). Mikszáth pedig azt írja: Nem tanulta a *természetrajzt* (Petőfi-társ. Lapja 1:396) s ezt az iskolákban is lehet hallani, valamint a közéletben *spajzt*. De különben általános szabály, hogy a két mássalhangzón végződő szók tárgyesetét magánhangzósan mondjuk: *nyársat, verset, gyümölcsöt* stb. E szabály alól csak a *pénz* tesz kivételt: *pénzt*, és a latin eredetű *ns*-végűek: *pátenst* (Pet.-társ. L. 2:23), *klienst*, *dilettánst*, *kurrenst* stb. — Vö. TMNy. 274.

G. R. Azt kérdi, helyes-e ez az igealak, melyet Glatz Károly ír Kiss József című irodalmi tanulmányában (8. l.): »A küzdelmek eredménye a hirlapirodalom lesz, hogy amennyire az emelkedik, annyira *hanyatlódjék* a szépirodalom«. — A fölszólító módban sokszor fölvesznek ilyenféle segédképzőt a *hanyatl-ik*-féle igék, vagyis azok az ikes igék, melyeknek töve két mássalhangzón végződik, pl. *sínylik*: (*sínylődik*;) *sínylődjék* és *sínytelje*, *botlik*: *botlodjon* (Veszprémben s egyebütt, e h. *botoljon*), *csuklik*: *csuklodjon*, *ugrik*; *ugrodjon* (Nagybánya, e h. *csukoljon*, *ugorjon*), *lelegzik*: *lelegzeljen* stb. (L. TMNy. 251.)

Beküldött kéziratok. Sziklai J. A színjelző melléknévek képzése. — Szerenley Cs. L. Komplikációs jelentésváltozás a magyarban. — Csokán P. Barakk stb. — Leyrer M. Adalék a határozók történetéhez. — Kertész M. Német jövevényszavainkhoz. — Keszthelyi M. A jövőbeli német nagy szótár.

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz-József-part 27.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK

a komplikációs jelentésváltozásról.

Bevezetés.

Az utolsó évtizedekben megjelent általános nyelvészeti munkák mind több figyelmet fordítanak a jelentésstanra, melyet az előző nyelvtudomány meglehetősen elhanyagolt. Azok közül a kísérletek közül, melyeket e munkákban a jelentésváltozások osztályozására találunk, legtanulságosabb a Wundt rendszere.¹ Legtanulságosabb azért, mert a jelenségek lélektani magyarázatát tekinti főadatának, a jelentésváltozások lelki okait és föltételeit akarja földeríteni.

A jelentésstan épen azért részesült eddig a hangtan mellett oly mostoha elbánásban, mert általános volt a fölfogás, hogy míg a hangváltozások törvényszerűen folynak le, addig a jelentésváltozások nagyrészt egyéni önkényre vezethetők vissza. Ezzel szemben Wundt — és ebben van a fő érdeme — erősen hangsúlyozza, hogy a jelentésváltozás, épen úgy mint a hangváltozás, mindenütt szigorú törvényszerűséggel megy végbe. E törvényszerűség fölismerését igen sok esetben nagyon megnehezíti ugyan a különböző eredetű és természetű okok összeszövődése, úgyhogy sok esetben nem is sikerül a jelentésváltozás föltételeit földerítenünk; mindamelllett nem szabad lemondanunk minden magyarázatról, hanem minden egyes esetben kutatnunk kell a jelentésváltozásban ható lelki okokat.

Minden egyes szó fogalmi tartalmat fejez ki, tehát minden jelentésváltozásban fogalomváltozás tükröződik. Fogalmon azonban

¹ L. Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Erster und zweiter Teil. Leipzig 1900. Zweite, umgearbeitete Auflage, Leipzig, 1904. Zweiter Teil. VIII. Kapitel: *Der Bedeutungswandel*. 449—613. l. — A rendszert részletesen tárgyalja Gombocz Zoltán *Nyelvtörténet és lélektan* c. ismertetése (Nyelvészeti Füzetek 7. szám).

— a szó lélektani értelmében — bármely a tudatban elszigetelhető részét értjük egy teljes képzet tagolása által létrejött mondatnak. A jelentésváltozás föltételei is eszerint ugyanazok mint a fogalomváltozás föltételei: vagyis a különböző képzettársulási hatások, melyek a fogalmat alkotó elemek kapcsolása módját meghatározzák és változásukkal az alkotó elemek változását idézik elő. Kivételes esetekben a jelentésváltozásra a szó hangalakjának a változása is befolyással van: az ilyen jelentésváltozást Wundt korrelatív jelentésváltozásnak (párhuzamos hang- és jelentésváltozás) mondja. A legtöbbször azonban a jelentésváltozás a hangváltozástól függetlenül megy végbe: ez a jelentésváltozás Wundt rendszerében az önálló jelentésváltozás. Közülük úgy történeti mint lélektani szempontból az önálló jelentésváltozás jelenségei a fontosabbak, mert míg a korrelatív jelentésváltozásban a hangfejlődés hat a jelentésfejlődésre és ez ismét a hangalakra, addig az önálló jelentésváltozások a netaláni hangváltozásoktól függetlenül a fogalmak eredeti tulajdonságain alapuló fejlődés szerint jönnek létre s így náluk a jelentésváltozásnak a képzetek és fogalmak természetében rejlő okai világosabban szembetűnnek.

Az önálló jelentésváltozás jelenségei két csoportba különíthetők el. Az egyikben a jelentésváltozást egy nyelvközösség minden tagjában vagy legalább nagy részében egymástól függetlenül több ízben működő képzettársulási hatások szükségszerűen hozzák létre. Ezzel szemben állanak azok a jelenségek, melyek a képzettársulási hatásoknak csak egy egyénben való és csak egyszeri működéséből származnak. Az első csoport jelenségeit Wundt szabályos, a második csoportba tartozókat szórványos jelentésváltozás néven foglalja össze. A szabályos jelentésváltozás oka maguknak a változásnak alávetett fogalmaknak a tulajdonságaiban van, a szórványos jelentésváltozás ellenben rendszerint az egyes emberre vezethető vissza. A szabályos jelentésváltozás tehát állandó és lassú folyamat, szorosabb értelemben vett átváltozás, a szórványos jelentésváltozás hirtelen, átmenet nélkül történik, önkényes átvitel. Ezért a szórványos jelentésváltozás egy szó története, s másodsorban a szó jelölte fogalomé; a szabályos jelentésváltozás mindenek fölött fogalom története, szóé csak annyiban, amennyiben a fogalom szóval van megjelölve.

A szabályos jelentésváltozásban tükröződő fogalomváltozás szükségszerűen szoros kapcsolatban van a fogalmaknak a szerke-

zetével, mely uralkodó alkotórészek előnyomulásában, viszonylag állandó és változó elemek különválásában, valamint ezeknek egymáshoz való viszonyában nyilvánul. A fogalom szerkezetét tevő elemeknek a kapcsolatait és változásait minden esetben képzet-társulások idézik elő. Mint minden összetettebb lelki fejlődésben, a fő szerep itt is az egyidejű képzettársulásnak (szimultán asszociáció) jut: az asszimilációnak, midőn ugyanazon érzékterület képzetei kapcsolódnak, és a komplikációnak, midőn különböző érzékterületek képzetei társulnak (magyarban az elsőt egybeolvadásnak is mondják, a másikat képzet-szövődésnek).

Ennek megfelelőleg a szabályos jelentésváltozásnak két főformája az asszimilációs és a komplikációs jelentésváltozás. Ezek mellett Wundt még két külön csoportot vesz fel: az egyikben a jelentésváltozást érzelmi hatások magyarázzák, a másikban egy szó egy vele gyakran társult szó jelentéséből új elemeket vesz át, melyek eredeti jelentését kisebb-nagyobb mértékben módosítják (ún. jelentés-sűrűsödések).

Minket ezúttal a komplikációs jelentésváltozások érdekelnek.

Komplikáción Wundt különböző érzékterületekhez tartozó képzetek vagy képzetalkotórészek kapcsolatát érti. Az efajta kapcsolatok természetesen lazábbak, mint az asszimilációk, s az elemek teljes összeolvadása, ami az asszimilációnál gyakran megtörténik, a képzetek diszparát volta miatt itt úgyszólván eleve ki van zárva. Ha valaki egy négy támasztékon álló asztalt megpillant, először is egy négylábú állatra gondol s a két képzetből a támaszték és a láb részletképzeteinek nem egyező vonásai mint lényegtelenek nem lesznek tudatossá, s az illető a támasztékot valósággal lábnak fogja föl. Ily összeolvadásról a komplikációnál szó sem lehet. Ha valamely közvetetlen érzéki benyomás, teszem egy látási érzet egy emlékezeti kézzel, — mely vele szemben diszparát érzetre, tehát például hangérzetre vonatkozik, — asszociálódik, ez azzal egy látszólag egységes észrevétel-tartalommal nem olvadhat össze. A két érzetnek tartalma merőben különbözik egymástól, csak érzelmi elemük azonos, csakis ez idézi elő a képzettársulást s okozza azt, hogy egyiket a másikra vonatkoztatjuk. — A komplikációk e lazább természetéhez tartozik az is, hogy nemcsak mint egyidejű, hanem mint egymásutáni (successiv) kapcsolatok is előjöhethetnek, mert valamely képzet, mely

bizonyos érzékterülethez tartozik, bizonyos észrevehető idő multával, sőt még akkor is előidéző némelykor egy vele komplikált emlékezeti képzetet, ha maga eltűnőben van.

A képzeteknek komplikációs kapcsolatán alapuló jelentésváltozást nevezte el Wundt komplikációs jelentésváltozásnak (komplikativer Bedeutungswandel). Ennek megint két formája van. Az egyikben a szónak eredeti jelentése már mint komplikáció oly képzetet tartalmaz, mely a későbbi fogalmat meghatározza. A komplikációs jelentésváltozásnak ezt a formáját Wundt eredeti komplikációs jelentésváltozásnak (Bedeutungswandel durch primäre Komplikationen) mondja.¹ Ezzel szemben állanak azok a komplikációs jelentésváltozások, melyeknél a fogalomcsere később fellépő, a szó eredeti jelentéséhez további asszociációk során hozzájáruló komplikációk folytán jön létre. Ez a másodlagos komplikációs jelentésváltozás (Bedeutungswandel durch sekundäre Komplikationen). Az eredetinel a szó eredeti jelentése oly fogalmi tartalmat fejez ki, melynek uralkodó képzete rokon a későbbi jelentésben kifejezett fogalmi tartalom uralkodó elemével, úgyhogy az eredeti jelentés a későbbit magában foglalja. A másodlagosnál ellenben az eredeti jelentésben nincs semmi, ami a későbbire ráutalna, azt képzelelmeinél fogva meghatározná. A jelentésfejlődést tehát képletben² következőkép fejezhetjük ki:

$$\begin{array}{lcl} \text{eredeti:} & n\delta A (\varepsilon B) & \text{--- } n\delta\varepsilon (A B) \text{ --- } n\varepsilon B \\ \text{másodlagos:} & n\delta A & \text{--- } n\delta\varepsilon (A B) \text{ --- } n\varepsilon B \end{array}$$

Mind a két esetben δA az eredeti fogalmat, εB pedig azt a távolabb eső fogalmat jelenti, amelyre az n szót átvisszük. A középső és a végső tag mind a kétszer ugyanaz, de a kezdő tag lényegesen különbözik. Az eredeti komplikációnál a végső tag, ha inkább visszamenőleg is, az első tagban már bennfoglaltatik. A másodlagosnál ellenben a kezdet és a vég teljesen különbözik: az ugrás tehát itt jóval nagyobb, mint ott. Épen ezért a másodlagos jelentésváltozásnál könnyebben is megtörténhetik, hogy mind a két jelentés megmarad egymás mellett egy-

¹ A *primär* szót Gombocz Zoltán *eredeti*-nek, Bauer-Vogel Gyula Jelentésváltozások a magyarban c. programmértékezésében (verseci áll. főreáliskola 1902—03. évi értesítője) *elsődleges*-nek fordítja. Az *eredeti* talán jobban megfelel mint a másik.

² A képletben n a szóképzet (nomen), A és B a fogalmi tartalom, δ és ε uralkodó (dominans) képzetek vagy jegyek.

mástól függetlenül. Annyira különbözik ugyanis a két jelentés, hogy a szónak hasonlóságát, épenúgy mint az idegen eredetű szavak véletlen hangalakbeli egyezésénél, figyelembe se vesszük, mivel a helyes értelmet a képzetek különös kapcsolata mindig meghatározza.

Ezúttal az eredeti komplikációs jelentésváltozás jelenségeit fogjuk vizsgálni a magyarban. Nyelvészeti irodalmunkban még kevés kísérlet történt a jelentésváltozások vizsgálatára. Simonyi Zsigmond megkísérelte ugyan a *Jelentés-tan alapvonalai*-ban¹ egy jelentéstani rendszer föllállítását s a jelenségeknek két nagy csoportját különítette el: az *alaki és anyagi jelentésváltozásokat*; fölosztásában azonban grammatikai szempontok voltak irányadók s a jelenségeknek lélektani magyarázatára nem terjeszkedett ki. Nagy fontosságú, de ki nem elégítő kísérlete után még Halász Ignác próbálkozott meg jelentéstani rendszer föllállításával.² Az ő fölosztása is grammatikai, mely a Paul-féle logikai szempontokat is némikép érvényesíteni törekszik. Rendszerének meglehet talán az az előnye, hogy az összes jelenségeket felöleli, de a bennük ható lelki okokról nem ad számot. Már pedig az igazi jelentéstannak egyetlen és valódi alapja a lélektan; a jelentésváltozások vizsgálatának a bennük ható lelki okok felderítésére kell irányulnia.³ Sok esetben művelődéstörténeti mozzanatok is befolyással vannak a jelentésváltozásra s ezek földerítése is ép oly fontos. Erre való a történeti magyarázat. De ez még ott is, ahol lehető és szükséges, a feladatnak mindig csak egy részét oldja meg: csak a jelentésváltozást előidéző külső feltételekről tájékoztat, de a lelki folyamatokról, amelyek ott közreműködtek s amelyek kétségkívül a jelentésváltozás legközelebbi okainak tekintendők, nem ad számot. Ezek földerítése a lélektani magyarázat feladata. Nálunk a jelentésváltozásoknak ilyen vizsgálatával eddigelé csak szórványosan találkoztunk; azért nem lesz érdektelen, ha most az eredeti komplikációs jelentésváltozások kapcsán megpróbáljuk Wundt lélektani vizsgálatát nyelvünkre is alkalmazni.

¹ Akadémiai székfoglaló értekezés, 1881.

² Részletesen ismertette a rendszert László Géza (Nyr. 28:57) Halásznak a kolozsvári tudományegyetemen az 1897—98. isk.-év első felében tartott előadása alapján.

³ Nálunk Szilasi Móric hangsúlyozta ezt erősebben, jelentésmagyarázataiban a lélektani magyarázatot szem előtt is tartotta (l. Nyr. a 15. évfolyamtól kezdve).

Eredeti komplikációs jelentésváltozás.

Az idetartozó jelenségeket mind ugyanazon lélektani folyamatok, érzeteinknek és képzeleteinknek komplikációi és az appercepciónak általuk eszközölt változásai idézik elő. A lélektani alalakulatok azonban, melyekre e folyamatok vonatkoznak, forma tekintetében különböznek egymástól. Egyszer egyik érzékterület érzete társul a másikéval, máskor az érzetek határozott képzetekkel kapcsolódnak s végül van olyan eset is, mikor érzéki és lelki képzetek komplikációja okozza a jelentésváltozást. Ennek megfelelőleg az eredeti komplikációs jelentésváltozás jelenségei három nagy csoportba különödnék el.

I.

Az első és legegyszerűbb eset valamely érzetet jelölő szónak az egyszerű érzeteknek és a hozzájuk fűződő érzelmi hangulatoknak komplikációi által eszközölt átvitele egyik érzékterületről a másikkra.

A jelentésátvitel ezen formája az érzetek természetéből, még pedig az érzetek minőségi különbségéből magyarázódik. Tudjuk, hogy a lélektanban az érzeteknek minőségében kétféle különbséget szoktak tenni: beszélnek egyszerű és merő különbségről. Egyszerű különbség van az ugyanazon érzékterülethez tartozó érzetek (hang és hang, szín és szín) között; merő különbség van a különböző érzékterületekhez tartozó érzetek között: hang és szín, hőérzet és hangérzet között. Mind a kettő minőségi különbsége az érzeteknek; csak hogy az előbbi esetben a különböző érzetek tulajdonsága között van átmenet, az utóbbiban ellenben nincs semmi, ami az egyik érzettől a másikhoz átvezessen, csupán az általuk felkeltett érzelmi hangulat tekintetében hasonlíthatnak egymáshoz.

A diszparát érzeteknek e hangulatbeli hasonlósága okozza azután azt, hogy magukat az érzeteket is hasonlóknak tartjuk s a bizonyos érzékterülethez tartozó érzetek jelölésére szolgáló szavainkat alkalmazzuk a velük azonos érzelmi hangulatot keltő érzetekre is.

Ezen átvitelek nagy részben a tapintó érzetek köréből vannak véve. Az érzéklésnek legegyszerűbb neme a tapintás; ezen érzékünk területéhez tartozó érzeteink jelölésére van a legtöbb szavunk. A kísérő érzelmi hangulat azonos voltánál fogva

I.

azután más érzeteinket is velük szoktuk megjelölni. Így az *éles* szó, mely már magában egy komplikációs jelentésváltozás által (melyről alább szó lesz) a külső tárgyról, mely az érzetet felkelti, magára az érzetre vitetett át, eredetileg tapintó érzetet jelöl: pl.

Rendre hullott a nép, mint midőn kaszálnak,
Hull a fű előtte az *éles* kaszának.

Arany: Sz. László füve.

A tapintó érzékről azután átvisszük hallási érzetek jelölésére: pl. I a

Bosszusan hallgatta egyik avagy másik
Első álmu szomszéd *éles* horkandását.

Arany: Murány ostroma III.

Hogy, midőn falamra nézne bús sóhajjal,
Üzném messze onnan egy *éles* kacajjal.

Arany: Murány ostroma II.

Ne sikoltozz örült! — *éles* szava csenge.

Arany: Buda halála VIII.

A tisztos öreg úr olyan rettenetesen *éles*, vékony *hangon* kiabált, hogy közelről valósággal kellemetlen volt (Váradi A.: Emlékeim). A haris *élestorku* madár (Lehr A.: Toldi 289). Nos? — kérdém *élesen* (Mikszáth K.: A szamócák útja).

Átvisszük látási érzetekre is: pl. b

A későbbi metszők Venusai túlzott *élességükben* a merev mozdatatlanságnak képét adják (Művészet, I. 87.) c

Szagérezetre: *éles* szag.

Az idézett példákban elég világosan meggyőződhetünk az átvitel e nemének lélektani természetéről. A fenti képlet szerint *n*-el jelölt *éles* szó mint tapintási érzet neve bizonyos *A* fogalmi tartalmat jelöl, amely fogalomnak lényeges eleme bizonyos az érzetet kísérő érzelmi hangulat (*δ*). Egy másik, az *A*-val jelzett érzettől merőben különböző *B* érzet rokon érzelmi hangulatot (*ε*) kelt s ez a hangulat olyan szorosan símul az érzethez, hogy magukat az eredeti érzéki benyomásokat is hasonlóknak érezzük s az *n* szót az *εB* jelölte hallási érzetre is alkalmazzuk. Amint láthatjuk, az *éles* szó mint tapintási érzet jelölője már eredetileg olyan fogalmi tartalmat fejezett ki, mely uralkodó jegyének a későbbi fogalom uralkodó elemével való rokon volta miatt ezt a későbbi fogalmat mintegy eleve meghatározta, erre mintegy ráutalt. x)

Ugyanígy vagyunk a *tompa* szóval, mely eredetileg szintén tapintási érzetet jelöl s az *éles*nek ellentétét fejezi ki: pl. II

x) *éles* ...

Bizony nagy eretnekseg, hog te az igaz ellen így hadakozol *tompa*, életlen fegüerreddel (Mon.: Apol. 42).¹ Nagy fába vágád *tompa* szekercédet (Matkó: BCsák 371).

Jelölünk vele hang érzeteket is: pl.

Es gyakorta mykoron ymadkozykuala tezenuala nemy egyeffeges vygasagot Es *tompa zoual* tezyuala mykeppen galamb (EhrC. 73.)

E percben füleit *tompa* nesz üte meg,
Hallatszott felülről, mintha küzdenének.

Arany: Murány ostroma III.

Sátorbul egyenkint hallgatva kimentek,
Künn *tompa morajjal* távoztak a rendek.

Arany: Buda halála X.

Szóla György s kitoldá a szót egy kacajjal,
Melyre Miklós felbüg *tompa*, hosszú *jajjal*.

Arany: Toldi II. 9.

Egyszer — amint füllel földön fekvé vala —
Mintha *tompa* csendes *dobogást* hallana.

Arany: Murány ostroma III.

A *tompa dobogástól* visszaretten a ló (Jókai: A köszívű ember fiai). Odainté magához a korcsmárost s *tompa*, rekedt *hangon* néhány szót mormogott fülébe (Jókai: Egy magyar nábob).

Szín érzetekre is átvisszük: pl.

A karcoló művész nyugodt és halk tónusokkal adja a *tompa színeket* (Művészet I. 90.). Az angyalok kara a finom silhouetteknek vázlatos kivitele és a *tónusok* nagy *tompítása* által pompás technikával a messze távlatba tolódik (Művészet I. 242.). A mindenképen drámai hatást hajszoló festőn líraiság uralkodott el; pózjai simábbak, lágyabbak lettek és *színei eltompultak* (A magyar festőművészet albuma 42.).

A *puha, lágy, kemény, vastag, vékony, száraz, tömör, metsző, érdes, nyers* szavak eredetileg szintén tapintási érzetet szoktak jelölni, de akárhányszor alkalmazzuk hang érzetekre is:

Fülbe-szökő dolog, hogy a gy *puhább hang* mint a dj (Dessewffy J. levele Kazinczyhoz 2:174). *Olvadékony, lágy hangon* elkezdi a románcot énekelni (Jókai: Egy magyar nábob).

¹ A régi nyelvből vett idézetek többnyire a Nyelvtörténeti Szótár (NySz.) alapján vannak közölve. Az idézetek helyére utaló rövidítések is a NySz. rövidítései. Egyéb rövidítések: Schl. Szj. (Schlägli szójegyzék), Beszt. Szj. (Besztercei szójegyzék), Oklsz. (Oklevél-szótár), MTsz. (Magyar Tájszótár), CzF. (Magyar nyelv szótára Czuczor- és Fogarasiól), Ball. (Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára), MUgSz. (Budeniz: Magyar-ugor összehasonlító szótár), NyUSz. (Magyar Nyelvújítás Szótára).

Úti Lehelt, kit utaztában szült anyja Meótis
 Habjainál, hol egy ősz tündér *lággy hangú* dalokkal
 Zengedező sípot nyújtott a gyenge szülöttnek.

Vörösmarty: Zalán futása I.

De egyszer aztán felnyitá foga
 Sövényét (mint Homérosz mondaná),
 És a *kemény hang*, melyet mormoga,
 Rendítve bújt a földbe, föld alá.

Arany: Bolond I. 1:111.

Bizony pedig, kisasszony — mondá *kemény hangon* — az való,
 amit mondok (Jókai: A köszívű ember fiai). Agg Tihany fölött
 viszhang helyett megállnék a hegyen, s ki jó napot kívánna, adjon
 istent viszonzanék, s a *vastag hangokat vékonygyal* váltanám (Vörösmarty: Várnász I.). *Száraz hangon* nevetett (Budeniz: Finn nyt.).

Őket is egy csalhang nagy messzi vezette. Hasonló
 Volt pedig e' csalhang a vezérnek sásnemű *metszős*
Hangjához, melyet rekedés soha nem *tompított*.

Arany: Az elveszett alkotmány I.

Odabent a barna fatemplomban pedig megkezdődött a mise,
 az egész nép letérdelt, s vagy csöndes mormogással imádkozott, vagy
nyers, érdes hangon énekelt (Rákosi V.: Elnémult harangok).

Csak midőn a vezér megengedte jellel,
 Kezdte el *nyers hangon*, de gyakorlott nyelvvel.

Arany: Murány ostroma I.

»Akárki légy«, — üvölti *nyers*

Hangján az úr.

Arany: Katalin 12.

Hangja ebugatás: vakogó, *nyers*, durva.

Arany: Buda halála 12.

Künt szaporán

Felelget, a *nyers viszhanggal* perelve,

Száz fejsze.

Arany: Bolond Istók 2:50.

Ugyanezek a szavak némelykor látási érzeteket jelölnek:

A *vonat puhán gömbölytve* az orcát elvész a szakáll hullámzásában (Művészet I. 87.). *Puhaság, lággy átmenetek*, foltos, finom tónusok jellemzik ennek a nálunk levő képnek festését (A magy. festőművészet albuma 13.). *Lággyabb*, nyugodalmasabb Kupeczky művészeténél a mi másik remekfestőknek, Mátyókynak *festése* (A magy. festőművészet albuma 14.). A vallásos és világi elem összehasonlítása, az *ellágyult szín* stb. későbbi időre vall (Művészet I. 411.). Zichy Mihály *festményei* hidegek, *kemények*, rajzai mélyebbek, melegebbek, színesek (A magy. festőművészet albuma). A kép általános *tónusa kemény és éles* (Művészet I. 410.).

Ide tartozik ez a kifejezés is: *szűrő tekintet*; pl.

Rideghváry *éles szűrő tekintetét* Alfonsine arcára szegzé (Jókai: A köszívű ember fiai).

A tapintó érzék területéhez tartoznak a hőérzetek is; az ezeket jelölő szavainkat is igen gyakran alkalmazzuk hang- és színérzetek jelölésére. Példák:

Érdekes levelek azok, amelyeket a régi idők igazán magyar nagyasszonyai írtak; kedves *meleg hang* nyilvánul meg minden sorukban (Magyar Szó 1904. dec. 28.).

Midőn estennen megtérvén haza,
Nem fogad váró lény *meleg szava*.

Tompa: Levél Pogány K.-hoz.

Hangja forró volt és szinte remegett az indulattól (Rákosi V. Elnémult harangok). Semmi gyöngesség! Marie — szolt *egyre hidegebb hangon* a férj (Jókai: A köszívű ember fiai). A kellemesen hajló vonal, plasztikus forma, *meleg*, intenzív erejű *szín*, szétáradó fényhullám, mindez víziója a művésznak (Művészet I. 154.). Kezdődik és virágzik az idealizált tájkép, aranyos tónusával, *meleg barnáival*, stb. (Művészet I. 329.). Bizonyára tartja maga is azt a *meleg*, néha szinte ríktó *színezést*, amelytől képeinek néha érdekes folthatásuk van (A magy. festőművészet albuma 22.). Korunk a *metszet vonalát hidegnek* és nehézkesnek találja eszméi kifejezésére (Művészet I. 87.). Esterházy hercegről festett képe a részletekbe meredő konstataáló józanság és a *hideg*, élettelen *színezés* dacára is nagyobb szabású festmény (A magy. festőművészet albuma 25.). Az akadémikusok *hidegen szürkék* voltak, a romantikusok a szürkességnek *meleg*, *színezést* mélyítő változtatára törekedtek (uo. 43.). Csupa *enyhe kék* és *lila tónus* (Művészet I. 155.).

A hőérzetek, noha a tapintó érzék területéhez tartoznak, a szoros értelemben vett tapintási érzetekkel szemben diszparát érzeteknek veendők, mivel az érzéklésnek más anyagára vonatkoznak, mint a tapintási érzetek. Innen van, hogy efféle jelentés-átvitel a tapintási és a hőérzetek között is megtörténik. Ezt látjuk a *lágý* szónál. Eredeti jelentése: mollis, weich; tehát tapintási érzetre vonatkozik. Ámde az ilyen tapintási érzetek érzelmi hangulata azonos azzal, amelyet a félig meleg, félig hideg testek benyomásainál érzünk. Az érzelmi hangulat e közössége folytán a szót az efajta hőérzetek jelölésére is kezdték használni. A régi nyelvben is, ma is általánosak az efféle kifejezések: *lágý idő*, *lágý tél*, *lágý szellő*, melyek mind enyhe hőmérséket jelölnek. A ,tepíduš: lau‘ kifejezésére a régi nyelvben rendszeren *lágý-meleg* szolgált. Pápai Páriz szótárának 1708-ból való lőcsei kiadásában például a ,tepíduš‘ szó így van magyarázva: *lágýmeleg*, sem hēv, sem hideg. *Lágý-meleg téj*. Más példák:

A forróvizet a sok kevés hideg víz elsőben *lágý-meleggē*, azután

Gilice bűgása hallatszott megette,
S enyeltécsit párja *édesen* nevette.

Arany: Toldi szerelme 1:36.

Színérzetekre is szoktuk használni őket: pl.

Színei ellágyulnak, akárhányszor *édesek* lesznek (A magy. festőművészet albuma 18.).

Sokszor szagérzetet jelölünk velük. Ilyen kifejezések: *édes szag, csípős szag, keserű szag, fanyar szag, savanyú szag*. Példák:

Mongyauala magatt beltewltnek leny *edesseges zagokual* (EhrC. 93.). *Édes illatnak zaga* megmarad (TelC. 139.).

Álljatok meg, itt egy ág van,

Égi többől sarjadék;

Hogy viruljon föld porában,

Itt mulassunk, itt enyeltgjünk

Tiszta, *édes illatában*. — Vör.: Csongor és T.

Savanyu szag jött a káposztától.

Gvadányi: Rontó Pál I.

A finomabb jellemzésre törekvő irodalmi nyelv, de meg a köznyelv is lépten-nyomon használ ilyen átviteleket. Különösen a hang- és színérzetek felcserélése gyakori. Beszélünk *rikító színekről* anélkül, hogy gondolnánk arra, hogy a *rikító* a *rikít, rikójt* 'perclamo, aufschreien' jelentésű ige igeneve s így tulajdonképen hallási érzetet jelöl. A *rikító* hang meg az érzékre kellemtelenül, bántón ható szín érzete azonos érzelmi hangulattal jár; ez okozza, hogy a két érzetet azonosnak fogjuk fel s az egyik jelölésére szolgáló szavunkat átvisszük a másikra. Példák:

Az elől nyitott volantok látni engedék a csodaszép tarkasággal szőtt indu rokolyát, ahogy csak a keleti kelmeszövék mernek bánni a színekkel, a legellentétesebb neműeket *rikítóan* rakva egymás mellé s az egész mégis oly összhangzó (Jókai: Egy magyar nábob). A bécsi szecesszió emberei *rikítóan* festenek (Művészet I. 125.). Ez a szöveget nagyon *rikító* (veszprémi népnyelvi közlemény Nyr. 12:561).

A *vörös szín*ről sokszor mondjuk, hogy *kiáltó*. Nem egyszer szölvünk így: olyan a ruhája, hogy messziről *kiáltt*. Itt még gondolunk a hallási képzetre; ez a jelentésátvitel frissebb, mint az, amit a *rikító szín*-ben észlelvünk. Beszélünk erős *hangú színekről*, élesen *hangsúlyozott kontúr*ról, *halk tónus*ról. Példák:

A kép legerősebb *hangú színe*, a palást sárgája, oda kíváncsított a háttér nagy zöld feltjai elé (Művészet I. 67). A gyakran kissé élesen *hangsúlyozott kontúr*on belül csodálatos finomsággal osztja el a fényeket és az árnyékokat (Művészet I. 250.). A karcoló művész nyugodt és *halk tónusok*kal adja a tompa színeket (Művészet I. 90.).

Maga a *tónus* szó is a halló érzék területéről van átvive a látó érzék területére. — Viszont látási érzeteket jelölő szavainkat gyakran hallási érzetekre alkalmazzuk. Megkülönböztetjük a *hangnak* a *színét* s beszélünk *színes* és *színtelen hangokról*, *sötét*, *világos hangokról*; a színésznő *alt hangjáról* azt mondjuk: olyan mint a *sötét bársony*; megdicsérjük az operaénekesnő *ezüstös-hangú* Siebeljét (Pesti Hirlap 1905. szept. 22.). Ilyen példák még:

Ekkor az orgona elnémul és ünnepi csönd lesz,
Melynek az aethernél tisztább hullámiban ekkép
Lejt a leventének hajlékony, *ezüst nemű hangja*.

Arany: Az elveszett alkotmány VII.

Tompa *sötét hangon* ily szavakat mondott. — Arany: BH. 12.

Némelykor az érzék tevékenységének nevét is átvisszük más érzékterületre. A *fülel* például, mely a halló érzékhez tartozik, a népnyelvben néha a látó érzék tevékenységének jelölésére van használva; pl.

Mikoron a nyáját őrizni nekem kell, egyik *szemem* alszik, a másik meg *fülel* (Sátoralja-Ujhely, Nyr. 3:515, betl. versben, MTsz.).

A *figyel* meg, mely — mint később ki fogjuk fejteni — a *fülel*-lel azonos s eredetileg szintén csak halló érzékkel való észrevételt jelenthetett, a mai nyelvben igen gyakran a látó érzékkel kapcsolatban használatos:³ pl. mindkét *szemmel figyelni* valakire (CzF.). A *megfigyel* alak meg egészen 'szemügyre venni' jelentésben használatos: pl.

Ily festmény fényképmásolatában könnyen *figyelhetjük meg* a grafikai elem szerepét (Művészet I. 89.). Belécsusztatja azt a vékonyka cselekvést, mely szegényesen vonul a darabon végig, mint a középső fonál, melyre az alaposan és élesen *megfigyelt* színészélet tarka képeit fölaggatja (Keszler J.: a Színészek színi kritikája, Az Ujság).

Hasonlókép az ízérék területéhez tartozó *íz*el, *izül* a népnyelvben néhol *szagol* jelentésben használatos, ott, ahol az *íz* szó is *szagot* jelent (*üz, üz* Székelyföld, MTsz.). A votjákban *zinyiz kilyiskä*, 'szaglik, szaga érezhető' tulajdonképen annyit jelent mint *szaga hallik*; *kyl-* u. i. am. hallani; *zinyüz kilynj* szagot érezni tkp. hallani.

Ez átvitelek, ha nagyobbbrészt újabb keletűek is, mind önkénytelenül és észrevétlenül keletkeznek. Alapjuk a képzettársulás általános feltételeiből származó természetes komplikáció. Minden közvetetlen érzéki benyomás bizonyos érzelmi hangulattal jár, kellemesen vagy bántón hat az egyénre. Ez az érzetnek érzelmi

oldala. Magukban véve diszparát érzetek egyező érzelmi hangulatot kelthetnek, úgyhogy emiatt ez érzelmi hangulatnak az érzetekkel való szoros kapcsolata folytán magukat az érzeteket is rokonoknak érezzük. Ez az a természetes komplikáció, mely épen mivel minden egyénben minden érzéki benyomásnál hasonló módon ismétlődik, az egyik érzékterületről másikra való átvitelt önkénytelenül és szükségszerűen valósítja meg. A jelentésátvitel tehát itt sohasem szándékos és tudatos. Az eredeti komplikációs jelentésváltozás eseteit épen ez választja el a metaforáktól, melyek mindig szándékos és tudatos átvitelek, mivel a két fogalom egyező és elütő elemeinek összehasonlítását föltételezik.

(Folytatjuk.)

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND.

A NYELVEMLÉKEK KÖZLÉSE MÓDJÁRÓL.

— Főlolvasás a M. T. Akadémiában 1905. febr. 5-én. —

Már *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* (Budapest, 1894) című munkámban szót emeltem azon kisebb-nagyobb tévedések ellen, melyeket a régi nyelvemlékek olvasására nézve irodalomtörténeti szemelvényeinkben s másutt is tapasztalhattunk. (L. id. m. II. fej.) Azóta, főkép az Oklevél-Szótárhoz való kiegészítő adatgyűjtés közben, olyan kedvezőtlen észleleteket tehettem a nyelvemlékek olvasásával kapcsolatban levő dologra, t. i. a régi szövegek közzétételére nézve, hogy szükségesnek tartom ezen ügygel behatóbban foglalkozni s tanulságot rejtő példákkal mutatni rá azon fölfogásnak helytelenségére, amelyet némely nyelvemlékiadásainkban s általában régi szövegeknek nálunk alkalmazott közlismódjában kifejezésre látunk jutni. Fölhasználok ez alkalmat arra is, hogy a nyelvemlékek kiadására nézve egyéb kívánságomat is előadjam.

A régi írott maradványokat két szempontból szokás közzétenni. Vagy egyenesen *mint nyelvemlékeket* adjuk ki őket, s ez esetben igyekszünk a régi iratnak mindazon sajátosságait híven föltüntetni, amelyekben az egykori nyelvállapot tükröződik; vagy csupán *tartalmi értéküket* akarjuk közkinccsé tenni, amikor történelmi, illetőleg irodalom- vagy műveltségtörténeti szempont vezet kiadásukban, s kevés ügyet vetünk az iratnak nyelvi oldalára.

Mindkét szempontból való eddigi kiadásaink és közléseink olyanok, hogy nem hagyhatjuk őket néhány észrevétel nélkül.

Ha nyelvemlék-kiadásról van szó, akkor első sorban az Akadémiától kiadott Nyelvemléktárt kell bírálóunk tárgyává tennünk. Ezen eddig 14 kötetet tevő vállalat, a Komáromy Lajostól és Király Páltól közzétett III. kötet kivételével, Volf Györgynek, a korán elhunyt érdemes nyelvtudósnak lelkiismeretes és fáradtságos munkája, mellyel nagy szolgálatot tett a magyar tudománynak. Ha mégis e vállalatot sem tartom ma már megfelelőnek, annak magyarázatát azon okulások adhatják meg, amelyekre a nyelvemlékekkel s éppen e Nyelvemléktári kötetekkel való foglalkozásom vezetett. E gyűjteményes kiadásnak alaphibája, ami nem Volf Györgyöt, a kiadót, hanem a vállalat szerkesztő bizottságát, illetőleg a Nyelvtudományi Bizottságnak akkori fölfogásmódját terheli, hogy t. i. a nyelvemlékek (kódexek) különféle s éppen ennélfogva jellemző helyesírási sajátságainak egy részét takarékokosságból, kényelmességből, alkalmatlanságok elkerülése céljából eltüntették, valamennyi nyelvemléknél egyöntetű eljárással helyettesítették. Az egyes kódexekről szóló bevezető ismertetések pontosan megmondják ugyan, hogy a Nyelvemléktárnak ezen és ezen betűi az eredetinek minő betűi, illetőleg betűalakjai helyett állnak, az eljárást mindazonáltal nem tartjuk szerencsésnek és célszerűnek. A Nyelvemléktár 14 kötetében ugyanis 40 különböző kódex van közzétéve; ha ezek közül az egyazon kéztől eredőket (Domonkos-Codex = Horvát-Codex = Cornides-Codex = Margit-Legenda, mind a négy Ráskai Leától; Vitkovics-Codex = Miskolci Töredék), valamint az egészben véve azonos helyesírásúakat (Bécsi és Münchener Codex) egynek-egynek vesszük is, máris 35-féle helyesírást látunk az egységes közlésmód által eltüntetve, nem is véve figyelembe azon kisebb-nagyobb eltéréseket, amelyeket a több kéztől másolt kódexekben a különféle leírók okoznak. Ha ez utóbbiakat is számbavesszük, bízást mondhatjuk, hogy a Nyelvemléktár egységes közlésmódja mintegy 50-féle jellemző régi helyesírást tüntet el az olvasó elől. Ha a gyűjtemény használója az eredeti helyesírást óhajtja maga előtt látni, kénytelen minden kötetben, illetőleg minden kódexnél megnézni a bevezetést s ebből állítani össze a maga számára az egyes nyelvemlékek külön-külön ábécéjét. Ha mármost meggondoljuk, hogy a több kéztől másolt kódexekben, mint pl. a Bécsi Codexben, a különböző kézírás néha váltakozik is, s hogy ezen kódexben például a három kéznek helyesírása sem teljesen azonos, a második kéz pl. a hangtörténeti szempontból fontos *e* betűt nem

használja: elképzelhetjük, mennyi tanulmányba, mennyi fáradságos utánjárásba kerül a Nyelvemléktár olvasójának, ha az eredeti régi helyesírást esetről-esetre, pontosan maga elé akarja állítani.

A Bécsi és Münchener Codex olvasója egész kis titkos ábécét kénytelen magának a bevezetés alapján összeállítani, s minthogy az emberi emlékező tehetség ilyen alaki dolgokban rendkívül könnyen esik tévedésbe, ezt az ábécét folyton kezünkben kell tartanunk e két kódex olvasása közben.

Íme a Nyelvemléktár I. kötetének titkos ábécéje, a róla szükséges tudnivalókkal:

A Nyelvemléktárban	Az eredetiben	A betű jelentése
č	L	cs hang
e	è	nyílt e v. ê hang
<u>e</u>	e	kétes (e, ê v. ē) értékű e
g	ġ	g hang
g	g	g »
ġ	g	gy »
ö	9	ö, ő hang
ü	ù	ü, ú »
ű	ÿ	ű, ű »

Legszerencsétlenebb gondolat ebben a közlésmódban a *g*, *gy* hangok jelölése. Az eredeti írásmód u. i. a *g* hangot mellékjegyes *g*-vel, a *gy*-t pedig jegynélküli *g*-vel jelöli; minthogy azonban a *g* hangot jelentő betűről a mellékjegyet a kódexírók többször el-elfelejtik, az ilyen jegynélküli, de mégis *g* hangot jelentő betűt a Nyelvemléktár bokrétája-fosztott *g*-vel pótolta s a bevezetés szinte dicsekszik vele, hogy ez a betű »a rendes *g* alaktól csak *alig észrevehetőleg*« különbözik!

Bizony-bizony azt kell mondanunk, hogy nyelvemlékeinknek régebbi, Döbrentei-féle kiadása a Régi Magyar Nyelvemlékekben, ha talán itt-ott nem volt is hibátlan, egészben véve sokkal jobb a Nyelvemléktárbeli közzétételnél, mert hű s az eredetinek minden helyesírási sajátosságát föltünteti.

Minthogy kódexeink legnagyobb része a Nyelvemléktárban van kiadva s mindnyájan innen idézgetjük őket, természetes dolog, hogy szótárakban s egyéb nyelvészeti művekben is mindig e kiadásbeli helyesírással, v. i. az eredetinek részbeli megváltoztatásával, tehát régi és még sem eredeti helyesírással jelennek meg a nyelvemlékekből való idézetek, s így esett meg egy tudósunkkal az a tévedés, hogy a vegyesházi királyok korának írásmódját tárgyalva, azt állítja, hogy az *ö* hangot a Debreceni Codex *ö*

betűvel (pl. *zókódás*), a Thewrewk-Codex pedig *ē*-vel (pl. *gŋērvseges*) írja.¹ Nem a kódexek írták így e hangokat, hanem csak a Nyelvemléktár alkalmazta rájuk e jeleket. A Debreceni Codex eredeti helyesírásában az *ö* hangot az alul vonásos *o* jelöli, a Thewrewk-Codex eredetijében pedig nem *ē*, hanem csak *ı* vagy *ű* betűt találunk.² A magánhangzók fölé tett *o* betűt a magashangúság jeléül kódexeink közül csupán a Margit-Legendában és a legkéseibb, a XVI. század második feléből (1541—1563 közötti időből) való Batthyány-Codexben találjuk. A Margit-Legenda az *u* és *v* betűk fölé ír kissé balra tett *o* betűt, a Batthyány-Codex pedig az egyetlen, amely igazi *ő* betűalakot használ az *ö* hang jeléül.³

Szóljunk mármost a régi írott maradványoknak másik szempontból való közzététele módjáról, midőn t. i. történelmi, illetőleg irodalom- vagy műveltségtörténeti cél vezet kiadásukban.

Mindjárt ki kell jelentenem, és főképp ez az, ami fölszólásra készítet, hogy a régi iratok közlésében nálunk jelenleg dívó elv a nyelvtörténeti kutatásra nézve káros, több tekintetben hasznavehetetlen, sőt egyenesen félrevezető.

Tisztelet a helyes úton járó kivételeknek, történetkutatóink nagy többsége azonban, amint tapasztaljuk, úgy gondolkozik, hogy a kódexek korán túl fennmaradt régi iratokat szükségtelen dolog eredeti helyesírásukkal tenni közzé, talán azért, mert a régi írásmód igen sokféle, telve van következetlenségekkel, sok benne az értéktelen cifraság és különösség, pontos és hű megtartása pedig nagy fáradsággal terhelné azt, aki ezen iratokból valamit közölni akar. Ezt a fölfogásmódot nemcsak a közlésben követett általános eljárásuk mutatja,⁴ mely szerint minden régi iratot mai helyesírással adnak ki, hanem találunk nyilatkozatot is, amely gondolkodásukat elárulja. A Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle című folyóirat, amely régi korokból való adatközléményeivel nemcsak a műveltségtörténelemnek, hanem a nyelvkutatásnak is teteemes szolgálatokat tesz, Rákóczy György 1634-iki postaügyi rendeletének közzététele alkalmával (1900. évf. 132. l.) a mai helyes-

¹ L. Imre Sándor: A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története (Budapest, 1891), 67. és 69. l.

² L. Nyelvemléktár XI. köt. előszó, V. l., illetőleg II. k. XVII. l.

³ L. Nyelvemléktár VIII. k. VI. l., illetőleg XIV. k. VI. l.

⁴ L. pl. az Akadémiától kiadott Monumentákat, a Történelmi Tárt s egyéb oklevél-kiadásokat (pl. Székely Oklevéltár V, köt. 1896).

írással adott régi szöveg után ezt a megjegyzést teszi: »Eredetije a M. Nemz. Múzeum levéltárában, ahonnan a »Magyarország az ezredik évben« című munka VIII. kötetének 895—7. lapján is közzététetett, de hibásan és a régi rossz helyesírással«. Ime, a folyóirat szerkesztőségének fölfogásmódja: a *Magyarország az ezredik évben* című munka helytelenül járt el, mikor Rákóczy rendeletét a régi rossz helyesírással tette közzé!

Minthogy a nyelvileg is becses emléket az idézett szerkesztői megjegyzés szerint a Nemzeti Múzeumban, tehát könnyen hozzáférhető helyen őrzik, nem sajnáltam a fáradságot és a mai kitűnő helyesírással közölt Szemlebeli szöveget egybevettem régi rossz helyesírású eredetijével. Elmondom mármost ezen egybevetés alapján röviden: mi kár esett a régi szövegben az újszerű közlésmód által, micsoda régi nyelvsajátságok estek a hibás elvnek áldozatául. Az egybevetés nem lesz tanulság nélkül való, de lesz alkalmam ennél még tanulságosabb példákat is előadni.

Hangbeli, kiejtésbeli sajátságok, melyeket a mai helyesírással való közlés eltüntetett: »erette« (olv. érette, a közlésben: érte), »velle« (olv. vélle, a közlésben vele), »tölle« (tőle), »nálla« (nála), »ílyen« (ily!), »szemellye« (olv. személlye, a közl.: személye) »bizonsagh« (bizonyosság), »közzül« (olv. közzül,¹ a közlésben: közül), »mű nevünkkel« (mi nevünkkel), »mű reank« (mi reánk), »ki igazittani« (kiigazítani); ezekben az utóbb említett mű (mi) és igazítottani tájnyelvi sajátságok, a többi alak az általános régi, sőt mai kiejtésnek tükrözése, melyeket az átalakított helyesírás figyelmen kívül hagy.

Ezeknél is fontosabb hangbeli sajátságok, melyek az új helyesírás örve alatt eltűntek, illetőleg az újkori kiejtéssel cseréltek föl, a következők: »nagiub« olv. nagyubb, a nagy melléknévnek érdekes és fontos zárhangú középfoka, mely régi íróinknál igen gyakori, sőt egy nagybányai mesében 1879-ben is előfordul még (Nyelvőr 8:464, a MTsz.-ből kimaradt, vö. Simonyi: Tüz. M. Nyelvtan 280), a közlés természetesen »nagyobb-nak írja át; — »etszaka«, olv. étszaka (éccaka), a közlés »éjszaka«-t ír helyette s így a mai, nem ok nélkül megrótt irodalmi alakot csempészi be a régi szövegbe, holott tudjuk, hogy a szónak igazi, régi és

¹ Az ő, ö, ű, ü ékezetes vagy pontozott alakját a régiek természetesen megkülönböztetés nélkül használták.

mai, kiejtésében lényeges elem a *t* (éjt-szaka), melyet a művelt kiejtés helytelenül hagy el, *éjszakát* mondván; ugyanezen *t* van meg a *telet-szaka*, *nyarat-szaka*, *hetet-szaka*, *napot-szaka* kifejezésekben is (l. valamennyit CzF.-nál); — »magok« »magokat«, a közlésben: *maguk*, *magukat*; mikor némelyek, bár helytelenül, kétségbe vonják a *maguk*, *házuk*, *kezüik* stb. alakok irodalmi jogosultságát, a régi szövegbe nyugodt lélekkel látjuk beiktatva az eredetibb ejtismód helyébe ezt a ragozásbeli formát¹; — »meddegh«, olv. meddég, a határozó ragnak eredetibb alakja, melyet az »új helyesírás« egyszerűen »meddig«-re másít; — »az mely« a vonatkozó névmás eredetibb alakja, a közlésben egyszerűen a mai »amely«-lyel (így) van fölcserélve; ehhez hasonló a már fönt is említett »ilyen«, amelynek nemcsak *lly*-ét egyszerűsíti *ly*-re a közlés, hanem *-en* végét is elhagyja, s ilyképen más névmási alakot csempész a régi szövegbe.

Nem akarok a közlésnek minden hibájára kiterjeszkedni s a talán másolásból vagy sajtóhibából származó, bár eléggé lényeges többi pontatlanságokat és tévedéseket elhallgatom, csak egyet írok még föl az újszerű átírás rovására, hogy a közlő nyugodt lélekkel tesz a régi szövegbe *mértföld*-et, holott az eredetiben nem hibából, nem ügyetlen írásmód folytán van *mely föld* (olv. mélyföld), mert tudjuk, hogy szavunknak ez a régibb ejtése, amennyiben előtagja, *mély*- nem egyéb mint a német *meile*-nek magyaros átalakulása; a *mértföld* írást és ejtést megtaláljuk ugyan már nyelvemlékünket megelőző íróknál is a XVII. században, mindazonáltal csak a népetimológia hozta azt létre az eredetibb és Rákóczy rendeletében is meglevő *mélyföld* ejtés helyébe.

Áttérek egy másik régi szöveg közlésének hibáira, amely szintén a Gazdaságtörténelmi Szemlében (VI. köt. 123—129. l.) jelent meg. Az 1643-ból való leltár szövege a folyóirat szokása szerint mai helyesírással van átírva, s íme ezen eljárásnak következményei.

Magánhangzók eredeti ejtését változtatja meg az átírás a következőkben: »keörnyűs körül« (olv. környüskörül, a közlésben: környöskörül 123. l.), »keörnyüs körül és »környus körül« (olv. környüskörül, a közlésben: környüskörül 125 és 128), »eörögh«

¹ A ragnak *-uk* *-ük* ejtése jellemző sajátysága már az 1530—31-ből való Érsekújvári Codexnek (l. Nyelvemléktár IX. k. előszó, XX—XXI. l.), a Budapesti Szemle íróinak azonban ma sem szabad *házuk*-at, *kertjük*-et írni.

(olv. örög, l. a NySz.-ban is több példában, a közlésben: öreg 127 és 129), »feőlette« (fölette 128 és 129),¹ »felöt« (olv. fölött, a közlésben: felett 129), »feölöl« (felöl 129), »keszepiben« (olv. középiiben, a közlésben: közepében 128), »feőto« (olv. főtő, vö. OklSzőt., a közlésben: fűtő 128), »tizon három« (olv. tizőnhárom, a közlésben: tizen- 129), »negy zegő« (olv. négyszegő, a közlésben: négyszegű 129), »szin uonyo« (olv. színvonyó, a közlésben: szénvonó 129), »edni hany« (olv. édni hany, a közlésben: egynehány 124), »eggynihanj« (egynehány 126), »kölcsauál« (olv. kölcsával, a közlésben: kulcsával 128), »hazok« (olv. házak, egyszerű, nem személyragos többes szám, e h. házak, épúgy mint ugyanezen kéziratban kádok a. m. kádak, a közlésben: házak 128, kétszer).

Mássalhangzók eredeti ejtését változtatta meg az újszerű átírás a következőkben: »vadnak« (vannak 124, többször), »edni hany« (olv. édni hany, a közlésben: egynehány 124), »szegh feiecző« (olv. szögfejedző, a közlésben: szegfejező 126, háromszor), »asztal- iáرتونak« (olv. asztaljártónak, vö. szíjjártó stb., a közlésben: asztalgjártónak 128), »vonyó« (vonó 129), »szin uonyo« (szénvonó 129), »szegh uonjo fogho« (vonó 126), »tollio Talliga« (olv. tolyó taliga v. talyiga, a közlésben: toló taliga 129), »kuczauál« (olv. kúcsával, a közlésben: kulcsával 127).

Ragos alakokat változtatott át a közlés ezekben: »kettey« (olv. kettei, a közlésben: ketteje 124), »elenebe« (ellenében 128), »keszepiben« (közepében, l. föntebb).

A gondatlanságból származó másolói vagy sajtóhibák közül csak egyet említek meg, amely érdekes alakjával könnyen félrevezethetné a könnyen hívőt: *ujondan* (129. l., az *estenden*-t juttatná eszünkbe), az eredetiben egyszerűen *vyonnan* (azaz újonnan) van írva.

Az eddigiekben két nagyobb szövegközlésnek hibáit állítottam össze külön-külön, most különféle közleményekből sorolok még föl néhány tanulságos pontatlanságot, a hibák nagysága szerint csoportosítva őket.

a) Hangtani vagy alaktani szempontból helytelen közlések:

¹ A régi alak még Kölchseynél is olvasható:

Hol van a bérce és a vár fölette,

Szondi melynek sáncait védlette« — és:

»Itt van a bérce s omladék fölette,

Mely a hőst és hírét eltemette«

(Zrinyi dala, 3. és 4. vsz.)

bevebben (MA. NLI.¹ 254), helyesen: *bévebben* a. m. bővebben; *késén* (uo. 322), helyesen: *késén* a. m. későn; *korcsmáros* (GSz.² 6:136), az eredetiben *korchomáros* v. i. korcsomáros; *pintje* (uo.), az eredetiben: *pyntly* v. i. pinti; *kiváltképpen* (GSz. 6:119), az eredetiben: *kiualkeppen*, olv. kivál'képpen, a régieknél közönséges hangkopással (l. OklSzót.); *jágeroknak* (GSz. 7:421), az eredetiben ellenkező hangrenddel: *jágereknek*; *gyöpöknek megcsinálása* (GSz. 1:83), olv. *gyöpöknek*, azaz *gyepüknek*, a közlésbeli alak a *gyépék* szót jelentené s így félreértést okozhat; »*mikor az elmúlt időkben*« (GSz. 6:136), az eredetiben: »*mikoron ez el multth Ideghben*« (olv. idékben); *egynéhányszor* (uo.), az eredetiben: *eginihányszer*, olv. *egynihányször*; *fejenki(n)t* (MA. NLI. 309), a kiadó az *n*-nek rekeszbe tételével nyilván azt akarja mondani, hogy ez a betű az eredetiben csak tollhibából maradt ki; ez nem lehetetlen ugyan, mert a 349. lapnak megfelelő helyen az eredetiben is *fejenkint* áll, ámde a régiségben meglehetett az *-nként* ragnak *-nkít* ejtése is, mert tudjuk, hogy eredetibb alakja *-nkéd* volt s ezt ilyen átmeneti változatokban is megtaláljuk: *-nkíd*, *-nkét* (l. Simonyi: Tüz. M. Nyelvtan 687); célszerűbb lett volna tehát ezt az alakot is betűszerint közölni: *feienkit*, melléje tévén a megerősítő »*így*« megjegyzést.

A következő helyek eredetijének nem állt módomban utána nézni (aminthogy, sajnos, legtöbbször hozzáférhetetlen a régi szöveg a kétséget érző nyelvészre nézve), azért nyelvtörténeti okok alapján egyszerűen csak utalok a közlés valószínűtlenségére: »*gazda kosztján*« (GSz. 1:93), ma *koszt* ugyan az ejtése az adatbeli szónak, a régiek azonban *s* hanggal *kóst*-nak mondták (a német *kost* szó átvétele), s a Nyelvtört. Szótár is kétkedéssel közli a Leveles Tárnak hasonló újszerű adatát (vö. hogy a rokon eredetű német *kosten* ige ma is *s* hanggal van nyelvünkben: *kóstol*); mármost kérdés, hogy az újabb átvételű *sz*-es *koszt* alak megvolt-e már az adat korában (1669) is? — »ha ezeket *elmulasztják* pöri vesztettek lesznek« (1643-ból, GSz. 6:470), a *mulaszt* műveltető alak tudvalevőleg annyira új fejlődés a régi és szabályos *múl-at* (*múl-ik*) helyett a *halaszt* (*halad*), *maraszt* (*marad*)-féle igék hatása alatt, hogy

¹ Szenczi Molnár Albert Naplója, levelezése és irományai. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából jegyzetekkel ellátva kiadta Dézsi Lajos. Budapest, 1898.

² Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.

Gvadányinál régebbi adatot nem is ismerünk rá (vö. Simonyi: Tüz. M. Nyelvtan 435), az idézett helyen tehát az eredetiben csak *elmulat* állhat;¹ *poharacska* (1635-ből, GSz. 8:480), kétesnek tartom, s alig lehet egyéb, mint a közlőtől eredő önkénytelen újszerűsítés e h. *pohárocska*, a régiségben ugyanis ez az alak járja, épúgy mint az *s* képzős melléknév is régen *poháros* volt és nem *poharas* (ilyenek még a régi nyelvben: *mocsáros*, *szamárocska*, ma *mocsaras*, *szamaracska*); a nyelvész tehát óvatos legyen s az ilyen újszerű helyesírással közölt szövegek alakjait nyelvtörténeti nyomozásaiban ne fogadja készpénzül!

b) Nagyobb tévedésekre, az eredeti régi szavaknak egészen más, újkori szókkal való fölcserélésére is találunk, sajnos, nem egy példát. Csak néhányat említek a máris hosszúra nyúlt bűnlajstrom befejezésekép. A főntebb tárgyalt Rákóczy-féle postaügyi rendeletnek a *Magyarország az ezredik évben* c. munkában közölt szövegében (8:896) ezt a szót olvassuk: *biztonsagh*. Mint-hogy a közlés betűszerintinek vallja magát, könnyen tévedésbe eshetnénk s régi szónak tekinthetnők ezt a *biztonság*-ot, ha nem tudnók, hogy nagyon is újkori alkotás s a XIX. század közepénél régebről nincs is kimutatva (l. NyÚSz.). Mondanom sem kell, hogy az eredetiben *bizonsagh* van.

A GSz. 6:117. l. olvassuk: »az eperjesi várostól kérjék elő és producáltassák az inventáriumot... és annak *párját* vegyék«. Nem volna benne semmi szó, amely ne illenék a szöveg korához (1643), a *pár* személyragos alakja, *pár-ja* »mása, másolata« értelemben megvolt már régen is; ámde az eredetiben mégis más szó áll: *pariajat*, azaz *páriáját*, amely latin eredetű (*paria* t. i. litterarum) s igen közönséges volt a régieknél, sőt ma is használatban van még. (L. Barta Glossariumát *paria* alatt.)

MA. NLI.-ban, a 90. l. ezt találjuk: »Az *vérem* fiát Lucácsot² Trincsinben vittük skólában.« Látszólag semmi baj nincs e mondatban, s akinek nem szokása mindennek a maga szemével utána nézni, nyugodtan idézte volna az adatot a *vér* szónak »consanguineus, der blutsverwandte« jelentése alatt. Engemet azonban — miért, miért nem — itt is meglepett a kétség, s íme az

¹ Lehet gondatlan javításból megmaradt sajtóhiba is, mert pár sorral alább a helyes régi alak áll: *elmulatják*.

² Hogy miért van ebben a keresztnévben a szöveg újszerű helyesírása címén a *k* hang *c*-vel írva, nem értjük.

eredetiben ezt találtam: »Az *rérem* fiat lukaczozt Trinczinben uitűk skolaban«. A közlő nyilván tollhibának nézte a kezdő *r* betűt, s nyugodt lélekkel *vérem*-et írván az eredeti szava helyett, a mai *sógor* szónak rég kihalt *rér* kifejezését tüntette el a Molnár Alberthez írt levélből. Hogy a kiadásnak ez a *vér* szava nem sajtóhiba, kiderül a szómutatóból, ahol szintén *vérem fia* van, *rér* pedig nem fordul elő.

Egy 1760-iki szöveg közlésében (GSz. 7:418) ezt olvassuk: »A *szállásoló* is elvon a taxából legalább 60 forintot«. Ha nem tudnók, hogy az *-ás* képzős főnevekből *-l* képzővel alkotott igék (pl. *befolyásol*, *kifogásol*) nagyon is újszerűek, éppenséggel nem szúrna szemet a XVIII. század második felében a *szállásoló* kifejezés. Ez azonban nem is vág a szöveg értelméhez, s az eredetiben ez áll: »Az *szállássokis*« v. i. szállásuk is stb.

Ugyanezen közlésben (GSz. 7:417) egy igen érdekes, ritka szóalakkal is találkozunk, ezzel: *olcsvást*. A mondat, amelyben előfordul, így szól: »Utoljára, jól tudom, az fáczánoknak s egyéb madaraknak is házat fog kívánni, melyet is valaminémő formára megmutat, ad interim az szerént kell fenyő deszkából felállítani, ki is *olcsvást* kitelik, s nem nagy munka.« Az eddigelé sehonnan sem ismert *olcsvást* szónak első pillanatra minden nyelvész megörülne, kész is volna nyomban az érdekes szóalaknak magyarázatával is: minthogy a szó hangzásánál fogva az *olcsó*-t juttatja eszünkbe, s ennek jelentése a mondatba bele is illik (»ki is *olcsón* kitelik«), az *olcsvást* mi lehetne egyéb, mint az *olcsó*-nak valami — bizonyára analógiás — változata, amelyet a szokott nyelvészi lelemény ilyen szópárokkal állítna párhuzamba, mint *futó*—*futvást*, *folyó*—*folyvást* stb. Mielőtt azonban ezt az alakmagyarázatot a nyilvánosság előtt megkockáztattam s az érdekes szót az Oklevél-Szótárba fölvettem volna, jónak láttam megnézni magát a kéziratot, amelynek csak hosszas utánjárással juthattam nyomába. A kézirat azonnal kiábrándított érdekes fölfedezésem örömeiből, mert a kérdéses szó helyén ezt találtam: *olcsvarul*, olv. Olcsvárul, az idézet mondat értelme tehát ez: a fenyőfa Olcsváról (szatmármegyei helység) kitelik.

Még csupán két igen tanulságos példát adok elő, annak bizonyosságául, mily körültekintő óvatossággal kell a nyelvésznek a régi szövegek közzétételeit fölhasználni.

A Gazdaságtörténelmi Szemle I. évfolyamában Lehoczky Tivadar történettudósunk és régiségbuvárunk közzétette Thököly

Imrének 1684-ben kelt gazdasági utasítását, amelyről bevezetőleg azt mondja, hogy »bizonyára azon kor- és gazdasági szellem illustratiójául érdekes adattal szolgálанд; miért is azt egész terjedelmében közlöm«. (GSz. 1:146.)

A terjedelmes utasítások (GSz. 1:146—163. és 238—263.l.) telve vannak a legérdekesebb és becsesebb régi szókkal és kifejezésekkel, amelyeket eddig vagy egyáltalán nem ismertünk, vagy nem tudtunk régi forrásból kimutatni. Általában a Gazdaságtörténelmi Szemlének régi közleményei nagy fontosságú nyelvi anyagot nyújtanak a nyelvbúvárnak, éppen azért, mert a gazdasági életből, tehát olyan tárgykörből valók, amely a Nyelvtörténeti Szótár forrásaiban alig szerepelt. Már az Oklevél-Szótárnak Szamotától való törzsanyaga számtalan adalékkal egészítette ki a NySz.-nak ebbeli hiányait, s ez adalékokat a szerkesztés munkája közben, s éppen a GSz. közleményeiből, magam is tetemesen szaporítottam. Ámde sok esetben gondolkodóba ejtett történet-tudósainknak eléggé nem hibáztatható eljárása, a régi szövegnek mai helyesírással való átírása, amelynek hátrányait, sőt veszedelmeit az előbbieken, úgy vélem, eléggé kimutattam. Thökölynek Lehoczkytól közölt 1684-iki utasításait valósággal nem mertem teljes egészében kiaknázni, mert két olyan szót találtam benne, amelyek a közlésnek szava hihetőségét, a szó szoros értelmében, tönkretették. Íme az 1684-iki szövegben az ódon zamatú nyelvnek érdekesebbnél-érdekesebb régi szavai és kifejezései közt két XIX. századi szót találunk: a *készlet*-et és a *helyettesít* igét!

Annak föltüntetéseül, miként szerepelnek e szók a különben eredeti, vagy — már csak így szólhatok — eredetinek látszó szövegben, egész terjedelmükben ide iktatom a helyeket, ahol előfordulnak:

»A szőlőben is nem utolsó hasznót hozó munka a trágyázás; az igen elsoványodott helyen pedig igen szükséges a kazalba hányt és jól megérett föld és a rakott ganaj is; az ültetőnek, rakodónak legyen mindig *készlete* ebből, hogy idején lehessen elővenni; a mint-hogy a gazdák inspectiója alatt levő szőlőinknek (vide majorság) nagyobb része a nagy gondviseletlenség miatt igen pusztások lévén, valóban kívántatnak a szőlőtővőknek szaporítása is.« (GSz. 1:150.)

»Károsittatnak gyakorta ilyennel is: hogy noha némely tiszteink lássák reversálisokban includált erős hitők ellen lenni cselekedéseket, mindazonáltal azzal nem gondolván, magok borait, a mi magunk borai közébe, marháit marháink közébe szokták *helyettesíteni* és elegyíteni; innen is vagy on gyakorta jó borainknak szegényes, tiszta buzánknak abajdocsra [olv. abajdoczra] való változása, szalon-

náinknak megvékonyodása, elapadása és egyéb javainknak megfogyatkozása.« (GSz. 1:250.)

Mármost, aki a nyelvújítás szóalkotásait ismeri, az rögtön meg fogja jegyezni, hogy a *készlet* és *helyettesít* szókkal a régi szöveg nemhogy átírva van, hanem nyelvtörténeti szempontból egyenesen meg van hamisítva. Hiszen tudjuk, hogy a régi nyelv melléknevekből alkotott *rövidlet*, *másodlat*, *többlet*, *szigorlat*-féle *-lat* *-let*-es képzéseket nem ismert, határozószóknak *felettes*, *együttes*, *otthonos*-féle *-s* képzős továbbfejlesztéseit pedig csak egy-két példában mutatja, de a most fölsoroltakat, valamint a *helyettes* szót egyáltalában nem ismerte, ennélfogva ígét sem alkotott belőle (*helyettes-ít*). A Nyelvújítás Szótára szerint a *készlet* Helmecky Jelenkorában (a múlt század 30-as, 40-es éveiben), a *helyettes* Barczafalvinál 1786-ban, a belőle képzett *helyettesít* ige pedig csak 1837-ben a debreceni *Törvénykezési és Tiszti Szótár*-ban fordul elő először. Ha ezek az első adatok talán nem végleges hitelűek is, arra én s bizonyára a Nyelvújítás Szótárának szerkesztője is bátran mérget veszünk, hogy Thököly korában, 1684-ben sem *készlete* nem volt a magyarnak, sem senkit nem *helyettesített*.

Azt hiszem, sikerült kimutatnom, minő veszedelmes következményekkel jár a történettudós kezében a régi szövegnek mai helyesírással való átírása.

A nyelvtudósnak tehát kétségtelenül megokolt és jogos az az óhajtaása, hogy nyelvünknek minden régi maradványát, ha történelmi, illetőleg irodalom- vagy műveltségtörténeti célból tesszük is közzé, vagy teljesen betűhöz híven, minden paleografiai sajátosságának pontos megőrzésével közöljük, vagy, amikor a régi írásmód föltüntetése szükségtelen, nyelvtudós közbejöttével végezzük mai helyesírással való áttételét. A történettudósainktól ma alkalmazott közlésmód a régi nyelvállapotot nemcsak fontos hang- és alaktörténeti részleteiben másítja meg, hanem lényegtelennek gondolt újszerűsítései által számtalanszor a szókat és kifejezéseket is teljesen kiforgatja mivoltukból.

Visszatérve a szorosabb értelemben vett nyelvemlékek kiadásának ügyére, annak az óhajtasomnak akartam kifejezést adni, hogy Akadémiánk indítsa meg kódexeinknek új, paleografailag teljesen hű és pontos kiadását, még pedig megállapítható latin eredetijüknek szembeállításával, mert a kódexek eddigi értelmezéséből számtalanszor merítettük azt a tanulságot, hogy a régi

szók és kifejezések igazi értelmét az eredeti szöveg ismerete nélkül helyesen, szabatosan megállapítani lehetetlen.

Ez az óhajításom — örömmel jelenthetem — mielőtt régebben megírt föntebbi fejtegetéseim kísérőjeül előadhattam volna, részben immár a megvalósulás útjára is jutott a Nyelvtudományi Bizottság legutóbbi határozata által, amelynek következtében Katona Lajos indítványára és szerkesztésében legközelebb a Nyelvemléktárnak új, korszerű kiadása indul meg. E kiadás kódexeinket irodalomtörténeti bevezetéssel, latin eredetijüknek melléállításával és pontos magyar szójegyzékkel fogja közzétenni.

Most már, e fölszólalásom befejezéseül is, csak arra kell a Nyelvtudományi Bizottságot kérnem, hogy a Nyelvemléktár új kiadásában a három évtizeddel ezelőtt takarékosági és kényelmi szempontból megállapított eljárást, a kéziratoknak egyöntetű betűalakokkal való nyomtatását, mint célszerűtlent és helytelent, mellőzve, kódexeinket minden tekintetben mintaszerű, paleografiailag is teljesen pontos és hű alakban tegye közzé. Ez az új kiadás alkalmul fog szolgálni egyszersmind arra is, hogy a kódexek írásmódjának alapos áttanulmányozása útján nyelvemlékeinknek olyan helyesírási sajátosságait is föltüntessük, amelyek érdemes Volf Györgyünknek figyelmét is elkerülték. (Vö. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 267. l.)

ZOLNAI GYULA.

VAN-E ALANYTALAN MONDAT?

»Az ős-mondat a mai beszédnek igéjéhez állott legközelebb, s vannak maiglan mondataink, melyek pusztán igéből állnak... pl. »villámlik«... Ezen ősrégi kifejezésmód többnyire olyan esetekben maradt fenn, melyekben a nép nem is tudta volna megnevezni a cselekvő személyt, vagy tárgyat (személytelen igék).« Így adja elő Simonyi (A magy. nyelv, 1889. II. 298. k. l.) a mostani nyelvészet álláspontját az alanytalan mondatok kérdésében s később is (1895. NyK. 25:1. l.) a »tagolatlan mondatok« közé sorolja az alanytalan igéket, indulatszókat, megszólítást, felkiáltásokat és több általános alanyú mondatot s mindezeket megkülönbözteti a *lappangó alanytól*, midőn mint pl. a magyarban és latinban az ige mellett nem kell névmás, vagy az *-an*, *-en* ragos számnevek mellett nem kell más alany stb. S mondhatjuk, hogy mindkét helyt kifejezett felfogása mostanában, különösen nálunk általános nyelvészeti felfogás.

De van ellenkező álláspont is: a filozófikus iskoláé, mely nem akarja elfogadni az alárendelt alanyt, hanem fenntartja, hogy az alany az állítmánnyal egyenlően lényeges, fő része a mondatnak, és mely egyéb erősségekből kifogyván, abban keresi utolsó menedékét, hogy nincsen mondat vagy állítmány alany nélkül, holott más részek nélkül lehet.

Ennek az álláspontnak képviselője nálunk Székely Ábrahámnak, a tudományunk nagy kárára oly korán elhalt ifju tudós-
nak »Alanytalan mondataink alanyáról« c. könyve (Nyelvészeti füzetek 12. szám, Bpest 1904, 54 lap).

Kimondja, hogy alanytalan mondatok nincsenek, hanem az úgynevezett személytelen ige elliptikus mondat, melyben t. i. az alany ki van hagyva, az időjárásra vonatkozó szólások pedig a többi személytelen igétől elkülönítendőek és a »fejlődő alanyú« mondatok osztályát kell belőlük megalkotni (54. l.), ugyanis ezeknek alanya kezdetben »az isten« volt, később »az ég«, azután »az idő«.

E füzet mélyen gondolkodó elme műve, sok helyes és érdekes észrevétele van, a kérdés természetéhez képest módszere is helyes, de ebből nem következik, hogy az igazságot teljesen kikutatta. Már az ő filozófiai iskolája olyan, amellyel a nyelvtudomány nem békülhet meg. A tér és idő fogalmát, valamint a létezését a tudatban »a priori« meglevő fogalomnak mondja (13. l.), a gondolkodásban a »priori« meglevő paradigmának teszi fel az okozati és oki kapcsolatot (26. l.) és ennél fogva ezt a kapcsolatot tartja az emberi gondolkodás sémájának (28. l.), végre az ő iskolája szerint a »copula« nem is lehet állítmány.

Mellőzöm azt, hogy nézetem szerint a nyelvészetben nem lehet főbb szava a filozófiának, mint a nyelvészetnek magának, s hogy a filozófia (ennek akár metafizikai, akár logikai, akár lélektani része) csak segédtudománya, nem alapja lehet a nyelvészetnek, melynek egyedüli alapja a nyelvtörténet és összehasonlítás. De segédtudományul is csak olyan filozófiára támaszkodhatunk, mely elismeri, hogy a priori fogalmakat nem hozunk magunkkal a világra s minden itt fejlődik ki bennünk. Egyébiránt ha az oki kapcsolat »a priori« volna is, akkor is az következne, hogy az alany olyan alárendelt mondatrész, mint az ok mondatrésze, mert hisz belőle fejlődik, és semmikép sem lehetne dualisztikus egyenrangú társa az állítmánynak, mikor az alany működése még később kezdődik, mint az oké.

A fejlődés már történet és minden hipotézisnél — ilyen hipotézis pedig az oki kapcsolat eredetisége is — többet ér a történet, a mi esetünkben a nyelvtörténet. Már pedig nyelvtörténetileg lehetetlen, hogy az ok mondatrésze s így az oki kapcsolat régebb legyen, mint a helyi. Ez igen lényeges körülmény. Miért ne mernők ezt kimondani, mikor az oki kapcsolat elmélete is félig-meddig a nyelvtanon alapul, de ama régebb nyelvtani rendszeren, mely a nyelvtörténetet még nem méltatja eléggé s a helyhatározót, mint a »lényegtelen mondatrészek« egyikét, melynek külön »casusa« nincs is, vagy csak alig van, lenézi. Ha azonban a nyelv igazi, vagy valószínű történetét történetírói tárgyilagossággal, nem pedig hipotézisek lencséin át nézzük, és a mutatkozó fejleményekbe, mint a történelmi tanulságokba szokás, belenyugszunk, akkor nyelvészeti alapon maradvá is oly értékes eredményekre jutunk, hogy nem kell bevárnunk, míg előbb a filozófia fedezi föl nekünk ez eredményeket.

Igaz, Székely is a nyelvtörténetből és összehasonlításból igyekszik kimutatni, hogy az időjárásra vonatkozó kifejezések nem alanytalanok, hanem van alanyuk, csak időnként más-más. De itt a nyelvnek történet előtti idejéről, úgyszólván geológiájáról van szó, az ő példái pedig mind — mai példák: a votják, mordvin, cseremis ma él azokkal a mondatokkal, melyeket idézhetünk; a görög és latin is legvirágzóbb korszakában, tehát mintegy *ma* élt a Ζεὺς, ὕψι, *Jupiter tonat* kifejezésekkel. Hogy a mai sokféle kifejezés közül melyik az eredeti s a sorrendjük mi volt, azt csak hipotézissel mondhatjuk meg s azt fogom eredetinek tartani, amelyik hipotézisnek lencséjén keresztül nézem a dolgot. Ha én rendszeremnél fogva a *tonat*-ot tartom eredetibbnek, azt mondom, hogy később a vallás kifejlődésével a többi mondatok analógiájára hozzájárult *Jupiter* is, ki ott uralkodik, ahol a dörgés történik; ha pedig a filozófikus iskola a *Jupiter tonat*-ot tartja eredetibbnek, azt mondja, hogy sokszor istenfélelemből nem vették ajkukra az emberek Jupiter nevét s így az idővel feledésbe ment és az ige személytelennek látszott, holott valójában nem volt az.

Ez így nagyon szép, tetszetős, sőt a kifejlődött vallások idejére igaz is, de könnyű belátni, hogy a nyelv sokkal régebb, mint a vallás és hogy az időjárásra vonatkozó kifejezésekre a nyelv legrégebb korszakaiban már szükség volt.

Másrészt határoljuk csak el pontosan a nyelv területét. Mi esik a nyelv és ennél fogva a nyelvtan területén kívül és mi következik abból, ha valamit erről a területről kirekesztünk?

A filozófikus iskola szerint a nyelv tagolt hangokból áll (Székely 14. l.). Ebből én azt következtetem, hogy szerintük tehát a tagolatlan hangok a nyelv körén kívül esnek. Nagyon jól tudjuk mi, hogy mért akarják ők a tagolatlan hangokat kirekeszteni a nyelvtan területéről: hogy a hangutánzó és indulatszók, melyeknek nagy részét tagolatlan hangnak minősítik, ne alkalmatlankodjanak, mikor a mondatokat az ítélet ráájára kell ráhúzni. Ám nyugodjunk bele, hogy a tagolatlan szokat ki kell küszöbölni a nyelv területéről, ámbár a beszédben benne vannak; de nem következik-e ebből, hogy ami nincs és nem is lehet benne a beszédben, az annál kevésbbé tartozik a nyelv és nyelvtan területére? A józan ész szerint ez ellenállhatatlan erővel következik. Ha tehát nem alkatrésze a nyelvnek és ítéletnek a tagolatlan indulatszó, mindamellett, hogy tudómmal, hangszalagommal és nyelvemmel ejtem ki, mint a többi szokat: annál kevésbbé lehet alkatrésze a kézmutatásom, lábdobbantásom, szemem mozdulata és más taglejtésem. Én fölvettem a nyelv területére minden emberi hangot (Mondatrészek 4. l.), amelyet közlés végett mondunk és mégis kizártam belőle a jelbeszédet, virágnyelvet stb. mert ennek nem hang az eszköze. Azt hiszem ez elég éles határ, könnyű megállani, hogy át ne lépjük, mindamellett, hogy ugyanakkor, amikor beszélünk, tehát ugyanazon lelki munka következtében önkéntelenül is hadonázunk. De a hadonázást még senki se számítottabe az ítéletbe, vagy a mondatrészek közé, sem pedig a beszédrészek sorába.

Azaz helyre kell magamat igazítanom. A filozófikusok iskolája, hogy az egytagú mondatok lidércétől megszabaduljanak, az ős ember ijedt felkiáltása mellé, hogy: villámlik! odateszi alanynak az ős ember ég felé mutató kezét (Székely 32. l.). Ez a kéz napnál szembeszökőbben mutatja nem ugyan az eget, hanem azt, hogy e mondat filozófikus alapon is egytagú és alanytalan, mert a kézmozdulat és taglejtés pl. a színészé mindig ugyanolyan mondatrész, mint az egyidejűleg mondott szó, csak erősíti, világosabbá teszi az értelmét; a jelen esetben tehát állítmány. Ez egyike ama nyelvtanilag testetlen jeleknek, melyek erősítik, gazdagítják a mondatrész értelmét, de nem másítják meg mivoltát (Mondatrészek 30. l.). Nem is említve, hogy a megijedt ember kezével inkább a fejét takarja be, mintsem az égre mutasson, mégsem járja egyszer a rémült jajkiáltást kirekeszteni a nyelvből, máskor, ha már ez tagolt hanggá fejlődött, a vad ember szőrös karját is belevenni alanynak. Egyeneműek csak egyeneműekkel adhatók össze.

Eszerint csak vérbeli filozófusnak »nevetséges«, hogy mikor az ember már odáig ért, hogy a villámlás nemcsak érzetet, hanem képzetet is keltett benne, össze nem kötötte volna ezt a villámló képzetével is (Székely 50. l.), »elvégre szeretném tudni, hogyan lehetséges ez«, mondja Székely.

Természetes, hogy e felkiáltások nem bizonyítások s ha a filozófus ahhoz van szokva, hogy »az emberi gondolkodás formája« mindig kéttagú legyen, én is felkiáltok, hogy hogyan tudhatott volna két dologról számot adni az a megriadt ős ember, mikor a XX. század elfinomult elméjű filozófusa nem tud számot adni arról, hogy mi a másik tag ebben a mondatban: *fagy* (Székely 43. l.).

De még ahol meg tudja is mondani, az a körülmény, hogy mi nyelvészek tudunk alanyt tenni, sőt sokszor a nép is tesz istent, eget, időt, vagy világot alanyul, nem bizonyítja, hogy az ős időben ott is voltak ezek s csak idővel, ellipszis útján kimaradva felejtődtek el. Hiszen olyan erőltetéssel, amennyivel ezeket az alanyokat betettük mai mondatainkba, bármily mondatrészt is lehet beletukmálni minden mondatba, amelyben ellipszis nem történt, hanem csak fölösleges az illető mondatrész. Pl. ezekben: *a nap felkél, a nap lemegy*, bátran betehetem a helyhatározót: *az egen*, vagy: *az égről*; az időhatározót: *reggel*, vagy: *este*. Valamint ebből a lehetőségből nem következik, hogy ezek a mondatok hely- és időhatározós mondatok, úgy nem következik, hogy alanyos mondatok legyenek azok, melyekbe a tudomány bele tud ugyan gyömöszölni valamely alanyt, de az a beszélő képzelme előtt nem szerepel s az alany kifejlődése előtti időben nem is szerepelhetett.

Elfogadom, hogy sok »személytelen« vagyis alanytalan ige ellipszisből, vagy az ellipszis egyik forrásából: a »figura etymologicá«-ból keletkezett, de az ellipszis nem árulja el a mondatrész rangját, az állítmány is kimaradhat: *jó napot*, a birtokos jelző is: *kalapom* s bármely mondatrész. A »figura etymologicá«-ban, ha hamarjában nem csakódom, mindig az állítmány marad fenn s az alárendelt rész olvad ebbe bele pl. *szépen* (= szép írással) *ír*; de akkor az alany is alárendeltnek bizonyul, mert ő olvad bele az azonos tövű állítmányba: *pudet me* (pudor) *tui*. Ebben a menedékben tehát nem védik meg az alany koronáját, vazallusnak bizonyul ő is.

De ha történetileg minden mai alanytalan igének alanyát kimutathatnók is, nem következne ebből az, hogy a történet előtti időben csak kéttagú mondatok voltak: lehettek akkor más

alanytalan igék, most pedig ezek léptek a régiak helyébe. Talán új tartalom jutott a régi sablonba, de a mondat-típus, régi sőt eredeti.

Ezt az egytagú gondolatformát el kell fogadnunk. A gondolatformák a tudomány vitatásának tárgyai, s nincsenek örök időkre megállapítva, ellenben egytagú mondatok a beszéd csirázása, tehát úgyszólván örök idők óta vannak.

Mert ha az úgynevezett személytelen igéket, minők nincsenek is minden nyelvben, új fejleményül mutatnók is ki, az időjárásra vonatkozó kifejezéseknek kellett egykor valóban alanytalanoknak lenniök (Székely is elismer egyáltalán alanytalan kifejezéseket 32. l.), az indulatszók és hangutánzó szók pedig még ma is egytagú, alanytalan mondatok. Nem tagolatlan hangok ezek, a *jaj* semmikép sem tagolatlanabb, mint *jaj-gat*, *ach* sem artikulátlanabb, mint *äch-zen*. De még ha tagolatlanok volnának is, a nyelv területéről ki nem rekeszthetők és el nem vitathatók, hogy mondatok. Ezekről azonban a filozófikus iskola nem szól semmit.

Tehát ismétlem: amit Simonyitól idéztem, az áll még ma is, alanytalan mondatok vannak. Az emberi gondolkodás formája nem olyan két egyenrangú tagból áll, mint két árboc, melyeket a »copula« láncza köt össze, hanem egy magból és egy e körül levő rétegből áll e forma. S ez is két dolog, de ha már alakhoz kell hasonlítani, hát a gondolat inkább gömbölyű, akár mint a barack, középtűt van az állítmány, körülötte a bővítő részek két rétege: egy szorosabb: a személy, társ és eszköz és egy lazább: a hely, idő és állapot körülményeivel.

KALMÁR ELEK.

KISFALUDY SÁNDOR ÉS A NYELVUJÍTÁS.

(Vége.)

Aki ennyi szóval gyarapította a magyar szókincset, szinte elképzelhetetlen, hogy valahol ne nyilatkozott volna nyelvújítási nézeteiről. S csakugyan egy 1816-ban Ruszekhez írt levelében röviden kifejti nyelvújítási elveit (8:302—3): »Valakik magyarul írtunk, többnyire mind neologizáltunk annyiból, hogy a régi szokásokon kívül lappangó szavakat új divatba hoztuk; hogy a hosszabb hangzatú szavakat (azon időknél szüleményeit, melyek a csinosodást és dicsőséget balul az *entia sine necessitate mulcareben* mint az asszonycsipőket a buffánokban, a férőhaját

a hosszú vastag copfban etc. helyzék) eredeti gyökereikre visszavezetvén megrövidítettük; hogy a megtalált gyökérszavakat más-képen származtattuk és hajtogattuk, mintsem a közszokás cselekszi; hogy a különböző vidékeknek tulajdonszávaikból, szólásmódjaikból az alkalmasoknak látszottakat közönségessé tettük, hogy két szóból egyet csináltunk.« Ebben benne van jóformán mindaz, amit már előbb gyakorlatilag megvalósított, azért további tárgyalásunkban erre támaszkodhatunk.

Az idézet szerint Kisfaludy a nyelvújításnak ötféle módját ismeri el, ú. m.: 1. Régi szavak felujtása. 2. Hosszú szavak megrövidítése. 3. Meglévő gyökerekből új szavak képzése. 4. Tájszavak elterjesztése. 5. Szóösszetétel.

Nézzük most sorban, hogyan alkalmazza ez öt módot.

1. A régi szók felujtása a nyelvújítás egyik legkifogástalanabb módja. Kisfaludy gyakran él vele. Ilyenek ¹:

ádáz 4:342, *bántalom* 3:365, *csarnok* 5:187, *csend* 1:45, *dész* 1:311, *düh* 1:85, *érzelem* 3:268, *hon* 1:65, *hölgy* 1:29, *hős* 2:179, *jelenet* 3:290, *kegy* 1:28, *lak* 2:276, *szülemény* 3:206, *tartalom* 3:362, *türedelem* 1:105. — Idesorolhatók azok a szavak is, melyeknek a nyelvújítók új értelmet adtak, mint: *adat* 3:518, *alak* 1:53, *alkotmány* 6:188, *alkotvány* 7:58, *báj* 1:21, *dagály* 2:278, *érték* 6:259, *foglalat* 4:87, *hagyomány* 8:657, *ideg* 1:129, *intézet* 4:128, *költemény* 2:70, *láz* 4:23, *őszinte* 6:455, *rege* 2:77, *szorgalom* 1:111, *tárgy* 1:16, *tartalék* 5:221, *váz* 2:121. — Végül itt említhetjük meg az olyan igetöveket, melyeket az újítók főnevekkül is használtak: *vágy* 1:188, *vagygon* 3:399, *véd* 3:435.

2. A nyelvújításnak igen gyakran alkalmazott módja a szavak megrövidítése. Kisfaludy is gyakran használ verseibe nem illő hosszú szavak helyett tőalakra visszavezetett szavakat. Kazinczy egyszer így nyilatkozott: »Legnagyobb érdeme előttem Kisfaludy-nak a nyelvre nézve, hogy a kellő hangzat szerint válogatta és rövidítette a szókat és hogy az egytagúakkal minden erőltetés nélkül igen mesterségesen élt legyen.« ² Nagy kedvvel alkalmazta a szórövidítés mindkét módját: az elvonást és a csonkítást, különösen az előbbit. Elvonások:

ábránd 3:142, *arány* 1:174, *ármány* 3:240, *bék* 1:50, *cím* 1:243, *csillám* 3:23, *dac* 3:194, *diadal* 2:260, *díj* 2:141, *dombor* 3:401 *dölyf*, 1:211, *ék* 1:42, *érdek* 3:223, *eszme* 8:78, *fanyar*

¹ Ebben és a következő felsorolásokban teljességre nem törekszünk, sőt arra iparkodunk, hogy egy szó se legyen többször említve.

² Kazinczy Lev. 5:478.

2:431, *figyelem* 2:219, *gúny* 3:124, *gyám* 2:220, *gyár* 3:197, *idom* 8:680, *inger* 1:286, *kanyar* 3:232, *kecs* 1:277, *kéj* 1:244, *kellem* 1:121, *kör* 2:279, *körny* 3:225, *lakoma* 3:367, *magány* 1:3, *monda* 8:80, *nyomor* 6:269, *önkény* 2:418, *perc* 6:330, *rém* 3:289, *rom* 3:356, *sanyar* 2:495, *senyv* 3:231, *sérv* 1:229, *sovár* 2:262, *szomor* 2:276, *szörny* 1:47, *téboly* 6:258, *tökély* 2:436, *tusa* 3:132, *undor* 6:291, *üdv* 6:281, *vándor* 1:366, *varázs* 6:408, *viszály* 3:402, *vizsga* 3:21, *zord* 6:230. — Csonkítás: *bizalom* 2:406, *borzalom* 3:145, *elv* 8:80, *győzelem* 1:26, *kártékony* 4:102, *növény* 3:231,¹ *összhang* 6:204, *türelem* 3:363, *visszhang* 2:365.

A túlságos helmeccyeskedésnek azonban nem volt barátja. Kétszer is megrója a *romot* és az *árnyat*,² bár az előbbi maga is használja.

3. A meglévő szógyökekből új szokat képezni nem helytelen módja a nyelvújításnak, de csak tapintatosan lehet használni, még ha maga a képzés helyes is. Lám milyen helyesen van képezve az *égész* és mégis milyen nevetséges! Kisfaludyt itt is dicsérnünk kell. Alig-alig akad újképzésű szavai közt olyan, amelyen ma fennakadnánk s a nyelvújítás korcsképzői közül is csak az *onc-enc-önc* és a *nok-nök* van kis számmal képviselve; a dicső triumviratus harmadik tagja a *da-de* egészen hiányzik nála.

A névszóképzésben sokkal gazdagabb, mint az igeképzésben. A szokásos nyelvújítási igeképzők közül alig nehányat találunk. Ezek:

g: *andalog* 8:118; it: *ékít* 3:11; ng: *felleng* 1:145; ul ül: *csendül* 1:38, *dühül* 4:302, *ékül* 1:205, *ingerül* 3:407, *vegyül* 2:542; z: *előlegez* 8:629, *sokszoroz* 3:107.

Névszóképzés: a-e: *lenge* 4:348.

adalom-elelem: *álladalom* 6:240, *gerjedelem* 1:32, *irodalom* 8:602, *szenvedelem* 1:107.

alom-elem: *buzgalom* 3:316, *fogalom* 6:308, *fuvalom* 1:11, *ijedelem* 1:67, *kényelem* 6:374, *képzelem* 2:304, *sugalom* 6:220, *terjedelem* 6:240, *tudalom* 6:339, *védelem* 2:215, *vonzalom* 3:137.

adék-edék: *omladék* 1:15.

ag-eg: *anyag* 3:221, *összeg* 6:285, *tömeg* 3:173.

alék-elék: *tartalék* 5:221.

ály-ély: *ragály* 6:324, *segély* 6:324, *szenvedély* 8:607, *sze-szély* 3:166.

am-em: *elem*³ 3:263 (de vö. *elementum*), *hajlam* 6:340, *jellem* 6:251, *roham* 6:308, *szellem*³ 3:223.

¹ A szó más alakjai: *növény* 3:100, *növötény* 7:527, *nőtövény* 7:527.

² Kisfaludy munkái 8:303, 422. Az *árny*-ra vonatkozólag l. még 8:339.

³ »De azért még nem következik, hogy tetszeni kelljen ezen szavaknak is: *rény*, *szellem*, *elem*, *rom*, *árny*.« 8:303.

ány-ény: *erény* 2:40, *korány* 3:132, *merény* 6:384, *példány* 6:322, *regény* 6:344, *szerény* 6:244, *tény* 8:677, *virány* 3:211.
 ász-ész: *művész* 4:542, *ügyész* 2:99.

ászat-észet: *művészet* 7:388 (*művészség* is 4:553).

at-et: *dörrenet* 3:286, *érzet* 1:174, *eszmélet* 2:423, *hajlat* 1:300 (*éghajlat* 4:407), *hangzat* 1:19, *helyzet* 3:24 (*helyhezet* 7:192), *hullámzat* 6:355, *irtózat* 3:317, *képzelet* 1:2, *képzet* 1:219, *kísérlet* 6:379, *kormányzat* 6:240, *méltánylat* 6:258, *mértéklet* 4:357, *nézet* 6:264, *okozat* 6:264, *padlat* 3:289, *padozat* 7:418, *rajzolat* 1:248, *szövet* 1:316, *szünet* 3:80, *szürkület* 7:156, *testület* 6:313, *torlat* 3:208, *tünet* 2:349, *változat* 3:333, *végzet* 3:374, *versezet* 1:213, *virágzat* 1:219.

atag-eteg: *zuhatag* 6:360.

ék: *érzék* 2:330, *kellék* 6:267, *keverék* 3:199, *omlék*, *dőlék*.

ékeny-ékony: *fogékony* 6:308, *ingerlékeny* 3:120, *mulékony* 7:35, *változékony* 3:17. — ony-öny: *szurony* 6:350.

enc-önc-onc: *kedvenc* 5:215, *ujonc* 5:453.

lat-let: *érzelet* 7:178. — zat-zet: *zengzet* 2:20.

mány-mény: *állomány* 6:193, *előzmény* 8:617, *érzemény* 1:34, *hirdetmény* 8:200, *íromány* 6:412, *körülmény* 8:640, *sütemény* 8:229, *szerzemény* 4:174, *tünetmény* 1:53, *választmány* 8:600, *vélemény* 2:501.

vány-vény: *látvány* 6:201, *nyomtatvány* 8:148, *nyugtatvány* 8:553, *ragyogvány* 1:144, *szökevény* 3:108, *termesztvény* 8:51.

nok-nök: *elnök* 8:601, *fegyvernök* 6:146, *szónok* 6:379, *tanácsnok*¹ 4:86, *titoknok* 8:549, *zsarnok* 2:33.

Van még néhány szava a nyelvújítás képtelen képzései közül ú. m.: *komoly* 1:285, *lelkület* 6:257, *pamlag* 1:171.

A Vélemény az Édes Gergely útmutatásáról a magyar poezisra és a Jutalomkérdésre ajánlat című kis műveiben van néhány nyilatkozata a szóképzésről. Helyteleníti, hogy Édes a syllabát *fogácsnak* fordítja *szótag* helyett;² nem hagyja helyben a *szabdát* sem a *szabály* helyett;² a *mondvány* szóról azt mondja, hogy az nem a legszerencsésebb koholvány.² — Ajánlja az *ász-ész* és a *nok-nök* képzők megvizsgálását. »Lehet-e hanyatt-homlok az *ász-ész* ragasztékkal élni pl.: *lelkész*, *gyógyász*, *sebész*? Mert ha *fűrész* az, aki a fűrjeket öldösi, hát mi neve marad az ács-fűrésznek? s ha a *vadász* az, aki a vadakat gyilkolja, hát a hóhér is lehet *lelkész*, mert ez gyilkolja ki a lelkeket az embertestekből. És ha abstractus és általános tárgyakkal foglalatосkodások az

¹ »Tanácsos annyit tesz, mint consultus; consiliariust jobban kifejezi a tanácsnok, méltó, hogy ezen helyesen formált magyar szó divatba és szokásba jöjjön.« 8:669.

² Kisfaludy munkái 7:447.

ész-ész ragasztékok által meghatározhatatnak, tehát a grammaticus *nyelvész*, a prókátor *pörész*, a földművelő *földész*, a könyvkereskedő *könyvész*, amit nem minden magyar fogna helyben hagyni, bátor egy kis ujító viszketeggel bírnia is.«¹ — »Ha a substantívumokból formált *tanácsnok*, *titoknok* jól van is magyarul, azért jó-e a verbumból formált *írnok*?«²

4. Kisfaludy helyesnek tartja a meglevő tájszavaknak közönséggé tételét. Elég gyakran használja ezt a módot. Például: *csapat* 3:291, *kamat* 4:119, *kandalló* 2:77, *langy* 3:314, *leb* 1:238, *robaj* 1:267, *vizslat* 6:532, *zörej* 2:376, *zug* 3:40. — Itt azonban nem járt el elég tapintattal. Igen sok olyan tájszót használt, amely nála jelenik meg először és utoljára az irodalomban. Ezekről a Függelékben lesz szó.

5. Ötödik módja a nyelvujításnak Kisfaludy szerint az volna, hogy két szóból egyet csinálunk. A kifejezés kissé homályos. Szóvegyítésre lehetne gondolnunk, de erre nincs példa nála. Valószínű, hogy a kifejezés pongyola s csak eddig nem használatos összetételeket kell alatta értenünk. Már volt szó összetételeiről, itt csak kiegészítésül a következő összetett szókat soroljuk fel

ellenfél 3:179, *ellentét* 7:402, *előttétele* 4:545, *emberbarát* 6:277, *emlékkönyv* 4:333, *felirat* 6:307, *felvonás* 4:15, *földrengés* 3:40, *hajdankor* 3:391, *határnap* 3:172, *háttér* 6:194, *hírlap* 8:86, *honfi* 6:286, *idegláz* 6:256, *jelszó* 3:379, *kézirat* 3:279, *kilátás* 7:223, *kincstár* 2:366, *korszellem* 3:217, *könyvtár* 4:549, *levéltár* 7:433, *magánhangzó* 4:560, *műtét* 6:259, *önérzet* 6:256, *önhűtség* 2:23, *öntudat* 8:637, *rablánc* 1:129, *raszolga* 3:338, *rendszer* 3:251, *részvét* 2:304, *sírbolt* 2:326, *sorsjáték* 6:187, *szempont* 4:545, *színhely* 6:382, *színjáték* 4:542, *szótag* 7:183, *testőr* 6:267, *tulajdonnév* 3:439, *vérszomj* 2:208, *vezércikk* 8:72, *világfi* 4:564 stb. — Érdekesebbek ígetős főnévi összetételei. Ezek a következők: *csalkert* ³ 8:680, *láthatár* 1:122, *látkör* 3:198, *nyughely* 4:539, *rakhely* 7:421, *röpirat* 8:81, *szünidő* 8:690, *szűnnap* 7:380, *ütér* 6:274, *védangyal* 4:35, *véderő* 3:387, *védfal* 3:330.

Egy fiatalkori művében a *kenyér* szót is összetételnek tartja, mely szerinte a *ki nyér?* kérdésből származik.⁴ Később azonban már Édes hasonló bölcsességeit megmosolyogja. Édes szerint u. i. az asszony a férfinak *az honja*, az ember annyi mint *ön bér* stb. Azt mondja ezekről Kisfaludy, hogy olyan furcsa lelemények,

¹ Kisfaludy munkái 7:460—1. — ² Uo. 7:461.

³ A Tiszti írásmódban ajánlja labirintus helyett.

⁴ Kisfaludy munkái 7:345.

»melyektől az elmosolyodást lehetetlen megtagadni, mely szerint a *holló* bizonyosan azért neveztetett hollónak, mivel a lóhúst szereti. Mintha mindig kérdezné *hol a ló?* mely elesik, hogy húsból ehessék.«¹

Ezekben áttekintettük volna, miként alkalmazza Kisfaludy Sándor nyelvújítási elveit. Még csak a nyelvújításnak egy fontos ágáról kell szólnunk: a purizmusról. Kisfaludy barátja volt az eszmének, hogy nyelvünket lehetőleg megtisztítsuk az idegen szavaktól. Mikor a hivatalos nyelv megmagyarosítása került szóba, egy hosszú jegyzéket állít össze, melyben a latin kifejezések helyett megfelelő magyarokat ajánl.² Kerüljük a deákosságot — írja ez ügyben Nagy Józsefnek — azaz, amit elég értelmesen magyarul kimondhatunk, ha mindjárt a szokatlanság miatt eleinte visszatetszik is, mondjuk magyarul.³ Ebből is kitűnik mérséklete és később is hangsúlyozza, egy Ruszekhez írt levelében, hogy ő nem híve annak a purizmusnak, mely minden idegen szót ki akar küszöbölni. Különösen megtarthatjuk a tudományos műszavakat. Ezeket azonban használjuk latinos-görögös alakjukban, mely szokott a magyar nyelvben és ne franciás-németes változataikban, mint Kazinczy teszi.⁴ Több ízben igen szellemesen ki is gúnyolja Kazinczy írásmódját pl.: »De Kazinczy ne szórja el magát a vadkanpamlagra, ne applaudírozzon, ne executírozzon, ne táncoljon pantomimisch, ne írjon grammatisch correct, ne szeressen monákat, ne csináljon ily veszedelmes experimentot, ne szeressen Sophieket, Mariekat, változtassa ismét magyarra sentimentját és costümjét, ne affektáljon és outrírozzon és ne tegye szűz nyelvünket oly lotyó nimpfecskévé, aki minden más nyelvbeli szót oly örömet bevesz, mint egy országos sz... , kinek öble minden nemzetbelinek nyílt hotelje és aubergeje. Mert ez már helyrehozhatatlan kárt tesz nyelvünkben és nemzetünket ridicüllé teszi.«⁵

Minden purista hajlandósága mellett is prózai munkái, különösen levelei — az irodalmiakat kivéve — tömve vannak idegen szavakkal. Mintegy 800 idegen szót használ, jobbára latinokat. Ifjúkori leveleiben vannak német és francia katonai és szalónkifejezések is. Különben ekkor így szokott írni: »Die officiers sind arme teufels, aber — irgalmatlan szélzacskók. Most csak Pepim kellene ide. Ah, barátom! je l'aimerai toujours; et mon

¹ Kisfaludy munkái 7:448. — ² Uo. 8:669—83. — ³ Uo. 8:145. —

⁴ Uo. 8:304. — ⁵ Uo. 8:303, l. még 8:296, 339.

amitié pour elle, pour la plus sensible des femmes, ne s'éteindra jamais stb.» (8:115.)

Azt azonban megállapíthatjuk, hogy költői műveiben, valamint azokban a prózai munkáiban, melyeket irodalmi céllal írt, ritka az idegen szó. Himfy-versekben írt műveiben csak a következő idegen szók fordulnak elő:

billikom, convent, criticus, cyana, dráma, dupla, echo, elementum, embryo, evangélium, fantazia, forma, genius, grácia, harmonia, jus, kalendarium, kriptá, martyr, melódia, mimika, muzsika, myrtus, óda, paplan, poeta, politika, préda, próba, rekviem, scythá, sphaera, sym-pathia, symphonia, szeráf, testamentum, tyrán, trónus, trubadur, truccol, vipera, virtus, vox, zafyr.

Kisfaludy Sándor nem volt pártember. Költői gyakorlatából érezte, hogy a nyelvújításra szükség van, de megriasztotta a nyelvújítók túlbuzgótsága. Kazinczy felismerte tehetségét, látta népszerűségét, s szerette volna őt is fegyverhordozói közé sorozni. A dolgot a közbejött izetlenségek teljesen lehetetlenné tették, de ezek nélkül is aligha lett volna belőle valami. Kisfaludy Sándor nem volt igazi írói természet. Elzengte, ami szívéen volt, de nem ez a fődolog előtte, hanem az, hogy gazdasága rendben legyen. Tudományos képzettsége is igen kevés volt, tanulni se ideje, se kedve. Érezte is ezt a hiányosságát s ezért nem találta magát jól írói körökben. Párja ebben Berzsenyi. A különbség közöttük csak az, hogy Berzsenyi egy felszínes bírálaton felindulva nekifeküdt a tanulásnak és édes-kevéssre ment benne; Kisfaludy pedig kevésbé indult fel egy kevésbé felszínes bírálaton s végül is azzal vigasztalta magát: beszéljen a kritika bármit, övé a közönség.

Függelék.

Itt Kisfaludy Sándornak egy csomó érdekes, de nyelvújítási-nak nem mondható szavát soroljuk fel. Legnagyobbbrészt táj- és elavult szavak ezek, melyeket Kisfaludy irodalmiakká akart tenni, de a szók nem bizonyultak életrevalóknak. Lássuk őket:¹ *abaldo*. Olasz szó (*appalto*) és haszonbért, bérletet jelent. Nálunk a dohány-monopolium neve. Kisfaludynál 4:567.² *aggni* 3:215 dunántúli tájszó, annyit tesz mint gondolni, törödni vele; *agyarkodik*

¹ Az alábbiakban mindenütt a MTsz. és a NySz. adataival dolgozom.

² Megtaláltam még: Szilágyi: A magyar nemzet története 7:525; Széchenyi: Hittel 10. l. (1904-es kiadás); Fáy András: Jávör orvos 1:89; Jókai: Rákóczi fia 1:31. (1892-i kiadás.)

»Eszeveszve agyarkodik Vajdaffynak tetszeni« 3:26. Itt annyit tesz mint iparkodni, törekedni. Ez értelemben szótáraink nem ismerik; *apol* 4:116 »csókol«. Mióta és meddig kísértesz még?; *apul testvér, anyul testvér* 8:677 zalai tájkifejezés; *babuta* 3:124 és 5:474 elavult és e formájában dunántúli tájszó. Annyit tesz mint »hüdösbanka«, de Kisfaludy mind a két helyen emberekre mondja; *bakfinc* 4:404 a bukfenc balatonmelléki alakja; *bámít* 6:492 »bámulatra gerjeszt« elavult, de nyelvjárásiilag még itt-ott él; *bangó, bankó* 2:11 és 3:125 »ostoba«, elterjedt tájszó; *barkó* »Pál karszéken ül, barkója kezében« 3:456. CzF. szerint szakállt is tesz, tán itt is azt jelenti; *biberkél* 2:184 »pepecsel«; *bulikol* 5:546 »turbékol«, elavult szép szó; *cafra* 3:316 »rima« főleg székely tájszó;¹ *cafrinka* 5:343 az előbbi kicsinyítése; *cemende* 5:89 »rima«, dunántúli tájszó; *cikákol* 7:332 Kisfaludy a számár ordításáról mondja. A TSz. és a Czuczor-Fogarasi ez értelemben nem ismerik; *címborás* 6:148 tájszó; *csapáz* 2:40 »kerget, nyomoz, üldöz«. CzF. ismeri; *csapázgat* 1:215 l. az előbbit; *császkál* 1:475 »mászkál«, balatonmelléki tájszó; megjegyzem, hogy ez csak a variánsok közt van meg; a hitelesebb szövegben *mászkál* van; *csempes* 6:120 »csenegető« értelemben veszprémi tájszó; »ravasz« értelemben elavult szó. Szövegünkben mind a kettőt jelentheti: »Soká járt a csempes csenni a majorba«; *cseperke* »miként egy cseperke, váratlanul odatermett Párizsból egy emberke« 6:320. Jelent 1. egy gombafajt és 2. hó- és esővízből lett kis tavacskát. Tán az előbbit jelenti itt; *csikorog* 8:183 »nyomorog«, értelemben dunántúli tájszó; *csimbalkodik* 6:396 »ráakaskodik«, tájszó; *csuta* 8:116 a »suta« dunántúli változata többhelyt; *dajna* 3:400 »kövér«, székely tájszó; *duzma* »Lelkesebb volt és erősebb sok fiatal duzmánál«. A Czuczor-Fogarasi »felfuvalkodott« értelmét is ismeri. Azt teszi itt is; *duzmadt* 2:11 l. az előbbit; *duzzant* »kedvem duzzant« 8:152 balatonmelléki kifejezés; *ebelkedik* 5:119 »eb módra viselkedni«, elavult, ma csallóközi tájszó; *edz* »Mint nyomnak az aggodalmak, | Mint edzenek a siralmak« 1:73 l. még 1:74. Itt annyit jelent mint »gyötörni«. Ez értelmét szótáraink nem ismerik. *elfarkal* 2:246 »eleblábal«, tájszó; *elszakul* 2:101 »elszakad«, dunántúli tájszó; *előlülő* 4:568 elavult szó; *előtalál* 5:294 »eltalál« elavult formája; *ergőjás* 5:467 »féleszü«, székely tájszó; *érző* 1:420 »érzékszerv«, elavult szó.

¹ Kisfaludy járt a Székelyföldön.

Ez is csak a variánsok közt, a hitelesebb szövegben más a szerkezet; *esztrag* 4:100 »gőlya«, elavult; *felkajtat* 2:400 »felkutat«, tájszó; *fitat* 3:95 »firtat« főleg székely alakja; *fityész* 5:591 és 6:430 »kutat«, elavult szó; *gamat* 5:199 »mocsos, ronda«, székely tájszó; *geréb* »A vén tölgyek gerébein csókák, varjak kárognak« 1:72. CzF. a következő jelentéseit ismeri: 1. vízpart, gát; 2. akadály; 3. ajtózávár; 4. majoros gazda. Ide egyik sem illik; de megmagyarázza Beke Ödönnek következő adata: »*hátgeréb*: hátgerinc« (A pápavidéki nyelvjárás, NyF. 17. sz. 23. l.¹). *gyomroskodik* 3:39 »haragszik«, elavult szó; *hejazás* 7:144 »fenhéjazás«, elavult; *hegyett* 1:64 és 7:247 névutó, mint mellett, felett, dunántúli tájszó; *homorodik* 1:115 és 2:211 »borul, símul«, tájszó; *hunyorog* 5:384 »vigyorog«, elavult szó; *hunyorogás* 1:55 »kacsintás«, elavult; *idéz* »Münchenre idéztem a saját feleletét« 8:112. A NySz. ugyan nem ismeri, de a NyUSz. régi szónak mondja. Mindenesetre ez értelemben elavult; *kacsong* 5:249 »rendetlenkedik«, tájszó; *kacsongás* 5:52 l. az előbbi; *kajladoz* 1:249 »konyúl, kajla lesz«, székely tájszó; *kajtár* »az udvarmesternek fenytéke alá nem adlak, hogy kajtárnyelvedet megoktassa« 4:507 Hunyady prózában. Itt buját jelent, ez értelemben székely tájszó; *kámpul* 6:409 »csúfol«, dunántúli tájszó; *kankó* »Termetében, kankójában Lázár állott előtte« 3:433; »szűr.« A Kisfaludytól javított szövegben később »csuha«, különben igen elterjedt tájszó; *karinca* 3:413 a katrinca (kötény) székely alakja; *kelet* »Azt a tökéletességet és gyönyörű keletet« 1:134. A CzF. a szó következő jelentéseit ismeri: 1. feltámadás; 2. kelet (nyugat ellentéte); 3. becs; 4. datum. Ide legfellebb a »becs« illik, az is bajosan; *képezet* 6:479 »kép«, elavult szó; *kiorroszkodik* 8:118 »kilopódzik«, elavult szó; *kiverdik* 2:113 »kivedlik«, tájszó; *közösülés* 8:184 »érintkezés«, elavult; *könnyűd* 2:388 dunántúli tájszó, »könnyű«; *kurrog* 3:289 tulajdonképen a »korog« változata, de más jelentést vett fel: a majorság kurrog; *lábbog* 1:46 »úszik«, elavult; *lebelg* 1:100 »enyeleg«, székely tájszó; *lebelgés* 4:289 l. az előbbi; *leveg* 1:148 a »lebeg« elavult alakja (*levegő*); *maca* 5:384 »rima«, tájszó; *megmotozik* 1:203 »megkergül«, balatonmelléki tájszó; *megrian(ik)* 1:135 »meg-

¹ Együttal megmagyarázza a köv. rábaközi szólást, mely a MTsz.-ban a *part* ot jelentő *geréb* alá került: *fordú a gerébédre*: feküdjél hanyatt.

hasad«, balatonmelléki tájszó; *mereven* 1:147 *merev* elavult alakja; *mese* »Nincs aki megfejtse, Maga magának mese« 1:36 l. még 6:399 és 6:409. A MTSz. a Dunántúlról és a Székelyföldről ma is ismeri a *mese* szót »találós mese« jelentésben; *mokány* 3:182; *mordonkodik* »Ugy Dobozy: a fájdalom mordonkodván keblében« 2:270. A CzF. is e példát idézi. Jelentése »mord indulatok háborgatják«; *ortályoz* 2:30 »civakodni«, a Balaton mellékén is; *paszita* 4:379 »keresztelő lakoma«, Dtúl; *pillog* 2:551 »pislog«, göcseji tájszó; *pityer* 1:297 »pacsirta«, főleg dunántúli tájszó; *pittyegget* 5:164 »szájával gúnyos mozdulatokat tesz«, balatonmelléki tájszó; *potyadék* 2:52 »hulladék«, dunántúli tájszó; *rútalom* 3:263 elavult szó; a »kellem« ellentéte; *sanyar* 5:189 ige, csallóközi tájszó; *sikkad* 6:193 »elvész«, csallóközi tájszó; *szakmány* 6:318 újabban megint kísért; *torongy* »Akiket más nemzetek testeikből, mint mérges torongyot, vadhúst lemetélnék« 6:125. Jelentése itt »fekély«, ez értelemben a TSz. nem ismeri, csak a NySz.; *tunnyog* »Ez benn tunnyog unatkozva, | Mint a bagoly odvában« 1:202 a NySz. és TSz. szerint a dunnyog változata; *tútol* 3:289 a »dúdol« dunántúli változata; *vicsog* 4:296 a »vihog« változata; *vid* 1:247 »vidám«, elavult; *zöld ernyő* 1:131 »lomb«, elavult; *zsugor* »rokoninak pénzt és kincseket zsugorni« 6:99. Elvonás a *zsugorgat*-ból, szótáraink nem ismerik.

BAJZA JÓZSEF.

NYELVMŰVELÉS.

✓ *Veres Pálné-utca.* Néhai való jó Veres Pálné rászolgált arra, hogy egy utcát szenteljenek az emlékének, ha már ez itt így szokás. Nem is Veres Pálnét akarom hát bántani, de tán időszerű, hogy e szokás ellen felszólaljunk — a magyar nyelv nevében. Akik a kegyelet szempontját fontosabbnak tartják a magyar nyelv szempontjánál, azokkal most nem vitázok, csak tisztelettel kérдем tőlük tudnak-e csak valamivel is többet néhai Karpfenstein polgártársunkról, mint a nevét. Ugy-e nem? Ugy-e a Karpfenstein-utca kevésbé szolgálta hát a kegyeletet? S az Örömvölgy-utca szegény jó Freudenthalnak még ezt a csekélyke szolgálatot sem teszi meg, hogy a nevét fenntartja. Hát a kegyelettel ne nagyon hozakodjunk most elő. Akinék emlékét csak egy utca neve tartja fenn, annak nincs is már emléke. Nézzük hát csak a másik szempontot: a magyar nyelv szempontját. Amit ez ellen a budapesti utcák elnevezésénél vétkeztek, az már igazán több mint elég. Van itt Budapesten szerény polgári utca, van hivalkodó mánás-utca, sőt van főhercegi rangban lévő utcánk is. Hogy ezeknek az elnevezésénél mennyire kerébe törték

a magyarságot, arról már volt alkalmam írni s van alkalmam tapasztalnia mindenkinek, aki Pesten a Főherceg Sándor-utca, Budán a Főherceg Albrecht-út táján jár. Főherceg Sándor és Főherceg Albrecht nevében és nevével kell naponként megbosszantani a magyar nyelvérzékét — a magyar fővárosban. Kérdem, ismételve kérdem, ártana-e a lojalitásnak, ha Sándor-utcát és Albrecht-utat mondanánk. De a »polgári« utcáknál is mennyi a baj! Van pl. Budapesten egy Kis stáció-utca, és volt egy Nagy stáció-utca, köztudat szerint van egy Kis korona-utca és hivatalosan van egy Nagy korona-utca, van Nagy templom-utca és Kis templom-utca, Nagy fuvaros-utca és Kis fuvaros-utca, most aztán van Nagy János-utca és Kis János-utca. Hát hogy hány ember van székesfővárosunk 800,000 lakója közt, aki tudja, hogy ez két János-utca-e (egy nagyobb, meg egy kisebb) vagy pedig egy Nagy János meg egy Kis János nevű lelkes hazafi emlékét őrzik-e ezek az utcák, azt nem tudom, de aligha lesz nagy az ő számuk. S mi ennek az oka? Hát bizonyára a történelmi ismeretek fogyatékosága. De pontos és kimerítő történelmi tudást nem igen követelhetünk mindenkitől. A fővárosi közmunkák érdemes tanácsától azonban elvárhatjuk azt, hogy amikor utcaelnevezésekre adja a fejét, akkor számoljon sok mindenfélével, például az ily apróságokkal is. Megcsontosodott nála, hogy ha teszem Röck Szilárd emlékére kell utcát elnevezni, jövel, Bodzafa-utca, ezentúl Röck Szilárd-utca leendesz. Így teremhetett meg a Nagy János- és a Kis János-utca. Nem termett volna meg akkor, ha a kegyeletnek szánt utca neve így festett volna: Röck Szilárd utcája, Kis János utcája (ha ez is olyan; ha meg nem olyan, akkor a Kis János-utca neve már elárulta volna, hogy ez a kisebbik János-utca). Azt se tartanám épen nagyon fölöslegesnek, ha abban is megállapodnánk, hogy a keresztnév mindig ott legyen, hogy ne legyen Petőfi-utca meg épen Kisfaludy-utca.

Most meg aztán Veres Pálné-utca is van. Tehát már nem szerint is osztályozzuk az utcákat. Hová jutunk még? Igazán nehéz megmondani. A Veres Pálné utcája elnevezés megoldaná ezt a kérdést is egyszerűen; így azonban, ahogy ma vagyunk, bekerülhetünk oly korba, melyben vajmi kevesen fognak az egész utcanévben személynevet látni. Vagy hagyjuk tehát azt a szokást, hogy személyekről nevezünk el utcákat, tereket, vagy tegyünk különbséget az ilykép elnevezett utcák és a többi utca között, úgy, amint a helységneveknél meg is van (Erzsébetfalva, Zichyfalva, Kossuthfalva, Tiszakálmánfalva). Ha ez a különbség az utcáknál is megvolna, Freudenthal apónak ma is volna utcája és a Kis János-utca kérdésében is mindnyájan tisztán látnánk. S talán ha itt némi gond és figyelem nyoma volna, akkor a főrangú utcák elnevezésében is jelentkezett volna s talán arra is ügyelnék, hogy a sok mágnáscím és egyéb sallang ne fityegjen az utcák nevén, hanem legyen elég a Haller utcája meg az Albrecht útja. Meg az sem volna tán épen nagy baj, ha egy kissé fukarkodnánk az ilynemű megtisztelésekkel. A halottak csak hadd nyugodjanak, az utca legyen az élőké meg a — halhatatlanoké.

SZABÓ KÁROLY.

»Szül.« Dehogy Kovács Vendelné szül. Kertes Katalin! Nem született az sohase Kertes *Katalinnak*! Csak azután keresztelték ennek. Németesség biz az, ebből: »Frau Katarina Kovács geb. Kertes.« És ez igaz is, mert csakugyan Kertesnek született. A sopron-megyei magyarság ezt így mondja: Kovács Vendelné Kertes Katalin. Ha ügyvéd létemre ügyet »veszek föl« és »szül.« útmutatását követve, azt kérdezném: »Kovács Vendelné — született?« bizonyos, azt a feleletet kapnám: »Igenis született.« »Nem ezt kérdem! Hogy micsoda születés.« »Kapuvári igenis!«.. De össze nem egyeznénk soha.

GYÖRKÖNYI.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Hentes — hentaller — händler. Ki gondolná, hogy ez a három szó összetartozik s hogy a *hentes* végelemzésben a német *händler* szó származéka? Pedig ezt a származtatást nagyon valószínűnek fogjuk találni, ha megismerkedünk az itt következő tényekkel. A Népszava c. napilap 1905. XI. 18-i tárcájában (a szerző aláírása V. S.) — melynek ez a címe: Húsdrágaság és közélémezés hajdan. s mely nyilván komoly tanulmány alapján íródott — a következő sorokat olvassuk: »A régi nyelv szokás a *marha* alatt egyformán értett sertés-marhát és más lábasmarhát s mindkettőnek vágása egyaránt a mészáros feladata volt. A *hentes* szó egész a XVI. századig nem fordult elő nyelvünkben, csak régies *Hantoller*, *Hentaller* alakjában, de ez sem jelent külön foglalkozást, hanem jelenti eredetileg azokat, akik a városokon kívül *marha-tőzsérkedéssel*, *kuszmérkedéssel*, *komp-lárkodással* foglalkozva, hivatásuknál fogva értettek az állat levágásához is, anélkül hogy iparszerűleg üzték volna. A mészárosrend nagy elhatalmasodása azonban, a különböző furfangok, melyek segítségével az árszabást kijátszani s a hús árát mind magasabbra emelni igyekeztek, arra birták a városok, különösen Szatmár, Debrecen, Nagybánya hatóságait, hogy a mészárosok túlkapásai ellensúlyozására már a XVI. század folyamán mind nagyobb számmal bocsássák be a henteseket, kiket felhatalmaztak arra, hogy »*Hentalleron(i)um* more«, azaz hentesek módjára vág hassanak húst eladásra s ezáltal üdvös versenyt támasszanak az elbizakodott mészáros-mesterek ellen«.

A tárcia írója nem tudom honnan vette adatait, de minden arra mutat, hogy hiteles forrásokból merített. A *henteller* szót megtaláljuk Bartalnál is a Magyarországi latinság szótárában: »*Hentelero*, lanius; *hentes*, *henteller*... Jogt[örténeti] Eml[ékek, Kolosvári-Óvári-féle] 3:567: si qui *Henteleronem* [olv. *Henteleronum*]... mactare et artificio uti voluerit.« De megvan mai napig Debrecenben, mint Zoltai Lajosnak itt következő levélbeli értesítése bizonyítja: »A Népszavának igaza van. Nemcsak régen, hanem Debrecenben szörványosan ma is nevezik a hentes *henteler*-nek (de nem *hentaller*-nek). A hentes nem önálló mester, nem hivatásos hentes; csak afféle műkedvelő hentes; kinek más a tulajdonképpen való kenyérkereső foglalkozása, de akár egy gyakorlott hentes öli le és boncolja fel a disznót.

A hentéler-rel rokon a *hengellér*: olyan komplárokodó, kuzsmérkodó¹ asszony, aki megveszi és feldolgozza a disznóbelit s azután mint hurrkát árusítja az élelmiszer-piacon«.

Hogyan lett a *hentellérből hentes*? Azt hiszem, föltehetjük, hogy előbb a népetimológia — legalább némely vidéken — így frissítette föl magyaros képzéssel: **hentellő*, **hentelő*. E mellett szól, hogy csakugyan elvonták belőle ezt az igét: »*hentel*: disznót öl« (Gömör. m. MTsz).² Mikor megvult a **hentelő* s a *hentel* ige, képzőcserével könnyen előállhatott a *hentes*. Így lett a gyomlálóból *gyomlás*, a csaholóból *csahos*, a zsörtölődőből *zsörtös*, a *boncol*, *puhatol* és *magasztal* igéből *boncos*, *puhatos* és *magasztos* (l. ezekről bővebben Elvonás 64).

De miből lett a *hentellér*? Nézetem szerint a német *händler*-ből. Ezt régente így is ejtették: *hendeler*, *handeler*, a jelentés se tér el a magyar *hentellérétől*, mert ez, mint idézeteink mutatják, eleinte házaló kereskedő volt s a hentelés, henteskedés csak egyik foglalkozása volt (vö. *böllér*: 1. disznóölő, 2. marhakupec, 3. zsibvásáros? MTsz). Eszerint tehát *händler*, *handler* > *hentellér*, *hantollér*, *hentaller* > **hentelő* (*hentel*) > *hentes*. Q. e. d. — (A debreceni *hengellér *hendellér* alakra mutat vissza.)

Megemlítem még a szintén hentest jelentő kecskeméti *hendzsér* szót (*Hentser* családnév is van a budapesti címjegyzékben). Ez is német eredetű; Schmellernél azt olvassuk: »Der Metzger, der ... Schweinefleisch *hinschelte* und arbeitete, durfte dieses Jahr hindurch kein anderes Fleisch feil haben [1498-ból]. Bei Scherz [író neve] ist *hanscheln* handieren«. (*Handieren* a régebbi németiségben szintén a. m. 'handeln, Handel treiben'.)

SIMONYI ZSIGMOND.

Még egyszer Vörösmarty hasonlata (Nyr. 34: 525, 35: 39).

A Nyr. két utolsó számában vita folyt Vörösmartynak következő, nehezen érthető hasonlatáról. (Magyarország Salamon király idejében:)

»Oly vala, mint a két végsűcsos földközi szálkő,
Mely keleten s nyugaton kitekint az egekre, s midőn itt
Nap veri, ott éjnek rémfátyola leplezi ormát:
Elfáradva leül a villám mély közepében,
Nem rengetheti meg, nagyságán nem mehet által«.

Vörösmartynak több kéziratát s a többi közt Cserhalomét is mostanában bocsátotta rendelkezésemre a költő családja. A vitás

¹ A *kuszmér* szóra (l. Nyr. 34: 279—280) megjegyzi t. dolgozótársunk: »*Kuszmér* vagy *köszmér* a debreceni nép ajkáról ma is hallható szó. Üzerkedő, nyereszkeskedő foglalkozást jelent s olyan kisebb fajta kupecet értenek alatta, aki egyszerre csak 1—2 darab jószágot tud megvenni meg eladni. Jellemző erre nézve a következő drasztikus párbeszéd: — Disznó-kupec! — Az annya lelke! csak kuszmér! — A *köszmér* szót régi debreceni írásokban is megtaláltam. Például egy 1714. évi összeírás a város lakosairól (csupán a város felerészéről való összeírás van meg) 12 *köszmért* sorol fel. Ez összeírást, mely a lakosokat foglalkozásuk szerint foglalja egybe, ösmertettem volt a Gazdaságtörténelmi Szemle 1902. évi I. füzetében.«

² A *hentel* ige, mint Gajda Béla értesít, a Nagy-Kunságban is egészen közönséges kifejezés.

hasonlat valódi értelme kiderül, ha a Cserhalom eredeti kéziratát megtekintjük. Ott t. i. ez a nagy nehézséget okozó sor: »Oly vala, mint a két végcsúcsos földközi szálkő« első fogalmazásban is megvan, s ez így hangzott:

»Oly vala mint kőszál, mely a nagy földközön átmegy.«

E sort Vörösmarty később törölte; a vitás hely értelmére nézve azonban ez az eredeti fogalmazás fontos, mert kitetszik belőle, hogy Vörösmarty a hasonlatban oly sziklára gondolt, mely a földtekén áthatol, mintegy az antipódokig.

RIEDL FRIGYES.

Az Ehrenfeld-kódex szövegkritikájához. Katona Lajos a Nyr. 31. kötetében egész cikksorozatot közölt a Ehr.-kódex hibás és hiányos fordításairól. Mindazáltal maradt még böngészni való e téren, néhol pedig szó fér Katona Lajos hozzávetéseihez is.

E. 6. De vr Bernald monda *neky* kell myt mondaz: Dominus autem B. dixit: »Placet quod dicis«. K. itt így rója meg a fordítást: »A *placet* itt nem *neki* kell, hanem tetszik (v. kell) nekem«. Különös félreértés! A kódexben a *neky* szó nyilván a *monda* ígéhez tartozik.

12. Zent fferench *ozyuala* vele zokauala [olv. *zokaualo* azaz *soká való*] lakasat. K. semmi javítást nem tesz, csak idézi a latin eredetit: *cavebat cum illo diutius commorari*. Pedig a szöveget már Simonyi kijavította a NySz. 6sz cikkében (2:1159) és a TMNy. 261. lapján: *ozyauala* vagyis *6szja vala*, *6vja vala*.

21. Annakfelette ewtet *neky ymte toua* nehezen *haboratyauala*. K. itt is minden javítás nélkül csak a latint idézi: *Quidam insuper ipsum hinc inde graviter impingebant*. Olvasd: ewtet *neky* [né-ki: quidam] *ynet toua* [v. ym tetoua?] nehezen *haborgatyauala*. Az eredeti latin kéziratban *impugnabat* lehetett.

61. *Dyzzessegnek magyarazattya*: gloriosae innocentiae... (Kat. 31:449) — az eredeti kéziratban *gyzzessegnek* (vagyis *gyicséségnek*, *dicsőségnek*) vagy tollhibával *gyzzessegnek* lehetett, s ebből csinált a fennmaradt kézirat *dyzzesseget*. (A *dicsőséget* és rokonait mindig *gy* kezdőhanggal írja az Ehr.-k.).

Uo. *Latta ewtett egbe fel emeletlen*: levatum in aëre. K. így olvassa: *felemeletten*, de ez a szerkezet ritka. Valószínűbb: *felemeletleni* azaz *felemelett lenni*, az acc. c. inf. utánzása. Vö. ugyanígy: ew ewuett erzuen *megtartotlen* 144.

63. Nem csak fewueknek gewkeret De *es* faknak kerget: sed et cortices arborum. K. szerint a szórend is szolgálilag követi a latint. Amde az *is* és a megfelelő *sem* kötőszó eredetileg a magyarban is elül állt, l. Simonyi Kszók 1:35—6 és 68.

98. *Es meg ada ewkewt*: et solvit illos. K. megjegyezte, hogy a *solvit* itt a. m. *eloldá*, de mégsem jött rá, hogy *meg ada* helyett ezt kell olvasni: *meg oda* vagyis *megóda*. Vö. ew ewuett... *meg oda* 144. Az *old* ígében eredetileg nem volt *l* s még a 15. századi emlékekben rendszerint *l* nélkül van, mint a *bódog* szó is; vö. HB. *ovdonia* és *bovdug*.

KOVÁCS MÁRTON.

Csihe, csihés. (L. Nyr. 1905. 524.) Magam is megerősíthetem e szavaknak eme kifejezésekben rejlő értelmét: »A sáskának csak a csihéssét (t. i. kisebb csapatait) verte erre a szél, a főcsapat a Körösvölgyén vonult el«. Továbbá: »Egy csihe szína«. A debreceni ember ugyanis egy *csihe* alatt kisebb csomóban lerakott takarmányt, szénát, szalmát vagy tengericsutkát ért. Így mondja: Hozz be egy csihe csutkát! Vagy: Tegyél egy csihe szalmát a jószág alá! Ha két-három csihét összeraknak, így kiált már akkor cselédjére a gazda: Ne hánnyad mán garmadába! Ilyen kifejezések is járnak: *Elcsihézte*: elaprózta, apródonként elhordta. A *vákáncsosok* (az erdei kaszálókban lakók, a város fiatal erdőültetvényeit művelő családok) ma is *becsijézik* (becsihézik) Debrecenbe a szénát. Vagyis kicsiny, rövid szekereken, kisebb csomókban piacra behordják. Egy 1714. évi összeírásban a *csillyések* vagyis *csijjések* is előfordulnak, számszerint a félvárosról 59-en. Ezek tehát akkor Debrecennek önálló foglalkozást űző lakosai valának (l. Gazdtört. Szemle 1902. 22). — Még egy jellemző szólásforma: Hogy ez a *csijje* széna? kérdi a vevő. Nem *csijje* ez, uram! Bogjának is megjárja.

ZOLTAI LAJOS.

A Nyelvőr 34:524. lapján *csille* a MTsz. nyomán mint erdővidéki tájszó van megemlítve. E kifejezést ott csak Greguss János bányaigazgató honosította meg a köpeci barnaszén-bányánál 1870-ben; azelőtt Erdélyben a petrozsényi szénbányánál *rizli*-nek nevezték (német *Riesen*).¹

SZÁNTHÓ GÁBOR.

A *csihés* alapszavát Sándor István is említi Szókönyvében, ilyenformán: »*Tsillye szekér*. Tsekély terhű *szekér*«.

SÁNDOR JÁNOS.

A Kazinczy-kódex *zir* szavához. Én örülnék a legjobban, ha egy szerencsés botlásom, mint a Nyr. ez évi kötete 34. lapján Simonyi Zs. véli, egy ismeretlen régi szavunk nyomára vezetett volna. Mert hisz' akkor a latin közmondást kissé kibővítve igaz lenne, hogy: errando non solum discimus, sed aliquando et docemus. Csak az a baj, — és ez egyúttal az én tévedésem magyarázata is — hogy a Barlám és Jozafát Kazinczy-kódexbeli szövege, mint kis kiadványom Bevezetésében (a 8. l. 2. jegyzetében) mondom is, a Legenda aureának nem egészen azon a szerkezetén alapul, amelyet a Graesse-féle kiadás közöl, hanem valamely más, kézirati redakción. Ilyen jóval több van a közkézen forgóknál; pedig már ezeknek a száma is van vagy féltucat; néhányról pedig csak a belőle származó kivonatok útján tudunk. De szerencsére ezek is párhuzamos szövegeket adnak a kérdéses

¹ Vö. még *csille*, *csilleszállítás* stb. Szeőke Imre Bányászati Szótárában (1903). — *Csille* helyett *rizni* dívik a pécsi, esztergomi és sajóvölgyi bányászoknál.
A szerk.

helyhez, mert épen a szóban lévő példabeszéd egyike a legenda legtöbbször idézett részleteinek. S köztük nem egy olyan is akad, amely már nem tünteti föl teljesen képtelennek, mint Simonyi gondolja, az én átírássomat. Bár azt elismerem, hogy a *szőrrel* helyett inkább *szűrrel* kellett volna átírnom a *zirrel* alakot, amire a kódexből magából is idézhettem volna elég támasztékot. Így a 92. l.: »draga ruhaidat hañad le rolad: es őtőzel fel *zyr* ruhában« (*vestimenta abjiciens, cilicium indues. Leg. aurea, id. kiad. 813. l. 8. sor*); a 72. lapon: draga ruhaiat rola le hanyuan: *zyrben* őtőzek (*omnia, quae secum detulerat, pauperibus distribuit et vestimenta vilia induens . . . uo. 404. l. 1. sor*). Azt mondhatná erre valaki, hogy a jegyzetben idézett *pice* szó mégis csak ellenem bizonyít, s ebben igaza is volna. De itt csak a Horatius-féle »brevis esse laboro, obscurus fio« balvégzete teljesült be rajtam. Iskolaí segédkönyvecskének szánt kiadványomban nem mondhattam el töviről-hegyire mindent, ami egy-egy kétes hely megvilágítására szükséges. Itt is csak annyit jeleztem, hogy az eredetiben, értsd: a Leg. aurea közkezen forgó szövegében *pice* van a *szőrrel* (kódexünk szerint *zirrel*) helyén. Pedig azt is elmondhattam volna, sőt amint most már belátom, el is kellett volna mondanom, hogy *Jacobus de Vitriaco* (a XIII. század első felében, tehát jóval a Leg. aurea kivonata előtt) így kezdi el a szóban lévő példabeszédet: »Rex autem . . . fecit fieri duas archas auro et argento exterius decoratas, interius autem plenas foetoribus et ossibus mortuorum. Alias vero duas fecit fieri de ligno putrido viles valde et quasi nullius valoris in apparentia, et eas *cilicinis* textit et funibus *cilicinis* astrinxit, quas implevit inaestimabilibus margaritis et odoriferis atque pretiosis unguentis«. (The Exempla of Jacques de Vitry. Ed. by Th. Fr. Crane. London 1890. 18. l. XLVII. sz.). S megvan, legalább a második *cilicinis* szónak a megfelelője az eredeti görög szövegben is, amelynek csak többé-kevésbbé hű vagy szabad fordításai és változatai a latin szerkezetek. A másik két ládáról t. i. ezt olvassuk a Damaszkuszi Sz. Jánosnak tulajdonított szövegben: *Τὰ δ' ἄλλα πίσση καταχρίσας καὶ ἀσφάλτῳ, ἐπλήρωσε λίθων τιμίων καὶ μαργαρίτων πολυτίμων καὶ πάσης μυρεψικῆς εὐωδίας· σχοινοῖς τε τριχίνοις ταῦτα περισφίγγας . . .* A régiebb, még a XII. században készült latin fordítás szerint, melyből *Jacobus de Vitriaco* is az ő előadását kétségkívül merítette: »alias vero duas pice et bitumine liniens replevit lapidibus pretiosis et inaestimabilibus margaritis et omnium unguentorum odoribus, funiculisque *cilicinis* astrinxit«. (*Zotenberg, Notices et extraits XXVIII. I. 108. S vele majdnem szórul-szóra egyezőleg Vincentius Bellovacensis Speculum Historiale XV. k. 10. fej.*) A Legenda aurea kivonata ebből, amint láttuk, a ládákat elzáró *szőr*-madzagokat egészen elhagyta; de ép így mellőzte az aranyos ládikákánál is az ezeket elzáró arany lakatokat (a görögben: *χρυσοῖς περόναις*, az id. latin fordításban: aureis seris); holott *Jacobus de Vitriaco*, talán csak emlékezetből idézvén, a silány külsejű ládákat elzáró szőrmadzagok *cilicinis* jelzőjét a ládák egész borítékára is átvitte. Nem lehetetlen, hogy ilyenféle kivonat volt a

Kazinczy-kódex fordítója előtt is; vagy pedig hogy e hely fordításánál a *Legenda aurea* szövege mellett egy más párhuzamos előadásra is emlékezett s abból vette át a neki jobban tetsző borítást, s ilyenformán a *zirrel* mégis csak a. m. *szűrrel* és nem a *pice* fordítása.¹

KATONA LAJOS.

Simonyi Zs. a Kazinczy-kódexből kimutatott *szir* 'szurok' szót a zürj.-volj. *šir*, *šér*-rel egyezteteti, s ez utóbbit — Munkácsi és Paasonen nyomán — török jövevényszónak mondja. Aligha helyesen. Hogy a Munkácsitól föltett csuvas **šivir*, *šir*-ból (a meglévő csuvas alak *sogir*) a z.-v. *šir* szókezdő *š*-jét nem lehet megmagyarázni, arra már Paasonen (S-laute, 107. l.) és Wichmann (Lehnwörter, XXII.) utaltak. A Paasonentól idézett (Journ. XXI. 1. 45.) misár *č'ajër*, kirk. *šajër*, bask. *sajer* a szókezdő *š*-t megmagyarázná ugyan, de viszont a vokalizmus szempontjából nem kielégítő. S-laute c. munkájában Paasonen sem tartotta fenn régibb föltevését. Legvalószínűbb, hogy a z.-v. *šir* a finn-ugor nyelvek eredeti szókészletéhez tartozik; a magyar *szir*, — ha ugyan megvoltát bebizonyítottak tekinthetni — így is (vagy inkább csak így) szabályos megfelelője a permi alaknak.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

A szurkot jelentő *szir*, ill. zürjén-votják *šir* szóhoz hangzásra és jelentésre legközelebb áll a sumir *šir*, 'földszurok, nafta', melyet az Ethnographia 14:345. lapján közöltem a sumir szószerzetben (hivatkozva Hommel Sumerische Lesestücke 33. l. 381. tételére; ott a szónak ékirati jegye is adva van). Ez a meglepő egyezés ősrégi, legalább négyezer év előtti nép- és nyelvérintkezésre mutat.

GALGÓCZY JÁNOS.

Kandia. A Nyr. idei 36. lapján felsorolt városrésznevekhez egy adattal talán én is szolgálhatok. Miskolcon, ahol a *Kandia* városrésznév még gyermekkoromban megvolt, a hetvenes években, az utcák új elnevezésekor, egyik utca vette át, mint *Kandia-utca*.² Volt *gordon* nevezetű városrész is. A legszegényebb munkásnép lakta.

FEKETE IGNÁC.

¹ Én t. d.-társunknak arra az apodiktikus állítására alapítottam föltevésemet, hogy *zyrrel* = *pice*. Most persze az ő szíves fölvilágosítása után el kell ismernem, hogy az egész kérdés eldöntetlen marad, amíg biztosabban meg nem lehet állapítani, hogy a KazC. fordítója melyik latin szöveget követte. S. Zs.

² Pesti Fr. is említi, valamint a Nyr. 29:472 közölt diószegi *Kandia*-utcát. *Gordon*, *gurdaj*, *gurgyaly* ered. bogácskórót jelent és szintén előfordul helynevekben. L. erről bővebben Pápay J. Nyr. 26:155.

A szerk.

IZENETEK.

✓ **Konkolyozó.** Nem mind konkoly, ami annak látszik. Ha a B. H. azt írja: *csodálatoskép*, ez nem németesség, hanem régies kifejezősmód. Arany János is írja: De, midőn egy dárda válla csontját érte, *iszonyatosképen* megharagutt érte (Toldi 2:6). Régibb íróinknál meg sokszor olvasunk ilyeneket: *barátságosképpen, kegyelmesképpen, érdemetlenképpen* stb. — *Összeég* se németes, hisz a német nem is mondja: *zusammenbrennen*. — *Roszzabbodik, olcsóbbodik* se hibásak azért, hogy az ellentétük *javul* és *drágul*. Lám, régenté azt is mondták: *jobbul, jobboldik* és *drágódik*, sőt *rosszulni*. Ezek mind szabályos képzések, s a nyelvszokás időről-időre egyiket vagy a másikat kapja föl.

M. I. A dráavidéki *sziroma* „szegény” (MTsz.) tkp. horvát szó: *siromah, siromak*, szegény ember.

✓ **K. B.** Köszönjük a figyelmeztetéseket. Itt is látszik, milyen könnyű az ilyen elterjedt hibákat megróni, s milyen nehéz tőlük szabadulni. Egyéb-iránt *»részt vett a kongresszuson«* megmagyarázódik az ilyen rokonértelmű szólások hatásából is: *ott volt v. jelen volt a gyűlésen*. — Az *adminisztrációt* magyar írásban csakis így választjuk el helyesen. *Viseg-rád, Nóg-rád, Csong-rád* szintén így, mert ezeket a magyar nyelvérzék nem veszi összetételeknek, ehhez már nyelvészet és szláv nyelvismeret szükséges. Ellenben a *kongresszus, komplikáció, restaurál, telegramm* szótagolása okvetetlen ingadozik, mert a művelteknek legnagyobb része érzi bennük a latin (görög) összetételt s így hajlandó őket latinosan elemezni. (Vö. Az új helyesírás 17. § magyarázatát, továbbá Nyr. 29:229, 375. 471.)

✓ **Beküldött kéziratok.** Buzás Gy. A németes összetételek története. — K. B. Helyreigazítások. — Téger B. Gúnynevek és tájszók. — Bellaagh A. Egy filozófiai munkáról. — Szendrei S. A nyelv és a gondolat (ismertetés). — Kocsis L. A mondatrészek (ismertetés). — Kovács M. Cseplesháj. — Bagyary S. Hanyagtalan. — Gyöngyösy L. Tonvad. — Sági I. Irodalmi nyelvünk szótárához. — Gálos R. Az erdővidéki nyelvjárás történetéhez. — Endrei G. Elindultam menni.

Beküldött könyvek. Berlitz és Boisserée: Berlitz módszere a modern nyelvek elsajátítására. Magyar rész. — Magyar regényírók. III. sorozat: Gaal József, Jókai, Iványi Ödön, Rákosi Viktor (Franklin. A teljes 60 kötetes gyűjtemény 300 K.) — Magyar könyvtár: Schönthan F. Doritt kisasszony. Wilde: Három mese. — Lévai J. Torma Mihályról.

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz-József-part 27.

A REGÖS ÉNEK.

Főlolvasás a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 1905 április hó 18-án.

I.

Három esztendeje, hogy megjelent a Kisfaludy-Társaság Népköltési Gyűjteményében mint e vállalat IV. és V. kötete Sebestyén Gyula dr. hatalmas munkája a Regös énekekről és a Regösökről. Az utóbbiban lelkiismeretes gondnal és kimerítő teljességgel összefoglalja mindazon előzményeket, melyeket az irodalom nyújt és kiegészíti a történetírás, néprajz és nyelvészet fonalán saját vizsgálódásának eredményeivel.

Az eredmények gazdagok és meglepők. Véleményem szerint ugyan a tudós szerzőt történetírói képzelete olykor nagyon is messze elragadja; felszárnyal vele a csillagos égig és el a messze keletre, midőn az érdekes tárgynak kapcsolatait a régi Babilonnak az égre írt költészetével s a keleti népek ős hagyományaiával törekszik megállapítani. Jobb szerettem volna, ha e helyett inkább itthon marad elejétől végig s a velünk közvetetlenül szomszédos népeknél keresi meg azon szálakat, melyekkel rokon hagyományuk a mienkhez s a mienk az övékhez fűződik, annál inkább, mert erre különben is többször és helyesen rámutat. Azon a nyomon haladva, melyet így megtalált, eredményei lényegesen módosultak volna, s a távol kódébe vesző puhatolódzások helyett bizonyára bőven kártalanítva érezné magát olyan biztos tények kiderítésével, melyek a vizsgált néphagyomány kellő megértéséhez sokkal közelebb visznek.

De nem kifogáskép hozom ezt föl. Sebestyénnek módjában van, s kívánom, hogy kedve is legyen hozzá, pótolni azt, ami e részben még hiányzik. Senki sem hivatottabb erre őnála, s ha ily irányú kutatásai megdöntik is egy-egy részletre nézve előbbi álláspontját: ez mit sem fog levonni munkája érdeméből.

Nem von le az a hézag sem, amelyet érintettem. Mert a nélkül a lelkesedés nélkül, amely őt fölöslegesen oly messze

vezette a kiindulóponttól, maga ez a kiindulópont sem lett volna lehetséges.

Hiszen a regélés hagyománya, úgy véltük, le volt nálunk tárgyalva, és eszébe sem jutott senkinek, hogy itt még van valami keresni való. Mióta Plánder a Tudományos Gyűjteményben (1838:VI), Torkos Sándor a Magyar Nyelvészetben (1860:V) és Kriza a Vadrózsákban (121—2. l.) közzétették akkoriban nagy figyelmet keltő följegyzéseiket, a legújabb ideig senki sem lett újra figyelmes a székel és a dunántúli magyar népköltés köréből kimutatott regölő szokásnak ezen emlékeire; pedig az a körülmény, hogy az egymástól évszázak óta különváltan élő székelység meg a dunántúli magyar nép közt ilyen hagyománybeli egyezés fennáll, ennek nagy régiségét magában véve is hangosan hirdette, és méltán lehetett volna várni, hogy az érdekes tárgy új meg új kutatókat vonz magához, annál is inkább, mert hiszen a vita sem Hunfalvy idejében, az első közlések alkalmával, sem később, Kriza közlése után, eldöntöttek nem volt tekinthető.

De ki hitte volna, hogy a hagyomány még egyáltalán megvan, hogy érdemes visszamenni az eredeti forráshoz, melyből az előbbi közlések merítettek, hogy az újabb gyűjtés valami újat fogna felszínre hozni, ami talán világot vethet az ősi hagyomány mivoltára!

Már pedig a hagyomány még élt. Ennek világos bizonyosságával az Ethnographia és a Nyelvőr újabb közlései szolgáltak. Ez a kevés nyom, mely alig tűnt föl mások előtt, elég volt Sebestyén Gyulának, hogy éber figyelmét erre az elintézettnak vélt ügyre fordítsa. Éveket szentelt a hagyomány még élő emlékeinek kifürkészására, s csaknem mindenüvé, ahonnan hírért vette, hogy a regélés még dívik, maga ment el, hogy a veszendő régiség utolsó maradványait összegyűjtse és megmentse. A kellő időben és a kellő készüllettel ment. S innen van az, hogy a siker talán még az ő várakozását is fölülmúlta. Az országnak 168 községében majdnem ugyanannyi változatot talált, melyek közül ötvenkettőt, mint szerinte legjellemzőbbet, ú. n. típusokat művében közre is adott a nevezetesebb dallamokkal együtt. Kár, hogy nem valamennyit tette közzé, vagy legalább a kéziratokat nem helyezte el olyképen, hogy további tanulmányra hozzáférhetők legyenek; most nagyobb részük ismeretét a közölt változatokhoz tartozó jegyzetekből kell kihámozni: ez pedig oly munka, mely a tollfosztással vetekezik fárasztó és unalmas voltában.

Egy különleges népköltési hagyománynak ily kataszterszerű pontos gyűjtése, aminőre eddig nem volt példa nálunk, már magában véve roppant nagy szolgálat irodalmunk ügyének. Csak növeli a szerző érdemét, hogy a gyűjtött anyagon uralkodni is tudott. Bőséges nyelvi és tárgyi magyarázatai mély bepillantást nyitnak a hagyomány történeti hátterébe, s a követett módszer mellett elérhető legteljesebb világításba helyezik mostani állapotát.

A rendkívül becses magyarázatok azonban, bármily sokoldalúak is, korántsem merítik ki a tárgyat tökéletesen. Nem egy szempontból nagyon is kiegészítésre szorulnak. Ez a tapasztalat vitt engem arra, hogy S. után is önálló kutatás alá vegyem e legrégibb néphagyományunk ügyét, mellyel különben foglalkoztam már azelőtt is a *regös* szó magyarázata során. (Nyr. 28: 97—102. ll.) Mellőzve most azon már érintett nagyfontosságú pótló munkát, melyre a területileg szomszédos népek rokon hagyománya felhív, itt csak három fő szempontot emelek ki, mint amelyeket S. nem kutatott közelebbről.

Az első az, amelyre már ő is utal műve (Regös énekek) 308. lapján: »A regös énekek típusai nem külön keletkeztek, hanem *egy forrásból eredtek*¹ és csak később ágaztak ki és alakultak külön a viszonyok különféle befolyása alatt.« Ezzel a kijelentésével a tudós szerző maga felel meg — szerintem igen helyesen — a már előbb (id. m. 31. l. jegyz.) fölvetett kérdésre: »hogy a [miszteriumi jelleg nélkül való] regös énekek egészen önállóan keletkeztek-e, vagy a miszteriumból váltak-e ki.« Sem önállóan nem keletkeztek, sem a miszteriumból nem váltak ki, hanem *egyetlen közös alapra* mennek vissza.

Ime, ha ez így van, amint kétségtelen, akkor egyik legközelebbi feladatként előttünk áll az a kérdés: nem volna-e lehetséges visszavezetni mindezen elágazásokat a közös forráshoz, melyből kiindultak, más szóval: nem volna-e módunkban legalább megközelítőleg helyreállítani a változatok *alapszövegét*, a hagyománynak azon *ősalakját*, melyre mindezek visszamennek? Hogyan hangzott a regös ének, amikor csak *egy* volt? Lehet-e a széttöredezett részek összevetéséből, mint egy kiásott urna darabjaiból az archeologus teszi, ily egységes alakot rekonstruálni és így mindazt, ami nem bizonyul az alapszöveghez tartozónak, mint utólag belevegyült elemet különválasztani?

¹ Magam ritkítottam.

A további kutatásoknak egy másik köre a dallamok számbavételével levonható *ritmikai tanulságokat* öleli fel. Igen nevezetes feladat ez, mert a régiség és a népi eredet szempontjából legalább tömegében ily föltétlenül biztos s emellett a kísérő dallamok segítségét is nyújtó szöveg, mint amilyenről itt szó van, minden irodalomban ritkaság számba megy. Nemzeti versidomunk tanulmánya nem mindig mozgott biztos népi alapon, s ebből, amint látni fogjuk, nem egy nagy tévedés támadt; ezenkívül mentül kevésbé támaszkodott a régiségre, s a dallamok ismerete híján minden idevágó következtetés különben is csak nagyon kétes értékű lehetett. A regös ének mind a két szempontból kitűnő forrásul kínálkozik.

Harmadik feladatunk lesz a nyelvészeti, közelebbről tájshozlástani szempontból való kutatás, kapcsolatosan némely általános népköltéstani — folklorisztikai — szempontokkal, melyek szintén csakis a változatoknak ily teljessége mellett alkalmazhatók sikeresen.

A rekonstrukció dolgában a következő általános irányelveket követem:

Mindent, ami közös a dunántúli meg a székely, ill. általában erdélyi változatok közt, mint *ősi elemet* belefoglalom az alapszövegbe. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy a dunántúli meg az erdélyi magyarság közt az érintkezés folytonossága régesrég megszűnt volt, mielőtt tárgyunk köréből az első közlések napvilágot láttak és csak az utóbbi évtizedek folyamán újult meg, főleg az általános hadkötelezettség és a vasutak révén. Az őshagyománybeli közösségre nézve tehát csakis az eredeti alak egyezéséből indulhatunk ki s újabb kölcsönvételt vagy irodalmi hatást ki kell zárnunk.

A részleteket illetőleg: minden sornál, sőt minden szónál az összes változatok egybevetése alapján állapítom meg az ősi alakot. Ahol két föltevés egyenlően lehetségesnek látszik, ott azt választom, amelyiket nyelvi alak vagy verselési sajátosság régibbnek tüntet föl, amelyikben pl. az egykor általános, de később háttérbe szoruló történeti mult áll szemben más változat jelenidejű igealakjával, vagy amelyikben *betűírím* van, mert első tekintetre nyilvánvaló, hogy mind a dunántúli, mind pedig a székely szövegek épen maradt egyező részének egyik közös vonása épen a betűírím. Amit ily módon sikerül logikus, természetes egészbe összefoglalni: az a régi regös ének; ami kívül marad rajta, az mind újabb, helyi vagy táji hozzáköltés, amely mint ilyen külön elbírálás alá esik.

Az egyes részek egymásutánjára nézve a legtermészetesebb, legegyszerűbb sorrendet veszem föl, sohasem olyat, mely a változatok valamelyikével igazolható ne volna, természetesen a közbülső fokok figyelembe vétele mellett.

*

Ami illeti legeslegelőször magát a néphagyomány ,regölés, nevét: *Regél, regés*, korábbi föltevésém szerint eredetileg így hangzottak: *regél, regés*, s ily hangalakból rövidültek meg. A *regél, regés* mellett már régen tért foglalt *regöl, regös* képzés a mai *regöl, regös*-nek lett volna előzője; vö. *jövendő: jövendő-l: jövendöl*. Azonban a rövid hangzós alakok nyilvánvaló hogy igen régiek, mert a székelyeknél is öt följegyzés közül négyben *reges, regel, regös* (rövid *ë* vagy *ö*) fordul elő s a Dunán túl is ez az alak van igen nagy többségben. A régi oklevelekből kimutatható *Regus* kétségkívül rövid *ö*-vel olvasandó. A Bornemisza-féle ráolvasásokban az az út, amelyen a betegség jár, *regös nagy út* (háromszor) és *regös régi nagy út* (egyszer). Ez a *regös* szerintem szintén ugyanaz, mint az itt szóban forgó *regés, regös*, csakhogy az eredeti ,bűbajos‘ jelentéssel.¹ Az a magyarázat, melyet hozzávetésem cáfolata gyanánt az Ethnographiában olvastam (13: 469), hogy itt egyszerűen *rögös* útról van szó, először nem állhat meg tárgyi okból, mert hogy a rontás útja miért

¹ A *regös régi: régés-régi* egybevetésre, amelyet akkor ötletkép hoztam föl (id. h.), azóta új támasztékaim vannak. A Bornemisza idézte *regös nagy út* és *regös régi nagy út*-nak megfelelően egy székely népballadában (Siralom-szép asszony), melynek közlője Rugonfalván, Udvarhely megyében özv. Mészáros Sándorné szül. Vetési Julia 50 év körüli asszony, ki azt mint fiatal leány egy akkor 90 év körüli asszonytól tanulta, előfordul ez a sor:

Elment a nagy régi hosszú útra.

Ugyanőtöle följegyeztem Molnár Annának egy szép változatát, melyben ez szintén benne van:

Gyere velem Molnár Anna

A nagy régi hosszú útra.

Enlakán (Udvarhely m.) ugyane balladának egy változata szerint:

Addig csalja, míg elcsalja

A nagy hosszú régi útra.

(Özv. Szász Mózesné 70 éves asszonytól.)

Eszerint a néphagyomány mind a *regös utat*, mind a *regi utat* ismeri külön-külön; megáll tehát a föltevés, hogy a Bornemiszanál levő *regös régi* a kettőnek egyesítése és a *regés-régi*-nek előző, régi alakja.

legyen rögös, semmi értelme nincs. Azonkívül semmikép sem igazolható, hogy *rögös* valaha *regösnek* hangzott volna, vagy hangzanék valahol a tájszólásokban jelenleg. *Rög* mindig rög volt és ma is az országszerte.

Valószínű azonban, hogy ide tartoznak a Szinnyei-féle Tájszótár mindazon adatai, melyekben *reg*, *rög* és *rögény* mint valami közelebbről meg nem határozott *betegség* neve fordul elő. *Verjen meg a reg* vagy *rög* nyilván azt teszi: verjen meg az igézet. A kénosi regölők ajkáról följegyzett *reg* regös ének újabb elvonás lesz. Kriza még nem említi. A *regöl*, *regös* mellett *reg* már a régi oklevelekben előfordul: *Regvölgy*, *Regtelek*, melyeket méltán ide sorol már Szabó Károly (Századok 1881:553—568. II.) és utána Sebestyén.

A székely *regnek* az a szövege, melyet a tárgy körébe vágó újabb gyűjtéseim során magam jegyeztem föl és fonográfba is belevettem, a beköszöntő végén *regesek* helyett *regieket* mond, ez azonban alighanem a szöveg közvetetlen folytatásának elejéről került ide, ahol t. i. *regi törvény* van.

A Sebestyén-féle regös énekek szövegeiből még inkább kitűnik, amire fentebb már előzőleg rámutattam (Nyr. 28:97), hogy a *regölés* eredetileg bűvölést, bűbájt jelentett. A párokat a legtöbb helyen *összeregélik*, *regélik* vagy *regölik*, a gazdának és háza népének mindenfélét *regölnek*; sőt megvan a regelés nyári megfelelőjéből a Szentiváni énekből ismeretes összeadó, megáldó mondóka is:

*Adjon isten lassú essőt,
Mossa össze ezt a kettőt.*

Regő és *rejt* együtt fordulnak elő az ének refrénjében:

Haj regő rejtém, Hej regöl rejtem stb.

Ez a *rejt* a régiségből jól ismert *réül*-höz tartozik; *réül* a. m. 'elrejtezik', elvarázslódik, *rejt* pedig a. m. varázsol, bűvöl. Az alapszó mind a kettőnél: **rēj*: 'elvarázslódni', melyből *rējül* < *réül* olyan képzés, mint *sér*-: *sérül*, *rēj*t < *rejt* (**rēj*t) pedig mint *sér*-: *sért*. *Haj, regő (regöl) rejttem* tehát azt teszi: *haj, regül varázslom* (t. i. az összeregélendő ifjú párokat; mert hiszen ez volt célja az egész dolognak)!

Amikor az igét, *rejt*, már sehogy sem értették, ez még jobban ki volt téve romlásnak, mint a *regöléssel* kétségtelenül összefüggésbe hozott *regő*, *rege*; innen az ily alakok: *rejtom*, *rajtom*, *rajtunk*; *rejte*, *rajta*. Még tovább haladó változtatást mutatnak azok az

esetek, ahol az ige teljesen elveszti önnállóságát s a *rege*, *regü* szóval egybefonódik, mintha ennek képzője volna: *regürejtem* s ebből *regülejtém*.¹

¹ A székely változatok refrénje, mely legmesszebbmenő romlást mutat, így hangzik: »de hó reme, roma (v. róma)«. K r i z a helyesen föltételezi az összefüggést e torzalak és a dunántúli refrének közt. Kétségtelen, hogy a székely változattal olyasmi történt, mint a pünkösdlő vers elejével az Alföldön. Dugonicsnál és Kálmány gyűjtésében is ez a verskezdet így szól:

*Mimi, mama, mimi, mama,
Piros pünkösöd napja.*

Egyéb változatokkal összevetve, világos, hogy ez a *mima mama* ebből lett: *Mi va-gyon ma, mi va-gyon ma*.

A romlást itt egyrésztől az szülhette, hogy a *vagyon* szót éneklés, ill. ütemezés közben elválasztották: *Mi va | gyonma* || s ezért értelmetlenné vált; másrésztől az is, hogy a *vagyon* szó a közbeszédből jóformán kihalt, vagy legalább is szokatlanná vált s így könnyen okozhatott félreértést. A ritmus által szétválasztott s e miatt, vagy más okból értelmét veszített szónak mindkét tagja odatapadt ahhoz a szóhoz, mely hozzá legközelebb állt és avval azonosult: a *va*-ból *mi*, a *gyon*-ból pedig *ma* lett. Az egész valahogy mégis összecseng a régi alakkal, asszonanciát képeznek. A hamis vagy tévesztett asszonanciának (nevezzük így) ez a jelensége sokszor elének tárul a népköltésben, igen érdekes példákkal. Látszik, hogy e torzításokban mégis szabályszerűség uralkodik. A *cseresnyedal* egyik változatában pl. ez van:

Ellop | ták a | z ajtót, ellop | ták a | termőt.

Az eredeti alak így volt:

Hajlot | t ága | hajlott, | termőt | t ága | termött!

Ezt később nyilván így ejtették:

*hajlot tága hajlott,
hajlot tága termött.*

Azután pedig félreértették a ritmus következtében, s így támadt a fenti torzalak. A székely refrén alakulását úgy képzelhetjük el, hogy a *rege* után — mint Dunán túl némely változatban — *rajtunk* vagy *rajta* volt, ebből székelyesen *réta*, majd az ikerszók (*kele-kótyál*, *sére-mórász* stb.) példájára ó hangzóval: *róta* s ebből az értelmesnek tetsző *Róma* lett, melyhez a *rege* hozzá hasonult: *rege róma* > *reme róma*. Az így támadt refrénbe pedig az elején ütembontással beletoldották a *de* szócskát, mely hasonló módon ma is gyakran szolgál ugyanily célra népköltésünkben (Fedák Sári is él vele János vitéz dalaiban). Lehetséges az is, hogy a fejlődés má s ú t a t követett; pl. *Róma* helyén a *rejtém* szónak valamely érthetlenné vált oly alakja idézte elő, minő Dunán túl elég sűrűn találkozok, pl. *rejtom*, *rejte*, s ily torzulás minden további átmenet nélkül is oka lehetett annak, hogy a két szót (*rege-rejte*) az ikerszók szabálya alá vonták s akkor könnyen támadhat ilyenféle, sőt még ilyenebb szópár: *rege-roga*, mely azután még tovább romlott. A refrénre különben a *rőt ökör* kapcsán még visszatérünk.

Ezek előrebocsátása után kísértük meg a *helyreállítás* munkáját.

A regösök mindenütt azzal állítanak be, hogy hideg, havas vidékről jönnek. Sebestyén ehhez messze menő, szerintem eléggé meg nem okolt következtetéseket fűz. Én beérem annyival, amennyit ez a jelentkezés önmagában mond: téli időről lévén szó, a hidegben való utazás mint jogcím a bekopogtatásra és a szíves fogadásra egészen természetes. Különben ősi elem, mert mind a dunántúli, mind a székely szervezetben megvan.

Magának a regös ének első, bevezető részének alapjául a székely *reg* szövegét kell vennünk. Alig lehet kétség, hogy ez egykor megvolt az egész regölő területen. Egyes, belőle kiszakadt sorok Dunán túl a regösök jutalmazására kijelölt erszénnyel vagy zacskóval együtt fordulnak elő, mint pl. a bucsui regös misztériumban:

»Ül asztóná' gazda uram,
Hej, regő rejtem, rejtem!
Mellette ül felesége, gyöngye hegye,
Hej, regő rejtem, rejtem!
Selem övön bársony erszény» stb.

Hogy azonban, mint a székely reg mondja, nem asztalnál ült, hanem ágyban feküdt a gazda, arra a dunántúli változatok is emlékeznek, így a pankaszi: *ágyban fekszik a gazda*; a zalaegerszegvidéki: *ágyban fekszik a mi gazdánk*; a zalaszentgyörgyi: *ágyban fekszik házigazda*; a pórszombati és kerka-kálócfaai: *ágyában a házigazda*; a komárvárosi: *ágyban fekszik a gazda*. Nyilván felesége is mellette volt, mert a bucsui misztérium most idézett első része, egyezően a székely változattal, a gazda után hozzáteszi: *mellette ül felesége, gyöngye hegye*. Itt a székely változat következetesen megmondja, hogy: *belől fekszik gyenge völgye*.

A göcseji *hëgy* és a székely *völgy*, (az utóbbit Kriza és újabban Sebestyén közlöje is kijavítja) mindkettő a régi *hölgy* torzult mása. Mily sajtóságos szójátéka a népköltéstani sors szégyének, hogy a *hölgy*ből egy helyen *hëgy*, más helyen *völgy* lesz! A fonogrammba fölvett kénosi változat (M. Nemz. Múz. népr. oszt. fonográfgyűjt. 377. és 395. sz.) minden javítás nélkül a tényleg használatos *völgy* alakot mutatja; ellenben a Király Pál közölte hosszúfalusi (Brassó m.) változat, melyet S. nem méltatott kellő figyelmére, pedig föltétlen hitelességéhez szó sem fér (Ethnographia II: 237), valamint a lókodi (Udvarhely m.) szöveg,

mely hozzá legközelebb áll, még az eredeti *hölgy* ejtést tartotta fenn.¹ A szó tehát csak azután avulhatott el, mikor a dunántúli és a székely hagyomány közössége megszűnt volt. Megjegyzem, hogy a hitelesnek bizonyult s ennélfogva itt is figyelembe veendő hosszúfalusi változaton kívül természetesen az újabban fölfedeztem lókodi, bágyi és telekfalvi, — szintén székely — változatokat is felhasználtam.

Összevetve ezeket a székely szövegeket a bucsuival, itt csupán egy sor fog a lókodiból (Betekinténk az ablakon) járulni a Krizaféle szerkezetéhez, de az ottani szöveg után beiktatom még külön sornak a bucsui változat eme szavait: *Felesége, gyöngye hölgye*.

A *beköszöntő* alapszövegének egy további sora a bucsui regös misztérium III. részéből állítható helyre; itt ugyanis az olasz asszony *költögeti iát-fiát*: *Kěj föl, kéj föl iam-fiam!* Ennek

¹ A lókodi változat korántsem egyezik szószerint a kénosival, mint S. állítja. (R. é. 316. l.) Nekem Pálffy Ferenc ottani unit. lelkész küldötte be a szöveget, melyben nemcsak egyes szavak ütnek el a kénositól, hanem egészen új sorok vannak benne, sőt a végéhez egy új versszak járul, bár ez nyilván későbbi hozzáköltés. Eltéréseinél fogva megérdemli, hogy az egészet közöljük (a kénositól való eltérések dült betűvel vannak jelölve):

Porka *hava esedezik*,
De hó, reme, roma;
Nyulak, rókák játszadoznak,
De hó, reme, roma.

Benyomozók a falúba,
De hó, reme, roma;
(A gazdának) udvarába,
De hó, reme, roma.

Ottan látánk *rakott* házat,
De hó, reme, roma;
Betekinténk az ablakán,
De hó, reme, roma.

Abban látánk *vetett* ágyat,
De hó, reme, roma;
Küljel fekszik jámbor gazda,
De hó, reme, roma.

Belül fekszik gyenge hölgye
De hó, reme, roma;
Közből fekszik *kondor fickó*,
De hó, reme, roma.

Régi törvény: nagy *röjt ökör*,
De hó, reme, roma;
Annak fele regösöké,
De hó, reme, roma.

Hátán hosszan sült pecsenye,
De hó, reme, roma;
Annak fele regösöké,
De hó, reme, roma.

Hátán által hatvan kolbász,
De hó, reme, roma;
Annak fele regösöké,
De hó, reme, roma.

Füle teli apró pénzzel,
De hó, reme, roma;
Annak fele regösöké,
De hó, reme, roma.

Szarva teli *sült* pereccel,
De hó, reme, roma;
Annak fele regösöké,
De hó, reme, roma.

pontosan megfelel a székely regben a gyermekről mondott sor: *serkentgeti apját, anyját* — — De teljes bizonyossággá emeli ezt a föltevésemet a kénosi fonogramm és a bágyi változat, ahol a szöveg után megvan a költőgető sor is, amely tehát tévedésből maradhatott el a többi közlésekben: *Kelj föl, apám, kelj föl, anyám!*

A szöveg tehát evvel a további sorral bővül.

A házigazda megnevezésénél csupán az egyik nevet teszem ki, a másik helyett az *udvarral* alliteráló *úrnak* vagy *uram* szót illeszttem bele. Ezt a változtatást, mely a szövegekben nincs támogatva, azt hiszem, a verstani szempont igazolja; de javallják a székely kiházasító énekek is, melyeket a Szentiváni énekhez

Orra teli vargatúvel,
De hó, reme, roma;
S e maradjon az asszonynak,
De hó, reme, roma.

Ködökébe köből komló,
De hó, reme, roma;
S e maradjon a gazdának,
De hó, reme, roma.

S . . . tele mogyoróval
De hó, reme, roma;
E maradjon a fickónak,
De hó, reme, roma.

Farka bojtján egy kossó ser,
De hó, reme, roma;
S ennek fele regösöké,
De hó, reme, roma.

Ha beeresztesz jámbor gazda:
De hó, reme, roma;
Ha nem eresztesz, azt se bánjuk,
De hó, reme, roma.

Kikötözzük az ajtódat
De hó, reme, roma;
Benpisillel, benkakállal,
De hó, reme, roma.

De nagy baj ez a gazdának,
De hó, reme, roma;
Nagyobb szégyen az asszonynak,
De hó, reme, roma.

A beküldő megjegyzi: »Ezt a regös éneket karácsony és újév napján énekelték azon fiatal házaspárok tiszteletére, kik abban az évben keltek össze. Ahol nem énekelték el, a fiatal pár röstelkedett, mintegy megvetést látott maga irányában a többiekkel szemben. Az ének után, melyet folytonos összevissza-menés és tapogás közben énekelték az ablak alatt, — kaláccsal, mézes pálinkával, meleg kolbásszal, hússal látta el és vendégelte meg a házigazda regőseit. A kondor fickó nem mást jelent, mint göndörhajú kis fiút. — A nagy röjt ökör értelme nem bizonyos«.

Látnivaló, hogy ez a szöveg a Király P. közölte hosszufalusihoz áll közelebb, mintsem a kénosihoz. Abban is *fickó* van *gyermek* helyett, csak-hogy nem kondor, hanem *fodor*: ez nyilván eredetibb. Az ökör orráról szóló verssor ott is megvan; de másrészt eltérései (pl. *rend* ökör: rőt ö., *hat font* kolbász: hatvan k.) s a befejező versszak hiánya bizonyítják, hogy nem egyszerű átvitel, hanem részben önálló változattal van dolgunk.

tartozóknak bizonyítottam. Az apját-anyját serkentető fiúra nézve szintén verstani okokból nem a *gyermek* szót, hanem a *fekszik* igével és a gyermek *fodor* jelzőjével egyaránt alliteráló *fickót* veszem be a hosszúfalusi, bágyi és lókodi szerkezetből. Egyébként a székelly szerkezet változatlan marad, mert oly természetes, ritmikailag oly hibátlan, minden megakadás nélkül való, hogy eredetileg sem igen lehetett bővebb és jobb.

Az így helyreállított beköszöntő szövege, a refrént későbbre hagyva, itt következik:

<i>Porka havak hulladoznak,</i>	<i>Kívül fekszik jámbor gazda,</i>
<i>Nyulak, rókák játszadoznak,</i>	<i>Belül fekszik felesége.</i>
<i>Bényomozók a faluba,</i>	<i>Felesége, gyöngye hölgye,</i>
<i>István úrnak udvarába.</i>	<i>Közbül fekszik fodor fickó,</i>
<i>Ottan látánk rakva házat,</i>	<i>Serkentgeti apját, anyját:</i>
<i>Betekinténk az ablakon,</i>	<i>Kelj föl apám, kelj föl anyám,</i>
<i>Abban látánk vetve ágyat.</i>	<i>Mert eljöttek a regösök.</i>

Refrén. (Minden sor után).

(Folytatjuk).

VIKÁR BÉLA.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK

a komplikációs jelentésváltozásról.

II.

A második eset külső tárgyak vagy állapotok megjelöléseinek az érzeteknek határozott képzetekkel való komplikációja által eszközölt átvitele érzetekre. Ez az átvitel azon alapszik, hogy egy érzet sincs, amely valamiképpen külső tárgyra ne vonatkoznék, akár úgy, hogy közvetlenül mint egy tárgynak a tulajdonságát fogjuk fel, akár pedig úgy, hogy oly objektív folyamatokkal társul, melyek az érzékeknek az érzetnél való tevékenységével s így magával az érzettel rokonoknak látszanak. Az ide tartozó jelenségek nagy részben a nyelvi fejlődés nagyon korai idejéből valók, úgyhogy náluk a szónak régi, külső tárgyra vonatkozó jelentése, melyből a mai érzetet jelölő jelentés fejlődött, már eltűnt a nyelvtudatból, s ennek következtében a jelentésváltozás alig vagy egyáltalán nem igazolható. Mindazonáltal a jelentésváltozáshoz sorolandók, mivel a nyelvi összefüggések valószínűvé teszik, hogy a nyelv történetében volt egy időszak, amelyben a szubjektív állapotokat mint ilyeneket

még egyáltalán nem nevezték meg, és hogy, mikor ez először megtörtént, a velük társult objektív képzetek szavait vitték át valamiképpen rájuk. Ezt a feltevést lélektani okoskodások és mindennapi nyelvi jelenségek támogatják. Nehezen volna u. i. elképzelhető, hogy a szubjektív állapotoknak külső tárgyra való vonatkozástól független elnevezésük támadhatott volna, mikor ilyen független szubjektív állapotok nincsenek is. A piros színt vagy egy hangot még most sem mint tiszta érzetet vesszük észre, hanem mint a kívülünk levő tárgyak tulajdonságát vagy tevékenységét. Ennélfogva valószínűnek látszik, hogy azok az ősz érzelnevezéseink is, melyeknek külső tárgyra való vonatkozásuk éppen régiségük miatt nem mutatható ki, eredetileg szintén csak külső tárgyra való vonatkozásuk szerint alakulhattak.

Vannak az idetartozó jelenségek között olyanok is, melyeknél — noha a nyelvi fejlődésnek nagyon korai, a történeti kutatás által már alig elérhető idejébe nyúlnak vissza s noha az eredeti jelentés el is tűnt a nyelvtudatból — a jelentésfejlődést nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti bizonyítékok alapján ki tudjuk mutatni. Ezeknél teljes jelentésváltozás történt. A legtöbb esetben azonban az eredeti jelentés is megmaradt és használatban van az új mellett; ilyenkor a jelentésváltozás csak részleges. Ebből a szempontból az idetartozó jelenségeket két csoportban tárgyalhatnók, külön csoportba sorolva azokat a jelenségeket, melyeknél teljes a jelentésváltozás, és külön csoportba azokat, melyeknél részleges. Mivel azonban ez a fölosztás csupán csak a jelentésváltozás keletkezésének ősiségével vagy újabb voltával függ össze és a jelentésváltozást előidéző folyamatra vonatkozólag semmi különbségre nem utal, tisztán lélektani osztályozásunkban e fölosztás megtartása feleslegesnek látszik. Célszerűbbnek tartom, ha csak a különböző érzéktérületek szerint vizsgáljuk a jelenségeket tekintet nélkül arra, hogy teljes vagy részleges jelentésváltozással van-e dolgunk.

Színnevezéseink többnyire mind színes tárgyakról vannak véve. Sok közöttük az újabb keletű, melyeket az újabb optika és színtechnika hozott létre többnyire önkényesen, de amelyek a komplikációnak épügy működő hatása folytán alakultak, mint a régibb önkénytelen elnevezések. Ezeknél a külső tárgyra vonatkozás szembetűnő, ámbár egy részük már annyira önállósult, hogy a nevet adó tárgy fogalma ritkán jut eszünkbe. Így lett a *bíbor* a bíborszínű festéket termelő csiga nevéből, a *bordó*

a *bordeauxi* bor színéből, a *karmazsin* a kermes színéből, a *lila* a *lilafa* (magyarul *orgonafa*) virága színéből, az *indigó* a nyugat-indiai festéknövény nevéből. Így lett még a *karmin* a bibortetűből készített festékanyag nevéből, a *terrakotta* az égetett agyag-árú nevéből, stb.

Régi nyelvünkben egész sereg ilyen külső tárgyról vett színjelnevezés van. Így a *vörös* szín árnyalatainak jelölésére a *vörös*, *vöröslő-szín*, *vörhényés-szín*, *vörhényítő-szín* és a *piros-szín* szökön kívül a régi nyelvben a következő színjelnevezések voltak használatban: *testszín*, *bársonyszín*, *csigavérszínű*, *meggyszín*, *meggyszínű*, *rózsaszín*, *mályva-rózsaszín*, *rózsaszínű*, *skárlát-szín*, *téglasszín*, *téglasszínű*, *király-szín* (color Tyrius, purpurfarbe), *királyszínű*, *purpián* (purpureus), *hajnal-szín*, *láng-szín*, *tűz-szín*, *tűzes szín*. A *sárga* színárnyalatok jelölésére a *sár*, *sárga* (*arany-sárga*, *fejér-sárga*, *sötét-sárga* (*szín*), *szög-sárga*, *tündöklő-sárga*, *vörhenyös-sárga*, *zöldellő-sárga*), *sárgaszínű*, *sárgállós-szín*, *sárgás* szavakon kívül ezek szolgáltak: *citrom-szín*, *narancs-szín*, *narancsszínű*, *sáfrány-szín*, *sáfrányszínű*, *méz-színű*, *viasz-szín*, *olaj-szín*, *savó-színű*, *menyét-szín*, *fövény-színű*, *arany-szín*, *aranyszínű*, *büdösköszín*, *holt-szín*, *halál-szín*, *haloványszín*. A *zöld* színt a *zöldön* (*zöldes*) kívül ezekkel a szavakkal szokták jelölni: *fűszínű*, *pázsit-szín*, *pázsitszínű*. A *kék* szín árnyalatait jelölték magával a *kék* szóval (*kékszínű*, *világos-kékszín*, *fekete-kékszín*, *almás-kék*, *kékes*) s azonkívül még a következőkkel: *ég-szín*, *égszínű*, *viola-szín*, *violaszínű*, *üvegszínű*, *tengérszín*, *tengérszínű*, *szédérjés-szín*, *ibolya-színű*. *Barna* színeket jelöltek a *barna*, *barnás*, *fekete-barna* s még ezek: *vas-szín*, *szégfű-szín*, *publikán-szín*, (NB. a *publikán* (lat. *pelicanus*) erős-barnaszínű egyiptomi madár), *pej-szín*, *barát-szín* (color *fuscus*, *svasus*, *svasum* PPBl.), *barátság-színű* (*baeticus*), *májas-színű*, *haj-szín*, *gesztenye-szín*, *gesztenyeszínű*. *Szürke* színárnyalatokat jelöltek a *szür*, *szürke*, (*almás-szürke*, *sötét-szürke*, *szürkés*), továbbá ezek: *szamár-szín*, *mák-színű*, *lúg-színű*, *hamuszín*, *hamvas-szín*, *hamuszínű*, *galamb-színű*, *ón-szín*, *deres*. A *fehér* szín jelölésére szolgált a *fehér* szó (*hó-fejér*, *tiszta-fehérszín*, *tisztafehérszínű*, *pirosfehérszínű*), továbbá a *tejszínű*. A *fekete* szín jelölésére használatban volt a *fekete* szó, meg a *sötét-szín*, *sötétes-szín* kifejezés és ezeken kívül még a következők: *föld-szín*, *holló-szín*, *holló-színű*. *Tarka*t jelentett a *tar*, *tarka*, *tarka-szín*, *tarkás-szín*, *kék-tarka*, *tarka-barka*, továbbá a *bonta*

szó meg a *vércse-színű*. Ilyen kifejezés volt még a *víz-szín*, *víz-színű*.

Ezek azok a főbb színjelölések, melyeket a régi nyelv használt. Ezekhez az újabb optikának és a szintchnikának a fejlődésével több új színnevezés csatlakozott, amelyek szintén az illető színérzetet legtöbbször felkeltő tárgyak nevéből alakultak. Például a veres és piros színezetek jelölésére a mai nyelv a régi szavakon kívül, amelyek kevés kivétellel ma is használatban vannak, még a következőket használja: *cinóberszín*, *cinóberpiros*, *minionszín* (v. skarlátszín), *gránátvirágszín*, *korálszín* v. *klárisszín*, *gránátszín* (v. sötét vörös), *terrakotta* (v. sötét téglaszín), *vörös agyagszín*, *eperszín*, *lazacszín* (v. sárgás rózsaszín v. halavány vörös) *bíbor*, *jácintszín*, *sötét bíbor*, *mazsolaszín*, *szilvaszín* (v. *szederjes*), *bordó* (v. *barnapiros*), *barackvirágszín*, *oleánderszín*, *vérszín*.¹ A más színárnyalatokra vonatkozó elnevezések közül megemlíthetjük még mint nagyon elterjedt kifejezéseket a *hattyufehér* és a *tengerzöld* szokat, melyek szintén csak újabb nyelvünkben használatosak; pl.

*Hattyufehér teste forog a habágyon,
A lelke meg uszkál tenger hiú vágyon.*

Arany: BH. XII.

Csipejéig nyult a páncél, attól fogva
Földig ért *tengerzöld* nehéz bársony szoknya.

Ar.: MO. I.

Kevésbé gyakoriak, de szintén ide tartoznak még: *selyem-szőke*, *májszín*, *fahajszín* (f. dolmány, Csok.), *éjszín* stb.; pl.

Hát egyszer a pusztán *selyemszőke* hajjal
Emeli fejét a piros arcu hajnal. — Daliás Idők. II.

Hol egyéb se' termett istenverte gaznál,
Most tengeri díszlik *selyemszőke* hajjal. — Az első lopás.

Úgy csüngő Rébék *májszín* kebelén
Fejér képével a magyar gyerek. — Bolond Ist. I: 113.

Igaz, hogy ezek az elnevezések, nemcsak az újabbak, hanem a régiek is nem mind eredeti magyar elnevezések, hanem nagy részük idegen hatás alatt keletkezett vagy egyenesen idegenből származott hozzánk. Ez azonban itt alig jöhet számba, mert hiszen ugyanazon képzettársulási hatások hozták őket létre, mint a magyar eredetűeket. Mondanunk sem kell ugyanis, hogy

¹ Ezekre nézve l. Csapodi István: *Vörös és piros*. Nyr. 28: 202.

a színelnevezések keletkezése minden nyelvben nagyobbbrészt ugyanazon módon ment végbe mint nálunk. Uthalatunk e részben a német *orange*, *cyanblau*, *indigoblau*, *violett*, stb. szavakra, melyek hozzánk is átjöttek. A rokon nyelvek közül jellemző példát találunk a votják nyelvben, hol megvan a magyar *mëggyszín* szónak a mása: *l'om* zelnicemeggy (traubenkirsche, vogelkirsche); innen *l'oml'üt* sötétvörös, narancsszínű, dunkelrot, tkp. kirschbraun.

Ezek a színelnevezések — mint láhattuk — mind az egyes fő színeken belül mutatkozó színárnyalatokra vonatkoznak. Minden jel amellet szól, hogy maguk a főszínekre vonatkozó elnevezések is ily eredetűek. A jelentésfejlődés kimutatása azonban nem mindegyiknél sikerül. Egy részükről bizonyos, hogy már mint színelnevezések jöttek át nyelvünkbe, még pedig a nyelv életének nagyon ős korában. Ezeknél tudnunk kellene, hogy a szónak az átadó nyelvben mi volt az eredeti jelentése; ezt azonban még csak valószínűséggel is megállapítanunk a legtöbb esetben alig lehet. Nincs kizárva, hogy ezek a szavak már eredetileg színekre vonatkozó elnevezések voltak, vagyis eredetileg színes tárgyakat vagy folyamatokat jelöltek.¹ Ez esetben is a komplikációs jelentésváltozások körébe kell sorolnunk őket, mivel csak az érzeteknek e külső tárgyakkal vagy folyamatokkal való komplikációja által lettek érzetek jelölőivé.

A *kék* (*keg*, *keyk*, *kik* R.²) szó, mely már legrégibb nyelvemlékeinkben előfordul mint színjelölés, török átvétel, melynek megfelelője megvan a mongolban is: tör. *kök*, mong. *kökö*, *köke*; mind a két nyelvben ugyanaz a jelentés, mint a magyarban.³ A *sár* és *sárga* (*sárig*, *sárog*, *sarik* R.) szintén török eredetű.⁴ Török megfelelői a következők: csag. *sarig*, oszm. *sari*, kaz. *sari*, kún *sarog*, *sare*, *sari* flavus, alt. *sari* és csuv. *sara*: sárga, szőke, vörös, jak. *ari* geschmolzene, russische butter, mong. *šira* gelb. A *sár* a csonkább, a *sárga* a teljesebb török alaknak felel meg; valamikor a *sár* is vokálissal végződhetett épúgy, mint a török eredeti, de véghangját elvesztette (különben egy-két kifejezésben még *sári* alakot is ismer a MTsz). — *Szőke* (*zeweke*, *szeke*, R.; *szölke* Répce-vid., Vas, Zala, Baranya m., Gömör m.; *szülke* Göcsej;

¹ Így magyarázzák pl. a német *rot* »veres« szót az idg. *rudh* »veresnek lenni« szóból.

² A R. rövidítés a szónak régi nyelvi alakját jelzi.

³ Nyr. 11: 389. — ⁴ Nyr. 11: 295., NyK. 17: 99, 25: 283.

szőjke Udvarhely m.), subalbus; grau (NySz.), „blond, weisslich“ OklSz. Eredete még nincs tisztázva.¹ Nagyon valószínű, hogy a *szőke* mellett — mely kicsinyítő névszó az OklSz-ban és a SchlSzej-ben megőrzött *sző* melléknévből — a *szőlke* alak későbbi analógiás alakulás, akárcsak a *csolk* < *csók*, *boldog* < *bódog*. Eredeti **szöl*-alakot semmi] esetre sem tehetünk föl, s emiatt, bármily tetszetősnek lássék is a vog. *šul*, *šöl* alakkal való egyeztetés, igazolnunk nem lehet. Valószínű tehát Munkácsi régibb magyarázata (Ethn. 8: 26.), mely a *sző*, *sző-ke* szót szláváságból származtatja, ahol t. i. óbolg. *šivŭ*, újszlovén, bolgár *siv*, szerb *siv*, *sivalj*, cseh *sivý*, lengyel *siwy*, felső-szorb *syvy*, alsó-szorb *syvik*, kis-orosz *syvyj*, *syvak*, nagy-orosz *sivyj*, grau, schimmelfärbig szók találkoznak (l. Miklosich: EtWb. 297). Mellette szól a jelentésbeli szoros egyezés, bárha a hangzás igazolása még bizonyításra vár (vö. szlov. *cév* > m. *csév*, *csív*, *cső*). — A *szürke* (*zeörke* R.) mellett a régi nyelvben meg a népnyelvben is előfordul egy rövidebb alak, a *szür*, evvel szemben a *szürke* kicsinyítő képzővel alakultnak látszik: *zyr* grisius (SchlSzej. 1249.), *zyr* griseus (Beszt. Szej. 685), *szürlúd* hamvasszürke lúd (Nógrád m. MTsz.). A magashangú magyar *szür-ke* alaprészének régi *szir* ejtése pontosan egyezik a csecsenc *siri* „grau“ szó alakjával, s ez a szónak kaukázusi eredetét bizonyítja.] (l. Munkácsi id. m.). Budenz (MUGSz.) a lapp *čuorre* canus és permi *džor* grau szavakkal egyeztette, de ezek — valamint az osztják és török *sur* „szürke“ — Munkácsi nézete szerint mélyhanguságuk miatt nem tartozhatnak ide. — A *barna* szót nyelvészeink nem régen még szláv eredetűnek

¹ Munkácsi Bernát legutóbb árja eredetűnek mondotta (Árja és kauk. el.). Fejtegetése szerint a *szőke* különválasztandó a *szőlke*-től s mind a kettőnek alapszava, a régi magyar nyelvi *sző* (*zw* marnulus SchlSzej. 1374. *zeu* OklSz.) és a *szöl-ke*-beli **szöl*-árja eredetű, csakhogy más-más átvétel. A **szöl*-alaknak szerinte jelentésben és alakban pontosan megfelel a vog. *šul*, *šöl* „grau“ s mind a kettő egy szkr. *gyāvala*-féle képzésből magyarázható, melynek töve *gyavá*- braun, schwarzbraun, dunkelbraun; braunes ross = av. *syāva* schwarz. A régi nyelvi *sző* nem tekinthető a *szöl-ke* töve kopott végű változatának, mivel egytagú magyar szók végén a *l* nem szokott enyészni, hanem inkább a képzőtlen árja *gyāva* másának veendő. A — szónak ez a származtatása nagyon kétséges. Ellene szól először is a jelentés eltérése, melyet a „dunkel“ alapértelmenek különböző alkalmazásából magyarázni alig lehet. Azután meg a *szöl-ke* alakot, melyre a magyarázat alapítva van, a régi nyelvből kimutatni egyáltalán nem tudjuk s csak egyes nyelvjárásokból ismerjük.

tartották. Újabban azonban Ásbóth Oszkár (Nyr. 31:67) kimutatta, hogy a szomszédos szláv nyelvek tőlünk vették át a szót, a magyar *barna* pedig bajor *bráne* alakból (= irod. ny. *braune*) származott, melynek jelentése ugyanaz mint a magyar szóé. — Szintén barna szín jelölésére szolgál a *pej* szó, mely már nyelvünk legrégebbi emlékeinek korából kimutatható subalbus (SchlSzej. 1370.), rubens (Beszt. Szj. 957), gilvus (C.), badius, bajus (MA.) jelentésben. Különösen oly lóról szoktuk mondani, melynek szőre többé-kevésbbé gesztenyeszínű, vörhenyeges vagy sárgás, sörénye pedig és farka fekete. Példák:

Négy lónál többet nem vehettem, ketteje fekete, ketteje *pej* (Mon. Okm. 23:21). *Sötétpej* a lova, azt vígan ugratja, S rajta szép szerszámát a nap ragyogtatja. (Gr. Kohári I.)

Eredetével Munkácsi foglalkozott s egyenlőnek tartja a szkr. *piŋgala* 'rőtlich braun' szóval, természetesen ősrégi árja átvétel alapján. — A *tarka* szónak is előkerült a régi nyelvből és a népnyelvből rövidebb *tar* alakja, melyből a *tarka* kicsinyítő képzővel alakult: *tar pozthow* Beszt. Szj. 678., *tarpozto* SchlSzej. 1243., *targyék*: szalamandra (Olasztelek, Udvarhely m.). Addig az ideig, amíg a *tar* alak elő nem került s a *tarkát* tőszónak tekintették, a szót szláv eredetűnek tartották. Így Miklosich (NyK. 6:314) és Halász Ignác (Nyr. 17:499) a cseh-tőt *strakat*, *strakati* szóból származtatták. Természetes, hogy ez a magyarázat, melynek különben bizonyító ereje akkor sem volt, ma már nem áll meg. A szó eredetét azóta nem kutatták s így ma sincs tisztázva. — A *tarka* szín jelölésére van még egy másik szavunk is: a *bonta*, *bunta*, mely ma csak nyelvjárási, de a régi nyelvben igen gyakori volt: pl.

És ellének tarkakat, szeplőseket és *bontakatt* (Helt.: Bibl. I:04). Barna *bonta csikót* adott alám (Gvad.: RP. 76). Megilletjük immár az szép vitézséget, mint az *bunta* disznó az hajósszekeket (Thaly: Adal. II:41).

A népnyelvben mind a két alak megvan, *tarka*, kétféle színű jelentésben, különösen mint a disznó jelzője (MTsz.). Ásbóth Oszkár a *tarka* jelentésű német *bunt* szó *bunte* alakjából magyarázza. Melich János, ki a szó magyarázatául *bont* bajor alakot is idéz, szintén a német eredet mellett van (l. Nyr. 31:72). — *Tarka* jelentése van az *íromba* szónak is. Mint Melich J. és Ásbóth O. (NyK. 26:372, 27:123) fejtegetései kétségtelenné tették, azonos jelentésű szláv

szóra vezethető vissza. Igen régi átvételnek kell lennie, bárha az irodalomban csak Gvadányinál fordul elő először (1790):

Egy dáma sem volt illy *írombán*, ilyen nagyon tarkán (FNót 94).

Szabó Dávid is közli Kisded szótárának 1792-i kiadásában: *Iromba-tyúk* olly színű, mint a petymeg. Sándor Istvánnál (1808.) külön is meg van említve: *Iromba*: variegatus, maculosus, guttatus. v. striatus, virgatus, v. flavo-fuscus, flavo-niger. A népnyelvben igen gyakori s a következő jelentésekben használatos: tarkás, babos, pettyegetett, kendermagos (tyúk, csirke, kakas), tarka szőrű, barnacsikos szürke (macska); vö. még *írombás* ua. (MTsz.). Az irodalmi nyelvben csak elvétve találkozunk vele (vö. Nyr. 34:432); pl.

Irva sok színekkel: sárgán vagy fehéren,
Feketén, pirosan, kéken vagy *írombán*. Ar. NC. II.

Még csak egy színjelnevezésről kell szólnunk, amelynek idegen eredete valószínűnek látszik, bár bebizonyítva nincsen. Ez a *piros* 'rubens, rubicundus, rot, rötlich' régi szavunk, melynek szláv eredetét Munkácsi (NyK. 17:85) valószínűnek tartja.

A fő színekre vonatkozó elnevezéseink közt van néhány olyan is, melynek színes tárgyra vagy színérzetet előidéző folyamatra vonatkozását kétségtelenül be tudjuk bizonyítani. Ilyen a *vörös*, *vörös* szó, mely eredetileg annyit jelentett, hogy *véres*. A vörös színérzetet legjellemzetesebben és leggyakrabban a vér látása kelti fel; ami véres, az veres is. A két benyomásnak, a véres tárgy látásának és a vörös színbenyomásnak körülbelül azonos az érzelmi hangulata. Innen van, hogy a vörös színérzet a tudatban önkénytelenül a vér képzetével komplikálódik. Ez a komplikáció okozta azt, hogy abban az időben, mikor a vörös színérzetet szóval akarták megjelölni, erre önkénytelenül a véres jelentésű szót kezdték használni. Ma már természetesen annyira megszilárdult a szónak színjelentése, hogy egyáltalán nem gondolunk arra, hogy a vérrel függ össze. Innen magyarázható az az érdekes jelenség, hogy a vörös színárnyalatainak jelölésére a vér nevéből új színjelnevezéseink alakultak. Ilyenek: *vérszín*, *vérszínű*: pl. *vérszín* a cseh tolla (Arany: Toldi XI:12), *vérszín* kelme (Arany: Murány ostroma 4.); *véрпиros*, *vérvörös*: pl. *véрпиrosan* mért néz vissza a nap? (Arany: Az ó torony); *vérvörös* tollukat kapák mind a ketten (Arany: Toldi estéje II.).

A vörös szín megjelölése a rokon nyelvekben is a vér

fogalmából indult ki. Világosan mutatják ezt a következő adatok: finn *vere* (n. *veri*) vér; *verise* (n. *-inen*) véres; -vérű; ugyanazon elemekből való s eredetileg vele azonos *verekse* (n. *veres*) véres, nyers (hús); friss (*verekset kasvot* piros arc), *verevä* teljes vérű, friss színű, piros pozsgás: pl.

Kokoeli kolmannenki
Verevälle veiollensa. (Kalevala, IV. runo).

Harmadikul egyet ahhoz
Piros-pozsgás bátyjának hoz. (Vikár B. ford.)

verestä- 1. bevérez, megvérez; 2. vérvörösnek látszani. Az ész-
ben *vere* (n. *veri*) vér; *verise*, *veritse* (n. *-ine*) véres; *vereva*
(n. *verev*) vörös; *veretä*- vörös lesz, pirul, vörösnek látszik. *Vogul*
vüür vér, *ür* vér, vörös, *vüür* vörös. *Osztyák* (irtisi) *ver* vér,
verde vörös; berjozovi: *vür*, *vur* vér, *vürin*, *vüren* véres, bibor-
színű, *vürti* piros.

Ezen a szavunkon jól megfigyelhetjük az eredeti komplikációs
jelentésváltozás ezen esetének természetét. A *veres* szó (n) eredeti
,véres' jelentésében oly fogalmi tartalmat (A) fejezett ki, mely-
nek uralkodó eleme (ö), a benyomást kísérő érzelmi hangulat
azonos azzal az érzelmi hangulattal (ε), mely a vörös színbe-
nyomással (B) szokott járni. Az eredeti fogalom uralkodó jegyé-
nek az új fogalom uralkodó elemével való rokon volta okozza a
komplikációt, s ez eredményezi a jelentésváltozást.

A *fehér* szó hasonló jelentésváltozáson ment keresztül. Alap-
töve Budenz egyeztetése szerint (MUGSZ.) egy *feh-*, *fej-* ige mely-
nek eredetibb alakja a ,splendere' jelentésű finnugor *püg-* (f. *päj*)
ige; ebből a fehér ugyanazzal a nomen agentis képzővel alakult,
ami van a *buvár*, *vezér* szavakban. A szó eredeti jelentése tehát
,splendens' volt. A *fekete* szín neve a *korom*, *piszok* nevéből
alakult. Bizonyítják ezt a szónak rokon nyelvi megfelelői: osztyD.
pöghöte, *pögite*, *püxte*, osztyS. *püghetüi* fekete; — vogE. *päyk*
korom; szurtos, fekete. A votjákban is így alakult a fekete szín
egyik neve: *kürs* piszok; feketeség, *kürsäkt* — bepiszkolni, össze-
piszkolni; befeketíteni, *kürsömi* bepiszkolódni; befeketedni. A vogul
χālän fekete pedig a *χälä* tetem szóval függ össze. A *χālän* más
esetben ,halottas'-t szokott jelenteni: pl. *χālän mū* halottas ország;
mivel pedig a gyász jele a fekete szín, könnyen érthető, hogy a
,halottas'-t jelentő szó átment ,fekete' jelentésbe. — A *zöld* (régí:
zeld), *viridis*, *prasinus*; grün, eredetileg füvet jelenthetett. A régi

nyelvi *zeld* (tő: *zelde*-) alakkal alakilag teljesen egyezik az összetett *zöldü* niedriges gras. A jelentésfejlődést igen valószínűvé teszi az a körülmény, hogy az északi vogulban is a zöld színnek egyik közönséges kifejezése *pum-gspä*, azaz 'fűszínű'; továbbá, hogy a votj. *vož*, zürj. *vež* zöld (az utóbbi egyszersmind 'grünes', 'wiese') a vogul *vāns* 'gyep, gras' mása s hogy a mi nyelvünkben is, különösen a régi nyelvben nem egyszer előfordul a zöld jelölésére *fűszínű*: herbeus, *pázsitszín* color herbidus, *pázsitszínű* colore herbeo, grasgrün. Hasonlóképp a szlávban is a *zelen* grün egytővű a *zelo* gras szóval.¹ A *zöldes*: subviridis, grünlich a zöld-ből való kicsinyítő névszó. Egészen ilyen jelentésváltozással alakult a zöld szín neve a vogul és az osztják nyelvben meg egy számojéd nyelvben, azzal a különbséggel, hogy ott az eredeti jelentés is használatban van. Ezeknek a nyelveknek u. i. egy szavuk van az *epe* és a *zöld*, *sárga* szín jelölésére: vog. *vošrem* 1. epe, 2. zöld, sárga; *vosirmašp*, *voseman* viridis; osztj B. (Ahlqvist) *vošrem* galle, *vošrem-žorpa*: gelb; osztják-számojéd *pad*, *pate*, *pače*, *pač*, *patte* galle, *padal*, *patal*, *pačel*, *patai* grün. Vö. még gör. *χόλος* epe, *χολόβαφος* epébe mártott, *χολοβαφινος* arany-sárga.²

Nyelvünk külön életéből való régi magyar szavunk a *deres*. Már Geleji Katona István rámutatott arra, hogy ez a *dér*-rel függ össze, s mint színjelölés = dérszínű. Eredeti jelentése: gelidus, congelatus MA. PPB., frostig Adámi, dértől lepett, dértől fehéredő CzF. Pl.

Mint *deres hó harmat*³ nap melege után (Zrinyi II:116). *Deres* a *fű*, édes lovam ne egyél (Népd.).

A szürke színérzetnek a *dér* képzetével való komplikációja folytán az eredeti jelentés lassan átváltozott a 'szürke szín' jelentésbe: murinus SI. mausfarbig Adámi, szürkülő, öszülni kezdő CzF; pl. *deres haj*, *deres bajusz*, *deres szakál*. Különösen a lóról szoktuk mondani, melynek sötét-szürke, egérszínű szőre van: *deres* szabású csikó (1610. OklSz.); *deres paripa* (Kem.: Élet. 54); vörös ember, *deres ló*, ritkán válik abbu jó (Dunántúli közmondás Nyr. 1:326). A szónak a lóval kapcsolatban való használata annyira rendessé vált, hogy a *deres* szó a vele gyakran előforduló *ló* szó jelentéséből új elemeket vett magába s jelentéssűrűsödéssel átment a 'deres ló' jelölésébe. (Aztán metaf. 'pad', Nyr. 24:468.)

¹ Vö. Simonyi NyK. 24:128 és Munkácsi idézett művét.

² Vasverő Rajmond: Egy epe jelentésű szó NyK. 21:46.

Vele szemben a *fakó* a halavány sárga lovat jelenti:

A csikósnak jól van dóga,
A *deresrül* a *fakóra*,
De a juhász, mint a kutya,
Egyik dombrul a másikra. (Népdal.)

A *deres*-sel azonos jelentésváltozást mutat a *szédérjës* szavunk, mely szintén előfordul Geleji Katona István szómagyarázatai közt. A *szédérj* morum, sycaminon MA., maulbeer PPB. szó származéka s eredeti jelentésének is erre kellett vonatkoznia. Mivel azonban a szederj kék színű s ha valakinek megfogta a kezét, kék színűre festi, s ezáltal a kéz szederjes és egyúttal kék színű lesz, a szó eredeti jelentése komplikációs jelentésváltozással könnyen átmehetett a kék szín jelölésébe. Már szójegyzékeinkben is említve van ez értelemmel: brunedus *zederjes* (Beszt. Szj. 675), burnedus [így] *zederyes* (Schl. Szj. 1240), brumaticus *zederyes* (Schl. Szj. 2216.), violaceus (Pesti: Nom. 42), purpureus (MA.) coccineus; violett-, scharlachfarben (NySz.), sötétkék vagy olyan hamvas színű, mint a hamvas szeder, szélesebb értelemben vörhenyeges (CzF.). A népnyelvben *szederjeges* változata is van, s igei származékai is színre vonatkoznak. Példák:

Vnam subam brunatici coloris wlgó *zederyes* (Muz. Kállay, 1532). A kék festéc *szederjes*, sötét, ég színű (Com.: Jan. 63). Also ruhaia vala sem igen feiér, sem igen vörös az az *zódörries* (TihC. 106). Viragoknac sarga, *szederies*, zöld, tündöklő ekes színek (Born.: Préd. 554). *Szederjes* a teste a veréstől (SzD.). Ackit megvernek, *megsederiesül* a helie (Mel.: SzJan. 407 6). Karja a lántzok miatt *megszederjesedett*, megkékült (SzD.: Mvir. 294).

Ide tartozik a *hamvas* is, mely a *hamu* 'cinis, asche' szó származéka. Eredeti jelentése cinericius, favillaceus C. cinereus, cinere conspersus MA. aschigt, mit asche bestreuet PPB.; pl. hamuas port hintének (Mel.: Jób. 6). Mint színjelölés a szürke szín egyik árnyalatát jelenti: *hamvas szín* cinereus color MA. aschenfarbe PPB. Pl. *hamvas tollu* madarak, *hamvas kelme*. Sokszor a *szürké*-vel kapcsolatban fordul elő: *hamvasszürke* ruha. Mint a *hamvas* párja a régi nyelvben is meg a mai nyelvben is gyakran előfordul a *hamuszín*, *hamuszínű*.

Octava vestis *hamwzyn* (1528. Okl. OklSz.). A fejiér festéc piros fejiér színű, test színű, *hamu színű* (Com.: Jan. 64). Jól tesszik nekem ez a szürke *hamu színű* (Kir. Besz. 18).

Az OklSz. *hamu-szörű* kifejezést is idéz, melyben szintén

a szürke színérzetnek a hamu képzetével való komplikációja nyilvánul meg:

Abban [forgószélben] látott a fatens egy kurta *hamú szőrű* ebet (1728. okl.)

A hamu nevéből alakult színelnevezéseink közt előfordul a *hamuszürke* szó is, a hamvasszürke párja: *hamuszürke* guba (CzF.). A szürke szín jelölésére a népnelvben előfordul még a *hamvadag*, *hammadag*: hamuszínű, Székelyföld (MTsz.). Ez is a hamu nevéből alakult, még pedig annak deverbális -*ad* képzős igei származékából -*ék* deverbális névszóképzővel, melynek alakja később elváltozott. Eredeti jelentése: hamvadásra hajlandó, hamvadóban levő, könnyen hamvadó; ebből fejlődött komplikációs jelentésváltozással a 'hamuszínű' jelentés.

Ugyanilyen jelentésváltozás eredménye a *halovány*, *halavány*, *halvány* színjelölés is. Ez a *hal-* (meghal) ige származéka, -*vány* képzős nomen agentis (milyenek: *jövevény*, *szőkevény*, *járvány*, *ingovány*). Eredeti jelentése 'moriens' volt, ebből könnyen fejlődött az 'infirmus', másrészt a 'mortuus' jelentés (vö. isten áldja meg a *haló* porában is; továbbá vog. *zolp* és finn *kuolia*: mortuus tkp. moriens).¹ A 'halott' jelentés azután komplikációs jelentésváltozással átváltozott 'halott színű, sáppadt' jelentésbe: pallidus, subpallidus, helvus MA. bleich, schwarzgelb PPB. Pl.

Halovány sárga színű (Com.: Jan. 64). Ej hugom, be *halavány* vagy, féltelek, hogy el ne hervadj (Vörösmarty). *Halovány*, szintelen, mint idéetlen zöltség, mely pincékbe terem (Arany, Első lopás).

A halovány mellett a régi nyelvben előfordul még kicsinyítő képzős *haloványos* alak is: subpallidus, subluridus Kr., etwas blass NySz.: pl *Haloványos színet* ortzánkra ne végyünk (Kónyi: HRom. 58). Persze ma már nem is gondolunk a *halovány* jelentésében a 'holt' képzetre; ezért némelykor *holthalavány*-t is mondunk, természetesen megint csak oly komplikáció folytán, ami a *halovány* szó színjelölésbe való átváltozásánál működött. — A halovány szín jelölésére a régi nyelvben még egy másik szót is használtak: ez a *hervadag*, *hírvadag*, mely a hervadás folyamatának nevéből alakult. Tudjuk, hogy ami hervad, színét veszti, halovány lesz. Erre utalnak Czuczornak és Dugonicsnak köv. sorai:

Piros arcám, hová levél?

Hervadsz mint az őszi levél.

¹ I. Szinnyei J.: Adalékok a magyar-ugor szótárhoz Nyr. 19:150.

Hirtelen megváltozott színében. Elfutott orcájáról a' fiatal *piros és hervadni*, az-után *sárgulni*-is látszatott (Arany perecek, III: 6).

Ezért a halovány színnek a hervadás folyamatával való komplikációja s ennek folytán a szó 'hervadni kezdő, hervadó' jelentésének a 'halovány színű' jelentésbe való átváltozása könnyen érthető. A NySz. két példát idéz a szóra; az elsőben még főnévi értelme van: A *hiruadag* mel' te orcadat megfoglalta (BécsiC. 20), a másodikban melléknévi: *Hiruadagh homallyos színű* az farka (az üstökös csillagnak, Misoc.: Progn. 17). Gyakoribb volt a használata az -s képzős származékának, mely inkább vmivel bírót jelentő névszó, mint kicsinyítő névszó: *hervadagos* pallidus, bleich, blass NySz., s ugyanígy fordul elő a *hervadatos* és *hervadt* is. Példák:

Orcayaat *herwadagossa* teezyk (ÉrdyC. 420b). Mikor a fekély *herwadagos* es vöres szabasu leend a ruhan: si *alba* vel *rufa* macula fuerit infecta (Helt.: Bibl. I. DDd4). *Hiruadatos* ortzayát czokolassal, keseruesen illeti ortzayáual (Bes: HÉnek B3). *Hervadt*: flaccidus, languidus MA. welk, schlottericht, matt, schwach PPB. blass NySz.: *Hiruadott* lu: equus pallidus (Sylv.:UT. II:142). *Hiruat* es halal színű lo (Mel.: SzJán 177).

Eredeti komplikációs jelentésváltozással kell magyaráznunk a *babos* szót is, mely már a régi nyelvben előfordul a tarka szín jelölésére s mostan szélteben használatos. Kétségkívül a tarka színű tárgyak pettyeinek a babhoz való hasonlósága okozta, hogy a tárgyak tarka színének megjelölésére a *babos* szót kezdték használni. Először Pápai Páriz Ferenc szótárának első kiadásában (1708) van említve ez értelemmel: *babos ló* equus maculosus, tarka, *babos* abroszokkal terített asztalok, pantherinae mensae. De már azelőtt is használatban volt. Ezt bizonyítják az OklSz. adatai, melyekből néhányat idézünk:

Anthonium dictus *Bobos* (Muz. Kállay, 1387). Stephanus *Babos* (Pannh. 17 (Mm., 1424). Equus albus griseo colore ad instar pomorum naturaliter variegatus vulgo *babos* ló (OL. UC. 86/35., 1607). Négy ökör, egyik *babos* ordos, másik rőt kajla (DebrLt., 1667). Más példa még: Paripája szép volt, *babos* mint a tigris (Gvad.: LP. 131).

Ma különösen a népnyelvben gyakori: pettyes, pettyezetett, babhoz hasonló foltokkal tarkázott (Szeged, Csallóköz, Székelyföld, Erdővidék MTsz.).¹

¹ Ebben a jelentésben a szomszédos oláh nyelvbe is átment *bobos* alakban. Vö. Alexics György: Magyar elemek az oláh nyelvben, Nyr. 16: 399.

Ugyanilyen elnevezés a *kendermagos* is, mely a színbenyomásnak a *kendermaggal* (semen cannabum SL.) való komplikációjából eredt. Úgy látszik, nem régi szó. Legalább csak újabb szótáraink említik. A MTsz. értelmezése szerint „szürkés-pettyes“-t jelent s különösen a tyúkról és rigóról szokták mondani, de néha lājbiról, nadrágról, szoknyáról, sőt még a játszóártya hátáról is mondják. Példák:

Van nekem egy *kendermagos* kis tarka tyúkom. (Népd.)

Kendermagos szegény cica

Nyavalyába esvén,

Főlvette a néhai nevet

Egy szép őszi estvén. (Arany, A tudós m.)

Így keletkezett a *holdas* elnevezés is. A régi nyelvben is, ma is széltiben *holdas*-nak mondják az olyan állatot, melynek a homlokán fehér folt van. Az elnevezés kétségkívül a színbenyomásnak a *hold*-dal (luna) való természetes komplikációjából eredt. A régi nyelvben *holdas*, *holdos* és *hódos* alakban fordul elő. Használatára részint az OklSz.-ből, részint a NySz.-ből ezeket a példákat idézhetjük:

Duos equos redales vnum Rudas alterum Kys Kek *Holdws* (Muz. Kállay, 1532). Fekete vércse-szerű [így] *holdas* ló (Komár Jk. 1609). Fekete *hódos* ló, szár lábú (DebrLt. 1708). Hagiok Mathenak ket tulkot, az czerczet, és az fekete *holdost* (LevT. 302). — Más példa:

Kovácsom, kovácsom,

Udvari kovácsom!

Fordítsd meg a patkót

Hódos paripámon. (Kuruc költemény.)

Ugyancsak a régi nyelvben *megholdosit* és *meghódosodik* igékkel is találkozunk; pl.

Ha lovad homlokát *meg* akarod *hodosítani*; ameddig *akarod* a ló hogy *hódos* legyen annyira . . . (Cseh.: OrvK. 99. NySz.). Az homlokát és farkát [a bikának] mindnyájan megcsókolták, annyira, hogy *meg* is *hódosodott* beléje (Reizner: Szeged Tört. IV: 393. OklSz.).

A szegedi népnél állítólag ma is használatos *hódosodni* ige, kopni, kikopni jelentésben.

A *holdas*-sal függ össze ez az érdekes színjelnevezés: *hóka*. Először Szabó Dávid Kisded szótárának 1784.-i első kiadásában van említve, hodos, tsillagos, p. o. ketske, juh magyarázattal. Származására rávezet Sándor István Toldaléka (1808), ahol

a szó így van közölve: »*Hóka, Holdka, Holdoska*: Animal in capite macula notatum.« Eszerint a szó épügy mint a *holdas*, a *hold*-nak a származéka és a fehér folt színbenyomásának a *hold*-dal való komplikációjára vezethető vissza. Mint a *holdas*, ez is eleinte csak olyan állatról volt használatban, amelynek a homlokán fehér folt van; pl.

Hóka lovam, jó paripám, kell-e szép sallangos szerszám? (Népdal.)

Ebben az értelemben magában is használatos, épügy, mint a *deres, fakó* szavak, s jelentéssűrűsödéssel homlokán fehér foltos lovat jelent; pl. *hóka* ne! Itt-ott fehér foltos lóra is mondják, sőt némely vidéken 'fakó, fakó-fehér' jelentése is van (MTsz.). Magashangú *hőke* párja is keletkezett (valószínűleg a *szőke* analógiájára), mely 'kesé v. sárgás-fehér színbe vegyült fejú' jelentésben használatos (ökör, tehén, ló MTsz.). — Az OklSz. közölte régi magyar *Hőke* tulajdonnév aligha azonos ezzel.

Ilyen az eredete a *szőszke* szónak is. A török eredetű *szősz* szónak a származéka, mely tudvalevőleg a kender gerebeneléséből kihúzott szálasabb csepűnek a neve. A világos szőke, fehéres színű hajnak és a szősznek a látása körülbelül azonos érzelmi hangulatot kelt. Így érthetjük meg, hogy a *szőszke*, melyet a régi nyelvben még 'pilosella; mausöhrlein' (NySz.) jelentésben használtak, 'szősz-színű hajú, fehér hajú' jelentésbe ment át. Nem nagyon régi elnevezés. Először ez is csak Szabó Dávidnál van említve (1792). Ma szélteben használatos; pl.

Szőszke fürtü bárány át meg átszőkdécsel a zölthantú mesgyén.

Arany J.

A népnyelvben *szősz-pősz, szőszke-pőszke* ikerszavak is előfordulnak ugyanezen jelentésben (MTsz.).

Ide tartozik még ez az érdekes színelnevezés is: *szög, szeg*: leucophaeus C. fuscus, brunus, subniger SI. braun, kastanienbraun NySz. A régi nyelvben gyakran előfordult; pl.

Béla király sánta es fekete *szeg* ember volt (Helt. Krón. 38 b.) maga is *szög* legény, lova-is szerecsen (Gyöngy.: KJ. 109b.), *szög* ló van alatta, de szomorúsággal jártattya az lovat az szép hold világnál (Zrinyi, II: 67).

Újabb nyelvünkben különösen a haj színének a megjelölésére szoktuk használni; pl.

Szög haja fürteivel nem játszik kedvese többé.

Kisfaludy K. Mohács.

A szöghajú lány
Szép mint kelő nap. — Vör. A völgyi lakos.

Tűzve szög hajába
Van virágos ág,
Maga messze földön

A legszebb virág. Vör. A szép hajadon.

Szöghaja kigyóit tépi, előlfutva. Ar. BH. 12.

Szög haját megkente illatos kenettel.

Ar. Sz. László f.

Találó megfejtését adta e szónak Simonyi Zsigmond.¹ Nyelvemlékeink tanúsága szerint a régi nyelvben a barna színnek egy változatát a szögfüről vagy szegfűszegről nevezték el. Egy 16. századi levélben ezt olvassuk: Az atlac selymet *szegfűszünt* most meg nem küldhetem. A fűszerül használt szegfűszeg szintén alkalmas volt egy bizonyos barna szín jelölésére, épúgy mint pl. a gesztenye a gesztenyeszínű hajéra. A szög szín tehát eredetileg annyit jelentett mint szögfűszín, szegfűszeg-szín. Csakhogy már a szegfű neve is jelentésátvitel útján keletkezett a termésnek a szeghez hasonló alakjánál fogva. Így a barnát jelentő *szög* szavunk eredetére nézve azonos a 'nagel' jelentésű *szög*, *szög* szóval, ezt előbb a szegfű virág jelölésére vitték át s azután egy bizonyos barna színérzetnek a szegfű képzetével való komplikációja folytán e szín jelölésébe ment át.

Eredeti komplikációs jelentésváltozással alakult színjelnevezésekkel a rokon nyelvekben is találkozunk. A már eddig elsoroltakhoz megemlíthetjük még a következőket. A cseremis *kando* 'kék' jelentésű szó kirgiz átvétel, csakhogy a kirgizben a szó még 'vérest' jelent s ebből a jelentésből fejlődött a cseremisben a 'kék' jelentés. A vogulban *χansi* 'jegyezni' igének *χansä* 'hímzés' származékából alakult a *χansäŋ* 'tarka' színjelölés. A votjákban a *peñ* 'hamu' jelentésű szó *peñmit*, *peñmät*, *peñmit* származékainak 'sötét, sötétség' jelentésük van. Ugyanitt az 'elhalaványulni' jelentésű *kosäkt*- igének eredeti és első jelentése 'elszáradni, elhervadni.' Ugyanaz a jelentésváltozás, amit a magyar *hervadag* szónál láttunk. Némely rokon nyelvben a fekete megnevezése a mocok nevéből származott. Így a finn *musta* niger, *museva* dunkel, schwärzlich, észt *must* schwarz, lív *musta* schwarz; schmutz, schmutzig, lapp *meske* sordidus szavak Budenz

¹ A magyar nyelv II. kiadás 357.

szerint azonosak a magyar *mocsok* szóval, amely eszerint az eredeti jelentést őrizte meg. (MUGSz.)

Természetes, hogy így is maradnak fenn oly színjelnevezések, melyeket megfejtenünk még eddig egyáltalán nem sikerült. Ilyen a *fakó* szavunk, mely halovány sárgát jelent s mivel különösen a ló jelzőjeként szokott előfordulni, jelentéssűrűsödéssel a ,halovány sárga ló' jelentést is felvette. Hasonlóképp vagyunk a *kesely*, *ordas* szavakkal. De még ezeken kívül is van bizonyára egy pár, mely elkerülte figyelmemet s nem emlékeztem meg róla.

Érdekes, hogy a *szín* általános fogalmának neve ugyancsak eredeti komplikációs jelentésváltozás eredménye. Azonos u. i. a felületet jelentő *szín* szóval. Az eredeti jelentés kétségtől ,superficies, oberfläche' volt, ebből fejlődött eredeti komplikációs jelentésváltozással a ,color, farbe' jelentés. Ugyanígy van ez a latin, görög és szanszkrit nyelvekben is, hol a *szín* fogalmának megnevezése a ,befedés, elrejtés' fogalmából indult ki. Így a latinban *color* a *celare*, a görögben *χωῶμα χῶς* ,bőr,' a szanszkritban *várna* a *var* ,befed' szóval függ össze. Hasonlóképp a finn *karva* épüget jelent ,szőr'-t, mint ,szín'-t. (Folytatjuk.)

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND.

Ö-ZŐ NYELVJÁRÁS DEBRECENBEN.

A XVI. század második feléből számos olyan feljegyzést őriz ez időbeli írásokban egyébiránt meglehetősen szegény közlevéltárunk, amelyek az ö-ző nyelvjárásnak a debreceni talajba való átpalántálásáról tanuskodnak. Az *e*-hangzónak, különösen pedig a zárt *ë*-nek a még zártabb *ö*-vel való föl-fölcserélgetése jegyzőkönyveinkben, okleveleinkben Horhi Juhász (Méliusz) Péter idejövételével és Szeged vidékéről menekülők letelepedésével egy időben jelentkezik. Méliusz maga írja egyik munkájának ajánló részében, hogy ő »horhi fi, Somogyban«. A Somogyság nagy részének magyar népe ma is *ö-ző* beszéddel él s ezáltal az alföldi nyelvjárásterülethez csatlakozik. A nagy reformátor munkáit hasonlóképpen *Döbröcön*-ben, *Debrecön*-ben nyomtatták Huszár Gál, Török Mihály és Hofhalter Rafael, ez ősrégi városi könyvnyomtató műhely legelső vezetői. Méliusz könyveinek már a címeiben is fordulnak elő ilyen kifejezések: *vöttetek*, *szörsésinek*, *gyüleközet*.

Néhány évvel előbb, mint ahogy papjául fogadta Debrecen Méliusz, nevezetesen az 1552. évi szegedi veszedelem¹ és Lippá-

¹ A buzgó katolikus Tóth Mihály, előbb szegedi főbíró, később hajduvezér 1552-ben merész rohammal visszafoglalta Szegedet a töröktől s tíz napi rövid hatalmát a protestáns lakosok elűzésére is felhasználta. A török erő hamarosan vérbe fojtotta Szeged szabadságát.

nak ezzel csaknem egy időben történt ostroma után, Makóról, Csanádról, még inkább pedig Szegedről, hihetőleg a reformációhoz szító polgárok nagyobb számmal menekültek Debrecenbe és telepedének meg nálunk. Kétségtelenül kitűnik ez a következő tanácsi határozatból:

... ut quicumque post expugnationem huc commigrarunt et Lippe inclusi non fuerunt, illi omnes sive sint de Mako, sive de Chanad et erunt idonei: illi omnes pretensum censum solvere debent; qui vero post cladem Zegediensem huc commigrarunt domumque hic emerunt et illi huic iudicio subjacent; qui vero domos desertas intraverunt et res illis suppetunt, illi quoque censum reddant, quorum hospites si redierint et censum pro ipsis solutum reddere recusarent, domos eorum possideant.¹

Legrégibb jegyzőkönyvünk, amely 1547—1556 közt lefolyt eseményeket, jobbára peres ügyeket tartalmaz, sőt még a következő jegyzőkönyv is, amely az 1564—1569. esztendőket öleli fel (az 1557—1563 évek elvesztek): csakugyan számos Szegedről való, szegedi származású (*zegediensis*, *zegedinus sive de Zeged* jelzőkkel megkülönböztetett) egyén nevét hagyta reánk. A legtöbb szegedi név 1552 után akad elibünk. Még pedig a következők:

Arwa Istvánné, Anna asszony. Bonis Kálmán, Péter és Mátyás. Özv. Boros Simonné. Özv. Chyatre Györgyné, Orsolya asszony. Özv. Chieperke Jánosné, Erzsébet asszony. Chetertek Dénes. Chyetertek János. Chyeterteok Demeter. Chyeterteok Pál. Dani Péterné. Özv. Feyer Jánosné, Katalin asszony. Özv. Fygedi Györgyné. Gáspár Deák (*Literatus Zegedinus pastor ecclesie de Zalach*, akinek atyafisága Debrecenben lakott). Gomes (sic) Fülöp; valamely portugál származású ideragadt volt királyi zsoldos lehetett. Hanchi János. Káka Ferenc. Kalmár Ferenc fia, Mihály Barbély. Kis Gergelyné. Kis János özvegye, Mártha asszony. Kis Miklós. Lukács Deák. Néhai Mihály Deák felesége, Petronella vagy Dorottya asszony. Nagy János Deák. Pál Deák. Pap Benedek. Rusa László. Sós János, Szabó György fia, Ferenc Deák. Szabó Józsefné, Káka Ferenc leánya, Anna asszony. Szondi Imre. Özv. Szondi Imréné. Thót Mihály özvegye, Mártha asszony s testvére Beneoch Lukácsné.²

Ezek valamennyien magok vagy mások ügyes-bajos dolgaiban fordultak meg egyszer-máskor a debreceni tanács házában. Sőt annak is van nyoma, hogy a már említett szegedi veszedelem előtt is szállingóztak szórványosan Szegedről Debrecenbe, hihetőleg a török igája elől, amely még 1542-ben reánehazedett a

¹ Városi jegyzőkönyv 1552:384. l. Sabbato post inventam Crucem. Május elején.

² Vár. jkv. 1547:11, 23. — 1548:63. — 1549:127. — 1552:413, 463, 475, 493, 503. — 1554:546, 551, 600, 629, 639. — 1555:642, 669, 694. — 1556:713, 714. — 1564:36, 56, 57, 64. — 1565:80, 90. — 1566:116, 124, 128. — 1567:179. — 1574:512. l.

Szulejman szultán hadai által elfoglalt és behódoltatott Szegedre. A jövevények egyike-másika új hazájában is hamarosan tekintélyre vergődött, bejutott a legérdemesebb polgárok testületébe, a szenátusba. Izabella özvegy királyné 1549. szept. 7-én Gyulafejérvárott kelt oklevelét, amely által Debrecennek minden régi szabadalmaait megerősíti, Ferenczi Péter bíró, szegedi Tóth Mihály, Valkai Jakab (szatmári) és szegedi Kis Pál tanácsbeliek kérésére adta ki.¹

Makói eredetűeknek tünteti fel jegyzőkönyvünk András Deákot, Gardon Imrét, nemes Harmathi Benedeket, Kádas Mihályt, Kalmár Imrét és Kovács Antalt.²

A szavaknak szegedi kiejtés szerint való írása főképen 2. számú jegyzőkönyvünkben kezdődik, amely mint már említém az 1564—1569. esztendőket foglalja magában. Mindkét jegyzőkönyvet majdnem kivétel nélkül latin nyelven szerkesztették; ezekbe a családniveken kívül csupán néhány magánjellegű szerződést és általános érdekű tanácsai határozatot írtak be a felek, a polgárság anyanyelvén. A 2. számú jegyzőkönyvbe többet mint az elsőbe. Egyik-másik egyezség különálló papírlapon van. Ezeket még akkor egyszerűen beletették a protokolonba. S míg az 1547—1556. évi jegyzőkönyv két-három kéz írásának látszik, — a következő elejétől fogva végig ugyanazon egy nótáriustól származik. Ellenben a behelyezett okiratok közül némelyik más szerzőre vall.

Annak bizonyítására, hogy az ö-ző nyelvjárás 1560 körül észrevehető tért foglalt az addig kizárólag *e* hangzót használó debreceni nép ajakán, írásos emlékeinkben pedig föltétlenül, — több ugyanazon vagy hasonló hangzású nevet állítunk egymás mellé, a többször idézett két jegyzőkönyvből:

Lucas Benech 1554	Lukas Beneoch 1566
Dionisius Chetertek 1554	Demetr. Chyeterteok 1565
Simon Ersek 1547	Simon Erseok (Érsök) 1564
Fabian Ethwes 1554	Andreas Ewthwes 1564
Laurent Kenthes (Köntös) 1547	Georgius Keontheos 1564
Petrus Eklelew (Öklelő) ... 1547	Petrus Eokleleo 1564
Mathias Therek (Török) ... 1547	Albertus Theoreok 1564
Valentinus Thewrek 1547	Mart. Theoreok de Gyula 1566
Andr. Weres de Beszermen 1554	Egedius Weores 1566

A kiejtés átalakulása még inkább észrevehető az alább közlendő négyrendbeli egyezség-leveél szövegéből. Ezek közül az első egyfelől Nagy Istvánné elébb Kozma Pálné Anna asszony és ennek atyjafia Tamás pap bihari oltármester, másfelől Kozma Ferenc kötötte 1554-ben; a másodikat egyfelől Füres Máthé és

¹ Szücs I. Debrecen v. Történelme I. k. 186. l.

² Vár. jkv. 1554: 522. — 1555: 648. — 1556: 665. — 1565: 102. — 1566: 168.

társai, másfelől Farkashidai Nagy Balázs 1556-ban. Főképen az első következetesen kerüli az ő hangzó használatát, még ott is, ahol azt a mai irodalmi nyelv sem mellőzi.¹

Ellenben a harmadik és negyedik okirat, amaz Megyeri Ferenc adóslevele váradi lakos Király István javára, emez Árpás Pál nyilatkozata, mindkettő 1567-beli, a szegedi nyelvjárás befolyásának nyomait viseli magán.

A nyelvemlékeknek mélyebb boncolgatásába nem bocsátkozom, ezt hozzáértő mesterekre bízom. Ők döntsék el azt is, hogy íme a régi debreceni beszéden is fölismerhető ő-zó sajátosságokat Méliusz prédikációinak, avagy a szegedi telepedőknek, vagy mindkét felől érkezett befolyásnak tulajdonítsuk-e. Nem hiszem, hogy tisztán az akkori városi nótárius egyéni írásmódjára volna visszavezethető az ő-zés használata. Böszörményt és Szentgyörgyöt például mind a két időbeli jegyzőkönyv következetesen Býszermen, Beszermen és Szent Gyergynek írja.

Azzal, hogy ezen adatokat összegyűjtöttem, nyilvánosságra hozom és a szakemberek figyelmét reájok terelem, célomat tökéletesen elértem.

1554. Szent Ambrus nap vtan valo szerdan asz varashazanal debrecenbe mi Kalmar Istwan biro, fwle Balas eskwt biro, gienghe Janos, ferenci Peter, Bakoci Istwan, Nyeki Gyergh, thassi Istwan, Imre deyak, Zyarto Agoston, gergel deak Debrecenyek, es Valkai Jacob szathmari, mikor eszwe giwltwnk volna, Alapodanak meg mi elettenk, Nagy Istwan kozma Palnenak mostani vra, es asz Tamás pap bihori otar mesther asz Anna Aszszonyanak att'afia, ég reszreol, masfel[eol] Kozma ferenc kiwanak mi twlwnk, hog az minemw Egenethlenség w kezettek volna, Isten szerént el egeneseteneok. Erre mi nekwnk ra felelenek, hog az mit vegezenk, wk azon meg Alnak. Ennek eresseghere ket szaz forint ketel alat kezeket be Attak, hogy vala melyk fel bontana, az masik felnek eleszer a ket szaz forintot tartozzek le tenni es vgy Indulhasson törwenyre.

Eleszer wegeztek, hogy valamit Jegruhaba vagy Kozma Ferenc vag Kozma pal feleségeknak Attak, Az nem oszto.

Ez vtan hogy valamelyk Attya hazatwl hazassaganak Ideyen valamit hozot, ki szeren vgyan wagyon, a sem oszto.

Towabba wegeztek, hog az Derek morhat, ami kezen wagyon, es az Adosagot, A kiwel mas tartozik es aztis a kiwel masnak tartoznanak, Kozma ferenc pinkest napyara ele Agya Registrom szerint...

Es ez ele Adot morhabol Az Adosagot kiwel masnak tartoznak, ki twgiak es az maradeka ket fele oztasek minden, az fele Kozma ference, az masik resze Kozma pale.

¹ A második oklevélben sincs még nyoma az őző nyelvjárás hatásának. A *lött* és *vötte* féle alakok csak látszólag ilyenek; ezeket régente nem-őző nyelvjárások is ő-vel ejtették.

Ha penig az ele adasbol ketsegh vagyon, tartozik Kozma ferenc az biro elet hittel meg mondani, hog mindent Igazan eleadot.

Azon keppen ha Kozma ferencnek az aszonhoz mi ketsege leszen, Az ele adasfelel, hitit el veheti Az biro elet, az hitinek penig kell lenni Debrecenbe.

Towabba uegeztek hog az Kozma pal reszenek az negyed resze illeti az asszont, ez okból hog mostan nem az Kozma pal newet uiseli, de ennek felette az melyk rwhayat Kozma palnak szereti, azt el veheti.

Es teccet mi nekenk Isten szerent, hog az Arwa reszet Kozma ferenc az Atyafi tarcha, de Ig hog az Aszszonnalis regestrom szerent twdwa legyen mi az Arwae. Ahol Isten Akarath'abol az germeknek hota tertennek, A ketel meg bomol es törwen meg mwttatya, ha az Arwa része Az Anyat awag attyafiat Illeti. Ezt is vegeztek hog mig Az gyermek Az Anyay daykasagot kiwania: zabad az ania vele, ha kezetwl el Bochattya, de Kozma ferenc tartozik az arwa reszebol Alkolmas kelcheghet Adni.

De ha Az anyai daikasag az Arwanak szwkseg nem leszen, Az attyafi viselie gongiat mindenbe, mind tanetasanak mint twlaidon Az wnnen Magayanak.

Thowaba valami dolog ez elet w kezettek Nag Istwan kezet es Kozma ferenc kezet esset vona, mindent bekasegre szaletottonk ez felwl meg mondot ketel alat.

Jkönyv 1547—1556. 506—508. l.

Memoriale. My Balog Imre Debreceni eskwt biro, Bona deak pesthy, Olgyaj Josa, Nagh Janos zegedj, Was farkas, Albert deak, Kaluger peter, es Kadas Mihal, walliwk es twdasara aggiwk mindeneknek ez lewel rendiben hog mikeppen minket zent Marton nap vtan valo pinteken ezwe gywitettek ez jambor zemelek, fwves (vagy fwres = Fürjes) Mathe thwrj, Zabo pperenc es Kadas Georgy Debreceniek, es farkas hydaj Nagy Balas, kyk közet my eleottwnk illien zerzes leött: Nagy Balas volt ados *twnk* Mehemet Aros teoreknek kilenc szaz negwen for. pezzel; az teorek vötte meg fwres Mathen az ő meg newezet tarsiwal őszwe az adosagot, mely törek engette hat szaz forinttra, az hat szaz forintott raytok meg vötte, mel hat szaz forint felol illien modon zerzettek [szerzédtek, szerződtek] megh my elottonk: kötthe magat Nagy balas erre hogy az minemy harō hazat es öt zeleott neky ez elmwlt napokban bechwltének Varadon azt ő senkinek sohowa nē kötelezy, hanē kötthe my elottonk ez felol meg newezett fwves (fwres) Mathenak tarsaival egetembe il ok allat, hogy ez jőwe ky keletre: kölcheggel legenek az szöleo mywre, ez őszy mywett kediglen ön maga kölchegewel meg myweltetti, es valamit az vr Isten az szölök haznaban aad szwretni — mindenestol fogwa nekyk aggia, ha ky telyk az adosagh mind az hat szaz forint smind az szölökre valo kelcheg, kit ök adandok, jo, az menny ky nē telnek azzal vgian tartozeeek az vtanis az Nagy Balas, es kedweket lellye. Erreis kötthe s köty is magat es az felol meg newezet öröksege-

ket Nagy Balas mindenestol fogwa hogha azon kezbe neky holta törtennek, senki az örökseghhez ne niwlhasson, mig az adossag ky nem telyk, ha nē chak ōk, es chak ezen lewel ereywel magoknak foglalhassak. Towabba ha valahonnan masunnan is jōne valami kezehez, Arrais kötthe magat hogy nekyk szolgaltatta hog az adosag azzal kewesebbollien: az örökseget senkinek nem aggia el se adhassa: ha arossa lenne rija is hirek nelkw semmit ne mywel[jen], es ha el adathneyek valami modonis az arához ō nem nul, ha nem az felol meg newezett fwves Mathenak Zabo ferencnek es Kadas györgynek aggia fel vennj, ha az is törtennek hogy azok valami keppen az kyktól az öröksegeket bechwltek le tennék azon keozben az penzet, Nagy balas fel ne vegye, ha nem fwves (fwres) Mate es az ō tarsay vegiek fell, mig az ō sommaioik ki telyk. lött ez szerzes szent Marton nap vtan valo pinteken Debrecenben 1556.

Erreis kötthe köthe is Nagy Balas hogy az minemy lewelet kezebe aggyuk neky az felol meg newezett öröksegeket, azt az lewelet nekik, tudni mint fwres Mathenak Zabo ferencnek es kadas georgynek kezekhez agga, az kötesnek nagob erősegeert, es ōk is akkor vizontak neky lewelet adnak arrol az lewelrol Nagy Balasnak.

1547—1556. évi jegyzőkönyv 694—696. lapjain.

Laus Deo Ao. 1567. Én Megyery Ferenc Debrecemben lakozo polgar wallom adossa magamatth lenny therwenyben ertewel ez thyztelendew wramnak Kyraly Isthwannak mostan Waradon lakozonak, az nehay Pesty Wasaros Janosnak valo adossagomerth, thyzta es Igaz zam wetes zerenth mynth neky adossa marattham wolt ez mostany Ideoben walo zam wetes zerenth es ados levelem mwttatassa zerenth florenis 665 ftall. mely 665 ftnak az megh fyzetessere en Illyen fogadasth es keotesth *teottem* az en zabad akaratombol mynden nemzetym es attyamffyay akarattyabol hogy az én *wegezeseom* es therwemben raytham el erth adossagomerth senky ez wthan az en *wegezeseom* zerenth ez jambor wramnak Kyraly Istwannak ne arthasson, es senky ezen lewelen walo *Eoreoksegeoth* ew tewle ne kereshesse az en *wegezeseom* es *keoteseom* ellen. Az fellywl megh *Jegyzeoth* *keoteseom* es *wegezeseom* penyglen Igy *leotth* therweny wthan, Illyen thyztelendew es bechywletes wraym eleotth, minth ez Idewben Dwskas ferenc few Byro lewen, thowabba Zabo dauid, Nagy leorync, Bona deak, Jwhos Antal, Pozthometew Andras, Thassy demeter, Kadas Myhaly, Kadas gyergh, Jwhos Isthwan eleotth hogy az en hazamnak feleth ky wagyon cegled wcaban keth rendben egy kapw keoz az keozepy, Ember Myhaly haza egy feleol, az *zeogeleteon* Inneth pyacz feleol az nehay Zabo ferenc haza mellettem mynd *ezeoknek* ertelme es wegezesse ezkeppen *leotth* ez tyztelendew wraynk eleotth hogy az fellywl megk Irth adossagomrah, thwdny [igy] az hath zaz hathwan ewth forynttra, mellyeth therwennyel raytham el erth, Bechywltettem az en hazamnak egyk rendyth Zabo ferenc feleol ew Kegenek: Kyraly Istwannak az kapw keoznek feletwl fogkwa mynd wegyc az egez hazhoz walo zabad feoldewel 550 fterth mynd alattta walo

pynceyewel keth eztendeygh mostantwl foghwan, ha penygk ez Ideo keozbe kytwl Isten otalmazzon walamy thwzes hatalmas mya az en hazamnak wezedelme lenne, tehath wgyan tartozzam en Megyery ferenc az en Jo wramnak Kyraly Istvannak mynd az egez sommatth ez Idew zerenth kez penzzel megh fyzetny mynden okwetes nekwl és perpathwar nekwl. Az maradekya penygh az Bechywlesnek, ky wolna thwdny [így] f 115, aztys ezen keth eztendeore fogadom kez penzzel meg *fizeteom*, ha penigh akkorra keyz penzzel nem lehetne az fyzetes thewlem wgyan azon helyen walo hazamnak rezebeol azon Ideore fogadok erthe *bechywletheom*, thowabba ha en ez fellywl walo fogadasymnak es keotesymnek ez Ideok zerenth az ky walthatassara eleg nem lehetnek ew Keg: Istwan wram wgy byrhassa az neky *Beochyulteteot* hazamath mynth sayath eoreoketh hogy se Kyraly gratiaia se therwennek processwsa se waraswnknak zabadsaga se walamy ok keresesre walo Appellatiom nekem ne haznalhasson Adom az en pechytes lewelemeth mynd perpathwar es okweteseknek ky legyen ellene. Ez lewel *keolth* debrecemben zent Andras napyan 1 decembris. Anno 1567.

1564—1569. évi városi jegyzőkönyv 213—214. oldalán.

Tisztolendo Biro Vram, En ki vagiok Arpas Pal *teszok* illien fogadast az szegeny arwa kepebe Kegielmed előtt es az Szabo Osvart elot aki az arvat tartia Az Boros Pal arvaiat, hogy en az vetement fel arattatom nekie es be hozom az arvanak *kezekoz* adom, Ennek utanna Biro Vram aminemw öröksege vagiō az arvanak mindon gongiat fel *veszōm* es gongiat *viselom* mind addig amedig az arvanak szwkseg *leszon*. Annak utanna ha Vrasagaba akar lenny *legion* amikor *embor* leszen, ha penig arossa tenne hat *penzōmon* enimme *teszōm*, Annak *fōlotte* az *öröksegot* en nem puztitom hanem *epitōm* oztan *elokis* utanna. Ennek Biro Vram kegielmedtul massat varom hogy mikeppen *erezot engom* az *örökseghoz* az arva.

Kis negyedrért ívnagyságú papírlapon; hátulsó oldalán följegyezve későbbi írással: II. 187. 1567. s beillesztve az 1564—1569. évi városi jegyzőkönyv 186 és 187. lapja közé.

ZOLTAI LAJOS.

A MÁLONFEKVŐ.

A Nyr. 1905. évi 335. lapján megjelent Sági Istvánnak egy cikkecskéje a málonfekőről. Evvel kapcsolatban, a kérdés tisztázására, a következőket kell elmondanom.

Az ott felsorolt adatokból ide tartozóknak kell tekintenünk ezeket: A NySz-ban jegyzett *málánfekő*: [noctua; nocteule? larus?]... *malan feküth*, baglyot... (JordC. 94). A Besztercei Szószedetben 1212. szám alatt levő *noctua*, *bagul molon*. Murmelliushan: 1052. *Otus*, *asio Malon fekü*. Mind a három feljegyzésben ugyanazt az egy dolgot találjuk, csakhogy a BSzsz.-ben levő *molon* szó mellől kimaradt a kiegészítő *fekő* szó.

De már az ezután, a Gyöngyösi szótárból idézett adatot: 3165. *Blata animal de nocte enim ambulans: [unde et] lucifuga: pup deneuer: siue malom...* innen teljesen ki kell zárunk, mert a latin részt így kell olvasni: *Blatta, animal de nocte enim ambulans:...* *lucifuga* és az utolsó, magyar szó, kiegészítve körülbelül *malomféreg*, vagy *malombogár* lesz. Itt olyan rovarról van szó, mely éjjeli életet folytat, kerüli a világosságot és szereti a lisztet s lisztes táplálékot. Ilyen a nagy városokban ma már közönségesen ismert *svábbogár* (*Periplaneta [= Blatta] orientalis*) és rokona a *muszkabogár* (*Blatta germanica*). Grossinger magyarázata szerint: *Blatta: magyarul szipoly, lisztmoly, Malomféreg*, németül: *Mehlwurm, die Schwabe, Kakerlak*. Tótul: *Műñičerv, šwab, Knižerc* — Ezt tehát rekesszük ki innen!

Hanem ehelyett vegyük be Földi adatát: *Mályván fekvő: strix accipitrinus*, avval az észrevétellel, hogy míg egyfelől a mályva ide tévesen, valószínűleg tollhibából, vagy helytelen népies hangoztatás alapján került, addig másfelől a meghatározás nagyon jó és szabatos. Ez utóbbi áll különben a Besztercei szószedetről is, amennyiben baglyot jelez, de még inkább Murmelliusról, mert *Asio, Otus* fülesbaglyot jelent.

Hogy a *málonfekvő, málonfekvő, a mál-ból* (= mell) és *fekvő* vagy *fekvő-ből* van összetéve, abban a cikknek igaza van, valamint abban is, hogy a szó baglyot jelent. De már ennek a kérdésnek: honnan, miből ered ez a *málonfekvő* azaz *mellenfekvő* elnevezés, azt a megoldását, hogy »a *málonfekvő* elnevezés abból a babonás hitből veszi eredetét, hogy a kis gyermeknek *mellére fekszik* és véré^t kiszívja«, teljességgel nem fogadhatjuk el. Nem, még azon megokolás után sem, hogy a *málonfekvő*, illetőleg »*Otus, asio* szavaknak, Diefenbach Glossariumában *ohr-, schleiereul, ranswle, kerekvöl* stb. jelentéseit találjuk« s ezeknek latin megfelelőit keresve »azt találjuk, hogy az *ohr-, schleiereul, ranswle* annyi mint *strix*. Finály szótára azt mondja a *strix*-ről, hogy a római nép hite szerint a kis gyermekek véré^t szopta s ahelyett mérges tejet fejt a szájukba (vö. Ovidius Fasti VI. 131—140). Ugyanerre a felfogásra vall Páriz-Pápainál (1801) ez az adat: *striges* éjjeli boszorkányok«.

Ezen megokolás után a merész következtetést csak akkor lehetne elfogadni, ha

1. minden kifogáson felül meg volna állapítva, hogy nyelvünkben a *mál* szó emberi *mellet* is jelentett. A régiségből fennmaradt összetételes adatok azonban azt mutatják, hogy a *mál* nem csupasz, hanem mezzel benőtt *állati* mellett, vagy egész mellső részt jelentett, vagy legalább is azon levő bőrt. Ilyen értelemben találjuk a NySz. szerint a következő adatokat: *farkasmál, hiúzmál, hölgy-mál, nyúl-mál, nyuszt-mál, rókamál, málgereszt*. Hasonlat útján átvitt értelemben jutottak ilyen elnevezéshez termékeny, meleg, délies, szőlőtenyésztésre alkalmas hegyoldalok: *Újmál, rózsamál, ravasz-mál, nagy-mál* sat. De kopár, csupasz, terméketlen, sziklás oldalt sehol sem neveznek málnak. Viszont sehol sem találunk adatot arra, hogy az emberi mellett *málnak* neveznék: »az ő gyenge szentséges mellét

[nem mál-ját] vervén« (CornC. 98). »Mellőket [nem mál-jokat] vervén« (WeszprC. 69). »Mellemlre [nem mál-omra] borult« (Bethl.: Élet 350) sat. NySz. 2:724.

2. Ha valami nyoma akadna annak, hogy népünknel is megvolt vagy megvan a Finály szótárában említett római babona; de ilyenről nem tudunk semmit.

De különben is az állatnevek kimagyarázásában — Herman Ottónak igen helyes megjegyzése szerint — a kiinduló pontot első sorban az állatnak életmódjában kell keresni. Induljunk hát ezen a nyomon. Az a bagoly, melyet a régiek a latin *asio*, *otus* néven neveztek: fülesbagoly. A fülesbaglyok között van egy faj, mely a többitől eltérőleg nem erdős, vagy fás helyeken, hanem nyílt s nagyobbára nedves, mocsáros és apróbb növényekkel benőtt területeken él, fára nem, vagy csak igen ritkán száll; rendesen a földnek szárazabb területein tartózkodik, és pedig mélyedésekben hason heverve, néha — hogy jelenléte kevésbé feltűnő legyen — oldalt feküve lapul a gödröcskék oldalához. Ez a madár, az apró növényzet közt annyira lappangóban tudja tartani magát a hasonfekvéssel, hogy az ember csak akkor veszi észre, mikor hozzá nagyon közel jutva, lépteitől megriadva felrebben s odább száll. Ime a *málonfekvő* név magyarázata. Ez a bagoly az, melyet Földi *Strix accipitrinus*, újabban pedig a szaktudósok nagy része *Asio accipitrinus* néven említ; s erre vonatkozik a régiségben *asio*, *otus* latin névvel együtt jegyzett *málonfekvő*.

De van ennek egy testvérfaja is, amely erdős helyeken tartózkodik; ennek latin neve *Strix otus* volt Linnénél, ma pedig nagyobbára *Asio otus* a leghasználtabb tudományos neve. Ez az *erdei fülesbagoly*, mely ha ritkán is, de leszáll a földre, s amint fel van róla jegyezve, látták a barázdába lelapultan, hogy észrevétlenné tegye magát. Csörgéy Titusz jeles fiatal ornithológusunk értesít, hogy egy esetben a cenki erdő kis tisztásán, elhagyott erdei hangyaboly lapos tetején, hason fekve, sütkérezve találta. Ime tehát erre is rá illik a *málonfekvő* név.

Valószínű, hogy régen a *málonfekvő* általánosan használt név volt, már t. i. ott, ahol népünk e baglyokat megismerhette.

Ma is jobb volna tudományos magyar névül ezt a jellemző nevet alkalmazni s akkor lenne:

az erdei fülesbagoly helyett: *erdei málonfekvő* (*Asio otus* L.);

a réti fülesbagoly helyett: *régi málonfekvő* (*Asio accipitrinus* Pall.).¹

Ezek után azt hiszem megállapíthatnak tekinthetjük, hogy a régiségben a *málonfekvő* a mi közép fülesbaglyainkra alkalmazott név volt, és pedig a fennebb jelzett értelemben. PUNGUR GYULA.

¹ Egyébiránt fel kell említenem, hogy a *málonfekvő* nevet a népszájáról is jegyeztem Zilah vidékéről (Szilágy m.), de a kecskefejőre (*Caprimulgus europaeus*) alkalmazva. Arra is azért alkalmazták ezt a nevet, mert egész nap hason fekve szokott lappangani. Ott különben a réti *málonfekvőt* nem ismerik s még az erdeit is alig.

IRODALOM.

Két filozófiai munkáról.

I.

A lelki életről. Irta Alexander Bernát.

A *Műveltség Könyvtára* című pompás enciklopédiai vállalatból, mely olyan gyorsan elterjedt iskoláinkban s egyéb művelt köreinkben, a második kötet is megjelent; címe: »*Az ember testi és lelki élete*, egyéni és faji sajátosságai. Szakférfiak közreműködésével szerkesztik Alexander Bernát és Lenhossék Mihály egyetemi tanárok. 470 szöveggéppel és 39 műmelléklettel.¹» E gazdag tartalmú kötetben a lelki életről Alexander Bernát ad nagyszabású rajzot, mely épúgy megkap mély és eredeti felfogásával, mint gyönyörködtet szellemes előadásával. Ezen egységes, az egész lelki életet felölelő fejtegetésekből e helyen azt a fejezetet ismertetjük, mely első sorban érdekel bennünket, mert a nyelv és gondolkodás viszonyára derít világosságot.

Értelmi életünket elemezve kétféle tevékenységet találunk. Először is a *szemlélést*; ezzel megszerezvük a világ érzéki képét, mely azonban oly gazdag, oly mérhetetlen sok elemből áll, hogy szinte lehetetlen benne eligazodni. Az eltévelyedés veszélyétől megóv értelmi életünk másik tevékenysége: a szorosabb értelemben vett gondolkodás, mely elsősorban közképek alkotásában nyilvánul s melyet rendszeren *elvont* gondolkodásnak nevezünk. Mind a szemléleti, mind az elvont gondolkodásnak nagy biológiai feladata van, mind a kettő kapcsolatos az emberi élet alapösztönével: létünk fenntartásának és kifejlesztésének törekvéssel. A szemléleti gondolkodás biológiai feladata, hogy megismerjük az egyes dolgokat s ezekből összeállítsuk a világ képét; az elvont gondolkodásé, hogy a képek beláthatatlan tömegét rendezzük, egyszerűsítsük, hogy szükségleteink szerint bánni tudjunk vele. Minél gazdagabb a világkép s minél rendezettebb a sokaság, annál jobban tudunk alkalmazkodni a világhoz és megfelelni biológiai rendeltetésünknek.

Azonban a gondolkodás így sem érte el célját. Egyrészt nem eléggé összefoglaló, mert ámbár a közképek tetemesen redukálják a gondolati anyagot, ez még így is nagyon tömeges; másrészt az elvonnás alig lehetséges, mert ha egy pillanatra sikerül is valamely konkrét szemléletnek egyik vonását gondolatban elkülöníteni a többbitől, csakhamar újra hozzátapadnak egyéb vonások; a gondolkodás így

¹ Az I. kötet a *technika vívmányait* ismertette. Az I. k. tárgymutatójából megemlítünk itt egy különös félreértést: »*venyere*,« mintha a szesz italoknak régi magyar *venyerék* vagy inkább *venerék* neve többes számú szó volna, pedig egyesszám, mint *vidék*, *repedék* stb. Többese *venerékek*. — Mind a két kötetnek nyelve és stílusa aránylag kevés kifogásra ad alkalmat, sőt pl. a műszók használatában itt-ott föltűnő a helyes magyarságra való törekvés, pl. *tárna* helyett *táró*; »a csorga vagy helyesebben a *táró* árka« (1:28). De néhol bizony hibás műszókkal is találkozunk, pl. *tömöntés*, *tömöntési eljárás* stb. »A folyosók nem torkolnak a *külre*« (1:28) stb.

nem szabadulhat a szemlélettől. Az összefoglaláshoz és elvonáshoz, a gondolatok tömegének még nagyobb egyszerűsítéséhez és a szemlélettől való felszabadításához szükséges még valami: a nyelv.

A nyelv szerepét a gondolkodás háztartásában úgy jellemezhetjük, hogy a nyelv rövid jelek rendszere, mely a gondolatok bonyodalmas, nagy kiterjedésű rendszerét helyettesíti. Így helyettesíti a szó a közképet, melynek megalkotása terhes, nem is mindig megoldható feladat. A szó fölment e feladattól: csak jelzi a munkát, melyet mindig csak szükséghez képest kell végrehajtani. Az állat közképét gondolni nehéz feladat, nagyon sokfelét kellene benne összefoglalni; az *állat* szónak gondolása megkönnyíti e feladatot, ennek csak egy részét végezzük: ha szükséges, hogy az állat mozgását gondoljuk, úgy csak ezt az egy jegyet emeljük ki határozottan. A szó teszi lehetségessé az elvonást. Ha hallom e szavakat: *mozgás, szín, hang*, ezeket úgy gondolhatom, hogy nem képzelem egyszersmind azt is, ami mozog, színes és hangos. A szó valóban csak jelzi a gondolatot, mintegy stenogrammája a gondolatnak. — De hogyan lehetséges ez a helyettesítés? A szó csak akkor ér valamit, ha értjük a jelentését, vagyis ha valamely közkép társul vele; e társulás nélkül csak értelmetlen hangösszetétel. Nem ment fel tehát a szó a közkép gondolásától? — A szó minden bizonnyal kapcsolódik a megfelelő gondolattal, de a kettőnek tudatossági foka nem egyforma. A szó hangképe világos és határozott, a vele kapcsolatos gondolat azonban homályos és határozatlan, a tudat félhomályos háttérében marad s csak akkor jut a világos előtérbe, ha valamikép hibát teszünk alkalmazásában. A szó olyformán helyettesíti a gondolatot, mint a papírpénz a maga ércalapját, ennek azonban a valóságban is meg kell lennie valahol.

Ehhez járul egy még fontosabb mozzanat. A gondolat mindig szemléletre támaszkodik. A szemlélet világos, egészen eltölti tudatunkat. Az emlékkép már homályosabb, határozatlanabb, nem tudjuk mindig megfogni, minduntalan idegen elemek is csatlakoznak hozzá; annyi tudatos az emlékképből, amennyi szemlélet van benne. Az elvont gondolat még jobban távozik a szemlélettől; mert az csak elvont gondolat, magunk előtt sem tudatos. Az elvont gondolat a szó által válik tudatossá. A szó, akár mint érzéki hangkép, akár mint emlékkép, mindig szemléletes; de kapcsolatos egy gondolattal, mely a tudat háttérében lappang, s így mihelyt a szó fölmerül a tudatban, tudatossá teszi a gondolatot is. Igazolja ezt számtalan tapasztalat. Ha valamin elgondolkodunk, mielőtt a keresett gondolat eszünkbe jut, valóságos ürességet érzünk tudatunkban; egyszerre világosság támad, azaz a gondolat megtalálta szóbeli jelzését s ezzel tudatossá lett. Íróemberek azt szokták mondani, hogy írás közben jönnek a legjobb gondolatok, pedig csak világosakká lettek a szóbaöntés által. *Docendo discimus*. Sőt egész népek szellemi sajátossága igazolja a fenti tételt; a sokat beszélő népek, mint pl. a francia, nagyon világosan gondolkodnak, míg a szavakban fukar északi népek sokszor homályosaknak látszanak. — De csakis az

elvont és tudatos gondolkodás szorul mindig szavakra; érzékszerveink biztosan eligazodnak szó nélkül is, és elvont gondolatainkat, mielőtt nyelvi formát öltenek, megelőzi a szótalán gondolkodás, a gondolatoknak az a viszonyulása, kapcsolódása, mely a tudat háttérében megy végbe.

Azonban a nyelvvel bizonyos tökéletlenségek is járnak. A szó sohasem férhet egészen közel a gondolathoz, egyetemes természeténél fogva sem simulhat tökéletesen az egyéniséghez; minél mélyebb a gondolat, minél fejlettebb az egyéniség, annál kevésbé fedi egymást szó és gondolat. Sok baj származik abból is, hogy a szavak ritkán vannak egyértelműleg meghatározva, továbbá abból, hogy korábban jutunk a nyelv birtokába, mint a megfelelő gondolatokéba, ami kritikátlan nyelvhasználatra ad alkalmat. E tökéletlenségek felismerése már évszázadokkal ezelőtt egy mesterségesen alkotott, de tökéletes nyelv ideáljához vezetett, melyben megvolna a jelrendszer minden előnye a velejáró hátrányok nélkül. Megvalósul-e valaha ez az ideál?

SZENDREY SÁNDOR

II.

A spekulatív természettudomány alapgondolatai mint az egységes érzetfilozófia rendszere. Írta Simon József Sándor dr. (Budapest, 1904. Az Athenaeum kiadása. XII és 421 lap, ára 8 kor.)

Mikor Goethe Schubarthnak, a német bölcselőnek egyik bölcséleti művét olvasta, így szólt: »Bizonyára kiváló ember ez a Schubarth, sőt egyet-mást jól is mond, ha az ember a maga nyelvére lefordítja.«¹ Így vagyunk valamennyi céhbéli bölcselővel. Simon József Sándor is önállóan gondolkodó, sokféle tudományban jártas, és — fáradhatatlan buzgósággal — számos eredeti bölcséleti munkával gazdagította irodalmunkat. Jelen művében — egyebek közt — ezeket a figyelemreméltó észrevételeket teszi:

»A filozófiára, mint igazán reális és pozitív tudományra, legelső sorban a magyar született. Egyetlenegy filozófáló nép se lát a való lét mélyére oly tisztán s egy se fejezi ki, amit lát, oly határozottan és szabatosan, mint a magyar. A tudós Nyugatnak tudományos nyelvei között csakis a magyar bírja *egyetlenegy* szóval kifejezni a mi *nemtudatos*, *fizikai*, és *tudatos*, *psychikai* működésünknek egymástól olyannyira elütő jelenségét. Csak a magyar ige tudja egymagában is szemléltetni a mi *érzeti* és *képzeti* tevékenységünknek oly ellentétes sajátságait. A magyar ember már nyelvének ily konkrét természeténél fogva is ismeretelméleti spekulációkra született. A magyar gondolkodó már természetes és reális eszejárása miatt is filozófiai vizsgálódásra termett« ... »Van-e a tudományos Nyugatnak a filozófiai gondolkodásban számottevő csak egy olyan népe, amely *egyetlenegy* szemléletben tudná megvilágítani a mi *tárgyatlan*, azaz még *nemtudatos*, és a mi *tárgyas*, vagyis már tudatos létfelfogásunkat?

¹ Eckermann, Gespräche mit Goethe (1829. febr. 4.).

Van-e csak egy is, amely egy és ugyanazon kifejezésnek *kettős* alakjával bírna megérzéskíteni a mi ugyanazon egy érzéki tapasztalatunkban megnyilatkozó *fizikai* és *psychikai* érvényesülést? Akad-e közöttük olyas valaki, aki ugyanazon egy igének kétféle formájával tudná mindig meghatározni minden egyes érzékelésünknek *érzeti* és *képzeti* megnyilatkozását? Meg tudja-e *egyetlenegy* szóval mondani valamelyikök akár látási, akár hallási, vagy más egyéb érzékelésünknek *kettős* jelenségét és valóságát? Átérti-e és átérti-e csak egy is közülök, amit a magyar ember oly világosan érez és ért e *kettős* kifejezéseknek *látok*, *hallok*, *érzékelek* és viszont *látom*, *hallom*, *érzékelem* egymástól oly élesen elütő jelentéseiben?!« (Bevez. 1. és 3.)¹

Azonban — ámbár, tősgyökeres magyar ember létére, tudja a nyelvet, írni is tud és írás közben világosságra is törekszik — ő sem ír mindig világosan. Akárhányszor le kell fordítanunk a magunk nyelvére szavait, hogy megérthessük gondolatait. Mi ennek oka? A bölcsélet bonyodalmas tárgyainak nehezen érthető voltán kívül az, hogy nem kerüli aggodalmas gondossággal mindazt, ami a magyar nyelv lelkével ellenkezik. Lássunk egynéhány példát! — Nem magyarosak e kifejezései:

ide-oda egy fél életen át (III), magy.: ide s tova;

közel két évtizedes (IV, többször is), a közel, a fr. *près de*, a ném. *nahe*, magy. csaknem, majdnem, majd, szinte;

kézzelfogható (uo., többször is), a ném. *handgreiflich*, magy. nyilvánvaló, szembetűnő, tagadhatatlan, teljes, világos;

hangsúlyozom . . . létszemléletemnek tiszta magyar alapsajátságát (V, többször is), a *hangsúlyozni*, a ném. *betonen*, mit *Nachdruck* v. *nachdrücklich reden*, magy. bátran v. egyenesen kimondom, hogy stb., vagy: erősen állítom, hogy stb., fontosságot tulajdonítok neki;

parancsoló következetesség (2), a *parancsoló*, a ném. *gebieterisch* fordítása, magy. kényszerítő, szoros v. vas következetesség;

hamis szemlélet (uo.), a *hamis*, a ném. *falsch* fordítása, magy. helytelen, hibás, rossz; vö. ismerik, mint a rossz pénzt;

hamis szemléleten nyugvó okoskodások maradnak (uo., többször is), a *maradnak* (a német *bleiben*) kifejezés nemcsak németes, hanem fölösleges is; mert ha elhagyjuk, akkor is teljesen érthető a mondat;

egy és ugyanazon (4) és *egy és ugyanaz* (37, többször is), *ugyanazon egy* (4, 50), a ném. *ein und das selbe*, magy. ugyanaz, ugyanaz a, ugyanannak a stb., régiesen és népiesen: azonegy;

élesen elütő jelentéseiben (3 és 4), az *élesen*, a ném. *scharf*, magy. homlokegyenest, nagyon, szembetűnően, teljesen;

akarva-nemakarva (5 és 382), a lat. *nolle velle* v. *nolens volens*, magy. akár akarjuk, akár nem;

¹ De meg kell jegyeznünk, hogy ugyanezt a különbséget megteszi sok más nyelv is, pl. a rokon nyelvek közül a mordvin, vogul, osztják, nem-rokon nyelvek közül pl. a héber, az arab, a mexikói, a grönlandi nyelv. Vog. *älëm* ölök: *älilem* ölöm; arab *ra'aita* nézek: *ra'aituka* nézlek stb.

az efféle érzékelésnek nemtudatos tárgyi része . . . háttérbe szorul és elmosódik (uo.), a háttérbe szorulni, a ném. *in den Hintergrund treten*, nemcsak nem magyaros, de az idézett mondatban a helyes *elmosódik* mellett felesleges is; magy. meggyengülni, elhomályosodni, elhomályosulni, meghátrálni, visszavonulni, el- v. félre-v., leszorulni valahonnan, félre v. hátra állani, hátra szorulni, hátra kerülni v. húzódni; a *háttérbe szorítani* kifejezés pedig, amellyel szintén él (24 és 55), magy. elnyomni, fölülmulni, gyengíteni, legyőzni stb.;

az ilyféle érzékletkifejezés . . . alanyi működést jelent tehát (5), a *jelenteni* nemcsak németes, hanem fölösleges is az előbbi mondatban; magy. az ilyféle érzékletkifejezés tehát alanyi működés;

amelyből . . . kiesett és hiányzik a tárgyi . . . létérvényesülésnek . . . tárgya (uo.), a *kiesett* németes, és az idézett mondatban fölösleges is;

csakis az a tárgy létezik számomra (uo.), a *létezik* a lat. *existit*, magy. van; e kif. pedig: megsemmisülés nem létezik (36) magyarosan így van: megsemmisülés nincs;

a létezőnek miként megy át a tartalma érzékelésünk alkalmával a lélekbe (uo., 12 és 29), az alkalmával ném. és fölösleges, magy. érzékelésünk v. mikor érzékelünk;

a *fiziológiának és filozófiának* (12), a *filozófia* elé is névelő kell; *mindkettejök* (uo.), a *fiziológiáról* és a *filozófiáról* mondja, így is mondja: *mind a ketten* (420) az érzet és a képzetről, holott így csak személyekről mondhatni, magy. mindkettő, mind a kettő;

nagy előhaladásainak (12), az *előhaladás* a ném. *Fortschritt*, *Fortschreiten*, e szóban az *elő* szócskára nincs szükség, mert hátrahaladás nincs, magy. haladás;

előhaladásainak dacára is (uo., többször is), a ném. *trotz*, magy. haladásai mellett is v. ámbár, jóllehet, mindamellett hogy, noha — *legyen ez elektrikus folyamban, vagy . . .* (uo. és 13); a *legyen* nem magyaros, magy. akár elektrikus folyamban, akár stb.

a Plotinosé úgy, mint a Spinozáé (uo. és 39), magy. valamint a Plotinosé, úgy a Spinozáé, v. mind, mind, v. mint, úgy;

ez az egység, amelynek . . . létbe és tudásba kell szétszakadnia (13), magy. létre s tudásra kell kettészakadnia;

e tárgyat ama képzetek által kell meghatároznom (15), az *által* *latinos*, *franciás* és *németes*, magy. képzetekkel;

kizárólagos, kizárólagosan (uo.), a német *ausschliesslich*, magy. csupán, csupán csak, egyetlen;

valamennyien egyszerre . . . érvényesülnek (23), a *légy* testének belső részeitől mondja; *valamennyien* csak személyekről mondható;

egy bizonyos fizikai test (uo.), a ném. *ein gewisser*, magy. valamely;

vált ki . . . idegingereket (uo. és 67), magy. gerjeszt, kelt, támaszt, előidéz;

azt a pszichikai folyamatot, amely a jelenlévő inger által okoztatik (29), magy. azt a pszichikai folyamatot, amelynek a jelenlévő inger az oka;

beismerés (30), n. *Bekennen*, *Bekenntnis*, m. megvallás, vallomás;

tenyéren fekvő (43), a ném. *es liegt auf der Hand* kif. nyomán; magy. érthető, szemellátható, szembetűnő, világos;

fájdalom (45 és 391), magy. sajnós;
ide-odaokoskodások (48), magy. össze-vissza o.;
a szellemi működés belső titkainak magyarázatában éri el a legmagasabb fokát a Sch. filozofálásának homályossága (uo.), németes, magy. a sz. működés belső t. magyarázatában leghomályosabb Sch. f. egyoldalúságának . . . kicsúcsosításaképen (56), magy. befejezéseül, betetőzéseül, hegyibe, koronájául, teljessé tételül;
közelebről megvilágítani (59 és 103), magy. helyesen, jól, kellőképen, pontosan, teljesen;
belátjuk (64), a ném. *einsehen*, magy. átlátjuk;
tudatbeli utánképzése (63), a ném. *Nachbildung*, magy. képmás, másolás, utánozása, vminek példájára való alkotás, visszaidézés;
túlnyomó (114), a ném. *überwiegend*, magy. erősebb, nagyobb, több;
az új atómvonal-feszültségek belépése (161), magy. hozzájárulása;
a fokról-fokra emelkedő atómvonal-feszültségek tényközössége . . . újra teljesen kifejti magát (161—2), magy. elhatalmasodik, felülkerekedik, kifejti erőit, kifejlődik;
tényleg (196 és 388), magy. csakugyan, valóban, valósággal;
magától érthetőleg (227), magy. könnyen érthető, hogy; könnyű megérteni, hogy; természetesen;
emeli (233), magy. gyarapítja, nagyobbítja, öregbíti;
az élettelen test . . . csak mint tömeg (281), magy. tömegben, tömegként, tömegül;
érvényesíti magát (uo.), a ném. *macht sich geltend*; magy. él, ereje van, hat, hatalma, hatása van, működik;
ebben keresendő és ebből magyarázandó (287), magy. ebben kell keresni (v. keresnünk) és ebből kell magyarázni (v. magyaráznunk);
a költői nyelvhasználat . . . joggal beszélhet (301), a *joggal* a ném. *mit Recht*, magy. helyesen, igazán, igazság szerint, jogosan;
anélkül, hogy engedne . . . az igazságból (302, 386), magy. az igazságból semmit sem engedve;
tarthatatlan . . . okoskodás (380 és 402), a ném. *unhaltbar*, magy. erőtlen, gyenge, helytelen, hibás, rossz;
életerős . . . ismeretelméletet sikerül növesztenie (380), az *életerős* a ném. *lebenskräftig*, magy. életrevaló;
feltétlenül meg kell a szemléletben maradnia (386, többször is), magy. okvetetlen m. k. a sz. m.;
ha Descartes . . . egy oly jelrendszert akart (390), az *egy* nem magyaros és fölösleges is;
mindenekelőtt (uo.) lat., fr. és németes, magy. először, először is, elsőben;
matematikailag is kezelhető (uo.), a *kezelni*, a ném. *behandeln*, *handhaben*, magy. bánni vmivel; az orvos nem kezel, hanem gyógyítja a beteget, az idézett kifej. magyarosan így van: m. is fejtegethető;
képzet sorozatok foglalják le a tért (uo.), magy. foglalják el;
boldogoknak érezhetjük magunkat (uo.), magy. boldognak vallhatjuk magunkat, boldogok lehetünk;
e szavainak cáfolata céljából (402), magy. végett;

a tapasztalatnak ... helyes értékelése (uo.), magy. megbecsülése, megbírálása, megítélése;

a természet ... mindent úgy rendezett be (89), a berendezni a ném. *einrichten*, magy. elrendezni, rendezni, intézni, alkotni stb.;

világberendezés (421), magy. elrendezése, rendje a világnak, világrend.

Birtokragos főnevek előtt akkor is él névelővel, sőt olykor még birtokos névmással is, mikor nem szükséges. Például: *Csak a magyar ige tudja egymagában is szemléltetni a mi érzeti és képzeti tevékenységünknek oly ellentétes sajátságait* (1). *Mert az ő szemléletök sötét és elmosódó; az ő nyelvök szintelen és egybefolyó* (uo.). *És micsoda magának a lélkünknek a mibenléte?* (11). *A Kant ezen egyoldalú téridőképzetének hatása alatt s az ő ezen egyoldalúságának mintegy a kicsúcsosításaképen* (56). Így sokszor.

Főlöszleges a meg i g e k ö t ő ezekben a kifejezésekben: *Az anyagnak és az erőnek ... megnyilatkozása* (III), elég: nyilvánkozása, de helyesebb: nyilvánulása. *Csakis e most befejezett rendszeres munkában nyerik meg ... igazolásukat* (IV), a nyerik kifejez. sem helyes, mert átv. ért. nem magyaros; helyesebb: vannak igazolva, v. igazoltatnak. *Minden megújulási jelenség ... az első alakulási folyamatnak megisméltlődése* (292), elég: ismétlődése; vagy: ismétlése. *Ha Descartes ... oly jelrendszert akart megteremteni* (390), elég: teremteni. Így bomladozik és szakadozik meg (397).

A szóösszetétel néha elkerülhetetlen; de nem helyesek — mert kellőképen nem is érthetők — az ilyen erőszakolt összetett szók: *téridő* (50 és többször is), t. i. tér és idő; *téridőforma* (63), t. i. a tér és idő formája; *téridővalóság* (65), t. i. a tér és idő valósága, v. valóságos tér és idő; *összegyűttesség* (50 és 61), t. i. összeség, összetett részekből álló sokaság; az össze helyett az össz helytelen, az egyűttességhez toldva tautológia is; *össztérbeliség* (98); *összfeszültségállandóság* (103); *összfeszültségnyugalom* (125); *életeleven* (64, 65, 377, 388 és 390), a ném. *lebensfrisch*, t. i. eleven; *egyűttességátmenet* (66), t. i. az egyűttesség átmenete; *észező* (383), t. i. az ész ereje; *ellentérbeliség* (94 és többször is), ez a szó és az utána következők kellőképen nem érthetők; *atomvonalfeszültségpár* (97); *ellenfeszültségállandóság* (174); *földsugárellenfeszültség* (203) *feszültségoszloptényező* (217); *atomvonalösszegyűttesség* (334); *össz-; tevékenységátoltság* (377); *tevékenységegyetemesség* (394); *atomvonaltevékenységátmenet* (396); *atomvonalfeszültségátmenet* (397); *lángérzet-tevékenység* (415); *melegségképzettevékenység* (uo.); *hidegségképzetműködés* (uo.); *érzéklétény* (uo.); *összegész* (uo.); *érzettényközösség* (416); *érzetténykölcsonösség* (419).

Gyakran él i d e g e n szóval, még pedig akkor is, mikor jó magyar szóval élethetett volna; ime egynéhány példa: *probléma* (III, és többször is), magy. feladat, kérdés, megfejtésre váró kérdés, kérdés, amelyet meg kell fejteni, tétel; *fizikai* (uo. és többször is), magy. természeti; *pszichikai* (uo.), magy. lelki; *spekuláció* (uo. és 1), magy. szemlélődés; *kritika* (IV), magy. bírálat; *funkció* (uo. és többször)

magy. működés, művelet; de kifejezhető olykor e szókkal is: hivatás, munka, rendeltetés; *herosz* (uo.), magy. hős; *chaotikus* (6), magy. zavaros, zűr-zavaros; *chaosz* (248), magy. zavar, zűr-zavar; *afficiálni* (16), magy. illetni, ingerelni; *transscendens* (10), magy. érzékfölötti, a tapasztalat körén kívül való; *immanens* (uo.), magy. állandó, benne foglalt, benne maradó, vele járó; *hypothesis* (12), magyarul: föltevés, vélekedés, be nem bizonyított állítás v. tétel; *fantázia* (uo.), magy. képzelet, képzelő erő, képzelő tehetség; *specifikusan* (uo.), magy. fajilag, sajátosan, sajátságosan; *objektum* (15), magy. tárgy, dolog, cél; *produktum* (16), magy. eredmény, hatás, mű, termék; *fundamentum* (19), magy. alap; *formulázni* (uo.), magy. kifejezni; *definitió* (29), magy. meghatározás; *actio* (27), magy. cselekvés, működés; *praesens* (31), magy. jelen; *empirikus* (33), tapasztalati; *illuzórius* (36), magy. csalóka, káprázatos, látszatos, hiábavaló; *archimédikus* (48), idézetben, magy. archimedesi; *kontinualis* (340, kétszer), magy. folytonos, folytató, folytatólago; ezt a latinos szót ő alkotta, még pedig helytelenül; *apodiktikus* (72), magy. megcáfolhatatlan, megdönthetetlen, meggyőző, okvetetlen, tagadhatatlan; *modern* (278), magy. divatos, mai, újkori; *reciprok* (290), magy. kölcsönös; *gravitáció* (305), magy. nehézkedés; *vibráció* (272), magy. rezgés; *labyrinthus* (335), magy. útvesztő, zűr-zavar; *centrum* (337), magy. középpont; *kriterium* (414), magy. ismertető jel; *komplikált* (398), magy. bonyodalmas, bonyolódott, küszált; *kohezio* (401), magy. összetartó erő, összetartás, tapadás.

A figyelmes olvasó bizonyára észrevette, hogy az idegen szók amelyeknek helyesírásán semitsem változtattunk nagyon következtelenül — majd magyarosan, majd nem magyarosan — vannak írva, sőt vannak félig magyarosan és félig nem magyarosan írottak is.

Szerzőnk nem, az Akadémia helyesírását követi, de nem is egészen az új hivatalos helyesírást; ez is következtelenség.

Kérjük az érdemes szerzőt, aki oly lelkesen vallja a magyar-nak a bölcselkedésre való alkalmatosságát, valamint más magyar íróinkat és tudósainkat, fejezzék ki gondolataikat és érzéseiket magyar észjárás szerint és ne tegyék túl magukat soha a magyar nép észjárását híven kifejező magyar nyelv törvényein!

BELLAAGH ALADÁR.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Balín, a ragadozó őznek igen elterjedt népies neve (*Aspius rapax*); kiejtésbeli változatai *bolén*, *bolyin*, *boén*, *bain*, *baing*, *balling*, *balind*, *balint*, *bálint*, *polind* stb. (Göcsejtől s a Dráva vidékétől egész Brassóig, sok nyelvjárásban, l. MTsz). Legrégibb adatok a Beszt. és Schl. szójegyzékben: *balin*, *balinhal*. Előfordul egy 1570-i oklevélben is ilyenformán: *Piscem quem ipsi vocant Bwlin* (Oklsz). Kassai szókönyve szerint *Cyprinus ballerus*-t jelentene; ő a *Bálint* névből magyarázza. Herman Ottó a M. Halászat Könyvében, a

mesterszótárban, azt mondja: »*Balin* — Grossinger szerint a német *Waller*, *Wallen*-től származnék, melyből Linné a *Ballerus*-t csinálta volna; ám a német *Waller* a harcsa, holott a Linné *Ballerusa* keszeg s a magyar *balin* is következetesen fehérhal t. i. *Aspius rapax*.« De már a *bolén* cikkben többet s jobbat mond H. O., hogy t. i. »szláv halnév, s a magyar *balin* stb. innen ered«. A szláv halnevek jegyzékében (766. l.) pontosabban megmondja: »*Boliny* (Petényi kéziratában) *Abramis ballerus* L. Mura folyó. Innen a magyar *balin*.« — Ámde még sokkal pontosabban megfelel ez a szlovén szó: *bolen* der *Schied*, *aspius rapax*.« (Pleterschnik szótára. A szlovén szó pedig alig lesz más, mint a német *Wallen*, *Waller*; ez nyilván önt is jelent vagy jelentett az osztrák németsejben, hisz az önnek imént említett *Schied* neve is nyilván azonos a *Scheidennel*, mely tkp. szintén harcsa. *Waller* némely forrásban *dentix*, azaz fogas? l. Schmeller.)

Van azonban egy másik *balin* szó is. Szikszai Nomenclaturájában már az első, 1590-i kiadásban, a 80. lapon azt olvassuk a halnevek közt: »*Balena: Balin*, vag, czet hal». Ezt átvették a későbbi szótárak is (pl. MA., Adámi). Szikszai vagy a korabeli magyar iskolák nyelvszokása talán egyszerűen megmagyarosította ezzel a latin *balaena* hangalakját. Alig hihetjük, hogy tudatosan ruházta át a másik *balin* halnevet — a nagy különbséggel nem törődve — a bálnára. De érdekes, hogy a németek is átvitték régente a *Waller* halnevet a bálnára, a *Walfischra* (középfn. *walre*, ófn. *uualira* sokszor a *balaena* fordítása, s néha meg van tőle különböztetve a »*uual*, cete«; l. Schmeller és Kluge).

PÁL ANTAL.

Ajtó-fél, *ajtófélfa*, *ablakfélfa* (a kódexekből csak a kéttagú összetélt idézi a NySz. és Kassai J. azt mondja 1833. szókönyvében: »*ajtó-fél* a Hegyalján és a többesben *ajtófelek*: postes forum januae, ostii januae«). — Ezekben a *fél* szót mai nyelvérzékünk természetesen a rendes *fél* névszóval azonosítja. Jobb *félen*, bal *felől* s más effélékben a *fél* szó oldalt jelent, s így az *ajtófél* is ajtó-oldal lehetne. De könnyen lehet, hogy az *ajtó-fél* utótagja egészen más szó volt eredetileg s csak hangzásában hasonlított a rendes *fél*hez. Wichmann mostanában állította össze a Finnisch-ugrische Forschungen-ben (III. k.) ezt a szócsoportot: liv *pēl'* árboc, mord. *pāl* sövénykaró, lapp *ballje* sátorkaró, zürj. *bel'* ajtó- és ablakfélfa, finn *oven-pieli* ajtófél, *ikkunan-pieli* ablakfélfa. — Ezt a szócsoportot szépen kiegészíti a m. *ajtó-fél* s megerősíti Wichmann nézetét, mely szerint ez a szó ősrégi finnugor műszó lehetett, támasz, támaszkaró jelentésével.

SIMONYI ZSIGMOND.

Tonvad. Tompa Aranyhoz intézett egyik levelében (május 28. 1858.) így ír: »Azért csak vállald el mind az acél, mind a kova szerepét, fogj középre engem száraz taplót, ki tudja: nem kapok-e majd szikrát? ámbár lánggal égni és *torvadni* nagy különbség (Arany Összes Munkái 11:441)«. A kiadó, Arany László, a *tonvadni* szó

alá a következő jegyzetet teszi: »Vagy *tonvadni*? Nincs tisztán írva s ilyes szót a szótárakban sem talállok. De nem *sorvadni*, mert az első betű világosan *t*.« Ez a jegyzet Arany valamennyi újabb kiadásaiba is belékerült. Ebből következtetem, hogy e szó igazi jelentésével és származásával nincsenek tisztában még irodalmi emberek se, noha megvan a Tájszótárban ez alakban: *tomvadni*. Én azonban ez alakjában ismerem: *tonvadni*; Gömörben is így hallottam, mert oda való tájszó. De úgy hallottam Füzes-Gyarmaton egy öreg embertől, akinek minden ija-fija odavalósi volt, s maga mondotta, hogy ezt a szót már csak az öregek tudják. Mindenesetre érdekes dolog, hogy ez a szó a felvidéken és az Alföld szélén is járatos volt. Tompa is nyilván *tonvadni* alakjában ismerte a szót, mert *m* betűt *r*-nek olvasni nem lehetett volna.¹ Tompa e levele megmagyarázta jelentését, de értelméről teljes fogalmat adnak a következő mondatok: Nem élek, ha *tonvadok* (*ha*, hanem). »Tonvadott a tűz egész éjjel, reggelre lángba borult tőle a csűr.« A pásztorok a mezőn sokszor elteszik későbbre a tüzet, úgyhogy elföldelik s a parázs csak belülről lassan ég, ekkor mondják a gyerekek, aki a tűz körül marad: »Cak tonvadjon az a tűz, vigyázz reá!«

(Beregszász.)

GYÖNGYÖSI LÁSZLÓ.

EGYVELEG.

Nyelvjárástanulmány a tanítóképző intézetekben. Abban a rövid nyelvjárástanulmányi munkatervben, amelyet Balassa József dolgozott ki a Magyar Nyelvtudományi Társaság számára, kellőképpen méltatva van az a fontos szerep, amely új s most már talán lankadatlan erőre kapott nyelvjárási tanulmányaink során a tanítóra vár. »Lépéseket kell tennie a bizottságnak« — mondja Balassa — »abban az irányban is, hogy a tanítóképző intézetekben, az ország különféle városaiban évenként tartandó szünidei tanfolyamokban az a tanár, aki a magyar nyelvet adja elő, külön szóljon e népnyelvi gyűjtésről s buzdítsa hallgatóit, hogy a MNyT. munkásságához csatlakozva vegyenek részt a gyűjtés munkájában.« De előkészítőül ama fontos szerepre, azt hiszem egy-egy szünidei tanfolyambeli előadás talán mégsem volna elegendő. Mindnyájan tudjuk, hogy eleddig nyelvjárási tanulmányaink jó részét lelkes kezdő nyelvészeink végezték, azzal a buzgalommal, mely a fiatal embert jellemzi s azzal a készséggel, amely bizony a legjobb esetben is eddigi tanulmányainak rövid idejére utal. Pedig a nyelvjárástanulmány egy nyelvjárá-

¹ Tulajdonképp se *tomvad*, se *tonvad*. A *v* és *f* se tisztá ajakhang se tisztá foghang, azért az előttük előforduló orrhang se tisztá *m*, se tisztá *n*, s azért ingadozik ilyenkor az írás is. Vö. *kámfor* és *kánfor*, *szenved* és *szemved* (SzékC), *Hanva* és *hamva*, *nimfa*, *szimfonia*: olaszul *ninfa*, *szinfonia*, ném. *ankommen*: *Ankunft* stb. Tompa kétségkívül *n*-nel írta. — Megjegyezzük, hogy Tompa levelének az olvasatát már egy ízben helyreigazítottuk, l. Nyr. 21: 432 és 472.

A szerk.

nak történeti nyelvtana, ilyet pedig, tökéleteset, csak nagy tudás alkothat. A tanfolyamok mellett tehát nagy feladat vár nyelvjárás-tanulmányainkban a tanítóképzőintézetekre.¹

Ámde mindnyájan tudjuk azt is, hogy nagy tudás mellett alapos nyelvjárastanulmányhoz sok idő is kell. S kinek volna erre több alkalmja, mint a tanítónak? Sorsa odaélte a nép közé, ott él évekig nagyok és kicsinyek között, aratáskor és guzsalyasok idején. Amit ma följegyez, évek múlva kijavíthatja. Nyelvjárását maga is beszéli s ha megvan a megfigyeléshez szükséges nyelvtudományi alapja, gyűjthet egy egész életen keresztül. Ha azt akarjuk, hogy minden egyes vidéken megbízható gyűjtők legyen, képezzük ki tőlünk telhetőleg tanító-jelöltjeinket! Hiszen e tekintetben a tanító-jelölt előnyben van a tanárjelölt fölött, mert ezt pályája mihamar a nyelvjárásölő városi életbe viszi.

Tanítóképzőintézeteink tanításterve is szolgálja a magyar nyelvjárastanulmány ügyét. Csak a legújabb tervre utalok ezúttal (vö. Hivatalos Közlöny 1903: 65. l.), ahol a magyar nyelvi rovatban, az I. oszt. magyar anyagának tárgyalásánál hangsúlyozva van, hogy szükséges »a főbb nyelvjárások ismertetése«. Ezt azonban megfelelő segédkönyv nélkül bajos megtenni. S éppen ez az, amire társaink figyelmét még ezúttal egyenesen fel szeretném hívni.

Örömmel láttuk, hogy az új Bánóczi-Weszeley-féle stilisztika² már e nagy nyelvtudományi érdeknek szolgálatába állott. A magyar próza történetének közlése mellett e könyvben 14-lapos fejezet szől (57—70) — a Balassa kidolgozásában — a magyar nyelvjárásokról. Rövid bevezetés után (a magyar nyelvterület ismertetése, a tájszavak fogalma) a nyolc nyelvjárás-terület jellemzését kapjuk e könyvben, mindenütt a nyelvjárások jellemzése után odatéve egy-egy kis népnyelvi szöveget. A szövegek jórésze nyelvőri közlés. Ez anyagnak pontos ismeretét megkövetelhetjük minden tanítványunktól, sőt ezzel kapcsolatban mennél több szövegbe bevezethetjük őket. A leghelyesebb, ha a Nyelvőrből vagy a *Nyelvjárási Olvasókönyvből* (Nyelvészeti Füzetek 4. szám) olvasunk és olvastatunk mennél többet s így tapossuk ki azt az utat, amelyet az említett iskolai könyv vágott a magyar nyelvjárastanulmány iskolai művelésében.³

RUBINYI MÓZES.

A nyelvujtás furcsaságaiból. Simonyi Zsigmond már harmincégy évvel ezelőtt, mikor a Nyr. első két füzetében ismertette Barcafalvi nyelvujtását, rámutatott ennek egy furcsaságára: »Néha azon fogással él, hogy kölcsönzött szóknak magyar etimológiát ad;

¹ Általában nem ártana az ügynek, ha a nyelvjárastanulmányi szervezés munkálataiba bevonnák tanítóképző intézeteink nyelvésztanárait is.

² Teljes címe: Stilisztika és olvasókönyv. A tanító- és tanítónőképzőintézetek első osztálya számára. Írták és szerkesztették Bánóczi József és Weszeley Ödön. Megjelent a poétika s retorika is. Lampel Róbert (Wodianer).

³ Néhol máris követik ezt az eljárást s a növendékek nagy érdeklődést mutatnak, így pl. az Erzsébet-nőiskolában. A szerk.

így eredtetni *diadémát* *diadal-tól*, *labanc-ot* *láb-tól*. És alkot kölesön-szókhoz hasonló hangzásukat, hogy könnyebben legyenek elfogadhatók; így *torz*: *trutz*, *hitelence*: *kredencionális*, *mentence*: *kviet-ancia* (Nyr. 1:98). Újra visszatér Simonyi e különösségre A Magyar Nyelv 1. kiad. 1:255—6. lapján (egészen idézem, mert a most köz-kezen forgó 2. kiadásból ezek a kuriózumok kimaradtak): »Valamint az *ármáda*, *brigáda* szók indították [Barcafalvit] a *csoporda*, *serde*, *hemzserde*, *viárda* képzésére, úgy ragasztotta még más esetekben is az idegen szók végzetét magyar szótókhöz. Így szerinte a *kvietancia mentence*, a *kredencionális hitelence*, a *diplóma erime*, sőt a *diadéma diadéma* a *diad(al)*ból, úgyhogy egészen úgy hangzik, mint az idegen szó [*δια-δῆμα* = körül-kötés]! Az *okodalom* szót is úgy csinálta, hogy hasonlítson az *akadémiához*. Szócsinálóink később is sokszor azon voltak, hogy az idegen szót lehetőleg hasonló magyar szóval szorítsák ki a használatból: *doctor-t* a *tudor*-ral, a *contrôleur-t* az *ellenőr*-rel, a *cigar-t* a *szivar*-ral, a *manír-t* *modor*-ral, a *crayon-t* *rajzón*-nal és *írón*-nal; így keletkezett a *wahlverwandschaft* kifejezésére a magyar *vál-rokonság* (*választó r.* [fajrokság, lelki rokonság] helyett) s több efféle«.

Magam is összegyűjtöttem egy csomót ezekből a nyelvújítási különösségekből s talán nem lesz érdektelen, ha pótlásul itt fölsorolom őket: *bohóc*: *pojáca*, ném. *Pojatz*, ol. *bajazzo*; — *csendőr*: *zsan-dár*; — *ébrény*: *embryo*: — *élc*: ném. *Witz* (a *c* képzőre nézve vö. *bohó-c* és l. NyUSz.); — *elem*: *elementum* (l. Nyr. 26:304); — *görelly* (Jósika szava): *Geröll*; — *gúnyor* (Baróti SzD. szava): *humor*? vö. »*hunyor*: tréfa, jókedv; *hunyorogatni*; *mosolyogni*, *kacsingatni*« Mondolat; — *harsona*, *harsonya*: *púzon* (Ball., *Posaune*, talán volt *púzona* is)? — *henger*: *Zylinder*; — *mákony*: *μυκόν* *mák*? — *ivar*, »elefántcsont« (az *ivalakú agyarról*! Jósika szava, l. Nyr. 27:117): fr. *ivoire* (lat. *eboreus*); — *jóny* (közgazdasági íróknál): fr. *bon*; — *kormár* (Ball.): *Kormoran*; — *körönd*: *rotunda*, *rotonda*, *rondeau*; — *lettár*: *Inventar*; *pincér*: *pincerna* és *Kellner*; — *szigor*: *rigor*; — *szívó-cső* SL, *szívó* Varga Márton: *sypho*; — *szörp*: *Sirup*; — *úrbér*: *urbarium*; — *viador*: *gladiator*, *matador* (ez a spanyol szó tkp. bikaötlőt jelent, lat. *mactator*). — Némely szót nem az idegen szóra való tekintettel alkottak, de a véletlen hasonlóság közrehatott a szónak ajánlásában vagy elterjedésében, pl. *színlel*: *szimulál*, *sugall*: *suggerál*. Néha meg egy-egy jövevényszóba akaratlanul is belemagya-ráztak valami magyar alapszót. Az *éden* szót mintegy édességek honának értették (népetimológia-féle). Az olasz-latin *kupola* szót a NyUSz. a *kúp* származékának tartja. Viszont már régebben is ala-kulhattak egyes magyar szók a megfelelő idegen szó hatása alatt; pl. *bokorból* a *bokréta*, *bukréta*, már a 16. század végén, alkalmasint a *bukéta* szó végét vette át.

Egy másik furcsaságra is rámutatott Simonyi (Nyr. 1:99 és MNy.¹ 1:256): hogy t. i. a nyelvújítók egyes helységneveket alkalmaztak olyan fogalmakra, melyekre némileg emlékeztet a hangzásuk. Így tette köznevekké Barcafalvi az *Alap*, *Szerep*, *Szalavár* (*Zalavár*)

és *Küküllő* neveket. *Szalavárnak* a mentsvárat, menedéket nevezte, *Küküllőnek* pedig a kettős küllőt vagyis körsugarat, tehát az átmérőt (s így aztán *popontnak* a kettőspontot). Későbbi nyelvújítóktól még ezeket említi Simonyi: *Merény*, *Abda* (ábéce), *Irsa* (irodalom), *Percel* (az óra, mert perceg). De megfeledkezett az *örs* szóról, mely nyilván az *Örs* helynévnek köszöni létét (l. NyUSz.); továbbá hogy a *Csány* helységnévvel az erény fogalmát akarták jelölni a nyelvújítók. — Az *Alap* helynévre megjegyzem, hogy török eredetű s tkp. hőst jelent; *Szerep* pedig szláv eredetű és sarlót jelent (tót, horvát, szlovén *srp*), vö. a *Salló* (*Nagysalló*, *Kissalló* stb.), *Sarlósár* helyneveket.

KESZTHELYI MIKLÓS.

IZENETEK.

K. E. Arany János *émed* igéje nem az Aristophanes-fordításban fordul elő, hanem Tamburás öreg úr c. költeményében, Hátr. Versei. 21. Az illető hely így hangzik:

»Emlékezetes néki minden accord;
Egy hang, s feledett régi dalra *émed*.«

Úgy látszik, Kassai J. szókönyvéből vette. Kassai azt mondja (2: 18—9 és 80), hogy *émed* v. *ímed*, (*felémed*, *felímed*) székely szó s a. m. ébred. Lehet, hogy Kassai a régi és székely *émett*, *imett*, *émetten*, *émettem*-(ben)-féle kifejezésekből vonta el, mert ezeket ő így írja: *émedtt* stb. Az *imette* határozót Arany sokszor alkalmazza (harmadik, de első személyről is, rendszeren *i*-vel, de néha *é*-vel is, pl. *émetten* Hátr. Próz. 447), s a TSz. glosz-száriumában azt mondja róla: »*imette* (inkább: *émedte[n]*): ébren, miután vki *felémedt* (ébredt).« Arany még melléknevet is képez belőlük: Mint álom, újra játszik, *imetti* dolgokat (Csaba 3. rész 2: 11). Felocsudtak mámoros álomból krapulás *émetteniségre* (Elv. Alk. 6. én.).

D. K. Azt mondja, *be van hajózva* helyett azt kellene mondani: *behajózták*, mint *bedutyizták*, *bebörtönözték*, *beraktározták*. Amde ha *behajózták* helyes volna, akkor *be van hajózva* szintén helyes volna, ahogy helyesek: *be van dutyizva*, *be van börtönözve*, *be van csomagolva* stb. De az is kérdés, jó-e az a *behajózták*. Már csak jobb és szokottabb azt mondani: *hajóra vitték*, *hajóra szállították*, *hajón van* stb.

Beküldött kéziratok. Balassa J. Két magyar nyelvtan. — Kollányi Ö. A komáromszentpéteri tájszólás. — Jeszenák R. Schalaputra. — Bátky Zs. és Zoltai L. Kandia, Burgundia. — Badányi M. Magyar honosultak. — Bódiss S. Adalék Kadarkut népnyelvéből. — Galambos D. Adatok irodalmi nyelvünk szótárához. — Endrei G. Elindultam menni. — Rubinyi M. Fencsel.

Helyreigazítás. Geleji Katona István Gramatikátskája (NyF. 30. sz.): a 4. lapon felsorolt irodalomból nyomdai tévedés következtében kimaradt Kemény K. Kolumbán értekezése: G. K. I. Gramatikátskájának bírálatos ismertetése, Győr 1900.

A Nyelvtörténeti Szótárt, rendkívül lezállított áron kaphatják a Magyar Nyelvőr előfizetői: 25 koronáért (60 K. helyett); póstautalvánnyal vagy utánvétellel. Tessék a Magyar Nyelvőr szerkesztőségéhez fordulni!

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz-József-part 27.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS NYELVTÖRTÉNET.

Válasz a Századok »Nyelvtörténet« című cikkére.

I.

A *Magyar Oklevél-Szótár* X. füzetének megjelenése után, 1904 október havában több más tudományos folyóiraton kívül a Századokban is azzal a kéréssel fordultam tudósainkhoz: legyenek szívesek szótáramra vonatkozó észrevételeiket, kifogásaikat valamely folyóiratban mielőbb közzétenni, vagy egyenesen velem közölni, hogy a hibákat és tévedéseket a mű függelékében még helyreigazíthassam s így könyvemet ezzel értékesebbé tehessem. A kérésem közzététele óta lefolyt másfél év alatt Szily Kálmán helyreigazításain¹ s Takáts Sándornak a Magyar Nyelv tavalyi és idei évfolyamában megjelent kisebb-nagyobb adalékain kívül tudtommal semmi közlemény sem jelent meg, mely az Oklevél-Szótár hibáival foglalkoznék s mely a tudomány érdekében e mű hasznavehetőségét és alaposságát előmozdítani igyekezett volna.

Kétszeres köszönettel tartozom tehát bírálómnak, Takáts Sándornak azért, hogy bár a tizenkettedik órában, az Oklevél-Szótárnak rövid idő múlva várható befejezése előtt, »Nyelvtörténet« című cikkében² művemre vonatkozó észrevételeit s helyreigazításainak legalább egy részét közzétette. Vajha valamennyi kifogását közzétehetette volna!

Sajnálom azonban, hogy t. bírálóm a szótár keletkezésére, anyagára és forrásaira, céljára és eljárás módjaira nézve is tesz kifogásoló észrevételeket, mielőtt magát ezekről könyvem Bevezetéséből kellően tájékoztathatta volna, s hogy ilyképen helytelen és alaptalan állításokba kellett tévednie s nincsen módjában a műről teljesen elfogulatlan, a dolog minden oldalát gondosan számba

¹ Századok 1904. évf. 8—10. füz.; rájuk vonatkozó észrevételeimet l. a következő évf. 2. és 3. számában.

² Századok 1906. évf. márciusi füzet, 193—213. l.

vevő, tehát igazságos véleményt mondani, ami, nézetem szerint, minden tudományos bírálatnak szigorú kötelessége.

Ez okból származó, de egyéb tévedései miatt is kötelességemnek tartom az igazság érdekében minden fontosabb kifogására észrevételt tenni. Megjegyzéseim épúgy a tárgy szeretetéből fognak folyni, mint az ő kifogásai, s a tévedések kölcsönös kimutatása által csak szótárirodalmunk ügye fog előbbre haladni.

Teljesen egyetértek bírálómmal abban, hogy olyan természetű művet, minő a tőlem rövidség és könnyebb idézhetőség céljából — a parte potiori — *Oklevél-Szótárnak* nevezett szógyűjtemény, csak évtizedek munkájával, »egész sereg történetíró és nyelvtudós vállvetett, közös fáradozásával« lehet alaposan megszerkeszteni. Ez az én eszményem is a nyelvek történeti szótáiról. Ámde mindaddig, amíg ilyen műveket a mi szegényes és szomorú irodalmi viszonyaink között létrehozhatnánk, nem kell-e közzétennünk azt a *nyelvanyagot* is, amit egy-két ember fölkatatott, s nem kell-e közzétennünk akkor is, ha a régi szók *egy részének* értelmezését szabatosan, kifogástalanul megadni nem tudjuk is. Nem akarok szemrehányást tenni, csak egyszerűen tényeket állapítok meg, mikor azt mondom, hogy a csaknem két évtizeddel ezelőtt megindult s tizennégy évvel ezelőtt befejeződött Nyelvtörténeti Szótárnak szóértelmezésbeli hibáit mai napig sem mutatták ki történet tudósaink; hogy e szótár bírálatából máig sem jelent meg az a rész, amely igazán fontos és tanulságos volna, amely a műveltségi szók helyes magyarázatát tartalmazná s amelynek megjelenése elhárította volna az Oklevél-Szótár azon fogyatkozását, hogy jobb tudomás híján kénytelen volt a Nyelvtörténeti Szótár s a régibb szótárak magyarázataival beérni.

De lássuk, hogyan áll a műveltségtörténeti szók ügye a szótárban, mert hisz erről az oldalról szokták a szótárakat történet tudósaink — eléggé nem hibáztatható egyoldalusággal — megítélni.

Kétségtelen dolog, hogy amely nyelvtörténeti szótár a műveltségi szók kifogástalan tárgyalásával dicsekedhetik (de van-e ilyen egyáltalában?), azt rendkívüli, egyetemes becsű munkának kell tartanunk. De vajjon az-e a szótár föladata, hogy a műveltségtörténet minden aprólékos részletében pontos, szabatos és kimerítő legyen, hogy minden ilyen részletről tájékoztathassa az olvasót? Szerény nézetem szerint a szótár első sorban a nyelvtudomány szolgálatára való. A *nyelv* életét és fejlődését akarjuk benne mi, nyelvészek, legjobb tudásunkkal megrajzolni. A szók műveltségtörténeti tar-

talmára nekünk csak annyiban van szükségünk, amennyiben ez a nyelv szókincsének teljesebb megértéséhez, a szók változásainak s a szólások keletkezésének magyarázatához okvetetlenül szükséges. Hogy csak egy-két példát említsek, a nyelv története szempontjából a *ház* műveltségtörténeti oldalára nézve például elég annyit megtudnunk a szótárakból, hogy a *ház* emberi lakásul szolgáló épületet, illetőleg ennek egy-egy szakaszát jelenti és jelentette; hogy minő volt a legősibb ház s hogyan fejlődött századokon, ezredeken át a mai húszemeletes amerikai házakig, arra nézve ki fog a szótárakban keresni fölvilágosítást? Hogy a *forint* és *krajcár* századról századra minő értéket képviselt, annak kifejtését és föltüntetését a szótárban fogjuk-e keresni? A mai *hatos* szó jelentését, amely krajcárban hosszú időn át 10-et, ma fillérben 20-at jelent, a magyar pénz történetével kell ugyan a nyelvésznek is megmagyaráznia, de az értékek változásának sok részlete a *nyelv* megértése szempontjából lényegtelen s ezek, nézetem szerint, nem is valók a szótárba. Takáts érdekesen fejtette ki nem rég,¹ hogy a *sztromga* szó a XVI. és XVII. században bizonyos pásztoradót jelentett; kimutatta, miben állt s idő folytán mint változott ez az adónem. Én azonban azt hiszem, szótári szempontból helyesen járok el akkor, ha e művelődéstörténeti fejtegetés eredményéből a szó értelmezéseül ennyit iktatok munkámba: »bizonyos fajta pásztoradó, bárányhuszad a XVI—XVII. században«; az adónem mivoltának szabatosabb megértésére nézve pedig az említett értekezéshez utalom az olvasót. Szótárra nézve az sem lényeges dolog, hogy a *násfá*-nak szabatosan minő ékszer volt a jelentése, láncra kötve nyakbavetőnek, mellen vagy homlokelőn hordozták-e. Bírálóm pedig e szó értelmezéseért is megró. Azt állítja, hogy magyarázatom (inauris, monile; ohrgehänge, halskette) »találomra mondott megfejtés«. Legkevésbé. Egykorú ember, Molnár Albert mondja a násfát *inauris*-nak. El nem képzelhető, hogy Molnár ne ismerte volna a násfát s ne tudta volna jelentését. A *násfá*-nak fülbevalót is kellett jelentenie. A »nyaklánc« értelmezés Czuczor-Fogarasi és Ballagi szótára nyomán történt, azonban az általánosabb jelentésű *schmuck* is ott áll értelmezéseim között s ezzel, meg a másik két külön ékszernemmel szótári célból eléggé kielégítően és helyesen értelmeztem a szót. A részleteket nem szótárban, hanem az ötvösművesség történetében, vagy tárgyi

¹ L. Magyar Nyelv 1906. évf. 22—29. l.

lexikonokban fogja a józan olvasó keresni. Bírálóm megró azért, hogy a *tercelán*-ról csak ennyit mondok: »texti species; eine art stoff«. Ez nem kielégítő értelmezés, úgymond, mert a *tercelán* »a legfinomabb, arannyal és ezüsttel szőtt selyem szövetet jelentette« (Száz. 207. l.). Szép, aki tudja; de szótárból akarunk-e ilyen aprólékos ipartörténeti dolgokat is megtudni? Lám, Godefroy, a nagy francia nyelvtörténeti szótár¹ szerkesztője, akitől szerény magyarázatomat merítettem, szintén nem mond többet s nyilván nem is akar többet mondani, mint »espèce d'étoffe«. Sapienti sat! Elszédülök attól a rengeteg aprólékos gazdaságtörténeti tudástól, szövetek színének, gallonok, rásák, csimazinposztók, remeknadragok miknek alapos, részletekig ható ismeretétől, melyek nagy részéről eddig nemcsak én, de Takáts Sándoron kívül történettudósaink sem tudtak. De, Istenem, mindezt a szótárból akarják megtudni műveltségtörténetíróink? Én csak annyit tudok, hogy nekünk a nemzeti élet minden ágára kiterjedő, összefüggő és áttekinthető műveltségtörténetünk — nem rajtam múlt — nincsen, sőt alapos, kimerítő monografiánk is kevés van. Nagyra becsülöm azt is, amit érdemes történettudósaink e téren eddig alkottak; de viszont igazságtalan és képtelen kívánságnak tartom, hogy ezeknek a műveltségtörténeti, gazdaság- és iparfejlődési részletkérdéseknek megoldását — levéltári kutatások alapján! — szegény nyelvészek-től, szerencsétlen szótáríróktól várják.

Ha ilyen részleteket kívánunk a szótártól, akkor nem évtizedek, de századok kellene, amíg a rengeteg levéltári anyagnak történettudósainktól is ismeretlen tömegét áttanulmányozván, a régi magyarság minden szavát és kifejezését *tárgyilag* is alaposan megvilágíthatjuk s elérjük azt, ami — elérhetetlen.

Szótáram fő céljának a régi nyelvkincs ismeretlen adatainak hű, megbízható, pontos és világosan szerkesztett összeállítását tartottam. Értelmezéseket csak ott és úgy adtam, ahol és ahogyan csekély tudásommal adhattam. Minthogy a műveltségtörténeti szók nagyobb részének értelmét nem állt módomban saját nyomozásaim alapján határozni meg, be kellett érnem az egykorú szótárak, vagy a Nyelvtört. Szótár magyarázatainak átvételével. A szótár különböző szakbeli használatától várom az előttem ismeretlen értelmű szók magyarázatát, az ismereteim alapján értelmeztettek helyes,

¹ Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle. Párizs, 1881—1902.

szabatos megvilágítását. Fő dolognak a nagybecsű anyag mielőbbi közzétételét véltem, hogy az minden szakbeli tudósnak rendelkezésre álljon, hogy aztán vállvetett munkával folyton kiegészíthető és kellően helyreigazítható legyen. Sok-sok ilyen részletgyűjtemény kell nekünk nyelvészeknek összeállítanunk, míg a közzétett anyagnak minden oldalról való megvitatása, kibővítése és megvilágítása után nyelvünk régi szókincséről emberileg tökéletes képet alkot-hatunk.

Azt hiszem, az elmondottakkal megfelelttem arra a gáncsra is, ami ellen szótárírónak, a józan észre hivatkozván, védekeznie sem kell, hogy az Oklevél-Szótár »kimondhatatlanul hiányos« (Század. 197. l.). E részben csak szótáram keletkezéséről kell egyet-mást helyreigazítólág elmondanom.

Az Akadémia szükségét érezte annak, hogy a legrégibb oklevelekben ismeretlenül rejlő magyar szókincset a tudomány, első sorban a nyelv tudomány számára *lehetőleg mielőbb* hozzáférhetővé tegye, minthogy e nyelvi anyagból a Nyelvt. Szótár jóformán semmit sem adhatott közre.¹ Elhatározta tehát, hogy a Szamota Istvántól *néhány év alatt gyűjtött*, aránylag kevés, de nagyértékű anyagot is szótárrá dolgoztatja s e földolgozással 1896-ban engem bízott meg. Ezek a Szamota-féle adat-kijegyzések nem egészen »meghatározott részét« teszik a levéltári anyagnak, amint bírálóm véli (Század. 196. l.). Ennek következtében az sem való, hogy az én saját gyűjtésem »sehogysem illik a Szamota-féle anyaghoz«. Nagyon csodálkozom azon, hogy bírálóm, a *tárgyismeret* fontosságának hangoztatója, a szükséges tárgyismeret nélkül mond itt egyszerre két alaptalan véleményt is. Szamota nem csak az oklevelekből gyűjtött. Tudnia kellene ezt egy történetírónak, hiszen Szamota a tihanyi apátság alapító leveléről szóló tanulmányában,² továbbá Murmelius kiadásában pontosan beszámol anyaggyűjtése forrásairól, s ezek közt megtalálhatta volna bírálóm az Orsz. Levéltár Nádasdy-féle részét, az Urbariumokat, a Táblai Ügyvédek Iratait is, stb. Szamota elkalandozott gyűjtésében egészen 1684-ig s tisztán magyar nyelvű régi iratokból is jegyeztetett. És épen ebben a körülményben leli magyarázatát az, hogy magamnak is gyűjtenem kellett az ő anyagához. Mikor ugyanis a szerkesztésben Szamota adatainak ellenőrzésére került a sor, míg egy-egy

¹ Egyrészt azért, mert a szerkesztői féltek fölhasználni történetbúváraink hibáktól hemzsező oklevél-kiadásait. A szerk.

² Nyelvtud. Közlemények XXV. k. 165. l., a különnyomatban 37. l.

kétes helyet megtalálhattam, a sűrűn összerótt, terjedelmes, olykor kötötté vastagodó urbariumokban az érdekesebbnél érdekesebb, fontosabbnál fontosabb, de Szamotától kijegyzetlen régi szóknak és kifejezéseknek olyan tömegén kellett végighaladnom, hogy ezt az elem táruló ismeretlen és nagybecsű nyelvanyagot a tudomány számára tovább is elrejtve hagynom, erkölcsi lehetetlenség volt. Többet végeztem tehát, mint amennyi kötelességem volt, s míg ezzel a Szamota-féle anyag jellegén semmi változást nem okoztam, régi nyelvünk ismeretének — azt hiszem — csak szolgálatot tettem.

Azt is szememre veti a bíráló, hogy én legnagyobbreszt a Gazdaságtörténelmi Szemlében, a Magyar Nyelvőrben s egy-két monografiában, tehát *nyomtatott* munkákban — ezt kétszer is hangoztatja — megjelent magyar szókat s néhány urbarium anyagát szedtem össze. De hisz a nyomtatott munkák anyaga is levéltárakból való, s közlők közt nyelvészeket, történettudósokat, magát Szamotát, sőt Takáts Sándort is ott találjuk. Csak nem akarja bírálóm e hangsúlyozott szemrehányásával azt mondani, hogy mihelyt valamely levéltári adat — még ha az ő közlésében is — nyomtatásban lát napvilágot, eo ipso megbízhatatlanná vált? Nekem szomorú tapasztalataim vannak ugyan főkép a történettudósoktól származó adatközlések megbízhatóságára nézve,¹ s ha Isten erőt, bírálóm engedelmet ad arra, hogy régi szókinszünkéből még egy gyűjteményt közvétegyek, csupán olyan adatokat fogok e szótárba fölvenni, melyeket a magam szemével láttam, magam kezével jegyeztem ki. De mondhatom, hogy másod kézből, sőt Szamotától való idézeteimben is oly nagy körültekintéssel és aggályossággal jártam el — az Orsz. Levéltár tisztjei sokat szólhatnak erről — hogy, ha egyébben nem, e tekintetben bizonyára nagy haladást mutat könyvem ahhoz a munkához képest, amelynek pótlékaül készült.

Kifogásolja bírálóm, hogy a régi magyar szók latin értelmezéseül nem az oklevelekben és urbariumokban előforduló latin kifejezéseket használom. Igaz, hogy a régi magyar szóknak legszabatosabban ezek a középlatin kifejezések felelnek meg. Ámde ezzel az eljárással legtöbbször csöbörbül vödörbe jutnánk, mert e latin kifejezések nem általánosan ismeretesek, külön szótár nélkül maguk sem érthetők. Szerkesztői munkám közben magam is sok-

¹ L. »A nyelvemlékek közlése módjáról« tartott fölolvasásomat, Nyr. 1906. évf. 62—74. l.

szor tapasztaltam a szótárírásnak azt a legnagyobb nehézségét, melyet megfelelő egyértékes szók és kifejezések híján az idegen nyelveken való szabatos értelmezés okoz. Sokszor tehát be kellett érnem körülírásokkal is. Azok a középlatin egyértékes kifejezések azonban legnagyobbbrészt úgyis megvannak magukban a különben is latin idézetekben.

Bírálom a fentebb tőlem is aláírt állításának ellentmondva, a 197. lapon azt veti könyvem ellen: nagy hiba, hogy az Oklevél-Szótárt »nem történész, nem levéltárakban forgott ember, hanem nyelvtudós szerkesztette«, mert olyan hibákat, amilyenekbe én estem, »historikus sohasem követhetett volna el«. Bármennyire tisztelem történettudósainkat, mégis azt kell mondanom, hogy elkövettek volna az én hibáim helyett másokat, sőt — hacsak valamennyi történettudós nem egyesült volna szótáram megírására — elkövettek volna az én hibáim közül is jó néhányat. Bartal Glossariumát történetíró is átnézte, s bírálom mégis mennyi tárgyi hibát tud belőle csak úgy futólag is kimutatni. Az én művemet is csaknem elejétől végig átolvasta kefelenyomatban egy nagynevű történettudósunk, s ezen önzetlenségeért és számtalan útbaigazításáért örök hála-ra vagyok kötelezve. De a történettudomány óriási mező, minden részletében egy-egy ember egyaránt jártas nem lehet, s még amiben jártas is, könnyen megtévedhet. Hogy minő hibák kerülnének a szótárba, ha bírálom szerkesztené, arról csak néhány tanulságos példa szóljon. »A magyar sóvágók régi műszói« című, néhány lapra terjedő cikkében bírálom, levéltári adatai alapján, egyebek közt a következő régi magyar szókat állapította meg: *bankó-só*, *darabó*, *darabó-só*, *vésmás*, *vésmás-só*, *fogzó-vas*. A *bankó-só*-ra, *darabó*-ra és *darabó-só*-ra egyetlenegy közvetlen levéltári adatot sem idéz, hanem egyszerűen *maga alkotja meg őket* a levéltári iratok következő latin kifejezéseiből: »*multis bankonibus opus habeo, integros bankones salis mittat*«; »*in darabones redacti sales*«, »*duas bulgas darabonum*«. E levéltári helyek középlatin szavaiból, jobban mondva e latinosított magyar szókból *bankó*, *darabó* régi magyar szókat megállapítani époly nagy botlás, mint ha a magyarországi latinság *huzarones*, *jobagiones* szavai alapján azt mondanók, hogy a huszárnak és jobbágnak régi magyar neve *huszáró* és *jobbágyó* volt! Hogy e bányász-műszók, ha magyarul egyáltalában előfordultak — mert ezt, mint mondtam, egyetlen adat sem igazolja — csupán így hangozhattak: *bank-só* és *darab-só*, azt nyelvész előtt bizonyítani sem kell. — A *vésmás*-t,

vésmás-só-t azzal magyarázta Takáts, hogy »az eltörött vagy a hibás só helyébe a sóvágóknak *mást* kellett *vésni*ök, azaz *vésmást* kellett adniok«. A régi kifejezésnek valóban a *más* szóból s egy igéből kellett származnia, ez az ige azonban nem *vésni* (hiszen csak nem vésték a sóvágók a sót, mint szobrász a márványt!), hanem *vetni*, a szó tehát e fölkiáltásból keletkezett: *vess mást!* Ezt ama tárgyismeret alapján, mely bírálóm szerint csak történet-tudósok tulajdona, nem is lehetett volna másként magyarázni, hiszen egy XVI. századi jelentésből a cikkíró maga idézi a következő latin helyet: »sales quos vocant Zamsoo . . . et eorum loco *alios subjicere* iubet, quos *wesmas* vocant«. Ha annyira le nem nézné bírálóm a szótárakat, Ballagi Móról megtudhatta volna, hogy e szó ma is él s *vesmás*-nak vagy *vesmáskőso*-nak hangzik. Lám-lám, a tárgyismeret büszke paripája is mekkorákat botlik néha! — Hát a *fogzó-vas* mi istencsodája lehet? Ha volt valaha ilyen szó a régi nyelvben, hát az csak fogzásban levő vasat jelenthetett volna. (Vö. *fogzom*: dentio; *fogzás*: dentitio MA. PP.) A tévedésnek — ami bizony csak tárgyismerő történettudóssal eshetett meg — igen egyszerű a magyarázata. A régi iratban kétségtelenül *fogho-vas* áll, a régi *h* pedig sokszor nagyon hasonlít a *z* hez.

E hibák mindazonáltal nem kerültek bele a Magyar Nyelv márciusi füzetébe (107—114. l.) megjelent cikkbe, mert mi nyelvész szerkesztők, hogy külön helyreigazítuunk ne kelljen, egy-egy tollvonással egyszerűen eltüntettük őket. A végzet azonban úgy akarta, hogy bírálóm egyéb természetű s alább egyenkint sorra kerülő tévedései közt bírálatában is elkövessen egy ilyen tárgyismerő baklövést (őseink tudvalevőleg lőtték a *tárgyat*), amelyet Nagy Gyula, a Századok szerkesztője — csak nem irántam való jóindulatból? — meghagyott a bírálatban, de teljes alapos-sággal mindjárt helyre is igazított. Bírálóm fölfedezése szerint ugyanis őseinknek egyebek közt egy csodálatos, borból készített csizmájuk is volt: *bor-szekernye* (207. l.)! Ha Takáts higgadtan, történetíróhoz illő igazságszeretettel bírálta volna művemet s nem vadász árkon-bokron keresztül csak hibákra, ilyen vadat sohasem — ejthetett volna. Nagy Gyula jól gyanítja: a *borszekernye*-t egyszerűen *börszekernye*-nek kell olvasni.

Mind e hibákat nem azért adtam elő, mintha velük a szótárambeli értelmezéseknek szakismeret hiányából származó hibáit igazolni akarnám, hanem egészen más okból. Figyelmeztetni akar-

tam első sorban nyelvészeinket, de történettudósainkat is, hogy Takáts Sándornak egyébként igen érdekes műveltségtörténeti elmefuttatásaiban, sőt komolyabb, folyóiratbeli cikkeiben is az én — talán nem épen alaptalan — megfigyeléseim szerint nem mind arany, ami fénylik. Én eddig is nagy óvatossággal vettem át, amit nyelvtörténeti közléseiből az Oklevél-Szótárban találni, de ezek után még tárgyi, tehát szakbeli kifogásaival szemben is tamásnak kell lennem. Hogy nem ok nélkül, azt még erősebben igazolva találja majd az olvasó, ha a szótáram egyes cikkeire tett észrevételeit is végigtárgyaltam.

Most csak egy általános észrevételéről akarok még szólni, amelyből szintén kírí a tárcaírói alaposság. Bírálóm azt meri állítani, hogy a szótár lehető teljességével sem sokat törődtem, mert még azokat a szavakat sem vettem föl *címszóknak*, amelyek »különben az idézett adatok közt hol itt, hol amott magában a szótárban föltalálhatók« (209. l.). Lássuk, mennyire alapos ez a kifogása is.

A *bérc* és *berek* szók adataiból külön *címszóként* kellett volna fölvennem a következőket: *bíboros bérc*, *temérdek bérc*, *kies berek*, *tiszta berek*, *berek melléke*, *körtvélyes berek*, *vágott berek* stb. Bírálónknak a szótár, sőt a *szó* mivoltáról sincs tiszta, alapos fogalma. Hiszen az efféle kifejezések csak nem jelentenek külön, önálló fogalmat, külön összetett szókat? Már pedig a szótárban külön cikket csak az ily természetű kifejezések érdemelnek. Ha bírálómnak igaza volna, akkor *kis bérc*, *nagy bérc*, *fekete bérc*, *kemény hús*, *puha hús*, *elszózott leves*, *elhajított sulyok*, *alaptalan bírálat* mind-mind külön önálló szók volnának s nem csak a Századokban, hanem a szótárban is külön cikket érdemelnének. Ha az efféle jelzős kifejezéseket, melyek önálló fogalmaknak teljes biztossággal nem tekinthetők, mind külön-külön cikkeiben tárgyalná a szótár, terjedelme háromszor akkorára nőne, anélkül hogy anyagban és értékben valamit is gyarapodott volna.

Ha bírálómnak igaza volna, akkor a kútnak, illetőleg forrásnak a régi magyar világban a következő *fajtáit* lehetne kimutatni az Oklevél-Szótár adatai alapján: *sötétlkút*, *szűzkút*, *sároskút*, *szamárkút* stb. Hát még a fáknek? Mily gazdag képe tárul eléink e részben is őseink fogalomvilágának! A fák között voltak *ritkafák*, *csonkafák*, *gyöngyösfák*, *feketefák*, *szépfák*, sőt *esküdtek* és *táncosok* is akadtak köztük. De nem akarok műveltségtörténeti tárcát írni. A körtére vonatkozó régi kifejezések közül is külön cikket, külön

címszót — minden szótáríró tudja — csak azok érdemelnek, amelyek valósággal fajokat jelentenek. Növénytudósainkhoz fordulok tehát: *körtefajok* nevének tartják-e ők a következő régi kifejezéseket: *gyakor körtvély, hetes körtvély, ikres körtvély, kikellő (?) körtvély, farkasakasztó körtvély,*¹ *gyöngyös körtvély* stb. Vagy hogy hasonló észjárással bírálom *stb.*-jét kissé szétbontsam, ezek: *kétágú körtvély, köben álló körtvély, magas körtvély* stb. A feleletet egy részükre meg merem adni magam is az én egyszerű eszemmel. A fölsorolt kifejezések az Oklevél-Szótár adatainak tanúsága szerint nem inventariumokból, nem várak, kastélyok élestarainak lajstromából, hanem határjáró leírásokból valók. Ezt észrevette volna mindenki, láttam és tudtam én is, de észrevennie kötelessége lett volna egy bírálatot író történettudósnak. Mármint, ha egy határleírásban pl. *ikres körtvélyről, hetes körtvélyről, gyakor körtvélyről, gyöngyös körtvélyről, farkasakasztó körtvélyről* olvasunk, körtefajokat — majd azt mondtam fajkörtéket — kell-e bennük rögtön fölfedeznünk? Én úgy fogtam föl a dolgot, hogy azokat a határban talált *fákat* ikresnek, hetesnek nevezték, mert két vagy hét szembetűnő águk volt; gyakorinak, mert ama bizonyos fának ágai a rendesnél sűrűbbek voltak; gyöngyösnek, mert fagyöngy volt rajta; farkasakasztónak, tán mert egy letörött ágában valamikor egy farkas fönnakadt volt — ki tudná megmondani? — és így tovább.² Szóval semmi okom és bátorságom nem lehetett arra, hogy azonnal körtefajokként külön cikket szenteljek valamennyi hasonló kifejezésnek, hisz a magyar ember a gyümölcsöt tudtommal nem fájának esetleges alakjáról mijéről, hanem magáról a gyümölcscről, ennek alakjáról, színéről, ízéről, érése idejéről stb. szokta rendesen elnevezni. A Takátstól fölsorolt kifejezések közül csak igen keveset lehet valósággal a körte régi fajneveinek tekinteni, az imént kifogásoltam régi elnevezéseket pedig részemről csak akkor fogom valóságos fajneveikül elfogadni, ha bírálóm erről kétségtelen bizonyítékokkal meg tud győzni.

Ami bírálómnak az egyes szókra, illetőleg szótári cikkekre vonatkozó részletes kifogásait illeti, az összesen 54 cikk ellen

¹ E részben a Budapesti Hirlapbeli tárca (1906. márc. 28) alaposabb a Századoknál, mert a Századokban hibásan *farkas-szakasztó körtély* áll.

² A *farkasakasztó körtvély* úgy is keletkezhetett pl., hogy magát a helyet, ahol állott, már előbb *farkasakasztónak* hitták. Egy 1424-i oklevélből csakugyan van ilyen idézetünk: Primo incepissent in loco *Farkasakazto*. A helyet pedig — ki tudja? — tán azért nevezték el így, mert ott *farkasakasztó* vagyis farkaskelepec volt föllállítva.

tett észrevételek közül mindössze *tizenkettőt* találtam olyat, amelyben igazat kell adnom neki. Köszönöm ezeket is. De hogy e hibáimat elismerem s hogy a rájuk vonatkozó helyreigazításokat szótáram függelékébe, a »Pótlások és javítások« közé fölvenni szándékszem, korántsem azért teszem, mintha bírálóm fejtegetéseiben és adataiban föltétlenül bíznam, hanem csak azért, mert megcáfolni, illetőleg ellenőrizni egyelőre nem áll módomban. A fentebb elmondottak után, azt hiszem, nagy okom van arra, hogy e helyreigazítások megbízható voltaért a felelősséget ő reá hárítsam. A többi 42 cikkre tett kifogásai vagy kellő alap nélkül valók, vagy csak új oldalról, új adatokkal világítják meg az illető szókat, anélkül, hogy értelmezéseim helyességét megdönténék.

Ezekről a következő alkalommal.

ZOLNAI GYULA.

A REGÖS ÉNEK.

Főolvasás a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 1905 április hó 18-án.

II.

A *beköszöntőre* a *bebocsátást kérő mondóka* következett. Ez azonban, összevetve a változatokat, s a későbbi hozzáköltésnek tekinthető dunántúli jelmez-leírásokat és a székely változatok triviális fenyegetését mellőzve, csupán erre a három rövid sorra zsugorodik össze:

Bébocsátsz-e, jámbor gazda?

Ha bébocsátsz, itt maradunk,

Ha nem bocsátsz, azt sem bánjuk.

Megkapván belőlről az engedelmet, a regösök a házba léptek, és itt, azt hiszem, egyenesen a *szarvasének* került sorra. Ennek helyreállítása még sokkal nevezetesebb tanulsághoz juttat, mint a beköszöntőé. Ezt a részt sem a dunántúli gazdag hagyomány, sem a székely közlések alapján nem lehetett volna beiktatni az ősi szövegbe, ha egy szerencsés körülmény meg nem segített volna; ugyanis a dunántúli szarvasének változataiban a szarvasról az van mondva, hogy *tolakozik* vagy *torlászcodik*, *tollászcodik*; pl.

Kis-Görbő: *Amott keletkezik egy fekete felhő,*
Abban tollászcodik¹ csodafüű szarvas.

Zala-Szántó: *Amott keletkezik egy fekete felhő,*
Abban tollászcodik¹ csodatevő szarvas.

¹ S.-nél hibás helyesírással: tollázkodik.

Mihályfa: *Amott keletkezik egy fekete felhő,
Abból tolatkozik csutafülű szarvas. Stb.*

A *tollázkodik* szót mindenki érti, nem kell hozzá magyarázat. Kétségtelen, hogy ezt a szót csak madárra lehet alkalmazni, szarvasra nem. Honnan kerül hát ez a szó a szarvasénekebe? Itt nyilván egy madárnak kellett lenni, mely a felhőben tollázkodott. Ilyen madarat ismerünk a germán mítoszból, ahol a sas ül ugyanazon felhő tetején, melyről a mi szarvaséneünk emlékezik. Ez a felhő, a folklóre úgynevezett világfája vagy időfája, a mi népünk hagyományában is élt valamikor. Erre vall az a kis rejtvény, melyet az Arany-Gyulai-féle népköltési gyűjtemény (2:371) közöl:

Töve tengerbe,
Levele Lengyelbe,
Ága-boga Jeruzsálembe. (Megfejtése: *folyó.*)

Vö. Kálmánynál (Szeged népe. III. 188):

Tüve tengörbe,	Ága-buga hajlik
Levele Lengyelbe,	Jeruzsálembe.

(Megf.: *a nap, mikor gyün föl, hát a sugarai, az mindönfelé láccik.*)

De van még egy emléke ennek a világfának vagy időfának. Kálmány Lajos egy változatát közli a rabról szóló dalnak (id. m. III:18), melynek kezdete csodálatosképen szakasztott ugyanaz, mint a szarvasének *eleje* a regölésben:

Amott kerekődik egy' fekete fölő.

S még nevezetesebb, hogy a folytatásban ott van a madár, amelyet keresünk:

Abba' tallázkodik sárga lábú holló.

Saját gyűjtésem során szintén ráakadtam arra a nevezetes dalkezdetre, még pedig oly helyen, ahol — mint láttuk — a regölés nyomai kimutathatók: a hétfalusi csángóknál, éppen Hosszufaluban. Itt ez a két sor így szól:

*Ne, hol kerekődik egygy feketé félleg,
Abban tollázkodik egygy feketé holló.*

Mind az alföldi, mind pedig a csángó dal azután a tollázkodó hollót megszólítja, hogy vigye el a kívánt üzenetet. A dalnak többi részéhez már semmi közünk. De a két első sor nyilván a szarvasénekből szakadt ki, s ennél fogva, minthogy ez a kezdő rész Erdélyből is, még pedig részben a regölő területről kimutatható, be fogjuk foglalni a szarvasének alapszövegébe.

A rekonstrukcióra itt bőséges anyag van a Sebestyén gyűjtötte dunántúli változatok révén. A rekonstruált szövegnek minden egyes sora a változatokból van véve. Az összefüggés minden esetben szintén onnan igazolható. Csak egy-két mozzanatra kívánok igazolásul rámutatni.

A *csodafiú* szarvas, melyet Sebestyén eredetinek vesz föl, a változatok összevetéséből ítélve kétségtelenül újabb keletű fejlemény. Az ősi szövegben *csodafejű* szarvas volt. A romlást az okozhatta, mint az idézett pünkösdi dalban, hogy a szónak eredeti hangalakja később érthetatlenné vált. A régi hangalak ugyanis **fēš*, *fēš* = *fejű* lehetett. Erre mennek vissza az összes, badarnál badarabb változatok, mint: *csodafelő*, *csodafele*, *csodaférjű*, *csodafiő*, *csodafülű*, *csodatévő*. Csupán egy-két változatban találjuk meg a régi **fēš*, *fēš* hangalak mai mását: a *csodafejű* szarvast, melyet az alapszövegbe iktattunk.

A *csodafiú* alak keletkezésében az a mozzanat játszott közre, hogy a karácsonytáji népszokás gyakorlata folytán az igazi *csodafiúra*, Krisztusra gondoltak, a csodaszarvast vele azonosították.

Itt említtem meg, hogy az énekekben szereplő *ezer misegyertya* helyett a búcsui misztérium alapján és verstani okokból is a betűrím beiktatásával a *szúzezer szövétnék* fölvételét tartottam helyesnek. A misegyertya keresztény színezetét a helyreállítás, mint majd látjuk, teljesen lemossa a szövegről, s előtűnik a még régebb, mindenesetre Árpád-kori szarvasének szövege, melynek rokonait egyébként szintén a szomszédos szláv és román népek ó-keresztény hagyományában kell keresnünk.¹

A csodaszarvas igéje legtöbbször: *legelészik*, *legelődik* vagy *nevelődik*, *nevelkedik*; de előfordulnak ilyenek is: *legyeződik*, *lengedezik* stb. A változatok óriási többsége a *legelész* vagy *legelészik* alak mellett szól: de hogyan romolhatott el ez a bizonyára közkeletű szó ily különös módon? Erre talán megfelel az egyik (tárnoki) változat szövege, melyben ez az elavult alak van: *legelészen*. Fel is tehetjük, hogy a *legelészik* eredetileg nem volt ikes ige, hanem a hasonló képzésű *enyészik*, *tenyészik* analógiájára lett azzá. (Simonyi: Az ikes ragozás története. Nyelv. Füzet. 28:24. l.) Elavulván az *-en* végzetű alak, az egész szó megszenvedt érte és

¹ Még további romlást mutatnak azok a változatok, melyekben az eredeti **fēš* alak eltorzításán kívül s ennek folyományaként a vele összetett *csoda* szó is különféle csodálatos, részben nyilván tréfás módosításokat szenved, mint: *csutafülű*, *Csatófiú*, *csordásfiú* (szarvaskája) stb.

innen a különféle romlások. Az eredeti alakhoz legközelebb járnak azok a szövegek, ahol a *csodaszarvashoz* az előző sorok példájára szintén odatették a határozatlan névelőt: *legelész egy* (csodafiú szarvas).

A vers záradékában (*gyujtatlan gyulladjon, oltatlan alugyon* stb.) mutatkozó romlást az ikes ragozás térfoglalása idézte elő *Alszik, aluszik* ugyanis csak a 16. századtól kezdve hódolt meg az ikes ragozásnak (vö. Simonyi: Ikes ragozás 16—17. ll.), régebben iktelen volt. A szöveg eredetileg így hangzott: *gyujtatlan gyúlada, oltatlan aluva*. Később *nyugszik* analógiájára, mely mindenkor ikes volt, az ikes alak fogván helyet, a szöveg így alakult: *gyujtatlan gyúlada, oltatlan aluvék*. Ekkor azután az történt, amit a Julia szép leány c. székely népballadában és számos analóg esetben is tapasztalunk, hogy az ikes alak a vele párhuzamosan használt iktelen igét a maga képére hasonította át:

A mennyei harang húzatlan szólalék,
A mennyei ajtó nyitatlan megnyílék,
Jaj! az én leányom oda bévezeték.

(Krizsa: Vadr. 123—4. ll.)

E szerint lett: *gyujtatlan gyúladék, oltatlan aluvék*. Mikor pedig a történeti mult használata elavult, ami a Dunántúl, nevezetesen a regőli területen csak a 19. században történhetett, azt a fölszólító alak helyettesítette: *gyujtatlan gyúladjék, oltatlan alugyék*, s az ikes ragozás háttérbe szorulása folytán ebből keletkeztek a mai nyelvhasználatnak megfelelő *gyujtatlan gyulladjon, oltatlan alugyon*-féle változatok.

Arra is lehetne gondolni, hogy az alapszövegnek ebben a sorában eredetileg nem is történeti mult, hanem jelenidő volt, mint a vers többi igéiben (kerekedik, keletkezik, legelészen stb.), vagyis *oltatlan aluszon* s ennek megfelelően: **gyujtatlan gyúladon*, és az imperatívusi alakok közvetlenül ebből keletkeztek újabb időben: *gyujtatlan gyulladjon, oltatlan aluggyon* stb.

E föltevésnek azonban ellenemond az, hogy az *alugyék*-féle alakok igen nagy számmal vannak, ez pedig nem lenne így, ha az *aluvék* alak meg nem előzte volna; viszont képtelenség föltenni, hogy a fölszólító mód eredeti legyen s a szövétnekek a szarvas fejen mintegy parancsolatra gyúljanak ki.

De más ok is szól ellene. Az idézett székely népballada ugyanis nemcsak idevágó soraival, hanem — mint Sebestyén igen helyesen mutatja ki (Regös énekek: 333—6. ll.) — egész tartal-

mával a szarvasének rokonsága körébe tartozik; érdekes változata, melyet a Nyelvőr VII. k. közöl Karácsonfalváról (143. l.), elkerülte Sebestyén gondos figyelmét.¹ Okvetetlen igaza van, midőn a Vadr. 153. l. levő költeményben (Ahol kerekedik egy kerek dombocská) szintén a szarvasének visszhangját ismeri föl. Az a gyalogösvény, melyről e költemények szólnak, a különben rendkívül zavaros dozmati (Vas m.) regösének *ékes nagy útjá*-val bizonyára szintén összefügg.

A székely hagyományt és most említett dunántúli megfelelőjét latba vetve, ki kell mondanunk, hogy minden valószínűség szerint az ősi szarvasének egy másik (talán még régibb?) szerkezetben is megvolt valaha, melyben a csodafejű szarvas nem a kerek kis pázsit partján legelt, hanem ékes nagy úton vagy szép gyalogösvényen ereszkedett alá; ezt a szerkezetet azonban a változatok gyér számánál fogva helyreállítani ma már nincs módunkban. Csak ötletszerűleg vetem föl a kérdést, vajjon *fodor fejér* nem a *csodafejű*-nek torzult mása-e: *csodafejű* > *fodorfejű* > *fodor fejér*? A betűrim kedvéért *csoda* könnyen válhatott *fodor*-rá, *fejű* pedig *fejér*-ré, kivált ha elavult hangalakot: *feő* > *fejő*, vagy ilyenből támadt érthetetlen szóképet föltelezzünk. (Vö. az alábbi táblázatot.) Kizártnak tartom azt a föltevést, hogy az alapszövegben eredetileg a 'csodafejű' jelző helyén ez a *fodorfejű* vagy éppen *fodor fejér* lehetett volna, mert akkor a dunántúli nagy regölő terület másfél száz változata közt valami kis nyomának kellene lennie. Csak egy másféle — bár talán ősi — szerkezetről lehet szó, melyben szintén 'csodafejű' volt a jelző s melyet a helyreállítottam alapszöveg kiszorított. A *fodor fejér* jelzőpárból a többi változatot levezetni lehetetlenség; maga *fodor* mint melléknév a Dunán túl ismeretlen, itt bodor és kondor felelne meg neki. De nem is illik a 'fodor fejér' vagy akár 'fodorfejű' epitheton a szarvas elé, az nyilván a bárány jelzője, melynek szintén nyoma sincs a dunántúli regösének-változatokban.

¹ Az utolsó sor analógiájakép fönt közölt részlet itt még meggyőzőbb:

A mennyei ajtó nyitatlan megnyílik,
A mennyei harang huzatlan szállalik,
S a mennyország kóccsa kezébe adatik.

Világos, hogy a szenvedő alak követelte meg a párhuzamos sorok végén a másik két igének ikessé tételét, s ez a sor alkalmasint benne volt eredetileg a Kriza-féle szövegben is:

A mennyország kulcsa kezébe adaték,
Jaj! az én leányom oda bévitették.

Ha már most meg akarjuk jelölni a népköltéstani fejlődésnek azon egyes állomásait, melyeket ez a nevezetes jelző megtett, akkor véleményem szerint úgy járunk el helyesen, hogy a hangzásra nézve (ami nem fedi mindig a hangtörténeti állapotot) egymáshoz legközelebb álló alakok kerüljenek egymás mellé s így folytatólag az akusztikai rokonság foka szerint, míg az összes változatok származási táblája előttünk nem áll. Észre fogjuk akkor venni, hogy a kiinduló pont gyanánt fölvetett **csodafêð* alakból egyetlen közbeeső hangtani alak (**fejð*) föltevésével leszarmaztatott *csoda-fejú* (mely a Nagy-Páli zalamegyei és Surány vasmegyei községből való változatokban megvan) egészen az elején, a *csodafíú* pedig egészen a végén foglal helyet a folyamatnak s utána már közvetlenül a teljes romlást föltüntető alakok következnek, melyekben az összetett jelző szónak vagy első, vagy második tagja különféleképp eltorzult, sőt egészen el is maradt (csordásfíú [szarvaskája], egy kis csodafíú [szarvas' nélkül] stb.). A változatok némelyikénél, úgy látszik, a tréfás etimológia vagy asszonánckeresés is közrejátszott, midőn t. i. a közérthető *csodá*-ból *csordás*, *csudá*-ból *csuta* lesz. Másszor meg talán helyi használatú személynévek hatoltak be ugyanoly kedveskedő célzattal, amilyenre más helyen rámutattam. (L. Ethnographia 16:338.) Hogy ez iránt biztosak legyünk: tudni kellene, otthonosak-e a Csudorfíú, Csatorfíú és Csatófíú Szarvas lelőhelyein, névsz. Alsó-Nemes-Apáti, Sándorháza, Ebergény, Teskánd, Csabrendek, Prága, Cserszeg-Tomaj községekben s egyáltalán azon a vidéken valahol a Csudor, Csator vezetéknevek;¹ Csató bizonyára az, de számba nem jön, mert nyilván Csatorból lett. Ha t. i. otthonosak, akkor a tréfás beillesztés igazoltnak vehető; ha ellenben ott e nevek ismeretlenek, akkor föl lehet tennünk, hogy ezek az alakok nem *csuda* torzításai, hanem más úton keletkeztek s itt egyenesen a Julia szép leány népballada bárányának *fodor fejár* jelzőjére gondolunk, mint amely ide belevegyülhetett: *fodor fejár* > *csudor fíú*.²

De nem lehet a Sebestyén fölfogása szerint eredeti *csodafíú* *

¹ Kérjük a Nyr. t. gyűjtőit, sziveskedjenek figyelmüket erre is fordítani.

² Azt lehetne ellene vetni, hogy ha *fodor* belevegyül a *csodafejú* szerkezetbe, *csoda* helyett egyszerűen *fodor*-t ejtettek volna s nem áll elő a *csudor* szörnyalak. Ámde *fodor*, mint említettük, melléknévként a Dunántúl nincs meg, ha tehát *ezt* hallották az illető hely regősei, nagyon is lehetséges, hogy *csudor*-ra változtatták. Az ily értelmetlen alakok éppen így jönnek létre.

más okból sem az alapszövegből való. „Csodafiú szarvas” t. i. nincs magyarán, hacsak birtokos viszonynak nem fogjuk fel: csodafiú-szarvas, vagyis a csodafiúnak: értsd: Krisztusnak szarvasa.¹ Oly értelmezés, minőt Sebestyén tulajdonít neki (csoda-fiúszarvas), szerintem képtelenség. *Fiaszarvas* lehetséges volna, egyik változatban elő is kerül (Szt-Balás, Zala m.), vö. még: fiafarkas, fiastyúk; épígy: baromfi, tyúkfí, nyúlfí, verébfiók. De *fiú* sohasem jelent állatot, mindig csak embert vagy — mint a jelen esetben — istent; vö. istenfiú és fiúisten. Kétségtől így értelmezi a nép is, különben nem vonná mindig szorosan a *csoda* szóhoz, hanem *fiúszarvast* is mondana, erre azonban egyetlenegy példa sincs a rendkívül elterjedt olvasat nagyszámú esetei közt. A birtokviszonnyal való értelmezésre vallanak az oly változatok is, melyekbe csoda, csuda helyett valamely személynév vagy annak vélt szókép hatolt bele, mint Csudorfiú, Csatorfiú, Csatófiú. Mindezeket felül pedig azért nem fogadhatjuk el a *csodafiú* alakot réginek, mert akkor az összes többi változatok természetesen ebből származván le, erre visszavezethetők is volnának; ámde ez szintoly képtelenség, mint maga a csoda-fiúszarvas. *Fiú* szavunk ugyanis közmagyar szó és legkevésbé sem avult el, a népköltés tehát ezt nem változtatta volna el oly teljesen elütő hangtestű alakokra, minőkkel itt lépten-nyomon találkozunk és melyek semmiféle hangtani vagy népköltéstani közbeeső fokokkal *fiú*-ra vissza nem vezethetők, mint: tévő, félő, féle stb.; holott ellenkezőleg: **fēō* > *fēvō* alakok föltevése mindezekre igen természetes magyarázatot nyújt. Magában véve az a körülmény, hogy (*csoda*)*fiú*-val szemben egész sereg olyan változati alak áll, melyben a magánhangzó más (*fēle*, *fēlő*, *tēvō*, *fērjū*, *fēlū*, *fīō*, *fējū*), amellet szól, hogy az alapszövegbeli jelzőt ezek az alakok tükrözik, nem *fiú* és gyér alakulatai (*ifjú*, *fia*, *fi*).

Ezek szerint *csodafejű* kínálkozik a szöveg értelmének is megfelelő s eredeti alakjával, illetőleg ennek követőivel az összes változatokhoz kulcsot szolgáltatató egyedül lehetséges alapszerkezetül.

A föltett ősalak: **fēō*, **fēō* nem ellenkezik a hangtörténettel sem. *Fej* kétségtől újabb, analógiás alak, előzménye *fē*, *fē* volt (vö. *fēkötő*; *fēső* > *fēsű* a. m. *fē-eső*, a kihalt **ecs*-, *es*-igéből, vö. *ecs*-et), magánhangzós képzés vagy összetétel esetén pedig *v*

¹ Vö. pl. a bucsutai (Zala m.) változatban: csordásfiú szarvaskája; itt a birtokviszony egyenesen meg van jelölve.

betoldására szintén van példa, vö. *féval* a. m. fej-alj. Az -ő képzőnek s általában szóvégi ō-nek régibb -ê, é ejtésére a népnyelvi adatok is biztos következtetést engednek; vö. *kesere* < **keserê* a. m. keserű, *szüle* < *szülê* (vö. szülé-m) a. m. szülő, s ezt a nyelvtörténet is bőven igazolja. (Bécsi és Münch. kód. *fêm, fêd*, azaz *fêm, fêd* stb.)

Az egész *szarvasének* helyreállított szövege, a mai kiejtés szerint, így szól:

*Amott kerekedik egy fekete felhő,
Abban tollászkodik egy fekete holló;
S ahol keletkezik egy sebes folyóvíz,
Annak partján vagyon egy kerek kis pázsit,
Azon legelészik csodafejű szarvas,
Csodafejű szarvas, ezer ágú-bogú,
Ezer ága-bogán százezer szövétnek
Gyujtatlan gyűlada, oltatlan aluva.*

A »csodafejű szarvas« fejlődése egész folyamatát szemléltető táblázat, melyen a föltételezett átmeneti alakok *-gal vannak jelölve, íme itt következik:

*csoda(csuda)főő				
*csodafelő			*csodafejő	
*csodafelvő	csodafelő	*csodafelű	csodafió	csodafejű
csodatérvő		csodaférjű	*csodafió	(Nagy-Páli, Zala m. Surány, Vas m.)
csudafülű, csutafülű, csuta	csodafele	Csudorfű, Csatorfű, Csatófű	csodafű	csutafejű, csuta
		csordásfű (szarvaskája)	csodafia, csodafi (marha), csoda, csodálatos (sz.)	csodaifű

Az alapszövegből még csak a *rőt ökör éneke* és a *jutalomkérő (bucszúó) mondóka*, meg az *összeregölés* van hátra.

Külön fogom tárgyalni a regös énekhez tapadó, részben rokon természetű költést, azon régibb és újabb járulékokat, melyekkel annak kapcsolatában találkozunk.

(Folytatjuk.)

VIKÁR BÉLA.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK

a komplikációs jelentésváltozásról.

II. b.

A többi érzékterületeken gyakrabban előfordul az az eset, aminek lehetőségét egyes színelnevezéseinket illetőleg is valószínűnek tartottuk, hogy t. i. az érzet valami különös érzelmi értékkel bír s ennek következtében nem külső tárgyról kapja nevét, hanem maga neveztetik meg, de nyilván megint csak mint külső tárgyak objektív tulajdonsága. A legtöbb érzet azonban ezen érzékterületeken is a keletkezésével valamikép vonatkozásban álló s ennek következtében vele komplikálódott külső képzetről kapta nevét. A kimutatás persze itt sem sikerül minden esetben. Mi is csak a főbbeket fogjuk ismertetni.

Tapintási érzetet jelölő szavaink közül ide tartozik a ,mollis, weich' jelentésű *puha* szó. Nagyon régi érzetelnevezés. Némelyek szláv eredetűnek vették, mivel vele alakra és jelentésre teljesen megegyezik a tót *puchi* szó. Mivel azonban a szláv nyelvek közül egyedül a tótban találunk ilyen teljesen megegyező alakot, elfogadhatjuk Halász Ignác azon feltevését, hogy ez magyar átvétel a tótban.¹ Valószínűbb Budenz egyeztetése, aki eredetinek fejtegeti a magyar *puha* szót s több rokon nyelvből hoz föl vele alakra és jelentésre megegyező szót (MUGSz.). Szerinte a *puha* szó finnugor **psyg-*, *psg-* (magyar *poh-*), 'tumere' jelentésű igéből képzett igenév eredetibb **puha-j*s helyett, s így eredetileg ,pohadt, tumidus' jelentése volt. A mostani jelentés az eredetiből eredeti komplikációs jelentésváltozással fejlődött. Úgy látszik, hogy a *puha* a testnek még nagyobb fokú ,megnyomhatóságát, engedékenységet' jelenti, mint a *lággy*; az ilyen nagyobb lágyság tapasztalása pedig egyúttal az illető testnek ,ritkabélűségét' sejteti meg velünk, melyet a nyelv közönségesen ,inflatus-ság'-nak vagy ,tumor'-nak nevez el.² Szóval a puhaság érzete a pohadság képzetével szokott együtt járni, s ez magyarázza a jelentésváltozást. — Az *éles* szót az érzetnek az *él* (acies) képzetével való komplikációja folytán e külső képzetről magára az érzetre vitték rá. Szintén ily komplikáció eredménye a *szűrő*, *stechend*' érzetelnevezés, mely az érzetet felkelteni szokott külső

¹ Nyr. 10 : 351, 18 : 215.² Budenz szavai.

folyamat nevének, a *szűr* ,pungo, stechen' igének igeneve. Párja a *szűrös* szó, mely a *szűr* igéből -*ös* összetett melléknévképzővel alakult. Jelentése: érdes, hegyes, asper attactu PPBl., acutus, spitzig NySz. Pl:

Hátadat vered te *szűrös* ostorkákkal (Czepl: MM. 189).

Ide tartozik a *metsző* is, mely meg a *metsz* ,scindo, seco; schneiden' igeneve. Ilyen elnevezés az *érdes* is, melyet régi nyelvünkben nem tudunk kimutatni; csak Diószegi-Fazekas Fűvész-könyvében fordul elő először 1807. Kétségtől a nép nyelvéről van véve. Szótáraink közül Kassai Magyar-diák szókönyvében van megemlítve először (1833. NyUSz.) Jelentése: asper, non planus. Kétségtől az *ér* ,contingo, berühren' igével függ össze, mégpedig ennek -*d* gyakorító képzős származékából -*es* képzővel alakult melléknév (tkp. **érdős* volna). — Ugyanez a jelentése a *darabos* szónak, mely szintén ide tartozik. A *darab* ,pars, crustum, frustum (C.) portio, fragmen, fragmentum (MA.), teil, stück (NySz.)' szóból alakult valamivel bírót jelentő -*s* melléknévképzővel. Eredeti jelentése tehát ,frustulentus' vagyis ,darabkákkal teli' volt, mely jelentésben Calepinus is említi s ma is használatos. Az érdes tapintási érzet azonban könnyen komplikálódhatott a darab képzetével; innen van a szónak ,érdes, asper' jelentése, mely a régi nyelvben is, ma is általános. Pl:

A szalamandrának *darabos* és bibortsós bőri vagyon (Misk: VKert. 253.)

A tapintási érzetek körébe sorolható a *retkes* szavunk is, bárha talán nem függ össze a tapintással. Jelentése ,piszkos', de ebben — úgy gondolom, — az érdességnek a képzete is benne van. Rendesen csak kézről, lábról, tédről, könyökről, fülről, nyakról mondják. Összefügg a *retek* ,raphanus sativus, gartenrettig' szóval, ami az érdességgel vegyes piszkosság érzetének a retek képzetével való sajátos komplikációjára utal. A szótárak nem említik, Lehr Albert közölte először nagy Toldi-kommentárának 75. lapján a ,szennyes' szinonímjai közt.¹

A rendesen ,lubricus, levis; glatt' jelentésű, tehát tapintási érzetet jelentő *síkos* szó szintén eredeti komplikációs jelentésváltozást mutat. Simonyi Zsigmond feltevése szerint² korábbi **síkös*-

¹ Ujabban a Magyar Nyelvben is szóvátette (1:87). Vö. még Magyar Nyelv 2:47.

² Elvonás, Nyr. 32:547.

ból rövidülhetett, mely **sík*-igéből származott. Ily igére mutatnak u. i. a *sikamlík* és *sikárol* továbbképzett igealakok, továbbá ez a tájszó: *sikó* sikárló eszköz (vö. *fúr*: *furó*, *vés*: *véső*). Ez a **sík*-ige pedig még korábbi **sív*-, ,csíszol, dörzsöl, töröl‘ jelentésű igeének mozzanatos *-k* képzős származéka. — A *sík* melléknév, melynek szintén megvan ,lubricus, glatt‘ jelentése, a *síkos*-ból elvonással alakulhatott, s erre mindenesetre a *fekete*: *feketés*, *szürke*: *szürkés* alakpárok lehettek hatással.¹ Mindenesetre nagyon régi elvonásnak kell lennie, mert régi szótárainkban, Calepinusnál, Molnár Albertnél, Pápai Páriznál már említve van. Ugyanerre a **sív*-gyökre vezethető vissza a *síma* szó is.² Alapszava *sim-ik*: csúszik, csuszamlík (MTsz.), mely mozzanatos *-m* képzős származéka a **sív*-igeének; olyan deverbális névszó tehát, mint *huza-vona*, *kajla*, *csapa*, *kerge*, *lenge*, *pörge*, stb. De az is meglehet, hogy a *síma* szó, úgy amint van, tatár átvétel; legalább a cseremisiz *šoma* ,glatt‘ tatár jövevényszó.³ Mind a három szónál komplikációs jelentésváltozással van dolgunk. A símaság, síkosság érzeténél a tapintó érzék tevékenysége a csíszolással, dörzsöléssel, töröléssel rokonnak látszik. Emiatt azután valahogyan az érzetet is rokonnak érezzük e folyamatokkal s megjelölésére nevükből alakult elnevezéseket használunk. — A ,lapályos, planus; eben‘ jelentés, mely jelentésben e szavak s különösen a *sík* szó szintén előfordulnak, hasonló komplikációból származhatott. A *síkos*-nak párja a *sikamlós* ,lubricus; glatt‘ NySz., mely szintén ide tartozik; pl.

A külön szakadásból igen *sikamlós* az eretnekségben való esésre az út (GKat: Titk. 3).

Ugyancsak ide tartoznak a *csúszó*, *csúszós*, *csuszamos* érzet-elnevezések is, melyek a *csúsz* ,serpo, repo; schleichen, schlüpfen‘ igével függnek össze. A *csuszamos*-nak a régi nyelvben *csiszamos* alakja is van: *tsiszamossá* tészem, sikítom: *lubrico* PPBl.

A hőérzetek köréből ide tartozik a *forró* szó. Ez az érzet-elnevezés a *forrás* képzetéből indult ki. Eredeti jelentése ,siedend‘, pl. *keenkewel forro to* (JordC. 924) Ebből fejlődött eredeti komplikációs jelentésváltozással a hőérzetre vonatkozó ,igen meleg, heiss‘ jelentés; pl.

¹ Elvonás, Nyr. 32: 547.

² Sz. J.: *Síma*, NyK. 29: 71.

³ Szilasi Mór: Cseremisiz szótár.

Sem thűz, sem *forro* víz (DebrC. 167.), bármely *forró* párlug úgy nem éget (Gvad: Lev. 41). *forró étel*, *forró kávé* (CzF.).

Ugyanilyen elnevezés a *sütős* is. A régi nyelvben előfordul mint hőérzet-jelölő ,forró; heiss' jelentésben s a nép nyelvében ma is elég gyakori e jelentésben; pl.

A fűnekből a napnak *sütős melegsége* jó szagot hoz ki (Matkó: BCsák 250). *A víz már nagyon sütős* (Tolna m. Felső-Nyék), *ien sütős nap még nem vót sose* (Baranya m. Ibafa) MTsz.

Hasonló jelenséggel találkozunk a cseremisz nyelvben, ahol a ,forró' hőérzetet jelölő szó szintén a ,megégetés, megpörkölés, folyamatának nevéből alakult: *kogartém* megpörköl — *kogertőő* forró (vö. tatár *kok-* hamuig elégetni, *kogo* hamu).

A *szagérzetek* közül a *büdös* és *bűz* szavakról kell megemlékeznünk. Budenz ezeket a finn *mätä* ,putridus, putris' és észl *mäda* ,eitor, fäulniss; faul, überreif, morsch' szavakkal azonosaknak vette. Egyeztetése szerint tehát a magyar *büdös*, *bűz* szavak szagérzetre vonatkozó jelentése a ,putredo' fogalmából fejlődött volna. Ujabban azonban Munkácsi ez egyeztetés helyességét kétségbevonta s úgy ezeket mint a népnyelvi rövidebb *bű*, *bü* alakot árja szavakkal hozta kapcsolatba, melyek szintén szagérzetet jelentenek. — A *doh*, *dohos* szó, mely épúgy mint a *bűz*, *büdös* kellemetlen szagérzetet jelöl, szláv jövevényszó és ,halitus, anhelitus' jelentésű ószl. **duhū* szóra megy vissza.¹

Ízérzetet jelentő szavaink közül eredeti komplikációs jelentésváltozással keletkezett a *fanyar* elnevezés. Teljesebb alakja *fanyarú*, mely Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárának 1784-i első kiadásában van megemlítve először ,izetlén, éretlen, savanyó, fojtós, csipős, eleve éretlenibenn el-tepedt, el-teperedett, töpörödött' magyarázattal. *Fanyar* alakban először 1816-ban jelenik meg az irodalomban Berzsenyi verseiben. Kassai J. Magyar-diák Szókönyve *fanyal* alakot is említ: *fanyal gyümölts.* A *fanyarú* alakból s a *fanyarog*, *fanyarodik*, *fanyalog* stb. igékből **fanyal* **fanyar* alapige válik ki, mely képzés és jelentés tekintetében a **nyomor* igéhez hasonlít (mely a *nyom* gyakorító -r képzős származéka).² A **fany* alapige is nyomást, szorítást jelent s a finn *paina* ,nyomni' igével egyeztethető. Az az ízérzet, melyet a *fanyar* szóval szoktunk jelölni, csakugyan mintegy összeszorítja,

¹ Miklosich: A magyar nyelvbeli szláv szók. Nyr. 11:162.

² Simonyi: Magyar gyakorító igeképzők NyK. 16:266.

összehúzza a száját s ezért elnevezése is szorítást jelentő igéből alakult. Szilágy megyében a nép *fanyaló*-t is mond, amiben aligha téves népetimológia hatását kell látnunk, mint ahogy László Géza a zilahvidéki nyelvjárás ismertetésében állította.¹ Ez épúgy alakulhatott a *fanyalog*-beli **fanyal* igéből, mint a *fanyarú* a **fanyarból*. — Másik ilyen ízérzetet jelölő szavunk a *fojtós* szó. Oly ételekről, italokról mondjuk, melyek íze igen fanyar, savanyú vagy melyek szárazak. Pl.

Savanyú *foytos* kóként (MA: Scult. 236), a vad szőlő *fojtós* (Com: Jan. 61.), *fojtós vadalma* (GKat: Válts. II. 123), *fojtós* vad kőrtvély (Lipp: PKert. III. 153), *fujtos* bor (Land: Uj Segits I. 397), be *fojtós* ital ez (Gvad: Pösty. 22), nem jó még a kőrti, nagyⁿ *főjtós* (zilahvidéki nyelvjárás, Nyr 28: 59).

A *fojt*, *fujt* (effoco C. strangulo MA. ersticken, erwürgen PPB) ige származéka. Eredeti jelentése tehát *fojtó*, elfullasztó; suffocans; würgend, erstickend⁴, s e jelentésben használatos is: pl.

Főjtóssan öszve szorétott csomó (Szeg: Aqu. 84), *fojtós* sárban heverni látjátok (Thaly: VE. I. 395), *fojtós út* (Mátra vid. Nyr. 82: 287. MTsz).

A *fojtós* ízű étel vagy ital az ember torkát szorongatja; a *fojtós* körte jellemző tulajdonsága, hogy nehéz lenyelni. Ez okozza az ízérzetnek a *fojtás* képzetével való komplikációját, ami meg a jelentésváltozást idézi elő. — A *csípős* ízérzet-elnevezés ugyanígy keletkezett. A *csíp* (pungo C. vellico, mordeo, carpo MA. stechen, zwicken, beissen NySz.) ige származéka. *Tsípős ízű*: acidulus PPB. Példák:

Az leuelel darabossak es *chypós izűek* (Beythe A: Fiv K. 18. Zvon: Post. I. 421). Ott ittam olyan csügört, a jó borhoz szokott urak sem ismerték meg, hogy csügör volna, olyan *édes csípős* vala (Cserei: Hist. 237). Istenemnek *tsípős bora* büneimért juttatott siralomra (Thaly: Adal. I. 55). *Csípőssége van az új bornak, ecetnek, megcsípőssödik az érett tűró, stb.*

A *keserű*, amarus, acerbus; bitter⁴ szó is — úgy látszik — objektív folyamatnak a nevéből alakult eredeti komplikációs jelentésváltozással. Valószínű legalább Munkácsi B. egyeztetése (AKE), mely szerint a magy. *keserű* s a neki megfelelő finn *katkera* és a többi rokon nyelvi szavak azonosak a szanszkrit *kátuka* scharf, beissend (besonders vom geschmack) szóval (föltételezvéen termé-

¹ Nyr. 28: 59.

szetesen a hangsúlyos szótagot követő rövid *u* elisióját), mely valószínűleg a *kart-*, *schneiden* többől való ($t < rt$). — Az *édes*, *savanyú* eredeti ízérzet-jelöléseknek látszanak, ami talán ezen érzetek erős érzelmi hangulatával függ össze.

A **halló-érzék** területén a hang- és zajformákat legnagyobb részben közvetlenül maguk nevezték meg, természetesen megint külső tárgyakra és folyamatokra való vonatkozásukban Ezt bizonyítja a hangutánzó szóalkotások nagy száma, melyek mind az érzet erős hatását mutatják. Természetesen az általánosabb, az érzetnek különös mivoltától független megjelölések itt is csak külső tárgyakra vonatkozó képzeteknek a nevével történnek. Így a *magas* és *mély hang* megkülönböztetése a térbeli kiterjedés benyomásainak nevével történik, amire némikép a gégefő fel- és leszállása is hatással lehetett. Külső tárgyról vettük az *érces* és *értelen hang* elnevezést. A *rezgő hang* is külső benyomásnak, a rezgés folyamatának a nevével van megjelölve. Érdekes az *öblös hang* elnevezés. Az ilyen hang olyanszerű benyomást tesz az emberre, mintha kiejtésénél a száj öblöszerű üreget alkotna. Innen az elnevezés. A népnelvben az *öblöget* ige is használatos az ilyen beszéd jelzésére: 1. öblös hangon szól (pl. öblöget a klarinét), 2. tele szájjal hebegve beszél, veszekszik, 3. szaporán beszél, cseveg, fecseg (MTsz.) Pl.

Öblögető hangon folytatta beszédit a kontyhoz.

Arany J. Az elveszett alkotmány I.

Hasonló a *mennydörgő hang* elnevezése, mely szintén objektív folyamatról van véve. Példák:

Mennydörögő hangon Hábor folytatja beszédét. (Uo.)

Melyre a Sorsisten *mennydörgő hang*u beszéde

Így ada választ a' barlangnak mély fenekéről. Uo. VI.

Máskor meg a tapintó-érzékhez tartozó külső benyomások neveit használjuk a hangérzetek megjelölésére. Ilyen kifejezések ezek: *éles hang*, *kemény hang*, *vastag hang*, *lággy hang*, stb. Ezekről már volt szó.

Magukra az **érzések tevékenységeinek** elnevezéseire is hatással voltak érzeteinknek külső tárgyakkal és folyamatokkal való társulásai. Így az *érez* sentio C. sentisco MA. fühlen NySz. ige voltakép az *ér* tango, contingo MA. berühren NySz. igének -z képzős gyakorító alakja. Kétféle értelemben használatos. Jelenti

egyfelől azt, amit érzékeink segítségével veszünk észre, amiről csakis őáltaluk van tudomásunk. Megfelel a német *empfinden* szónak; pl.

Érzem a szagot: odoror C. Ehseghet, zomeehsaghot, hydegseghet erőzve (JordC. 794). *Ew testeeből nagy zeep yllatt eerzettetek* (ÉrdyC. 379).

Jelenti másfelől a lelki állapot érzését, német *fühlen*: pl.

Eremet erzeek (ÉrdyC. 565). *Giwnwrőseget erzek* (ÉrdyC. 143).

Sokan azt hitték, hogy ez a második jelentés a szónak eredeti jelentése, s ez a feltevésük nagyon alkalmas volt arra, hogy eltérítse őket a szó helyes megfejtésétől. Budenz ugor eredetűnek veszi. Feltevése szerint a magyar *érez* e h. **mérez-*, **mélez-* mint denominatívum az ug. *mēle* „mens” szónak *r*-es változatához tartozik. Véleményének támogatására az *érez* igének igazi jelentésére hivatkozik, mert szerinte *érzés* sohasem külső „hozzá-érés, érintés, tapogatás” (pl. kézzel, ujjal), hanem belső lelki működésre vonatkozik. E részben különösen jelentős argumentumnak veszi a *föl-érezni* „bewusst werden” szót, amelynek mása *föl-eszmélleni* (*esz-mél-l*). Egyeztetése egyáltalán nem állhat meg, már csak azért sem, mert finn szókezdő *m* helyén magyarban konszonáns hiányát igazolnunk nem lehet. Azután meg azt sem lehet állítani, hogy az *érez* eredeti jelentése lelki állapotra vonatkozott volna. Ellenkezőleg a jelentésfejlődések azt bizonyítják, hogy a lelki állapotaink megjelölésére szolgáló szavak többnyire külső érzéki folyamatokra vonatkoztak. Hiszen, hogy mást ne említsek, a német *fühlen* (ófn. *fuolen*) is, mely tisztán csak belső lelki folyamatot jelent, az ófn. *folma*, lat. *palma*, gör. *παλάμη* „kéz” szóval függ össze, tehát annyit jelent mint „kézzel megérinteni”. A Nagy szótár a török *arzu* kívánság szóra hivatkozik s úgy látszik, azzal akarná kapcsolatba hozni a magyar *érez* szót. Ez az amúgy sem indokolt és csak találmányra odavetett összevetés természetesen még kevésbé jöhet számba.

A hallás folyamatának megjelölése sok nyelvben a halló érzék szervének nevéből alakult. Így a német *hören* az *Ohr*-ral, a lat. *audire auris*-szal, gör. *ἀκούω οὖς*-szal függ össze. Hasonló elnevezés a magyarban a *füfel* és *figyel*. Mind a kettő hallás által észrevenni akarást jelent, csak hogy míg a *füfel* a szorosabb „auscultare” értelemre szorítkozik, a *figyel* kiszélesített jelentéssel is jár s nemcsak hallható, hanem látható vagy általában akár-

hogy észrevehető dolgokra vonatkozhatik. Mint Budenz kimutatta (Nyr. 5:337, MUGSz.), a két szó azonos egymással. Egyazon régiebb teljesebb tőalakból fejlődtek eltérő alakgyengüléssel. Ezen teljesebb tőalak a **filgye* volna, melyből **figye-* és **file* (*füle*) válhatott. Ennek a finnugorságban **pölgö-* vagy **pöljö-*féle alaknak kell megfelelni, amely meg is van a következő, 'fül' jelentésű szavakban: lp. *pelje* (lpF. *bällje*), vog. *päl'*, *pal'*, zürj. *votj. pel'*, md. *pilä*, *pile*, cser. *pili-kš*, *pele-š*. Eszerint a *fülelés*, *figyelés* hallás által észrevenni akarás az érzék külső eszközével, a füllel való élésnek van mondva. A *figyel* a régi nyelvben tudomásunk szerint nem fordul elő, ámbár Sándor István etimológiai következtetések alapján régi szónak állítja. Származékai azonban, t. i. a *figyelmes*, *figyelmez*, *figyelmesség*, *figyelmetesség*, *figyelmezés* megvannak. A *figyelem* szó a régi nyelvben ritka; a rá vonatkozó legrégibb ismert adat Matkóból való.¹

Különben a mai népnyelv sem használja a *figyel* igét, ami Budenz szerint onnan van, hogy a nép a *figyel* édes ikertestvérére a *fülel*-t (*fülel*-t) fogadta el. A régi nyelvben csak a *fülel* volt használatban. Példák:

Füleiteckel füleltetec en bezedimet (BécsiC. 202). Az gyermek attya szavát igen *fülelé* (Zrinyi: ASyr 101.). Magok danolván és a tsalárd Syrenákra-is *fülevén*, vígan uszikálnak (Fal: NA. 164). Jól tudgya ő, hogy magoc sem járnac itt mind egy nyomban, még-is nagy csalárdul csak *elfüleli* (Pós: Válasz 207). Ezen dolgokat Székelyhidbul Boldvai M. csak másoc relatiojából *füledgelei* (Barth.: Krón. 154).

Igaz; — felelt rá a pap mind Zebulonnak, mind a többi *oda-fülelő* hazafiaknak nagy bámulatára (Jókai: A köszívű ember fiai).

Döbbenve míg bámul s *fülel*

Tamás: kedv, tréfa nő dühvel.

Arany, Kóbor Tamás.

A látó-érzék tevékenységének egyik megnevezése, a *szemlél* szintén ilyen eredetű. A *szem* ,oculus, auge' szó származékából, a denominális *szemel* igéből alakult deverbális gyakorító *-él* képzővel (vö. gyomlál).² Ez a *szemel* ige, mely ma csak a *kiszemel* összetételben használatos, említve van Baróti Szabó Dávid Kisdéd szótárában: *szemlétem*: szemlélttem (*szemlem*, szemlélhetem, láthatom). A *szemlél* régi keletű. Olyankor mondjuk, mikor valaki szemeit ráirányozza valamire s folytonosan rajta tartja, hogy

¹ Simonyi: Elvonás 66.

² Simonyi Zs.: A magyar gyakorító igeképzők, NyK. 16:253.

biztos tudomása legyen felőle. Jelentése tehát: aspecto, circumspicio, obtueor C. specto, contemplor, lustro MA. besichtigen, betrachten, anschauen PPB. Példák:

Szemeit forgattya vala *szemlélvén* az áétatos népet kit követé a gyönyörűséges musika szó (EszT.: BSzü. 46). Ha azt mongyák: saepe et magnus dormitat Homerus, bizony szégyen nélkül *szemlélhetem* chorbáimat (Zrinyi I. Előb 2).

Emellett megvan a ,kiszemel, kiválaszt' jelentése is:

Szemlellettek köszületők hét férfiakat, kikről bizonság tetetik, kik telliesek szent lelekkel (Fél: Bibl. I. 188).

A népnyelvben is általános a ,néz, megnéz, megtekint' jelentésben; pl.

Menjünk, *szemléljük* meg a kárt! Mit *szemlélték* itt?

De a nép ,ismer, ráismer, megismer, emlékszik rá 'értelemben is használja a szót: pl.

Szemlélem, csak nem tudom a nevét (ismerem v. ráismertem, csak nem jut a neve eszembe). Nyr. 31:220.

Mindezen esetekben az érzés, hallás és nézés szubjektív folyamatai objektív folyamatoknak a nevével vannak megjelölve, ami a szubjektív folyamatnak az objektív képzetel való szoros társulásából, mégpedig — mivel diszparát képzetek társulnak — komplikációjukból magyarázható. Ugyanily okból szoktuk néha a szaglás kifejezésére az *orrol* igét használni; pl. a vizsla *megorrolja* a vadat (CzF.).

(Folytatjuk.)

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND.

A JELENKOR ÉS A NYELVUJÍTÁS.

Helmecezy mint nyelvújító eléggé ismeretes hirhedt Berzsenyikiadásából. Jól tudjuk, hogy szeretett ,fúrni-faragni' a nyelven szükség nélkül is. Mikor pedig a Jelenkort megindította, akkor már a szükség is sokszor rákényszerítette, hogy új szókat gyártson, mivel lépten-nyomon új fogalmakat kellett magyarosítania. — Mint szerkesztőnek éppen nem volt könnyű munkája. Lapja ugyan hetenként csak kétszer jelent meg, de oly bő tartalommal, hogy ugyan elég dolgot adott neki. A cenzúra miatt belföldi ügyekkel nem igen foglalkozhatott. Száraz és elkésett tudósításokat közölhetett csak, melyeket gyakorlatlan tollforgatóktól kapott vagy »a két haza hírleveleiből« maga ollózott ki. Annál gazdagabb volt azonban külföldi rovata. Ehhez bőséges forrásul szolgált neki az

Augsb. Allg. Zeitung, meg néha egy-egy francia lap, rendszeren a hivatalos *Moniteur*. Ezekből állította össze gazdag rovatát. Természetes, hogy a gyors munkában sokszor kellett küzdenie a fordítani valóval. Sokszor fel-felakadt egy-egy kifejezésen; de mindig meglátszik azért rajta, hogy úgy akar fordítani, hogy mindenki megértse és főként, hogy az idegen kifejezéseket elkerülje. Sok példát idézhetnék ebbeli törekvésének jellemzésére; de csak ez egyet idézem:

»Luxemburg . . . különös viszonyokban (relációkban) áll a német szövetséggel, s a király-nagyherceg atyavérségével (Agnaten) . . . Belgium azonban Hollandiának a 10 cantonban lévő részeiért s a belga földön kebelesült enclaveiért (zártas birtokiért) kárpótlást adand, melly által a régi belga birtok ezen enclavekkal (zárulékokkal) összeforrasztathatik . . . Ámbár a király-nagyherceg semmi okot nem lát, melly részéről Luxemburg birtoki épségét vagy egészletét (integritas) megcsonkíttatni kívánná, még sem fog egy olly elintézésről (arrangement) vonakodni melly« stb. (Jelenkor 1832. I. 21.)

Az ujságoknak még manapság is nagy befolyásuk van az élő nyelvre; még nagyobb volt Helmecky Jelenkorának. Szinte azt mondhatjuk, hogy a nyelvújítás küzdelmeiben a mezei csapat föladatát teljesítette, mely oda is elhatott, ahová a rendes csapatok nem igen jutottak el. Sokféle dologról írt; a mindennapi élet eseményeit jegyezte föl, s így az új vagy újított kifejezéseket a közélet legegyszerűbb vonatkozásaiba is belevitte. Legtöbbit tett mégis a *Jelenkor* a politikai élet fejlesztésére éppen külföldi rovatával; az új politikai irányok és intézmények neveit is benne találjuk meg legelőször. A nagyközönség belőle tanulta meg a miniszteri rendszert és a miniszterek elnevezéseit is, mikor még alig álmodott arról valaki Magyarországon, hogy valaha nálunk is így alakul át alkotmányunk. Sokat próbálta maga Helmecky is, hogyan nevezze meg a minisztereket, s ha nem is adott végleges nevet nekik, a mai nevek első alakjait ő teremtetten meg. Ime:

ministeri tanács előülője (1832. I. 13. Kossuth 1849-ben is ezzé nevezte ki Szemere Bertalant), *minister-elölülő* (uo.), *külső dolgok ministere*, *külső ügyekbeli ministerség* (uo.), *külső ügyekbeli minister* (1832. I. 39), *külső ügyek ministere* (38), *külső minister* (99); *belső ügyek ministere* (38), *belső minister* (108); a *nyilvános oktatás ministere* (13); *igazsági ministerség* (15), *igazság minister* (38); a *kereskedés ministere* (13); *hadiminister* (36); *felelő ministerek* (92).

Helmecky magyarosította meg először a civillistát is: *királyi udvartartási költségek* (35), udvarköltség (38), és még több ilyen kifejezést.

Hogy általában milyen kiterjedt volt a Jelenkor hatása a köznyelvre, eléggé megláthatjuk, ha a NyUSz-t lapozgatjuk is. De még világosabbá válik természetesen, ha magát a Jelenkort

olvasgatjuk. Igaz, hogy Helmeccy szavai közt sok idétlent találunk, melyek alig tűnnek föl egyszer, máris nyomuk vész; de még több az olyan, mely megélt továbbra is, és legtöbb az olyan, melynek Helmeccy csak dédelgetője, elterjesztője volt. A Nyelvújítás Szótára azonban nem nyújt igaz mértéket Helmeccy hatásának kellő értékelésére.

Ide írok erre nézve néhány szót a Jelenkor 1832-ki évfolyamának első feléből, mely a NyUSz.-ban vagy nincs meg, vagy későbből van idézve. Pedig nem is minden új szót írtam ki, csak azokat, melyek általános használatuak.

alapítványtőke (138, NyUSz.: alapítvány), *alapodik* (1, NyUSz.: alap), *alaptétel* (206, NyUSz.: alap), *alkirály* (6, NyUSz. 1835-ből), *alorvos* (131);

belkereskedés (17, NyUSz.: bel-)

csatajel (13), *csatazaj* (29, NyUSz.: csatatér), *csoportozás* (374, NyUSz.: csoportozat), *címezeti* (tituláris, 15, NyUSz.: cím);

daljáték (opera, 175, NyUSz.: daljáték)

emlékjel (2, NyUSz. 1834-ből);

fegyverviselt (39, a katonaviselt, hivatalviselt stb. rokona);

gyászkíséret (265, NyUSz.: gyász), *gyógyszeres* (patikás, 95, NyUSz.: gyógyszer) *gyarmatosítás* (112, NyUSz.: gyarmat);

hitelrendszer (252), *hiány* (deficit, 48, NyUSz.: hiány), *házagpótlás* (42, NyUSz.: házagpótló), *helypénzszedés* (75), *hason-érték* (aequivalens, 14);

igazlás (verificatio, 244, NyUSz.: igazolni; ez Helmeccynél a 14. lapon: *megigazolni*), *irányzat* (tendentia, 237, NyUSz.: irány);

jegyzék (inventarium, 36, NyUSz.), *jóshely* (255, NyUSz.: jóslat);

kecses (9, NyUSz.: kecs) *kőtorlat* (383, NyUSz.: torlasz); *koronaherceg* (326) *korona-örökös* (15);

lételesítés (18, NyUSz.: létesít);

méltányos (billig, aequus, 23, NyUSz. 1836-ból), *méltányság*, *méltánytalanság* (29);

nagymester (15), *napszámbér-szabás* (tariffa, 4), *nemzetisedés* (2, NyUSz.: nemzetisíteni);

népszónok (262, NyUSz.: nép-), *nyilvánosítás* (28, NyUSz.: nyilvánítani);

országház (361);

rendkívüles (36, NyUSz.: rendkívül), *rögtön-törvény* (stand-recht, 215, NyUSz. 1838-ból);

sajtótörvény-javaslat (24, NyUSz.: sajtószabadság), *sikeretleníteni* (5, NyUSz. 1833-ból), *sodrony* (184, göncöli sodrony = Polardraht; NyUSz.: sodrony), *sorlövet* (387, NyUSz. szerint e lapon *sorlövés-nek* kellene lenni, de nincs);

szemész (v. oculista, 233, NyUSz. Bugáttól idézi), *szerződés* (tractatus, 15, NyUSz.: szerződmény), *színművészet* (25, ugyanott, ahonnan a NyUSz. a *színművészt* idézi), *szövedékes* (380, NyUSz. CzF.-ből idézi);

tartalék-pénzalap (7), *tartalék-tőke* (reserve-fond, 377, NyUSz.: tartalék), ez utóbbit csak *Tzs.*-ből idézi 1835-ből), *tengermelléki* (88), *tőkepénzes* (capitalista, 252, NyUSz. 1835-ből), *töredék* (18, NyUSz.: töredékes);

vagyontalan (28, NyUSz.: vagyon), *vagyonkórság* (uo.), *váz* (18: ez töredék váza a gyönyörű beszédnek, NyUSz.: váz), *vasut* (352, a NyUSz. csak idézet nélkül utal rá), *védserég* (7, NyUSz.: véd), *vita-kérdés* (vagy pöröskérdés 5. NyUSz.: vita).

E példákat a Jelenkor további évfolyamaiból bizonyára lehetne még szaporítani. Nekem azonban csak az volt a célom, hogy rámutassak arra, mily sokat tett Helmecky a nyelvújítás életre való szavainak terjesztésével mai köznyelvünk gyarapítására. De e példákból kitűnik az is, hogy a NyUSz. új kiadásánál a Jelenkor derekasabb földolgozása okvetetlenül szükséges lesz.

KISS ERNŐ.

IRODALOM.

Kalmár Elek: A mondatrészek.

(Három tanulmány. Különlenyomat a NyK. XXVIII., XXXII. és XXXIV. köteteiből.)

A mondatelmélet sokat vitatott kérdéseire akar világot vetni e figyelemreméltó füzet. Kalmár voltaképp az ú. n. *ígés elmélet* felé hajlik; de tagadhatatlan, hogy új módon akarja bizonyítani vélt igazát s különösen a határozók felfogásában — legalább az én tudomásom szerint — az eddigiektől nagyon is eltérő utakon indul. Ha jól értettem Kalmárt, elméletének, okoskodásának veleje a következő: A mondatrészek igazi alapját a beszélő látástani (optikai) szemléletében találjuk meg. A mondat ugyanis a beszéd egyéne s voltaképp egy szemlélt jelenet kifejezése. Igaz ugyan, hogy »a beszéd emberi hangon való közlése annak, hogy valamit tudunk (észrevettünk), érzünk vagy valamit akarunk« (4. l.), s így a mondatban tulajdonképpen lelki tevékenységünk hármas irányának eredményei jelennek meg, de akár érzést, akár akarást fejezünk is ki, »képzeletünk mindig az előttünk játszó jelenetek analógiáját követi, ezek szerint alakul, s így a mondat tagolódása mindig egyforma« (10. l.). Általánosítani lehet tehát azt a tételt, hogy »a mondat annyit tartalmaz, amennyit egy tekintettel, tovább- vagy félrepillantás nélkül áttekinthetünk, vagyis egy egyede a szemléletek sokaságának, a jelenetek csoportjainak« (18. l.). Lehetséges, hogy több tényezőjét fogom fel a szemlélt jelenetnek vagyis »szemléletem« tagoltabb, határozottabb. E tényezők nem egyenlő rangúak, a szemlélt jelenetnek van *főpontja*, veleje, mely helyzetében is eltér a többi tényezőtől, mert rendszeren a szemlélt jelenet közepén áll. E fő- és közép-

pontiságban van az állítmány mivolta, ez teszi a nyelvi kifejezésben az állítmányt állítmánnyá (20. l.). A *fő- és középpont* pedig a tagolt szemléletnél az esemény, a cselekvés, szóval az *állítmány ige* (19. l.). Ily felfogással *kopuláról* sem beszélhetünk, az is rendes állítmány, s hogy gyakran kimarad a mondatból, az abban leli magyarázatát, hogy más beszédrészt is kihagyunk a gyakori kifejezésekben, ha nélküle is érthető beszédünk (43. l.). Megeshetik, hogy a cselekvést nem tudjuk határozottan megnevezni, akkor indulat- vagy hangutánzó szóval élünk (vö. 18, 19, 44. ll.). Sokszor pedig olyasmire esik tekintetünk, minek cselekvését nem szemlélhetjük, minek tehát nincs környezete, az állítmány ilyenkor névszóféle (44. l.). A hiányos mondatban, ahol egyik vagy másik szélső tényezővel nem törődünk, s a cselekvés mintegy legszélről esik, a jelenetnek nem középpontja ugyan, de főpontja marad az állítmány (20. l.). Ha a mondat egyén, egyéniségének gyökere az állítmány e fő- és központiságában rejlik, s az eseményt kísérő különféle körülmények kifejezői, a *bővítmények*, a *határozók* csak azáltal tagolódnak a mondatba, hogy viszonyba jutnak az állítmánnyal.

E viszonyok megállapításában legelső teendőnk a határozók *mondattani jelentésének* megismerése, s ebben a szemlélet, lélektan és nyelvtörténet a stilisztikával és a logikával egyaránt segíti a mondattant (139. l.). Kalmár szerint az összes határozók lélektani, optikai alapon két nagyobb nemre szakadnak, az egyik nem kíséri az eseményt, mellette áll, a másik befoglalja, még pedig egyik-másik kísérő körülményével együtt (82., 84. ll.). De tekintetbe kell vennünk még azt is, milyen viszonyban vannak a határozók az állítmány, a cselekvés »hatékonyságával« (84., 92. ll.). A hely-, idő- s állapot- (tulajdonság-) határozók befoglalók és tétlenek a cselekvéssel szemben, míg mások kísérik a cselekvést, de nem hatnak rá (»*társfélék*«). Az »*eszközfélék*« nemcsak kísérik a cselekvést, hanem be is folynak rá, de nem olyan öntudatos személyek módjára, mint a szintén kísérő »*személyhatározók*«. De a cselekvésnek állapottai (akciói) is vannak, s aszerint, amint a cselekvés megindulásával, folyamatával vagy végével vannak viszonyban a határozók, minden kategória hármas alosztályra tagolódik: eredet-, folyamat- és vég-határozókra. Hely tekintetében az eredet- és vég-határozók előzetes, illetőleg utólagos távolsági, a folyamathatározók közelségi viszonyban vannak a cselekvéssel, sőt több határozónál minden viszonyban, a közelségiben mindenütt, még innenső, túlsó és középső helyzetet is jelölhetnek a határozók (81—90. ll.).

A hely- és időhatározóknál (90—96. ll.) a *hol? mikor?* kérdésre felelők jelentik a közelséget (folyamathatározók), míg a távolsági viszonyban a *honnan?* és a *mióta?* kérdésre felelnek az előzetes távolság (eredet), a *hová?* és *mikorra?* kérdésre az utólagos messzeség határozói (vég). Érdekes, hogy a helyhatározói ragokkal ellátott, elvont főnevekből alkotott határozók (pl. *betegségben*, *álomban* vagyok) Kalmár szerint helyhatározók. A bővítmények osztályozásánál ugyanis folytonosan szem előtt kell tartani a meta-

forák szerepét s a metaforás szóhasználat miatt nem szabad valamely kitéltet másféle határozók közé sorolni, mint a hozzá hasonló metaforátlan kifejezéseket (86. l.) Ezen alapon kimondja Kalmár, hogy a gondolati főnév sohasem alapít külön határozót pl. állapot- vagy módhatározót, hanem a hely-, illetőleg a társhatározókhoz csatlakoznak (139. l.).

Az *állapothatározók* voltakép tulajdonságot jelentenek, s legjellemzőbb képviselőik az ú. n. állítmányi kiegészítők, melyek a közelségben a középpontot jelelik, míg a birtokos szintén a közelségben az innenső, a belső alany (e fiú *katona* lett) a túlsó pontot határozza meg. A *jelző* is ilyen állítmányi kiegészítő, tehát voltakép állapothatározó (149. l.). A távolsági viszonyban az előzetes saját-ságot az *excessivus*-határozók, míg az utólagos tulajdonságot az eredményhatározók s a »nevezést, látszást jelentő szók nevező határozói« fejezik ki (vö. 96—120. ll.).

A *társféle* határozók abban egyeznek meg, hogy a cselekvést nem mozdítják elő, nem folynak be rá segítőleg, és mégis ott vannak körülötte (125. l.). Itt is megvan a három osztály, sőt mint az állapothatározóknál a közelségben, úgy különböztethetünk meg itt minden osztálynál még három alfajt. Az *előzetes távolságban* a *viszonzó* társak állanak, melyek az alany cselekvését viszonzozzák, vele kölcsönösen cselekesznek, az alany cselekvésének megfelelőjét teszik, de e viszontcselekvés nem mozdítja elő az eseményt, inkább gátolja (120. l.). Ilyenek az effajta határozók: beszélek vlkivel v. *vlki előtt*, beleköt valakibe. Ily viszonság van ezek között is: tudakozódik valakinél, vlkitől izen, ír vlkinek, rokon vlkivel, hasonlít vlkihez, elszakad vlkitől, ad vlkinek, elvesz vlkitől stb. (131. l.).

Közelségi viszonyban vannak a cselekvéssel a tulajdonképeni *kísérő* társak, melyek az alannal egy irányban haladnak (114. l.). Közéjük tartoznak a kísérő személyt, kísérő tárgyat, ruhát, külsőt, tekintetet, az alap-, közép- és felső fok határozóit, az ú. n. módot (főnévvel és melléknévvel), következményt jelentő határozók (120. l.).

A *túlsó távolságban* kísérik a cselekvést a szenvedő társak, melyek csak tűrik az alany cselekvését (pl. gondolok *vlkire*, gyönyörködöm a *palotában*, foglalkozom *vlkivel* (123, 124. ll.).

Az *eszközfélék*hez tartoznak az *eszközhatározók* (eszköz, közbenjáró, műveltető ige cselekvője, melyek nemcsak kísérik, hanem elő is mozdítják a cselekvést éppen úgy, mint a szintén idetartozó *ok-* és *célhatározók*, de míg az eszközök *közlebbi* alanyok, az *ok távolabbi* (előzetes viszonyban), a célhatározó pedig *távolabbi* (utólagos viszonyban) *alany vagy tárgy* (vö. 127—130. ll.).

A cselekvésnek vannak megszemélyesített kísérő körülményei, melyek tudatos személyként hatnak a cselekvésre. Az alany az állítmánynak ilyen megszemélyesített körülménye, tudatosan résztvevő személye és hármas csoportjai vannak. A *távolsági viszonyban* az előidejű honnan iránynak a *műveltető alany*, az utóidejű hová iránynak a *tárgy* felel meg. A tárgy szintén az alanyhoz tartozik, ez is tudatos érzelemmel résztvevő személye a cselekvésnek. A *közelségi*

viszonyban pedig, mely gazdagabb, innenső, középső és túlsó, részvétel szerint *vezető* (a Szilasi-féle »készítető« igéknél), *cselekvő* és szenvedő alany van; a középső, cselekvő alany újra gazdagabb, újabb hármas csoportra: *átható*-, *magáraható* és *át nem ható* cselekvésű alanyra oszlik (65. l.).

Készséggel elismerem Kalmár nagy olvasottságát és szerető buzgalmát, de mondatelméletét elfogadhatatlannak tartom. Nem terjeszkedhetem ki elméletének minden részére, csak egy-két főbb állítására akarom megtenni észrevételeimet. Kalmár szerint nincsen meg a régi értelemben vett dualizmus a mondatban, hanem az állítmány az igazi úr benne, mint a mondat *fő- és központja*. De mi az a főpont? Szubjektív értelemben a főpont az egyéni érdek szerint igazodik s így nincs a cselekvéshez kötve, tárgyi szempontból pedig — azt hiszem — a cselekvő van olyan fontos, mint a cselekvés. Az állítmány *központiságára* sem lehet sokat adni, hisz a hiányos mondatokról maga Kalmár is azt mondja, hogy az állítmány nem középpont bennük. Lélektani és logikai alapon is igazolni akarja álláspontját Kalmár, de azon állítását, hogy »míg az állítmányt ki nem mondjuk, addig a lelkünkben meglevő dolgok közül még egyik sem alany,« meg is lehet fordítani: lehetséges-e kimondani az állítmányt, ha nincs alanya? Szerintem e két fogalom korrelatív. A mélyebb felfogás hiányára vall azon bátorság is, mellyel Kalmár minden válogatás nélkül a mondatok közé sorolja az indulatszókát. Füzetek második felének olvasása közben láttam, forgatta Wundt »Völkerpsychologie« c. művét, szeretném tudni, hogy bár későn, nem ütöttek-e szeget fejébe Wundt megjegyzései, melyekkel a főntebbi felfogást cáfolja (I. 2:228.).

A főntebb ismertetett határozó rendszert is szerencsétlennek tartom.

A *befoglalás, kísérés* szem előtt tartásának van *talán* valami értéke egyik-másik határozófajnál, pl. az állapothatározóknál, de ezen árnyalatok sokkal gyengébbek, hogysem a határozók egész rendszerét rájuk lehetne építeni. Legvilágosabb bizonyítékai ennek azok a lehetetlenségek, melyek Kalmár elméletéből folynak, s azok a magyarázatok, melyekkel felfogását bele akarja erőszakolni az egyes határozókba. Így pl. a helyhatározók Kalmár szerint mind befoglalók. Engem azonban nem győznek meg az ilyes okoskodások: »a helyhatározó befoglalja az alanyt vagy más tárgyszerű körülményt, de ez a nagyobb terjedelem sokszor csak egy irányban van meg: botjával a számár fejére üt: a fej vastagabb és szélesebb, mint a bot, ámbár nem hosszabb; ... a kalap egy karón lóg: a karó lefelé, magasságban nagyobb; a tű hegyén inog a körlap: ez az eset az előbbihez hasonló, úgyszintén ebben is: vállán vagy válláról köpenyeg lebeg« ... (91. l.). Sokszor azonban sehogysem sikerül a *befoglalás* kimutatása, s ilyenkor a legvilágosabb helyhatározók is a *kísérő* határozók közé kerülnek. Pl. ebben a mondatban: gondolatja Toldira röppent, *Toldira* Kalmár szerint társhatározó, mert a gondolat nincs Toldiban, sőt inkább Toldi van a gondolatban (124. l.).

S ezt Kalmár mondja, az a Kalmár, ki lépten-nyomon hangoztatja a metafora szerepének tekintetbe vételét a határozók osztályozásánál! Pedig ki nem látja, hogy itt a legvilágosabb metaforával van dolgunk s a nyelvi kifejezésben a gondolat *röppenése* semmiben sem különbözik a madárétól ebben a mondatban: a madár Toldira röppent, s a *Toldira* jelentése teljesen ugyanaz mindkettőben. Kalmár az állítmány, a cselekvés fő- és központiságát hirdeti, a határozók szerepének megállapításánál, tehát természet-szerűen a bővítményeknek a cselekvéshez való viszonyát kellene első sorban tekintetbe vennie, s íme, főelvével ellenkezésben azon alapon dönt a *Toldira* határozó sorsa fölött, hogy az nem foglalja magában a gondolatot, az alanyt. Ily elbánásban részesültek még a következő határozók: *ulki előtt* van, beszél; ólálkodik *ulki körül*, *biró elé* hurcol stb. (123. l.).

Úgy látszik maga Kalmár is érezte ezen alap erőtlenségét, azért veszi másik főszempontnak a határozóknak viszonyát a cselekvés »hatékonyságához«. De e két szempont még összeházasítva sem adja az igazi alapot, melyen meghatározhatók a kategóriák jellemző tulajdonságait. Maga Kalmár mondja, hogy a hely-, idő- s állapot-határozók »befoglalók«, a cselekvés hatékonyságával szemben pedig »tétlenek«. Miben különböznek tehát egymástól? Kalmár, ha hű akar maradni szempontjaihoz, nem tud felelni erre a kérdésre. Midőn pedig azon az alapon, hogy »a hely-, idő- és állapothatározó helyet, időt, vagy tulajdonságot jelent« mégis különbséget tesz ezen határozók között, akaratlanul is reá mutat az igazi, a *logikai* alapra. Abban igaza van Kalmárnak, hogy a »szemléletből« kell kiindulnunk, mert tagadhatatlan, hogy a néplélek sajátos felfogásával jelenik meg a külső (és ennek mintájára a belső) tény a mondatban. A szemléletbe való ezen belehelyezkedésben csakugyan nagy segítségünkre van a nyelvtörténet s a stilisztika a lélektantól támogatva. S ha ezen az alapon arra az eredményre jutunk, hogy — mint Kalmár mondja — minden tény *esemény* formájában jut kifejezésre a mondatban, akkor ezen történet egyes tényezői s az őket kifejező mondatrészek egymáshoz való viszonyának meghatározásában és rendszerezésében a *logikai* szempontok az uralkodók. Senki sem tagadhatja, hogy a határozók lényegükben fogalmi kategóriák, s ezzel meg van jelölve a logika szerepe osztályozásukban. Ezek után, azt hiszem, nem szükség hosszasan fejtegetnem, minő értéke azon megkülönböztetésnek, melyet — úgy látszik — a cselekvés »hatékonyságához« való viszony alapján az öntudatosság, a megismerés állítólagos fokozatai szerint tesz Kalmár a »kísérő« határozók között. Épen azért ebben a mondatban: *az idő nem akar megjavulni*, nem abban látom az *idő*nek, mint alanynak lényegét, hogy mintegy meg van személyesítve, hanem ez a megismerés csak magyarázat arra, miért fogható fel s miért szerepelhet az *idő* itt mint *cselekvő*. Különb az sem igen áll, hogy csak az alanyképen (még ha Kalmár széles értelmezésében vesszük is az alany fogalmat) szereplő mondatrészek lehetnek igazi személyek kifejezői.

Maga Kalmár is érzi ezt s fölveti a kérdést: »megszűnik-e az illető személy tudatossága akkor, midőn az alany határozóvá válik, midőn pl. a cselekvő alany a szenvedő szerkezetben határozóvá válik?» (136. l.) Folytatólagosan úgy felel a kérdésre: »Nyelv-érzékünk és emberi gondolkodásunk azt súgja, hogy a határozóvá tett személy tudatossága a szenvedő mondatban nem szűnik meg. Miért szűnt meg hát akkor alany lenni? Erre nézve lehet a dolgot úgy is felfogni, hogy alanynak lenni sem szűnt meg az a »személy, csak nem főalany, nem főszemély többé.« Méltányosságában annyira megy azután Kalmár, hogy még pl. a *munkásokkal*-t is ilyen alsóbbrendű alanynak tartja az effajta mondatokban: munkásokkal ásatok (136. l.). Nem kérdezem most Kalmártól, mikép egyeztetí meg ezen újabb vallomásait megelőző sarkalatos elvével, mely szerint az ú. n. alanyok és (szűkebb értelemben véve Kalmár szerint) a határozók közt a megismerésben, illetőleg annak megismerésében van a főkülönbség (pl. »a meg nem személyesített szereplők pedig határozóvá sülyednek le: A mester inasára üt: Az inas üttetik a mestertől; A munkás kapál: A gazda kapáltat a munkással« (54. l.; mester, inas, munkás, gazda alanyok, inasra, mestertől, munkással határozók; vö. még a 113. lapot!), csak azt szeretném tudni, miről ismerjük meg most már a különbséget az ú. n. *főalanyok* és az alsóbbrendű alanyoknak nevezett megismerésben határozók között. Talán arról, hogy az ú. n. főalany ragtalan? Akkor nem tudnám megérteni Kalmár e szavait: »Eddig megrögzött véleményünk ugyan, hogy az alanynak nominativusnak kell lennie, de ebben talán félrevezet bennünket az alak és erről a nézetről le kellene tennünk« (136. l.). Szóval teljes a zavar. Legföllebb az vezet ki bennünket a hinárból, hogy ez a főalany »mindig az a rész, mellyel az ige megegyezik« (131. l.). De ezzel nem kapunk választ arra a kérdésre, mi is voltakép az alany.

Nem terjeszkedtem ki Kalmár mondatelméletének minden részére, de talán az eddigiek alapján is kimondhatom, hogy e füzet alig járul hozzá a mondatnani főkérdések tisztázásához. Elismerem újra Kalmár nagy olvasottságát, igazán lelkes buzgalmát, s csak sajnálni tudom, hogy e munkásságot, fáradozást nem koronázta siker. S az én véleményem szerint az *optikai* szemlélet alapján nem is lehet teljes eredményre jutni. Az újabb pszichogenetikai vizsgálódások elméleti alapját is nagyon meggyengítették a Geiger-féle felfogásnak. Egyre valószínűbbé válik, hogy a beszéd érzelmi állapottaink kifejezésével kezdődhetett, s így az *optikai* szemlélet szerepe nem volt oly egyetemes, mint azon elmélet hívei tanítják. Ezen alap szűk voltának következményei látszanak meg Kalmár tévedéseiben is.

Végül nem lesz talán szerénytelenség, ha egy kicsit »pro domo« is beszélek. Brassairól szóló értekezésemben (A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében, Nyelvészeti Füzetek, 3. sz.) azt állítom, hogy Brassai kétféle: »dologi« és a szórendtől s főképp a hangsúlytól jelelt viszonyt különböztet meg a mondatrészek függé-

sében. Kalmár azt mondja erre, ő sokat forgatta Brassait, de nem vette észre ezt a különbségtételt s nem is hajlandó hitelt adni állításomnak (77. l.). Én értekezésemben mindig hivatkozom Brassai megfelelő helyeire s azt is jelzem, hogy nemcsak követői, de maga Brassai sem tulajdonít akkora fontosságot e megkülönböztetésnek, amekkorát szerintem megérdemel, s hogy a »dologi« (Brassai szava!) viszonyok meglehetősen mostoha elbánásban részesülnek nála (l. értekezésem 41. lapját!). Ezek alapján — úgy gondolom — méltán jogtalanoknak tarthatom Kalmár szemrehányását.

KOCSIS LÉNÁRD DR.

Középiskolai Műszótár.

Az Országos Középiskolai Tanáregyesület előfizetést hirdet a május elején megjelenő Középiskolai Műszótárra, melyet Szarvas Gábor, Volf György és számos más szakember közreműködésével Simonyi Zsigmond szerkesztett. (A Tanáregyesület maga adja ki a szótárt, de csak május 1-ig fogad el előfizetést vagy megrendelést; azontúl csak az Athenaeum bizományában, könyváruai úton kerül forgalomba.)

Huszonnyolc évvel ezelőtt 1878-i közgyűlésén, Révy Ferenc indítványára határozta el a Tanáregyesület a műszók megrostálását és megállapítását, s a választmány egy tizenegytagú bizottságot nevezett ki, hogy a kérdés tisztázására tegye meg a javaslatait. Egy ideig szorgalmasan dolgoztak, már 1879-ben közzétették a Magyar Nyelvőrben a nyelvtani, stilisztikai, poétikai műszókra vonatkozó javaslatokat, de az érdeklődés csakhamar megcsappant, a többi szakok nem tudtak elkészülni, talán a velük járó nagyobb nehézségek miatt, s az egész dolog csakhamar elaludt! Évek múlva Volf György keltette új életre s ő fogott hozzá mint szerkesztő egy új nagy bizottság közreműködésével a szép és fontos terv megvalósításához. Ismét elkészültek egyes szakok, különösen újra és részletesebben összeállították a nyelvi és irodalmi szakok műszavait (mutatványul közölve Nyr. 27:22, 71), de aztán újra megakadt a munka, a szerkesztő pedig — egyrészt sokoldalú elfoglaltsága miatt, másrészt mert belefáradt a meddő unszolgatásba — lemondott a megbízásáról. Ekkor, 1893-ban, az igazgatóság s a választmány a jelenlegi szerkesztőt bízta meg a sisyphusi munka folytatásával. Ő neki is tizenegy évnél tovább kellett lépésről-lépésre haladnia, míg megküzdhetett a sokféle viszontagsággal és akadállyal és sajtó alá adhatta szótárunkat.

Tudjuk mindnyájan, hogy és mikép keletkezett a magyar műnyelv. Midőn a nyugati fölvilágosodás hullámai hazánk határához értek, midőn a nemzeti szellem öntudatra ébredve az emberiség közkincséhez, a tudományhoz való jogát érvényesíteni kezdette, háztartása még nagyon is rendezetlen állapotban volt, s a nagy örökségen való megosztozás majdnem teljesen készületlenül találta. Hozzá kellett tehát látnia, s hozzá is látott a berendezés nagy munkájához, nagy sok jó akarattal, de a hozzá való készülségnek nagy fogyat-

kozásával is. Mi természetesebb, mint hogy a sebtiben, nagy hamarsággal végrehajtott munka legnagyobb részében áldástalan volt?

A bajt még fokozta a nyelvújítás törvénytelenkedése is. Mikor a XVIII. század utolsó negyedében megindult a tudományoknak nemzeti nyelvünkön való művelése, ugyanakkor s evvel a mozgalommal kapcsolatban kezdődött a nemes célra törekvő, de ingadozó alapra épített és rögtönözve létesített nyelvújítás s a tudományos műszóknak derűre-borura, sokszor szükségtelenül, sokszor nyelvünk szellemével és szokásaival ellentétes gyártása. Ez az erőszakos szögyártás, mely az iskola munkájának és egész közművelődésünknek mérhetetlen károkat okozott, a múlt század negyvenes és ötvenes éveiben, Bugáték és Ballagiék működésében érte el tetőpontját. Ezen irány uralma alatt, a Bach-korszak idejében, 1858-ban készült »a magas cultus és közoktatásügyi ministerium« rendeletére és Toldy Ferencnek, tehát egyik fő-fő nyelvújítónak szerkesztése alatt a Német-Magyar Tudományos Műszótár a csász. kir. gimnáziumok és reáliskolák számára«. Ennek minden lapján hemzsegték a törvénytelenül képezett, sokszor az értelmetlenségig homályos, nem ritkán mókázásnak látszó, nevetséges kifejezések: *látszög, láttér és láttáv, táv-látó és távköz, füdeg és beleck, nyargonc és nyakorjány, ecetély, ecetöly, ecetöny, ecetencek, vasagkéklény, hájany és kockand-félék* stb. stb., százával, ezrivel. Ezekhez hozzájárult egy pár évvel utóbb a németességek elburjánzása, mikor a hatvanas években a német iskolai könyveket hirtelen magyar nyelvűekkel kellett helyettesíteni, még pedig németből szolgai módon fordított könyvekkel. Tudományos műnyelvünk akkori siralmas állapota volt a többi közt egyik nyomós ok, amely kívánatosná és szükségessé tette a Magyar Nyelvőr megteremtését. Viszont az a kemény harc, melyet a Nyelvőr ortológusai a helyes magyarság érdekében indítottak, szülte azt az üdvös mozgalmat, melynek iskoláink megtisztított, fölfriessített, megmagyarosított műnyelvét köszönjük. S ha újabban a Magyar Nyelvőrnek egyes ellenségei, ha tudatlan vagy elbizakodott ujságírók az ortológia s a Nyelvőr csődjéről beszélnek, minden cáfolgatás helyett csak új Műszótárunkra fogunk rámutatni: hasonlítsák össze a Toldyéval s győződjenek meg, mennyire haladt félszáz év óta a helyes, tiszta magyarság s vele az iskola s a magyar művelődés ügye!

NYELVMŰVELÉS.

Tulipánkert. A főrangú hölgyek lelkes fölhívása — (sajnos, csak a főrangúak írták alá! hát a polgári nőkből már kivesszt minden honleányi lelkesedés?) — megteremtette a *tulipánkertet*, s hetek óta országszerte nem hallani egyébről, mint a *tulipánketről*! Hát sem a mágnás hölgyek, sem az ujságírók nem tudnak magyarul? Ha tudnának, nem *tulipánkertnek*, hanem *tulipános-kertnek* mondanák. Csak nem fogunk magyarul *virágkertet*, *gyümölcskertet*, *veteménykertet*, *káposztakertet*, *vadkertet* mondani! Ki kételkedik benne, hogy

csakis a *virágos-kert*, *gyümölcsös-kert*, *veteményes-kert*, *káposztás-kert*, *vadas kert* a magyaros és helyes kifejezés? Amazoknak német a lelkük is, épen úgy mint a *vasfürdőnek*, *borhordónak*, *vízkersónak* e h. *vasas-fürdő*, *boros-hordó*, *vizes-korsó*, vagy mint a *tulipánládáé* volna, ha így nevezné valaki a *tulipános-lúdát*. A *szőlőhegy*, *karszék*, *palacksör* meghonosult ugyan, de bizonyos, hogy ezek németből vannak fordítva (*Weinberg*, *Armstuhl*, *Flaschenbier*), mert csakis a *szőlőshegyet*, *karosszéket*, *palackos-sört* ismerhetem el magyarosnák. A *karosszék* él is Dunán túl, *szőlőshegy* — úgy hallom — az Alföldön, és *palackos sert* rendel a csikós Jókai Sárga rózsájában (154). — Tehát a *tulipán-kert* *tulipános-kertté* váljon, hogy a hazafias mozgalomnak magyar neve legyen! (A helyes kifejezést eddig csak a Kakas, Mártonnak egy versében olvastam!)

HALÁSZ GERGELY.

Igaza van. Régi nyelvünkben — a Nyelvtörténeti Szótár s az OKISz. tanúsága szerint — a *kertnek* köv. összetételeit találjuk: *almás-kert*, *dinnyés*-, *diós*-, *fűgés*-, *káposztás*-, *komlós*-, *narancsos*-, *oltványos*-, *plántás*-, *szilvás*-, *szőlős*-, *veteményes*-, *vereshagymás kert*. Előkerül ugyan bennük, de sokkal ritkábban, az -s képző nélkül való összetétel: *fűves-kert* mellett *fűkert* (de csak Faludi verséből idézve), *gyümölcsös-kert* mellett *gyümölcskert*, *méheskert* (PP.) és *méh-kert*, *olajos-kert* és *olaj-kert*, *rózsáskert* és *rózsakert*, *vadas-kert* és *vad-kert*, *virágos-kert* és *virágkert*; azonfölül *meggy-kert* (csak PP.¹) és *sáfránykert*. A *gyümölcskert* Arany Toldijában is (6:1). — Kétségtelen, hogy az s-képzős kifejezés a régi és magyaros, a másik nagy részben idegen hatás alatt keletkezett, — kisebb részben talán az összetett szántóföldnevek és erdőnevek mintájára: *búza-föld*, *rozsföld*, *kukoricaföld*, *krumpliföld*, továbbá *bükk-erdő*, *fenyő-erdő*, *nyár-erdő*, *nyírerdő*, *szil-erdő*, *tölgy-erdő*. Ezek az erdőnevek (a *bükkös*-, *fenyves*-, *makkos-erdő* stb. mellett) már a régiségben is gyakran előfordulnak, még pedig azért, mert az erdőt egyszerűen így is nevezték: *bükk*, *cser*, *nyír* stb. (Egyes fára alkalmazva *cser*, *tölgy*, *fenyő* stb. csak az irodalmi nyelvben és csak a nyelvújítás óta fordul elő; a régi oklevelek *arbor* fűz-féle kifejezéseiben *arbor* a magyar *fa* helyettesítője.)

A SZERKESZTŐSÉG.

Fizet és izen helyesírása. Szarvas Gábor a Nyr.-ben kezdettől fogva így írta ezt a két szót: *előfizetés* (i-vel), ellenben *üzenet* (ü-vel). Ebben következetlenséget láttam, mert hisz a legtöbb

¹ De *meggyes-kertet* idéz Takáts Sándor A régi magyar kert című tárcájában Bp. Hírlap 1906. III. 28. — Uo. *cseresznyés*-, *hagymás*-, *kenderes*-, *mandolás*-, *mogyorós*-, *puszpángos*-, *répás*-, *tengeribuzás*-, *zöldseges-kert* stb. — Mellőzzük az olyanokat, minők *majorkert*, *lókert*, *ökörkert*. Nem tudjuk, miért említi ezeket Takáts S. a virágos és gyümölcsöskertek közt. Még különösebb, hogy ezek közé sorolja a *lаторkertet*, holott nem rég épen Takáts Sándor mutatta ki (vagy más Takáts Sándor az?), hogy a *lаторkert* fából készült valami volt, hegyes karókból készült kerítés, latrok ellen épült kerítés* (MNy. 1905. 206).

vidéken mind a kettőt *i*-vel ejtik, az én szülőföldemen pedig, a Bakony vidékén, mind a kettőt *ü*-vel mondják: *füzetni* és *üzenni*. Tehát vagy mind a kettőt *i*-vel vagy mind a kettőt *ü*-vel kellene írni. Ámde az új iskolai helyesírásban megint ugyanavval a következetlenséggel találkoztam; a szójegyzékben azt mondja: »*izen* vagy *üzen*,« ellenben csakis »*fizet*.« Ez szöveget ütött a fejembe, tudakozódni kezdtem ismerőseimtől, s most csakugyan arra az eredményre jutottam, hogy az *ü*-hangú alakok közül az *üzenetnek* aránylag több jogosultsága van az irodalomban, mint a *füzetésnek*, mert amaz az élőbeszédben jobban el van terjedve mint emez. Úgy értesültem pl., hogy Bereg és Szatmár megyében, a Jászságban, Csallóközben, Vas megyében s még több vidéken *ü*-vel mondják: *üzenni*, ellenben ugyanott *i*-vel *fizetni*. Ez is következetlenségnek látszik, de bizonyosan etimológiai oka van.

VESZPRÉMI BÓDOG.

Helyreigazítások. *Úrasszony, úrhölgy, úrnő.* Erről a három szóról azt olvasom a Helyes Magyarság 203. lapján, hogy »mind egyértékű kifejezés«. Kissé homályos kijelentés! Véleményem szerint a három szó nem egyjelentésű. Az *úrhölgy*-et leányról is mondhatjuk, épúgy mint az *úrleány*-t, az *úrasszony*-t csak férjes nőről; az *úrnő* a címzésben a. m. *úrasszony*, de van még egy külön jelentése is: vkinek úrnője = parancsolója. Ily értelemben a másik két szót nem lehet használni.

Agancsár. A Helyes Magyarság 100. lapján Simonyi ezt írja: † *agancsár*: *szarvas*. Hozzáteszem: nemcsak *szarvas*, hanem még inkább *szarvasbogár* értelemben használták a hibáztatott kifejezést.

Egyet topog. Nyr. 34:367. azt olvasom, hogy gyakorító igével az *egyet* nem fér össze. Logikailag helyes okoskodás, az *egyet topog* nem is helyes, de sok más esetben a nyelvszokás erősebb a logikánál. Lépten-nyomon hallani ilyeneket: *egyet dörgött az ég, mozogjunk v. sétáljunk egyet, egyet morgott.*

Azontúl. Nyr. 34:413. az van mondva, *azontúl* »nem jelenti azt, amit az *azonkívül*, *azonfelül*«. De bizony jelenti.¹ A cselédünk fát hozott be a kamrából. A feleségem megkérdezte, van-e még odakint vagy ez a kosár volt az utolsó? A leány ezt felelte: *Még van azontúl is.*

K. B.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Sziszfa: füzfa. Jeremiás S. közölte mint baranyai, szigetvidéki tájszót a TudGyűjt. 1828. X. füz. 72. l. Innen vette Kassai J. és a régi Tsz., emezekből pedig az új MTsz. A nyelvhasonlítók aztán találtak messze csuvas földön meglepően egyező szóalakot: *šüžü* füzfa stb. Munkácsi, ki ezt a szóegyeztetést föllálitotta (NyK. 21:127), a sziszfával azonosnak veszi a PP. szótárában talált »*šüžfa* :

¹ De az irodalmi nyelvben nem; vidékiesség.

vitéx» növénynevet. Ezt sokkal régibb forrásból is idézi a NySz., Meliusból: »ketske rago fa, *szűz-fa*: agnus castus«. Tehát ez a magyar név nyilván a latinnak fordítása; még jobban megfelel a szintén előforduló *szűzbariska* (azaz báránka, l. Pallas Lex.) s a német neve: *Keuschlamm* (vö. Fialowski, Nyr. 8: 493). Akkor tehát nem szorulunk a csuvas szóra. Ámde nagyon kétes, hogy a *szíszfa* ebből a *szűzfából* lett-e; e cserjét a nép alig téveszthette össze a fűzfával. Nézetem szerint a *szíszfa* nem egyéb, mint a *fűzfa* szó drávideki *fizfa*, *fiszfa* alakjának kiejtésbeli változata. A szókezdő *f* mássalhangzó helyett anticipálták a szótagvégi *sz* hangot s így egyúttal disszimilálták a következő szótag kezdőhangjától. Egészen hasonló hangváltozásokat látunk a következő két szóban: *kuszkó* helyett *szuszkó* (Orczy L. NySz.); *köszköpü*, *küszküpü* helyett *szüszküpü*: mindenbe beleavatkozó, minden lében kanál (így a származékaikban is, továbbá *füszküpü*, *üszküpü*, székely szók, l. MTsz.). Viszont a második szótag kezdőhangjához hasonul az első ezekben: *kecsegtet* h. *csecsegtet* NySz.; *szíksó* h. *séksó* (Vác; vö. francia *chercher* > *chercher*, ném *Sergeant*, *Serschant* > *Scherschant*; *szárca* h. *csárca* (Nép, Rába-Pordány); *Tiborc* h. *Biborc*? (Kresznerics; uo. *Szent-Biborc* helynév Vas m., a mai Helységnévtárban *Szent-Bibor*; Csánky Vas megyében nem említi a helységet, de említi Ovadi *Thyburcz* vasmegyei birtokost; hasonló hangzású *Bibarcfalva* neve Udvarhely vm.); *libuska* h. *bibuska* (Pozsony m., Kassai 1:70); *jegenyefa* h. *gegyenyefa* (Sopr. m. MTsz.); *gyenge* h. *genge* (sok vidéken, MTsz.); *köldök*, *küldök* h. *tüldök* (Somogy m. Kassai 5:282. és MTsz.); *pedig* h. *tedig* (NySz. és MKszók). Vö. még *szolozsma* > *zsolozsma*, *lazsnakol* > *nazsnagol* (MTsz.), s a gyermeknyelvben *zászló* h. *lászló*, *lepke* h. *tepte* stb. (Simonyi: MNY² 256).¹ — Nem kételkedem tehát, hogy *szíszfa* csak a *fiszfa*, *ftzfa* változata. (Kevésbé valószínű, de mint lehetőséget megemlítem, hogy *szízfá* volt az eredeti hangalak, s ebből lett az imént említett hasonulások módjára *ftzfa*. De csak ebben az összetételben lehetne a *-fa* hatásából megmagyarázni e hangváltozást, nem lehetne megérteni a legrégibb oklevelekben már számtalanszor előforduló *fűz*, *ftz*, *fűzegy*, *fűzes* stb. alakokat.)

SIMONYI ZSIGMOND.

A Nemzeti dal egy szakaszáról. Petőfi örökerejű Nemzeti dalát minden év tavasza egyforma lelkesedéssel kelti új életre. Sajnálkozva tapasztaltuk azonban, hogy a költemény egyik szakaszának világos értelmét sokan mennyire félre magyarázzák. Ez a szakasz:

»Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ősapáink,
Kik szabadon éltek, haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak«

¹ Hasonló volna még a *gebic*: *bēbic*, *bībic*, de ez mint hangutánzó szó más elbírálás alá esik (Miklosich a tót *bíbec*, *bíbek*, horv. *gibec* átvételének tartja; vö. kfn. *gībitz*, mai ném. *kibitz*); — szintűgy *selyp*: *pelyp* NySz.

az idei márciusi ünnepen is többek ajakáról így hangzott:

Rabok voltunk mostanáig, kárhozottak!
 Ősapáink, kik szabadon éltek, haltak,
 Szolgaföldben nem nyughatnak!

Amidőn e tévedésre, — amelyet eleinte csak hangsúlybeli hibának hittem — figyelmeztettem az egyik szavalót, az értelmezést meggyőződésének vallotta, mert szerinte a költemény csakis így érthető! Álláspontját sokan védelmezik. — A versszak a kéziratban és így minden eddigi kiadványban így van:

»Rabok voltunk mostanáig,
 Kárhozottak ősapáink« stb.

Tehát a *kárhozottak* az *ősapáinkhoz* tartozik. Ez pedig nagyon szépen érthető. Szabad őseink boldogulva nyugodtak a szabad haza földjében. De mióta rab a föld s a nép, a szabadon élő s haló ősök álma nyugtalan, miként a kárhozottaké. Míg tehát mi eddig rabok, addig ősapáink is kárhozottak voltak, akik szolgaföldben nem nyughatnak. Ehhez az értelmezéshez kétség nem férhet, s így el sem gondolhatjuk, miért szükséges a költő gyönyörű gondolatait más-képen magyarázni?! Különben, ha a versszak értelme így az illetőknek homályos, tessék a mondat alanyát, amely itt a rim kedvéért is az állítmány után áll, előre tenni s így olvasni: *ősapáink kárhozottak*, [mert]... szolgaföldben nem nyughatnak. Ez igazolni fogja az egyedül helyes magyarázatot és megdönti az ellenkező magyarázatot. Úgy látszik, mind többen hódolnak a hibás értelmezésnek, azért ajánlatos lenne az újabb kiadásokban felhíni e félre-magyarázott helyre az olvasók figyelmét!

TÉGER BÉLA.

Kazinczy Ferenc levelezése, melyből az Akadémia kiadásában immár tizenöt kötet jelent meg, rendkívül fontos forrásmunka a magyar nyelv és irodalom történetére. Ezt a nagybecsű kiadványt igen szépen méltatta már a Nyr.-ben Balassa József (33:94). Sajnálatomra az utóbbi időben megdöbbentő felfedezést tettem: hogy t. i. a kiadó, Váczy János, a becses levélszövegekben szükség nélkül önkényes változtatásokat bátorkodott tenni. Véletlenül kerültek kezembe Kazinczynak Sipos Pálhoz intézett levelei, az 1846-i lipcsei kiadás. Ezt nagy élvezettel olvastam, de mivel helyel-közzel homályos volt a tartalom, Váczy kiadásához folyamodtam fölvilágosításért, abban a várákozásban, hogy ott nemcsak Sipos válaszait s a kiadó magyarázó jegyzeteit, hanem Kazinczy leveleinek is jobb szövegét fogom találni. Azonban nagyon csalódtam: Váczy ezeket a leveleket nem az eredeti kéziratokból közli (úgy látszik elvesztek), hanem az említett lipcsei kiadásból, de ebben nemcsak a nyilvánvaló sajtóhibákat igazítja ki, hanem olyan igazításokat is tesz, amikre semmi kényszerítő ok nem volt, amik Kazinczynak épen egy-egy érdekes kifejezését tüntetik el s meghamisítják Kazinczy

nyelvét. Csak egyes föltűnőbb példákat említek.¹ A lipcsei kiadás 34. lapján ez van: »*En az examenten meg nem jelenheték*«; V. pedig így adja: *az examenen*, holott az *egzáment* ismert népies alak. — Lipcsei kiad. 39: »Ujhely 14. Jul. szemem láttára leégett. Eggy görög *padján* gyúlt meg a széna«; V. így közli: egy görög *padlásán*! Tehát nem tudja, hogy a padlást sok vidéken padnak nevezik, s épen ott is, ahol Kazinczy élt (l. MTsz).² — Lipcsei kiad. 61: »Nemzetünk akkor is fel fog állani; noha Gunsztermann uraimék rajta vannak, *hogy halljuk-ki őket*, és legyünk Németek;« V. 11:116. így: *hogy halljuk-ki őket* (az *öket* alakot sajtóhibának nézte, holott szabályos palócos forma). Az első változat is különös egy kissé, úgy látszik az ellentétes *túléljük őket* mintájára van írva, de V. szövege teljességgel érthetetlen. — Lipcsei kiad. 81: »Ma alig világosodott fel a naptól szobám, s elővonám tegnap estve érkezett öt leveleimet, *fejelem* alól;« Váczy 12:33. így: *fejem alól*. Tehát nem ismeri s eltünteteti az északi nyelvjárásokban s egyebütt is járatos *fejel* vagyis *fej-al* szót, mely párnát, vánkost jelent. — Lipcsei kiad. 20: »Akkor még beteg valál tán eddig *felgyogyultál lesz*« [így]; V. 9:87: tán eddig *felgyogyultál*. Tehát nem ismeri ezt a több vidéken, leginkább Erdélyben használt igealakot: *írt lesz*, mely a valószínűséget fejezi ki és rokon evvel a Kazinczynál sokszor előkerülő igealakokkal *írni fogott*. (Az *írt lesz* alakról tüzetesen értekezett Melich J. Nyr. 25:351. Vö. még uo. 514. és: »Képzelem, hogy *rebegett lesz*« Hunyad m. Nyr. 22:471.) — Az ilyen változtatásokat a levelezés kiadójának ezentúl jó lesz elkerülni, mert bizalmatlanságot keltenek az egész kiadással szemben. Hiszen az első kötet előszavában azt mondta, hogy a Kazinczy-bizottság »az itt kiadott leveleket az *eredetieknek hű másaiul* kívánja tekintetni«, s hogy »a Kazinczy-bizottság a lehető *legnagyobb hűségre törekedett*, mivel e kiadással helyettesíteni kívánja az eredetieket, nyelvtörténetünknek e rendkívül nevezetes forrásait!«

H. G.

NÉPNYELVI HAGYOMÁNYOK.

Szólások, hasonlatok.

Széltében csudálat tárgya a Kelet parabolái miatt. Mintha csak ott tudnának hasonlatban beszélni!.. Szeret biz a magyar is, de nem szót szaporítani. Rövidre, velőkre szabja hasonlatát s aki többre is kíváncsi, kutasson utána, szívesen elmondják — legtöbbször a

¹ Az apróbb eltéréseket és hibákat mellőzöm, pl. 11:6. 5. sor *ütne* e h. *ütnek*; 12:429 *tökélet* e h. *tökélyet*; 11:187 »a Mondolat *ingerlése* nélkül nem mondta volna mind azt felőlem« e h. *ingerlete* nélkül stb. stb.

A szerk.

² Kazinczy máshol is él vele; pl. a Pályám emlékezete egyik kéziratában: »A cselédség éjjel a ház *padján*« (Abafi kiad. 307).

szomszéd faluba. Mert hát sokszor ölni kész a hasonlat-termelte falu haragjában a hasonlat-tartalmazta gúnyért, vagy a szólásért. De legtöbbször ártatlan a hasonlatban lévő tartalom, s azért nem is veszik föl.

Én is összegyűjtöttem egy csomót, amilyen ezer keletkezik s rengeteg vész el, mire egy megmarad s bejárja az országot.

Bolog, mind a Galambos levelé. (Galsa, Zala m.; Tornapinkóc, Veszprém m.) Pedig dehogy bolygott. Mert mikor a 10 fillért a levélhordó kezébe adta, hogy ragassza rá a bélyeget a postán (akkor még messze volt a posta), a 10 fillért zsebrevágta a levélhordó, a levelet meg elégette. A fölragasztott billogot meg levette. Persze, hogy várhatták rá a feleletet. Akkor aztán kitűnő ötlete támadt Galambosnak. Hallotta, hogy a bélyegtelen levél biztosabban helyre megy, mint az ajánlott. Hát nem ragasztott fel bélyeget, de 10 fillért sem adott. Erre sem kapott feleletet s csak ekkor kezdett el gyanakodni a levélhordóra. Nossza hát, ráles, és sikerrel. Mert megcsípte a levélhordót, amint a leveleket bedobálta a tűzbe. De nem árulta el magát, hanem legközelebb sunyi ábrázattal vallatóra veszi a levélhordót: Na, Rozsos bátyám, mikor hozza má éccér a levelemnek mássát? — A té levelednek? — No persze! — Annak hát ne várd mássát. Se billégöt nem tett¹é rá, s²é píz³t nem attá (adtál) rá. Az ollan lev¹él csak bolog, örökkín bolog...

Magáho gyün, mind a Lada báránnyo. (Pálfa, Kemenesalja.) Látja a bojtár, hogy utolsót rúgja a birka. Hamar odakiabálja a gazdáját: — Lada bátyám, gyűjjön id¹ hamar, ez a bárán megdöglik! — De-e-ho döglik, de-e-ho döglik, — fut oda Lada. — Lada bátyám, ennek má víg¹é van! — De-e-ho van, de-e-ho van. Maj magáho gyün ez éccerre. Füstülöt, bicskát s több efféle dolgot előszed, hamar megfüstöli, boszorkányozza, mitcsinálja a birkáját. — No mos maj éccerre magáho gyün. A birka egy ugró mozdulatot tesz. Megörül a Lada s fölkiált: Ném megmontam, ho magáho gyün?! Abban a pillanatban a birka elnyújtózik s vége van.

Biztos, mint a disznóölés. (Galsa, Zala m.) Hát biztos is volt, de hogy kinek?... Ez a bökkenő. — Jó kövér volt a disznó, hát kimondták rá a másra nem ruháztatót. Aztán kezdődik a lótás-futás borsért, rizskásáért, babérlevélért stb. stb. — Ereggy lányom i¹é kérésztapádho, mom meg neki, ho h¹ónap öllö meg a diszn¹ót! — A lány beállit a keresztapjához: — Kérésztapám, gyűjjön i¹é h¹ónap regg¹é meg¹önyi a diszn¹ót. De bisztossan ám. Aszonta id¹es anyám. — J¹ó van, kérészlányom. De Erös¹ékhé hitak ám h¹ónap regg¹ére, hát n¹em méheték. — Ójjé! Erös¹ékhé még van ölig zsírgyuk, de nekünk má és csöpp sincs. A m¹énknek h¹ónap bisztossan meg k¹ő lennyi. Má tuggya csak mihozzánk gyűjjön h¹ónap. — No hát j¹ó van. — De biztos légyen ám az a diszn¹óölis! Másnap jókor reggel beállit a koma. Fölkortyantják a bűdös vizet (pálinka) s elszánt léptekkel neki az ólnak. — Kinyitják az ólajtót, várják a disznó kicammogását. Nem jön. Beszólnak hozzá. Meg se moccan. — Hünnye fékom! Majd adok i¹én nekéd! Még¹éröz¹te a késszagot. Bebújnak érte. Csupa üresség az ól. Általános szájtátvamaradás. És elkezd

káromkodni a gazda: — Akkasztó fára val^uó gazemberei. Hát lopták a diszn^uót, aztán az enyimet! Osztán mⁱég föl is segítették velem ténnyi a szekⁱérre! — Micsoda?! — A^h hogy az ijjié bezörgettek az ablakon: hogy az Isten álgyon m^ég, segicsem f^üöt^unnyi a disznaju-
kat a szekⁱérre, nem birnak vel^é. Osztán ién f^üősegítettem a magunk
disznaját a szekerükre. Hogy írgyé űket el a dög!... Pedig ho
röfögött szegín diszn^uó!...

Akkora e ^zuóra, mind ^uőcs^uó világbo eh hatosos buborka. (Eger-
vár vidéke, Vas m.)

Kelep^ü, mind a kupi malom (Kup veszprémmegyei község).
(Vas, Veszprém, Sopron megye.)

Hallott rúlla, mind Ihász Istók a hétszencstgrü (Somlyó vidéke.)

Hallott harangoznyi, de nem tuggya mire (Kemenesalja.)

J^uókor gyütt, mind a mi k^uódisunk (Egervár vidéke, Vas
megye). (Mindig avval kezdte mondókáját, hogy j^uókor gyűttem.)

Poszorodott, mind a v^un asszon v . . . a (Egervár vid. Vas m.).

Ollan vⁱékon, mind a kaszakújj (Egervár vidéke, Vas m.).

Ollan hideg van, mind a nyavala-k^uórság (Egervár vidéke).

H^uógat, mind a j^uó gyerek (Kemenesalja).

H^uógat, mind a pap a zsákbo (Kemenesalja).

M^éghorkant, mind a Kámányⁱék macskájo (Acsád, Vas m.). (Meg-
ette a tejfölt, aztán elverték érte, akkor a macska a szomszéd faluba
szökött meg.)

Sejti, min Kámányⁱék macskájo az ess^uót (Acsád, Vas m.). (Össze-
kuporodott a sarokba, mert valami bűnbe volt, hát ráfogták, hogy
az esőtől fél, persze nem ami a felhőből esik, hanem a bot esésétől.)

Affektál, mind a Tamaskáék malacca (Rábaköz). (Rossz evő
volt, turkált az eleségben s a tulajdonos ráfogta, hogy csak affektál,
azért nem eszik.)

Dagad, mind a burdohán a verembe (Kemenes, Pálfa). (Mikor
valakin a düh fokozódó nyoma látszik. A *bur* jelentését nem
sikerült megtudnom.)

Szész^uerég (fogát szívja), *mind akinek a fogát húzzák* (Pálfa).

Bölög, mind a néma (Kemenes).

H^uérég, mind amellik birkánok ⁱévákták a nyakát (Kemenes).

Áll, min Katiba a gyerek (Kemenes, Somló vidéke).

Szeretlek, mind a fenyé a malacot (Türje vidéke, Zala m.).

Vakaródik, mind akit csipnek (Vas m., Veszprém m.).

*Ollan fiére áll a szájo, mind akinek nem gyutott feles kukorica-
f^uód* (Kemenes).

Nyargal, mind a kiccsik^uó (kis csikó).

Ollan likas, ho^{sz} 100 macska s^é taláno benn^é 1 egeret (Acsád).

A^{cs} csak ollan sz^uőbeszíd (Általános).

U^m ment, csak u^s sujított (Egervár vidéke, Vas m.).

Ugy áll a haja, mind a ^zIsten tuskéj^é (Egervár, Vas m.).

Ollan morcos, mind a tuskⁱédiszn^uó (Acsád, Vas m.).

U^m megy, minha botot nyⁱét v^uóna (Egervár, Vas m.).

U^{sz} sziporkázik, mind a v^ullog^uós mⁱénkü (Egervár, Vas m.).

Ollan a mënyasszon, mind a bekötött zsák: nem tunnyi, mi van benné (Vas, Veszprém m.).

Ollan бүдös, mind a "ázott k"ódís (Egervár vidéke, Vas m.).

Ég, mind a rosseb (Egervár, Vas m.).

Uⁿ níz, minka a "aptyát üötik v"óna meg (Általános).

Ollan nagy úr, minka má e kaszárnyo elejét söpörn"é (Egervár).

Ollan a pofájo, mind e kordován csizma (Egervár, Vas m.).

Ollan kem"én e hasa, mind e dob (Általános).

Ollan k"ényés, mind e m"ézes báb (Egervár, Vas m.).

Ollan бүдös, mind e g"érén (Egervár, Vas m.).

Ollan szünö van, mind e күnyillott r"ózsa (Egervár, Vas m.).

Ollan kényessen jár, minka túhegyin járho (Egervár, Vas m.).

Ollan, mind a szelemën-ágos (hosszú; általános).

Ollan hosszú, mind az "ég meszel"ó (Kemenesalja).

Nathas, mind a zëccëri lán (Vas, Sopron m.). (Elment az egyszeri lány az orvoshoz, hogy vizsgálja meg, mi baja. Az orvos konstataulta a maga németességével, hogy: nathas, nathas (nagy a has!), a lány meg a könnyebb esetű náthásra akarta magyarázni.)

Er"ós, mind a sörecet: kilenc ice egy f"űzet (Általános).

Ollan sötít van, mind a mákos mácsik (Acsád, Vas m.).

Ollan sötít van, ho "k"éss"é lehetnë meccenyi (Vas m.).

Izzad, mind a kömlei halott (megázott; Borsod).

T"ópra esett, mind a macska (Galsa, Zala m.). (A karmoló természetű beszédre mondják.)

Mindig üres, mind a k"ódistarisznya (Kemenesalja).

Mingyá ollan, mind a ganaj, ollan, mind a ribaháll"ó (szétesik, rongyolódik; Kemenesalja).

Ollan a mellë, mind e rohatt tök (Egervár, Vas m.). (Agyonromlott, rossz mellü.)

Ollan, mind ë Behem"ót (Rábaköz). (Erővel esett, erőszakos v. erős, hatalmas.)

Ollan, mind ë koszmagaziny (Egervár, Vas m.).

Akkora a fejë, mind ë k"ónic r"épa. (Uo.) (Kónic jelentését nem tudom.)

Ollan a fejë, mind ë szapusajtár. (Uo.)

Ollan, mind ë laza kábosza. (Uo.)

Dupla porciót huz, mind a bundás kutya. (Általános.)

U^m mëgy, csak u "bunog (Kemenes).

Izzad, mind a kutya a lühustul. (Uo.)

SZTROKAY LAJOS.

Tájszók és szólások.

Egy krajcárér szódabikát (szódabikarbónát).

Ne bicsmëród má! (becsmérel)

Nem ojan egyebugya emberré van dógod.

Mëgéri kapkonni (alig gyözi).

Ezs zsurma sincs belüle (morzsa).

Kihuzta a *rutlit* (kikapott).
 Nincs neki *ê* hova *bujjon*.
Ékaladovát messzire (elkalandozott).
 Hamar *kontramóringot* csinána (elpazalná).
Kupán verték, hogy beleszédűt.
 Nagyon *kikupálódott* Pesten (megfinomodott, de inkább gúnyosan).
 Alája kő *gyömní* a szénát a kasnak.
 Bár az isten nekem olyan *tudalmat* adna!
 Ez a sár hónap délutánig *főuakszik* (szél fölszárítja).
 Rágyujtok, *azomba'* eszembe jut valami (azalatt).
 Háromszó négyysző *êhât* a szobába (elájult).
 Nagyon *högyê* (hegyesen táncol).
 Ejnye de *fityór* menyecske! (hetyke).
Levelezi mán egy katona (levelez vele).
 Kê jó *mögaggódott* (megöregedett).
 Ha beüt a termés, *jobb létre gyün* (vagyonilag jobb helyzetbe jut).
 Mögtanúta a lányokat *bigyörészni*.
 Nagyon oda akar *szövetkezni* (suttymban akar valahová eljutni).
 No most én *vöszöm fő a teksztust* (folytatom).
 Hun egy *forhantos* öveg? (kéznél levő).
 Van ott egy szélös *gyöpség*.
Cserfes lány an nagyon (nagyszájú).
Nyilankozó fájás van az ódalába (nyilallás).
 Ojan *szusziformán* jár.
Möghónaposodik a disznó (meddő lesz).
 Ejnye de *tajbász* gyerek (ostoba).
Balókás ekkicsit (vagy hóbortos vagy nagyothalló értelemben).
 Gépész úr *piszikutesse* a vonatját (a gőznek gyorsan két oldalt
 fölváltva való kieregetése a »piszikulés«).
Rögéncs fizet neki (tréfás káromkodó szó).
 (Várda, Somogy m.)

GÁBOR ANDOR.

dörc: alacsonyabb domb, dombos hely; az emelkedettebb halom-
 nak domb a neve (Csehi, Somogy m.).

hová van (hol van X hová ment). Pl. *Hová van* az édes apád?
 (Látrány, Somogy m.)

kisodorít: kipiszkál. Kisodorítja a fából a verebet (Csehi).

sárit: párizik, párosodik a ló (Látrány, l. MTsz.).

sorozat: sorozás, ujoncozás. Maga vót mán sorozatra? (Csehi).

VERŐ LEÓ.

Tájszók.

küjet: követ (pl. az ellenzék
kalézsol: kószál. [küjetje].

megmonyászták: a *tikokat* vagyis
 megügyelték, tojósak-e a tyúkok.

haszon: behozták faluról a tehen
hasznát (tejét, vaját, tejfölt).

tökmagzacskó: kistermetű ember.
sipánkodó: sápitózó.

elhatáncodott: elbizakodott; pl. egy *tökmagzacskó* a zászlónnyéllel olyant *kanyaréntott*, hogy a *sipáncodó* és *elhatáncodott* vázonszelédekből többeket *feltaszténtott*.

(Somogy megye.)

rosszseb: fene pl. a *rosszseb* sem *tutulni*: bögni, pl. [állja ki. Felhágott a bivaly a kutra, Édes anyám a fiát siratja. Ne *tutuli* kend [?] öreg anyám, Katona a kend fia, az ám!

SZÁNTHÓ GÁBOR.

Családnevek.¹

(Legrégibb s újabb anyakönyvek szerint 1761-től 1874-ig).

Markó. Kántor, csúfneve Ábró. Fabó. Gyökemati. Gyúró, már kihalt. Bajusz. Dezső. Ambrúzs, szokott neve sánta; mivel férfiak nagyobb részint hibás lábúak. Ferenc, Feró, Ferő. Becs, szokottabban Dani, egy Becéé pedig Firka. Vajas. Kocsis, szokottabban Gergőék. Borzán, 1761-ben Borozán. Ivó. Mióca, más neve Színak. Kovács. Mátó, 1761-ben Botos. Baronyi, Tóth, csúfneve Csapó. Lavoda. Pöte, csúfneve Kola. Fülöp. Pozsár, más néven Béni. Móka. Szánki, más néven Busa. Kun. Gajnok. Lapis. Gyöke. Józsa, kihalt. Varga. Jóni, kihalófélben. Bocka. Kelemen. Gulyás. Kac. Egyed, más néven Króni. Egyed, csúfnéven Recse. Palizs, csúfneve Mikocsa. Ezsi. Geci.

Nevezetesebb keresztnemek: Ábel, Ádám, András, Áron, Bénéiamin, Dávid, Gábor, Hugó, Ilyés, Izrael (Izra), Kálmán, Mózes, Sámuel, Zádor, Jónás, Mátyás.

Nőnevek: Ágnes. Amália. Anna (Panni, Panncsa). Apollónia. Borbála (Boris). Débora igen gyakori 1830. évig. Eleonóra. Eszter (Hestőr). Ilona (Ilkócsa). Katalin, (Katus) Rákhel (Rákuska). Rebeka igen gyakori (Rebecska, Rebekcsa). Rózsa. Róza. Terézia (Treszka). Karolina (Linka).

(Szent-László, Verőce megye.)

KELECSÉNYI MIHÁLY.

Gúny- és ragadványnevek.

Balonka, Bádogos, Begye, Bigdács, Bosnyák (olyan magas, mint a bosnyákok), Boszorka, Brinza, Bujtár, Burkus (maga: öreg Burkus, fia: nagy Burkus, unokái: kis Burkusok. A név onnan ered, hogy az öreg Burkus szeretett eldicselkedni, hogy ő katonakorában holmerre járt; még Burkusországban is járt. Innen ragadt rá és egész famíliájára a Burkus név), Büszke Rozi, Cejci, Csalán, Csali (szeret csalni), Csatvar, Csene, Cseszka, Csingotta, Csipetke Mária (kis termetéről; ez a név is ráragadt az egész családra), Csipisz, Csont Etel, Csontszemű, Csöplisz, Csusza, Csütörtök Tini, Datte (cigány), Dödölle, Döghös, Dötytyentő, Duncsi, Ember Rozi (vastag, férfias hangjáról), Ezres, Farda Kati, Féliter (egy kis növésű lány neve), Foghajma,

¹ Ugyanabból az 1875. évi kéziratból, melyből a helynevek a Nyr. 4:45. lapján jelentek meg. *A szerk.*

Fölsig (egy parasztember gúnyneve, aki mindig így káromkodott: A fölsigit!), Frisskapás, Frucsi, Furuglyás Máté, Furkó, Futella, Fűles, Fűrkész, Gömbölü, Gulyás, Gúnárnyaku, Gyanesz Tini, Gyeszi, Gyugó, Gyuró, Hibáz, Hosszú, Hipile (cigány), Idő, Juszti, Kappany, Karós, Kóró, Kossuth (ragadványneve egy cigánynak, aki mindig Kossuthról szeret beszélni), Köcsög Muki, Krézli, Kudliliszka, Kutya Zsiga (együttal a család neve), Lajtos, Lekusz, Lekváros Lőrinc (fűszeres, jó lekvárt tart), Lólábú, Lucifer, Lukszus, Mákszár, Melletlen, Meszeli, Mike, Mukina, Nununka (egy nagyon kövér lány neve), Nyakaka, Nyarganc (mindig fut), Pálinkás, Paradicsomcsósz (egy kertész), Pézsi, Pecár, Petőfi (gúnyneve egy parasztembernek, aki a kocsmában — miután kissé felöntött a garatra — szeret nagy hangon beszélni és azzal dicsekedni, hogy úgy beszél, mint Petőfi), Pipa (újabb érdekes elnevezése a kis természetnek; v. ö. fönt: Csipetke, Féliter, s még lejjebb: Üрге), Pityóka, Pleszkó, Polityika, Pontyi, Portás, Pridi, Pupuc, Pusztakirály (egy fiatal, derék természetű gazdatiszt, aki lován mindig a pusztákat járta), Pürpüle (cigánynév), Rigó (cigánynév), Ringyó (ezzel a névvel egy férfit bélyegzett meg a nép parázna élete miatt), Rityek, Rityera, Sági, Sakter, Sinka, Sligomica, Spenótdirektor (az uradalmi főkertész uramra adta ezt a megtisztelő nevet egyik elkeseredett alkalmazottja), Szipitér, Szopél, Teli, Terde, Titittyá, Tormás, Tresza, Trupipa, Tula, Tülök, Üрге (egy kis természetű fiú neve), Vad Etel, Zsizsa.

(Esztergom vm. Bajna.)

GALAMBOS DEZSŐ.

IZENETEK.

T. L. A *tulipán* nevét az olaszoktól kaptuk. Ők alkották a 16. században a *tulipan*, *tulipano* szót a turbánnak perzsa-török *dulband* nevéből, mert a tulipánt a turbánhoz hasonlították (maguk a perzsák s a törökök *lalénak* híják a tulipánt). A kezünk ügyében levő magyar forrásokban a *tulipán* szó először csak a 17. században fordul elő. — A *paprika* szó az eddig ismert adatokban először csak 1748-ból van említve! (L. Tóth B. Nyr. 27: 30, Tolnai V. uo. 32: 420.)

K. L. A Takáts S. tárcájában (B. H. III. 28) megkérdőjelezett *Balaton fuacskája* nem egyéb mint az a »*lacustris anaticula*«, mellyel régi szótáraink a magyar *fű* madárnevet fordítják. Vö. még: *fuacska* *fulicula* PP.

Beküldött kéziratok. Gálos R. Székelyföldről. — Badinyi M. Botor-kál. — Szánthó G. Székely káromkodások. — Bajza J. Pótlások a NySz-hoz. — Valló A. Magyar szók a déli szláv nyelvekben. — Náday P. A pesti gyerekek nyelve. — Fekete J. Szólások, helynevek, gúnynevek. — Sarudy O. Nyelvjárástanulmány a tanítóképző intézetekben.

Beküldött könyvek. Balassa J. Kis magyar hangtan, bevezetésül a m. nyelvjárások tanulmányozásához (Franklin, 1 K 60 f). — Kúnos I. Adakálei török népdalok (M. T. Akadémia. 2 K). — Mészöly G. Tinódi Sebestyén. (Kapható a kunszentmiklósi ref. gimn. igazgatóságánál 2 K-ért. 10 % a szegény tanulók könyveire.) — Görög I. Gróf Zrinyi M. a költő mint államférfi. (Bpest, Nobel K.) — Vikár B. Szűcs Marcsa népballadánk eredete. (Bpest, Hornyánszky. 1 K.)

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz-József-part 27.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY ÉS NYELVTÖRTÉNET.

Válasz a Századok »Nyelvtörténet« című cikkére.

II.¹

Mielőtt bírálomnak az egyes szótári cikkekről szóló kifogásait sorra tárgyalnám, néhány általános érdekű megjegyzést kell még tennem olyan állításaira vonatkozólag, melyeket a mult alkalommal eléggé nem vettem vizsgálat alá, illetőleg amelyeknek alaptalanságáról csak azóta győződhettem meg.

Ha bírálom a szótár keletkezésére nézve a Bevezetésből nyerhető tájékoztatást meg bírja várni, nem állíthatta volna, hogy »több oklevélből, a mit az Oklevél-Szótár szerkesztője különben felhasznált, egyes magyar szavakat *kihagyott*« (Száz. 210. l.). Az oklevelek anyagát Szamota gyűjtötte. Amit ő kiírt az oklevelekből, az, amennyiben használható és fontos volt, mind megvan az Oklevél-Szótárban. Magam az oklevelekből, tehát a túróci prépostság 1252-iki alapító leveléből sem hagyhattam ki semmit, mert nem is gyűjtöttem belőlük. Amit a Szamotától már kiaknázott oklevelekből magam itt-ott idézek, arra csak véletlenül bukkantam a Szamota-féle adatoknak szükségessé vált ellenőrzése közben. De mi sem mutatja jobban bírálóm fölületességét, mint az, hogy az említett oklevélből a következő *magyar neveknek* a kimaradását fájlalja: »Gud, Chonter, Endres, Paka, Folka, Uros, Duhus, Brechk, Thama, Buka, Seba, Kulen, Chantha, Chumer, Scegun, Hethen, Chaha, Tobias, Gorg, Noul«. Az bizonyos, hogy mindezek magyar jobbágyok *nevei*. Ámde bírálóm nem veszi észre szótárámból, amit a Bevezetésből megtudhatott volna, hogy én nem *névtárt*, hanem *szótárt* akartam írni; hogy a *nevek* közül csak azokat vettem föl, amelyek köz *magyar szók* voltak, s ezeket is nem mint *neveket*, hanem mint *szókat* tárgyalom. Arra sem vet ügyet ennek következtében, hogy a felsorolt nevek valóban mind *magyar szók-e* vagy nem. Részletes tárgyalásba nem bocsát-

¹ Az előbbi közleményben, 154. l. 6. s. ezek h. olv. ezeket.

kozhatom, csak annyit jegyzek meg, hogy a föntebbi jobbágynevek egy része nem különb magyar *szó*, mint — a legtiszteteletreméltóbb példákat említve — *Bitnicz*, *Hantken*, *Henszlmann*, *Jedlik*, *Pauler*, *Pray* stb. stb. Avagy e neveknek is mind bele kell jutniuk a magyar nyelv Nagy Szótárába?

A másik általánosabb érdekű dolog, amivel előbb kell végeznem, a *gaz* és *gaz-sár* szókra tett kifogás. Bírálóm szerint ez adatokban *gáz*-ról (a. m. huta!) és *gáz-sár*-ról (a. m. a hutában levő sár!) van szó. »Erre — úgymond — egy kis utánjárással Zolnai is rájöhetett volna« (Száz. 204. l.). Alig hiszem, mert »levéltárakban forgott« bírálóm sem volt képes a huta jelentésű *gáz* szót a régi nyelvből kimutatni. Takátsnak erre vonatkozó nagy fontosságú adata ugyanis most került közlésre a Magyar Nyelv áprilisi füzetében (171. l.) s így hangzik: »Mallei sunt quattuor et *hutae* seu *gazae* quinque, quattuor *gazae* sunt relictae« (Murány várának 1558-iki összeírásából). Soha ennél világosabban és meggyőzőbben nem mutattak még ki régi magyar szót — eredeti levéltári kutatások alapján! Takátschal szólva »kezdő historikus« is látja, hogy az említett idézetben egyetlen magyar szó sincs, az a bizonyos *vulgo* sincs a mondatban, mellyel a régi iratok a magyar szókat latin szövegbe szokták iktatni. Nincs is itt egyébről szó, mint egy középlatin *gasa*, *gaza* szónak többes nevező-alakjáról, amely a mondat szerint az ugyancsak középlatin *huta-hutae* szóval egyértelmű. Mind a *gasa*, mind a *gaza* alakot megtaláljuk Bartalban is »officina ferraria« értelemmel, s nem egyebek mint a régi latin *casa* változatai. A *huta-hutae* a magyarba is átjött *huta* alakban; tehát ha a vele egyértelmű *gaza-gazae* is magyar honosságot nyert volna, akkor sem *gáz*-nak, hanem *gáza*-nak hangzanék az újonnan fölfedezett régi magyar szó, amire »egy kis utánjárással« Takáts is »rájöhetett volna«! Bizon-bizon, ez a szerencsétlen *gáz* a bírálóm alaposságában való bizalomnak már is veszedelmesen megingott alkotmányát helyreállíthatatlanul szétvetette. Van okom mondani, hogy Takáts Sándorban a régiség-, azaz hogy régiszó-gyártók műveltségtörténetileg nevezetes alakját fogja a nyelvtudomány mindenkor tisztelni. Az ő gyárából valók immár a *bankó-só*, *darabó*, *fogzó-vas* és a *gáz*, hogy csak a legszebb gyártmányokat említsem.

Mert a sorozatnak még nincs vége, s hogy a műrégiségek kiállítása teljes legyen, vissza kell még pillantanunk a szépséges — »régi magyar kertre«.

Minthogy bírálóm a Századokban fölfedezett ősrégi körte-fajokat egy műveltségtörténeti tárcában¹ kész igazságként már aprópénzre is váltotta, a tudomány nevében és érdekében azzal a kéréssel fordulok hozzá: tegye közzé hitelesen és pontosan mindazon adatait, melyek igazolhatják, hogy őseink kertjében a következő körtefajok díszlettek volna: *örskörtvély* (l. Bud. Hirl.), *kalmárkörtvély*, *gyakorkörtvély*, *farkasakasztó-körtvély*, *gyöngyös-körtvély*, *heteskörtvély*, *ikreskörtvély*, *kikellő* (?) *-körtvély*. Mindaddig, amíg ezekre Takáts Sándornak az Oklevél-Szótárban található s határleírásokból való idézeteken kívül egyéb adatai nincsenek, a felsorolt fajneveket is kellő alap nélkül való szógyártmányoknak fogom tekinteni. A Századokban ellenem vetett kifejezések közül magam egyelőre csak a *veres-körtvélyt* fogadhatnám el olyannak, amely régi körtefajt jelenthetett, még pedig a NySz.-ban meglevő *piros-körtvély*-nél fogva. Már a ma meglevő *csákány-körtvély*-re nézve egy kis kétségem van. Az adat u. i. így hangzik: »Arborem piri *Chakankurtuele* dicti« olv. csákán(y) körtvélye. Minthogy birtokviszony van a kifejezésben, a *Chakan*-nak bizonyára tulajdonnévnek kell lennie, aminthogy ez mint hely- és személy-név sok adatban olvasható is az OklSz.-ban. Ha így áll a dolog, akkor az idézett kifejezés valószínűleg csak véletlenül találkozik a mai *csákány-körté*-vel s nem kellett a régiségben okvetetlenül körtefajt jelentenie. A *császár-körtvély* köztudomásúlag szintén fajnév ugyan, de bírálóm nem mondja meg, hogy szótáramnak melyik cikkében talált rá adatot; ha a helyet is közölte volna, eldönthetném: feledésből maradt-e ki a szó a körtefajok nevei közül, avagy szándékosan mellőztem azért, mert a NySz. után Lippaiból (1664—67) már ismeretes lévén, későbbi adatban való fölvételére — szótáram elvénél fogva — nem volt szükség.

Az említett mű-körtefajok nagyobb részével már a multkor foglalkoztam, most csak kettőről kell még szólanom. Lehet-e nagyobb fölületességen alapuló merészség, mint az, hogy egy műveltségtörténetíró egy határleíró oklevélnek egyetlen adatából (»ad duas arbores piri *Vrskurtuel* uocatas«) azonnal egy *örskörtvély* fajnevet mer megállapítani! Hiszen azt sem tudhatjuk biztosan, hogyan kell a régi kifejezés előtagját (*Vrs*) olvasni: *Urs*-nak-e vagy *Ors*-nak vagy pedig *Örs*-nek. De akár így, akár amúgy olvassuk, szabad-e ebből az egyetlen adatból fajnévre

¹ Budapesti Hirlap 1906. márc. 28-iki sz.

következtetni? A mi bátoratlan eszünkjárása szerint az *Vrs*-ben legföljebb valami személy- vagy helynév lappanghat, amelyről ama két fának a határban nevet adhattak. És a *kikellő-körtvély*? Hiszen ez képtelen elnevezés; valószínűleg nem is így kell olvasnunk a helyet (*»kykellewkerthwel«*), hanem ekként: *kikellő*, azaz *kéklő, kéklő körtvély* (l. OklSz. *kéklík* a.). De bárhogyan olvasuk is, szabad-e ismét egyetlen határleíró kifejezésből fajnévre következtetnünk? Mit is tart Takáts egy oklevél-szótár »elengedhetetlenül szükséges« kellékének? Azt, hogy »magyarázatai és ítéletei önállóak (ebben bírálóm ellen nem lehet panasz), egyedül a saját *biztos adatain* alapulók legyenek« (Század. 193. l.). A vizet prédikáló borisza pap jut erről eszünkbe.

A régi magyar kerttel egyáltalában kevés szerencséje van bírálomnak. A *fizegy* szóról írt hosszabb észrevételében megrója Takáts, hogy az OklSz.-ban »fel nem található« — értsd: nincsenek meg — a következő szók: *szömölcsénfa, máriafa, mihályfa, hafa, gyűrűfa, meggyfa* stb., »melyek mint helynevek részben ma is élnek« (Száz. 211. l.). A megelőző és követő észrevételekből világos, hogy a régi növényvilág kifejezéseit látja bírálóm ezekben a szókban is. Bizonyára csak a történetírói tárgyismeret s a »régi magyar kert« iránti nemes rajongás lehet az oka annak, hogy Takáts uram mindent fünek-fának néz. Hogy az ő kifejezésével éljek, »még a kezdő historikusok is tudják«, hogy *Máriafa, Mihályfa* és hasonló helyneveinkben szó sincsen *fáról*, a *fa* ezekben a *falu* vagy *falvából* rövidült! »Kezdő historikusok« is tudják, hogy helynév-történetünk szempontjából legelső rangú forrásmű Csánki Dezsőnek elévülhetetlen érdemű *Történelmi Földrajz*-a. E munka II. kötetének 776. lapján a mai *Mihályfa* helynévnek következő eredetibb alakjait találja a tárgyismerő, alapos ember: *Myhالفolua, Mihalyfalua, Myhالفalua*. Ilyenek az én bírálóm »régi magyar kertjének« *fái*!

Még több, levegőből szedett általános állításról is szólhatnék, de lássuk immár a vizsgálat alá még nem vett részletes kifogásokat a szótári cikkek betürendjében.

Aba. E szóra vonatkozólag azt mondja Takáts: »Még a közönségesen ismert *aba-posztóról* sem tudja a szerkesztő, hogy az többféle színű török posztó volt« (Száz. 207). A többféleszínűség (amit különben a Bartal értelmezésének helyreigazításaként hangoztat) nem fontos dolog s nem mond ellen az *aba* »durvább posztófaj« jelentésének, melyet PP. 1801-iki kiadásából s a mai népnyelvből (l. MTsz.)

ismerünk; s ha a Magyar Nyelv II. 127. lapján tett pontatlan, általánosságban szóló hivatkozás helyes is, nekem az *abá*-nak ott megállapított, de szerintem még bizonyításra szoruló jelentéséről nem volt tudomásom. A Századokban szokott módon ismét pontatlanul idézett hely (amelyen talán a Magy. Nyelvbeli hivatkozás is alapszik), ú. m. »az veres, kék, zöld és sárga jó aba és alábbvaló aba«, nézetem szerint szintén nem dönti meg az *abá*-nak PP.-féle értelmezését, mert a nem finomabb posztóból is lehet jobb is, alábbvaló is.

Alakor. Hibáztat bírálóm, hogy nem utalok e szónak a *tönköly*-lyel azonos jelentésére s nem mondom meg, hogy mind a kettő búzafajt jelent (Száz. 208). Hát nem elegendő-e latinul, németül tudónak a »spelta, ador; dinkel, spelt« értelmezés? S minthogy a *tönköly* is »spelta; dinkel«-nek van magyarázva, nem derül-e ki szótáramból a két szó azonos jelentése?

Álló-tanya. E szóra vonatkozólag megró Takáts, hogy *piscinának, weiher*-nek fordítottam (Száz. 199). Hogy azonban mi általában a *tanya* és mi külön az *álló-tanya*, azt nagy gúnyolódásban nem mondja meg. Maga bizonyára tudja, de — mint annak idején egy jeles politikusunk a kibontakozás eszméjét — nem akarja »a nagy harangra kötni«. Hanem akkor mi jogon hangoztatja bírálata végén: »ha mégis legnagyobbbrészt a hibákkal és hiányokkal foglalkoztunk, tettük ezt azért, hogy a *hibák megigazíthatók*, a hiányok pótolhatók legyenek« (213. l.)?

Arasz. Hogy e szó nem posztófélét, hanem selymet jelentene, azt Takáts idézeteivel (Száz. 208) még nem tartom bebizonyítottnak. Kováts Ferenc is *arrasi posztóról* tud (l. Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században, 12. 20. 54. stb. l.), és Heyse is *wollenzeug*-nak magyarázza (Fremdwörterbuch, *Harras* alatt), amint szótáram Pótlásaiban már említtem is.

Balin. Elismeri bírálóm, hogy e szót »aspius rapax«-nak helyesen értelmeztem; de minthogy a cikk végén a NySz.-ra is utalok, ahol MA. alapján »balaena«-nak, »wallfisch«-nek van magyarázva, világos — az ő logikájával — hogy az OklSz. bölcsesége szerint is bálnákat, cethalakat tenyésztettek a magyar halastavakban (Száz. 202)! Ilyen alapos bírálóm, mikor szellemes is akar lenni. Én szótáramat gondolkodó emberek s nem olyanok számára írtam, akiknek látóhatáruk végső pontja az orruknál van. A *balin* cikk végén az OklSz.-ban ez áll: »[Vö. NySz. más jel.]«, vagyis — hogy az elemi oktatás színvonálára szálljak — : vesd össze a NySz. cikkével, ahol másképen, más jelentésűnek van magyarázva. Magamévá tettem-e tehát a magyar halastavakban úszkáló cethalak szellemes ostobaságát? Aki nem várta is meg Bevezetésemet, észreveheti, hogy én a NySz. cikkeire *mindenkor* hivatkozom, hivatkozom egybevetés céljából azért, mert szótáram pótléka a NySz.-nak (l. a címlapot!) s figyelmeztetnem kell az olvasót arra, hogy az enyéimen kívül a NySz.-ban is található még a szóra adatokat. Hogy vesdösszémben ezúttal nem hibáztattam a NySz. magyarázatát, mint másutt nem egyszer teszem, annak is

megvan az oka, az t. i., hogy a régiiek Szikszai Fabricius és Molnár Albert tanúsága szerint a *balin* nevet rokonhangzásánál fogva csakugyan a *balaena*-ra értették. (Vö. Pál Antal cikkével, Nyr. 35:139.)

Belc. E szónak mind alakját, mind jelentését kifogásolja Takáts (Száz. 208). Ami alakját illeti, a régi *belch* írás *ch*-ja bizvást *c*-nek is olvasható (l. ennek számos példáját az OklSz. *c*-vel kezdődő szavai alatt). Hogy így és nem *cs*-vel olvastam, azt szláv eredete s a régi *belica*-val (OklSz.) meg a mai *bélce*-vel (a. m. tiszta fehér bárány, MTsz.) föltehető rokonsága miatt tettem. A *belcs* ejtést mindazonáltal magam is lehetségesnek tartom. Jelentésére nézve azonban alaposan téved bírálóm. Azt mondja ugyanis, hogy, ha a *belc* csakugyan fehérét jelentene — aminek t. i. én magyarázom — akkor a sáros-pataki 1635. évi összeírásban érthetetlennek volnának e kifejezések: *feir belcs*¹ *tehén*, *feir belcs tulok*, *feir belcs tinó* stb., mert, úgymond, »az összeírókról nem tehetjük fel, hogy a *fehér* szót kétszer egymásután használják ugyanazon szín megjelölésére«. Ilyen kifogással csak a tárgyismerők élhetnek, a nyelvismerők másként látják a dolgot. De vajjon nem tartozik-e a nyelvismeret is a tárgyismeret fogalma alá? Akik a magyar nyelv természetét ismerik, jól tudják nyelvünknek az idegen szók átvételében követett azt az eljárását, mely szerint a jövevényszót nagyobb világosság kedviért épen egy azonos jelentésű magyar szóval együtt is szoktuk használni. Egész sereg ilyen páros kifejezést állított volt össze már Szarvas Gábor az Úrnak 1893-ik esztendejében, a Nyelvőr XXII. k. 540—546. lapján. Íme egy-kettő: *fok-garádics*, *jegy-es-mátka*, *kietlen-pusztá*, *kő-szirt*, *kő-szikla*, *őrálló-strázsa*, *per-patvar*, *szó-beszéd*, *takaró-paplan* (ezekben az első szó magyar, a második idegen); *fogoly-madár*, *istráng-kötél*, *kabola-ló*, *kamara-ház*, *módi-szokás*, *pányva-kötél*, *paradicsom-kert*, *szeccel-szék* (ezekben az első az idegen, a második a magyar) stb. stb. (L. még TMNy. 362.) A fönt idézett állandó *feir belcs* kifejezés tehát épen mellettem s épen bírálóm ellen szól, úgyhogy — köszönet érte! — bátran elhagyhatom most már a *belc* magyarázata (»albus; weiss«) után tett kérdőjeletem.

Beretra. E szóról az a kifogása Takátsnak, hogy nem említem egyik legközönségesebb alakját, a *beretrom*-ot (Száz. 203). Épen azért nem említem ezt, mert annyira közönséges, hogy jól ismerjük már a NySz.-ból. Hogy bírálóm a NySz.-ra nem gondol s hogy a maga ismerte adatokat mind nagyszabású fölfedezéseknek, merőben új dolgoknak képzei, arról se Szamota, se én nem tehetünk. Én csak azt említem szótáramban, amire adattal rendelkeztem s amit a NySz. adatai mellett érdemes volt említenem.

Boér. E szó tulajdonképi jelentésére nézve, bár adatokkal nem erősíti s a boérság mivoltát szabatosan nem állapítja is meg, igaza lehet bírálómnak. Csupán egy észrevételére kell megjegyzést tennem, amely így szól: »még a kezdő historikusok is tudják, hogy Magyarországon más mint magyar nemesség nem létezett« (Száz. 197).

¹ Így van-e írva az eredetiben is?

Ez a félvállról hangzó észrevétel, amennyire szükségtelen volt, annyira hijával van a józan ész nyilvánulásának. Hogy a magyar közjogban csak magyar nemesek vannak, azt mi is jól tudjuk; de hogy egyes magyar családok *boér* nevet ne viselhettek volna, ha valamelyik ősiük előkelő oláh származású volt — s az OklSz. adatai csupa személynevek — azt senki sem vonhatja kétségbe. A kérdés, amint Takáts a Magyar Nyelvben (II. 131) kissé jobban kifejtette, azon fordul meg, hogy a nemesi intézmény sem Moldvában, sem Oláhországban nem volt honos, hogy tehát az oláh *boier*-nak s átvételének, a magyar *boér* szónak is egyebet kellett jelentenie.

Csákó. Erről Takáts szerint az OklSz. »csak annyit tud, hogy *kiálló szarvú*« (Száz. 206). Igenis, az én adataimban ez a szónak a jelentése. De — kérdi nagy fennyen — hát a »pileorum huzarorum *csákó* nuncupatorum« mit jelent? Bátor vagyok szerényen figyelmeztetni őt, hogy ezt a jelentést igazoló adataival együtt megtalálhatja mindenki a NySz.-ban. Helyreigazító(?) cikkében pedig Takáts uram egyetlen kézzelfogható adatot nem hoz elő, hogy valamit igazán lendítene vele az annyira hiányos OklSzótáron.

Csimarín. Erről azt mondja bírálónk: »*Csimarín* nevű posztót mi nem ismerünk. Átnéztük a régi vámtarifákat is, de a csimarínnal sehol sem találkoztunk. Maga az OSz. sem ad egyetlen adatot sem a csimarín posztóról« (Száz. 208). Testi-lelki vaksággal kell megverve lennie annak, aki szótáramról ezt állíthatja. Hiszen a *csimarín-posztó* cikkében az OklSz. egyik adata így szól: »A *cimarín posztó* singitől« stb. Az egyszerű *csimarín* alatt pedig hivatkozás van a NySz.-ra, ahol egyik adat *csimarín*-t, a másik *csimazzín*-t mutat. A *csimarín*-nak eredetére is utal szótáram, Körösi értekezését idézve. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a ritkább *csimarín* alakot az általánosabb *csimazin* mellett most már magam is kétségesnek tartom. Nem lehetetlen ugyanis, hogy az *r*-es alak vagy pusztán toll- vagy olvasáshiba *csimazin* helyett, vagy hogy a két szó külön jelentésű és eredetű, a régiek azonban olykor talán összetévesztették őket.

Ferton. Itt ismét azt mondja bírálóm, hogy »az Oklevél-Szótár *egyetlenegy* adatot sem közöl róla (t. i. közönségesebb »telekadó, földadó« jelentésére), mert az 1594-ből és 1644-ből való két adat nem földadóról, hanem súlymértékről szól (Száz. 211—212). Hát igenis, ilyen súlymértéket is jelentett a *ferton*, amint talán Takáts sem kétli. Ámde nagy lelki hályogban kell bírálomnak szenvednie, hogy az 1644-iki idézet után nem látja a 2-ik jelentésű 1594-iki adatot: »Az zeőleőnek *ferton* newen ualo jeővedelme vagjon«, s nem látja mellette a *ferton-pénz*-re utalást, mely utóbbi szó alatt aztán négy külön idézet is megvilágítja azt a jelentést, amelynek adatait nem találta volt meg szótáramban!

Ficsór. Itt megint nem veszi észre bírálóm, hogy az OklSz.-ban két *ficsór* szó is van s a második azt teszi: »das mauthmass (in der mühle), kleines hölzernes gefäss«. Az én első *ficsór*-om adatai csupa személynevek (1428—1602), s nem látom Takátsból (Száz. 198) bebizonyítva azt, hogy ez a szó miért ne jelenthetett volna oláh legény

s általában legényt, legénykét, sihedert is, amint szótáramban értelmezve van. Hogy »saru« jelentése is van a *ficsór*-nak, azt jól tudom (l. MTsz. 3. jel.), de nekem erre biztos adataim nem voltak, bírálóm pedig nem igyekszik e hiányon kész idézetekkel segíteni.

Fodor. E szónak megint olyan jelentéseit kívánja Takáts (Száz. 206) az én szótáramtól, amelyeknek adatai mai napig is az ő fiókjában rejtőzködnek valahol.

Folt. »A *folt* és *fót* a két szótár (t. i. a NySz. és az OklSz.) szerint *portio* (darab) és *folt* (appendix)« — mondja bírálónk s nagy bölcsen kérdi utána: »Vajjon melyik értelmezésnek felel meg azután az ilyen *folt*: *folt barom* tordai földön járt 144« stb. Erre megfelelően Takátsnak akármelyik írni-olvasni tudó gyerek is, aki a »két szótár« egyikében, a NySz.-ban tovább lát az orránál s a 3. jelentést is elolvassa: »grex, agnen; herde, schwarm, hordo«! Nekem erre a jelentésre nem voltak s a NySz. után nem is kellettek adatok.

Fuador. Amit erről mond (Száz. 198), értelmezésem helyességét nem dönti meg, csak más jelentését is megállapítja a szónak, előttem ismeretlen adatok alapján. Ezen és hasonló adalékai, melyeket a Magyar Nyelvben már közzétett volt bírálóm, a szótár Pótlásai közé úgysis bekerültek.

Füzegy, fizegy. Szememre veti bírálóm, hogy e szó jelentését nem fejtem meg (Száz. 211). Miért nem fejtí hát meg ő, ha tudja? Az üres szemrehányástól akkor sem leszünk okosabbak, ha műveltségétörtenetirő teszi.

Gallon. E szónak az az értelmezése, melyet egyebekben kívül a német *galonc* és francia *galon*-nal adtam, szótárilag eléggé megvilágítják a dolgot. De bírálómnak megvan az a szakszerű tulajdonsága, hogy a maga adataiból egyoldalúan állapítja meg a szók értelmét s ezt az értelmezést várja aztán az OklSz.-tól is. Az ő *arany gallonos* idézetei kedviért minden *gallon* »aranyból vagy ezüstből készült rojtot avagy paszománt jelentett« (Száz. 205). Hát az én *selyem gallon* és *tafota gallon* adataim figyelmen kívül maradhatnak?

Göbölý (Század. 198). »Andreas Gwbul« uramra nézve (1402) nagyon mindegy lehet ugyan, hogy alacsony marháról vagy hizott marháról kapta-e gúnynevét, mégis meg kell jegyeznem, hogy a *göbölý*-t már Calepinus nevezi *ceva*-nak, vagyis alacsony ünőnek, alacsony tehénnek. Ezen tehát nekem — akinek egyetlen, az is kétes, személynévi adatom volt a szóra — nem állt jogomban változtatnom. De még ha kétségtelenül igazolni tudná is Takáts, hogy a *göbölý* már a régiségben is azt tette, amit ma, vagyis hizott marhát (l. MTsz.), akkor is kérdés marad: megvolt-e a szónak ez a jelentése már a XV. század elején, az én — különben kétes olvasatú — egyetlen adatom korában is?

Gránát. E posztófaj különféle színeire nézve igaza van bírálómnak (Század. 203). De hogy mi hát voltaképen a gránátposztó, arra mért marad adós a nagy tárgyismerő a felelettel?

Gyantáros (Száz. 203). Hogy e szónak adatai előtt címszóul *gyantás* van az OklSz.-ban, annak okát a Bevezetésből megtudhatta

volna a bíráló. Szótáram általános eljárása az, hogy a címszókat mai alakjukban veszi föl akkor is, ha ezen alak a régiségben elő nem fordul. Ez eljárásom természetes oka abban rejlik, hogy a mai szótár-olvasó általában mai alakjukban keresi a szótakat s nem keresheti olyan elavult formájukban, melyeket esetleg nem is ismer. Ezért talál az olvasó az OklSz.-ban *szafaládé* címszót, noha a régiek e kolbászfajt adatom szerint *szarveládi*-nak nevezték. Ami a *gyantáros* értelmezése ellen tett kifogást illeti, ebben azt hiszem, Takátsnak is, az OklSz.-nak is igaza van. A gyantározás mindenesetre gyan-tárral, vagyis gyantával való bevonást jelentett; de minthogy a gyantáros tárgyakat különféle színekben állították ki, innen magya-rázható a *gyantáros* szónak némely adatokban a »festett« értelmezhez való áthajlása. E »festett« jelentésre egyébiránt a MTsz.-ra való hivatkozással én is utalok.

Hidas (Száz. 198). Hogy e szó az OklSz.-ban található jelen-tésein kívül révhajót, kompot is jelentett, arra nekem adataim nem voltak. A Takáts-tól a Magyar Nyelv tavalyi évfolyamában (464—465. l.) közzétett adatok alapján már föl is vettem szótáram Pót-lásai közé az ott kimutatott, eddig ismeretlen jelentéseket.

Kalács (Száz. 198). Az urbariumokban előforduló »*panis circu-laris*« értelmezés a *kalács*-nak régi szótárainkban levő magyarázatát nem dönti meg.

Kamarás (Száz. 204). E szót mindenesetre szabatosabban kell értelmezni, mint ahogyan én a NySz. után értelmeztem. Ámde Takáts itt sem tesz eleget bírálói és történetírói kötelességének, mikor azt mondja, hogy »*kamarás* alatt a XVI. és XVII. században rendszerint a kamarai tisztviseleket, nem a kamarásokat »tették«. Az én ada-taim legnagyobb része ugyanis XIV. és XV. századi, a XVI. század-ból csupán két személynévet idézek. Takátsnak tehát azt kellett volna első sorban megállapítania, hogy a XIV. és XV. században mi volt a *kamarás* jelentése. Ha már két évtizeden át hallgattak történettudósaink s nem igazították helyre a Nyelvtört. Szótárnak törté-neti szempontból hibás értelmezéseit, akkor az utolsó pillanatban, az Oklevél-Szótár zárta előtt fölszólalónak mindent pontosan, szabatosan, tehát úgy kell helyreigazítania, hogy igazán köszönet legyen benne.

Karmazsin (Század. 204). E szóra vonatkozólag igaza van a helyreigazításnak. A régi szótárírók s a mi igazolásunkra csak annyit jegyzek meg, hogy a szó eredeti jelentése, az eddig ismert adatok nagy többségének vallomása szerint is, mindenesetre »skarlát-vörös« volt s hogy csak később hanyagolódott el a szín képzete a fogalomban, amikor t. i. már bizonyos módon készített atlaszt, posz-tót stb. kezdtek rajta általában, a színre való tekintet nélkül érteni.

Kenéz. E szóra vonatkozólag azt mondja Takáts a NySz. és OklSz.-ról, hogy szerintünk »vezért, kapitányt« jelent (Száz. 198). Kérdem: szellemi vakságból nem látja-e vagy rossz akaratból hall-gatja el, hogy *praetor*-nak, *vorsteher*-nek is magyarázzuk? Ez a jelentés pedig szótári szempontból teljesen megfelel a kenézek, bírói, elül-járói mivoltának. A *kenéz*-ről egyébiránt részletesebb fölvilágosítást

is talál az OklSz. olvasója a rokon értelmű *soltész*-hoz adott jegyzetben; az ide való utalás azonban már csak a Pótlásokba kerülhetett.

Korcovág (Száz. 205). Kigúnyolja bírálóm, amit e szó értelmezéseül a NySz., illetőleg PPB. után mondok. Hogy azonban mi hát a *korcovág*, azt nem akarja — vagy nem tudja? — megmondani. Ha *tudva* mulasztja el bírálói kötelességét, eljárását nem lehet eléggé megbélyegeznünk. Ez az eljárás, mely, amint láttuk, nem egyedül álló, mindennek mondható, csak tudományosnak nem.

Láncfa (Száz. 200). Ennek értelmezésével sincs Takáts megelégedve. A *láncfa* szerinte »oly szerszám volt a végházakban, a melylyel tüzes lapdát¹ vetettek«. És mire alapítja Takáts ezt a műveltségtörténeti fölfedezését? Csupán arra, hogy »a végházak felszerelésében a láncfa mindég a tüzes szerszámok között szerepel«. Ez nem vall erős logikára. De még nagyobb hiba, hogy nem veszi észre bírálónk a NySz.-ban Comenius magyarázatát, aki azt mondja: *Láncsákkal, dárdákkal, dögyeekkel, lancz fákkal által vervén: lanceis hastilibus et hastis mucronatibus transverberando*«. Ebből az tűnik ki, hogy a *láncfa* mégis szűrő és nem labdavitő szerszám volt, és ha az aláhuzott kifejezést épen reá érti Comenius, akkor hegyezett dárdát jelentett.

Lazur (Száz. 207). Erről ugyanazt kell mondanom, amit a *karmazsin*-ről, hogy t. i. a szó eredeti értelméből a lazurszínnek figyelmen kívül jutása csak egyszerű jelentéstani tünemény, a szótárban levő értelmezés tehát saját adataimhoz képest hibásnak nem mondható.

Martalóc (Száz. 197). Lehet, hogy bizonyos »királyi gyalogot« is jelentett, bár adatokkal ismét nem igazolja bírálóm. De hogy »rabló« jelentése is volt, azt Molnár Albert után alig lehet kétségbe vonni. Az előttünk ismeretlen jelentés kimutatásával itt is másfél évtizedig vártattak meg történettudósaink.

Mohar (Száz. 205). Kötelességem volt úgy értelmezni, ahogyan Szikszai és MA. magyarázták. A »miliun« jelentésre nekem csak egyetlen adatom volt, amelyért az egykorú értelmezésen nem változtathattam.

Mohár (Száz. 205). Nagy alaposságra vall bírálónak e szóra vonatkozó észrevétele is. Szerinte ugyanis *mohár* nem a. m. textum undatum, gewässertes zeug, vagyis franciául *moire*, hanem »selyemszövet«! Hiszen mindenki tudja, hogy a habosítást gyapju- és selyemszöveteken szokták alkalmazni, hogy tehát — si licet magnis componere parva — voltaképen én is azt mondom, amit nagy tudományú bírálóm mint fölfedezést állít, azzal a különbséggel, hogy az én magyarázatom a mohárt nem egyoldalúan, hanem általánosabb értelme után, tehát megfelelőbben világítja meg.

Patyolat (Száz. 208). Ami gáncsot e szó értelmezése ellen vet Takáts, az sem patyolat igazság. Igazán csodálkoznom kell azon a

¹ Olv. *labdát*, amint »kezdő« iskolás gyermekek is tudják. L. az akadémiai és az iskolai helyesírás szójegyzékeiben.

szellemi vakságon, amellyel meg van verve bírálóm. Azt mondja ugyanis helyreigazításul, hogy a patyolat *lenszövet* volt. De hisz »kezdő« szövetárusok, sőt »kezdő« kereskedelmi akadémikusok is tudják, hogy a batisztot külön e célra termelt *lenből* készítik, tehát a »battist« értelmezéssel mi is csak azt mondjuk, amit Takáts kíván. Hogy azonban kifogásának alapja legyen, ezt az értelmezésemet bölcsen elhallgatja, vagy nem bírja észrevenni.

Pinyol-ra nézve igaza lehet Takátsnak (Száz. 197). Szamota adataiból azonban az eddig ismeretlen szónak borfajta jelentése nem volt kiolvasható s a Nádasdy-iratokban — minthogy azóta más módon rendezték — Szamota jelzése alapján lehetetlen volt az idézeteket megkeresnem.

Purpián-ra nézve is igaz, amit Takáts mond (Száz. 204). Csak azt jegyzem meg, hogy eredetileg a NySz. és OklSz.-beli értelmezés is helyes, a szín képzeete azonban e szó jelentésében is épügy elhomályosult, mint a föntebb tárgyalt *karmazzin*-ében.

Rása (Száz. 207). Amit e szóra vonatkozólag megjegyez, az talán a legremekebb példája bírálóm hebehurgya fölületességének, mert hiszen rosszindulatot a »kegyes oskolákról« nem szabad föltennem. Megjegyzése szó szerint ez: »A *rása* szót az OSz. meg sem fejti, hanem utal az *előrása* szóra; ennél pedig magyarázat helyett utal ismét a *rása* szóra«. Ez így igen mulatságos volna; nagy kár azonban, hogy nem felel meg az igazságnak. Az én szótáramban a *rásá*-ra nincsenek adatok, nem is volt tehát mit megfejtennem. *Rása* cikk nincsen is az OklSz.-ban, de föl van e szó mégis véve a maga helyén, a szótár általános szerkezeti eljárásához híven, egyszerű figyelmeztetésül (*Rása*, vö. *elő-rása*), hogy, ha valaki keresné, megtudhassa, hogy a *rásá*-nak csupán az összetétele, az *elő-rása* van a könyvben tárgyalva. Az *elő-rásá*-nál aztán nem az én *rása* címszóma van utalás, hanem a NySz. *rása* cikkére, ami — gyermekemnek szólok — azt teszi, hogy az *elő-rása* mivoltát nem tudom megállapítani, de forduljon az olvasó a NySz. *rása* cikkéhez, ott talál adatokat is, magyarázatot is. A legjellemzőbb mármost a Takáts egész gúnyolódásában az, hogy amit nekem töle valahára meg kellett volna tudnom, magát az *előrását*, sem amikor adatát a Nagy Szótár számára beküldte (innen vettem át könyvembe), sem most nagy hetykeségében nem magyarázza meg! Ignótos fallit, notis est derisui.

Remek. Amit e szóról Takáts előad (Száz. 206), szintén ismeretlen adatokon alapszik, tehát csak pótlásul szolgál a *remek* régi jelentéseinek ismeretéhez.

Sája. Erről megint csak tagadni tud bírálóm, hogy »nem remekbe készült finom posztó volt« (Száz. 206), de hogy mi volt hát tulajdonképen, azt nem akarja az OklSz.-nak elárulni.

Tanya (Száz. 199). Ennek mivoltáról sem méltóztatott bírálómnak fölvilágosítani, amint fönt *álló-tanya* alatt már megjegyeztem.

Tönköly (Száz. 208). Erre vonatkozó üres gáncsoskodását fönt az *alakor* nál már szóvá tettem.

Török-búza. E szó magyarázatául Takáts szerint elfeledtem megemlíteni, hogy a. m. kukorica (Száz. 207). Sohasem álmodtam volna, hogy a német *türkischer weizen* értelmezés mellett még a mai *kukoricá*-ra is hivatkoznom kell, mikor a német kifejezést »kezdő historikusok« is ismerik. Itt is nagy fennnyen gúnyolja különben Takáts »a két szótár (NySz. és OklSz.) tudományát«, pedig az ő fene- ketlen tárgyismerete a föntebbi, kudarcot vallott kifogáson kívül nem áll egyébből, mint annak ismeretéből, hogyan nevezték a régiek a törökbúzát — latinul!

A *bérc, berek, körte, násfa* és *tercelán* cikkek elleni kifogások- ról már a multkor (Nyr. 153—154., illetőleg 147. és 148. l.), a *gaz* és *gaz-sár*-ról föntebb szóltam.

Végig mentem Takátsnak mind az 54 (illetőleg a *tanyá*-ra és *elő-tanyá*-ra vonatkozókat külön véve s a multkori számvetés- ből kifeledett *tercelán*-t is hozzáértve, mind az 56) szótári cik- kem ellen tett kifogásain s föllállíthatom mármost a bírálat mérlegét.

1. Helyesek a következő szókra vonatkozó kifogások: *boér, ferton, gránát, harambasa, haramia, jargaló, karmazsin, lóding, majc, martalóc, pinyol, purpián.* (Összesen 12.)

2. Pusztá kifogások a jelentés helyes, szabatos megállapi- tása nélkül a következő szókra vonatkozók: *álló-tanya, elő-rása, füzege, kamarás, korecovágy, sája, tanya.* (Összesen 7.)

3. Csupán pótló adatokat, illetőleg jelentéseket tartalmaz- nak az *apáca, bálvány, csukás, fodor, fuador, gyümölcsényes, hidas, lazur* és *remek* szókra vonatkozó megjegyzések. (Összesen 9.)

4. Ellenben helytelen, üres, vagy eléggé alaposan meg- nem okolt kifogással illeti Takáts a következő cikkeket: *aba, alukor, arasz, balin, belc, bérc, berek, beretra, csákó, csimarin, ficsór, folt, gallon, gaz, gaz-sár, göboly, gyantáros, kalács, kenéz, körte, láncfa, mohar, mohár, násfa, patyolat, tercelán, tönköly, török-búza.* (Összesen 28.)

Azonban az egyelőre helyesül elfogadott kifogásokra is meg- kell jegyeznem, hogy a 12 szó közül, amelyre vonatkoznak, 9 — tehát három negyedrészüik — másfél évtizede van a Nyelvtört. Szótárban úgy magyarázva, ahogyan én is értelmeztem¹, s e másfél évtized alatt tudtommal egyetlen történettudós sem tartotta kötelességének helyreigazítani hibás magyarázatukat. Minthogy a műveltség-történet terén nem vallhatom magamat szakembernek s minthogy a föntebbi

¹ Csupán a *fer-ton*(pénz), *harambasa* és *pinyol* ismeretlenek a NySz.-ban.

és ezután kimutatható ilyen tévedéseket csupán történetkutatók fedezhetik föl s magamnak minden műveltségi szó mivoltának megállapítása végett külön, eredményes nyomozásokat nemcsak szakbeli jártasság, de a szükséges idő hiánya miatt sem lehetett tennem: a hasonló természetű hibákért bátran történettudósainkat tehetném felelőssé. De nincs szükségem ilyen szemrehányásra. Amint már a múlt alkalommal is (Nyr. 148) kifejeztem s amint szótáram Bevezetéséből is megtudhatta volna bírálóm, a régi szók valamennyijének szabatos értelmezését nem tekinthettem fő feladatommak, e részben csak annyira vállalkoztam, amennyire csekély tudásommal vállalkozhattam. Annak a sok ezer szónak azonban, melyeket szótáram az ismeretlen régiségből közkinccsé tesz, csak kisebbrésze műveltség-történeti vonatkozású, a szó nehezebb értelmében; nagyobb részüknek tisztán nyelvtörténeti érdekük van, s hogy e tekintetben hogyan oldottam meg főladomat, azt más, igazságosabb bírálók fogják megállapítani. A történettudósoktól magam kértem a helyreigazítást, a válaszom elején említett kérelemben, hibáimat előre is beismerve; s most Takáts, mikor kapuzárta előtt segítségemre jön — pedig alamizsnájának majdnem négy ötöde csak hamis pénz — művemet kicsinyli, oly dolgokban való járatlanságomat, melyek nem vágnak szakomba s melyek egy részének ismeretéhez történettudósok is csak külön kutatás s jobbára szerencsés véletlenből juthatnak, kigúnyolja, s pusztán ezen fogyatkozásom miatt, melyet tárgyi-lagosan is helyre lehetett volna ütni, úgy bánik el tízévi keserves munkám egész eredményével, hogy egyetlen igazi elismerő szó nem hangzik ajkáról. Azaz mit mondok? Hiszen, bár nehezebbre esik lelkének, néhány jó szót is ejt a sovány alamizsnához: szótáram berendezése ellen nincs semmi kifogása (ezt előre láttam abból, hogy meg sem értette), sajtóhibát alig talált benne, s azt mondja — ez az én legnagyobb elismerésem — hogy az egész mű szerkesztésével »nagy és nehéz munkát« végeztem. Valóban nehezet! Én is elmondhatom a köz szólással: Könnyű neki, az egyoldalú, fölületes bírálónak, de nehéz a becsületes — szótárírónak. Igazságérzetem azonban nem engedi, hogy ki ne fejezzem én is bírálómmal szemben legnagyobb elismerésemet. Nagy és nehéz munkát végez ő is a magyar művelődéstörténet adatainak fölkutatásában és magyarázatában; levéltárak rengeteg anyagában búvárkodik; sok érdekes és fontos adatot jegyez ki, olykor csak sebtiben, a forrást közelebbről meg sem jelölve,¹ egy és

¹ L. Nagy Gyula szerkesztői megjegyzését, Századok 200. 1.

ugyanazon adatot hol így, hol amúgy, ma bécsi, holnap budapesti levéltárból idézve;¹ az adatokat jól-rosszul olvassa; latin szót magyartól megkülönböztetni nem tud; a régi magyar szókat gyártja; soha nem létezett műveltségtörténeti fogalmakat garma-dával fedez föl s belőlük színes képeket rajzol. Sok ilyen alapos műveltségtörténet-kutatót kívánok a magyar tudománynak, hogy a régi magyar nyelv virágos kertje végre-valahára teljes díszében kivirulhasson.

De hogy tanulságul, ahonnan kiindultam, válaszem címére visszatérjek: történettudomány és nyelvtörténeti kutatás egymás kölcsönös támogatására vannak utalva; a régi magyar szókincs tanulmányára azonban a történettudománytól csak akkor háramlik igazi haszon, ha ennek művelői megbízható, gondos és alapos munkát végeznek. Az én igazságtalan bírálómról ezt, sajnos, el nem mondhatom.

ZOLNAI GYULA.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK

a komplikációs jelentésváltozásról.

III. a.

A harmadik eset külső benyomások megnevezéseinek szubjektív lelki állapotokra és oly pszichikai erőkre való átvitele, melyektől ezeket függőknek tartjuk. A jelentésváltozás ebben az esetben mindig azon alapul, hogy lelki állapotainkat, bármennyire szubjektíveknek is érezzük, többnyire érzéki érzetek és érzelmek kísérik. Lelki állapotainkkal rendesen velükjár valami oly érzelmi hangulat, amely külső benyomásoknak szokott a sajátja lenni. Ennek következtében azután őket e külső benyomásokkal azonosaknak érezzük s az ezek megjelölésére szolgáló szavakkal fejezzük ki.

A jelenségeknek egész sora tartozik ide. A komplikációnak ugyanazon törvényei hozzák létre valamennyit. E tekintetben nincs különbség köztük. A külső benyomásnak a természete szerint azonban két nagy csoportba különíthetők el. Az egyik nagy csoportban a lelki állapotokat érzetek nevével jelöljük meg. Jellemző példa erre a *keserű* szó, mely rendesen

¹ L. a *számsó* és *vesmás* idézetét a Magyar Nyelv I. 320. és II. 110. lapján.

ízérzetet jelent, de lelki állapotunkat is igen gyakran jelöljük vele. Példák:

Keserű syras (JordC. 444). *Keserű boszuság* (Nom² 225. Kr.)

Hallgassátok tehát Csaba kiáltását!

Hegy, völgy! halljad te is, *keserű panaszát*.

Vörösmarty, Tündérvölgy.

Mást, mint vesztének *keserű fájdalma* nem érez.

Vörösmarty, Zalán f. III. 296.

Keserű érzésben Toldi előzőnlík.

Arany, Toldi szer. III. 27.

De hogy édes anyját említeni merte,

Attól *keserűvé* facsarodott lelke. Uo. II. 46.

Ily *keserű gond*dal juttak partjához a csergő

Léthének. Arany, Az elveszett alk. V.

Teltek az évek. Anyám teleit bálban, nyarait meg

Fürdőkben tölté, *keserű búját* feledendő. Uo. II.

Bende aludt folyvást, de az álom karjai közt is

Hallá e' *keserű feddést*. Uo. IV.

A magyarok pedig omlottak szüntelen,

Keserű lett nekik a szép győzödelem.

Arany, Szent László füve.

Jenő megannyi nehéz követ érzett fejére hullani e *keserű dicsőítés* szavaiban (Jókai: A köszívű ember fiai).

A *keserűség* is eredetileg objektív jelenség neve; pl. a tenger vizének *keserűsége* (Pázm: Pred. 33.). A mai nyelvhasználatban azonban inkább csak lelki állapotot jelölve fordul elő. Némelykor még az érzéki jelentés a szubjektív jelentés mellett kiérzik; így e példában:

Hogy egy hajtásra oly hosszút igyam

A *keserűség poharából*. Petőfi, Széphalmon.

A jelentésfejlődésnek ez az a foka, mely a bevezetésben bemutatott képlet középső részének felel meg. A jelentésváltozás u. i. ennél a harmadik esetenél így megy végbe: első fokon a szó külső érzéki benyomás jelölője, de jelentésében oly képzetemek vannak, melyek a lelki állapotról vonatkozó későbbi jelentést előre meghatározzák; középső fokon a szó egyszerre érzéki és lelki jelentéssel bír s utolsó fokon csak lelki állapotot jelöl. A *kese-*

rűség pohara kifejezés rendesen objektív jelenségre szokott vonatkozni, a *keserűség poharából inni* külső folyamat; a fentebbi példában azonban a kifejezésnek lelki vonatkozása van, mely az érzékivel karöltve jelenik meg. Legtöbbször azonban az objektív jelentés nem érzik; pl.

Az nagy zomorusag es *keserűség* (VirgC. 19).

Ha mind búval élek,
Ezentúl mit érek,
Élek-e még kedvemre?

Vagy mind holtig árván
Járok, csak bűt látván,
Mégyek *keserűségre*?
Balassi B., Búcsúének.

Élek amint élek nagy *keserűségben*.

Népk. Gy. I. 166.

Ne menj, édes szolgám, jaj, ne menj messzére
Egész Nagyfalunak *keserűségére*.

Arany, Toldi IV. 19.

Ugyanez a jelentésváltozás megvan a finnben is, s azonkívül sok nyelvben. A finn *karvas* keserű, fanyar > *karvaus* keserűség, elkeseredés; *mielen karvaus* idem. — A keserű-ből képzett igék is igen sok esetben lelki folyamatot jelölnek, bárha eredetileg külső érzéki benyomásokra vonatkoznak. Így a *keserődik*, *keserőszik* első jelentése 'amaresco' MA. 'bitter werden' PPB; pl. Az én szájam izelte a tiltott gyümölcsöt, és a te szájad *keseredett* érette (Pázm: Pred. 521.). Igen gyakori azonban lelki értelemben is 'contristor; erbittert werden, betrübt werden' jelentéssel. Példák:

Az ő edes anyja igen *el keserődüen*, keuania vala őtet latnya (WeszprC. 96). Nagy sok kelevények őtet ellepék, ki miatt szent Jób igen *keseredék* (RMK. IV. 63). Nagisagos Kendy Gabornak vagiok *keseredett özuegie arwaia* (Radv. Csal. III. 154). Az magyarok *keseredett szívvvel* bánatnak borulnak (Thaly Adal. II. 424.). S még itt sincs nyugta Etének, megy *keseredve* tovább, s viszi véres fegyvere súlyát (Vörösmarty, Zalán f. III. 391.). Abban a szörnyű drámában, melyet vérfagyasztó jeleneteivel két *elkeseredett ellenfél* színre hozott, a katasztrófa sziklája már legurult (Az orosz katasztrófa. Vezércikk. B. H. 1905. márc. 11.).

Nekikeseredik vminek: rászánja magát vmire; pl. *Néki keseredés*, néki tüzesedés (GKat: Válts. I. 943). *Megkeseredik* és *keserít* rendesen külső, érzéki folyamat jelölője, de jelent lelki állapotot is; pl.

Mikoron el nieltem volna azt, *meg keseredék* az en hasam (Sylv: UjT. II. 146). A rothadt alma *megkeseredik* (CzF.). Ezen ev zyvenek banattjanak myatta *megh keseredék* (DebrC. 582). — Adának neky innya *keserytet bort*: myrrhatum vinum (Pesti: NTest. 107). Budának szép várát sirva megtekinté, azzal önnön magát igen *keseríté*. (Tin. 275.).

A *kesereg* s a műveltető *keserget* ige, továbbá *keserül* csak lelki folyamatot jelöl:

Kesereg: plango, lugeo, delamentor, miseror C. moereo, com-moereo, misereor MA. fleo Com., trauen, leid tragen, sich erbarmen PPB. Tárggyal is előfordul. Példák: Kezde *kesergheny* (contristari) es zomorkodny (JordC. 441.), Sirva apolgatja futosó két fiat, oly igen *kesergi* urának fogságát (Tin. 276.). Legtöbb a nyilázó Tarcalt *keseregte* szívében (Vörösmarty, Zalán futása IV. 265.). — *Keserget*: sollicito, moerore afficio, ango MA. betrübt machen, ängstigen PPB; pl. Ötet gakorlatosságal e dologgal *kesergetic* vala (TelC. 2.).

Keserül: miseresco, commiseror C. miseror, misereor, com-misereor, commiseresco MA. mitleiden haben, sich erbarmen, bejammern PPB; tehát: szán, sajnál, bán, szível, fájjal vmit. A régi nyelvben igen gyakori *keserüli* vagy *keserül rajta* alakban. Példák:

Kik en raitam es te raitad *keserülnek* (WeszprC. 4). Gara Miklós *keserüli* vala ötet igen (Helt: Krón. 68). Fáradtságát látta, rajta *keserüle* (Árgirus), Búmat *keserülé* (Balassa B.),

György haragja pedig lészen rendkívüli,
Mert vitéz szolgáját igen *keserüli*.

Arany, Toldi III. 9.

Ma inkább csak ez a formája él: *megkeserüli* = megbánja, megadja az árát, meglakol érte. A régi nyelvben 'megszán' jelentésben fordul elő. Példák: A henger *meg keserüle* a szép gyermeket, és egy kölyket heréle helyébe, és annak a monyát hozza Kálmán királynac (Helt: Krón. 46. Valk: Gen. 22. Misk: Vkert 360, Megy: SzA. öröme 251).

Csak ide kell bízni Puk Mikály uramat:

Megkeserüli, ha bizgatja váramat. Ar., NC. I.

Jól fog az én kardom éli,

Valaki *megkeserüli*.

Tompa, Népd.

A *keserv* szónak is csak lelki állapotra vonatkozó jelentését ismerjük; pl. Reátok néztemben hullnak *keservemben* szememből könyveim (Balassa: Költ. 70). A belőle képzett *keserves* melléknévnek azonban az érzéki jelentése is megvan: pl. A doktor *keserves* italokkal gyógyította (Pázm.: Préd. 164). E jelentésben

azonban ritkán fordul elő. Rendesen lelki állapotot szokott jelenteni, s mint ilyen kétféle értelemben használatos:

1. *moestus, luctuosus, luctificabilis* MA. *traurig, betrübt* PPB. Tartozik [a bíró] *Persecutoria Sententia*t az karos auagi *keserves* embernek (Oklsz. 1604.). Nem elegek a testnek rothadóságából származott *keserves fájdalmak* (Pázm.: Préd. 69).

2. *lugens; trauernd, leidtragend* NySz.; pl. Siralmas atyáink, *keserves anyáink* (Thaly Adal. II: 55).

A jelentésváltozást itt — mint említettük — mindig az érzelmi hangulat azonossága magyarázza. A keserű ízérzet, a képzetben *A*-val jelölt fogalmi tartalom érzelmi hangulata (δ) azonos azzal az érzelmi hangulattal (ϵ), mely a szomorúságnak, bánatnak lelki állapotát (*B*) kísérni szokta. Ez okozza azt, hogy a lelki állapotot az ízérzet nevével jelöljük meg.

Számtalan példát idézhetünk a jelentésváltozás ezen esetére a különböző érzékterületekről. Az ízérzetet jelentő szavak közül ilyen jelentésváltozást mutat még a *fanyar* szó, mely igen sokszor jelöl lelki állapotot. Példák:

A *fanyar bánat* szárazképű vázza ez (Gombos Imre: Az esküvés.). Lássa meg az ember! még ő válogat és csúfolódik, és *kedvei* vannak, hol jó, hol *fanyar*, mint egy nagyságos asszonynak (Vörösmarty: Várnász II.). Alfonsine pedig, midőn anyjával egyedül maradt, *fanyaron, kedvtelenül* hajtá szögletbe nemzeti szalagos kalapját s fáradtan veti le magát a pamlagra (Jókai: A köszívű ember fiai.). Majd elmondja maga; — válaszolt *fanyarul* (Jókai: A köszívű ember fiai.). *Fanyarán*: kedvetlenül (Székelyföld, MTsz.).

A népnyelvben előfordul *fanyari* elnevezés, mellyel a kedvetlen, kelletlen, rosszkedvű embert szokták jellemezni (MTsz.). — Lelki folyamatra vonatkoznak a *fanyar*-ral összefüggő igék is. Igaz, hogy ezek a *fanyar*-ral együtt **fany-*, nyomni, szorítani' jelentésű igének a származékai, de jelentésük közvetlenül a *fanyar* jelentésének hatása alatt keletkezett. Ilyen a *fanyalog, fanyarog* ige, melyet akkor szoktunk használni, ha valaki kedvetlenül, kelletlenül, ímmel-ámmal tesz vmit, kelletlenkedik, vonakodik (vminek megtevésétől, megmondásától, megevésétől), vmihez keserű képet vág. Példák:

Ételt unalommal s *fanyalogva* ették (Felv.: SchSal. 44). Igen nehéz betegséget, megvetetséget szenvedni; ez ellen *fanyalog* az test és vér (MA.: Scult. 371). Ki nem inné örömet utánna minden *fanyalgás* és irtózás nélkül (MA.: Scult 375).

Társa nagyot nézett s *fanyalogva* kezdi
A cepecupáját földről összeszedni.

Arany J. Toldi szer. II: 29.

Hát a másik hol van? *fanyalogva* kérdi

Arany J. Toldi II.

Néha a *fanyalog* annyit is tesz mint 'kelletlenül ide-oda jár, lézeng' (MTsz.); pl.

Fel is vették, le is tették; — a bohózatból elég!

A szót, érzést, mint a köntöst, a lomtárok elnyelék,

Kinek nincs más, benne egy-két delnő *fanyalog*.

Tompa: Magyar mente.

A veszekedés, civódás is némelykor *fanyalgás*-nak van mondva; pl.

Fonalignacuala égmassal monduan: mikeppen adhat't'a ő testét műnekőnc megennőnc (MünchC. 182.).

A *finyorog-fanyarog* ikerszó annyit jelent, mint a *fanyalog* rendesen; pl.

Finyorog fanyorog: nem jól esett, ha így esett (RákF. Lev. IV. 492).

A népnyelvben előfordul a *fanyalog* igének *fanyalgó* igeneve, mint a kellettlen, kedvetlen ember jelzésére szolgáló rendes kifejezés (MTsz.). — A *fanyarít* is néha lelki állapotra vonatkozik; *elfanyalodik* vmitől: elmegy a kedve; pl.

Az a te setét pathoszod egészen *elfanyarít* bennünket (Vörösmarty: A fátyol titkai): elkedvetlenít.

Félreveti majd könyveim és minden olvasástól *elfanyalodik* (Csokonai).

Nekifanyalodik és *ráfanyalodik*: nagy nehezen, kénytelen-kelletlen rászánja magát, nekifog. Példák:

Előbb kikiabálják magukat a lovakra, azután *neki fanyarodnak*, kapával, doronggal kiássák, kiemelik a kereket (Jókai: Egy magyar nábob). Kétségbeesett elszántsággal *neki fanyarodva* eltátá a száját (Jókai: Egy magyar nábob). Soká türtőztettem magam' az ütéstől, de utóbb is *ráfanyalodtam* (Nép, Lehr Albert, Toldi estéje, 95).

Idetartozik a *savanyú* is. A régi nyelvben ugyan állandóan ízérzetet szokott jelenteni, de mai használatában sokszor vonatkozik lelki állapotra. Az olyan emberről, akinek nincs kedve semmihez, nem tetszik neki semmi, gyakran mondjuk, hogy *savanyú*.

Ha vki nem tetszőleg tesz vmit, azt mondjuk rá: *savanyúan teszi*; pl.

Savanyúan néz, savanyúan fogadja a vendéget: savanyán elhúzza a száját, mint aki savanyúba harapott (CzF). Rudolf leirhatatlan *savanyú képet* csinált ez örvendetes üzenethez (Jókai: Egy magyar nábob).

A *savanyodik*, mely rendesen szintén ízéretre vonatkozik, igen gyakran lelki állapotot jelöl, amikor is jelentése *kedvetlenné lesz*; pl. Ez a víg ember hogy *elsavanyodott*! (CzF.). A népnyelvben, ha vkit megszégyenítettek, úgy, hogy nem érezvén jól magát észrevétlenül kisompolyog, azt mondják: *kisavanyodik* (MTsz.). *Neki-savanyodik, nekifanyalodik*; pl.

Fájj mán nó, osztég *savanyoggyunk neki* az erdőlésnek (Udvarhely m. Nyr. 3:512).

A *savanyú*-beli ugor **ssbs*-alapszó (MUGSz.) lehet meg a *savall*, *saval* igében, mely a népnyelvben fordul elő és, sajnál, bán, zokon vesz, néha *szégyell, restell* jelentésben használatos; pl.

Csak azt *savalja*, hogy ő nem lehetett bíró (Békés m.). Az ember igen *savallotta* az öt forint büntetést (Gömör m.) MTsz.

A bíró igen *savallotta*, hogy a lányának olyan szegény legényhez kell feleségül mennie (Gömör m.) — Debrecen vidékén, neheztel, haragszik, haragot tart jelentése is van (MTsz.).

Az *édes* — tudjuk — ízéretnek a neve. Az érzelmi hangulat közösségénél fogva azonban alkalmazzuk oly folyamatokra is, melyek nem érzéki, hanem lelki élvezettel járnak. Példák:

Edest mosoliodék (CsomaC. 110), *édes bezedev* (CornC. 62). Kegessegnek lelkebevl jate ez nouiciust *edessen* (DomC. 112).

Sőt szerelme — óh szív csudás önzései —

Édes bosszút hitt a halálban rejleni.

Arany, Murány Ostroma IV.

Az *álom*-nak a költőknél állandó jelzője az *édes*; itt ugyan a szónak érzéki értelme van, de emellett a lelki vonatkozás is megvan; pl.

Majd az *édes álom* pillangó képében
Elvetődött arra tarka köntösében.

Arany, Toldi IV. 4.

Mikor ők elhagyták, jött az *édes álom*,
Aki legjobb orvos ezen a világon.

Toldi estéje II.

Puha fehér ágyam hullámos redőin,
Mily szépen alusztok, én szép csecsemőim,
Édes-e az álom? . . . Arany, Rachel siralma.

Jer addig, *édes álom!*

Csokonai: Az álomhoz.

Erősebb a csók a bornál,
Édesebb is a cukornál [eredeti ért.],
De *édesebb* a szerelem,
Mikor a galambom ölelem. (Népdal.)

Hogy az én galambom
Csendesen nyugodna,
Csendesen, *édesen*,
Ketten, szerelmesen. (Népdal.)

Mi szárnyalóbb, mint a madár,
Mi hőbb, mint a délszaki nyár,
Mi a szívet megszenteli,
S *édes búval* lesz az teli?
A dal, a dal, a dal . . . — Erdélyi J., Dalünn.

Édes öröm, ittalak már! Petőfi.

Óh örömnek, fájdalomnak
Kínos édes érzeménye. Vör. Cs. és T. III.

Lelkem *édes gondolatja*,
Csongor, itt marad fölötted. Uo. IV.

S melyet annyi gondom ápolt,
Annyi édes aggodalmam. Uo.

Krimhilda Etelnek szép nője azonban
Távolí férjéhez vala *édes gondban*
Arany J. Buda halála 12.

Ez legyen önzéstek, mely ama' benső jutalomra.
Vágyakozás, a' mely olly édes az emberi szívnek.
Arany J. Az elveszett alk.

Az *édességnek* is van lelki állapotra vonatkozó jelentése: pl.

Aytatos leleknek keuansag es *edeseg* es lelky wrwm ezt meg tudnya (VirgC. 33). Sok tanwsagot es *lelky eedesseegőt* talaal benne (ÉrdyC 510).

Az *édesd*, *édesded* kicsinyítő képzős származékok többnyire csak lelki értelemmel fordulnak elő; pl.

Az emberi természetnek *édesden* esik (Sám.b.: 3 Fel 150). Nagi *édesdedőn* meg vigasztaluan (DebrC. 202). *Édesdeden* mosolyodot (Born. Préd. 17).

Édesedik jelenti azt is, hogy édes ízt kezd kapni (pl. a szőlő, midőn érik); de jelenti azt is, hogy vmihez v. vkihez vonzódni kezd (allicior, pellicior, pertrahor SI.; angezogen werden, sich angezogen fühlen NySz.); pl.

Azokhoz *edese dnenc* (a bűnökhöz. Born. Préd. 24. 236). Az emberek akarattya *édese dgyék* a jóra, idegenedgyék a gonosztól Pázm.: Préd. a 4). Mi módon *édese dhetünk* ennek a sanyarú metélésnek gyakorlására (Pázm.: Préd. 160).

Elédese dik első jelentése ‚dulcesco; süss werden‘; de előfordul ‚pellicior; verleitet werden, sich verleiten lassen‘ jelentésben is; pl.

Az kewsseg *el edessedeth* az Mihaly Gerg dolgan (LevT. I: 309).

Beleédese dik: beleszeret vkibe v. vmibe. *Hozzáédese dik*: hozzászokik vmihez. *Össze-édese dik*: összeszokik, összesimul (MTsz.), összenyájaskodik, barátkozik vkivel (CzF.). — *Édesget* csak lelki folyamatra vonatkozik, jelentése: perlicio, allicio, illicio, illecto (C.), locken (NySz.); pl.

Az feyedelm az zizeknek zerelmében meggeryedőt vala, aleyta hog az zizet *edősgethnie* (NádC. 474).

Édesít-nek megvan az ‚édessé tenni‘ érzéki jelentése is (pl. kávé cukorral); de igen gyakran lelki folyamatot is jelöl s ilyenkor ugyanaz a jelentése mint az *édesget*-nek; pl.

Magához *édőscitőtte* vala az köz népet (Kules: Evang. 402). Olvasásra *édesttené* az embereket (Pázm.: Préd. a 4).

Megédesít: indulco, indulcoro, edulco (C.), versüssen, mildern (NySz.); pl.

Cristus ki zokot keserues lelket *megédesitni* neki ielendi (VirgC. 23).

Édeskedik szintén lelki állapotra szokott vonatkozni s két-féle jelentésben használatos;

1. delector; freude haben, sich ergötzen: pl. Jatekra, röstsegre attá magát, ezekben felőtteb *édeskedic*, gyönyörködic (Born.: Préd. 410); — 2. adolor; schmeicheln; pl. Hízeldgyec, *édeskedgyec* (Born.: Préd. 24).

Édeskedés a régi nyelvben annyi mint ‚gyönyör‘; pl. Istenni *édeskedesre* keuankozni (VirgC. 144.). *Édesül*: 1. édes ízt kap; 2. vkibe *beleédese ül*: beleszeret, *hozzáédese ül*: nyájasan hozzáragaszkodik (CzF.). Az *édes*-beli **éde*-alapszó származéka az *édeleg*,

édelg ige, mely csak újabb nyelvünkben használatos. Jelentése: gyöngéd nyájassággal szerelmeskedik, éldeli a gyönyört (CzF.); pl.

Egy kép körül *édelg* a biztos ének.

(Kisfaludy K. Lantos szerelme).

Itt mulatsz a boldogabbnál,

Aki ébren vágyna lenni,

Tünde karján *édelegni*. — (Vör. Cs. és T. IV).

Maga az *íz* 'sapor, geschmack' szó is némelykor lelki állapotot jelöl; így e példákban:

Ha az iozagos mivelkődetnec *izet* nem erzendőd (DebrC. 326). Ha kedves tanítása kívánságot és *izt* hágy a halgatókban (Pázm.: Préd. a 4). Szíve *izét* elő találni valakinek (Fal.: UE. 483).

A népnyelvben igen gyakori a szónak 'kedv, gusztus' jelentése; pl.

Arra éppen nincsen semmi *izem* (Szabolcs m. Kis-Besenyőd). Nincsen semmi *izem* rá (uo.). *Ízivel* esik a *dolog*: nehezére esik (Debrecen). Nem nagyon csinnyán bánok vele, *ízivel* is esik neki: zokon esik (Bihar m. Pocsaj, MTsz.). — Vö. a köznyelvben is: *Nincs ízére*, amit mondtam neki: nem tetszik (CzF.).

Igei származékaival is igen gyakran jelölünk lelki folyamatokat. Így az *izeledik* ige rendes használatában lelki folyamatra vonatkozik. Különösen a nép nyelvében szokott előfordulni. *Beleizeledik*: kedvet kap vmihez, belemelegszik. Úgyszintén *nekiizeledik*. Példák:

Már most hogy *belé izeledtem*, azt akarnám, hogy volna vagy két fontnyi kérdés [amelyre felelnem kell] (Mik.: TörL. 224). *Neki-izelettek* a fiatalok a táncnak (Csongrád m. Mindszent, MTsz.).

A népnyelvben előfordul *izelkedik*: izetlenkedik, évelődik; pl.

Sokat *izelkédtek* egymással. Elkergettem a szolgálot, *izelkedjen* vele az ördög! *Ízelkedéseinek* utóbb is az lett a vége, hogy jól elpáholták (Cegléd, MTsz.).

Az *izlés* szó nem csupán a nyelvidegeknek étel, ital ízének megérzésére való képességét jelenti, hanem a nyelvujítás óta a szép iránt való érzéket és az ezzel kapcsolatos tetszést is. Szóval lelki vonatkozású jelentése is van a szónak. Az *izes* szó épúgy jelöli az érzéki, mint a lelki élvezetet; pl. Egy kertbe való sétálás *izesb* az isten házába való menésnél (Alv.: Post. II:68). — Az *izes* ellentéte, *izetlen* még inkább használatos lelki állapot

jelölésére. Ilyenkor jelentése: morosus, acerbus, molestus; unmu-tig, verdriesslich, lästig (NySz.); pl.

Ollyan *ízetlen*, kedvetlen, hogy még a feleségét sem öleli meg (Mik: TörL. 33). — A népnyelvben is *íztelen*: kedvtelen; pl. Tugy Isten, mua (ma) igen *ízstelen* vagyok (Őrségi szólás, Nyr. 2:375).

Ízetlenedik nemcsak ,ízét kezdi veszteni', hanem ,kedvetlenedik'. *Elizetlenedik*: disgustor, insulsus fio Kr., verstimmt werden NySz.

Ízetlenít: 1. ízét veszi; 2. kedvtelenít, rossz kedélyüvé tesz. *Elizetlenít*: molestia afficio, confundo; verstimmen NySz.

Ízetlenkedik többnyire lelki vonatkozásban használatos. A népnyelvben jelenti ugyan, hogy ,étvágy nélkül eszik'; de jelentése többnyire: ,rossz kedvüleg, kelletlenül viseli magát; rossz kedvéből gáncoskodik, kötekedik, civódik'. Példák:

Az asszonyom a kis késsel (az ételt) itt is amott is piszkál-ván, egyszersmind *elizetlenedik*, s hallgat mint a bálvány (Fal.: NA. 143).

Lélekerhelő leckéid megvesztik a víg kedvet emberben, *elizet-lenítik* a conversatiót (Fal.: NE. 73). A sok baj, betegség *elizetlentette* őt (CzF.).

Ízetlenkedic mind magaua, mind felebarattyaual (Born.: Evang. III. 317).

Ízetlenség: 1. sületlen, sótalan elménckedés, tréfa, ostoba-ság; 2. kellemetlenség (CzF.).

Külső érzéki benyomásnak a jelölője a *nyers* szó is. Nyers az, ami természeti állapotában van, maga valóságában van, ami nincs kikészítve, szívós, friss, nedves, eleven, vad, erős, durva. (Vö. Lehr, Toldi 39.) Használjuk lelki állapot jelölésére is: *nyers bú* = kemény, erős, vad, kegyetlen (nem szelid, méla bú). Példák:

Igy vesződék Miklós, *nyers*, haragos *búban*

Arany, Toldi II:1.

Csak, mint ki nagy útról hazaér, s a házba
Lép nevetős arccal, — de leli mély gyászba',
Ideje sines búcsút venni a mosolynak,
Ott lepi a *nyers bú* s vadul összefolynak.

Arany, Toldi szer. VIII:34.

(Folytatjuk.)

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND.

SZÉLJEGYZETEK.¹

Nyelvi jeleség magyarázatában nem kell okvetetlen a fel-fogásnak, képzetalakításnak nyelvi nyilvánulásaira szorítkozni. Arra, hogy *vitat* (származékaival együtt) eredetileg a m. „oppugno“, később „disputo“ (NySz.), nemcsak nyelvi analógiát lehet hozni, hanem más körben is kimutatható a két képzetnek rokonsága, egymásba való átmenete. A görög komédia tulajdonképeni középpontja, hol a két ellenfél dialektikus párviadalra kezd, igazi fegyveres küzdelemből lett (vö. Leo, Gött. Gel. Anz. 1904. 944.). A 12. században szokás volt a theologiai disputákhoz való kézikönyveknek hadászati címeket adni (πανοπλία δογματική, Ἱερὰ ὁπλοθήκη). Így néha a mi 17. századi hitvitázóinknál, pl. Matkó István *Bányászcsákány*-a stb. (Vö. még *polemia*, *tollharc* stb.) Vagy napjainkban a *Salvation army* a maga tisztjeivel, vezérkarával, teljes katonai szervezetével a »bűn elleni háborúban«.

— *Faj, fajta* (élettelen dolgokról): itt az összetartozás elképzelésének másik módjával van dolgunk. A megelevenítést, melyben a képzelet az élettelen dolgokat látja, tisztán mutatja, hogy ang. *kind* (fajta) = ném. *Kind*: az összetartozó dolgok közt családi, leszármazási összefüggés van. Idetartozik talán a franc. *épouser* qc. = magáévá tenni valamely ügyet, de még inkább a naív mód, mellyel a nép a maga herosával való kapcsolatot elképzele: egyenes leszármazáson alapuló kapcsolatot teremtet. A thebaiak *Καδμογενεῖς*, az athéniek *Θησεῖδαι*, a rómaiak *Aeneadae* stb. (Persze ezt nem szabad az ethikai értelemmel összecserélni, mely az *atya* és *anya* szóban rejlik: *Zeű πάτερ*, *Szűz Anyánk*, *Kossuth apánk*.)

— *Az edény talpa, nyaka, füle* stb.: így minden nyelvben. Usener *Mythologie* c. tanulmányában (Archiv f. Relig. VII.) kifejti, hogy az ember kezdetben mindent vallásilag appericipiált — még az emberi kéz munkáját is —; később ha nem is istenítette, de legalább megszemélyesítette, élőnek képzelte. A mi metaforánk e második foknak felel meg s a kezdetleges képzőművészetben, jobban mondva műiparban parallel alakulással áll szemben. Mind a régi görög edényeken, mind a kultúra nélküli népekein számtalanszor tapasztalhatjuk, hogy készítőik emberalakot igyekeztek nekik adni, vagy legalább is egyes részeit (nyílás, fogó, alapzat stb.) testrészekként törekedtek kialakítani. E naív megszemélyesítés később mint *survival* jelenik meg, amennyiben, mint oly gyakran történik, metaforává lesz, ami eredetileg nem volt az, s *száját* mondunk, holott már csak nyílás van, *lábnak* nevezzük, ami eredetileg az edény-ember igazi lába volt s ma csak alapzat.

— Gyakran valamely esemény az esemény kijelentésének

¹ Vö. Vértessy Dezső: Egyező kifejezések a magyar és a görög nyelvben, Nyr. 33. k. A szerk.

viszonylataiba kerül. Pl. *Die Inschriften werden nicht jünger sein, als das 4. Jahrhundert*: ez tulajdonképen már a jelenre nézve is áll, csak a tény konstatálása esik majd a jövőbe. E jövő időt átvitték a tényre. Ép így Hom. Od. I. 106: *οἱ μὲν ἔπειτα θυμὸν ἔτρεπον*, azért *ἔπειτα*, mert az istennő később vette őket észre. Van erre a magyarban is példa? Az bizonyos, hogy ha az analóg jelenségeket nemcsak a mondattan területén keressük, a dolog és kifejezésének fölcserélése igen gyakran észlelhető. *Hang* és *bétű* nemcsak a gyermekek szájában cserélődik össze gyakran, vagy az oly fölcserélés sem ritka, amilyenre Arist. Darazsak 77-ik sorának scholastája figyelmeztet: Valaki itt ki akarja találatni egy bajának a nevét, mondván: *γίλο μὲν ἔστιν ἀρχὴ τοῦ κακοῦ* (g. a kezdete a bajnak), mire a schol. megjegyzi: a bajnak kezdete ahelyett, hogy a baj nevének a kezdete. A babona szinték kikéri ez összecserélésből a részét — nem is szólva az itt ki sem meríthető vallási jelenségekről e téren. Az attikai átoktáblákon azok neveiben, kiket átkoznak, a betűket összevisszacserélik: ezáltal majd az illetők tagjai jutnak ily kellemetlen helyzetbe. A vallási játék, mely a *Δακτυλοὶ* nevű démonokat (vö. Hüvelyk Matyi) úgy osztályozza, hogy van köztük jobb és bal, számukat hol 10-re (a kéz ujjai), hol 20-ra (a láb és kéz összes ujjai) teszi, szintén idetartozik.

— *Anyjuk*-nak nevezi feleségét a paraszt, gyermekeire gondolva. A családi nyelvben az ily viszonyítás gyakori: *μητρός ἡμετέρας*, mondja Nausikaa Hom. Od. VI:311 testvéreit is beleértve, *soeur*-nek mondja a francia a nagynénjét, az anyjához viszonyítva (*soeur de la mère*), ugyanígy a német *Schwesterkind*-nek az unokatestvérét. Egyébként is előfordul az ilyen. A német egyetemi rektor *Kommilitonen*-nek szólítja a hallgatókat, holott neki nem bajtársai. A spártai *δουοῖοι*, mint az angol *peer*-ek csak egymással szemben hasonlóak, a kívül állókkal szemben, azok álláspontjáról nézve nem illeti meg őket e név.

— *A vezér elfoglalta a várat*: a potiori a vezér és serege helyett. Így áll gyakran a király neve az állam ténykedéséről; vagy a *rómaiak* ahelyett hogy a róm. és szövetségeseik, mintahogy egyáltalán a potiori beszélünk *római* történetről. A görögben e kifejezőmód még erősebb: *βασιλεῖς* ah. hogy a király és családja, *Κάστορες* = Kastor és Pollux. A latinban is gyakran így: *Castores* mint a gör. *Κάστορες*, *soceri* = apósék (*socer et socrus*), *fratres* = *frater et soror* (ill. *fratres et sorores*), *avi* = nagyszülők. (Vö. ezekről az elliptikus duálisokról és többesekről Szilasi Móric cikkekcskáját: Indg. Forschungen 17:442.)

— A párosával levő testrészeket egységnek tekintjük, innen *felsőszemű* stb. Evvel összevethető *ἡμιπέλεκτον* (Hom. Il. 23:851, 853, 883) = egyélű fejsze, mert a *πέλεκυς*-nek két éle van. Az ellenkező felfogás ném. *ein Paar Hosen* (a. m. *eine Hose*): két szára van s mindegyik szár külön egységnek vétetik.

— Egy-két századon át a félelmes ellenségként szereplő nép neve tipikus marad: török, német, muszka. Ép így Aristophanes korában *Μῆδος*: Darazs. 12.

— *Harmadmagával ment*: a görög így is mondja: *τρίτος αὐτός ἐβη* (ö maga mint harmadik ment). A magy. kifejezés synkretistikus: a görögnek megfelelő szerkezet (vö. ném. *selbänder, selbdritter* stb.) összeolvadt avval, hogy: kettővel ment. — Számolásnál általában az utolsó tagot emeljük ki (mint itt a harmadikat), ezért: harmadfél, sestertius, *τρίτον ἡμιτάλαντον* (Herod. I: 50) = *δύο τάλαντα τὸ δὲ τρίτον ἡμισυ*.

— A *-vel* mint idő- és állapothatározó rag is használatos, ennek más nyelvekben is vannak megfelelői. A társhatározónak, mellyel itt dolgunk van, ősi képzet-alapját érdekesen őrizte meg a görög költői beszéd. Az idő az emberrel együtt születik (*σύμφυτος αἰών* Aisch. Ag. 109, *οἱ συγγενεῖς μῆνες* Soph. O. R. 1082), vele együtt nevelkedik (*παλαιᾷ σύντροφος ἀμέρα* Soph. Ai. 623), vele együtt öregszik (*χρόνος γηράσκων ἐμοῦ* Aisch. Eum. 286.) Vö. *tavasszal* és *áma ἦρι* stb. (ezeket Simonyi is összeveti MHat. 1: 387.) Ép így kíséri az embert a félelem (*φόβος συγγενής* Aisch. Eum. 691), a baj (*ἀλγηδὼνος ἡ ξυνέστας* Soph. O. C. 514, *τοῖς πάλοι νοσήμασιν ξυνοῦσι* Soph. Ai. 338). — Egyáltalán az összetartozást, megfelelést hely- és időbeli együttlét fogalmában szereti elképzelni a nyelv: *ἐπομαι* (sequor) = ném. *folgen*, nemcsak *követni*, hanem *rendeleetet követni, engedelmeskedni*.

KALLÓS EDE.

ADALÉK NYELVJÁRÁSAINK TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

Adatok az erdővidéki tájszólás történetéhez.

Az Erdővidék tájszólásának a Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárában kimutatható nyomokon kívül érdekes irodalmi emléke az a verskötet is, amelyet egy költői lelkiületű ref. lelkész, Lukács István egykori bodosi pap írt. Utánzó volt; költészete a mult század első tizedeiben nyüzsgő, lázas irodalmi életnek hatását viseli magán, és egyformán utánozza Horatiust, Berzsenyit, Himfyt és Csokonait. De végesvéig kitűnik e költeményekből szülőföldjének: az Erdővidéknek végtelen szeretete. Alig is van egyéb tárgya. Jól ismeri minden zegzugát. Megénekeli Bodost, Tiburc várának romjait¹, a szomszéd Hargitát; a Pisztrangosi kútfőnél

¹ A mai Bibarcfalva mellett emelkedő Várbükk tetején láthatók egy vár romjai. A monda szerint ezt a várat Sarolta fia, Tiburc építette. (V. ö. *Bibarcfalva* és Nyr. 35: 184.)

Horatius Blandusiája jut eszébe, és a Murgó tetejéről szeretettel nézi a tájat,

...hol Dániel István,
Benkők és Ajtaiak,
Érdemmel írt Szász Mózesek,
Hárfázó Baróthiak
'S több más ily nagyok születtek.

Híven ragaszkodik ennek a vidéknek tájszólásához is minden versében. Szókincse egészen hiteles adatokat nyújt a mult század harmincas éveiből az erdővidéki nyelvjárás fejlődésére. Jó részüket alkalmunk volt a mai nyelvvel ellenőrizni; másoknak analóg szólások a bizonyítékai; majd valamennyi olyan, amelynek népies és székely voltához szó sem férhet:¹

Áncsorog. Mert, ah! de tám csak nemzetem áncsorog. 155' (V. ö. MTsz.)

Babirkál. Hiresztelik, hogy galambom a más himjét csipkedi, annak homlokán babirkál, 's csókjait annak szedi. 81. (V. ö. MTsz. Székelyföldről.)

Bizonyol. Cziczero bizonyollya eztet. 153. (V. ö. MTsz. bizony.)

Borosztján. A boldogságot az egyyk a hadi friss borosztján virágiban képzeli nyilni. 122. (V. ö. MTsz. borostján, boroszlán.)

Cicorázgat. Fészke körül cziczorázgat a csíz. 40. (V. ö. MTsz. cicerél, ciceréz.)

Cseplesz. Gyérít a fiatal tölgyesen a szemes erdőgondviselő, hogy ne temesse el a cseplesz sűrűség. 49. (V. ö. MTsz.)

Csergeteg. Soholt rügy bokréta alatt nem foly a csergeteg. 103. (Így SzD.)

Csivikel. Hol csak az éjjeli bagjok csivikeltek, ott most innepélyes hangok ömledeznek. 161. (V. ö. MTsz. csivikol.)

Csorgatag. Legboldogabb a sorssal elégedő: a csorgatag' csendes csevegései a lenge szél csókjával együtt szöndörödébe merittik aztot. 181. (MTsz. csorgatag; vö. csergeteg.)

Csoronkál. A kancsóhoz: Úgy te mindig telve álnál 's lágy dalomra csoronkálnál. 107. (V. ö. MTsz.)

Délignyitó. A délignyítőhoz. Hát te kényes virág már béhunytad szemed? Hát csak délig vagyon nyitva kék töltésred? 101. (V. ö. MTsz. délig-látó.)

Döngicsel. Az éh méhetskék rajtad döngicselnek. 101.

Eliszpol. Mint a hegyköldökök [szülik] a gyors patakokat, mellyek eliszpollyák völgyeink virágit. 60. (V. ö. MTsz. iszap.)

¹ A költemények eredeti kézirata tudunk szerint nincs meg. De néhai Bartha József bibarcfalvi tanító lemásolta őket egy 201 (+3) lapnyi papiros-kötésű kötetbe. Halála után Józsa Gábor jelenlegi bibarcfalvi tanítóra szállt ez a kötet. Ez utóbbinak szíveségéből dolgozhattam föl az itt közölt adatokat. — A kézirat három könyvre osztott 69 költeményt — közöttük nem egy igazán szépet — tartalmaz.

Elropni. Rajta hát a gondszalasztót eresztgessük a csapon 's hunnusz tánczunk székelly lábba! ropjuk el e várt napon! 152. (MTsz. *rop.*)

Fáinság. A muskotály mikor szedik fáinsággal izelkedik a víg szüretezőnek. 35. (MTsz. *fáin.*)

Faldokol. Vagyon, ki a tág gyomrú Pisoval éjjel nappal faldokol. 122.

Fodor. Ti bús bükkök, ti fodor gyertyánok! földjetek el engemet. 8. (V. ö. MTsz.)

Fülöklendő. Itt a fülöklendő lármazsibaj helyett sündörködő kecskegödölyék mekegne. 185.

Huhol. A Napban itt egy vad bagolyúl huhol. 154. (V. ö. MTsz. *huhokol.*)

Ipar. Mivelt völgyeid megteremik jólléted 's az ipar dicső uttyában lépésed el nem véted. 191. (V. ö. MTsz.)

Iparol. Az előnkbe tűzött czélra sajkánknak sűrű bukdosással kell iparolni. 4. (V. ö. TSz. Háromszékm.)

Kökörös. Hol lágy szárnyait elvonta a fuvalom, ott most törpe kökörts 's kék lilium nyílik. 92. (V. ö. MTsz.)

Köppint. Tenger szüntelen köppint töltve begyét vizekkel. 110. (V. ö. MTsz.)

Latkázott? Itt nem latkázott a lányka bőre. 184. (V. ö. MTsz. *atkás-fenek*, vízfenek, amelyen sok az akadémikus gyökér.)

Mejffátyol. Hiresztelik, hogy az estve kísértetet szenvedett nyakruhája, 's melyfátyola amiatt megrepedett. 81.

Nyögdincselő. Visszalgatom a tarka mezőt, hol a nyögdintslő [így] patakok játszva csavarganak. 129.

Pásintos. Itt egy agg diófa pásintos aljában a madárdalozaton gyönyörködni lehet. 184. (V. ö. MTsz. 2:100.)

Pepecslés. Oly hitvány pepetslésnek örül, mely semmi áldásos jóval sem dicsekszik. 101.

Réta: rajta. Figyelmezzünk intésére, ez a vitéz legszebb bére. Az ilyen hadi bokréta — ditsóság réta. 148.

Seppedékes. A szép Balaton és a seppedékes Fertő a más Magyar hazára díszet ad. 156. (V. ö. MTsz. *süpped.*)

Simma. Felnyitjuk a szív rejtőit a csalárd kopogtató selypsimma beszédire. 188. (Így ejtik most is.)

Simmít. Nem simmítgatnak édes atyai gondjaim. 201. (Ma is.)

Sindik. Az éh nyáj mételyes fűn 's szűk legelőn epedezve sindik. 155. (V. ö. MTsz.)

Sündörködés. Ó te kitsiny birka bárány... A szelidség benned lakik, azt mondják mindenek, a kik láttyák sündörködésed. 117. Itt a fülöklendő lármazsibaj helyett sündörködő kecskegödölyék mekegne. 185. (V. ö. MTsz.)

Tapongó. A darazsak 's vad tövissek között játszó szelidség a tapongó gyerek. 186. (V. ö. MTsz. *tapog.*)

Tojongás. Távozz városi tojongás! 84. (V. ö. MTsz. 2:753. *tojongol.*)

Tűzkaszal. Várnai Vérmező's Konstáneciának tűzkaszalja nincsen-e gyászjele rajtad ennek? 187.

Udu: odu. Egy vad bagolyul' huhol elhagyva a vénfák reves udvait. 154. (V. ö. MTsz. *odu.*) *Udvos* 153.

Viszong. Im-e sánczra dőlék, vélve, hogy itt tám nem viszongok. 176. (V. ö. MTsz. *viszolog.*)

Vukli. Itt a rőt vukli nem talál vevőre. 184. (V. ö. MTsz.)

Zsimb. Mint Dürer Albert, a lefőző asszonyi zsimbek alatt rogy össze. 188. (V. ö. *zsémbél, zsémbes.*)

GÁLOS REZSŐ.

II.

Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból.

A Nyelvészeti Füzetek 32. számában adom *A tordai nyelvjárás* tüzetes leírását. Itt a Nyr.-ben a nyelvjárás történetéhez való adalékul közlöm Tordai Tamásnak a XVI. századból fennmaradt lapszéli jegyzeteit.

Tordai Tamás tordai születésű kolozsvári diák volt. Egy latin könyvbe írogatta jegyzeteit. E könyv címe: *Nicolai Perotti: Cornucopiae* (sive liber commentariorum linguae Lat. etc.). Kolofonja: *Basileae, apud Valent. Curionem, mense Martio anno MDXXXII.* (A címl. hiányz. A könyv a kolozsv. ev. rev. koll. könyvtárában van.) *Tordai Tamás* 1551-ben született; ezt a könyv 1005. lapjára írt jegyzetéből tudjuk: *Mater charissima abiit morte anni 1573 setimo die setembris cum essem annos iam natus 22 et manerem Claudiopoli in summo meo luctu.* Hogy diák volt, bizonyítja az 562. lapon levő följegyzés: *Patremot meg fogtak galos petriben fel akasztotak korpá kotelel hogy ha megy birta...* (olvashtln) *kolosuarat egy zegin Deak A. D. 1573.* S hogy tordai volt, azt nevén kívül a könyv utolsó lapjára írt Tordára vonatkozó följegyzése bizonyítja, mely igen érdekes babonáról, vagy csodáról emlékezik meg: *Annales in Thorda, Vitulus duorum capitum natus est Thorda cum comitiae celebrarentur, Anno Dni 1568 apud ciuem quendam qui nominatur Petrus Iso. Deinde duo demonia senissima ex quadam Muliere ejecta sunt, in nomine christi crucifixi anno Dni 1569 post festum circumcisionis do(m)nij feria(rum). Et hoc deo est notandum, quia ne in Novo quidem testamento legitur christum in feminis tantum miraculum demonstrasse. Cum aut(em) querentur Demones quod nomen haberent responderunt alteri nomen esse Saitar alteri vero Gereblie.* — A könyvet Tordai előtt és utána mások is használták. 1575-ben a Szentmártoni Bálinté, 1578-ban már másé: *Completo regiminis officio ingressus sum scholam Claudiopolitanam 21 Julij 1573 et librum hunc statui emi 1578.* Neve sehova sincs beírva. 1616-ban a Nagyrákosi Balthasáré, aki több száz latin szó mellé írta oda a magyar jelentést. 1729-ben T. Tatai János kolozsvári nyomdászé; utolsó ismeretes birtokos ugyane században Tsepregi Ferenc. — A könyvben van egy csomó írka-fírka, íráspróba. A tábla hátsó felén Tordaiénál

régiesebb írással: Buniastus *kechke chechev zeoleo*, *No giogywlj megj*, *No giogyulj megj*, *Megj Juniperus fenjw magj*, *Balista szamszerigj*, *huniadi Janos*, *verticillum* vel *verticillum pereszlen*, *otellus*[?] *tik monj feyer* s igen sok lapszéli jegyzet. A Tordai neve alá — valószínűleg Szentmártoni — ezt írta: *hazug agebb*.

Tordai lapszéli jegyzetei részint a könyv indexe mellett szótári rendbe szedett latin szószármaztatások mellé, részint a szöveg melletti margóra vannak írva, ahol az illető latin szavak a szövegben előfordulnak. A nagy kezdőbetű helyett kis betűt írva, az *u* fölé tett két vonást (ű) vagy kampót (ű) elhagyva, hasonlóképen az *ö* hang jelölésére szolgáló *eo* fölé néha odatett *e-t* vagy kampót és a hosszú *ē* fölé írt hajtott ékezetet, — egyébként lehetőleg eredeti helyesírásával közlöm:

lucifrangibulum *buzganj*.

agula *torokfayas*.

antela ab ante et telon longu(m)
zigeleo.

aquagiu(m) *wyz fenék*.

dissuere *ky fey tenj*.

emnia vel hemina *fe eytel kupa*
vagy mezzelij.

eminus extra manus quasi *tawol*.
cominus a co(m) et manus *zenteol*
zemben.

eruca ab erodo quasi eroda *hyrnyo*.
fala *kapolna*.

festino[?] a festum et lignum az
haz teteyen walo hozzw gerenda
altal az feodeel alath.

filtru(m) a filu(m) *nemez kapchija*.
fixula a figendo *kapoch*.

girgillus volutoriu(m) *fergettyő* a
gyro gombolitto (ez utóbbi más
juba *serenj* a *jubeo*. [írás].

junix *thjno* a *iuvando*.

labina *izopos hel*'.

liber a libero quod lignum defen-
dat intus *fa hajj*.

linipedium *saru keoteo*.

horno ez *iden*.

hornotinus ez *idei*.

induciae *frigj*.

malus *gonoz*.

paleariu(m) *polywas haaz* a *palea*.

pedix *beko*.

petus, strabo, lusus *wjgyjorgo*.

plemia *hasadozas az labodo(n)*.

pupa *alaka pupus*.

quadrifidus *negj zegew*.

sagax *büzleo*.

porta *kalyka*. [?]

urus *belend*.

tripudium *tanch*.

specula *erkelij*.

aegonomus *agazo*.

sexagies centena milia aureoru(m)
hatwa(n)zor walo zaz ezer aranj
forjnt.

molle uinu(m) *eretlen bor* (más
írás).

vacinia *kokhorche(n)*.

tonsillae *hegezet karo*.

referre impensu(m) *zamoth adnj*.

silentarius *tiktos tanach* vulgo se-
cretarius.

rates *tutalij*.

caespitator equus *botlo lo*.

succerda (mellé ez van írva:) *zo-*
pod azt.

subscudes *heweder fa*.

rediuia *keormeod keoról valo fel*
zalkazas.

pterygium *tyuk zem*.

concido *meg aprítani*.

ancile *kurta es reovid pays*.

hebdomarius *egy kety*.

cyphus obnubilitatus *rwth poros*.

amula *njyakon valo cnyomoljyek*.

epithogium vestis supra toga
kamsa.

exequiari *torban lakoznj*.

quasi seorsum eo le híggađni.
 panis s(e)c(un) darius keoz kenyer.
 A 347. hasábon utalás: *Gergel'*
mesterek it laknak. Az kalma-
rok istene. Horat 1. cp. lar.
verticulum pereszlen. [rp. 4.
rubetae varas beka.
mangonizo megij ekesitem.
cibus miliarius kāsaa.
bua emeleo.
helcium ab helcho haam tino rívd.
sup(er) lamare curru(m) meg akaz-
taniy.
equus helciarius hamos looh.
 »luxata membra dicuntur quae
 suis locis mota sunt, ut infe-
 rius ostendemus« *kyménijvles.*
 »Heben pocula ministrantem...,
 quia remotis vestibibus obscoena

(Martialis e soraihoz:)

»Infelix uenter spectat conuiuia culi
 Et semper miser hic esurit, ille uorat«

ez van jegyezve: *orrod oth.*
cespitat boilik.
pullus equs citko.
capulus zent Myhalj loua et zablya
moroklattija.
gerae karosnija etiam nugas de-
notat.
galla subafa.
hodgedocos tolwaij.

corporis ostendit...« az zayát
mutatta uolt megh.
amea fileozeo fek.
orea allazo feek.
dolium habes filiar(um) danaï teok
agyad wagijon.
inaequal(ite)r o(b)lique, distorte,
diducendo, perturbate scribere
horgason.
cotricula arany probalo keo.
semicadium kys kad.
taxillus kochka.
gossipiu(m) gjapot.
aspergillu(m) zenteleo faaczka.
sparus was súlio(m) mint zeibenben
pos(sum) vocari.
querquedulae kílleo fortasse.
dissuere ky feytenij.
arteria minor lingua nijelw cziaip.

VISKI KÁROLY.

IRODALOM.

Két gyakorlati célú nyelvtan.

1. **Ungarisch.** Lehrbehelf für den Gebrauch an k. u. k. Militär-Bildungs- und Erziehungsanstalten. Von Oberst *Paukert* und Hauptmann *Wilner*. I. Teil. Wien 1903. — II. Teil. Wien 1905.
2. *Berlitz módszer a modern nyelvek elsajátítására.* Magyar rész. Fel-
 nőtték részére. Szerzők: *Berlitz M. D.* New-York, *Boissieré O.* Budapest.
 Európai kiadás. 1903.

A magyar nyelvtanulás örvendetes haladásáról tanuskodik ez a két mű, melyeknek mindegyike arra a célra törekszik, hogy idegen anyanyelvűek minél könnyebben és gyorsabban tanulhassák meg a magyar nyelvet.

Az első mű a hadapródiskolák növendékei számára készült; tehát a szerzőknek olyan ifjakra kellett gondolniok, akik előtt a magyar nyelv teljesen ismeretlen. S munkájukat az is nehezíti, hogy ez iskolák tantervében két éven át csak 2—2 óra jut a magyar nyelvre. A tanítás célja s ezek a külső körülmények megsabták a módszert is, melyet a szerzőknek alkalmazniok kellett. Nem szabályokat és fordítandó példamondatokat adnak a tanuló elé, hanem rögtön bevezetik az élő nyelv használatába. Már a bevezető gyakorlatokban igen ügyesen gyűjtötték össze a magyar nyelvnek azt az anyagát, ami legkönnyebben kerül a magyar földön tartózkodó idegen szeme elé. A rendszeres gyakorlatok azután folytonosan bővítik ezt az anyagot. A nyelvyaghoz a tanuló vagy a tárgyak közvetlen szemlélete útján jut vagy pedig képek bemutatása segítségével. Az egyes leckékben megszerzett nyelvyagból kell a tanulónak a tanár segítségével a magyar nyelv szabályait megismernie. Dicsérettel kell megemlítenünk, hogy a közölt szabályok rövidék és világosak s megállapításuk kellő időben, elégséges nyelvyag segítségével történik. Az első füzet nyelvyaga főleg a mindennapi élet körülményeiből van merítve, a második füzetben már nagyobb olvasmányokat találunk s a gondolatkör, melyben a tanulónak mozognia kell, főleg a katonai élet. A főbb olvasmányok a különböző katonai szabályzatok nyomán készültek s ezekhez járulnak az életből merített beszélgetések s egy élénken megírt olvasmány az elszállásolásról. Ezeket a szövegeket néhány jól megválogatott költemény (Aranytól, Petőfőtől, Vörösmartytól stb.) s egy ujságrészlet tarkítja.

A magyar szövegről teljes elismeréssel kell szólnunk; az olvasmányok, beszélgetések magyarsága nyelvtanilag hibátlan s stílus szempontjából is csak alig egy-két helyen szorul javításra.¹ —

A Berlitz-iskolák módszere eléggé ismeretes nemcsak a nyelvészek, hanem a nagyközönség előtt is. A felnőtteket az élő szó közvetítésével tanítják meg az idegen nyelvekre, tehát a tanítás alapjául szolgáló könyvet mindig az illető idegen nyelven szerkesztik s a tanuló anyanyelvét teljesen mellőzik. Ezek az iskolák elterjedtek az egész világon s a tanulók ezrei látogatják. A magyar nyelvet az 1904. évi kimutatás szerint 278-an tanulták s 20 mester foglalkozott a magyar nyelv tanításával. A Berlitz-módszer alapján készült magyar kézikönyvet a budapesti iskola vezetője, Boisserée O. írta. E helyen nem akarunk sem a Berlitz-iskolák módszerével, sem pedig a tanítás eredményével foglalkozni, csakis a magyar nyelvkönyv rövid ismertetésére szorítkozunk. Az I. rész előkészítő leckéket (szemléltető oktatás alapján) és elemi olvasmányokat tartalmaz s az így nyújtott nyelvyag kapcsán gyakorolja be a tanuló a tanár segítségével a nyelvtani alakokat, mindig könnyebbről nehezebb anyagra térve át. A II. rész a haladók szá-

¹ E két füzet részletesebb ismertetése a Ludovika Akadémia Közlönyében jelent meg. (XXXI. évf. 695—8. és XXXII. évf. 250—2. l.)

mára összefüggő beszélgetéseket és irodalmi olvasmányokat nyújt s ezek alapján történik a nyelvtan még nem ismert részeinek begyakorlása. A szövegek magyarsága kielégítő, csak néhol, különösen a tanárnak szóló részekben, kellene a stílus, itt-ott még a helyes magyarság szempontjából is átsimítani. Az anyag feldolgozása is helyes: a tanulót fokozatosan ismertetik meg a magyar nyelv szerkezetének sajátjaival. Ebben a tekintetben csak egy-két megjegyzésre szorítkozunk. Már a második leckében gyakorolják az ilyen mondatokat: *Olyan széles, mint..., Szélesebb, mint...* stb. De sehol sincs szó az összehasonlítás másik módjáról: *Szélesebb az asztalnál.* A 10. leckében volna legalkalmasabb helye az ilyen mondatok gyakorlásának. — A 3. lecke a birtokos kifejezések gyakorlásával foglalkozik s a könyv itt és később is csakis ezt az alakot ismerteti: *Ez Kovács úrnak a kalapja*, mellőzve a gyakoribb és rövidebb alakot: *Ez Kovács úr kalapja*. Pedig már itt, a tanítás kezdetén meg kellene ismernie a tanulónak ezt a szerkezetet is és később egészen mellőzhethné a szokatlanabbat. Ugyanitt kellene szólani az -é birtokképző használatáról, pl. *Ez a kalap Kovácsé.* S erről később sincs szó. Az ikes igék ragozását az I. rész merev következetességgel tanítja (44. l.), de már később a 123. lapon jobban közeledik a szerző az élő nyelvhasználathoz s ilyen alakokat is használ: *enne, feküdni.* A magyarul tanuló idegent mindjárt a legelső alkalommal fel kell világosítani az ikes igék ingadozó használatáról.

BALASSA JÓZSEF.

A román helyesírás története.

Irta: Siegescu József dr. áll. főgimn. tanár. Bpest, 1906.

Siegescu József érdekes munkával gazdagította nyelvészeti irodalmunkat. Nem tekinthetjük feladatunknak, hogy e munkát itt a részletekre kiterjeszkedve bírálgassuk; de azon hatás folytán, amelyet a magyar helyesírás és irodalom a románokéra tett, a könyv tartalmának ismertetését szükségesnek tartjuk.

Mindjárt kiemeljük, hogy a szerző könyvéből nemcsak a román helyesírásnak, hanem a román irodalmi műveltségnek a fejlődése is elének táruul s e fejlődésben mindenütt kellőképp fel van tüntetve az a magyar hatás, amely alatt a román irodalom fejlődött. Brassó, Nagyszeben, Szászváros, Gyulafehérvár, a XVI—XVII. századi magyar tudományosság emez erdélyi gócpontjai, egyúttal a román irodalomnak a bölcsői s később gócpontjai; az erdélyi fejedelmek pedig a magyar mellett a román irodalom pártolói is.

A szerző a román nyelv legrégebbi maradványai alapján kimutatja, hogy a románok első írása cyrill-betűs volt, első irodalmi maradványaikat szláv nyelven írták cyrill betűkkel s román nyelven írott emlékeik csak a XVI. századtól kezdve vannak. Ezután következik a cyrill jegyek ismertetése és a román írásban való alkalmazása, valamint a cyrill írás egyszerűsítésére vonatkozó kísér-

letek előadása. Ezekből megtudjuk, hogy a románok a cyrill írásjegyeket használták egészen 1860-ig, akkor aztán a latin írásjegyeket vették át. Ezek átvételére nézve azonban már jóval előbb, a XVII. században megtörténtek a kísérletek. E kísérletek közül szerzőnk időrend szerint először a lengyel hatást tárgyalja, amely már a XVI. század végén megkezdődött; majd az olasz hatás ismertetésére tér át, amely Vito Piluzio román nyelvű katekizmusával a XVII. század második felében kezdődött. Ezután a magyar hatást ismerteti, amelynek hívei részint született magyarok, részint olyan románok, akik műveltségüket a magyar iskolákban szerezték. E hatás úgy kezdődött, hogy nálunk Dél-Magyarországon a XVII. század elején több reformált hitközség keletkezett, amelyeknek lelkipásztorai (Fogarasi István, Viski János) már igen korán lefordították magyarból románra a katekizmust és Dávid zsoltárait s e fordításokat magyar helyesírással, tehát latin írásjegyekkel írták át. Itt tárgyalja a szerző részletesebben azokat a hatásokat, amelyeket a román helyesírásra és irodalomra a mi irodalmunk tett (Dictionarium Valachico-Latinum, Biró Dávid kegyesrendi szerzetes evangéliuma, Csokonai *Békaegyharcának* román fordítása).

E különféle hatások azonban a román helyesírást egyenetlenné s következtelenné tették, s ennek csak a helyesírásnak etimológikus alapon való rendezése vetett véget. A XVIII. század végén ugyanis mélyebben kezdtek a román nyelv eredetét kutatni s arra a meggyőződésre jutottak, hogy a román nyelv latin eredetű. Ez a meggyőződés vetette meg alapját az ú. n. etimológikus írásmódnak, amelyet Szádi Klein Sámuel nyelvész és történetíró honosított meg. A kezdet a dolog természeténél fogva nehézkes és tökéletlen volt. Ez irány tökéletesítésére törekedtek s a helyesírásban a szigorú etimológiát követelték Sinkai György, Major Péter, Budai János, Körösi (Chrisianu) Sámuel és Laurián Treboniu, akinek írásmódja szerzőnk szerint annyira etimológikus, hogy szinte képtelenség. Laurián elve szerint »vocabula in genere eodem modo scribenda sunt, quo in latino scribuntur«, és ennek az elvnek hódolva oly írást használ, amelyet olvasni még lehet, de megérteni csak az tudja, akinek latin klasszikus műveltsége van.

Az etimológikus írás túlzásai ellen csakhamar két irányban is megindult az ellenhatás. Az egyik Cipariu Timoteusz munkásságában nyilvánul, amellyel kezdetét veszi az ú. n. mérsékelt etimologizmus. Cipariu, akit »a román filológia nagymesterének« is szoktak nevezni, a helyesírásban követendő etimológiát összehangzóvá igyekezett tenni a román nyelv sajátos tulajdonságaival s ő hajtotta végre azt is, hogy a román nyelvben a cyrill betűk használatát hivatalosan is abbahagyták. Az ő tervezetét fogadta el 1860-ban a nagyszabasi bizottság s ezen az alapon fejlesztette, illetőleg tökéletesítette a román helyesírást a bukaresti román tud. akadémia 1869. és 1880-i tervezete is, csak hogy ez már a fonetikus írásmódot is figyelembe vette. A fonetikus írásmódot már Molnár János kezdetre meg, még a XVIII. század végén megjelent német-román nyelv-

tanában. A két irányt összekapcsolni igyekeztek a junimisták (a Jászvásárban alakult *Junimea* nevű irodalmi társaság). A fonétikus irányt aztán tovább fejlesztette, de egyúttal a végletekbe is hajította Pumnul Áron csernovici tanár. A két irány szélsőségei között végre a helyes középútat az *Astra* (a magyarországi román közművelődési egyesület) kezdeményezésére a román tud. akadémia állapította meg, amelynek 1904-i helyesírási tervezetében kellő mérséklettel a fonétikus írásmód jutott diadalra. Ez az írásmód van ma már általános használatban a románoknál nemcsak Romániában, hanem nálunk is.

Ezekben ismertettük Siegescu könyvének tartalmát. A részletekben lehetnek s talán vannak is hiányok, de a munka egészben véve szerves összefüggésben tünteti fel a román helyesírás történeti fejlődését s az ezzel kapcsolatos irodalmi mozgalmakat. Minket meg annyiban is érdekel, mert e könyvből is nyilván láthatjuk, hogy a magyar irodalom és műveltség mindig nagy hatással volt a románra s e hatás csökkenése csak az újabb időkben állott be. Ezt a hatást más téren is érdemes volna kutatni. Az is figyelmet érdemel, hogy e tudományos mozgalomban hazai románjainknak jutott az oroszlan-rész; íme helyesírásuk történeti fejlődését is hazai román író írta meg, még pedig hazafias érzése jelül magyarul. A magyar helyesírás történetéről, sajnos, még most sincs összefüggő munkánk, bár a M. T. Akadémia már több ízben (s most is újra) pályadíjat is tűzött ki rá s újabban Melich János tanulmányai biztos alapot vetettek az ilyen irányú kutatásoknak.

BARTHA JÓZSEF.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Publikán-szín. Szeremley Császár Lóránd Jelentés-tanulmányok című értekezésében (Nyr. 35:109) a következőket írja: »Barna színeket jelöltek a *barna*, *barnás* . . . *publikán-szín* (NB. a a publikán (lat. pelicanus) erős-barnaszínű egyiptomi madár).« Ez az állítás több szempontból is hibás. Elsősorban a *publikán-madár*, magyar nevén *gödény*, nem épen csak egyiptomi madár, hanem hazánkban is megvan; az Alföld mocsaras vidékein, a Tisza öntéseiben, a Duna-Dráva-szög mocsaraiban hajdanában egészen közönséges volt; még ma sem tartozik a legnagyobb ritkaságok közé. Hogy a nép nem mint mesebeli állatot, hanem saját szemléletéből ismerte és ismeri, bizonyítják szólásaink és közmondásaink is: *gödény a torka*; *iszik mint a gödény*; *gödénynek a torka soha meg nem telik*; *sok gödény a tavat is elhordja*; *karakatonának gödény a pajtása*. — Másodszor pedig a *gödény* épenséggel nem »erős-barnaszínű« madár, sőt ép ellenkezőleg, világos színű: »A rózsás gödény. *Pelecanus onocrotalus*. Leírása. *Öregek*: egészben fehérek, kivéve a válltollazatot és farkat, rózsásan (őszi-barackvirágszínűen) árnyaltak; a begy táján pedig a foszlott, kissé meghosszabbodott tollak sárgásak; az evezők (t. i. evezőtollak a szárnyon) barnák és feketék. A *fiatalok* porszínű barnák, első vedlés után fehérek s felül kissé hússzínűen árnyaltak,

három éves koruk után kapják a teljesen kifejlett tollazatot. . . . A borzas gödény. *Pelecanus crispus* . . . az öregek szürkés-fehérek. (Chernel: Magyarország madarai, 2: 77, 80). E szakszerű leírás szerint senki sem mondhatja a gödényt erős-barnaszínűnek; mert a barnafekete evezőtollak az ülő állat rózsás-fehér tollazatán csak keskeny csikként látszanak, a repülőn pedig, mint a szárny végén mutatkozó háromszögletű folt; az általános színbenyomás határozottan *világos, fehères*. Erről különben akár a Nemzeti Múzeum állattárában, akár az állatkertben is meg lehet győződni. A fiatal madarak színe pedig nem határoz, mert ez múló; különben a fiatal hattyúk is barnák, mégsem mondjuk a barnát *hattyúszínűk*. Amint a cikkíró fejtegetéséből is kitűnik, a szín jelölésére mindig csak jellemző, állandó jelzők szolgálnak. Nem tudom tehát, honnan vehette a publikán-szín *barna* voltát. A *publikán* régi nyelvünkben *gödényt* és *papagájt* jelentett; *publikán-szín* tehát vagy *fehères, világos rózsaszín, sárgás*, vagy pedig *rikító-tarka*. Egyetlen egy szótárunk magyarázza meg a színt: *Subflavus: Publikán-szín* (PP. 1762, a latin részben), ez tehát sárgásat, halványsárgát jelentene, amint például Calepinus is (1595) mondja: *Sufflavus* . . . Vng. Halouany zinw sarga, sarga-zinw. Ax Oklevél-Szótár adatai nem mondanak határozott színt: Vna tunica coloris publican 1508; Pannum mezwpan coloris pwplykan 1538; Vagion egj darab puplikan saya 1603; Pwrgamal coloris publicanzyn 1523; Pannum Norumbergert coloris puppican zyn 1544. A NySz.-ban egy adat: Egh pwplykan zyn karasya zoknya. — Amíg tehát valamely határozott adat meg nem cáfolja, a *publikán-színt* Páriz-Pápai szerint *halványsárga-színűnek* kell tartanunk.

TOLNAI VILMOS.

A málonfekvő. Pungur Gyula cikkével kapcsolatban (Nyr. 35: 129—131) hadd mondjak el egyet-mást én is egyrészt a cikkről, másrészt magáról a kérdéses szóról. — Pungur a GyöngySz. adatát: 3165. *Blata animal de nocte enim ambulans: [unde et] lucifuga: pup deneuer: siue malom* . . . kizárja a *málonfekvő* adatai közül, mert a latin részt így kell olvasni: *Blatta, animal de nocte enim ambulans* . . . *lucifuga* és az utolsó magyar szó, kiegészítve körülbelül *malomféreg*, vagy *malombogár* lesz. Ezt a kizárást nem fogadhatom el. És pedig azért nem, mert 1. A GyöngySz. határozottan megkülönbözteti, elválasztja egymástól a *blatta* és *blata* szavakat: 3149. *Blatta uermis qui aluearia ledit szü feregh* — és 3165. (1. fön- tebb), továbbá 3167. *Blata eyeli uaryu* ¹ — 2. *lucifuga* a magyarországi latinságban *baglyot* jelentett (Bartal szótára), tehát ha a GyöngySz. 3165. cikkét a Catholicon alapján történt kiegészítéssel lefordítjuk, ezt kapjuk: *Blata éjjel járó állat, tehát bagoly is*; — 3. a *malomféreg* vagy *malombogár* se a NySz.-ban, se az OklSz.-ban nem fordul elő. Jogunk van eszerint azt állítani, hogy a GyöngySz. *malom* adata

¹ Ez az utóbbi cikk a betürend megsértésével 3166. *Blatea* után következik. Valószínű, hogy a 3165. cikkhez tartozott az értelmezés, a másol elfelejtette oda írni s úgy toldotta be később.

(az utolsó betű egyáltalában nincs meg a kéziratban; csak a kiadó következtetéséből került a *malo* végére) a *lucifuga* fordítása és helyesnek kell tartanunk Zolnai Gyula kiegészítését (Nyr. 28:270), amely szerint ez az adat nem más, mint a Marmeliusnál (helyen: Marmelius, NyK. 35:283, Melich) található *malonfekű*. — Pungur az én következtetésemre, mely szerint a »*malonfekő* elnevezés abból a babonás hitből veszi eredetét, hogy a kis gyermeknek mellére fekszik és véréből kiszívja«, azt mondja, hogy »csak akkor lehetne elfogadni, ha 1. minden kifogáson felül meg volna állapítva, hogy nyelvünkben a *mál* szó emberi *mellet* is jelentett... 2. ha valami nyoma akadna annak, hogy népünkben is megvolt vagy megvan a Finály szótárában említett római babona«.

Én a Pápai-Páriznál előforduló *strix*—*boszorkány* adataira támaszkodtam, ezt most még megerősíthetem Wagner Phraseológiájának (1822) hasonló adatával (ha ugyan a kettőt egynek nem kell vennünk), továbbá avval, hogy Varga János A babonák könyvében (187. l.) a baglyot a babonás állatok közé sorolja. A szóban forgó babona népünkben is megvan, de a denevérről. Kovács Dezső értesít, hogy a nép Rába-Patonán (Győr m.) azt hiszi, hogy a *szárnyas egér* kiszívja a gyermek véréből, ugyanezt magam is igazolhatom Ceglédre. Honnan eredt ez a babona? Csak ötletképp említem: arra is gondolhatnánk, hogy amit az egyik, ritkábban előforduló állatról hittek, azt talán átruházták a másik, gyakrabban előfordulóra.¹

Maguk ezek a magyarázatok, egyik részről az állat életmódja: hasonfekvés, másik részről a babonás hitből való eredeztetés, — mely szintén az állatnak ha nem is valódi, de képzelt életmódján alapszik — nem döntik el véglegesen a kérdést; csak annyit érünk el velük, hogy azt mondhatjuk, ez vagy amaz valószínűbb. Nézzük hát magát a szót. A *malonfekvő*-ben a *mál* végén *-n* rag van. Ha a babonás hitet vesszük alapul, inkább *-ra* ragot várnánk. Ezzel a körülménnyel kapcsolatban a JordC. *malan fekvőth* adata, amelyet első cikkemben az eredeti jelentés félreértéséből magyaráztam, vezet arra a megoldásra, hogy itt csakugyan az állat melléről van szó. Ez az eredmény lényegében megvan már Zolnai Gyulának a GyöngySz.-ről szóló ismertetésében (Nyr. 28:270): »*malonfekvő*, azaz hasonfekvő.« — Pungur valószínűnek tartja, »hogy régen a *malonfekvő* általánosan használt név volt, már t. i. ott, ahol népünk a baglyokat megismerhette«. Abból a pár adatból, amely rendelkezésünkre áll, semmi esetre se következtethetjük ezt. Végül azt ajánlja, hogy tudományos műnyelvünk elevenítse föl a *malonfekvő* nevet. Erre csak akkor volna szükség, ha az *otus asio* és *accipitrinus*-ra nem volna megfelelő elnevezésünk.

SÁGI ISTVÁN.

¹ Az elnevezés megfejtésekor továbbá arra gondoltam, hogy ámbár nyelvünkben a *mál* tudtunkkal nem jelent emberi mellett, a *malonfekvő*-ben mint összetételben megmaradt ez a jelentése; rokonnyelvi megfelelői is mell jelentésűek (Budenz MUSz. 609, NyK. 25:179, Munkácsi). Valószínű azonban, — ezt megengedem — hogy a *mál* és *mell* jelentéskülönülése sokkal régebb a *malonfekvő*-nél.

Csepesz-háj: a disznóbelet körülvevő hártvás hálószerű kövérség. Ilyen alakja van e szónak a Kulcsár-kóde xenben, Heltai bibliájában, Szikszai Fabricius Nomenclaturájának első s néhány későbbi kiadásában (vö. NySz. és NyK. 35:308). Ez összetett szónak első tagja kétségtelven a főköttöt jelentő székely *csepész* (MTsz., Oklsz., BesztSz.), mert a csepeszháját a receforma főköttőhöz hasonlították. V. ö. BirkC. 1b végén: hog alol az *csepöznek* halozasa megtessek: *retiola subter appareant*. Továbbá hogy a csepeszháját *recés hájnak* is mondták (PPBl). — Már elváltozott szóalak a *cseplesháj* (már Murmelliushnál *Cheples gaay*, sajtóhibával, aztán *cseplesháj* Szikszainak egy pár későbbi kiadásában, továbbá MA., PPBl., ma pl. Debrecenben, MTsz. Ebbe a nagyon elterjedt *cseplesz* szó furakodott bele (csenevész, hitvány; ágbog, cserje). Sándor I. *tseplyes hájnak* írja; vö. uo. *tseplyes*: *germinans, pullulans, succrescens, tseplyes erdő*: *dumetum* (a MTsz.-ban *cseplye, cseplyés*: cserje, cserjés, fiatal erdő). — Valami más szónak a belekeveredése okozhatta a rimaszombati *cseptháj* alakot. A baranyai »*csepész*: töpörtő« s a háromszéki »*csepsz*: a disznó nagyobbik gömböce« — jelentésváltozás vagy félreértés útján állott elő.

KOVÁCS MÁRTON.

Tájszókról. *Tetéz-véka*: tetézt vékát jelent a Székelyföldön, Kolozs megyében és Zilahon. Szinnyei a MTsz.-ban ilyen rövidítésből magyarázza: *tetézt véka*; de akkor inkább így kellene hangzania: *tetész véka* (<*tetészt véka*), vö. *aszongya* <*aszt mongya*. Simonyi fölszólító módot keres benne: **tetézd véka*, mint *térj-meg utca* stb. (Névszókul használt igealakok, Nyr. 7:437.) De mind a két magyarázatnál valószínűbb, hogy ebből lett: *tetés véka*. V. ö. *tetés véka* Heves m., *tetés véka* Zemplén m., *tetést van a véka* Nagy-Kúnság, rakd azt a bugjacskát egy kicsit *tetésebben* Háromszék (l. MTsz. *tetés*). Mivel ez a *tetés* elszigetelt forma volt, helyettesítették a használtabb és eleve nebb *tetéz* alakkal, úgyhogy igealakot tettek meg jelzőnek, mint sok más esetben.

Utólag látom, hogy a *tetéz véka* már 1736-ban előfordul (l. Oklsz. és uo. Függelék) s 1598-ban *tetés szapu* (uo.). — Ballagi Teljes szótára és CzF. szótára *tetéz* főnevet is említ és idézi ezt a tréfás szólást: *Tetézze*l adják mint Bódván a tejet. De ez tévedés; nem -*vel*-ragos főnév van ebben, hanem a -*ve*-képzős igenév teljesebb alakja: *tetézze*l, *tetézze* (vö. még *tetézvést* MTsz.).

Beelégedik, beelégszik. A Nyr. 16:477. lapján Csapodi István közölte mint somogymegyei balatonvidéki kifejezést: »*beeléggett*: megnyugodott benne«. A MTsz. ezt az adatot ilyen címen közli: »*beelégszik*: belenyugszik«. Én más vidékeken egészen a *beéri* jelentésével hallottam: »*Aki kevéssel be nem elégszik*, sokat nem kap« (Fehér m. Rác-Almás). *Hát te evvel beelégzől?* (Kecskemét). Vitkovics pedig azt írja: »*A kevéssel beelégző pásztorleány*« (Munkái 2:142).

HALÁSZ GERGELY.

A kenyérgyürke neve Dunán túl *gyürke*, Esztergom megyében *pisle*, a Székelyföldön *duc*; Békés megyében *ducnak*, de *cipónak* is nevezik. (1905. 22. és 38. l.)

HÁZTARTÁS.

Zok. Az új Tájszótárból tudjuk, hogy a *zok*, amely az irodalomban csak mint összetett vagy ragozott szó használatos, önállóan is él a népnyelvben. Mégsem tartom feleslegesnek följegyezni, hogy ezt a szót legújabbán én is hallottam *érsemjéni* (Bihar v. m.) két cselédemtől. Sűrű, tömött bélű, de nem jó ízű kenyeret hozott az egyik a piacról, erre a másik megjegyezte: *De zok ennek a kenyírnek a bele!* Kérdésemre megmagyarázták, hogy akkor nevezik *zok*-nak a kenyér belét, mikor a tésztája nincs jól kidolgozva és sütés közben a bevetett kenyér, ahelyett hogy megnőne, összeesik. Próbáltam a *zok* szót más fordulatban is használtatni velők, mint *zok ember*, *zok föld*, de erre nem tudtak példát; a *zokszó* és *zokon esett* azonban náluk is járatos.

KARDOS ALBERT.

Kazinczy Ferenc levelezése (Nyr. 35:185). Nagyon erős váddal vádol H. G. úr: hogy Kazinczynak egy-egy érdekes kifejezését eltüntettem, sőt meghamisítom nyelvét. Igaz, hogy a 15 kötet 3582 db. leveléből öt esetet hoz csak fel, amelyekhez szintén fér még egy-két *vajjon*: de ez a körülmény nem tartóztatja vissza H. G. urat, hogy a kiadás iránt (nem: *szemben*) bizalmatlanságot mit ne emlegessen. Mert nem az a kérdés, hogy *ilyen vagy olyan alak él-e a nép ajkán; hanem az, hogy: Kazinczy használta-e csak egyszer is*. Mert igazán csodálatos volna, hogy éppen csak a lipcei (1846) kiadásban fordul elő Kazinczynak minden olyan nyelvi sajátága, amely vagy egyetlen, vagy legalább ritkítja párját, mint a * alatti *tökelyet* és *ingerlet*: holott ő annyiszor ismételte magát mind tárgyaira, mind kifejezéseire nézve is. Íme itt van a kifogásolt *examen*; ily alakban Kazinczy ezerszer is használja, »exament« alakban pedig egyszer sem: nem joggal tehettem-e föl, hogy a népies »exament« vagy a másoló, vagy a sajtó hibája? Ilyen az *ököt* alak. Tessék elhinni: valamennyire én is ismerem a nép nyelvét. Ha H. G. úr p. o. a Cserey Farkas és Cserey Miklós leveleit olvassa: láthatja, hogy bizony az *ököt* »palócos« alakot is ismerem nemcsak a palócoktól, hanem az ország más részéből is, s ne tessék oly könnyen tudatlansággal vádolni; mert az efféle alakok mind meg vannak hagyva, s még egy kissé ritkább alakokat sem tüntettem el. De ismét az a kérdés: *használta-e Kazinczy valamikor ezt az alakot: ököt?* Ha nem használta: bizonyára az említett kiadásban csak sajtóhibába. Így vagyunk a *fejelem*-mel is. Nem mondom, hogy Kazinczy nem szerette a nép ritkább szavait is ottan-ottan használni, de ezt a szót ily alakban sohasem használta, holott az idézett szó környezete különféle változatban akárhányszor előfordul nála. A *felgyógyultal lesz* és *írni fogott* alak két egészen különböző; ez még most is hallható, vagy inkább olvasható öregebb emberek írásaiban, azt Kazinczy sem használja máshol. Hogy a *pad*-ot *padlás* h. használta K., meg-

engedem, mert erre máshol is van nála példa; itt a javításban valószínűleg tévedtem. A *halljuk-ki* és *halljuk-ki* közül mind a kettő különösen hangzik; de az első egészen szokatlan s érthetetlen; ha így olvassuk: a mondatnak nincs értelme. Kazinczy azt írja, hogy nyelvünk és nemzetünk »fel fog maradni« az idők végezetéig, s háromszor mond rá áment és így folytatja: »noha Gustermann uraimék rajta vannak, hogy halljuk-ki őket és legyünk — németek«. Én így értettem: nyelvünk és nemzetünk fenn fog állani, noha Gustermannék rajta vannak, hogy csak *hallgassuk* ki őket [akkor belátjuk, hogy nekik van igazuk, meggyőznek bennünket; tehát:] legyünk németek. Én a lipcei kiadás *halljuk-ki* kifejezését tartottam s tartom érthetetlennek s mint sajtóhibát kijavítottam. A dolgot csak a kézirat fogná elintézni: ha valahol meg ráakadnánk.¹

VÁCZY JÁNOS.

Kandia, Burgundia. Pesti Frigyes (Magyarország helynevei) Debrecen nem említi azon városok között, ahol *Kandia* nevű utca vagy városrész található. Már pedig Debrecennek is egyik keskeny utcáját így nevezik. Két nagyobb utcát, Ceglédet (ma Kossuth-u.) Szent-Annával összekötő köz, sikátor ez. Ilyenek az újabkori tervszerű utcaszabályozások előtt nagyobb számmal valának nálunk s rendszeren két derék utca közt fekvő kettős vagy hármas szárazmalmot tettek mindkét oldalról hozzáférhetővé. E malomhoz-járók egy részét már elenyészett szomszédos telkekhez csatolták, más részét pedig lehetőleg szabályozták, kiszélesítették. A *Kandia* elnevezés Debrecenben aligha régi. Legalább eddig még nem találtam fölemlítve a XVI. és XVII. századbeli jegyzőkönyveinkben; bár megengedem azt is, hogy figyelmemet kikerülte. Legelőször az 1726. évi birtokbevallási jegyzőkönyvben tűnik elő, amikor »*Kandián*« egy házat adnak el. Ez időben, külvárosai még nem lévén Debrecennek, Kandia közel érte a város árkat (sáncát). S nagyon valószínű, hogy ez az elnevezés illette nemcsak a Ceglédről Szent-Annára menő sikátort, hanem azt a meghajlított karalakú közt is, amely ugyanezen sikátor derekából kiágazva, a szent-anna-utcai kapuhoz vezetett. Egy 1700-beli bevallás ezt a görbe közt egyszerűen *pusztaköz*-nek nevezi. Érdekes még fölemlitenünk, hogy Debrecenben *Kandi* nevű cigánycsalád is él. Azt pedig Roncsik Lajos debreceni főszámvevőtől hallom, hogy Nyírmeggyesen (Szatmár vm.) is van ilyen nevű utca. Kétfelé ágazó nagy utcájának kisebbik ágát, mely a falu szélén esik, hívják így. Azon vélekedéssel, hogy a *Kandia* helynév a török foglalás korából származik (Új Magyar Múzeum 1850. évf. I:373 és Pesti Fr. id. m.) szemben áll a Bunyitay Vince felfogása. Bunyitai ennek támogatásul Váradra hivatkozik, ahol már 1553-ban, tehát jóval a török megfészkelődése előtt találkozunk *Kandia* nevű utcával, a város

¹ H. G. erre csak annyit jegyez meg, hogy ha a kiadó csakugyan tudatosan és megfontolva tesz efféle változtatásokat, kötelessége legalább a jegyzetekben számot adni róluk.

A szerk.

körösbalparti részén (Buny. Váradi püspökség tört. 3:137). Ami pedig *Burgundiát* illeti, jól mondja Pesti Fr., hogy Debrecenben is van *Burgundia* nevű utca; csak abban téved, hogy Csokonai Mihály ebben lakott volna. Ellenben Táncsics Mihálynak 1849-ben a burgundiai 35. (ma 15.) sz. Lakatosféle háznál volt a szállása. A debreceni Burgundia Kandia közelében fekszik, valamivel heljebb a városháza felé; Ceglédről Csapóra (Csapó-utcára) átalmenő keskeny utca. Ennek derekából is az 1811. évi nagy tűzvészt követő általános szabályozás előtt egy zeg-zugos görbe utca (manapság *Magos-u.*) meg egy úgynevezett *térj meg utca* — afféle zsákutca — ágazott ki a város sánca irányában. Az utóbbit is az említett szabályozás meghosszabbította s kinyitotta *Domb-u.* néven. *Burgundia* elnevezés legrégibb jegyzőkönyveinkben is előfordul, házelandásokkal kapcsolatosan. Így »in platea Bwrgondj« (1550. évi jkv. 210 l.), »in vico Bwrgondija« (1564: 52), »Burgundia nevű tekerületben« (1698: 244). A fassiókból azt következtetjük, hogy eredetileg az előbb említett kiágazást, azt a zeg-zugos görbe utcát hívták Burgundiának, mivel az ott eladott házak hol északi, hol déli soron feküdtek s keletről s nyugatról való szomszédaik neveztetnek meg. A mai Burgundia-utcát még 1700-ban is egy bevallás így említi: »Csapóról Ceglédre jövő sikhátor«. — Meg kell még jegyezni, hogy hajdan úgy Kandia, mint Burgundia elhanyagolt, szegény városrészek voltak, ahol a nagyobb utcákhoz képest igen olcsón keltek a házak.

ZOLTAI LAJOS.

Burgundia, *Kandia* stb. (Nyr. 35:36, 95). Kocs községben (Komárom m.) *Burgundia*: partosabb, pápistalakta, újabb része a falunak. — *Kandi*: a községi börtön, szintén partos helyen. — *Gurjál*: marhalegelőféle rész a határban.

BÁTKY ZSIGMOND.

Egy furcsa szó. Péczeli József meséiben néhány helyen egy különös, első pillanatra szinte érthetetlen kifejezést olvasunk: Először a 146. lapon:

Pajtássihoz mégyen . . .

S beszélí miként bánt Mercúrius vele

Hogy arany és ezüst fejszékkel kínálta;

De ő a magájét benne nem találta.

Mond erre egy jobbágy; ugyan bolond vóltál

Az arany fejszére hogy ekképen szóltál,

Én rá-hagytam vólna őt száz *tsegéllyével*,

Mert fel-ért vólna az ezer vas fejszével.

Így szóll s a magájét a vizbe botsátja

Add elő a fejszém jó Mercúr kiáltja

Mercúrius el-jó ordító szavára

S egy szép arany fejszét oda visz' számára

S kérdi ha esmér-é e drága fejszére

Úgy van, mond a jobbágy enyim *tsegéllyére*

A 179. lapon pedig ezt olvassuk:

»Nem látta Nagyságod, mond, az én bátyámat« ...

»Tsegéllyére az volt apád, vagy testvéred«.

Arról persze szó se lehet, hogy ezekbe a mondatokba bele-magyarázzuk a ,rét, kaszáló, sziget' jelentésű székely *csegély*-t. A három mondat közül a két utolsóval olyasmit akar kifejezni, mintha azt mondaná: az enyém, Istenemre! Istenemre az volt! Eszerint kétségtelen, hogy a *tsegéllyére* alak ebből rövidült és homályosult el: *Isten-ügy-segéljé*-re. Az első hely pedig a. m., én ráhagytam volna ötszáz *Istenügy-segéljével*. Arany is írja: *Úgysegéllyel állítja*.¹

SZILÁGYI ÁDÁM.

EGYVELEG.

Nyelvjárástanulmány a tanítóképző-intézetekben. Rubinyi Mózes a Magyar Nyelvőr márciusi számában azt a kívánságát fejezi ki, hogy a tanítóképzőkben a magyar nyelvjárásokat kimerítőbben kellene ismertetni; ezzel képesítenők t. i. a leendő tanítót arra a nagyfontosságú munkára, melyet a népnyelvi adatok gyűjtésében kifejthet s amelyet a magyar nyelvtudomány fejlődése érdekében méltán megvárhatunk tőle. Végtelenül örülök, hogy szerény munkálkodásunkat mások is észreveszik és fontosságát olyan tekintélyes folyóiratokban is méltónak tartják megemlíteni, aminő a Magyar Nyelvőr: mindazonáltal tisztelettel kell kijelentenem, hogy a népnyelv kimerítőbb tárgyalásának a gondolata korántsem ismeretlen a tanítóképzők tanárai előtt; az új tanterv alapján készült iskolai könyveink ugyanis valamennyien figyelembe vették ezt az elvet. Nem említve a Weszely—Bánóczi-féle stilisztikát, amelyről Rubinyi emlékezett meg, Komáromy Lajos Rendszeres Magyar Nyelvtana 8, Brunovszky Rezsőé 17 lapon foglalkozik a nyelvjárások rendszeres ismertetésével. Simonyi Zsigmond könyve pedig (*Magyar nyelvészet*), amelyet hivatalos bírálója is annyi melegséggel ajánlott segédkönyvnek, már céljánál fogva is elég részletességgel fejtegeti a nyelvtudománynak ez egyik legérdekesebb részét. S nem hagytuk figyelmen kívül ezt a tárgyat én és Köveskúti Jenő barátom sem, noha szerény könyvecskénk (*Magyar Stilisztika*. Szerkesztették: Köveskúti Jenő és Sarudy Ottó. Athenaeum) idő tekintetében legelső lévén, mások tapasztalatára vagy útmutatására nem támaszkodhatott. Hogy csak egy rövid űt és két olvasmányt (épen a Rubinyi ajánlotta *Nyelvjárási Olvasókönyv* alapján) szentelhettünk ennek a tételnek, annak az az oka, hogy meggyőződésünk szerint a nyelvjárások nem a stilisztikához, hanem

¹ Így magyarázza Péczeli kifejezését a Toldi estéje magyarázója is (234) és Csokonaiából is idézi: »Sok ember *csegéjével* is állítaná«, továbbá a népnyelvből: »Vegye meg, *csegéjje*, megéri«. A MTsz. nem említi. Hol mondják így?
A szerk.

inkább a nyelvtanhoz tartoznak, *kimerítő ismertetésük tehát a nyelvtan feladata s nem a stilisztikáé*. Arra pedig, hogy a nyelvtanban is részletesen foglalkozzunk velük meg a stilisztikában is, mivel mind a két tárgyat egy éven s csak heti négy órán kell tanítanunk, csagyan nem érünk rá.

(Pápa.)

SARUDY OTTÓ.

Az idegen szavak írásáról.¹ A Budapesti Szemle néha-néha (újabb időben elég gyakran) nyelvészeti cikket is szokott közölni. E cikkekből olykor okos dolog is foglaltatik, de mindig van bennük valami nyílt vagy rejtett támadás a mai magyar nyelvtudomány művelőinek személye vagy elvei ellen. Még akkor is, mikor a — francia helyesírásról van szó, mint pl. Bertha Sándornak, a Párizsban élő magyar zeneművésznek, a decemberi füzetben megjelent cikkében. Lehet különben, hogy ez a közölhetés feltételei közé tartozik.

A cikknek első fele, címének megfelelően, a francia helyesírásról szól. Ismerteti a francia Akadémiának az egyszerűsítés ellen való kifogásait, és természetesen mindenben a maradiság pártján van. Nem utolsó érve a következő: »Annyi kétségbevonhatatlan, hogy a helyesírás nagyobb mérvű módosítása igen kellemetlenné tenné az írók helyzetét s reájok oly, a szervezetökre is visszaható befolyást gyakorolna, mely esetleg írói tevékenységek megbénításává is elfajulhatna. S ezt sokan mégis sajnálatos dolognak tartanák« (447. l.). — Annyi kétségbevonhatatlan, hogy a zene kitünő hajnövesztő szer, de hogy az agyvelőre is oly befolyást gyakorolna, amely a józan gondolkodás megbénításává is elfajulhatna, arról eddig nem tudtunk, s ezt mindnyájan igen sajnálatos dolognak tartanók.

De a francia helyesírásról szóló rész úgy látszik csak bevezetésül, vagy jó alkalmul szolgált arra, hogy egy kis támadást lehessen intézni a magyar helyesírás egyszerűsítésére irányuló törekvések ellen, különösen az idegen szavak magyaros írása ellen. Azt kívánja, hogy: szűnjék meg azon izlést-sértő magyarítása más nyelvekből vett kifejezéseknek, melyeket a modern magyar írók a kiejtést utánozva, a magyar helyesírás szabályainak megfelelően használnak (480. l.). Legfőbb érve, hogy: Görög, latin, angol, francia, német, olasz szavakkal találkozni a magyar szövegben, megnyugtatót keltene az idegen-nél, megengedvén neki, hogy némileg föllebbentse azt a fátyolt, melyet a magyar nyelvre ugor- finn származása borít az árjakkal szemben. — Bertha úr kívánsága szerint tehát kínozzuk gyermekeinket éveken keresztül az összes nyugati és klasszikus nyelvek helyesírásainak rejtelveivel, hogy örvendhessen az idegen, ha magyar nyelvű szöveget nézegetve, ismerős szavakra bukkan. Mert nem azokról az idegenekről beszél ám, akik magyarul tanulnak, hanem csak azokról,

¹ Kijelentettük már, hogy a BSz.-vel nem vitatkozunk. Kitünő dolgozó-társunknak e megjegyzéseit csak azért adjuk közre, mert fontos elvi kérdésekről van szó.

A szerk.

akik nézegetik a magyar nyomtatványt és írást. Ilyen logika mellett persze nem csodálkozhatunk következő érvén sem: Nem indokolható [a magyaros írás], azért, mert a holt nyelvekből kölcsönzött szavakat az angol, a francia és a német nem egyformán mondja ki [és azért persze nem is írja egyformán!] s így például épen oly joggal lehetne *sympathia* helyett franciásan *szenpathiát* [Franciaországban B. úr szerint u. l. így írják v. ejtik a szót!] írni, mint németesen *sympathiet*. Az élő nyelvekből átvett szavaknál pedig nem kell feledni, hogy ha a francia *jour* magyarosan *zsúr*-nak íratik, a magyar kiejtés egészen elüt a franciától. — B. úr szerint tehát az nem baj, hogy a francia a görög *συμπάθεια* szót *szémpáti*-nak ejti és a maga szokása szerint *sympathie*-nek írja, de az már szörnyű nagy baj, ha a magyar ember a francia *jour* szót *zsúr*-nak ejti és a maga szokása szerint így is írja.

A cikknek egyéb (nem csekély számú) logikai bukfenceivel már nem mulattatom a szíves olvasót. Ha még egy derűs negyed-órácskát akar magának szerezni, vegye elé a Budapesti Szemle decemberi füzetét. El lehet azt még májusban is olvasni, mert a budapesti szemle másnapra már száraz és ízetlen ugyan, de a Budapesti Szemle még félév múlva is élvezetes olvasmány.

NEFÉLJ MÁTYÁS.

Schalaputra. Évek óta készülök arra, hogy a Balassa Józseftől az Egyetemes Philologiai Közlönyben (1885.) közölt, a felső-magyarországi, különösen pedig a szepesvármegyei német nyelvjárásokban előforduló magyar jövevényszók sorozatát kiegészítsem. Szomolnok lakói pl. sűrűn látogatják a rozsnyói heti vásárokat, másrészt pedig határosak a gömörvármegyei Dernő, Kovácsvágás, Lucska, Barka községekkel, melyeknek lakói gyümölcsöt (különösen somot), aprómarhát, tojást stb. szállítanak nagy mennyiségben az elvásztó hegyláncon át Szomolnokra. Ezen sűrű üzleti érintkezés következménye a meglehetősen nagyszámu magyar szó a szomolnokiak nyelvjárásában. Ezúttal azonban egyelőre csak az ezen sorok fölött álló címszóról akarok néhány szóval megemlékezni. Előfordul pedig ez a szó egy szomolnoki német tájnyelven írt színdarabban, melynek címe: *De Kolíbe héntan róthn Park (Peak). A Fax én ána Rás, von ána schméilentza Schlapptschufräule*. Ez német irodalmi nyelven annyit tesz, hogy: *Die Laube (Waldhütte) hinter dem roten Berge. Eine Posse in einem Aufzuge, von einem Schmöllnitzer Schlappschuh-(Kommodschuh-, Hauschuh-) Fräulein*. (Írta Thern vagy Kern k. a. egy ottani ág. ev. lelkész leánya.) Előfordul pedig ilyen megszólítás alakjában: »*Du theachta (törichter) Schalaputra!*« Sokáig törtem a fejem rajta, mit jelenthet ez a *Schalaputra*, míg végre rájöttem, hogy ez mind hangtani formáját, mind pedig jelentését is tekintve, nem lehet más, mint magyar szó. Avagy nem hasonlít-e hangtanilag feltűnően a magyar *szeleberdi* szóhoz, vagy még inkább annak *szeleburdi* alakjához? Első két magashangú *szele* szótagja a németben mélyhangú *schalá*-ra változott át, az *i* záró magánhangzót az ezen tájszólásnak

megfelelő (*Vóta, Motta, Prúda, Schwesta* stb.) a magánhangzóval cserélték föl.¹

De a jelentése is a magyar szelesnek, csélesapnak, szeleverdinek vagy szeleburdinak felel meg, és így bátran föltehetjük, hogy ez a *Schalaputra* szintén csakis a magyarból van átvéve, mert a németben hiába keresünk olyanforma szót, mely a *Schalaputrá*-nak német származását igazolná.

(Losonc.)

JESZENÁK RÁFAEL.

NÉPNYELVI HAGYOMÁNYOK.

Helynevek.

Dülök: Bêső telek, Káposztás, Fűzes, Tekerület, Dohányföd (valaha dohányt termesztettek). Rétredüllő, Dorogi főd, Lapos főd, Pap-út, Vár-út (egykor vár volt e helyen), Leánvár-kút, Vajas kút, Várberék, Fagyos ódâ, Szarkás, Pörös, Köles, Sövénykút (a kút sövény-nyel volt körülvéve), Csipákás (vagy Csipás, mivel rossz a föld), Kereszti, Házi, Sörház, Ódâ-födek, Csomorja, Miklósberék, Gete (ily nevű hegy is van), Sár-ódâ, Határi, Szoros, Nádas-tó, Közép, Kisrét, Szénavőgy, Tűzköves, Faluhê (ott ahol jelenleg Ebszöny nevű puszta van, állt egykor egy falu, s azért Faluhelynek mondják a földeket), Szöllőkájja, Bikás, Tófarok, Tófenék, Elletés, Szöllővőgy, Kis vőgy, Bundás, Gelénye, Öreg vőgy, Új hegy, Sancierok, Kis pék árka, Öreg pék árka, Mesterrét, Kalló, Sós (a fű sós, rossz), Csurgó-kút, Hegyes kő, Tetű. Az országút mellett van egy csárda, melyet Tetű-kocsmának mondanak, még pedig azért, mivel valami Laus (Tetű) bérelte, azóta a csárdát a körülötte levő földekkel Tetű-nek nevezték.

(Tokod, Esztergom m. 1881.)

KLINDA TEOFIL.

Nevek az Alföldről.

Hol a lehajló ég a földet csókolja, hol a síktér szinte elszédíti az embert végtelenségével, hol csak néha-néha nyugtathatja meg szemeit a vándor egy erdön, halmon, ... odavezetlek türelmes olvasó. A lakos lelkét meglepi a korlátlan szabadság, függetlenség mámore, a puszta szeretete. Minden, ami csak körülötte van: a lombos erdő, a tó, millió lakójával, a változatos halmok, a romantikus csárdák, hatással van rá, táplálékot nyújt lelki világának. Ismeri ezek keletkezését, csodás történetét, úgy ahogy nagyatyja mesélte el enki, de ő is továbbadja, hogy el ne vesszen a mult homályában. Mert az a halom, a zizegő erdő, a roskadozó csárda, mind tanuja

¹ Vannak még közelebb álló magyar hangalakok is: *szelepurdi* (Székelyföld, MTsz.), *szelepurle* (1792. Szalkay Antal: Virgilius Éneássza ... 18). A *szeleburdi* eredetéről l. Nyr. 32: 417.

volt nem mindennapi eseményeknek, vagy pedig maga a nép fantáziája fogott rá csodás történetet. És ennek az erdőnek, halomnak, tónak, érnek, mocsárnak ő adott nevet, mely szoros kapcsolatban volt azzal az eseménnyel. De nem kellett annak történetnek lenni! Az erdő titokszerű csendje, a szél süvítése, valamely terület alakja, színe, növényzete, állata is elég volt ahhoz, hogy az a számtalan találó név megszülessék.

1. *Néhány halom a történeti multról elnevezve:* Kenyérváró. (Ördomb volt Kecskemét határában). Csonthalom. (Múlt századbéli rác temető). Álmosdombja. (A 7 vezér egyike). Strázsahegy. (Ördomb volt). Tolvajos. (Hegyes, dombos táj, tiszta futóhomokból, melyet szelek halmoztak sorba élekké és csúcsokká. Televan nyárfa- és nyírfabokorral, néhol borókával, fűvel, kutyatejjel. Neve a betyárvilágból származik. A betyárok ide rejtették lopott lovaikat, s maguk is tartózkodtak itt, mikor megéreztek Ráday legényeinek szagát.)

2. *Tulajdonság szerint vannak elnevezve a következő halmok:* Dinnyés, csibe, daru, selyem, vaskapu, kápolna, kása, kötény, szedres, égett, csörge, tetű, pap, kántor, tiponya, bundás, kártyás, pücsök, szárnyék, vészes, bika, arany, siró, zengő, öreg, hegyes, koszorú-halom. — Göröghalom, zsidódomb, nagycsászárné halma.

3. *Erdőnevek:* Pálinkás, csalános, rókaljuk, mozgó, tilalmas, tolvajos, gebe, leveles.

4. *Puszták nevei:* Csödör, Ballószög, Bujdosó, Urrét, Csáktornya, Árkus, Kenyérvágó, Szőlős, Háromrózsa, Pokol, Sárszög, Mocsaras, Nagyhát, Csenger, Szórfüves, Bánom, Gyalogföld, Hangács, Nyakvágó, Kisbokros, Nagybokros, Mاما, Csomorka, Kaján, Kökényzug, Székhát, Kaskantyú, Szivány, Móriczgát, Bodogláz, Zsugor, Lucskosrét.

5. *Csárdák nevei:* Kerekes, Szalmás, Aligcsepeg, Kucorgó, Gyulai, Nincsenyér (Nikszpród), Zöldági, Szikrai, Bökényi, Rontó, Manta, Kucori, Cserepes, Kutyakaparó.

Kutyakaparóról nóta is szól:

»Hóka lovam kicsaptam a tilosba
Betértem a kaparási csárdába.«

BENKÓCZY EMIL.

IZENETEK.

K. F. Azt kérdi, hogyan mondhatja Kazinczy a bűnbánó Magdolnáról, hogy »bűnhődni megúnt leány« (Kaz. Levelei, Bajza és Schedel kiad. 3:359). A *bűnhődik* igének régente éppen ez volt a közönséges jelentése, hogy »vétkezik' (l. NySz.). — Érdekes, hogy uo. 351. már 1822-ből megtaláljuk ezt a népetimológia-félt: *talp alattnyi föld*. Különben a *talpalatnyi* eredetéről a Nyr. már régen bőszes fölvilágosítást adott (1890. 19:372. és 1897. 26:464); megtalálja ezt Az új helyesírás c. füzetben is, 40. l.

K. B. A Helyes Magyarság a z é r t hibáztatja a nagy ideje kifejezést ilyen értelemben: nagyon ideje v. itt az ideje, mert Arany János is hibáztatja Nyr. 29:73 (noha egy helyen ő maga is él vele így, a TSz. IV. énekében).

L. E. A *tört és törött, font és fonott* közti különbségről l. Simonyi Zs. A m. szótók 36., TMNy. 221—2., 232. jegyz. és 225—6. Továbbá MNy. 1905. 14. l., de ott épen a földolgot nem vették észre, hogy a teljesebb alak legtöbbször az ige nevet különbözteti meg az igétől, pl. *megkenet* [*megkenett*] Dávid, MA. 18. zsolts., de »aranyírt *kent* a bíró kezére» (WF. Phras. 307); »a *fölszórott* gabona» (1729. Nyr. 32:381), de *elszór*t *vmít*; *fonott kalács*, de *fonalat font* stb. stb. — A *nemest és nemeset, Verest és vereset* stb. különbségéről l. TMNy. 275—6., az *adósak és adósok, város és váras, lábal és lábal-féle* párokról uo. 284—5.

I. B. — A gyermekversekben is vannak ősi hagyományok (minő pl. a »Lengyel László jó királyunk«), de az ilyen magyarázatokban nagy óvatosságra van szükség. Barna Ferdinánd pl. a mordvin *Ange Patái* isten-asszony nevét látta a magyar *Angete pankete* kezdetű gyermekversben (l. Nyr. 28:179), s íme most osztrák-német gyermekmondókákban megtaláljuk a magyar versnek párját s valószínűleg eredetijét; vö.

Angete pankete

Cukutye me

Aber Faber domine

Iksz piksz...

Anigl, panigl,

Subtrahi

Tivi, tavi, domini,

Ekos, pokos...

Más változatokban: *Argerle, pangerle*, schlag mi net! *Engl, Bengl*, schlag mi net! *Anderle, Wänderle*, Wicks und wer... (l. Vernaleken und Branky, Spiele und Reime der Kinder in Österreich, Wien 1873. 103. és 106. l.). Hogy a magyarázat eredményes legyen, előbb a különféle gyűjteményeket gondosan össze kellene vetni.

N. M. *Cuba, Portorico, Calvin, Macadam*, ezeknek mint idegen tulajdonneveknek jogosult az idegen írásmódjuk, de azért ha köznevekké válnak, magyarosan kell őket írni: *kuba-kávé, kuba-szivar, portorikó, kálvinista, makadám*, nem pedig *cuba-kávé, calvinista* stb. — *Corea, c-vel*, ellenkezik mind az iskolai, mind az akadémiai helyesírás szabályaival.

D. L. *Sherry* angol szó, de tkp. spanyol xeresi bort jelent, *Xeres* város nevéből. Az *x* betű a spanyol nyelvben régente *s* (š) hangot jelölt, tehát a város nevét *šeres*-nek ejtették, mint *Don Quixote* francia helyesírással *Don Quichotte*. Az *algebrában* az *x*, az ismeretlen mennyiség jegye, szintén a régi spanyol helyesírás szerint jelölt *š* hangot jelenti s az arab matematikusok *xai* vagyis *šej* szavának a rövidítése, ez az arab szó pedig a. m. valami, ízé.

Sz. G. A *labdát kifogni* csakis Erdélyben szokás, *elfogni* már kiterjedtebb használatban van, de legszokottabb: *elkapják*.

G. R. Remélem, júniusban azt is közölhetjük.

Beküldött kéziratok. Melich János. Sziszfa. — Kardos A. Adatok a gyermeknyelvhez. — Fokos D. Oda terem. Szögszín. — Leyrer M. Nyelvújítási adatok. — Szász B. Egy közmondás magyarázatához. — Borsodi I. Tájszók. — Korpás F. Tiszaháti tájszók. — Gárdonyi Zseni. Tájszók és szólások. — Szalay K. Vörösmartynak egy sorához.

Beküldött könyvek. Dénes L. és Roboz A. Magyar nyelvtan (Athenaeum 1905. 120 K.). — Tóth R. Deák iskola (latin olvamányok). (Ath. 1900. 150 K.). — Jankó J. Kalotaszeg magyar népe. (Ath. 1892. 4 K.). — Benedek Elek, Földes G., Száva J. Abc és olvasókönyv (Lampel). — Góbi I. Magyar nyelvtan középiskolák I. és II. oszt. számára (Lampel, 1904—6. Két rész ára 180 K.). — Szabó I. Olvasókönyv köz. I. és II. oszt. (Lampel. Két rész 430 K.).

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferenc József-part 27.

MAGYAR NYELVMŰVÉSZEK.

— Szentjóni Szabó László. —

A tizennyolcadik század második felében, már abban az időben, mikor Kazinczy még messze volt a nyelvújítás eszméjétől és még nem gondolt arra, hogy ezt az eszmét rendszeres munkával megvalósítsa, akadtak íróink, akiket Barcafalvi Szabó Dávid divatos túlzásai ujságuk miatt nem ragadtak magukkal, de akik viszont ősdiságból, az ősök nyelvét emlegetve, előzőik stílusához sem ragaszkodtak mindenben. Ezek között is az első hely Szentjóni Szabó Lászlóé, aki Kármán föllépéséig a magyar stílus legnagyobb művésze. Költészete fejletlen: Horatius nyomain kívül Rousseau eszméinek és a göttingai Musen-Almanach költői irányának hatására vall. Drámájának szerkezete ellen már Gyulai Pálnak is sok kifogása volt. De stílusa már első műveiben is megállapodott, élvezetes. Verseinek, drámai műveinek, leginkább pedig prózai írásainak a nyelve ebben az időben páratlan. Ha Jacobit, Overbecket olvasgatja, Rabenert fordítja is, ezeknek hatása nem ront magyarságán. Benne is tudatos a törekvés, amely Dugonitsot, Verseghyt, és később különösen Kármánt jellemzi, hogy magyarsága szép és hangzatos legyen, — de azért arra is ügyel, hogy mesterkéltté ne legyen.

Fejlődésére nagy hatással volt az a nyelvjárásterület, amelyen gyermekkorát átélte és rövid életének jórészét is töltötte. A felső-tiszai nyelvjárás ez. — Ifjúságának, gyermekjátékainak emlékei ahhoz a vidékhez vonták őt, ahol a Berettyó patakai folydogálnak, ahol az Érmellék hegyeinek végső nyúlványai a végtelen Alfölddel ölelkeznek. Itt éltek ősei a bihari Szent-Jób (azelőtt Szent-Jog, ma Szent-Jobb) községben, majd birtokot szereztek Ottományon is, a megye északi részén, — és itt született, itt nevelkedett költőnk is.

A debreceni kollégiumban csupán negyedfél évig (de talán csak három évig) tartózkodott. Azután ismét Nagyváradra, majd

Nagybányára kerül, ellátogat Telegre, gyakran tölti idejét Kisszántón, Vajdán — költeményeinek megjelenéséig tehát (1791) majdnem mindig ezen a nyelvjárásterületen élt. Meg is van ennek a nyoma munkáiban.¹

Mert Szabó László — ha öntudatlanul is — nyelvújítóink közé tartozik fölelevenített, meghonosított tájszavai miatt. A szélsőségek közt csapongó, szeszélyes ifjú ebben az egyben helyesen találta meg a középutat. Nem követte Barcafalvi Szabó rettentő neologizmusait, hanem csakis a saját nyelvérzékére hallgatott; maga nem csinált új szavakat, de munkáiban úgy írt, ahogy a mindennapi életben beszélt, nem küszöbölte ki tájszavait, és ezért lett öntudatlanul nyelvújítóvá. — Munkáit a *sujtol*, *játszodni*, *lábbag*, *fölöstököm*, *faricskál*, *métely*, *visszáz*, *perlődés*, *gomoja*, *zsája*, *iboja*, *csomoszlófa*, valahol *ül*ni (lenni, maradni értelemben), *bombi*, *megigérkezni*, *esmérni*, *izgága*, *igazándi*, *kártács*, stb. tájszók teszik változatossá, és néha különösen kedves színt adnak verseinek. — Hogy a népnyelvet ismerte, azt az Eggyügyű Paraszt-ból tudjuk, amelynél jobban azóta se sokan jellemezték a paraszt-furfangot; és tegyük hozzá h í v e b b e n sem. Ahogyan Pál bátya beszél, úgy beszél ma is ez a nép, és szavaiban mintha csak a mai székely *bár-is*, *ennye-nó*, *de-biz* stb. kötő- meg indulatszókat hallanók. Ez a költeménye, amelyben először szólal meg az igazi, nem affektált népiesség:

— Jaj mert Uram az alatt
Mig ott a' posta jött ment szaladt
Már az Isten vagy áld, vagy meg-vér,
De látván hogy annyit meg nem ér
Még hozzá loptam két levelet
Úgy-e hogy e' nagyobb emelet?

nem ok nélkül tartotta meg mindmáig népszerűségét. — A tájnyelvhez való akaratlan ragaszkodás mutatkozik Szabó László nyelvében akkor is, mikor a *-ban*, *ben* helyett *-ba*, *be*, a *sem* helyett jelentő-mondatokban is *se-t*, az *ez*, *az* helyett *e'*, *a'* alakot használ.

Mindezeknek használatán kívül jellemző sajátja nyelvének a tisztasága is. Idegen szó alig kerül költeményeibe, vagy prózában írt idilljeibe, amelyeket azonban költői nyelvük és gon-

¹ Szent-Jóbi Szabó László költeményes munkái. Pesten, nyomtatt. Trattner betűivel. 1791. 16° 132. l.

dolatritmusaik miatt szintén bátran tekinthetünk költeményeknek. Egy-egy meghonosult idegenszó is, mint a *Misu* becenév, vagy a *pestis*, *vicispány*, ritkán kerül költeményeibe. Még a szigorú Batsányi, aki a saját példányában¹ ezeket az idegenességeket aláhuzogatta, sem tud egy németességnél többet találni. — Latinosság meg épen ritka. Csak hosszú böngészés után akadtunk egyre, amit annak mondhatnánk:

Kedvezz egy halállal küszködő személynek
Ki *rettegi terhét* a' jövő veszélynek.

Tiszta nyelve szép is. Nemes egyszerűségében, folyékony-ságában nincs semmi mesterkéeltség. Prózai munkáinak egy részét (igen kevés kortársáéről mondhatjuk el ezt) ma is élvezet olvasni. Különösen szépek leírásai regénytöredékében, az Első Mária magyar királynak életé-ben és a Brückner hatása alatt írt dialóg-jában, A' Panasz-ban, ahol így ír:

Szép volt a' Télon halála és tsendes. Mint mikor egy kies nyári napon mosolyogva száll-alá a' vidám nap. Szinte hajnali három óráig tsendesen aludott. Akkor fel-vetvén reám bádjadtt szemeit: Laura! úgymond, itt a' te koszorúd! — A hívség, szerelem, szána-kozás és kétség szaggatták szívemet; 's el-vévén erőtlén kezéből a' koszorút, keservesen sírtam.

A leíráshoz legjobban ért és nyelve is akkor a legszebb, ha leír. Szépségeit sok helyen fokozza ritmusossága. Prózájában csak úgy lüktet éppen az a ritmikusság, amelyet kevéssé dallamos verseiben nélkülöznünk kell. Szereti az alliterációt. Vannak szólás-formái, amelyeket, mint Horatius a *mater saeva cupidinum*-féle szószerkezeteket, gyakran ismétel. Ilyen kedves sora pl. az, amellyel az Eggyügyű Paraszt-ban találkozunk, *Amott a' hegyek oldalában*, és amelyet ilyen változatokban alkalmaz újra: *Ott ama hegyek lábjánál* (Dámon). *Ott ama hegyek völgyében* (A' haszon-talan Áldozat). — Nem ritka az annomináció, sőt a szóismétlés sem:

Szép ideje a' reggelnek,
Felséges a' szép reggel!

vagy másutt, ebben a ritmusos strófában:

Szép leány! ifjúságnak
Mosolygó hajnalába
Víg öröm 's jó kedv játszodnak
Szép szemed járásába.

¹ N. Muz. könyvtára. P. O. hung. 1362.

Nyelvészeti szempontból különösen érdekes Szabó László Gellert-fordítása, A' Pántlika, amelynek hangulatos, kedves sorai Szabó legjobb versei. Magyarosságával, egyszerűségével csak az Egygyűű Paraszt-é versenyez. De ettől is különbözik a nem egyszer paprikás szólásai és közmondásai miatt, amelyekkel költőnk igen sikerülten próbálja Gellertnek igazi németes szólásait visszaadni. A' Pántlika szólásaiból egész kis szolás- és közmondás-gyűjteményt lehetne összeszedni:

Egyik szó a másikat szüli. — Látđ, a kutyafajta! — Tán öszveszürtétek egymással a levét? — Círóka-maróka. — Megétetem ám vele a szurkot! — Én karóhoz nem kötöm az ebet! — Ennye ebugatta! — Kutya orkölsre kaptatok! — Mély partot mosnak a lassu patakok. — Mind fenékgig tejfel. — Legnehezebb per az asszonyi állaté. — Edd meg az agarat! stb. —

A ritmusosság legszebb példája az, amelyet költőnk a Hainbund költőitől tanul és amelyet nem sokkal utóbb a német irodalomban Novalis, nálunk Vörösmarty használ gyakorta: a gondolatritmus. Szabónak éppen a gondolatritmusai bizonyítják, hogy nála a stílus, a nyelv művésziessége, ellentétben a tájszók használatával, tudatos. Ez a különös sajátsága, a gondolatritmusok sűrű használata pedig könnyen visszavezethető a biblia hatására, amelyet ő jó kálvinista létére bizonynyal gyakorta forgatott. Utána csak Vörösmarty használja ezt a bibliai stílust a Kis gyermek halálára írt elégiájában. Ha újabban megint divatba jött, kevesen gondolnak arra, hogy több mint száz évvel ezelőtt már Szabó László, a Martinovics-pör szerencsétlen vértanúja, használta ezt a stílust.

Költőnket, nyelvjárásának is érdekes képviselőjét, bizonynyal a nyelvészet méltányolta eddig legkevésbé. Pedig magyarosságát, stílusát, nyelvét már Gyulai Pál a Kármáné és Kazinczyé mellé állította, — és méltán. Ha nyelvének szépségeit, folyékonyságát, ritmusosságát, élénkségét, egyszerűségét és magyarosságát figyelembe vesszük, nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy Szabó László mestere volt a nyelvnek és nála szebben nem írt senki a tizen-nyolcadik század nyolcvanas éveiben.

GÁLOS REZSŐ.

A REGÖS ÉNEK.

Főlolvasás a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 1906 április hó 18-án.

III.

Régi törvény nagy röt ökör. Így kezdi a székhely 'reg' a híres-nevezetes nagy ökörről szóló verseket. Az ökörnek *röt*, vagy a dunántúli változatokban *rét*, *rött* jelzőjét az őshagyomány kiváló gyűjtője, Sebestyén, igen szellemesen, de korántsem meggyőzően magyarázza. *Rött ökör* t. i. e megfejtés szerint azt tenné, hogy sült ökör, az elavult *rē* igéből (vö. vogul *rē* 'isteni hevület', *reux* brennen, naptól) képzett igenév, mint *ri*-ből *rí*tt. Az alapige azt jelentette, hogy fölgerjed, fölhevül, extázisba jó; ebből az alapjelentésből fejlődött volna először: 'megtüzesedik', azután pedig: 'megsül', s a létrának ezen az utolsó fokán állana a Sebestyén *rött* ökre.

A hangalakra nézve aligha lehetne kifogást tenni ezen etimológia ellen. De annál inkább lehet jelentéstani szempontból. Már 'fölgerjedt' és 'tüzes' között is jókora árok van; *rött* ökör legyen, aki átugorja. Hát még 'tüzes' és 'sült' között! Két ugrást kell tehát a szegény *rött* ökörnek megtenni, hogy ezen átessék; csoda-e, ha nyakát szegi bele! Az ilyen elvont jelentésű szók, mint az extázist jelentő *rē*, idővel igenis jelenthetnek valami konkrét fogalmat; erre számtalan példát tudunk. Ott van mindjárt maga a *tűz* szó: leányban, borban, beszédben mindig mást meg mást jelent, s mindez a *tűz* már átvitt értelemben van mondvá. *Gerjed* igénk eredetileg szintén csak a tűzre vonatkozott. (Vö. *tüzet gerjeszt*.) Ki fog tűnni fejtegetéseim során, hogy ez a *rött* nem is a vogul *rē*, *reux* rokona s nem is ment át olyan jelentésváltozáson, minőt S. föltételez. Egyébként pedig mai nyelvünk *rejt* igéje tartozik vele össze, megint oly jelentésváltozással, mely mellettünk szól. Olyan fejlődésre, hogy az eredetileg elvont jelentésű szó konkrét jelentést vegyen föl, bajosan fog kétségtelen példát idézni valaki.

A *röt* vagy *rét* jelző megfejtése végett más úton kell az őshagyományt vizsgálnunk, mint amelyet az előttünk járt kutatók követtek. Szembe kell egymással állítanunk, mint az egymásnak ellentmondó tanukat szokás a törvény előtt, a regös ének összes változatait és úgy kell kihámozni az igazságot, amint az belőlük adódik. Vagyis, nem szabad az etimológiából kiindulnunk, hogy kedvéért a vele nem összhangzó adatokat mellőzzük, hanem ellenkezőleg: minden adatnak egyenlő értékelése alapján kell az eti-

mológiát megcsinálnunk. Amidőn ily irányban kerestem a rőt ökrök származását, ismét nem szorítkoztam Sebestyén gyűjtésére, hanem itt is számba vettem mindazt, amit a saját pótló gyűjtésem által nyert új, eddig ismeretlen változatok kínáltak. Számba kellett vennem a Király Pál-féle, állítólag hosszufalusi (Brassó m.) változatot is, minthogy hiteles volta kétségtelen. Rajta kívül még Lókod, Bágy és Telekfalva székely községekben sikerült fölfedeznem a regös ének egy-egy változatát. Ezek Kénossal szomszédos helységek. De rábukkantam a székely szerkezetnek biztos nyomaira a tőlük meglehetősen távol eső Enlakán is. A lókodi reget már közöltem föntebb; a bágyit és telekfalvit pedig, nem kisebb érdekességük miatt, most közlöm szó szerint.¹ A székely változatokhoz fűzött világos magyarázatok arról tanuskodnak, amit előzően már szintén említettem, hogy a regelés az ifjú párok tiszteletére történt: a dunántúlival teljesen egyező

¹ A bágyi reg így szól:

Porka hava esedezik,
Nyulak, rókák játszadoznak,
Bényomoztuk a falúba,
[Bence János] udvarára.
Mi itt látunk rakott házat,
Abba látunk vetett ágyat,
Küljel fekszik jámbor gazda,
Belül fekszik gyenge vőgye,
Közből fekszik fodor fickó,
Serkentgeti apját, anyját:
»Kelj fel apám, kelj fel anyám,
Mert eljöttek a regösök!«
Az asztalon két fon(o)tt kalács.
Mellette van két kupa bor,
Annak fele regösöké.

Mi bemegyünk, ha beereszt;
Ha nem ereszt, azt sem bánjuk.
Kikötözzük az ajtaját,
Benn pisilik, benn kakálkik,
Az is egy baj a gazdának.

A pajtában egy rőt ökör,
Annak fele regösöké;
Szarva teli sült pereccel,
Annak fele regösöké;
Füle teli aprópénzzel,
Annak fele regösöké;
Orra teli vargatóvel,
Az maradjon a gazdának.
Hátán által hatvan kolbász,
Annak fele regösöké;
Hátán hosszan sült pecsenye,
Annak fele regösöké.
S . . . teli mogyoróval,
Az maradjon a gazdának.
Farka bojtján két kupa ser,
Annak fele regösöké;
Ködökiben köből komló
Az maradjon a gazdának.
Folydogál a pisilője,
Ajtó megett van a csebre,
Évvel elfut most a peszre.

[Minden sor után:] Dehóremroma!

(Szabados István székely gazdaember közlése szerint lejegyezte Kónya K. ref. pap, Bágyon.)

A közlő megjegyzi, hogy ez a reg épen akkortájt ment ki a divatból, mikor ő fiatal ember volt, 25—30 évvel ezelőtt, és hogy az ifjú párokat keresték föl vele a regösök, akik a ház és istálló előtt az udvaron járva énekelték.

vonás a székely hagyományban. Mindezeket az új változatokat számba vettük már a föntiekben s még nagyobb hasznukat fogjuk látni most a regös ének hátralevő részének helyreállítása körül.

Már most szerintem a helyes eljárás célunk elérésére az lesz, amelyet külön ráutalás nélkül eddig is követtünk, hogy a dunántúli változatokkal szemben tökéletesen elszigetelt székely szerkezet változatait először is önmagukkal vetjük össze s így előbb kihámozzuk azon alapszöveget, melyben a regös ének a Dunántúlról a Székelyföldre átment és azután kibővítjük ezt mindazzal, ami a dunántúli változatokból odavalónak bizonyul. A Király-félével együtt összesen öt meglevő székely változat egybevetése útján magára a rőt ökör kifejezésre nézve nagyon fontos eredményt kapunk. Királynál ugyanis *rend* ökör van, Lókodon *rőjt* ökör, Kénoson pedig *rött* ökör (Kriza) és *rőt* ökör (Sebestyén, Vikár), Bágyon *rött* ökör. Kétségtelennek tartom,

A telekfalvi reg:

Porkák havak esedeznek,
Rókák nyulak jáccodoznak,
Bénymozók a faluba,
[Hogy kinek az udvarára: a gazda nevit
éneklik.]

Ottan látánk rakva házat,
Abban látunk vetve ágyat,
Küjjel fekszik jámbor gazda,
Belől fekszik gyenge neje,
Közből fekszik jámbor fickó,
A pajtában hizott sertés,
Hátán hosszan hatvan kolbász,
Annak fele regeseké,
Függ az rúdon véres májós,

Annak fele regeseké,
Az asztalon ordás béles,
Annak fele regeseké,
A pajtában két szép ökör,
Szarva teli sült pereccel,
Annak fele regeseké,
Füle teli ezüst pénzzel,
Annak fele regeseké,
A pincében egy hordó bor,
Annak fele regeseké,
Róka farkán egy kossó ser,
Az maradjon az gazdának,
Köldökiben köböl komló,
Az maradjon az asszonynak.

[Minden sor után:] Dehoremeroma!

A leíró megjegyzése:

Ezt a reget az udvaron fujják el és mikor ezt elvégezték, mennek az ajtóra és ott is fúnak; mikor elfuták, bémennek és az új párokat megáldják minden boldogsággal. — Az ajtón:

Béeresztess-e jámbor gazda?

Ha be nem eresztess, azt se

[bánjuk,

Kikötözzük az ajtótod,

Bennpisilesz, bennkakálasz,

Az es baj lesz a gazdának.

[Minden sor után:] Dehoremeroma!

(Egy Kénosban szolgált legény följegyzésekép közli Kovács Sándor, telekfalvi ref. pap.)

Látnivaló, hogy ez nagyon is más mint a kénosi. Nem lehetetlen, hogy mégis onnan került mint egy ott fönntartott másik változatnak átvétele. Így is nem kevésbé figyelemre méltó.

hogy ez a *rött* vagy *röt* ökör újabb alak és közvetlenül a lókodi *röjt*-re megy vissza; ellenben a Király-féle *rend* ökör szerintem, aki a népköltés hangbeli tüneményeinek teljes szabályosságát hirdetem, már más előzményt föltételez, nevezetesen olyant, melyből az *e* hang is megmagyarázódik s amely mindamellett nincs ellentétben a *röt* alakkal sem. Más megoldás az adott esetben nem lehetséges, mint hogy egy eredetibb **rëjt* alakból induljunk ki. Vagyis, a székely versnek a nagy ökörré vonatkozó ezen kifejezése így fejlődött: **rëjt* ökör, ebből egyfelől *rënd* ökör, másfelől *röjt* ökör, s ebből ismét *rött* ökör, *röt* ökör. Az ellenkező fejlődés teljesen ki van zárva. Nem lehet ugyanis föltenni, hogy *rött* vagy *röt* ökörből lett volna *röjt* ökör. Mert *rött* vagy *röt* már némileg érthető alak; gondoljunk csak a *röt* vadra, melynek jelzője itt alkalmasint közre is játszott, hogy a különben érthetetlen *röjt* ökröt valahogyan érthetővé tegyék.¹ Az sem tehető föl, hogy *röjt* vagy éppen *röt* ökör *rend* ökörré változott volna, mert akkor az előbbinek *ö* hangja okvetetlenül tükröződnék az új olvasatban, már pedig itt *e* van. Azonkívül *rend* ökör nyelvünkben képtelenség; van ugyanis *rend ruha*, *rend széna* stb., de nincs *rend ökör*. Az ily rendellenes, t. i. a nyelvhasználat ellen való szó vagy kifejezés mindig más előzményt föltételez, olyat, amelyben nyelvhiba nem volt, mely azonban értelmezésre szorult, mivel akármely okból értelmetlenné vált. Itt tehát ilyen értelmező hangváltozást, népetimológiát kell föltennünk, s ezen az alapon a sort úgy megállapítanunk, amint bemutattam.

A nagy ökör bevezető verse, a Dunántúlról való átköltözés korában eszerint így hangzott: *Régi törvény nagy rejt ökör*.

Fontos adat, hogy a Király-féle változatból hiányzik a régi törvény, ellenben [a pajtában egy] *rend ökör* van. Szintügy a telekfalvi változatban nincs régi törvény, hanem

¹ A lókodi változat beküldője, Pálffy Ferenc unit. lelkész úr szintén népetimológiát alkot a *röjt* ökörből. Szerinte: »lehet az egész sornak ez az értelme is: régi törvény nagy rét ökör. Tehát nem a hangzásra leg-hasonlóbb *röt*-tel, hanem ugyanazon *rét* szóval magyarázza, melyet a dunántúli olvasatok közt is kimutattunk (**rét* eke régi törvény). Ez talán annak a jele, hogy a *röt* szót a székely tájszólás ott nem ismeri. A kénosi *rött* vagy *röt* ökörről szóló adatok, melyeket Kriza közöl (Sebestyén-nél: Regös énekek 324—328. ll.), azt árulják el, hogy a »vörös« jelentést ott is utólag magyarázták bele a szóba, a nagy *röt* ökörnek fából faragott és vörösre festett alakja szintén elejétől végig utólagos hozzáköltés, mely a hagyományt volt hivatva megokolni.

[a pajtában] két szép ökör; a **rëjt* jelzőnek talán csak emléke csendül meg a *két* szóban (*rëjt* > *rét* > *két*?).

Még fontosabb az, hogy Telekfalván a két szép ökör mellett, melynek hátán hosszan sült pecsenye, kődökibe köből komló, még egy másik nagy állat is szerepel, melyet a többi változatok nem ismernek: A pajtában hízott sertés, hátán által hatvan kolbász. Világos, hogy ez a hatvan kolbász, melyet a többi változat az ökör hátára helyez, inkább a sertésre illik, holott a sült pecsenye a nagy ökröt ugyanoly joggal megilleti. Bátran feltehetjük, hogy a telekfalvi hízott sertés szintén beletartozott a székely regös ének ősi szerkezetébe. Könnyen megfejtethető, hogy miért szorult ki a többi változatból. Azért, mert mindaz, amit róla mondtak, a nagy ökörré is talál, kivéve egyetlen sort: szarva tele főtt pereccel, mivelhogy a disznónak szarva nincsen. Másrészt láttuk, hogy Kénoson és Lókodon a nagy állatról regölő vers első sorában már említve van az ökör, mely később a Király Pál-féle, a bágyi és a telekfalvi szöveg szerint a pajtában szerepel. Így a nagy ökör előtérbe nyomulván, mint különben is tekintélyesebb állat, könnyebben kiszoríthatta helyéről a nagy disznót.

Továbbá Telekfalván két szép ökörről szól a reg. Bizonyára csak egy ökör van helyén, még pedig nem rend ökör, mint a hosszufalusi változat mondja, hanem mint Kénoson és Lókodon éneklük, a nagy ökör. A sor tehát eredetileg így volt: *A pajtában egy nagy ökör.* Ez a *nagy* jelző innen nyomulhatott be az első sorban levő *rëjt ökör* elé, ahol egyúttal a vers eredeti mértékének helyreállítása végett is szükség volt rá, mert a verssor, mint alább látni fogjuk, eredetileg nyolctagú volt.

A székely változatok refrénje: *dehó reme roma.* Csak Kénoson nyújtják meg a *reme* szó párjában lévő rövid *o* hangzót: *dehó reme róma.* Ez a nyújtás nyilván utóbb történt, még pedig egyrészt talán a dallam következtében, mely ezen a helyen hosszú,¹ másrészt a közismert Róma város név hatása alatt.

¹ Megemlítem itt, mert így mindenki könnyen latba vetheti a dallamra vonatkozó utalást, hogy a dallam lényegileg ugyanaz, mint a regös énekkel azonos ritmusú és amellet a betűrímnél fogva is hozzá hasonló közismert gyermekdalé:

*Szabad péntek, szabad szombat,
Szabad szappanolni (v. -ozni);*

de csak ezen két sor végéig. Teljesen így a szintén egyező ritmusú játékdal:

*Elvesztettem keszkenőmet,
Szidott anyám érte.*

(Vö. Sebestyén: Regös énekek. Zenei mell. 28. sz.)

Hasonló nyújtás történhetett a bágyi változat *regös* szavában; az itt eredetibb rövid *ö*-nek ugyanis a ritmus követelményekép szintén hosszú hang felel meg ott, a hol e szót először említi a szöveg: mert el | jöttek | a re | gősök; holott a többi helyeken inkább a rövid hang felel meg a ritmus szabályának, minthogy a második szótag thesisben van: anna | k | fele | reg | ö | sök. A fejlődés tehát ez volt: *roma*: *röma*: *Róma*; *regös*: *regös*: *regös*: *regös*; a többi székely változatok *reges*-t mondanak.

Már most a székely alapszöveg helyreállítása végett még csak arra van szükségünk, hogy a rendelkezésünkre álló öt ismert változatnak minden sorát beillesztjük a maga helyére a fent már előre megjelölt korlátozásokkal. Kihagyni csak olyant hagyunk ki, ami föltétlenül későbbi hozzátoldás, mint a Sebestyéntől is ilyennek bizonyított sor a Király-féle változatban: az az aszszony sarjadéka. Minden egyebet, ami ellen értelmi akadály nincs, beleveszünk a külön székely alapszövegbe, s az így megállapított szerkezetbe fogjuk azután mindazt beilleszteni, amit a Dunántúlról idevalónak találunk. A nagy állatokról regölő versek ősi székely alapszövege ily módon helyreállítva így szól:

<i>Régi törvény nagy rējít ökör,</i>	<i>Az maradjon a gazdának;</i>
<i>Annak fele regeseké;</i>	<i>Köldökibe köből komló,</i>
<i>A pajtában hízott sertés,</i>	<i>Az maradjon az asszonymak;</i>
<i>Hátán által hatvan kolbász,</i>	<i>Fara tele magyaróval,</i>
<i>Annak fele regeseké;</i>	<i>Az maradjon a fickónak;</i>
<i>A pajtában egy nagy ökör,</i>	<i>Farka bojtján két kupa ser,</i>
<i>Hátán hosszan sült pecsenye,</i>	<i>Annak fele regeseké,</i>
<i>Annak fele regeseké;</i>	<i>Függ a rudon véres májas,</i>
<i>Szarva tele főtt pereccel,</i>	<i>Annak fele regeseké,</i>
<i>Annak fele regeseké,</i>	<i>Az asztalon ordás béles,</i>
<i>Füle teli aprópénzzel,</i>	<i>Annak fele regeseké,</i>
<i>Annak fele regeseké,</i>	<i>Az asztalon két font kalács,</i>
<i>Orra teli vargatővel,</i>	<i>Annak fele regeseké,</i>

De hó reme-roma! [minden sor után]

Ez volna tehát az a szerkezet, melyben a regös ének e része Dunántúlról a Székelyföldre átvándorolt. Természetesen, ez még némileg módosulni fog, ha majd a dunántúli változatokat egyesítjük evvel a székely szerkezettel.

Maradjunk azonban egyelőre még a rőt ökörnél.

A dunántúli változatok ebből a szempontból két főcsoportra oszlanak. Az elsőbe azokat sorozom, ahol a székely változatokból kikövetkeztetett rejtelmes *rějt* előrész helyén hasonlóan *e*-féle magánhangzós szó vagy szókezdet áll; ezek a következők:

<i>rěit-</i> (Teskánd)	} Zala megye.
<i>rějít-, rějt-</i> (Tárnok, Ebergény)	
<i>rejt-</i> (Söjtör)	
- rét, rětt,* (Hosszufalu, Pereszteg, Bögte: Vas megye; András-hida, Zala-Szentgyörgy, Boldogfa, Boncodföld, Nagy-Páli: Zala m.; Pankasz, Hegyhát-Sál, körmendi járás: Vas megye.)
- hét* (Cséb: Zala, Rempe-Hollós: Vas).

A másodikba azokat, melyekben az *e* helyén öző tájszólású alak, tehát *ö*, *ő* vagy belőle képzett diftongus van:

- rőjt-* (Zala-Egerszeg vidéke, Bak: Zala, Csehi: Vas, Oltárc, Nagy-Lengyel, Letenye: Zala).
- **rök, rüök* (Kustánszeg: Zala).
- rök, rög* (Nova vidéke: Zala).

Egyetlen magában álló eset az, melyben az *e*, *ö* helyén *a* hangot találunk: *hajt-* (Csatár: Zala m.).

A *rějt ökör* második felének, az *ö kör* szónak megfelelő rész Dunán túl nagy változásokat mutat: *e* hangzós alak igen kevés van, mindössze csak kettő: *-eke* (Gösfá, Vas m.) és *-eki* (Sármellék, Zala m.). Annál több az *ö* hangzós:

- ököm* (mint fentebb *rěit* — *rejt* alatt, továbbá: András-hida, Zala-Egerszeg vidéke, Bak: Zala m.).
- ökön* (Zala-Egerszeg vid., Oltárc: Zala).
- ökö* (Gébárt: Zala).
- öki* (Zala-Egersz. vid.).
- ök a* (Nagy-Lengyel, Letenye: Zala).

Olyan változat, ahol a keresett *ö kör* szintén előfordul, csupán 16 helységből van, kilenc alakban: Ezek a következők:

- riét ökör, riégi törvién* (Zala-Szentgyörgy).
- rét ökör, régi törvény* (Boldogfa, Nagy-Páli, Pankasz).
- rét ökör* (Boncodföld).
- rětt ökör, régi törvény* (Hegyhát-Sál és körmendi járás).
- hét ökör, régi törvény* (Cséb, Rempe-Hollós).
- rök ökör, rög ökör* (Nova vidéke).
- rüök ökör, régi törvény* (Kustánszeg).
- regi ökör, régi törvény* (Csács-Bozsok, Csomka-Hegyhát, Nova, Pórszombat és Kerka-Kálócfa).

Látjuk, hogy mindezekben értelmes szó van az ökör előtt. Rét ökör valószínűleg úgy értendő, hogy arról a rétről van szó, melyen az ökör legelni szokott és mind a kettő régi törvénynek mondatik: rét, ökör régi törvény. De meglehet, hogy itt is a *rét ruha* analógiája működött közre, mint a Székelyföldön a rend ökörnél; vö. még: *rétümög* = egy szál, egy *rend* ümög. *Rétt* ökörben valószínű, hogy a *ré, ri* igének mult idejű igenevét sejtették: ökör, amely ritt. A hét ökör ennek a *rét* ökörnek közvetlen folytatása. *Rüök*, vagy **rök*: *rök* ökör, mint Sebestyén magyarázza, (vö. MTsz.) vöröses ökröt jelent; régi ökör nyilván a vers második felében levő *régi* törvényből indult ki, de a göcseji *rök* mellett kifejlődött *rög* ökörnek *g*-je is segíthetett, vagy megfordítva: *régi* ökör miatt lett *rög* ökör. Az elavult *rök*-ön kívül csupa olyan szó, amelynek értelme ugyan van, de az ökörré sehogy sem illik. Tehát népetimológia az egész vonalon.

Ezen ökrös alakokkal szemben áll a változatoknak egy sora, ahol ökör helyett is meg az ökör jelzője helyett is más van, köztük nem egy, melynél a tréfás célzatú értelmezés nyilvánvaló, mint pl. *réjj tőköm* és *hajtőköm* (vö. *rétt* ökör és *tök-fej*): az utóbbinál bizonyosan a rákövetkező másik refrénsor: *haj, regő rejtem* első szava is közrejátszott azon erős asszimiláló hatásnál fogva, melyet a párhuzamos vagy közvetlenül szomszédos részek a versben egymásra gyakorolnak.

Az esetek nagy többsége olyan, hogy az eddig külön tárgyalt két rész (*réit*- stb. meg *-ököm* stb.) teljesen összefolyik, egy szót tesznek, s ez legtöbbször: *rejte*k, *rejtök*, vagy *röjtök* s a végzet vagy az első személyű birtokos rag (-m) vagy a helyrag (-n), vagy -i képző, s egy-két esetben itt egy sopronmegyei helység neve: *Röjtök* látszott közrehatni. A nevező eset is előfordul s akkor utána vagy a nevelő tölti ki a ritmus hiányát: *röjtök a*, s ebből összevonással *ritka*, vagy ismétléssel pótolják a hiányt.

Hogy viszonylanak ezek a torzalakok egymáshoz? Melyik az eredeti, melyik a későbbi fejlemény?

Riét: *rét*, *rüök*: *rök* semmi esetre sem lehetnek eredetiek, mert láttuk, hogy már a székelyeknél *réjt* van. Ebből a *réjt*-ből, melyet a Dunán túl szintén megtalálunk, még megérthetnők a dunántúli *réjt* és *röjt* alakokat. Csakhogy nem vethetjük őket össze egymással, mert ezekben nincs *ökö*r, hanem *-ököm* a vég-

zet: *rějtőkőm, rőjtőkőm*. Még kevésbé magyarázhatjuk meg az egyszótagú *rějt* alakból a teskándi *rěit*-alakot. Ellenben megfordítva igenis célt érünk, mert ebből a *rěit*-ből, melyhez a ref-rén második sorában egy helyről (Döbréte, Zala m.) kimutatott *ráite* is tartozik, a többi, rövidebb alak minden nehézség nélkül magyarázódik.

Támogatja föltevésünket még egy nyomós tényező, a ritmus, melynek szabálya, versről lévén szó, itt döntő súllyal esik a latba. Láttuk, hogy a tárgyalt sornak megfelelő székely szerkezetben hét szótag volt (Régi törvény *rějt* ökör), de kitoldták a sort a nagy jelző beszúrásával s így a ritmust helyreállították.

Rěitőkőm régi törvény teljesen megfelel a székely sornak, csupán a versben foglalt mondatrészek sorrendje változott: itt elül van az alany, s így találjuk az egész Dunán túl, (tehát ezt a sorrendet kell eredetinek tartanunk) míg a székelyek hátravetik az alanyt. Egyetlenegy más eset sincs, ezen a teskándi változaton kívül, ahol a teljes ritmikai megfelelést konstatálhatnók. Ennek hangalaki régisége már azért is önként következik, mert hiszen a mondatrészek ily elhelyezése mellett a ritmus hét szótaggal szintoly kitűnően megáll. (Vö. a másik ref-rénsort: Haj regő, rejtem; vagy pl. a gyermekverset: Pap vagyok, prédikálok stb.) Semmi ok sem lett volna tehát, hogy *rěit* lépjen ütempótlás céljából *rějt* vagy *rějt* helyébe.

Mi lehet már most ez a *rěit*?

Azt hiszem, semmi más, mint a régiségből jól ismert *rěül, rěvül*, extázisba jó' igének -*it* képzős párja: *rěit*, a mai *rejt*, eldug, eltüntet' igének régi előzője.

Véleményem szerint a szónak legrégibb jelentését a mai közmagyar *rejt* tartotta fenn, míg a teljesebb hangalakú *rěit*, *rěül* a vallásos ihletben, extázisban való elrejtezés fogalmának vált hordozójává, miután pogány értelemben való 'elbűvölés' jelentésétől ehhez a keresztyén árnyéklathoz amúgy is csak vékony mesgye választotta volt el. Az 'eldug, eltüntet, eltakar'-féle alapjelentésből egyforma könnyen származhatott le mind az ősi 'elbűvöl', 'elvarázsol' jelentésű, mind pedig a már keresztyén fogalmat, extázist jelölő *rěit* és párja: *rěül*. Vö. a régi *elrejtezik, elrejtőzik* alakokat (NySz), melyek már szintén az utóbbi jelentésváltozás képviselői.

De még itt nem állhatunk meg.

Okvetetlen föl kell ugyanis tennünk a nyelvtörténet alapján, hogy *réít* még régibb hangalakra megy vissza, mely nem más, mint *rééjt* és ennek folytatása a két helyen fennmaradt *réjít, réjt*; míg a rövidült *rëjt: rejt, röjt*, melyre számtalan példa van a változatokban, ennek a *réjt*-nek szabályos folytatói mai nyelvünkben. A *rééjt: réjt* hangváltozásra nézve vö. *fé-eső: féső: fésű, né-ember: némber*. A *rééjt: réít* igeinek *k*-képzős főnévi származékát ismerjük föl az idézett teskándi változatban: *réítököm* [régí törvény]. Vagyis a kezdősor régebben így volt: *Rééjtékém régi törvény*.

De még egy igen fontos körülményt kell itt számba vennünk.

Ugyanez a *rééjt: rejt* szó nemcsak az ökörről szóló vers első sorában, hanem a dunántúli refrén második sorában is, mely a tulajdonképi refrén, számtalanszor előfordul: haj regöl *rejtem*, haj regő *rejtem*, haj regé *rejtem, rejtek, rejte, rejtő* stb. Roppant változatos alakok, de legnagyobb részükben ott van *rejt*, mint alapszó. A székely változatokból láttuk, hogy ott a rendkívüli eltorzult refrén: *de hó reme roma* hat szótagú és nem öt, mint itt találjuk. Hogyan lehetett hat szótagú? Megfelel rá a most fölhozottakon kívül a Dunántúlról két változat:

1. A már idézett döbrétei, ahol ez van: *Ej regő, ráite*. Minthogy a betűírmnek a magánhangzóban is egyező tökéletesebb alakját: *regő rejt* eredetibbnek tarthatjuk, ez a *ráite* nem lehet más, mint **réite*, amely viszont ebből lett: **réitēm*, a teskándi *réítők* főnévnek teljesen megfelelő igei alak. Vagyis az egész refrénnek a *ráite* előtti alakja az idézett változatban ez volt: *Ej regő réitēm*.

2. A bucsui ú. n. misztérium VI. szakaszának misztikus refrénje: *Hadd legédégellén*. Misztikusnak azért mondom, mert a szöveghez nyilván semmikép sem tartozik. Erről egy tekintet meggyőző:

Amott vagyon egy tó-állás, — Hadd legédégellén, hadd legédégellén!
Azt is fölveré az apró sásos, — Hadd legédégellén stb.
Arra is rászokván csudafiuszarvas, — Hadd legédégellén stb.

Ez a szöveg iszonyú pusztulás jeleit mutatja: a tóállás hadd legédégellen, az apró sásos hadd legédégellen! Csudaszarvas az egyetlen alany, melyre a *legedegel*-nek olvasott ige alkalmazható volna. De még erre sem illik, mert hiszen egy közönséges szarvas sem legeli a sásost, hát még egy csodaszarvas!

Annak legalább is selyem fűvet kellene legelni. Sokkal természetesebb, ha föltesszük, hogy ide a regös ének egy másik változatának refrénje vegyült bele, amilyen vegyülésre több példa van a változatok közt,¹ még pedig azon refrének egyike, ahol rege és rejt voltak egymás mellett, s egy ilyen *haj regé rejtém*-féle idegen refrén tükröződik a *hadd legédégellén* olvasatban.

Azt mondhatná valaki, hogy regélésről levén szó, a tárgyalat rejtélyes szó talán ez volt: *hadd regédégéljem*, vagy: *hadd regédégéljén*.

Teljesen kizárt lehetőség! Nem is említve azt, hogy *regédégél* époly értelmetlenség az id. helyen, mint *legédégél*, a változatok roppant száma tanúskodik a mellett, hogy a refrénben két alliteráló szó volt: *regé rejtem*, *regé rejtek*, *regő rejtem*, *regü rejtem* stb. De a *regédégél* szónak valamely visszhangjával egyik refrénben sem találkozunk, éppoly kevésbé, mint *legédegell* ígével. Mindamellett annyit meg kell engednünk, hogy a *hadd legédégellén* alakot megelőzhette itt olyan olvasat, melyben a *regel* ígére gondoltak, pl. * *hadd regédégéljen* > *regédegellen*. De az nem lehetett eredeti, minthogy a többi szöveggel összefüggése nincs. Már pedig a folklóre hagyományainak vizsgálatában mint alapelv az vezet, hogy az összefüggő szöveg eredeti megvoltából kell kiindulnunk. Mindez föltétlenül arra utal, hogy itt más szót keressünk. És van-e természetesebb megoldás, mint az összes változatokban oly gyakori és hangalakjával a *hadd legédegellen* refrénhez oly közel álló *haj regé rejtem* valamely előzményét sejtenünk e megkövesedett ősképletben? Ez az előzmény: *haj regé réejtem* volt. Ime az ősi hatos, melynek quantitását a székely *dehóremeróma* is tükrözi, teljes épségében előkerült a Dunán túl is!

Csakhogy itten még egy bökkenő van. Helyezzük egymás alá a két olvasatot:

- a) *Hadd le- | géde - | gellen.*
 b) *Haj re- | gé ré- | ejtem.*

Látjuk, hogy eszerint b)-nek második ütemében hangsúlyos hosszú szótag: *ré-* áll szemközt a)-nak hangsúlytalan rövid *de-* szótagával. Ebből kettőt következtetek:

¹ Pl. Nagy-Páli: a) Rét ökör régi törvény, Haj regő, rejtő!

b) Haj regő, régi törvény, Haj regő rejtő!

Cséb: a) Haj regő rejtém! b) Haj regő rejté!

1. Az illető helyen, t. i. ahol a vers thesise van, eredetileg rövid szótag volt, *a*-val egyezőleg; vagyis: a *ré*- nem volt hosszú *é*-vel, hanem rövid *e*-vel s a két rövid *e* között ebben az ősalakban egy mássalhangzónak kellett lenni, mely azután eltűnt. Ilyenül ajánlkoznék a *v*, melyet *rēj̃jt* párjában, *rēül*-ben ki is lehet mutatni a régiségből: *rēvül*. De azért nem maradhatunk meg mellette, minthogy a nagyszámú olvasatok egyike sem tartotta fenn, holott ha ott lett volna, valamely *rēv*- vagy *rev*-féle olvasattal okvetetlen találkozunk kellene valahol, ha nem is a refrénben, hát a *rőt ökör* helyett, pl. *rēv ökör* v. *reves ökör*. Ilyesminek azonban híre-hamva sincsen. Legalkalmasabb lesz ennél fogva a megjelölt hiány pótlásául ugyanazon gutturalis nasalis *ŋ*, melyet összehasonlító nyelvészeink tesznek föl *fej* szavunk ősmagyar alakjában: *feŋ*; vagyis amint *fej* < *fē* még régibb *feŋ*-re, szintűgy ez a *rej*- > *rē* - még régibb *reŋ*-re vezethető vissza; tehát *rēj̃jt* előzője ez volt **rēj̃jt* vagy a képzőnek eddig ismert legrégibb fokát is feltüntetve: *rēj̃xt̃*. Így *a*) és *b*) egyezése még föltünőbb, s a vers hibátlan:

- a) *Hadd le* - | *gēde* - | *gellen*.
 b) *Haj re* - | *gē*rē* - | *ŋēj̃xt̃em*.¹

De még itt sem állhatok meg következtetéseimben.

Ha megengedjük annak lehetőségét, már pedig meg nem engednünk egyszerűen képtelenség, hogy *a*)-nak előzménye *b*): akkor egy lépéssel mindjárt tovább mehetünk. Kétségtelen ugyanis, hogy *a*)-ban *legédég̃l* annyi mint **legeldegel*, vagyis: a második szótagbeli *e* után *l* volt az ősi alakban. Minthogy a változatok közt a refrén *l*-es alakjai sűrűn találkoznak (regöl rejtem, regül rejtem, regölejtem, regölhetem): föltehetjük, sőt föl kell tennünk, hogy *b*) ősalakjában *rege*- után szintén *l* volt, vagyis a refrén még pontosabban így hangzott: *haj reg̃l̃ rēj̃xt̃em*.

Mi ez a *reg̃l̃*? — A már ismert *reg* főnévnek a régente *-ēl* > *ēl* hangzása, mai *-ül* *ül* raggal való alakja *reg-ēl* > *regül*.

¹ Ebből következik, hogy a magyar **rēj̃xt̃*: *rejt* ige nem szakasztott mása a vogul *räut*-nak, mint eddig hittük (Buden: MUSz.), hanem csupán alapszava: *rēj̃*- egyezik pontosan a vogul *räu*-val; de míg ennek egyszerű *-t* képzője van, a magyar *rejt*-ben már a *-jt* összetett képző lappang és csak a magyar szónak későbbi rövidülése okozta a látszólag teljesen egyező hangalak keletkezését. Az is nyilvánvaló ezek után, hogy a vog. *rē* 'isteni hevület' hangalakjánál fogva bajosan tartozhatik *rejt* szavunk rokonsága körébe; *reux* 'brennen' (naptól) pedig jelentése miatt nem ide való.

Vö. a régiségből: *belél*, *kivel* (ma is tájszólásilag: *kível*), *környel* (> *környül*) és később az *ë* nyújtásával: *orcél* (> *arcúl*). Az eredetileg ablativuszi ragnak már régente, mint az *orcél* példában, lativusi jelentése is volt, ma is van: *arcúl* üt, országúl elterjed. A *regél* mind a legrégibb hangalakot, mind a szintén régi lativusi jelentést megőrizte. Ebből a *regél* alakból könnyen magyarázhatók az összes többi változatok: **regél* s ebből egyfelől *regöl*, *regül* stb., másfelől meg *regé*, *regé*, *rege*.

Irodalmi nyelvünk *rege* szava tehát voltaképp ragos alak.

Ami a *reg* jelentését illeti, kétségtelen, hogy a szó eredetileg 'éneket', kiválóan 'varázséneket' s ebből folyólag később varázslást, bűvölést-bájolást jelentett, miként erre már rámutattam a fentiekben. A tárgyalt refrén még az eredeti jelentést tünteti föl. Az egész sornak (*haj regél rëjéxtëm*) tehát ez az értelme: *haj ,énekül* (énekbe) *varázslom*.¹

Megtalálván a tulajdonképi refrén nyomozása közben a *rejt* igének még a *rëjít*-nél is régibb fokon álló ősmagyar *rëjéxt* alakját: ezt most a *rét ökör*-re is alkalmazni fogjuk; mert világos, hogy a teskándi *rëitököm* [*régi törvény*] a *rét ökör* apja, ez pedig édes testvére a *röt ökör*-nek s így közös származási táblájukon a *rëitököm*-nél is régibb őst az imént kifejtett *rëjéxt*-ből akkor kapjuk meg, ha ennek *-k* végződésű főnévi alakját (*rëjéxték*) iktatjuk be a *régi törvény* elé. Az ily *-k* képzős deverbális főnevek képzője előtt azonban a nyelvtörténeti adatok szerint sok esetben hosszú *é(á)* hangzó van (vö. *verejték* > *veríték*, *választék*, *maradék*, *játék*), sőt magának a *rejték* szónak is régibb *rejték* alakja ki lévén mutatva, természetesen az alapszónak *rëjéxt* ősalakját szintén ily hosszú magánhangzós *-ék* képzővel látjuk el, annyiival is inkább, mert így a vers is jobb. Vagyis a *röt ökör* olvasatnak

¹ Munkácsi szerint (Árja és kaukázusi elemek. 524—526. ll.) *reg* 'ének' szavunk árja kölcsönvétel a finnugor nyelvekben s régibb **ereg* hangalakra megy vissza; a *rege* szóban pedig *mese* analógiájára *-e* képzőt tesz föl, ami — fejtegetéseink alapján — tévedésnek bizonyul, bár nem lehetetlen, hogy *mese* hangalakja befolyással volt a *regél*-ből rövidült *rege* megszületésére, ill. arra, hogy nevező esetnek tekintették. Az **ereg*: *reg* származtatás nem ellenkezik az itt kifejtettük eredménnyel, mert semmiképp sincs kizárva, hogy a *reg* szónak még ősbib korban **ereg*-féle bővebb hangteste volt. Ezek szerint a tárgyalt refrénnek akkor kellett előállnia, mikor a *reg* szó már elvesztette volt kezdő magánhangzóját. — Nem akarom elhallgatni azt a másik lehetőséget, mely szerint **regé* irányragos alak, minő *belé*, *alá* stb., tehát *regé rejtem* = *regbe*, énekbe varázslom.

alapjául szolgált első sor a hozzátartozó refrénnel együtt a leg-
ősibb szerkezet szerint ez volt:

*Rënjëxtékëm régi törvény,
haj, regël rënjëxtëm!*

Mai kiejtésünk szerint:

*Rejtékëm régi törvény,
haj regül rejtëm!*

Értelme pedig a két sornak eredetileg ez: »Varázslásom régi törvény, haj regül (énekbe) varázslom«. Nyilván a pogány magyarság büvigéje s nyelvének és költésének valószínűen még a honfoglalás előtti korból való, tehát eddig ismert legrégibb összefüggő hagyománya. Úgy látszik, az egymásnak szánt fiatalok összeboronálását eszközölték vele, mert a regös ének céljául ezt említik ma is Dunán túl szintúgy mint a Székelyföldön s az ének utolsó részében csakugyan *regël rënjëxtik*: énekbe rejtik az ifjú párok nevét.

A dunántúli változatok legtöbbjében, egyezően a székellyel, a *rënjëxt* alapszónak rövidült alakja: *rëjt, rëjt, rejt, röjt* kerül elő s a képző is mindenütt csak rövid hangzós *-ek* v. *ök*: *rëjtékëm, rejtököm* és az özés továbbterjedésével: *röjtököm*. Az alapszó jelentésének elavultával meg volt adva a lökés arra, hogy a szót különfélekép magyarázzák és tagolják szét (*rët eke, rëj tököm* stb.); az utóbbi öző alakok pedig okot adtak az ökrös olvasatok keletkezésére. A szót, valamint általában az egész sort nyilván már akkor sem értették, mikor a székely szerkezet még nem vált külön, s így lett már Dunán túl az egység korában *rënjëxtékëm, rëjtékëm*-ből egyrészt: *rëtekem* > *rët eke*, másrészt özéssel: *rejtököm* > *rët ökör* stb. A többi elváltozások hasonló módon termettek s a mondottak alapján könnyen megérthetők.

Nem tántorodva el a már eddig is szép sikerrel jutalmazó iránytól, hogy a székely alapszöveg után az összes dunántúli változatok ősi egységét, illetőleg annak a székelyhez találó maradványait keressük: itt közbevetőleg nem térhetünk ki az elől a tekintet elől, hogy mind a székely, mind a dunántúli hagyományra nézve az *ökör* olvasat képviselőit egy külön kisebb egységbe foglalva elemezzük. Mert nyilvánvaló, hogy ezek az *ökrös* változatok a többivel szemben egymáshoz tartoznak, külön csoportot tesznek. Hasonlítsuk össze tehát Dunántúlról azokkal az alakokkal, melyekben *ökör* van *-ököm* helyett, a székely reg idevágó sorát:

régi törvény, nagy rejt ökör s első pillantásra kitűnik, hogy ehhez a dunántúliak közül legközelebb járnak: *riét (rét)* és *rétt ökör* (Zala-Szentgyörgy, Boldogfa, Boncodföld, Nagy-Páli — Zala m. és 'körmendi járás', Hegyhát-Sál, Pankasz — Vas m.). Viszont ezek, mint már tudjuk, eredetibb *rétököm* (**rejtököm*)-féle alakból támadtak (Hosszufalu, Pereszteg, Bögöte — Vas m. és András-hida — Zala m.). Köztük mintegy az átmeneti fokot jelöli meg, az a magános olvasat (hapax legomenon), ahol a szóvégi -m már elmaradt ugyan, de a helyét pótló -r, mely által az -ököm: *ökör* fejlődés befejeződött, még nincs meg: *rétökö* (Gébárt — Zala m.). Kétségtelen, hogy itt az utána következő *régi* szónak kezdő r-je segített a *rét ökör* olvasathoz: *rétökö régi* > *rét ökör régi* [törvény].

Hogy még jobban meghatároljuk a székely szerkezet idevágó helyének s ez alapon lehetőleg az egész székely szerkezetnek rokonsági körét a dunántúli hagyomány területén, most mind a *rét ökör*-ről szóló sort, mind a hozzáfűződő refrént mint külön kis egységet fogjuk tekinteni, s úgy vizsgáljuk, hogy a székely szerkezetnek a dunántúli változatok közül melyek a legközelebbi másai, hol van meg a két sor leghasonlóbb szöveggel, lehetőleg ugyanazon egymásutánban és — amennyire lehet — ugyanazzal a quantitással stb. Az őző ejtésű jelzővel képzett alakokat (Kustánszeg: a) *rüök ö.*, Nova vidéke: **rők* > *rök*, *rög ö.*), valamint a *régi* jelzősöket (Kustánszeg b) Nova, Csács-Bozsok) elütő voltuknál fogva mellőzhetjük. Két helyen az *ökör* jelzője *hét* (Rempe-Hollós, Vas m. és Cséb, Zala m.). Ezek is tehát emiatt mint messzebb állók háttérbe szorulnak. Más két helyen a már nagyon föltűnő hasonlóságú *rétt ökröt* találjuk (körmendi járás és Hegyhát-Sál, Vas m.), de itt megint a sorrend más: elül van a refrén, még pedig bővült alakban (Haj, regő rejtem, Azt is megengedte Az a nagy uristen) s azután jön a *rétt ökör régi törvény*. Viszont Pankaszon a refrén más. (*Rét ökör* régi törvény, Hogy regő rejtsen stb.). Szintígy Nagy-Páliban a) *Rét ökör* régi törvény, Haj regő rejtő; b) Haj regő régi törvény, Haj regő rejtő!) A boncodföldiből csak ennyit tudunk: *rét ökör*..., a többit nem közli Sebestyén. A gébártit (*Rét ökö*, régi törvény Haj regő rejtem!), mint ahol az *ökör* csak félig van meg, azonkívül *regő* hosszú ö-je is elüt a székely alaktól (*reme*), e két ok miatt tesszük hátrább. Marad még csak kettő: a zalaszentgyörgyi (*Riét ökör*, riégi törvién, Haj regő rejtem), de itt a *regüö*-beli diftongus (**regöl*: *regő*: *regüö*) a székely refrénben levő *reme* rövid

véghangzójával szemben a szorosabb egyeztetést szintén megnehezíti; és a boldogfai (*Rét ökör*, régi törvény, Haj regő rejtem!), melynek szövegét S. szintén nem közli ugyan, de utal arra, hogy az előbbihez tartozik. Már pedig egyébként éppen a zalaegerszegi típus csakugyan leginkább idevág. Az énekmondó neve ott is *regös*, ami a székely *reges*-nek pontosan megfelel. Nagyon nevezetes, hogy éppen itt a székely nagy disznónak párja is előkerül, ha nem is mint meglevő, de mint reménybeli áldás a jó kívánságok sorában:

Aggyon az ur isten ennek a gazdának
 Akkora hizót, mind e' biho [bival];
 Akkora szalannát, mind az ajtószárfá;
 Akkora háját, mind e' csöbör.

S ez nem lehet helyi hozzáköltés, hanem régi hagyomány, mert más változatok is beszélnek róla; így az *ökör* olvasatuak közül a novai, még pedig az egyszerű átkölcsonzést kizáró szöveggel:

Akkora disznót, mint egy borgyú,
 Akkora szalánát, mint egy ajtó,
 Akkora háját, mint egy csávas sajtár,
 Akkora órgyát, mint egy mestergerenda.

Evvel egyezően a mileji s ezt rövidítve a csonkahegyháti. Azonkívül a távolabbi változatok közül a vörsei (Somogy m.), ahol már csak ennyi maradt belőle:

N é g y j ó h í z ó t,
 O l y a n v a s t a g s z a l o n n á t,
 M i n t a z a j t ó s z á r f a.

Másutt a jókívánságok közt elő nem fordul. Világos jele ez annak, hogy a nagy disznó azon a területen hizott, ahol az *ökör* olvasat kifejlődött s a nagy ökörrel együtt innen ment át a székelyekhez. Csakhogy, dunántúli disznó lévén, nem hízhattott pajtában, mint a székely reg mondja, hanem ól vagy *hidas* illette meg (vö. Kis-Görbő, Zala: Jó tiz hidast, Bele egy koszos malacot), annál is inkább, mert így a *hizott* és *hidas* a különben hiányzó betűrímet is megadja. E föltevés alapján vesszük föl a székelyszöveg *a pajtában* szavai helyett: *a hidasban*. Íme a nagy disznó, melyet még a Székelyföldön mint az áldást, bőséget jelképező nagy ökör méltó társát mutattunk ki, itt már csak pium desideriummá vált. A újév sugalmazta jó kívánságok közé keveredett és hozzájuk hasonult. A korpa megette a disznót. Mily szeszélye a népköltés tündérének!

De nemcsak a nagy disznó vegyült bele az újévi jámbor óhajtasok közé s öltözött az ő köntösükbe, hanem az is, ami a hátán volt, mikor még eredeti mivoltában jelent meg. A székely szerkezet csak *hátán által hatvan kolbász*-ról énekel a nagy disznóval kapcsolatban. A most tárgyalt dunántúli változatok némelyike, mint ép a zalaegerszegi is, mindjárt a nagy disznó után mindenféle jóból százat kíván: száz kereszt buzát, száz szekér szénát stb. És van eset arra is, hogy e száz meg száz jó tetejébe a nagy disznó tartozékai következnek, mint Pórszombaton és Kerka-Kálócán: akkora szalonnát, mint ez az ajtó, akkora háját, mint két akós hordó. Ez megengedi a következtetést, hogy eredetileg a százaz szám a szalonnára is vonatkozott, amely még régebben a disznónak *hátán hosszan* lehetett, mint a sült pecsenye a nagy ökörén. Így egészítjük ki a székely szerkezet nagy disznóját Dunántúlról evvel a sorral: *hátán hosszan száz szalonna*. A *hatvan kolbász* mellett a *száz szalonna* egészen jól elfér a nagy disznó hátán: egyik keresztben, a másik hosszában.

Föltehetjük, hogy ehhez hasonlóan a nagy ökörnek hátán által is volt valami. Sajnos azonban, ez iránt még ennyi támaszték sem kínálkozik a szövegek közt mint a száz szalonna fölvételére.

Egyáltalán magából a nagy ökörből a Dunán túl semmisem maradt, mert hiszen nevén kívül, mely mindenesetre az ő emlékét őrzi, bár az sem teljesen az övé (csak úgy jutott hozzá, mint Pilátus a krédóba), a nagy ökörnek nyoma sincs a hagyomány itteni szövegében. Talán csak azt az egyet tekinthetjük még ilyennek, hogy a jókívánságok első helyen említik épen itt, ahol a nagy disznó emléke is megvan és sok más helyen. *Nagy ökör* helyett azonban *két kis* ökröt mondanak, ami onnan lehet, hogy utána *két kis* béres szokott lenni; pl. Nova vidékén is: [Aggyon az ur isten stb.] *két kis* ökröt, *két kis* bérest. Nyilván a vers második fele hasonította magához az elsőt, amely talán így volt, *négy* nagy ökröt [*két kis* bérest]; mert *négy ökör* a magyar gazda ideálja, s ehhez két kis béres tökéletesen elég. Itt tehát megint az a csoda esett meg, hogy a *két kis* béres fölemésztette a *négy nagy* ökröt. Hogy itt is megvolt valaha s nemcsak kíváncsi, hanem a maga személyében úgy, mint a székelyeknél látjuk: arra bizonyosággal messzebb kell mennünk. Az ökrös olvasat körén kívül eső vas megyei változatok egyikében (Nick) ugyanis ezt találjuk:

Ajtó mögött erszény tele aprópénzzel.

A bemutatott székely szerkezet változataiban megfelel ennek a nagy ökröről szóló ismert sor:

Füle tele aprópénzzel.

Ebből következik, hogy az ökrös olvasatok közösségének korában az aprópénzt már a nagy ökr fülébe helyezték s így meg kellett lenni magának a nagy ökörnek is mindama hozzávalóságokkal együtt, melyeket a székely reg említ. Eredetileg azonban az aprópénz mégis inkább az *erszénybe* való, mely nyilván *csatos* volt, mint az egymástól elég távol eső változatok is mondják és alkalmasint a *fogason függött*; vö. a székelyeknél a telekfalvi regben:

Függ az rúdon véres májas,

és a Sebestyéntől helyesen rekonstruált szentbalázsi (Zala m.) megfelelést:

Fogason lóg csatos erszény.

Úgyhogy az erszényre vonatkozó sorok, számba véve még a székelységnél és a Dunán túl pontosan megegyező rendelkezést a pénz hovaforditása iránt, mind az ökrös alakokban, mind az alap-szövegben eredetileg így lehettek:

Fogason függ csatos erszény,

Tele vagy aprópénzzel,

Annak fele a gazdáé,

Fele szegény regösöké.

Ily szöveggel is illesztjük bele az ősi szerkezetbe.

Hogy mi volt a nagy ökörnek fülében, mielőtt pénzre tett szert, arra — úgy vélem — a bágyi reg adja meg a választ. Itt ugyanis az *asztalon két font kalács* van. Minthogy az ökörnek *szarva teli sült pereccel*: föltehetjük, hogy fülében is ugyanilyen süteményféle volt; azért a font kalácsot tesszük az aprópénz helyébe s ezzel egy újabb alliterációs sort kapunk:

Füle teli font kaláccsal.

Ha még hozzáadjuk, hogy az ökrös olvasatok szűkebb köre a versalakra nézve is szorosabb egyezést mutat, amennyiben fönn tartotta az ősi nyolcas sort azokban a versekben is, melyek másutt többnyire hét szótaguvá rövidültek, t. i. a nagyfontosságú össze-regölő mondókában, akkor nem mulasztottunk el egy tanúságtételt sem azon föltevésünk igazolására, hogy ezek az ökrös alakok

Dunán túl a székely szerkezettel az elválás előtt külön egységbe tartoztak; *quod erat demonstrandum*.

Ennek az igen érdekes számbavételnek meglepő eredménye tehát az, hogy a tárgyalt két sor, sőt az egész hagyomány dunántúli része ott leghasonlóbb a székely szerkezethez, ahol a *rőt > rējt* ökörnek legközelebbi mását imént kimutattuk; vagyis: ahol ez a kis részlet legjobban megegyezik, ott az egésznek egyezése is a legnagyobb. Ez a terület pedig Zala megyének az a kis része, mely Zala-Egerszegtől északra és nyugatra a fönt elősorolt négy falut foglalja magában és Vas megyéből a szintén idézett három lelőhely, ahol *riét, rét, rétt* ökröt mondanak.

S így az ökrös alakok nyomán meg volna adva nemcsak a szöveg, melyben a hagyomány mindenesetre sok száz évvel ezelőtt nyugatról keletre átköltözött, hanem a földrajzi pont is, ahonnan ez a kivándorlás történt. A nagy ökör jó kalauznak bizonyult.

(Folytatjuk.)

VIKÁR BÉLA.

JELENTÉS-TANULMÁNYOK

a komplikációs jelentésváltozásról.

(Vége.¹)

A *tompa* szó tudvalevőleg tapintási érzetnek a neve. Jelölhet azonban lelki állapotot is, még pedig vonatkozhatik érzelmi és szellemi világunkra egyaránt. A régi nyelvben igen gyakran jelölték a szellem gyöngeségét a *tompa* szóval és származékaival. Ilyenkor *tompa* jelentése: ,tardus, plumbeus; stumpfsinnig‘ (NySz.), *tompaság*, ,hebetudo, stumpfheit, blödsinn‘. (NySz.). Példák:

A kinek éles elméje van, a dolgot hamar által láttya, a *tompác* késedelmesec (Com.: Jan. 66). Nem csak tudatlanságod, hanem vgian ostoba *tompaságod* is ez (Bal.: CsIsk. 395).

E jelentése ma is megvan a szónak. Előfordul azonkívül érzelmi állapotra vonatkozó jelentésben is: pl.

És a nemzet áll fagyottan,
Tompa, zsibbadt *fájdalomban*.

Vör. Országháza.

¹ Ez utolsó közleményben helyszűke miatt sok idézetet mellőztünk. Valamennyi idézet megmaradt ez értekezésnek különnyomatában (Nyelvészeti Füzetek 36. száma).

Ide tartozik a *buta* szó is. Ma csak lelki értelemben szoktuk használni. Eredeti jelentése azonban: *csonka, tompa*. Ebben az értelemben használja Apácai Csere János Magyar Encyclopaediájában a következő helyen:

Ha a reszek *butak*, hajlok es kevesé mozgok, édességet szereznek (Enc. 132).

Régi szótárainkban meg is van még a szónak ez a jelentése. Először Pápai Páriz Ferenc szótárának 1708.-i lőcsei kiadásában van megemlítve a szó, mint az *obtusus* és *retusus* magyar megfelelője. Baróti Szabó Dávidnál »*buta*: tompa, életlen. *Buta elme*. V. goromba, parasztos; *butítom*: életlenítem, élet kiverem, v. vonom, tompítom; *elbutul*.« Sándor István Toldalékában szintén meg van említve a szó »stupidus, hebes, obtusus« jelentésben; ott van említve: *buta tör*: verutum gladiatorium. Az érzelmi hangulat azonosságánál fogva »stupidus, hebes; dumm« értelemben is kezdték használni. A régi oklevelekben előforduló *Buta* (*Bwtha* OklSz.) vezetéknev kétségkívül a szónak ezen lelki vonatkozású értelméből alakult. Régi nyelvünkől még a következő példákat idézhetjük:

Olyan *buta* ember mint a kő (PPBl.). A többinel *butabb* es restesebb (Misk.: VKert 31). *Buta okoskodással* támogatni valamit (SzD.: MVir. 332).

Ez a jelentés annyira állandó lett, hogy ma a szó a köznyelvben és az irodalmi nyelvben nem is fordul elő más jelentésben. A népnyelv megtartotta még az eredeti jelentést is: Csíkmegyében a tompa, életlen késre v. fejszére gyakran mondják, hogy *buta* (MTsz.). Valószínűleg az alnémet *butt* átvétele, amely époly jelentésváltozáson ment keresztül mint maga a *buta*.¹ Származékai többnyire mind lelki vonatkozású jelentéssel bírnak.

Butaság: ingenium hebes; stumpfsinn NySz.; pl. Aki istenbe bízik, lenyomja ő magában az irégységet, fűvénséget, kevélységet, *butaságot* (RMK. V. 215). — *Butáskodik*: stolidé ago; dummheiten treiben, NySz.; pl. Bánnád ha valaki *butáskodónak* mondana (Matkó: BCsák. 200). *Butálódik*: 1. butul (Göcsej), 2. ostobáskodik (Göcsej) MTsz. — *Buttít*: tompítja az elmét, ostobává tesz, CzF. — *Butul*: hebetor, stupeo, stupeco SI.; stumpf werden NySz. — *Elbutul*: pl. A restség miatt az elme *el-butul*: ingenium socordia *torpescit PPBl.

¹ A Nyr. hasábjain hosszú vita folyt a szó eredetéről, egészen talán még most sincs tisztázva.

Összefügg különben a *buta* a *buga* ,apró szarvú' szóval is, melynek szintén megvan ,ostoba, buta' jelentése (MTsz).

A *tompa* ellentétét, az *éles* szót szintén használjuk lelki értelemben. Különösen a szellemi tehetségnek, az értelemnek a finomságát szoktuk vele jelölni. Magának az *él* szónak is megvan ez a használata; jelentése ilyenkor: acrimonia, sagacitas, scharfsinn NySz.; pl. Se tudományod, se friss *elmédnek éle* hozzá nem juttat (Fal.: UE. 393). — Az *éles* ebben az értelemben egész közönséges. Származékainak, az *élesség*, *élesít*, *élesül*, *életlen* stb. szavaknak szintén megvan ez az értelmük. Ezekben az esetekben az *éles* szó szellemi folyamatokra vonatkozik, épúgy mint a *tompa* és a *buta* átvitt jelentésükben. A jelentésváltozás mind a három esetben eredeti komplikáción alapult, ámbár a szellemi folyamatokra, tevékenységekre vonatkozó elnevezések többnyire másodfokú komplikáció útján szoktak keletkezni. Itt azonban a kísérő érzéki érzet, az az érzelmi elem, melyet az eredeti jelentés a későbbi jelentésből magában foglal, folytonosan megvan, a másodlagos komplikációs jelentésváltozás jelenségeinél ellenben hiányozni szokott. — Igen elterjedt az *éles* szónak az a használata is, mely érzelmi világunkat érinti. A gúnyosan sértő beszédről, mely — mint szokták mondani — igen az elevenre hat, azt mondjuk: *éles beszéd*. Hasonló kifejezések még: *éles észrevétel*, *éles gúnyversek*, *éles célzások*, *éles toll*, *éles nyelv* stb. — Ilyen használata az *éles*-sel rokon *csípős* szónak is van: *csípős beszéd*, *csípős megjegyzés* stb. — A *lágý* szónak is vannak lelki állapotra vonatkozó jelentései. Egyik ilyen jelentése: indulgens C., nachsichtig NySz.; pl.

Meg beszéléd *lágýan* s haraggal is urad követségét (Zrinyi: ASyr 111). Inkáb akartam vétkeket dorgálni, hogy sem *lágýan* elhallgatván táplálni (Illy. Préd. I:82).

Másik jelentése: instrenuus C., segnis, lentus, träge, langsam; pl. *Lág természetű* ember (Decs.: Adag. 50). Ez a ,lányha, energiátlan' jelentés megvan a népnyelvben is; pl. Mint látom, *lágýig vagy*: el vagy fáradva, erőtlenedve, csüggedve (Göcsej, MTsz.). Származékai is használtatnak lelki állapotok vagy fogalmak jelölésére. *Lágýít* malacisso C. mollifico, mollio MA., erweichen, weich werden NySz. nemcsak érzéki folyamatot jelent, hanem lelkit is; pl.

Sohajtásaim *lágýítnak* te rajtad (Zrinyi II:102). Ajándékkal maga részére *lágýíttani* a bírót (SzD.: MVir. 16).

Meglágyít kétféle lelki értelemben használatos:

1. lenio, lindern NySz.; pl. Nincz oly *bánat*, kit az szép szó *meg* nem *lágýtt* (Decsi: Adag. 185). *Lágýich meg bánatod*, vitéz ne bánkodgyál (Zrinyi: ASyr. 78). — 2. reconcilio, placo; versöhnen, besänftigen NySz.; pl. Imadsaga vr istent *meg lágeyta* (GuaryC. 60).

A *lágyság* szónak szintén több lelki állapotra vonatkozó jelentése van:

1. mansuetudo, clementia; milde NySz.; pl. *Lágyság* az igaz és rendes haragban való fogytatkozás (Apafi: Vend. 943). A te szived se legyen merő *lágyság* (Fal.: UE. I:394). — 2. animi molli-ties; weichlichkeit NySz.; Legyen az mi vigassagunc nem buiasagban, nem *lagysagban*, nem versengesben (Born.: Préd. 336). *Lágyság*, gyönyörűség ölében heverész (SzD.: MVir. 293). — 3. segnities; langsamkeit NySz.; Az végbeliek erőtlenségét jól tudják és vezérünk *lágyságát* megesmerték (TörtT. 25:443).

Lágýul lelki jelentése: mitigor; mildgestimmt werden NySz.; hasonló jelentésük van összetételeinek: *ellágýul*, *ellágýulás* stb.

Lágýully keménységről irgalomra (SzD.: MVir. 293).

A *lágý* ellentéte a *kemény*. Lelki értelemben immitis, repugnax C., hart, unsanft, heftig, grausam, unerbittlich, unbeugsam NySz.

Vér tolult szemébe, csikorgatta fogát

S már *kemény* szavakra megnyitá ajakát.

Arany, Murány ostroma I.

Nem appellálok — vágta *keményen* a bíró szemébe — ha cigány a törvény, én nem vagyok cigány (Szemere György, Az ital).

Keményedik, *megkeményedik* és *megkeményít* rendesen érzéki értelemben szokott előfordulni, de némelykor lelki folyamatot is jelöl; pl.

Te *zyued megkemenedett* minden gonosagra (EhrC. 52).

Végre *szívét* Miklós *megkeményítette*.

Arany, Toldi VI. 13.

Keményül, *megkeményül* szintén vonatkozhatik lelki folyamatra; pl.

Azon bynekbe *meg kemenywltam* es *meg vakultam* (VirgC. 3). *Meg kemenywles* ez lezen, mykor valaky bwnebe *megh kemenywul* (VirgC. 12).

Keményiség lelki értelemben ferocitas, effrenatio C. severitas MA. strenge, ernsthaftigkeit PPB., hárte, hartnäckigkeit NySz.; pl.

Fennegetefnek kemenfege (EhrC. 154). Búzáat kérenek tőle: ő pedig *durius loquebatur*; dérrrel dürral, *keménységgel* felele (Pázm: Préd. 656). Megtöklélt *keménséggel* tusakodik: *contumax est* (Com: Jan. 186).

Tapintási érzetet jelent a *száraz* szó is. Jelentése: *siccus, siccanus, exsiccus* C. *aridus* MA. dürr, trocken PPB. Némely-
kor lelki állapotra vonatkozik; pl.

Az egyik vidám kedélyű, a másik inkább komoly, a harmadik se nem víg, se nem komoly, legtalálósban talán *száraz lelkiületűnek* volna mondható (Művészet I. 379).

Tapintási érzetre vonatkozó jelentésből fejlődött a *higgad* ige mai jelentése is. Ez a szó a *híg* ,liquidus, fluidus, uvidus (MA); flüssig, fließend, dünn, weich (NySz.)' jelentésű melléknévből alakult. Eredeti jelentésében külső érzéki folyamatra vonatkozott s ,lágyl, enged, tisztul' jelentéssel bírt. A régi nyelvből csakis ezt a jelentését tudjuk kimutatni; pl.

1544. Az palazk tokba töltetem *bort higgadni* (Ol. Nád. 41. — OklSz.). Mikor *higgad a dínnye haja* (Szakácsmest. 162).

A népnyelvben ma is megtaláljuk az eredeti jelentésnek különböző árnyalatait: 1. hígul, hígossá válik; 2. lágyl; 3. meggyengül, meghajlik, meggörnyed, ingadoz (MTsz.). A mai nyelvben a szó rendesen lelki folyamatot jelent: csillapodik, vérmérséke hül, veszt szenvedélyéből (Ball.). *Higgad az ember, higgad az ész, az elme, higgad az indulat. Higgadtan tenni vmit* a. m. jól meggondolva, nyugodtan cselekedni. *Higgadtság*.

A nyomási érzetet jelölő *nehéz* szóval is igen gyakran jelöljük meg lelki állapotunkat. A melankoliának a régi nyelvben igen elterjedt neve volt a *nehézkedvőség*. Ezt az elnevezést találjuk pl. Pápai Páriz szótárában: *nehéz kedvőség*, emberben *nehézkedv* indító gonosz fekete nedvesség: melancholia. Ma is elégszer mondjuk a búskomor emberről, hogy *nehézkedvü*. Sokszor csupán a *nehéz* szónak is megvan a ,*morosus*; grämlich, launisch' jelentése; pl.

Nehez ember igen es fősvény (Mon Okm. XXIII. 266). *Nehez* ház nép lévén a Kabós Ferenc uram háza, irtózott tőle 1759. (Hazánk I. 215).

Leggyakrabban azonban valamely lelki állapotot jelölő szóval együtt szokott előfordulni, mint jelzője; így az alábbi példákban:

Nehez keduel ne adgy alamisnat (Born: Préd. 547). Látta *nehéz kedvét*, hamvahodott képét (Arany, Buda halála II).

Nehéz az én szívem, *nehéz bánat* nyomja. (Arany, Losonczi I.)

Lelki jelentése van a szónak ebben a szólásban is: *nehézre esik, nehéz nekem*: pl.

Bánom, *nehéz nekem*: est mihi dividiæ PPBl. Atyafyu zere-tetnek gyűlwsege: latya elewmentet, banya, *nehéz neky* (VirgC. 12). *Neheznewen* ne wege, merth byszon nekem ys *nehez*, hog az malom asz en molnomath el puztythya (RMNy. II. 37).

A *nehezel, nehézel* csak lelki értelemben használatos: *graviter fero, aegre fero, gravamen fero* MA. sich beschweren, übel aufnehmen PPB; pl. l. NySz.

Ugyancsak a *nehéz*-nek a származéka a *neheztel* ige is, bárha a benne mutatkozó sajátos denominális képzést meg-fejtenünk még nem sikerült. A szónak eredetibb jelentése, *nehe-zell, nehéznek tart*‘, ebben a jelentésben azonban ma már inkább csak a népnyelvben fordul elő, ámbár a régi nyelvben elég gya-kori volt. Mai használatában a szó rendesen lelki folyamatra vonatkozik. Jelentése: *aegre fero, moleste fero* MA. übel auf-nehmen PPB; pl. l. NySz.

Ream ne *neheztelj*, hogy pénzt nem adok (LevT. II. 23). Ő felsége igen *nehezteli*, hogy Kgld eddig el nem készítette a köntö-söket (TörtT. III. 195.).

S csak azért hallgatja Lajos neki ezt el,
Mert szinte gyanakszik s komolyan *neheztel*.

Arany, Toldi szer. XI. 2.

Neheztelés: querela, gravamen MA. beschwerung, klage PPB; pl. Ellenem való haragja s *neheztellése* (Matkó: BCsák 12).

Az *‘ingravesco, schwerer werden’* jelentésű *nehezül* ige is vonatkozik néha lelki állapotra. Ilyenkor a lelki jelentés az érzékivel rendesen egyszerre jelenik meg; pl. *Elnehezült szívből* így ejti beszédét (Vörösmarty, Zalán fut. V. 133). Némely eset-ben a szónak *‘haragszik’* jelentése van; ilyenkor az érzéki jelen-tést nem érezzük; pl.

Im en magam hozyad yŕettem, korwoltomath yol esmertem, bŕnesewkŕn ky kŕnyŕŕwŕlz, hyzŕm, welem nem *nehezŕŕlz* (CzechC. 25. ThewrC. 285).

A *nehézség* szónak is van lelki jelentése: dividiæ, scrupu-lositas C.; indignatio; verdruss, unwillé, entrüstung NySz.

Igen gyakori jelenség az is, hogy hűérzetet jelentő szóval jelöljük meg lelki állapotunkat. A *hideg* szó a régi nyelvben is, mai nyelvünkben is akárhányszor előfordul ilyen értelemmel; pl.

Hidegőn, az az restőn imádkoztak (Mad: Evang. 394. Csúzi Sip. 329), *Hidegen* tekintett a rét fenekébe (Arany, Toldi V. 11).

György az édes anyját *hidegen* köszönté,
Bár ez a lelkét is majd elébe önté!

Arany, Toldi II. 5.

Az ilyen kifejezésekben: *hidegvérű ember*, *hidegvérrel venni valamit* a szó egyszerre jelent érzelmi és lelki folyamatot. A *hidegség* természetesen szintén használtatik lelki értelemben. A közönységet, a buzgalom, részvét, vonzódás, nyájasság hiányát szokták vele jelölni; példák:

Talám restség, *hidegség*, és nem igyenes tzelra néző rendelés volt benne (Pázm: Préd. 59). Ha hidegekben született, és dedergett, olvadgyon a mi szívünk jeges *hidegsége* az ő szerelmének tüzével (Pázm. Préd. 107). *Hidegséggel* viseltetni a vallás iránt (CzF). Mindenki ellene támad, elkövetkezik a kritika fitymálása, a közönység *hidegsége*, stb. (Jókai, Egy magyar nábob).

Az igei származékok is használatosak lelki értelemmel. Különösen a *hidegül*, *elhidegül*, *meghidegül*, továbbá a *meghidegszik*, *elhidegít* stb. igéknek van ily használatuk; pl.

Régi *barátsága* napról napra *hidegül* (CzF.). — [Cristus szolgálatában] ez mastany nepek *el hydegewltenek* (ÉrdyC. 595).

Másodszor pedig azt is tudta, hogy emberi hőse
Bende vitéz mint *meghidegüle* iránta ez estvén.

Arany, Az elveszett alk.

Meg hidegedett, rőtten es keseredett *sziuűnc* meg vigasztaltatic (Born: Préd. 281). *Meg hidegedic* az isten igeietül (MA: Bibl. IV. 410). *Meg hidegszel szerelmedben* (Born: Pred. 397). — Igen *meghidegítik* az emberekben a jó cselekedetekre-való gyorsaságot (Pázm. Luth. V. 1112). *Ajtatossagnak hidegítésére* szintén olly hatalmas az eretnek tanítás mint a hideg víznek a forró-közzé öntése (Pázm.: Préd. 300). Vkit *elhidegíteni* a barátjától, stb.

Ugyancsak ide tartozik ez a régi nyelvbéli szó: *hiedelem*, mely a kódexekben még többször előfordul. Csak hangzására nézve hasonlít a mai *hiedelem* szóhoz; de jelentése egészen más: hűvösség, hűsítés, üdülés, könnyebbülés, vigasztalás (I. Nyr. 33: 198). Összefügg a *hideg*-et jelentő *hűvös*, *hives* szóval s lelki folyamatra vonatkozó jelentése ezen érzelmi jelentésből fejlődött

eredeti komplikációs jelentésváltozással. *Hiedelemség, hiedelmezet* változatai is vannak; továbbá *hiedelmes, hiedelmez* NySz. Példák:

Nagy chodaak *hyedelmek* es yrgalmak leenek az ew zent koporssoyanaal (ÉrdC. 526 b.). Myndeneknek kyvalokeppen valo *hyedelm* vala (MargL. 62). Kórnyűlvészi az ur kegyelme, az kinec ő minden *hiedelme* (MA: Bibl. V. 15).

A *hűvös, híves* szónak ilyesféle jelentésével szintén találkozunk a származékaiban. *Hűvösül* refrigeror Kr., sich kühlen, laben NySz.; pl.

Se nem támadtak fel e világra, se nem *hívesülnek* a másikon (Fal.: NA. 211).

Hideg hőérzetet jelent eredetileg a *hűl* ige is, de magát is, származékait is nagyon sokszor alkalmazták lelki folyamat jelölésére. Ezen jelentésben némelykor a jelentésfejlődés középső fokán van a szó, vagyis egyszerre érzéki és lelki folyamatra is vonatkozik. Így találjuk ezt a következő példákban:

Szegény Theogenes *rémül* s *hűl* mint a jég (Gyöngy. Char. 43).

Áll fenn várában Alpár ura, néz le, s ezerszer

Változik el gondos szíve indulatja: tünődik,

Majd *hűl*, majd *izzad*, félelmét váltja haragja.

Vörösmarty, Zalán futása V. 475.

Ezekben a szó érzéki folyamatot fejez ugyan ki, de egyúttal lelki állapotot is jelöl. Világosan látszik ez a második példán, hol a *hűl* és *izzad* egymással szembe vannak állítva, amaz mint a félelem kifejezője, emez mint a haragé. A jelentésváltozásnak az a magyarázata, hogy ha valakit hirtelen ijedség fog el, valósággal hideg járja át az egész testét, szóval az ijedség, megrémülés lelki állapota alig lehet el anélkül, hogy az érzéki elhűlés érzete ne kísérné. A komplikációt itt is az eredeti és a későbbi jelentésnek közös érzelmi hangulata okozza, mely annál erősebben érzik, mert a két jelenség, az érzéki és a lelki folyamat rendesen egyszerre szokott megjelenni. A kettőnek a komplikációja szükségszerűen az érzéki jelentésnek lelkibe való átváltozására vezet. Így azután a szó sokszor már csak lelki folyamatot jelent, anélkül, hogy érzéki vonatkozása is volna; így e példában:

Első tekintetre *hűlünk*, *rémülünk*, tartunk tőlök, de napok telvén ezen irtózások mind eltűnnek (Fal.: UE. 424).

Különösen az *elhűl* igénél tapasztalhatjuk ezt, melynek a régi nyelvben is, de kivált a mai nyelvben egész közönségessé

vált ez a jelentése: megrémül, elijed, elszörnyedik, álmélkodás fogja el. Példák:

Uram *el-hülök*, rémülök, mikor ezt a te tselekedetedet meg-gondolom (Pázm.: Préd. 111), Tsak nevét hallották, már-is *elhültenek* (Kónyi: HRom. 19). *Elhült* nagy szemeket meresztvén s szát tátván (Gvad.: Rontó P.).

Elhülnétek, látva rettenetes pajzsát.

Arany, Toldi (Előhang.)

Osokonainál meg éppenséggel ezt a példát találjuk: *Elhült erre szemök-szájok* (Az istenek oszt.). Világos, hogy itt az *elhültek nagy szemeket meresztvén s szát tátván* teljes képzetnek két részletképzete, az *elhültek* és a *nagy szemeket meresztvén és szát tátván* részletképzetek összevegyültek. — A *meghülnek* is van ilyen jelentésárnyalata. Nagybánya régi okirataiból van idézve a következő adat (1583.), hol a szónak 'megijed' jelentése van:

Olyat mondok, hogy *meghülnek* belé a szomszédok (Nyr. 14:565).

Ebben a jelentésben a jelentésfejlődés középső fokát mutatja a következő példa:

Meghül benne a vér: ábrázatja mordul (Arany, Toldi estéje II).

Az elrémülés lelki állapotának plasztikus kifejezése. A régi nyelvben inkább csak 'vmitől elhidegedni' lelki jelentésben használták; pl.

Reménségedben *meg ne hülly* (DKal: Ker 229). Mintegy *meghült* tőlem: alienior est a me PPl. Mátyás király is aszszonyiálkodni kezde, vgy *hüle meg* az előbeli törőkec ellen valo tussakodásától (Helt: Krón. 151).

A mai nyelvhasználatban tudtommal a szónak első lelki vonatkozású jelentése nem fordul elő, a második is ritkán, csak az ilyen kifejezésekben: *meghült a barátságuk, szerelmük*, stb. — Elég gyakran találjuk a *hül* igét *fül* 'geheizt werden, heiss werden' jelentésű igével kapcsolatban, természetesen megint csak lelki folyamatra való vonatkozással, de emellett az érzéki jelentés is megvan; pl.

Szulimán *hül, fül* Zrinyi bátorságán (Kónyi: HRom. 93).

Toldi György e szóra csakúgy *hüle-füle*,

Szétnézett, hallja-e más is ökivüle? Ar. Toldi.

Ebben az értelemben a két szó oly gyakran előfordult egymás mellett, hogy ma már szinte összetétellé váltak. Több tovább

képzett alakja van az igének. Ezek is sűrűn előfordulnak lelki értelemben. Ilyen a gyakorító képzős *hüled* szó, mely csak újabb nyelvünkben van használatban s inkább csak az *elhüled* összetételben fordul elő. Valószínű, hogy a *hüledéz*-ből való elvonással keletkezett a nyelvújítás korában, mire a *csügged: csüggedéz* alakpárok lehettek hatással. Többnyire csak lelki folyamatra vonatkozik, ámbár CzF. szerint megvan az érzéki értelme is; pl.

Elhüledt, midőn a veszélyt látta (CzF.), A címerterem ajtajában megint csak bele kellett botolnia Tallérosy Zebulonba, ki *elhüledt* arccal jött neki jelenteni, stb. (Jókai: A köszívű ember fiai).

Hüledéz a régi nyelvben is megvan, csak 'obstupesco, stau-nen' jelentéséről van tudomásunk; pl.

Mitsoda-é! *hüledéz* Kelemen, hát azt a 200 forintot mind oda adtad érte? (Könyi: ÁM. 42). Ali dül-fül, *hüledéz* a babonás nép (Tompá: Árokháti). Azonnal odább? — szolt *elhüledézve* Zebulon (Jókai: A köszívű ember fiai).

A *hülemedik*, *meghülemedik*, mozzanatos ige szintén megvan a régi nyelvben, de ma inkább csak a népnyelvben használatos. Sokszor jelöl lelki folyamatot; pl.

Hogy jobban *hülemedjél* s idegenedjél e rossz világtól (DEmb: GE. 151). Úgy *meghülemedett* az *ijecsigtül*, hogy csak úgy reszketett belé, mint a nyárfalevél (Szatmár m. MTsz.).

Emellett azonban eredeti érzéki jelentése is megvan. Párja a népnyelvi *hülepedik*. Érzéki és lelki értelemben is használatos egyaránt. Lelki folyamatot jelöl ebben a példában:

Ojan sápat vót, hogy csak úgy *hülepettem* tülle (Debrecen, MTsz.).

A *hül*-lel függ össze s eredetileg szintén érzéki folyamatot jelöl a műveltető *hüt*¹ ige is. A népnyelvben ez is előfordul lelki értelemben. *Elhüt*: elidegenít; pl.

Legjobb barátomat *elhütötte* tőlem (Székelyföld). Nem lesznek már azok eggyek, mert Sári *elhütötte* Marcit tőle (Alföld) MTSz.

Különben a régi nyelvben is találunk hasonló példát:

Oly igen *meg hűvítik* az embereknek minden tekéletes indulatit (Pázm.: Kal. 201).

¹ Eredetileg *hivöl* és *hivöjt*, azaz 'hűv(ös)ül' és 'hűv(ös)it'; vö. *hyuel*, *hüvül*, *hüvöl* és *hívejt*, *hivöjt*, *hüvít*, stb. NySz. (TMNy.). — A *hült* alak, melyet MA.-nél találunk s azóta is itt-ott előfordul, mindenesetre analógiás ejtés.

Meg-hűtözik: elveszti a kedvét vagy a bizalmát (MTsz.)

A *hideg*-gel ellentétben áll a *meleg* s ez is előfordul lelki értelemmel, még pedig a szívesség, jóakarát, vonzalom, buzgóság lelki állapotának a kifejezésére. Példák:

Meleg siralmokkal gyakor és ájtatos imádkozásokkal kérte a Messiás jövetelét (Pázm. Préd. 84).

De jó bolondunk (ebben is bolond)

Mélyen tudott érezni s *melegen*.

Ar. Bolond Ist. II. 40.

Így, lassan, *melegebb bizalomra* zsendül.

Ar. Buda halála VII.

A *félmeleg* és *lágymeleg* szavak is jelölhetnek lelki állapotot; pl.

Némelly *fél-melegek*, és szabados életük azért tesznek örömet halasztást a giónásban (Pázm.: Préd. 454). Némelly ecclesiának *lágymeleg* tagai (MA.: Scult. 9).

A *melegség* szintén használatos ilyen jelentésben. Az igei származékok is nem egyszer lelki értelemmel bírnak. Ha valaki valamihez kedvet kap, azzal szívesen és kitartással foglalkozik, az mondjuk rá: *belemelegedett* a dologba; Mátra vidékén az indulatba jött, fölhevült emberre azt mondják: *el van melegedve*; pl.

Gyanú eloszlik, bizalom növekszik

S Balázs a szóba is *belé melegszik*.

Arany L. A délibábok hőse.

Látom, éldős gazdám, *eő* vagy *melegedve* (MTsz.).

A szónok beszédje közben a tárgytól áthatottan akárhányszor *fölmelegül*. Mind a két esetben, az *elmelegedik* és a *fölmelegül* szóban is a lelki jelentés az érzékivel egyszerre jelenik meg, mivel a fölhevült ember testileg is melegséget érez.

Igen elterjedt a *hev* szónak és származékainak lelki értelemben való használata. Kétféle szerepe szokott lenni a szónak: vagy főnév vagy melléknév. Mint főnévnek 'aestus, calor, tepor (Kr.) Wärme, hitze' (NySz.) a jelentése; e jelentésben némelykor lelki állapotot jelöl s az indulatnak magasabb fokát fejezi ki; pl.

Ennek erkölcsin is kitetszett eleve dicsőségre vágyó nagy szívének *heve* (Thaly: Adal I. 129). *Indulat hevétől* elragadva, *vitakozás hevében* megsérteni vkit stb.

Mint melléknévnek ,fervidus, calidus; warm, heiss' jelentése van. Ez a jelentés is sokszor lelki állapotra vonatkozik; pl.

Hév kívánság (Mad. Evang. 300).

Attól a perctől fogva úgy néztem őt, mint második atyámat, kinek életemet köszönhetem. De *e hő érzületemet* nem igen volt alkalmam kifejezni (Vadnai Károly, Rapaics). Nincsen *hé lelkinék* hová lönni: nem tudja, mihez folyamodjék, hova legyen, mitévő legyen, mire határozza magát (MTsz.).

Előfordul a *hévség* (calor, hitze) szó is lelki értelemben: pl.

Kivanságokban *heuseg* uralkodik (Lép: PTük. I:147).

A régi nyelvben használatban volt *hevenyen* határozó szó többnyire ,illico, sofort' jelentésben, de nem egyszer előfordult ,fervide, heftig' jelentéssel is; pl.

Ezt-is igen *hevenyen* vitattyák a pápista doctorok (Pós: Igazs. I:332). *Hevenyében* kívánnák, amit meg-tilt az orvos (Mad: Evang. 656).

Különösen gyakori a régi nyelvben is, a maiban is a *hev* szó *heves* származékának lelki értelemben való használata. Előfordul ugyan érzéki jelentésben is, de legtöbbször lelki állapotra szokott vonatkozni. Az ingerlékeny vérű, indulatos, hamar fölgerjedő, hirtelen természetű emberre szoktuk alkalmazni leginkább: pl.

Ne légy oly *heves*, mérsékelj indulatodat!

Más példák:

Az oroszán igen *heves* természetű (Misk.: VKert. 49). *Heves* szónoklat, *heves* megtámadás (CzF.).

A legtöbbször nem érzik ugyan a szóban az érzéki jelentés, de voltaképen itt az érzéki és lelki jelentés karöltve jelenik meg. Így van ez különösen a *heveskedik* igénél. Igaz, hogy ez rendesen annyit jelent mint ,hirtelenkedve tesz vmit' (praecipitanter ago Kr.); pl.

Akik szer-kivül *heveskednek* kívánságokkal, azoknak későbbben legyen részek benne (Fal: UE. 433). Fontold meg mit teszesz, ne *heveskedjél* (Ball.).

Itt talán hiányzik az érzéki vonatkozás; de van a szónak ,indulatosan cselekszik v. viselkedik' (sich hitzig benehmen, heftig sein NySz.) jelentésárnyalata is, amiben az érzéki ,tűzbe jön' jelentés is benne van; pl.

Oly forrón és buzgón heveskede a szives társaságban az istenes jószágokról, mintha a lelkek dolgát reá bízták volna (Fal.: NA. 175). Jozefine hasztalan kérlelé heveskedő férjét (Jókai: Egy magyar nábob).

A *heveség* is rendszeren lelki állapotra szokott vonatkozni s indulatosságot, hirtelenkedést jelent. Mint a *heves*, *heveskedik* szavaknál, úgy itt is a lelki jelentés mellett érzéki vonatkozása is van a szónak; pl.

Az te *hevesegedet* meghengeztelied (VirgC. 37). Ő is alább hagyott már fiatalkori *heveségéből* (CzF.).

A két jelentésnek, az érzéki és a lelki folyamatnak a kapcsolata leginkább megvan a *hevít* és a *hevül* igéknél. Mind a kettőt oly lelki folyamat jelölésére szoktuk használni, amely a felmelegedésnek, tűzbejövésnek érzéki folyamatával velejár, azzal egyszerre nyilvánul. *Hevít* jelentése: fervefacio MA. heissen machen PPB. wärmen NySz. Eredetileg érzéki folyamatra vonatkozott, de e külső folyamatnak az indulatra gerjesztés lelki folyamatával való komplikációja folytán lassanként e lelki folyamat jelölésévé alakult át, de emellett érzéki vonatkozását is megtartotta. Innen a szó mai rendes használatában, ha nem tisztán külső érzéki folyamatra vonatkozik, egyszerre lelki folyamatot és érzéki folyamatot is jelöl. Világosan látszik ez a következő példából:

De ha szőlőgerezd levét
Iszom, engem dalra *hevít*. (P. Horváth E.)

A bortól az ember valósággal fel szokott hevülni, melegséget szokott érezni, de a bor búkergető és kedvderítő is egyszerűsmind, az embert felvidítja. Innen a szónak kettős jelentése ebben a példában. Más példák:

Mindenkit egy vágy, egy érzés *hevítte*.

Arany L. A délib. h.

Mint a visszhang ereje a hang erejétől függ, épp úgy függ az a *felbuzdulás*, melyet valamely műalkotás a nézőben kelt, a *gerjedelemnek* attól a fokától, mely magát a művészt *hevítette* (Művészeti I: 195).

Ugyanígy vagyunk a *hevül* igével. Jelentése: calesco, inferveo, aestuo C., adaestuo MA. hitzig sein, grosse hitze leiden PPB. Lelki értelemben csak újabb nyelvünkben használatos; legalább a NySz. közölte idézetekben a szó még mind csak érzéki folyamatot jelöl. Mai használatában sok esetben a lelki jelentés mellett az érzéki vonatkozás egészen nyilvánvaló. Így ezekben a példákban:

Elszántan, és némán állottak előtte
A daliák, minden csep *véreik* harcra *hevüle*.

Vörösmarty, Zalán f. VI:363.

Mint fogok én is örülni, ha őt ép karral ölelvén
Rám, dobogó kebelén boldog szerelemre *hevülök*.

Vörösmarty, Zalán fut. IV:347.

A *fölhevül* tisztán érzéki jelentésben alig fordul elő. Incallescó, effervesco, excandescó, exardescó (SL.), erhitzt werden, aufwallen, aufbrausen (NySz.) jelentése rendesen lelki folyamatra vonatkozik. Az érzéki vonatkozás nyilvánvaló ebben a példában:

Se *füsti*, se *lángja* már az előbbi *felhevülések*nek (Fal. Konst. 831).

Figyelemre méltó, hogy a *hév* szónak és származékainak lelki értelemben való használata nem nagyon régi. Körülbelül a 17. század végén s a 18. század elején kezdődött. Igaz, hogy a *heves* és *hevesség* már előbb is előfordulnak ily értelemben; de a többi nagyjából csak későbbi korból mutatható ki. Így a *heveskedik*, mely tisztán érzéki értelemben nem is használtatott, tudomásunk szerint csak Faludinál fordul elő először. A *hevit*, *hevül* és *fölhevül* első példái is Faludi korába esnek. A *hevület* szót a szenvedély kifejezésére Kazinczy használta először, 1815-ben (NyUSz.).

Ide tartozik a *fül*, *fülik* ige is, melyet már említettünk. Eredetileg ez is érzéki folyamatot jelöl. Jelentése: calefio, torresco MA. warm werden PPB. geheizt werden NySz. Használatos lelki folyamat jelölésére is, még pedig leggyakrabban a *hül* igével kapcsolatban. Ilyenkor jelentésében érzéki vonatkozás is van. Igazolásul a már idézett példákhoz megemlíthetjük még a következőket:

Azon egy órában *hül*, *fül* izzad, reszket, hol néki bizza magát szerelmében, hol pedig ide s tova *szánja* lelkét kétségében (Fal.: NE. 106).

Használatos ily értelemben magában is: pl.

Ha semmi uttal nem *fül szive* férjéhez, vályék-el tüle törvény-szerént (Pós.: Igazs. II:557). Némellyeknek azért minden *eszek kedvek* az világhoz *fült* és ragaszkodott (Pázm.: Kal. 80). Nem *fülik* a *lelke* a komoly dologhoz (Ball.)

A NySz.-ban említve van *öszvefült* melléknév, concors, einig^t jelentésben:

Közönségesen mindnyájan *öszvefült szivel* abban munkálkodgunk (Bátai: LPrób. 211).

A hőérzetek köréből végül még a *forró* szót idézhetjük, mely szintén gyakori lelki állapotra vonatkozó jelentésben. Jelen-tése ilyenkor : ardens, zelosus, heiss, inbrünstig, eifrig NySz. Példák :

Ázik a város, úgy mondád, siralommal és aggódik *forró fohász-kodással* (Fal.: TÉ. 649). Örömmel tapasztalja az igaz hazafi, hogy a' két magyar Haza a' honni Músát nem tsak *forróan szereti*, de tiszteli is (Gombos Imre: Az esküvés). Meghallgatja-e gyakori *forró sóhajlásomat*? (P. Szathmáry K. Mikes szerelmei), *forró szerelem, forró csókok, ölelések* (CzF.).

Látási érzetek neveit szintén használjuk lelki állapot jelölésére. Igen érdekes és jellemző példája az ide tartozó jelenségeknek a *sötét* szó használata. A sötét látási benyomás érzelmi hangulata közös a szomorúságéval. Ez magyarázza meg azt, hogy a tudatban a kettő komplikációvá társul, melynek következtében némely nyelvben a sötét látási érzetet és a szomorúság lelki állapotát egyazon szóval jelölik meg. Így a finn *kaiho* egyformán jelent sötétséget és szomorúságot, búbánatot. A magyarban is a *sötét* szót akárhányszor vonatkoztatjuk gondra, szomorúságra, bánatra. Példa

Aggasd szegre egy darabig a *setét gondokat*, magad pedig térj szellőre, fris égre (Fal.: NE. 26).

A rosszkedvű, bús, elkeseredett, gondoktól terhelt ember homlokára gyakran azt mondja a szemlélő: *sötét homlok*. Igaz, hogy itt látási érzetre látszik vonatkozni a szó; de voltaképen lelki állapotot jelöl. Az ilyen embernek az arcán a szomorúságnak, bánatnak jelei látszanak, ennek az érzelmi hangulatában pedig van valami, ami azonos a sötétség érzetét kísérő érzelmi hangulattal. Innen van az, hogy a homlokra, mely voltaképen nem látszik sötétnek, csak a kísérő érzelmi hangulat határozza meg ilyennek, — önkénytelenül azt mondjuk, hogy sötét. A szónak a származékai, a *sötétes, sötétség, sötétít, sötétül, megsötétül, megsötétedik*, stb. is sokszor vonatkoznak lelki állapotra. De nemcsak érzelmi világunkra szoktuk vonatkoztatni a *sötét* szót, hanem a szellemi világra is: a tudatlanságot, szellemi vakságot gyakran *sötétség*-nek mondjuk. Itt is ugyanaz a képzettársítás működött, mint az előbbi esetben, csak a vonatkozása más.

A *komor* is, melynek csak lelki állapotra vonatkozó értelméről tudunk, eredetileg szintén sötét látási érzetet jelölt. „Morosus” jelentésben használatos, de e jelentés a sötétség, homályosság fogalmából indult ki. Ezt bizonyítja a zürjén nyelv, melyben a

komor megfelelője: *kímör* felhőt és homályt jelent. A mi nyelvünkben a szó származékaival együtt csak lelki értelemben használatos. Példák:

Csak ilyen *komor kedvel* kell ballagnunk (Matkó: BCsák. 376). Ugy vélem, attól *komorodott meg*, hogy nem mehettünk alkura némelly punctumok iránt (Fal.: NE. 80). Néha *elkomorodik arca* (Jókai: Egy magyar nábob).

A szomorúság lelki állapotának *finster, dunkel, trüb* jelentésű szavakkal való megnevezése különben egészen közönséges jelenség más nyelvekben is. A német *betrüben* 'búsítani, megszorítani' a *trüb* 'zavaros, borús' származéka. Igen gyakori kifejezés a németben ez is: *finster blicken*. Nálunk ide tartoznak még az ilyen kifejezések: *fekete gond, homályos bánat, ködös kedély*. Példák:

Vigasztalan éjben Toldi vitézt hagyta,
Fekete éjfélnél is *feketébb gondban*.

Arany, Toldi szer. V: 49.

Homályos bánat dülja lelkemet (Dayka G. Titkos bú). Jenő *kedélye* még *ködösebb* lett, akaratát zsibbasztá minden szó (Jókai: A köszívű ember fiai).

A *szomorú* is Budenz egyeztetése szerint összefügg a finn *sumu* és lapp *sobmo* 'köd' szóval s így alapjelentése: homályos, zavaros, nem tiszta, melyből könnyen fejlődhetett a 'tristis, moestus' jelentés.

Ugyanilyen jelentésváltozást mutatnak a *borong, borul, boru, borus* szavak is, melyek eredetileg beborítás által való elsötétedést, elhomályosulást jelentenek, de lelki értelemben is használatosak. *Borong* voltaképen az égne homályosodását szokta jelenteni, de lelki értelemben kedvetlenedést jelöl. *Borongó kedvű, borongó ábrázatú. Borongós* lelki értelemben szomorúságra hajlandó. Van különben a *borong* ige lelki jelentésének más árnyalata is: szomorúan elméláz; pl.

Mély *elborongásából* a paripa nyerítése verte föl (Jókai: A köszívű ember fiai). András *elborongott* egy ideig ezen a csudán (Szemere György: Az ital).

A *borul* is rendes használatában annyit jelent, hogy 'sötétedik'. Tisza-Dob vidékén a nagyon barna, fekete emberre tréfásan ezt szokták mondani: *borulás*; pl. Nini, ahun gyün egy nagy *borulás*. Ezen érzéki jelentésen kívül a szót lelki értelemben is használják; pl.

Elborulok azon, hogy lenn az utca tulsó oldalán felrepedezett az üres telek (Thury Zoltán: Új képek, Pesti Napló 1905. júl. 5).

A költők a búsongó, szomorgó szívet nem egyszer mondják *borulat*-nak; pl.

A csatasíkon mély *borulattal* ballag az útas,
Elgondolva minő kétes az emberi sors. — Kisfaludy K.

Borult lelki értelemben annyi mint 'szomorú'; pl. *borult tekintet*. *Borus* eredetileg a. m. homályos, lelki értelemben: komor, haragos, szomorú. A *ború* nyelvújítási szó; lelki jelentésben szintén előfordul; pl. Fáy András Friss bokrétájában (1818): Im csak derülni lássam *komor borúdat*.

Viszont a *derít*, *derül*, *derü* szavakat, melyek meg világosodást jelentenek, a vidámság, kedv lelki állapotának jelölésére használjuk. A *derít* a régi nyelvben nem volt használatban, megvan ugyan C. és MA.-nál 'dissereno' alatt a *megderít*, de alkalmasint egy író sem vette tollára (NyUSz.). Használatának első adatait Szabó Dávidnál találjuk. Nála a. m. világosítani v. ébresztetni; *kedvet földeríteni*, továbbá *kideríti* a lelkemet (MVir. 243). Mai nyelvünkben általában 'világosít, homályt űz' jelentése van, de lelki értelemben is használatos, 'gondot, kétséget, szomorúságot oszlat' jelentésben: pl. *földeríteni* vkinek a *kedvét*, *kedvre deríteni* *vkit*. A *derül* is többnyire 'világosodni kezd' jelentéssel bír s a régi nyelvben nagyobb részt csakis ilyen vonatkozásban szokott előfordulni. Néha azonban lelki értelmével is találkozunk; így Gyönyösinél a következő helyen:

Vig is kedvetlen is, *derül* s borul ködben (K. J. 63); továbbá: *Kiderült kedvem* vastag homályba borult (SzD. MVir. 76:79).

Mai nyelvünkben is elég gyakori ilyen értelemben. Nagyon ismeretes szó a *derültség*, mellyel a vidámság egyik fajtát szoktuk jelölni. A *derü* a nyelvújítás korából való, lelkileg a kedélynek felvidult, szomorúság nélkül való állapotát jelenti.

Külső érzéki benyomásnak, még pedig szagérzetnek neve van a 'superbus, stoltz' jelentésű *büszke* szóban is. Mint Szarvas Gábor kimutatta (Nyr. 16:556), ez a *büz* 'foetor, putor, pedor' szóból való kicsinyítő névszó: *büz-ke*. A régi nyelvben még meg is van ezen eredetibb, putidus, foetidus; stinkend' jelentése; pl.

Egy *büszke*, magát pénzázó urfiat csak azért öletett, mert a rajta való szagot neheztellette (Bethl. Élet. 38). A pegymet ábrázolója azoknak az embereknek, akik tsak otthon a putzokban nevekedyén, tudatlanságok miatt tsuda melly igen *büszkék* (Misk.: VKert. 240).

A kelletlen szag, bűz meg a kevélység, dölyf rokon érzelmi hangulatot szokott kelteni. Ez okozza azt, hogy a két képzet a tudatban könnyen komplikációvá társul s a beszélő a két diszparát képzetre önkénytelenül ugyanazt a szót használja. Nyelvünkől számtalan példát lehetne felhozni, melyben a kevélység lelki állapota szagérzetre vonatkozó *bűz*, *büdös*-féle szavakkal van megjelölve. Szarvas Gábor Baróti Szabó Dávid „Magyarság virági”-ból idézett egynehány ilyen példát:

Ugyan *büdös* a *kevélységtől* (277). Nagy *göggel* füsttel, *bűzzel* hetyken, *büszkén* szól (276). *Kevélységgel bűzőlőg* (uo.). Orrát nagy *bűzzel* fentartván, duzmad *kevélységgel* (277).

A komplikációt elősegíti az a szemléleti mozzanat is, hogy a bűznek is meg a kevélységnek is rendes külső jele szokott lenni az orrfintorítás. Az eredetileg „putidus, foetidus; stinkend” jelentésű *büszke* szó is ezen komplikáció folytán ment át lassanként „elatus, superciliosus (PPB.), arrogans (WF.), stolz (NySz.)” jelentésbe, mely azután egészen kiszorította a régi jelentést. Különben nem nagyon régi keletű. A XVI. században még nem fordult elő. Szótáraink közül először csak Pápai Páriz szótárának Bodféle (1767) kiadásában van megemlítve. Faludiig csak itt-ott találkozunk vele. Attól kezdve már gyakoribb; pl.

Ha szerével reá viseltem magamat, *büszkének* tartott (Fal.: NA. 155). *Büszke*, mint a kompódi menyasszony (Fal.: Jegyz. 922). Unalom többnyire *büszke* palotákban kér szállást magának, és nem gunyhótskában (Orczy: KöltSz. 229).

Kicsinyítő képzős származékának, a *büszkés*-nek is megvan a régi nyelvben mind a két jelentése:

1. olens, foetens; riechend, stinkend NySz.; pl. Hallgass bak *bűzzel büszkés* (Bal.: Epin. 11). — 2. superbiens, stolz NySz.; pl. Boldog ki esméri tehetetlenségét, határozni tudja *büszkés* eszeségét (Orczy: KöltH. 80).

A *büszkeség* szót is tudunkkal Faludi használta először irodalmunkban; csak „superbia, stolz” értelmét ismerjük, érzéki értelemben aligha fordult elő; pl. A hívságos ember *büszkesége bűzét* nem veszi észre (Fal.: BE. 596). Újabb nyelvünkben igen gyakori a *büszkélkedik*, jelentése: kevélykedik.

Mindezen esetekben lelki állapotoknak érzéki érzetekkel való komplikációja a jelentésváltozás alapja. Ezekről különválasztottam s majd külön értekezésben¹ fogom tárgyalni azokat a

¹ Ez értekezés anyaga már együtt van.

jelenségeket, melyeknél lelki folyamatoknak külső folyamatokkal való komplikációja magyarázza a jelentésváltozást. A két csoport jelenségei voltakép szorosan összefüggnek egymással, mivel mind a kettőnél külső benyomás neve szolgál lelki állapot vagy folyamat jelölésére; csakhogy az előbbi esetben ez a külső benyomás érzet, az utóbbiban pedig külső folyamat. Mind a két csoportnak jellemző tulajdonsága az is, hogy a szó eredeti jelentése már oly képzetelemeket tartalmaz, melyek a későbbi jelentést eleve meghatározzák. Eredeti jelentésében a szó mindig külső benyomásra vonatkozik, de ennek a külső benyomásnak van valami közössége a későbbi lelki jelentéssel: az érzelmi hangulat közössége. A másodlagos komplikációs jelentésváltozás jelenségeinél ellenben, melyeknél szintén külső folyamat neve szolgál lelki folyamatnak, még pedig többnyire szellemi folyamatnak a jelölésére, a szó eredeti jelentésében nincs semmi, ami a későbbi jelentésre ráutalna, csak az eredeti jelentéshez további asszociációk során hozzájáruló komplikációk közvetítik a jelentésváltozást. A kettő között levő különbséget megvilágítja a következő két példa.

A *csügged* szó a régi nyelvben többnyire ,pendeo, propendo, dependeo, proclino‘ jelentésben fordult elő s különösen a fej lecsüggesztésének jelölésére volt használatos. Ez a külső benyomás azonban rendesen együttjár a búslakodásnak, szomorúságnak a lelki állapotával. Ha valakit szomorúság, bánat gyötör, rendesen lecsüggeszti a fejét, elhagyja magát. Innen van, hogy a külső benyomásnak és a lelki folyamatnak közös érzelmi hangulata van s hogy ennek következtében a tudatban önkénytelenül komplikációvá társulnak, ez pedig a jelentés megváltozására vezet. A szónak eredeti objektív jelentése ma már csaknem teljesen el is enyészett s ma a csüggedésen tisztán csak lelki folyamatot értünk. A másodlagos komplikációs jelentésváltozás jellemző példája a *fölfog* ige. A régi nyelvben annyit jelentett mint *suscipio*, *contollo*, *elevo*, *allevo*, *comprehendo* (MA.), *aufheben*, *auffangen* (PPB.); tehát külső folyamatot, kézzel való cselekvést jelölt. A XIX. század elején ,megérteni; auffassen, begreifen‘ jelentésben is kezdték használni. Itt az eredeti és a fejlődött jelentésnek semmi közös eleme nincsen. — Mind a két csoport jelenségei olyan nagy anyagot tesznek, hogy külön-külön tanulmány tárgyai lehetnek.

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND.

A NYELVÚJÍTÁS SZÓTÁRÁHOZ.

Sokszor forgatom *A magyar nyelvújítás szótárát*, de akárhányszor cserben hagy és megbízhatatlannak bizonyul. Amit a nyelvújításkori irodalomban olvasok, azt igen sokszor nem találom a NyUSz-ban, s viszont amit a NyUSz-ban olvasok, azt sokszor az idézett nyelvújítónál nem lelem meg. Az előszóban azt mondja a szerző: »Nem írtam le semmit, amit magam nem láttam.« Már most a *hiány* cikkben azt olvastam: »Megvan már Hallernál a XVII. század végén.« A XVII. század végén Haller János fordította a Hármas Históriát és A békességes türés paizsát, én ezeket mondhatom figyelmesen végig olvastam, de a *hiány* szónak hiányát tapasztaltam. Igazán kíváncsi vagyok, hol látta a NyUSz. szerkesztője Haller XVII. századi munkáiban a *hiány* szót. — De lássuk a NyUSz-nak egyéb hiányait!

Búcsuvétlen: ezt a NyUSz. csak hatvanéves szónak tünteti föl, holott már négyszázéves forrásból idézi a NySz., az Érdy-kódexből, azonfölül más XVI., XVII., XVIII. századi forrásokból. — Nagyon különös, hogy a *búcsuvétlen*, *észrevétlen* és *részvétlen* összetételeket a *vétlen* vagyis *vétek* nélküli cikkben tárgyalja, holott ez természetesen két egészen különböző eredetű szó: az egyik a *vesz* igéből olyan képzés, mint *tétlen*, *létlen*, *étlen*, *ítlan*, *hitlen*, a másik pedig a régi *vétetlen* összevonása (a régieknél mindig ilyen kapcsolatban: *ártatlan-vétetlen*).

Érzet. Ezt a szót Szily Kálmán csak százévesnek tartja s Berzsenyinek tulajdonítja, pedig már 450 évesnél is régibb, mert az Ehrenfeld-kódexben is előfordul, a 162. lapján: De mykoron sem zaua sem *erzety* nem voltuolna: vetek az halottat agyba el temetny ewtet. — Épígy fordul elő már a kódexekben a Szilynél 1841-ből keltezett *héber*, mint a minap olvastuk Nyr. 35:8.

Hozomány: a NyUSz. 1806-ból idézi, de megvan már 1645-ben Geleji Katonánál (l. most Simonyi új kiadásában NyF. 30:29).

Fennkölt. Szily 1838-ból keltezi (stolz, hochmütig, aztán 1857: erhaben, exaltiert), holott már száz évvel előbb előfordul Faludinál, mind eredeti, mind pedig átvitt értelemben: *fenn költt* domboeska (és lónak *magosan költ nyaka*), *fönn költ* méltóság. (Erre Simonyi Zs. már 1888-ban figyelmeztetett, A nyelvújítás történetéhez 11, aztán a NySz-ban is.) — A *fönn* szónak főnevekkel való összetételei közül a legrégibbeket Szily 1836-ból keltezi (*fennkép*, *fennkürt*, *fennlég*). Pedig — mint a NySz. mutatja — már 1568-ban megvan Meliusnál az eredetibb *fölszóval* helyett *fen szoual* (17. száz. *föntt szoval* is), s már az 1592-i Cisióban előkerül a *felszél* helyett *fen szél*. A nyelvújítók közül Dugonics már 1774-ben megkezdte az ilyen összetételek szaporítását: *fen-bértzek*, *fen-ház*, *fen-hegy*, Trója vesz. 92, 105, 275 (l. Simai: NyF. 14:23), aztán Baróti SzD. folytatta 1779-ben: *fenn-hegy*, *fenn-domb*, Paraszti majorság 1. kiad. 33, 43, és Kazinczy is kedvelte e kifejezés-módot: A Mindenható... mosolyog alá a maga *fenn-székéről*, Munkái

2:18 stb. — E három elsőrangú nyelvújítóra nézve egyáltalán egészen megbízhatatlan a NyUSz.

Köz. Amit e szónak összetételeiről mond, az is pontatlan és sok tekintetben helyreigazításra szorul. Először is azt mondja, hogy a *köz-* elejű és *-ú ü* végű melléknevek közül csak ezt az egy példát találta a régiségben: »közrendű: plebejus MA. Ez a NySz.-ból kimaradt.« Ámde félek, ez az egy példa se állja meg a kritikát s a szerkesztő itt is olyasmit írt le, amit »nem maga látott«, vagy legalább nem az idézett forrásban látott, hanem csak Kresznericsnél: ott van hibásan *közrendűnek* közölve, ami MA. és PP. szótárában így hangzik: *közrendi* (és *köznépi*). Ez pedig lényegében ugyanaz, ami a NySz.-ban Calepinusból idézett *közrendbeli* (Köz 6). — *Közértelmű:* ezt Szily 1846-ból idézi, holott megvan már Márton Józsefnek 1803-i szótárában (pedig a forrásjegyzék bizonyossága szerint földolgozta ezt a szótárt). Eddigi tudomásunk szerint legrégebbiek az ide tartozó adatok közül *közhrű* 1781-ből és *közhasznú* 1786-ból, idézve Nyr. 32:496 és 164 (holott Szily adatai közt — ha nem számítjuk a Kresznericsnél hibásan közölt *közrendűt* — nincsen régebb 1846-nál). — A *köz-*nek a NyUSz.-ban idézett főnévi összetételeit kiegészítették Gerencsér I. Nyr. 32:279, Simai Ö. uo. 496. és Löw I. 33:157 (vö. még Kreszn. és Kassai szót.; Kassai Nyelvt. Könyvében 1817 megvan már a *köznev:* nomen appellativum).

Kötet: a NyUSz. 1788-ból keltezi s Batsányinak tulajdonítja. Simonyi Révainak 1783-i kéziratából közli (Beöthy képes Irodrtört.² 1:678), Simai pedig Révai verseinek 1778-i előszavából (Nyr. 32:440). SzD. *kötet szénája* népnyelvi; Dunán túl *egy kötet kender:* egy csomó (NyF. 34:81), Zentán is mondják: *egy k. rözse* (vö. még MTsz.).

KOVÁCS MÁRTON.

Költőnc, NyUSz.: költői, költőileg, költőnc Tzs. (1835.) E szó előfordul már 1831.-ben Toldynál, Kritikai Lapok 1:60: »De így a csalhatatlansággal álmodó férfiú... annyira magán kívül ragadtatik... hogy kész költőinket *költőnczeknek* (Dichterling) csúfolni.«

közeg, NyUSz.: Bugát 1836 (Tszh) eszköz, medium. E szó előfordul már 1834 ugyancsak Bugátnál: »A tárgynak egyszersmind ha *közeg* (medium) által munkálkodik, arányos távolságban kell az érzéketlenségünkől lenni;« a T. Ak. Évk. II. k. 307. l.

LEYRER MÁTYÁS.

Urbér. A NyUSz. P. *Thewrewk* József szavának mondja ennek saját vallomása alapján. *Bertha* Sándor, ki jelen volt az 1825/7-ki, az 1830-ki és 1832/6-ki országgyűléseken és szorgalmasan jegyeztetett — még pedig gyorsírással, ami akkor meglehetősen ritka volt, lévén mindössze 4 gyorsíró, — s az 1830-ki országgyűlést le is írta (Országgyűlési tárcza 1830-ból, Pest 1843.), műve előszavában ezeket írja (VII. lap): Ugyanekkor (1832/6.) voltam bátor az urbarium szót is eredeti magyar alakjába visszavinni s *urbérnek* nevezni, elő-

ször azt kerületi napkönyvemben, későbbben pedig az urbéri törvény-cikkek fordítása közben használva. Országos ülésben Török Gábor aradvármegyei követ úr mondá ki legelőször az akkor divatban volt »urbarium« és »földhasználat« helyett az »urbért«: és neveték sokan a szegény új szót, s vele együtt engem is, — és vitatkoztak iránta mellesleg, hogy az csak szójáték, s az urbarium feudális szaga rajta maradt, s t. eff. mígnem az rövid időn közönsé-gessé lón, s a felírásba és törvénycikkbe is fölvétetett.« — Bertha ez előadását megerősíti Kölcey, ki *Országgyűlési naplójában* az urbáriumi törvénycikkelyek fordításáról ezeket jegyezte föl (Családi Könyvtár, 224): »A cikkelyeket Berthának a kerületi napkönyv [— ez is Bertha szava —] szerkesztőjének segítségével Dessewffy fordítá. Bertha érti a nyelvet; s a literatura haladásával együtt járván, tudta: törvény-tárgyú munkát magyarul új szók nélkül írni nem lehet; de tudta azt is, új szavat csinálni mint illik? Természetes azért, ha fordítása új szó híával sem volt.« — Az új szók nem igen tetszetek a követeknek, kik első dolognak tartották, hogy a törvényt az »adózők« is, vagyis a nép is megértse. Kölcey pártolta az új szókat, sokat is vívott értettük, mert azt tartotta, hogy jobb az új magyar szó, mint a régi latin, s a nép könnyen megtanulhatja. Nem kellett megtanulnia, — mert az urbéri törvényekből nem lett törvény.

KISS ERNŐ.

IRODALOM.

—

Két új folyóirat.

1. *Nyelvtudomány.* A M. T. Akadémia Nyelvtud. Bizottsága megbízásából szerkeszti *Asbóth Oszkár*. I. füzet. Ára 1 K 50 f.
2. *Le Monde Oriental.* Archives pour l'histoire et l'ethnographie, les langues et littératures, religions et traditions de l'Europe orientale et de l'Asie. Publiées par *K. F. Johansson, J. A. Lundell, K. B. Wiklund, K. W. Zettersteen*. Uppsala. I. k. 1. füzet. (Egy kötet — kb. 256 l. — ára 11 frank.)

Örömmel kell üdvözölnünk ezt a két folyóiratot: mind az általános, mind a magyar nyelvtudomány hasznát és gyarapodást várhat tőlük.

1. A Nyelvtudományban a mi hazai nyelvész társaink fogják az általános és különösen az indogermán nyelvészetet művelni s a külföldi kutatások eredményeit ismertetni. Eközben figyelemmel lesznek azokra a szempontokra és részletekre, amelyek minket magyarokul különösen érdekelhetnek s amelyek világot vethetnek a magyar nyelv szerkezetére és történetére. Az első füzet értékes tartalmával a legszebb reményekre jogosít. Az első cikkben *Petz Gedeon* ismerteti röviden az újabb irányokat és föladatokat a nyelvlélektan s az indogermán nyelvtörténet terén. — A szerkesztő, *Asbóth Oszkár* nagyobb cikksorozatot indít meg a szláv torokhangok válto-

zásairól: az első cikkben a $k > \check{c}$ -féle változást tárgyalja s főleg olyan szókat és alakokat magyaráz, amelyek a magyarba is átjöttek (fejtegetéseinek egyes részleteit talán külön fogjuk ismertetni). — Schmidt József becses tanulmányt közöl az indogermán »egytágú basisokról« vagyis alapszókrol. Azelőtt valóságos dogma volt, hogy az indogermán, de egyéb nyelvekbeli szócsaládok is csupa egytagú gyökerekből fejlődtek. Az utóbbi évtizedek kutatásai bebizonyították e föltevésnek tarthatatlanságát s most Schmidt azt a nézetet fejtegeti, hogy az az aránylag kevés egytagú alapszó, amelyet még a mai indogermanisták meghagytak, szintén kéttágú alakból keletkezett. Érdekes — s ezt a szerző megemlíthette volna — hogy minálunk Budenz József rég szakított ama dogmával és kimutatta, hogy a látszólag egytagú gyökök, kevés kivétellel, kéttágú alakból rövidültek, l. Ugor Alaktan 6. (Schmidt J. cikkében föltűnő a sok fölösleges idegen szó használata.) — Igen tartalmas az ismertetések rovata. Pecz Vilmos ír Krumbachernek és Hatzidakisnak a görög irodalmi nyelv vitás kérdését tárgyaló munkáiról. Balassa József ismerteti két amerikai könyvet: Oertelnek a nyelvészetről szóló fölolvasásait és Scripture kísérleti fonetikáját. Gombocz Zoltán Ernst A. Meyernek az angol s a német hangok időmértékéről szóló értekezéseit, Schmidt József pedig Thumb szanszkrit nyelvkönyvét és Woodnak egy összehasonlító hangtörténeti értekezését ismerteti. — Végül a szerkesztő a magyar *pászta*, *pásztágy*, *posztágy* szó szláv eredetét mutatja ki.

2. Az uppsalai folyóiratot az ottani egyetem orientálistái szerkesztik, köztük Wiklund, ki a finnugor nyelvészet terén fényes működést fejt ki, magyarul igen jól tud s a mi működésünket is nagy figyelemmel kíséri. Az első füzetben az ő cikke érdekel bennünket leginkább (*Finnisch-ugrisch und Indogermanisch*). Azt a sokszor vitatott kérdést tárgyalja, vajjon föl lehet-e tenni a finnugor s az indogermán nyelvcsaládnak ősi rokonságát és határozottan igenlő eredményre jut: »Es erscheint mir schon jetzt ganz unzweifelhaft, dass die antwort auf unsere frage nur in einer richtung gehen kann: die indogermanischen und die finnisch-ugrischen sprachen sind urverwant«. A kérdésnek történeti előzményeit érintve először is elhárítja a Steinthal-féle »misztikus« fölfogást, mely szerint a két nyelvcsalád őskezdettől fogva lényegesen különböző természetű, az indogermán nyelvek alakos nyelvek (*Formsprachen*), a mieink ellenben alakatlanok, vagyis nincsenek tökéletes alakjaik. Aztán azokat a nézeteket cáfolja, melyek szerint a nyelvtani nemek hiánya, a magánhangzó-illeszkedés, az ablaut stb. a rokonításnak akadályai volnának, mert ezek a különbségek mind utólag fejlődhettek. Végül fölsorolja azokat a pozitív egyezéseket, melyeknek legtöbb bizonyító erejük van: olyan alak- és szó-egyezéseket, melyeket nem vehetett át egyik nyelvcsalád a másiktól. Ilyenek pl. a szóképzés köréből a fu. deverb. -m, -mo, -ma s az indg. -mo, -ma (pl. *álom*, mord. *udomo*, f. *kuolema* halál: lat. *fumus*, *fama*), fu. -ni, -na s indg. -no, -nā (*men-ni*, f. *kohi-na* zúgás: lat. *somnus*

álom, gót *utan* enni), fu. -*da* és indg. -*to* melléknév- és igenévképző (zürj. *kipid* gyors, vig stb., lat. *inclutus, amatus*; itt emliti a m. szeretett, hallott-féle igenévképzést), fu. -*ima* és indg. -*mo* felsőfokképző (finn *pahin* legrosszabb, lapp *buõremus* legjobb; lat. *maximus* legnagyobb). A névragozásban a fu. és indg. -*m* tárgyrag (pl. cser. *kolom*, f. *kalan*, szamojéd *kolam* halat: *piscem, ἰχθυὺν*). Az igeragozásban a személyragok föltűnő egyezése (pl. *adom*: *δίδομι*; f. *annamme, annatte* adunk, adtok: *δίδομεν, δίδοτε*). Sokféle névmás föltűnő egyezése (személyn. pl. votj. *mon, ton* én, te: indg. *me-, te-*; mut. nm. f. *tuo* az stb.: indg. *to-*; kérdő nm. *ki*: *qui(s)*, votj. *ku(d)*: *quo(d)*; rel. nm. f. *jo-ka*: indg. *jo-* stb.). Egyéb szóegyeztetések kérdését igen nehéz eldönteni, annál is inkább, mert vannak ősrégi átvételek (pl. *száz, méh*). De egyeseket W. szerint nem lehet átvételből magyarázni; pl. a *víz* nevét, mely eredetileg *vit*, a szamojédban is *wit, üt* stb. = frig *βέδν*, örm. *get*; *név*, ered. *nem*, szam. *nem, nam* stb. = ind *nāman-*, lat. *nomen* stb.; *hal*, f. *kala*, lapp *guõlle*, szam. *kole, hāle'*, osztják-szam. *kuel* stb. = indg. *(s)*qalo-*, lat. *squalus*, germ. *hval-* stb.; *fűr*, f. *pure-* harap, szam. *pare'* fűrő, a törökségben *bor-* fűr, *boru* fűrő stb. ~ indg. *bohren, forare*; f. *kaarne* holló: gg. *zoḡwvñ* stb. Az ilyen találkozásokat a véletlen játékanak tulajdonítaná az ember, ha nem járnának együtt az említett föltűnő nyelvtani egyezésekkel. — Látjuk e rövid kivonatból is, mennyire vonzó ez ősrökség kérdése, már csak a rendkívüli nehézségek miatt is, mellyel meg kell küzdeni, hogy kielégítő eredményre jussunk.

SIMONYI ZSIGMOND.

Középiskolai Műszótár.

Megvan végre a várva várt könyv, mely arra van hivatva, hogy egységesse tegye középiskolai oktatásunk műszavait. Lehetségessé válhat ezután már, hogy a tanulónak nem kell ugyanazt a fogalmat más-más szóval neveznie, aszerint amint a magyar, latin, görög vagy német nyelvtanban, az állattanban vagy az egészségtanban, a növénytanban vagy a kémiában tanulja. Ha iskoláink könyveiben meglesz az egységes mesternyelv, halhatatlan érdeme lesz az új szótárnak.

Nem mondok rá nagyobb dicséretet, elég, ha azt mondom, sikerült mű, s el is várhatjuk tőle, hogy meglesz az a hatása. Vannak fogatkozásai, de nem életbevágók, a második kiadásban könnyen pótolhatók. Kívánom is, hogy hamarosan elfogyjon — a jó ügy érdekében is — no meg attól az önző buzgalomtól hajtva kívánom ezt, hogy az alábbi kifogásaim szerint javítson rajta a szerkesztője.

Általános megjegyzésem csak kettő van. Egyik az, hogy a dolgozó-társak tudták, mire valók a *, †, ? jelek, de a könyv nem magyarázza meg, mire értse őket a szótár használója. Másik megjegyzésem, hogy kár volt akkora érettséget föltételezni a középiskolai gyerekekben, hogy a nemi élet fogalmaira is szavak kellenek

neki. Mire valók a *nemi* vagy *buja betegségek*, vagy uramfia az: *óvszer* eg. praeservativum, schutzmittel (*óvszer*!)? ¹

Többi kifogásaimat betürendbe szedtem:

alfél: így nem mondja, nem írja senki, hanem *alfel*
(*átermés* növ. fructus spurius, = *álgymölcs*) kimaradt

arteriák l. *ütőerek*: hibás a hivatkozás, mert ott meg l. *verőér* van

átvihető (betegség) (*átragadó*): az utóbbi magyarosabb és határozottabb, éppen így *átvitel* eg.: helyesen *átragadás*

betegség: kihagyandók: *bél-b.*, *bőr-b.*, *csont-b.*, *fül-b.*, *gége-b.*, *gyomor-b.*, *ideg-b.*, *izületi b.*, *máj-b.*, *mell-b.*, *orr-b.*, *száj-b.*, *szem-b.*, *szív-b.*, *tüdő-b.*: mindezek *baj* alá tartoznak

cerkóf-majom: Bugát a keresztapja, különben alább a *majom* rovatban helyesen van: *szábai m.*

betegségtartam: jobb ahogy be van kerítve: (*betegség tartama*)

cink: ez csak maradjon *zink*, így is ejtjük, a latinja is *zincum*, a kémiai jele is *Zn*: hiszen a zeller sem *celler*, habár néhutt így is mondják

csenevész szerv: megszoktuk már a *csökevény*-t, minek üldöz-nék ki?

(*csésze* növ. calyx, Kelch): kimaradt

csibor l. *csikbogár*

csikbogár áll. — *fekete cs.* *Hydrophilus piceus* (*csibor*!). — *Dyticus* = *merülő* l. ezt

csillák (*csillangók*): olyan nehéz volt a jobb *csillangó*-t elfogadtatni, hogy mikor már bevált, kár újra bolygatni, tehát inkább: *csillák* l. *csillangók*, — és: *csillangók* áll. növ. *cilia*, *cilia vibrantia*, *wimperhaare* (*csillaszőrök*, *csillák*!)

csótány l. *sváb*, *konyhai s.*: jobb lenne megfordítva: *csótány* áll. *Periplaneta orientalis* (*konyhai sváb*)

élőboncolás (*élveboncolás*): talán jobb lenne megfordítva

(*epésbél* eg. *duodenum*, *zwölffingerdarm*): kimaradt

ér után kimaradt: eg. (*véredény*)

fölület (*fölszín*): legyen csak megfordítva: *fölszín* (*fölület*), *fölszínes* (*fölületes*); ne zavarjuk vissza, amit már elértünk!

(*füzény* l. *füzi*) — *füzi* növ. *Lythrum* (*fűzfalevelű fű*, *füzény*) — *vesszős f.* *L. virgatum* — *fűzfalevelű fű* l. *füzi* — *füzi rózs* növ. *Chamaenerium*, *Weidenröschen* — *keskenylevelű f.* *Ch. angustifolium*

¹ A Műszótár nem a tanulóknak, hanem a tanároknak van szánva. — Az említett jelek tévedésből maradtak el a rövidítések jegyzékéből. A ! hibás műszót jelöl, a ? a jelentés szempontjából célszerűtlent, a * ritkábban használtat, a † elavultat. — Az itt következő részletes megjegyzéseket természetesen köszönettel fogadjuk, bár egyikhez másikhoz szó fér. A *sikér* és *siker* szót ma épúgy megkülönböztetjük, mint pl. a *kerék* és *kerek* szót, noha eredetileg azonosak (l. Nyr. 28:465); a *szorzást* és a *gyufát* már alig lehet kiirtani; *élőboncolás* époly kifogástalan összetétel, mint akár a *szerető-tartás* stb. stb. A szerk.

(*gégecső* eg. *trachea*): kimaradt, a *gége* nem lehet *trachea*, hanem *larynx*, a *gége* összetételei is csupán a *larynx*-ra érthetők
gyufa: legyen csak *gyújtó*. Tóth Béla újra meghódította neki a gyújtós katulyákat!

gyújtópont: helyesebben *gyűjtőpont*, ahogy a szokás helyesen írja is: *gyűjtőlencse*, *gyűjtőtűkör*

(*hasnyál-mirigy* eg. *pancreas*): kimaradt

(*hebegés* eg. *stammeln*): kimaradt

himlőzés, *meghimlőzés*: nem *einimpfung von menschenblattern*, hanem *ausbruch der blattern*

hordozóágy: *hordágy* ízű, helyesen *vivóágy*

idegzsába: kimaradt: (*farzsába*)

kacsafarkú lepke: sajtóhiba: *stellatorum* e h. *stellatarum*

(*kehely* növ. l. *csésze*): kimaradt

közellátás: szabatosabb a *közellátóság*, amaz nem a *myopiát* fejezi ki, hanem a közelre látást

légtér l. *levegőtől megszabadított tér*: rettenetes! helyesen *levegőhíjas tér*

mágneses: törvényszerűbb lenne: *mágnesos*

messzelátás: szabatosabb a *messzelátóság*, amaz *messzire való látást* jelent

nyirokedények l. *nyirokerek*

nyirokerek áll. eg. *vasa lymphatica*, *lymphgefässe*

önkéntes, *önkéntelen* következetlen írásmód

pordohány: ezt ugyan senki sem mondja vagy írja, helyesen: *burnót* v. *tubák*

Sándorvers: ugyan minek? helyesen: *alexandrinus* v.

sérv: helyesen *sérvés*

sikér *protein*? *aleurón*? nem igaz! hanem = *sekély*; minden régi magyar könyvben *siker* a *protein*, *aleurón*, *kleber* l. *NySz.*

sikérszemek helyesen *sikerszemek*

skorbút: mit vétett a régi jó, most is ismert *súly*?

szelep l. *szellentyű* (de nehezen született meg! s most újra ellöknék?) — *szellentyű* fiz. *ventil* (*szelep*)

szélhűdés: helyesen *szélhűdés*, de nem *gutaütés*, hanem *bénulás*

szipoly l. *szőlőormányos*; helyesebb a *szipoly*

szorzás!! helyesen *sokszorozás*

(*telelőhely* eg. *winterstation*): kimaradt

tériszony!! rettenetes! helyesen: *tértől iszonyodás*

tűzhányó: kimaradt: (*tűzokádó*)

váltóláz: helyesen *hideglelés* (*váltóláz*)

vízellátás: szörnyűség! főntebb az *ellátás* rovatában helyesen van: *vízzel való e.*

CSAPODI ISTVÁN.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Varáta és komplár. *Varáta* ritka régi szó, mostanában idézte Takáts S. János királynak egy 1532-i kiváltságleveléből: a Maroson úgy kellett a molnároknak a malmok gátjait építeni, hogy a sóhajók számára elegendő nyílást hagyjanak: »Semper aliquem meatum vulgo *warathath* in latitudine 66 cubitorum permisissent« (1. MNY. 2:108). — Ez a szó kétségkívül a szláv nyelvekben általánosan dívó *vrata* 'kapu' szó magyarosított hangalakja.

Komplár, kompolár régi nyelvemlékeinkben kalmárt jelent, *komplárság, komplárkodás* a. m. adásvevés, kereskedés. Karácsonyi J. azt írja a Századokban (1906. 459), hogy a m. *szombat* a német *sabbat*ból alakulhatott: »Mert hogy a magyarban a kettős *pp*-ből lehet *mp*, azt bizonyítja a *kuppler*-ből alakult *komplár*...« Ezt az utóbbi szófejtést semmiképp se fogadhatjuk el, mert a magyar s a német szó között a jelentésbeli különbség annyira állandó és határozott, hogy nem azonosíthatjuk őket. Époly kevésbé valószínűek CzF. magyarázatai, mikor a *kolompárral* vagy *komponával* való összefüggést keresnek. Szarvas G. szláv eredetűnek tartotta s azt mondta, a *komplár* szó »szintén azt látszik bizonyítani, hogy a szláv *kupiti* emere, *kuplja* mercatura stb. ... egykoron orrhangos volt: *kapiti*« (Nyr. 2:486). Ez a magyarázat már a jelentés szempontjából teljesen megfelel, csak hogy nem találunk a szláv nyelvekben olyan -ar végű származékot, mellyel a magyar szót azonosíthatnánk s azonfölül e szláv szócsaládban sohase volt orrhang.¹ — Talán legközelebb járunk az igazsághoz, ha — mint sok más kereskedelmi szóét — a *komplár* eredetét is az olaszban keressük. Az olasz *comprare, comperare* (középkori latin *comperare* = *comparare*) a. m. venni, vásárolni, *compra* vásárlás, *compratore* (klat. *comparator*) vásárló, *compravendi* zsisbárus (szó sz. vevő-adó) stb. Igaz, hogy itt se találunk olyan főnevet, mellyel a *komplárt* azonosíthatjuk, de lehet, hogy ez valami kerülő úton fejlődött, pl. hogy a *comprare* infinitívusból lett előbb a magyar *komplárság* vagy *komplárkodás*, s aztán ezekből elvonás útján a *komplár* szó. Az olasz eredet mellett legerősebben az szól, amit a Németujvári Glosszákból olvasunk (357): »*w compolantsagara* [így]: ad negotiationem suam«. Ez nyilván ilyen olasz igenévre mutat: *comprante*, vásárló. Az is figyelmet érdemel, hogy a kezdő *k* hang nemcsak itt van olaszosan és latinosan *c*-vel írva, hanem a Bécsi kódexben is (197) *conplarsagaban*; sőt a BécsiC. 104. l. az első szótág a latin *con* igekötő jegyével van rövidítve. SIMONYI ZSIGMOND.

Fencsel. Ez a szó újabb szótáraink közül egyikben sincsen meg. Pedig, úgy látszik, irodalmi köznyelvünknek élő eleme. Azt mondja Mikszáth egy helyen (Prakovszky, a siket kovács: 119. l.):

¹ Óbolgár *kupiti*, lengy. *kupić* stb. — a szláv nyelvekben germán jövevényszó (vö. gót *kaupôn*, ném. *kaufen* stb., ezek a latin *caupo*-ból, L. Schrader, Reallexikon 418—9).

»A Panni berohant egy női topánnal a kezében, melyet egy nyul-lábbal *fencselt*...« Ugyancsak Mikszáth másutt is használja e szót: »...az apró zsarnokokat, kikre fantáziájuk *ráfencseli* a tekintélyes hatalom patináját« (Öreg szekér, fakó hám: 172. l.); »A hideg *ráfencseli* a deret a fákra (Különös házasság, I: 187. l.) stb.

A szó jelentése a példákból nyilvánvaló. De mi az eredete? Első pillanatra arra gondolhatnánk, hogy deverbális gyakorító képzés a *fen*-ből. (Vö. TMNy: 400 és Szinnyi NyH: 66). Tehát így *fen* + *csel*. Ámde e föltevés ellen két fontos tétel-bolygatónk van. 1., Szavunk hangalakja nem *fencsel*, hanem *fencsel*. 2., a *-csel* képző önállóan talán egyáltalában nem fordul elő hanem csak *-int* végű alapszóhoz ragadtan, vagyis mint egy képzőbokor tagja, alkotó eleme. (Vö. *öblincsel*, *kérincsel*, *szókdincsel*, *repdencsel* stb. TMNy.)

Azonban a Mikszáth-példákból nyilvánvaló, hogy ez a szó formájában és jelentésében már rég egy hasonló alakú és hasonló jelentésű szónak állandó analógiás hatása alatt áll. E szó, melyet önállóan sem nyelvméleinkből, sem az élő népnyelvből kimutatni nem tudnak: **kencsel*. (De megvolt a nyelvújítás korában a bizonynyal belőle elvont *kencs* = kenőcs, vö. Ballagi A magy. ny. t. sz. s ez ma is megvan a székelységben, két följegyzés alapján is, az egyik a Vadrózsákból való, Tsz.)

Nem véletlen, hogy a *ken* szónak sokkal nagyobb családja fejlődött nyelvünkben, mint a *fen*-nek. Amannak jelentése tágabb, tehát használata gyakoribb. A *ken* szónak nagy nyelvi hatóképességére utalnak a nép nyelvében szerte virágzó következő alakjai: *kenceficél*, *megkentyefityél*, *kenceficéltet*, *kencsével*, mindmegannyi *ken*, máz o l jelentéssel. De a legfontosabb szempontunkból a Tájszótárnak következő, Csallóközből följegyzett adata: *kencse-fencsel* = máz o l. A szó eredetét, ha nem is éppen ebben, de egy iker-formában kell keresnünk.

A *ken-fen* köznyelvi ikerforma. Mint már Simonyi észrevette (A magyar nyelv²: 283), feltűnő a két tag közti jelentésbeli különbség. De a nyelv életében is úgy van az: aki bírja, marja. A *ken* az erősebb, mint láttuk. Hozzája hasonult hát jelentésében a második tag, a *fen*. Ime Mikszáth is mondja már (Ne okoskodj Pista: 219): »...ott volt a házvezetőnő, valami *pépet fent* egy négyszögletű rongydarabra«. Ennek a *ken-fen* formának együttes továbbképzése az az ikerszó, amelyet CzF-ék jegyeztek föl először s utánuk Simonyi említ (TMNy): *kencsel-fencsel*.

Meg kell még jegyeznünk, hogy az egyik tag önállósulására sok befolyással van a ragozott alak, de különösen a nagy nyelvművészek tudattalan teremtető törekvése. Mind a két rész ragokat kap s a ragozás mintegy önálló életre képesíti az eddig csak társéletet élt ikertagot. Mikszáth, ki e szót tán köznyelvünknek adta, igen szereti az ikerszavaknak eredetileg ragozott alakjait. Pl.: A gyűrű szétfeszlott, a párok táncoltak, *iregtek*, *forogtak* (Galamb a kalitkában: 248. l.), ...aló hát, *ireggy foroggy*, kis asztalka (Különös Házasság I: 73); elkezdett *iregni-forogni* Akli körül (Akli: 249); *Irgett-*

forgott (Öreg szekér: 104); *Iregtek-forgtak* (Szelistyei asszonyok: 217); *írgés-forgás* (Vén Gazember: 37). Az *izeg* is valószínűleg ilyen elvonás az iker *izeg-mozog*-ból (vö. Mikszáth: ... csak Szontagh Pál *izgett* kényelmetlenül a széken... Országgyűlési karcolatok: 102. és Ball. A magy. ny. sz. Megjegyzem, hogy e tekintetben a CzF. figyelembe nem jöhet, mert ott önkényesen vannak címszókul össze-tétel-részek fölvéve).

A fejlődés útja tehát ez volt: A *ken* szó indítékára, minthogy tág jelentése s nagy szócsaládja erre képessé tette, a *ken-fen* ikerszó mindkét tagjához *-csel* képzőt vett fel. Lett tehát *kencsel-fencsel*. Ebből az ikerpárból, mint Mikszáth alapján megállapíthattuk, a *fencsel* szó önállósult.

RUBINYI MÓZES.

Magyar szók a tót nyelvben. A csabai tót nyelvjárás területéről bemutatok újra néhány „jövevényszót”, honosultat.¹ A csabaiaknál ezeknek az Alföldön való, a XVIII. sz. huszas éveikig visszaérő multja folyamában a cseregyermekes szövegették a szomszédos községek lakóival való kölcsönös szeretet szálait és gazdagodtak egyszersmind a magyar nyelv ismeretével; később az iskola oktatta őket a magyar nyelvre s bizonyára nem kevesen mint katonák tanulták azt meg. Ezek az intézmények voltak a magyar nyelv ismeretének terjesztői a csabai tótoknál és főbb eszközlői egyúttal a magyar szók meghonosodásának. Amint azonban tekintetet vetünk a multra, a község története, fejlődése folyamán nem kis szerepe volt ebben a közigazgatásnak, a művelt tisztviselőknek is, kik természet szerint az érintkezés által éreztették hatásukat a csabaiak nyelvére. Újabban a gyermekcsere idejét multa, az előbbiekhöz csatlakozik azonban nyelvi szempontból is jótékony hatásával a társas szellem terjedése, fejlődése, a népek is egyesületekben való tömörülése, intézmények köré való csoportosulása s az újságolvasás.

A csabai tót nyelvjárásnak íme a közélet köréből való néhány magyar honosultja:

kormánypárt: *kormánypárt*, *ellenzék*: *elenzík*, *ellenzéki*: *elenzíkí*, *negyvennyolcas*: *nedvenno* „caš”, *bizottság*: *bizo* „ág”, *hivatalnok*: *hivatalnok*, *szavazni*: *savazovať*, *szavazat*: *savazat*.

A megye, járás élén az *ališpán*, *szolgabíró*: *so* „gabíro”.

Azután az *ügyvéd*: *idvíd*, *írnok*: *írnok*, *iroda*: *iroda*, *szerződés*: *serzejdiš*, *másolat*: *mášolat*, *végrendelet*: *vígrendelet*, *meghatalmazás*: *meghatalmozás*;

a *járásbíró*: *járášbíro* „”, *albíró*: *albíro* „”, *járásbíró*: *járášbíro* „-ság”, *törvénytörvény*: *tervínsejk*, *idézés*: *idejzís*, *tárgyalás*: *tárđalás*, *végzés*: *vígjzís*, *perköltés*: *perke* „čig”, *telekkönyv*: *telekniha*, *betáblázni*: *zatáblázovať*; *végrehajtó*: *vígrehajto* „”, *ingóság*: *ingo* „ság”, *végrehajtás*: *vígrehajtás*;

a *takarék*(pénztár): *takarík*, *váltó*: *válto* „”;

¹ A *honosult* = jövevényszó, mint *károsult*, *sebesült*. Első közleményemet l. Nyr. 34: 100.

város: vároš, városki dom (városháza), hivatal: hivatal, árvaszék: árvasejk, árvagyám: árvađám, gondnok: gondnok, iktató: iktato^u, intéző: intiz, képviselő: képviselo^u, mérnök: mtrnek, notárius: no^utáruš, pénztárnok: pinztárnok, gyűlés: dılıš, hitelesíteni: hitelesitovať;

Körösszabályozás: Kärešsabálozáš, pótagó: po^utado^u, útagó: útago^u, hátralek: hátralik, helypénz: hejpénz;

adóhivatal: ado^uhivatal, kincstár: kintár, illeték: íletik; hagyaték: hađatik és ezeken kívül még igen-igen sok.

Egyéb meghonosult magyar szók:

Helynevek: Csaba, a község neve. — Tabán (török ered. szó), a város egy része volt, ma egy utca őrizi a nevet. — Kastjél, a város egy része, ahol hajdan az Ábrahámfyak kastélya állott.¹ — Bogárháze; a város egy része »bogárházi résznek hívatik, azért, mert pár év előtt ott még csak földalatti kunyhók állottak, melyek nem is emberlakokhoz, hanem inkább bogárházakhoz hasonlítottak«. Haan id. m. 138. l. — Körös: Käreš, nem ž-vel, és rövid ä hangzóval. — Furiš: Haan Fűrjesből származtatja. Uo. — Fényes: Fñeš. Haan a magy. Fényest Fövényesből származtatja. — Járás: járáš, a község legelője. — Pereš. »A város területének egy részét Peresnek nevezték, azért, mert az 1845. esztendei tagosítás után a lakosság soká perelt egymásközt azon, hogy szántás alá vétessék-e, vagy közlegelőnek hagyassék meg«, amint Haan írja a mult század 60-as éveiben; ez ma már feledésbe ment.

tarka: Tarka, kancanév s tehénnév; fakó: Faka, Fako^uka, tehénnév.

fiók: fijo^uka; görög(dinnye): gerega; kisasszony: kišasoňa; papucs: papuča; szobalány: sobalána.

borizü (alma): borizo^uka, — a fára is, a gyümölcsére is használják; hópehely: ho^upehejka; fehér, omlós krumplici-faj; kormos(alma): kormoška, a fa is, a gyümölcse is; lobogós (ujjú ing): lobogo^uška; rózsás: róžáška, burgonyafaj.

ápoló: ápolo^u, ápolo^uka (ápolónő, — az áp. neje), béres: bíreš, bíreska (a béres felesége), bolt: bo^ut, bo^udár = boltos, cifra (olasz jöv. Körösi): cifra (főnév) = cifra diszítés vmin, cifrovať = cifrázni, cukor: cukor, cukrovať = cukrozni, csavargó: čavargo^u, čavargovať = csavarogni, koptató: koptato^u, koptatovať = koptatni a malomban a búzát.

bagó: bago^u, bagós: bago^uš = aki bagózik, bagózni: bago^uzovať; bolond: bolond, bolondság: bolon^uág, bolondozni: bolondozovať; csomó; čomo^u (dohánycsomó), átvitt értelemben is; csomózni: čomo^uzovať; dara: dara, daráló: darálo^u, darálovať; gazda: gazda, gazdovať = gazdálkodni; gazdaság: gazdašág, gazdašacka škola (g + s = c) = gazdasági iskola, földműves iskola; helyettes: hejeteš, helyettesíteni: hejetešitovať; korcsolya: korčole (többes), korcsolyázni: korčolázovať; vállalkozó: váltalkozo^u; vállalni: zvalalovať = elvállalni.

agár: agár; az angyalát!: andalovať, bukni: bukniť, csődörös:

Haan Lajos, Csaba első történetírója: Békésvmegye hajdana 138. l.

čejderoš, ezermester: ezermester, ezredes: ezredeš, ezredorvos: ezred-orvos, fagyalt: fadalt, fanos: fanoš, fanosodó korban levő legény, tegyver: feđver, findza: findža, fogház: fogház, foglaló: foglaló, fogyasztás: fodastáš, fujatég: fuják (Melich), gát: gát, (had-)gyakorlat: dakorlat, gyenge: denglaví, gyorsvonalat: doršvonalat, három a tánc: harmatañec. (Nyr. 30:530), hatos: hatoš, 10 krajcár, járda: járda, kórház: kórház, napos (katona): napoš, rendőrbiztos: biztoš, sátoros (cigány): šátoroš(i),¹ színház: sinház, választás: válastáš, zöldség: zejčtg, zupás: zupáš, a 3 éven túl bennmaradt katona.

Az átvételekben a magyar ű a csabai tótban általában i-vé, a magyar ű i-vé változik; a magyar büntetés: cs. tót bintetiš; m. ügyvéd: cs. t. iávid, m. gyűlés: cs. t. dilitš.

A magyar ő a csabai tót szóban e, így m. búkköny: cs. t. biken, m. fürgeteg: cs. t. fergeteg.

A magyar ó: cs. t. o, így adóhivatal: ado^uhivatal, bajlódni: bajlo^udovať, bugyogó (női ruhadarab): buđogo^u, csomoszló: čomoslo^u, daráló: darálo^u, hajókázni: hajo^ukázovať, póttadó: po^utado^u, sétálni: šejtálovať.

A magyar é: cs. tót i, jě, ej: pénztárnok: pinztárnok, pézma (növény): pižma (Jancs.), színész: sinis, takarékpénztár: takarík, végrendelet, vígrendelet, végzés: vígziš, fillér: filjěr, vidék: viđjěk, kávéház: kávejház, ménes: mejneš.

Mássalhangzóváltozás esetén ezek a szabályszerűségek mutatkoznak: A magyar nyújtott mássalhangzók a tótban rövidkévé válnak: állam: álam, futtatás: futatáš, kisasszony: kišasoña, messzelátó (cső): meseláto^u, orvosság: orvošág, szállítani: sálitovať, szappanos: sapanoška (szappanfőző asszony), virrasztani: virastovať.

A változott rövid mássalhangzók a tótban általában lágyulást szenvednek (m. l: cs. t. ĺ, d: d, t: t): becsülni: bečlovať, csizma: čizma, gyepmester: debmester (p: b), dinnye: dñna, köből: kebel, dugó: đugo^u, a sárból tapasztott előte (MTsz.), kostók: koštók, dohánytartó, lárma: lárma, leves: leveš. — Elterést mutat a szóvégi magyar ny, ennek a tótban n felel meg: bárson, bizonítván, kapitán, kepen (köpeny).

A magyar -s képzővel képzettek ezek a csabai tót szók: bab-roš, chvastoš, fafroš, grhloš és még több.

Meghonosult az ország, vármegye ezekben a kapcsolatokban: orsácka cesta: országút (g + s: c), vármeckjě dome vármegyei épületek (đ + s: c).

BADINYI MÁTYÁS.

Tót szók a magyarban. Valló Albertnek a Nyelvészeti Füzetek 19. számában megjelent értekezését egy pár olyan adattal óhajtom kiegészíteni, melyet a mi vidékeinken (Nógrád, Gömör) volt alkalmam megfigyelni. — Említi V. e szót »sztrapacska: krump-lis tészta«. De ebben nem az a fő, hogy kr. tészta, hanem az, hogy

¹ Ez a šátoroší magyar sátorosi alakra mutat, mely olyan mint a falusi, tanyasi, vásárosi.

szaggatott (*strapiti* szaggatni), tehát szaggatott galuska. Gyakran használják mifelénk a magyarban a tótból átvéve e szót: *sztriga*: kofa, boszorkány (a tót a latinból). — A *buchta* szót már németesen így is mondják: *buchtli*, *buchterli* (sok vidéken *bukta* MTsz.). — *Papulyáz*: jártatja a száját (Valló: *papulya*: csúnya nagy száj). — Az *ostyepka*, melyet Valló is említ, már nemcsak a Felvidéken, hanem Budapesten is ismert sajt; kedvelt tót speciálitás a másik ilyenféle sajt, a *parajnyica* is. — Kérde Valló, hol használatos e szó *sztokrása*: százszorszép. Losoncon, s általában felső Nógrádban sokszor hallottam. — Végezetül itt közlök még két-három szót, mely a tótból átszarmazva a nógrádi magyar nyelvben általánosan használatos, azonban sem teljes értelmüket, sem eredetüket eddig kitudnom nem sikerült: *hambák*: csacsi, ügyetlen; — *sichtár*: napszámos (*šichta*: napszám?) — *zapredok*: nem méggy innen? takarodj!¹

KIRCHNER GYULA.

Apró pótlások. *Sörmény, söllő.* Hogy a *sörmény* és *sörlés* csakugyan sóórlőt és sóórlést jelent voltaképen (l. Nyr. 34:477), azt bizonyítják Czuczsa Jánosnak épen a Nyr.-ben közölt kalotaszegi adatai a közbevetett magyarázattal (28:428): »*söllő* (sóórló): kis kézi malom (Gy.-Vásárhely); *sörmény* (Bánffy-Hunyad)«.

Észek e h. *észak* nemcsak Szolnok-D. és Beszterce-N. megyében fordul elő (*iszek*, *iszkes* alakban, l. Nyr. 35:8); Szilágy megyéből is, *Észek* alakban, mint dülőnevet közli Petri Mór Szilágy vm. monográfiájában 4:296.

Silány (Nyr. 32:416, 482): nyoszolyólány értelmében közli velem még Somogy-Szent-Balázsról (Kaposvár vidékén) Györkös Rezső. — Uo. érdekes *nyüske*, a. m. nőstény.

Hentes (Nyr. 35:90). Ez a szó a NySz.-ban s az OklSz.-ban egy-két 17. századi forrásból van idézve. Említést érdemel tehát az a körülmény, hogy egy 1651-i nyomtatványban már mint debreceni családnévvel találkozunk vele: »Compendiolum Socinianismi confutatum. Disputatio VI. Resp. Michaelae Hentes, Debrecino« ... (Franequerae 1651. — l. Erdélyi Múzeum 1906. 41.)

Balin (Nyr. 35:139). Nyilván a *bolén*, *bolin* szónak elváltozása az a *bölin* is, mely a MTsz. szerint Bereg megyében cigányhalat jelent.

A *mézlő virágló*-féle képzésekhez (35:5) említhetni még a *vitézlő*-t, melynek igéje szintén igen ritka (*vitézlenek* a. m. vitézkednek DöbrC. NySz.) és a *leányzó*-t, melynek igéje tudunkra egyáltalán nincs kimutatva sehol, csak a szótárírók következtették ki belőle (CzF., Ball. és tőlük átvette a Cimszójegyzék; vö. Nyr. 21:473).

SIMONYI ZSIGMOND.

¹ *Hambák*, vö. tót *hamba*, 'szégyen'; — *šichtár* kétségkívül a *šichta* származéka, ez pedig a német *Schicht*, mely a magyar bányászati nyelvbe is átvitt (*sikt*, *sitt*) s a m. »munkaszak, a munkában naponta eltöltött idő, 8, 10, 12 óra« (Szeőke: Bányászati Szótár).

Szisz-fa = *füz-fa*. A baranyamegyei *szíz-fá*-ról írott apróság (vö. Nyr. XXXV. 183) eszembe juttatta, hogy Henisch György 1616-ban megjelent »Thesavrvs lingvae et sapientiae Germanicae« c. művében a többi közt ez olvasható (8. lap): »Abrahamsbaum . . . arbor Abrahami . . . salix marina, Amerina vitex . . . Hvn. *kötőfyz*«. A magyar adatot *kötő szisz*-nek kellene olvasnunk. Ámde Henisch adata sajtóhibás adat. Henisch ugyanis összes magyar szavait Megiserus »Thesavrus polyglottus«-ából vette ki (megjelent 1603-ban, majd 1613-ban), ott pedig ez áll: »Vitex, salix Amerina . . . Hung. *kötőfyz*«. Megiserus »Thesaurus«-ába a magyar szókinsz Calepinusból, Verancsics Dictionariumból, valamint Beythe nomenclatorából került. A *kötőfüz* Beythéből ered; a »Stirpium nomenclator Pannonicus«-ban ez van: »Salix amerina, Gallorum osier *kotofyz*« (vö. még NySz.).

A Henisch-féle *syz* [= *füz(fa)*] tehát sajtóhibás adat.

MELICH JÁNOS.

EGYVELEG.

Kancsalul festett egek. Az E. U. május 9-iki számában, a Washington-szoborról írt vezércikkben olvasom a következőket: Hozzá elzárándokolnának azok a szerencsétlenek, akiknek talpa alatt ég a föld és azért kivágnak e férfiú hazájába, az álmódott Eldorádóba, e »kancsalul festett egekbe«. — Mindnyájan tudjuk, hogy a macskakörmök közé tett szavak Vörösmarty Merengőhöz c. költeményének e soraiból valók:

Ábrándozás az élet megrontója,
Mely, kancsalúl, festett egekbe néz.

(Magyar Remekírók: Vörösm. munkái 1:264. l.)

Világos, hogy a cikk írója, ha kancsalul festett egekről beszél, félreértette Vörösmartyt, mert hisz a *kancsalul* nem a festés, hanem a nézés módjára vonatkozik. Különben Vörösmarty e sorának helyes megértését az újabb kiadók a szünetjelekkel is igyekeznek előmozdítani.

SZALAY KÁROLY.

Furesaságok. Az Államvasút kocsijaiban ki van függesztve a kocsiban található tárgyak leltári jegyzéke. Magyarul, németül, tótul. Többek közt e szavak olvashatók a jegyzékben: *Lazakar*. *Fejtám*. *Padlórács*. *Horogrúd*. N. B. Ez nem tót szövegben van, hanem a magyarban. A *lazakar* az a kar, mely az üléseket egymástól elválasztja. A *fejtám*, amire az ember a fejét támasztja. A *padlórács* valami rács, ami a padlón van, és hogy a *horogrúd* mi, azt csak ők tudják. Valami horog és valami rúd, de hogy hol van és miért az, azt nem sikerült kifürkészni.

PESTI NAPLÓ.

Áruló germanizmus. A Kakas Márton 1905. okt. 29-i száma a következő adomát hozza: »Az *apja fia*. Mit tanultatok ma az iskolában Kóbikám? Tanultuk a *tulajdonneveket licitálni*«. Ennek az »eredeti« adomának nyilván csak németül van értelme: *Wir lernten die Eigenschaftswörter* (a tulajdonságneveket) *versteigern* (eh. *steigern*)

H.

IZENETEK.

Nyelvör. Kegyed úgy járt Az Ujsággal, mint Barsi a Kritikai Lapokkal: ugyanazt kérdezte tőle, hogy t. i. nem németes-e az *egy* szócskának névelői használata, és ugyanolyan választ kapott tőle f. hó 8-án: »Nyelvör. Valóban úgy van. Az *egy* határozatlan névelő használata mindig németesség, ha a német *ein*-t pótolja.« — Barsi Arany Jánossal szemben kérte ki a Kritikai Lapok véleményét (a Kr. L.-at Riedl Szende szerkesztette), mert Arany János az ő Szépirodalmi Figyelőjében kifogásolta, hogy Barsi elhagyta az *egy* névelőt, ahol ki kellett volna tenni. Arany a Kr. L. izenetére egy tréfás kis cikkben felelt, melynek címe: »*Kis polemia*« e helyett: *egy kis polemia* (most Hátrahagyott prózai munkái között, a 325. lapon). A cikk így kezdődik: »Barsi József úr, *levélben*, melyet a Kritikai Lapok 7-ik száma közöl, *dolog* iránt kér felvilágosítást ama lapok szerkesztőjétől. A tényállás ez. A Sz. Figyelő, *hirdetésben*, mely Új könyvei közt olvasható, Barsi úr könyve címén *kevés* javítást akara tenni, ehelyett: »A mezei gazdaság jelen állapota. Kifejtve *beszédben*, melyet . . . mondott Liebig« — így változtatván: »A mezei gazdaság jelen állapota. Kifejtve (*egy*) *beszédben*, melyet . . . mondott Liebig.« Barsi úr, ki, mint mondja, örömet tanulja a magyar nyelvet (jól is teszi) szeretett volna a Figyelőtül is tanulni, és ha ez a főlöleges *egyek* pusztítására adna ujjmutatást, abban követné is; de mivel az eset éppen ellenkező, apellál a Kritikai Lapokhoz, döntsék el a kérdést . . .« Stb. — A határozott s a határozatlan névelő németes és magyaros használatáról fölvilágosítást talál a Helyes Magyarságban, 85—87. l.

K. M. Az nem baj, sőt célszerű. A németeknek is van egy külön folyóiratuk, mely csakis szótörténettel, szófejtéssel, szók és szólások magyarázatával foglalkozik (*Zeitschrift für deutsche Wortforschung*).

L. E. Herman Ottó nagyon félreértett bennünket, mikor azt a kérdésünket (Nyr. 32:115), hogy »hát már most szeg-e az a *nyíl* vagy pedig hús?« kifigurázásnak vette. Csak tréfás fölcsólitás volt az a »tárgy-ismerőkhöz,« hogy hát fejtsék meg már valahára azt a gordiusi csomót, melyet a szegény tudatlan nyelvészek nem tudnak megoldani.

Kérelem. A szerkesztő távol lesz június 20-ától szept. közepéig. D.-társaink szíveskedjenek közléseik beküldését szeptemberre halasztani, hacsak valami sürgős körülmény nem forog fönn.

Beküldött kéziratok. Kiss E. A NyUSz-hoz. — Rubinyi M. Az alanytalan mondatok. — Fekete J. Tájszók és szólások. — Csapodi I. A dr. cím hátrahelyezése. — Kovács J. Gúnynevek.

Beküldött könyvek. Klasszikus Regénytár, V. sorozat. (Dickens, Goncsárov, Lermontov, A. France. — Révai testv.) — Eötvös K. Munkái, 17—20. k. (Szilágyi és Káldy, A Jókai nemzetség, Nagyokról és kicsinyekről, Harc a nemzeti hadseregért. — Révai testv. Egy-egy k. 4 K). — Brunowszky A. Rendszeres m. nyelvtan (Franklin, 1905. 2 K 60 f). — Baros Gy. Radványi verseskönyvek (Athenaeum, 1905). Bessenyei szerelme (Ath. 1906). V. Szolga Mihály diáriuma (Kolozsvár, Ajtai, 1905). Barcsay és Báróczy (Sajókaza 1905). — Timon Z. Latin-görög helyett angol-német (Aradi nyomda r.-t. 1'50 K).

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz József-part 27.

A NÉMETES ÖSSZETÉTELEK TÖRTÉNETE.

BEVEZETÉS.

A németes összetételek történetével főleg azért érdemes foglalkozni, mert a szóösszetétel a nyelvújításnak egyik leggyakrabban alkalmazott képzőmódja volt s mert a nyelvújítás hívei épen a szóösszetétel terén vétkeztek leginkább a magyar nyelv szelleme ellen.

A nyelvújítás szóalkotásának egyéb módjai s a szóösszetétel között még egy másik fontos különbség is van. Ez pedig abban áll, hogy míg azokkal manapság új szó már nem igen alakul, a régebben alakultak legtöbbje pedig annyira elfogadottá vált, hogy az ellenük való harc hiábavaló erőpazarlás, addig a szóösszetétel terén a magyar nyelvre mindig nagy hatást gyakorló német nyelvnek kísértése következtében nemcsak hogy a régebbi összetételek jó része használatban maradt, hanem épen a német nyelvnek eme folytonos hatása következtében a német nyelv összetételeinek, azonfölül a nyelvújítás korában keletkezett németes összetételeknek mintájára nálunk is újabb meg újabb efféle összetételek keletkeznek.

A németes összetételek különösen el vannak terjedve a napi sajtóban; de bátran állíthatjuk azt is, hogy a mostanában divatos íróknak könyvei sem mentek tőlük, Jókai Mór regényeiből pedig talán valamennyire példát lehetne idézni.

Lássunk egy kis böngészetet a jelenkori napi sajtóból: *bombamentes* (Ország-Világ XXXVI. 19), *jellemgyöngye* (A Hét XVI. 8:121), *kötelességkü* (Bud. Hirl. XXV. 128:12), *árfolyamképes* (uo. 35:16), *versenyképes* (uo. 31:13), *tőkeszegény* (uo. 55:19), *szalonképtelen* (uo. 191:10), *hatalomszomjas* (uo. XXVI. 82:14), *hegypásztor* (uo. 124:5), *pénzéhes* (Egyet. XXXIX. 112:1), *dicsélteljes* (A Hét XVI. 8:121), *örömteljesen* (Magy. Hirl. XV. 112:19), *vigaszteljes* (Ébredés IV. 13:5).

A németes összetételek történetével foglalkozni tehát nemcsak időszerű, de hasznos is, mert az ellenük való harc eredményeivel kecségtet. Szily Kálmán *A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* c. 1902-ben megjelent munkájában az egyes szókhöz csatolt megjegyzéseiben érinti ugyan a németes összetételek történetét, de mivel ezeket is szótárszerűen tárgyalja, épen azért összefüggőbb, részletesebben kidolgozott képet munkájából nem nyerhetünk. Én pedig arra törekedtem, hogy csekély erőmtől telhetőleg a németes összetételeknek lehetőleg teljes képét nyújtsam.

Németes összetételeknek az olyanokat nevezzük, amelyeknek létrejöttére a német nyelv szolgáltatott példát.

1. Elsősorban az *igető*s összetételeket kell megemlítenünk, mert ezek a legrégebbiek — Benyák Bernátnál fordulnak elő legelőször — s mert mennyiségre nézve a németes összetételeknek minden fajtát fölülmúlják. Az *igető*s összetételben, mint már neve is mutatja, az első tag *igető*, az utótag pedig főnév. Ilyenek pl. *bírvágy*, *csalút*, *dugárú*, *fekhely*, *halleső*, *horderő*, *írszer*, *jármű*, *kötszó*, *küzdter*, *látcső*, *lökerő*, *lőpor*, *mérőn*, *nézpont*, *nyughely*, *óvszer*, *rakhely*, *tetszhalott*, *ülhely*, *válpont*, *védangyal*, *zárbeszéd*. Helyreigazításuk nem kerül fáradságba, mert csak a megcsonkított *igető*veket kell kiegészítenünk. Helyes magyarsággal tehát így mondjuk ezeket: *birtokvágy*, *csalóka út*, *csempészett árú*, *fekvőhely*, *hallócső*, *hordóerő*, *írószer*, *járómű*, *kötőszó*, *küzdőter*, *látócső*, *lökőerő*, *puskapor*, *mérőőn*, *nézőpont*, *nyugvőhely*, *óvószér*, *rákóhely*, *álhalott* v. *holteleven*, *ülőhely*, *válopont*, *védőangyal*, *záróbeszéd*. Még hibásabb ez összetétel, ha előtagja, az *igető* is meg van csonkítva. Pl. *feszérő* e h. *feszítőerő*, *rőperő* e h. *rőpítőerő*, *bonckés* e h. *boncolókés*, *durranyag* e h. *durranóanyag*.

2. A németes összetételeknek¹ egy másik faja az, midőn -i-képzős melléknevek helyett, a helyhez, időhöz tartozás kifejezésére összetett főneveket használnak. Ilyenek: *államrendőrség* e h. *állami rendőrség*, *állampénztár* e h. *állami pénztár*, *bűnügybíró* e h. *bűnügyi bíró*, *falóra* e h. *fali óra*, *istenital* e h. *isteni ital*, *pénzügyigazgatóság* e h. *pénzügyi igazgatóság*.

3. Sokszor az -s-képzős kifejezések helyett összetett szó áll szintén németesen. Pl. *borhordó* e h. *boroshordó*, *cukorsütemény*

¹ L. a németes összetételek tárgyalását: Simonyi Zsigmond, *Helyes Magyarság. Nyelvészeti Füzetek*, 8: 73. l.

e h. *cukros sütemény*, *gyümölcskosár* e h. *gyümölcsös kosár*, *kegyszüz* e h. *kegyes szüz*, *pénzzsebe* e h. *pénzeszseb*, *törzsökrend* e h. *törzsökörend*, *tintaüveg* e h. *tíntásüveg*, *boltsegéd* e h. *boltossegéd* (Jókai 9:353, 91:123). Legújabbán keletkezettek: *pénzember*: *Finanzmann* e h. *pénzesember*, *üzletember*: *Geschäftsmann* e h. *üzletesember*. A Mondolat is kijavítja az ily összetételeket *halálsujtás*: *halálos csapás*.

4. Németesek az oly látszólagosan birtokos összetételek is, amelyekben mind az előtag, mind az utótag főnév, ahelyett hogy az előtag helyén melléknévi igenév vagy melléknév állana. Pl. *játékszoba*, *játékasztal*, *játékpénz* e h. *játszószoba*, *játzóasztal*, *játzópénz*; *bizonyításírás* e h. *bizonyítóírás*; *gyóntatás-szék* e h. *gyóntatószék*; *varrásasztalka* e h. *varróasztalka*. Ily összetételeket különösen Folnesics Jánosnál találhatunk nagy számban. A Mondolat kijavítja az *íráshártyát* papirosra, az *ajánlatlevelet* ajánlólevélre, a *beképzéserőnél* pedig odateszi eredetijét az *Einbildungskraft*-ot.

5. Térjünk most át a melléknévi összetételekre. E névvel azokat az összetételeket illetjük, amelyeknél az előtag helyén főnév, az utótagén pedig -bő, -dús, -ellenes, -erős, -hű, -ittas, -képes, -kész, -köteles, -mentes, -szegény, -teljes és egyéb melléknevek állanak, amelyeket határozókkal vagy más alkalmas kifejezésekkel kell feloldanunk. Pl. *vízibő* (*wasserreich*) bővízü; *színdús* (*farbenreich*) színes, sokszínű; *alkotmányellenes* (*verfassungswidrig*) alkotmánnyal ellenkező, alkotmánytalan; *jogerős* (*rechtskräftig*) jogos, jogszerinti; *jogérvényes* (*rechtskräftig, rechtsgültig*) jogszerű, jogilag érvényes; *rangegyenlő* e h. *egyenlőrangú*; *szófukar* (*wortkarg*) fukar vagy kevészavú; *hithű* (*glaubenstreu*) hitéhez hű, erőshitű; *szerelemittas* (*liebetrunken*) szerelemtől ittas; *harcképes* (*kampffähig*) fegyverfogható; *harckész* (*kampfbereit*) harcraakész; *bérrköteles* (*zinspflichtig*) bérre kötelezett; *vámmentes* (*zollfrei*) vámtól mentes; *vérszegény* (*blutarm*) vérben szegény, kevésvérű; *vészteljes* (*gefahrvoll*) vészes, veszélyes, vésszel teljes. A melléknévi összetételek első példáit Folnesics Jánosnál találhatjuk. A Mondolat hibáztatja már az ily fajta összetételeket, mondván, hogy »*érdemteli*: érdemmel teljes, csak olyan mint *panaszтели*, *hajfürtтели*«. Az *erőtéljes*-t s *örömteli*-t kijavítja erővel teljesre s örvendetesre.

Az összehasonlítást kifejező melléknévi összetételek közül csupán a nagyítókat szereti nyelvünk: *jéghideg*, *hőfehér*, *holló*

fekete, koromsötét, kökemény, villámgyors, azok pedig, amelyek valamely tulajdonságot közelebbről határoznak meg, németesek, pl. *almaszürke* (*apfelgrau*): almásszürke; *égkék* (*himmelblau*): égszínű(-kék); *vízzöld* (*wassergrün*): vízsínű(-zöld); *mohzöld*: mohszínű(-zöld).

6. Nehány összetett igenévnek létrejöttére is hatással volt a német nyelv, habár közvetve is. Pl. *bombasértett* (Jók. 17:143); *villámvakított* (uo. 364); *rendjelrakott* (Jók. 52:21); *csipkeörzött* (Jók. 49:82), *viharfüledt* (Jók. 86:193); *görcsreszketve* (Folnesics, Alvina: 27); *mennykőmegütve* (Kisf. S.: A tyrann poéta): mennykőtől megütve. E hibás összetételekkel azonban nem szabad összetévesztenünk a névszóval kapcsolt határozói igeneveket, amelyek az összetétel első tagjául szolgáló névszóval alanyi vagy tárgyi viszonyban állanak. Pl. *szárnyaszegve, válllvetve, szívszakadva, szembekötve* (TMNy. 369). A hibás összetett igenévnél az igenév az összetétel első tagját alkotó névszóval határozói viszonyban áll, csak hogy a határozó ragja, amely legtöbbször *-tól -től* vagy *-val -vel*, önkényesen el van hagyva. A németes összetett igenevekre az első példa Folnesics Jánosnál fordul elő: a fent említett *görcsreszketve*. A Mondolatban a *hó-humorodott*: fehérhomályú.

7. Ugyancsak ide kell sorolnunk egyes határozóval felbontandó főnévi összetételeket. Ezek talán a legrégebbiek az összes németes összetételek közt, mert már Faludi Ferencnél előfordulnak: *zsebóra* (NE. 34; NA. 141, 145); *karmadár* (NU. 271, TÉ. 674, 710). Lehet azonban, hogy ezek Faludinál össze-rántások, mint a NySz. idézte *asztal-kendő* (Radv. Csal. 2:292; Mik. TLev. 18); *asztal-szőnyeg*: asztalra való szőnyeg (Erasm. Erk. 51; Fal.: Jegyz. 933). De már határozottan németes összetételekként jelennek meg Márton József szótáraiban: *zsebkalendarium*: Taschenkalender; *zsebkönyv*: Taschenbuch; *zsebkészkenő*: Taschentuch; — *álombolygó, álomjáró*: Nachtwandler (Királyf. 1846); *álomjárás*: somnambulismus (Bugát: Szóh. 1843).

*

Nem szabad azt gondolnunk, hogy a magyar nyelvújítást Benyák Bernát és Barcafalvi Szabó Dávid indították meg. Nekik is megvoltak a maguk elődei, akiknek működéséből bátorságot merítettek, de Barcafalvi volt az első, ki a nyelvújítást hibás irányba terelte.

Simonyi Zsigmond *A nyelvújítás történetéhez* c. 1887-ben megjelent akadémiai értekezésében azt mondja, hogy kódexíróink közt is vannak szócsinálók. Sylvester János nyelvtanában a hónapok jelölésére magyar szokat ajánlott. Szenci Molnár Albert kényszerűségből nagyszámú *-i*-képzős melléknevet alkotott. A XVII. század tudatos nyelvújítója Geleji Katona István volt. A legnagyobbbrészt analógián alapuló új szavait tömegesen Magyar Grammatikácskájában találjuk. De ezek a későbbi nyelvújítókkal összefüggésbe nem hozhatók.¹ Van azonban a XVIII. század irodalmának három oly alakja, aki nyelvújító működésével Barcafalviéknak előzője volt: Faludi Ferenc, Adámi Mihály és Kónyi János.

Faludi Ferenc volt az első az újabb kor irodalmában, akinek nyelvében oly vonásokat találunk, amelyek elődeiében hiányoznak. E három új vonás: a népies szólásmódok és közmondások felhasználása, az idegenszerűségek, kivált a németes jelenségeknek gyakoribb előfordulása, s az új szók alkalmazása. A későbbi nyelvújítóktól főleg abban különbözik, hogy csak szükségből újított, s ha nincs szüksége új szóra, megmarad a régi mellett s óvakodik az újítástól. Faludi Ferenc nyelvújító működésében egyedül az összetételek érdekelnek bennünket. S valóban Faludi nyelvézéke különösen az összetételben tündöklék s ha e téren erő dolgában nem is, de változatosság és gazdagság tekintetében határozottan túlszárnyalja Pázmány Pétert.² Habár Faludi Ferenc szóösszetételei között vannak feltűnőbb képzésűek is, mint pl. *ellen-fél, zseb-óra, kar-madár, szurdék-vétek* (oly vétek, amelyet szurdékban szoktak elkövetni) s bár ezeket nem egy nyelvészünk hibáztatta már, mindazonáltal Kiss Ignác (Nyr. 24:25) arra az eredményre jut, hogy Faludi Ferenc a szócsinálásban nem, hanem csak a szólásokban s a mondatfűzésben volt nyelvújító.

Adámi Mihály — kinek működésére és hatására szintén Simonyi Zs. figyelmeztette nyelvészetünket — 1760-ban adta ki magyar nyelvtanát: *Ausführliche und neuerläuterte Sprachkunst* címen. E műhöz 1763-ban egy rövid szótárt függesztett *Wörterbuch der Stammwörter der ungarischen Sprache* címmel. E szótárban oly törzsszókat is találunk, amelyek ugyan önállóan

¹ L. most a Gramatikácska új kiadását a Nyelvészeti Füzetek 30-ik számában.

² Vö. Lukács Lőrinc. Nyr. 25:346.

nem élnek, de a származékszók belőlük alakultak, közülök nem egy ma is él.

Kónyi János strázsamester eredeti és fordított műveiben számos új szót használ, amelyek közül nem egy szokatlanul merész hangzású. Szavai közül némelyik Baróti Szabó Dávidnak is megtetszett.

Mielőtt azonban áttérnénk Barcafalviékra, meg kell állapítanunk azt a viszonyt, amely köztük és Faludi, Adámi meg Kónyi közt fennáll.

Faludi, Adámi és Kónyi az első szorosabb értelemben vett nyelvújítók. Náluk nélkül Barcafalvi bizonyára nem jutott volna oly messze a szócsinálásban. De viszont Barcafalvinak és követőinek rovására írhatjuk azt, hogy nem maradtak meg a Faludi kijelölte helyes iránynál, hanem attól eltérve, oly nyelvérzékét sértő működésbe kezdettek, amellyel még a nyelvújítás legnagyobb hívének — Kazinczy Ferencnek — haragját is magukra zúdították.

1. Benyák Bernát.

A németes összetételek történetét Benyák Bernáttal kell kezdenünk, aki föllépésének idejére nézve legelső volt a nyelvújítók közt. Megelőzte tehát Barcafalvi Szabó Dávidot is, akit tévesen tartanak sokan a nyelvújítás megindítójának, mert — mint Takáts Sándor (Nyr. 30:421) mondja — Benyák Bernát az 1787-ben kiadott *Szigvárt klastromi története* megjelenése előtt már sűrűn élt új képzésű szavaival. 1774-től fogva megjelent műveiben már ily összetételeket találunk: *röplevelke*, *vélvetély*, tehát igetős összetételeket. Ő tartotta 1777-ben az első magyar nyelvű filozófiai előadást s ekkor már gyakran alkalmazta a filozófiai műszókat, a hallgató közönségnek roppant örömeire. A nyert buzdítás következtében még ebben az időben egy kis munkát állított össze ily címmel: *A deák nyelvműben gyakorlott nevezeteknek magyarítását előadó lajstrom*. E lajstromban a következő németes összetételeket találjuk:

Calligraphia: *ékesírmű*. Coniunctio: *kötszó*. Factio: *csaltanács*. Factiosus homo: *csaltanácsos ember*. Impostura: *csalhitegetés*, *csalfaság*. Comoedia: *tréfajáték*. Ampullata verba: *nedég szók*. Orthographia: *írmű*, *írtudat*, *helyes írmű*.

1783-ban lefordította Brueys apát művét franciából s ily címmel adja ki: *Erkölcsei különösségek vagy okos elmének mulato-*

zásai. A munkához csatolt toldalékban magyarázza a következő németes összetételeket is: »*Vélvetély, vélvetet*, mintha mondanám vélest vetni. *Csalvezér*, seductor, mivel vezérlésében csal bennünket. *Tagdeliség*: decora corporis disposita«.

2. Barcafalvi Szabó Dávid.

A nyelvújítás Barcafalvi föllépésével új irányt vesz. Míg Benyák Bernát a szócsinálásában mindig szeme előtt tartotta a nyelvét s ha lehetett, analógiára s etimológiára támaszkodott, addig Barcafalvi egészen megfeledkezett erről. Nyelvújító szereplését általában 1787-től, a Szigvárt megjelenésétől szokták számítani. Lukács Lőrinc azonban (Nyr. 11:369) kimutatta, hogy Barcafalvi 1786 június 21-től az év végeig szerkesztette a Magyar Hírmondót, mivel Szacsvey Sándor a lap kiadójával, Patzkó Ágoston Ferenczel összeveszett. Barcafalvi már e lap hasábjain hozzákezdett az új szavak gyártásához s két új szavát, a *nevevesztett*-et (infamis) s a *címer*-ből rövidített *cím*-et, a közönség szívesen fogadta. Barcafalvi nyelvújító szereplése tehát pontosan meghatározva 1786-tól kezdődik.

Barcafalvi célja eredetileg az volt, hogy a lap olvasó közönségét is belevonja a szófaragásba. Ő maga is nagy buzgalommal fogott hozzá, de a közönség úgy felzúdult ellene, hogy kénytelen volt abbahagyni szófaragását. Az év végén meg is vált szerkesztői állásától s a Szigvárt második szakaszát fordítja, mert az első szakasz lefordításával már 1786-ban elkészült. A munka a következő évben jelent meg. Előszavában ugyan azt mondja, hogy ha a munka fele ki nem volt volna nyomtatva, kihagyta volna a nem tetsző új szavakat, de aligha tette volna meg, mert akkor az 1792-ben megjelent *A tudományok magyarul* c. művében aligha készített volna egy csomó matematikai és fizikai műszót.

A Szigvárt első és második szakaszához csatolt szótárban a következő németes összetételeket találjuk:

Állág: gléd a katonáknál. *Diadándék*: győzelemre adott ajándék. *Diadálvány*: győzelmi oszlop. *Emlétség*: facultas reminescendi. *Folytongora*: fortepiáno. *Holtallag*: kriptá. *Időmérő*: barometrum. *Irág*: egy sor az írásban. *Irműszer*: minden íráshoz való szerszám. *Lát-határ*: horizon. *Mérműszer*: minden mérőszerszám a geometráknál. *Szorgond*: cura, rávigyázat. *Szorgondos*: curiosus. *Szünnap*: vacatio a studiis. *Tetzösszöng*: harmoniás hang. *Tömkeleg*: labyrinthus. *Villáng*: mennykő. *Úszszárny*: a hal szárnya.

Barcafalvira csakugyan ráillik a szófaragó név s erre különösen szónyirbálásaival szolgált rá: elhagyta egyes összetételekben az előtag végét s az utótag elejét. Barcafalvi ezen szószörnnyetegeire Simonyi Zsigmond (Nyr. 1:45) hívta fel a nyelvészek figyelmét: *emlétség* = *emlé(kező)t(éhet)ség*; *diadándék* = *diad(al-aj)ándék*; *diadálvány* = *diad(almib)álvány*; *szorgond* = *szor(galmas)gond*; *villáng* = *vil(lám)láng*. Barcafalvit már kortársai is megrótták szófaragásáért. Maga Kazinczy Ferenc — akit pedig a neológusok akkori vezérének tarthatunk s aki arról nevezetes, hogy nála a nyelvújítás minden hibája feltalálható, csak épen a szorosabb értelemben vett németes összetételek nem — így korholja Barcafalvit a Magyar Múzeumban: »Románt fordítani s gyönyörűségre szolgáló dolgokat is idétlen nevekkal mocskolni el, megengedhetetlen vakmerőség«. Barcafalvi azonban nem vette valami nagyon szívére a dolgot, mert 1792-ben *A tudományok magyarul* című művében egész csomó új műszót tett közzé, köztük csak egy igetős összetételt találunk: *tűnkép*: idea. Összes szavait mintegy háromszázra tehetjük. Szavai közül aránylag kevés került forgalomba, a többi szerencsésen feledésbe merült.

3. Dugonics András.

Hogy Barcafalvi szavai a közönség körében elterjedtek, azt jórészen Dugonics Andrásnak tulajdoníthatjuk, aki regényeivel terjesztette e szavakat.

Érdekes, hogy egy kiváló nyelvigazítónk, Lovász Márton orvosdoktor, 1835-ben megjelent munkácskájában, *A magyar nyelvújítás hibái*-ban, egyenesen Dugonics Andrást okolja a szófaragás nagy elterjedéseért, azt mondván, hogy amióta Dugonics a Tudakosságot helytelen mesterszavaival elborította, azóta boldog, boldogtalan gyönyörűségét találja a szófaragásban.

Dugonics azonban nemcsak élt Barcafalvi szavaival, hanem pártolta is nyelvújító működését s Etelkájában (1788) így bátorítja őt: »Ezen ügyész szót legelsőbben olvastam Barcafalvi Szabó Dávid úrnak Szigvártjában... Szavainak darabosságokat jó szívvel mentegetem, sőt: őtet most is arra ösztönzöm, hogy a Magyar Tárházat ezután is gazdagítsa illetén gyöngyeivel«.

Műveiben aránylag kevés németes összetételt találhatunk:¹ *álomital* (Jol. 2: 633) Baróti szava; *bérjel*: billet (Jel. tört. 1: 299),

¹ Vö. Simai Ö. Dugonics mint nyelvújító, Nyelvészeti Füzet. 14. sz.

borhegy: Weinberg, szőlőhegy (Szittyá tört. 2:13), *fénykő* (Uliss. 13), *fényrubint* (Tr. vesz. 126), *fényég* (Uliss. 76), *fényvár* (Jol. 2:296), *fogtorony* (Jol. 2:163), *fogvíz* (Ar. per. 331), *kénvölgy* (Jol. 2:322), *láthatár* (Jol. 1:38, 63), *lélekpénz* (Péld. 71), *szerelemgyerek* (Gyapj. vit. 1:101), *szünnaplás* (Et. 1:25), *szünnap* (Jol. 1:177), mint a jegyzetből láthatjuk, Dugonics e szóból származtatja az ünnepet, valóban pedig Barcafalvi gyártotta a szünnepet, *szünóra* (Et. 1:291), *ülhely* (Et. 1:113).

4. Az orthológusok legelső tiltakozásai a nyelvújítás ellen.

A nyelvújítás szóalkotásának legelső bírálatául — amint Tolnai Vilmos (Nyr. 28:210) kimutatta — azt a gúnyiratot kell tekintenünk, amely a bécsi Magyar Múzsza hasábjain látott napvilágot.

Alig fogott hozzá Barcafalvi a szógyártáshoz, a Magyar Hirmondó 1786-iki évfolyamában június 21-től kezdve, szeptember 26-ig már öt tiltakozó levelet kapott, s ezek oly erélyesen követelték szógyártása megszüntetését, hogy B. még szeptember 30-án ígéretet tett, hogy új szót többé nem csinál.

A gúnyirat az említett lap 55. levelében (1787:440) pattogó leoninusokban kegyetlen gúnnyal ostromozza Barcafalvit szófaragásáért, bár ő még a múlt évben megfogadta, hogy új szót többé nem csinál. Az ügyesen megírt névtelen gúnyvers azonban nem nagy hatást gyakorolhatott B-ra, mert szógyártásának java részét csak ezután tette közzé a *Szigvárt klastromi története* s *A tudományok magyarul* c. műveiben.

Sokkal fontosabb azonban az orthológusoknak ama tiltakozása, amely az 1795-ben megjelent debreceni Magyar Grammatikában¹ nyilvánult s amelynek maradandó hatása volt az orthológusokra, s ezt elsősorban komoly hangjának tulajdoníthatjuk. A M. G. két helyen foglalkozik a nyelvújítás ügyével, és pedig az Előljáró beszédben s az ötödik toldalékban, amely a »Magyar Nyelv Regulái (v. Analogia) ellen tsinált új Szókat« tárgyalja.

Az előljáró beszédben elmondja, hogy nem régiben buzgalommal fogtak hozzá a magyar nyelv műveléséhez, de a túlságos buzgóság következtében új bajok és akadályok következtek,

¹ Teljes címe: M. G., mellyet készített Debrecenben egy Magyar Társaság. Bétsbenn. A Magyar Hirmondó íróinak költségével. Alberti betűivel. 1795.

amelyek nyelvünk rontására szolgáltak. Ezek közé tartozik a szükségtelen és helytelen szók csinálása, amelyben oly nagy gyönyörűségüket találják némelyek, hogy »még a Vármegyék Székeinn költ Irásokban is láthatni és olvashatni afféléket az igaz Magyar füleknek botránkozására«. A nyelv gyarapítására és csinosítására a M. G. alkalmatlannak tartja azt, hogy minél több könyvet írjanak és fordítsanak. Célravezetőnek azt a módot tartja, hogy oly társaság alakulna, amelynek tagjai az ország oly részéből valók, ahol a magyar nyelv a maga tisztaságában maradt meg. E társaságnak az volna a feladata, hogy a sajtó alól kikerült művek magyarságát vizsgálja s a hibákat kedvezés nélkül a magyar ujságírók által vagy más módon a közönség értésére hozza. Ez tehát a legelső nyilatkozat, amely azt hangoztatja, hogy a neológia féktelenségeit a sajtó segítségével kell megszüntetni. Az ötödik toldalékból — mely hosszadalmas és sokszor téves fejtegetéssel mutatja ki, hogy a *lexicon* helyett ajánlott *szótár* szó teljesen fölösleges — az tűnik ki, hogy a M. G. szerzői elvi ellenségei a nyelvújításnak, mert még az analógián alapuló helyes képzésű szavakat — mint a *szótárt* is — elvetik s mert kimondják, hogy nincs szükség új szókra, ha helyettük régi, de már meghonosult idegen szó áll rendelkezésünkre.

Ue. évből való egy másik orthológus gúnyirat is.¹ Ez a Pántzél Dániel szerkesztésében megjelent bécsi Magyar Merkurius 1795. évfolyamában látott napvilágot. E gúnyirat a laphoz csatolt toldalékban jelenvén meg, elkallódott, de egy példánya Kazinczy Ferenc Pandektái közt fennmaradt.

A toldalék szélére Kazinczy F. maga jegyezte oda a gúnyirat szerzője nevét: Szaklányi Zsigmond nagyváradi ev. ref. prédikátorét. A gúnyirat Barcafalvi, Dugonics A. és Benkő József szavain alapul s mivel ugyanazon grammatikai megrovásokban részesíti a hibás szavakat, mint a Magy. Gram., Szily K. bizonyosnak tartja, hogy a gúnyiratot Szaklányi Zs. Benedek Mihály szuperintendens, a Magy. Gram. egyik szerzője felszólítására, a tőle kapott utasítások nyomán írta. Szily K. egyúttal azt is megjegyzi, hogy ugyancsak Szaklányi Zs. írta a Magyar Merkurius 1795-iki évfolyamába a Benedek Mihályt dicsőítő cikket s hogy Benedek M. buzdította Szentgyörgyi Józsefet a Mondolat megírására.

¹ L. Szily Kálmán. Irodört. Közl. XI. évf. 1901.

5. Márton József.

E kiváló termékenységgű nyelvtudósunknak (1771—1840) érdemeit, bár első rendszeres tájszógyűjtőnk, szorgalmas szótáríró s a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára volt, kortársai nem méltányolták a maguk teljességében. Ennek az a magyarázata, hogy a nyelvújítás ügyében szerfölött kétes állást foglal el, hol mellette, hol ellene, de mégis inkább mellette lévén. Érdemeihez képest csak a legújabbban kapta meg méltó jutalmát, az elismerést, Simai Ödön munkájában (Nyelv. Füzetek 2).

Németes összetételeit inkább a szó szerinti fordítás, mint a szándékos szócsinálás hozta létre.

1. Igetős összetételek: *védangyal*: Schutzengel 1803-i szótára; *zárnap*: praeculus terminus (1818); *csalút, csalósvény*: Abweg, *véd-erősség*: Bollwerk, *véd eszköze*: Schutzmittel, *véd fal*: Schutzmauer, *véd fegyver*: Schutzwaffe, *véd írás*: Schutzschrift, *véd gát*: Bollwerk, *véd őrs*: Schutzwache, *véd szent*: Schutzheilige (1823-iki szótára).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: *bűnügybíró*: Kriminalrichter, *figyelemjel*: Gedankeustreich, *hely pénz*: Standgeld, *isten ital*: Nektar, *kegyelem kenyér*: Gnadenbrod, *lelküismeretinger*: Gewissenstrieb, *tűz játék*: Feuerwerk (1803); *falóra*: Wanduhr (1823).

3. Főnévi összetétel -s-képzős kifejezés helyett: *pecsétgyűrű* (a régi ny. ben: *pecsétlő, pecsétes gy.*): Siegelring (1800); *cukorsütemény*: Zuckerbäckerei, *gyalogkapitány*: Capitän, *gyümölcskosár*: Fruchtkorb, *mézalma*: Süßapfel, *osztályrész*, *pénz zseb*: Geldtasche, *rostélykapu*: Gitterthor, *törvényhatalom*: Gerichtsbarkeit, *titokszoba*: Cabinet (1803).

4. Főnévi összetétel melléknévi igenévvel való kifejezés helyett: *árnyékrajz*: Schattenriss e h. *árnyékolt rajz*, *játékszoba*: Spielstube (1803) e h. *játszószoba*.

5. Főnévi összetétel határozós kifejezés helyett: *zsebkalendárium*: Taschenkalender (1799), *zsebkönyv*: Taschenbuch, *zsebkészkenő*: Taschentuch (1800), *fogpor*: mundicum (1818), *vérrokon*: Blutverwandte, consanguineus (1823).

6. Összetett melléknév: *szerelemgyanus*: eifersüchtig, *tojás-hosszas*: oval (1799); *beszédrest*: maulfaul, *ponterányos*: bleirecht, *részterányos*: symmetrisch, *vízterányos*: horizontal (1803), *ruhabolond*: Kleidernarr (1823). (Folytatjuk.)

Búzás Győző.

A FEJLŐDŐ ALANYÚ MONDATOK ELMÉLETE.

Néhány éve, *Alanytalan mondataink alanyáról* címmel kis, vékony füzet jelent meg a Nyelvészeti Füzetek című sorozatban. Az egész 56 lapra terjedt. Észre nem vették, legalább folyóirataink — a Nyelvőr kivételével — figyelemre se méltatták. A szerzője ismeretlen fiatal ember, — Székely Ábrahám nevű — kiről a füzethez csatolt Utószó alapján meg lehetett tudni, hogy egyetlen munkája megjelentését már nem érhetette meg. Meghalt, alig huszonnégy éves korában s »boldogtalan, rövid élete tipikus példája volt ama becsületesen élő s az élet számtalan igazságtalansága ellen magamészítő lázban küzdő fiatal emberek életének, akik elvesznek időnek előtte, mert becsületes lelkük tisztasága megfullad a törtető jelennek romlott, fojtó levegőjében«. Pedig ennek a korán elhunyt tehetségnek ez az egyetlen tudományos megnyilatkozása igen fontos mozzanat, s már előre kimondhatjuk, hogy a magyar nyelvfilozófiának igen jelentős, mindenesetre eredeti alkotása.

E sorok célja éppen e tételnek bebizonyítása. Bemutatván Székely elméletét, kutatni fogjuk e probléma nyelvfilozófiai fejtegetéseit s midőn saját szerény gondolatainkat alárendeljük fentemlített tételünknek, megállapíthatjuk nyelvfilozófiánk dicsőségére, hogy ez a korán kiröppent fiatal lélek megalkotta az »alanytalan« kifejezések első zárt lélektani rendszerét s ezzel, anélkül hogy ő tudta, vagy csak sejtette volna, évszázados fejlődést tetőzött be. Elméletének csiráit sok nyelvfilozófusnál megtaláltuk, s ami a legmeglepőbb, igen hasonló eszméket hirdet, vele egy időben, a nagy lipcsei pszichológus: Wundt Vilmos. Csakhogy, míg Wundt csak sejt, csak tapogatózik, addig Székely egy zárt rendszer biztosságával oldja meg azt a nehéz problémát, mely mellett új eszmék nélkül mentek el a filozófia klasszikusai. De tartsunk rendet gondolatainkban.

1. Minden nyelvben, még a kulturátlan, irodalom nélkül való népek nyelvében is él egy nyelvi kategória, amely rendkívül sok fejtörést okozott már a nyelvfilozófiának. Olyan lázadozó nyelvi kategória ez a mondat dualizmusának tétele ellen. Régebben, mikor még a gramatikai rendszerek inkább voltak alaktani alapon, *impersonalia* (Apollonius, Priscianus), újabban, midőn az összes nyelvtudományi törekvések a mondattan zászlaja alá kez-

denek csoportosulni, *alanytalan mondatok*, *subjektlose Sätze*, *Prädikatssätze* (Miklosich, Herbart) a neve e nyelvi kategóriának. Mindez elnevezések voltaképpen azonegy nyelvfilozófiai magyarázat eredményei. Mindez elnevezések e nyelvi formákban bizonyos hiányzó részekre utalnak s épp a hiányzóknak alapján történt az elnevezés. Az alaktani korszakban azt mondták, hiányzik az ígét kísérő cselekvő személy, azt mondták: azok *személytelen igék*. A mondattanos korszakban azt mondták, hiányzik az alany, ezek valóságos mondatok, melyekben csak az állítmány van meg. A dolog tehát úgy áll, hogy e két elnevezés azonegy jelenségnek kétféle magyarázata. Gondolhattak-e arra, hogy itt nem az elnevezés a hibás, hanem a tények megfigyelése, a nyelvi jelenségek lélektani megokolása? Egy példa hadd világítsa meg a dolgot. A magyar az mondja: *villámlik*. Az alaktanosok azt mondták, ez személytelen ige, mert nincs se személye, mely e cselekvést véghezviszi, se megszemélyesített tárgya, mellyel e cselekvést véghezvinni képzelik. A mondattanosok azt mondták, ez hiányos mondat. Ez csak állítmány. S az alany? Az alany nincs meg, az alany hiányzik. Hová lett, mivé lett? Nem is kérdezték. Oda- veszett a nyelvi élet tengerének keresztül-kasul járó áramai közt.

A Székely-féle elmélet első lépése az volt, hogy megtisztította a nyelvfilozófiai alapon magyarázandó kategóriát az idegen elemektől. »Én« — mondja Székely — »tulajdonképpen csak a meteorológikus mondatok alanyának fejlődését mutattam be. Ez a fejlődés természetesen áll minden nyelv hasonló szólására nézve.« Erre nagy szükség volt, mert a meteorológikus mondatok életében a legpontosabban meg lehet figyelni a nyelvi formák mögött lappangó belső processzusokat. E tekintetben ezek igen hasonlóak a hangutánzókhöz. Bennük mintegy újra elibünk áll az ősnyelv élete, amint benne szertealakulnak az új nyelvi alakok. E kifejezések ittmaradt processzusok az ősmult rombadólt világából. A meteorológikus kifejezések különösen nem sokat törődnek az évezredek óta kifejlődött nyelvi rendszerekkel. Mikor minden gondolkodó esküszik a mondat dualizmusára s minden utolsó indulatszó kész e két kategória valamelyikének hajlékában magát meghúzni, akkor a meteorológikus mondatok látszólagos alanytalanságukkal mintha döngetnék az általánosan elfogadott rendszer kapuit...

Mi történt az ősemler lelkében e kifejezések létrejöttének közvetlen előtte? Milyen szépen írja ezt le Székely (27. l.):

»Egyszerre villámlik és nagyot csattan az ég. Az ősember megretten. Az erős fény- és hanghatás kellemetlen érzéséhez félelem járul. Életét látja veszélyeztetve s nem tudja mitől. Figyelmes, félelemtől elszorult lelke felfelé irányzódik, maga meglapul, várva felülről a pusztlást, hogy esetleg mindjárt egy még rettenetesebb dördülésre ordító futásban keressen menekvést a fentről fenyegető veszedelem elől. Így volt ez a gondolkodás és nyelv első stádiumaiban. És lehetetlen is, hogy a cselekmény lefolyása alatt félve meglapuló, vagy rá visszaemlékező ősember a cselekmény okát *ne* fent kereste volna, ahol a jelenséget észrevette, épúgy mint a feléje viritő szín okozóját a szín megjelölte helyen kereste és találta meg. De míg az utóbbi esetben érzékelhető tárgyat tapasztalt a tulajdonság mögött, az időjárás jelenségeinél ezt nem tehetette. Itt minden képzele az okozattal kapcsolatos okról a *fent* képzetében összpontosult, ahonnan őt kellemetlen hatás éri, életét veszedelem fenyegeti. Közlés alkalmával hogy miféle artikulált hangot használt a villámlás, mennydörgés mint okozat kifejezésére, most mellékes, de hogy az ok jelölésénél felfelé irányzott mozdulat, vagy taglejtés szolgált, egész természetes. Ebben a taglejtésben kettős eszmei tartalom volt már kifejezve: a *fent* képzele és a fenyegető veszedelemtől való félelem. Íme a mai ú. n. alanytalan mondatok őse: az okozatot kifejező artikulált hang és a magasból fenyegető ismeretlen, de a tőle való félelem által — arra, hogy továbbfejlődjék — eléggé meghatározott, okra mutató taglejtés. Az ott az állítmány, ez itt az alany. Elég kezdetleges mind a kettő s formájokat tekintve egyik sem különb legény a másiknál. De ez a taglejtés, a gondolkodás sémája szerint önkéntelenül keresett okra, esetleg az érzéki benyomás erősségéhez mért több-kevesebb rémülettel való felmutatás az alanytalan mondatok alanyának, illetve az alany majdan fejlődő eszmei tartalmának etimónja. Míg azonban a végbemenő cselekmény, az érzékelt okozat kifejezője, az artikulált hang vagyis az állítmány lényegében nem változott: a villám, mennydörgés, eső mindig egyformán jelentkezett, addig a rettenetesség a gyakori tapasztalat, megszokás révén is vesztett erősségéből s az ember fejlődő elméje is mind élesebben analizálta a természetet. Így aztán — bár az első artikulált hangban, mely a taglejtés helyét természetes fejlődés folytán elfoglalta volt, a *fent* képzele és az onnan eredő ismeretlen veszélytől való félelem bennrejtett — az első eszmei tartalom módosult a világnézet tisztulásához képest. A rettenetesség következtében a képzeletben ugyancsak feketére festett hatalom lassankint, miután nagy hanggal takart jámborsága kitűnt, csak ijesztő lett, hogy végül, mikor az időjárási változások különböző hasznát is észre tudták venni, a jó fogalma is hozzáveggyüljön.«

Abban az első pillanatban tehát a *félelmetes fent*-képzele volt a kifejezésnek alanya. Ez alany lélektani volt. Nyelvi formája bentszorult a meglepett ősemberben. A képzet csak az »innere Sprache«-ban kapott formát. Szó azt ki nem mondta, ember azt

nem hallhatta. E *félelmetes fent* hamar sűrűdött az *ég*, az *isten* fogalmaivá. A *félelmetes fent* képzetét kitolta az égnek képze-
te.

»Az alanytalan mondatok második s a magyarban egyszersmind legfontosabb alanya az *ég*. Nemcsak azért legfontosabb, mert még ma is használatban van, hanem azért is, mert vele a magyar alanytalan mondatok speciális, a többi nyelvekétől eltérő jeleget nyernek. Az alany, illetve a neki megfelelő eszmei tartalom fejlődik minden időjárásra vonatkozó kifejezéseinél, az állítmány mint ilyen. éppen azért, mert empirikus úton keletkezett, megmarad változatlanul. Csakhogy minden nyelvben az alany személyi mivoltához képest az állítmány ezekben a mondatokban tranzitív; *versati, stanati, iŕei, vípei, áστοδάρει, βροῦτῃ, pluít, ningit* stb. valamint a sémi nyelvek, az afrikai nyelvek és a többi finn-ugorság megfelelő alakjai, amint eddig tapasztaltam, tranzitívek. Esőz, esőt ad, küld, villámol, villámot szór, dörög (ill. dörgeti az eget) stb., de sohasem intranzitívek, mint a magyar *dörög, villámlik, havazik* stb.«

Az első alany tehát a *félelmetes fent*, illetve ennek meg-
személyesített alakja, az *Isten* lett. Azonban a szemlélődő ember, amint lassanként elhagyta teológiai álláspontját, érzékibben kezdett gondolkozni. Felnézett a magasságba, honnan e természeti jelenségek leszármaztak hozzája. A *fent* helyét elfoglalta az *ég*. Ez lett most az alany. De a fejlődés itt sem állott meg.

»Már most gondoljuk el, hogy a magyar alanytalan mondatoknak ilyen bő eszmei tartalmúvá fejlődött alanya az öntudatlan nyelvhasználat alatt mind szűkebb-szűkebb jelentésűvé válik, az az öblös világ, melyből kiindult s melyben lefolyt a természet minden cselekménye, elkezd lapulni s végre odatapad a tetejéhez. Az *ég* a mennyhez. Szinonimának. Ez az *ég* már nem felelhet meg többé előbbi szerepének. Ez a szó nem lehet többé alany, mert nem bírja el az alanytalan mondatok alanyául álló eszmei tartalom terhét. Még nem bánjuk éppen, ha azt mondják, hogy az *ég*, t. i. az égboltozat, a menny villámlik, dörög, de ne mondják, hogy az *ég* csepereg, esik, szakad, havazik, a mai *ég*, az égbolt, a menny! Mikor én, ha esik, nem az égboltot látom esni, hanem a felettem levő űrt, s ha havazik, havul látom esni a környező világot, az egész mindenséget! Jó, a villámot és mennydörgést a gyarló szem a messzeségtől fent látja születni az *ég* boltozatán, ámbár a villám tüze megvilágítja az egész levegő-eget, s a mennydörgés, megreszkettette az atmoszférát, végigdübörög a világ egyik szélétől a másikig — ezek mellett még megáll a menny alany gyanánt; de a sűrűn szitáló eső, a vastagon kavargó hópihék elzárják előlem a mennyboltozatot s betöltik a levegő-eget, úgy, hogy ezt eddigi nyugodt állapota helyett esőbe látom. Emellett bizonyos változást tapasztalok, mely nem különképpen a mennyre vagy a levegőre, vagy a világra vonatkozik, hanem tökéletes, nagy változást, mely megnyilatkozása idejére átfor-

málta az egész természet megszokott képét. Ezt a változást eddig is kifejeztem, mikor azt mondtam, hogy villámlík, esik, havazik, ahelyett, hogy nyugton maradna a világ, mint rendesen; sőt e kifejezéseknek a zománca mindig is a változás képzelete volt. Ez a változás pedig csupán az idő más formája. Ha nyugodt a világ, szép az idő, ha fellegesedik, esik, csunya. Az idő képzelete az, mely természetes fejlődés folytán a régi égnek végül már nagyon is silányan megérzékített fejlődő eszmei tartalmában uralkodóvá lett s ebből olykor előtör, be a tudatba és ki a nyelv külső formájába is.«

A fejlődés harmadik fokozatán tehát az idő lett az alany e kifejezésekben. Fejlődő eszmei tartalom hordozója a nyelv. És különösen e kifejezésekben. Joggal fejezhette be Székely e szavakkal munkáját (54. l.):

»... a nyelv, mint ilyen, nemcsak praktikus célzatú külső forma, hanem a gondolkozással együttfejlődő eszmei tartalom is. A praktikus gramatika, céljainak megfelelőleg, mozdulatlanra dermeszti a nyelvet, hogy annál könnyebben elsajátíttassa a beszélői óhajtokkal a különféle formákat. De a nyelvtudomány nem állhat meg a külső formánál, mely végre is nem lényege a nyelvnek. Neki a nyelvjelenségek természetét kell kutatnia s ebből levonnia a meghatározásokat. A mondat, az ítélet ikekhez hasonlítható, kik közül az egyik a dédelgető szülői háznál marad, teljes szabadságban, senkitől sem korlátozva, a másikat rossz sorsa kiveti a világba, ahol a sok durva érdek szűk térre szorítja s csak részben engedi érvényesülni. Eredeti természete azonban nem változik meg s a korlátok ellenére is érvényesülni törekszik. Valamint tehát alanytalan ítélet nincsen, nincsen alanytalan mondat sem. Ilyesminek a látszata csak a külső forma szűk volta, a benne rejlő eszmei tartalom részleges érvényesülése következtében áll elő. Azokat a szólásokat, melyeket a gramatikuskok alanytalan mondatok néven külön kategóriába soroztak, redukálni kell az időjárásra vonatkozó szólásokra. Ezeket sajátos természetöknél fogva egészen külön osztály illeti meg a többi közönséges elliptikus mondatoktól. Ez az osztály: *a fejlődő alanyú mondatok osztálya.*«

Ez elméletnek nyelvtörténeti bizonyítékai, természetesen, alig lehetnek. Mikor a nyelv e fokozatokon keresztülment, még alig állott a nyelvtudomány olyan fokon, hogy pontos jelentésmegfigyeléseket eszközölhetett volna. De, hogy a *fejlődő eszmei tartalom* tétele nemcsak lélektanilag valószínű, hanem nyelvi szempontból is, azt a mai nyelvek adataival bizonyíthatjuk.

Azt mondja a mi magyar nyelvünk: *beborul*. Mi borul be? Bizonyval az ég borult be előbb. De, ha azt kérdezzük, milyen az idő, s azt feleljük *borul, beborul, elborul*, bizonyval fejlődött

már az eszmei tartalom. Eredetileg az *ég* volt az alany, már feleletünkben az *idő* lett az. A meginduló időjárási változásnak egy részlete: a magasságnak felhőkkel való megtelése kifejezésben képviselője lesz az egész időjárási jelenésnek. *Havazik*. Mi havazik? Az isten? Az ég? Az idő? Mind és egyik se! Ha felnézünk: a magasság az alany, ha az időjárásról elmélkedünk, a *havazás van* képzetei keletkeznek bennünk. *Esik* = *a nedvesség esik, az eső esik* (subjectum etymologicum), vagy pedig: *esni van*, az időjárás képzete, az *idő* az alany. *Szítál*: az *eső* és az *idő*. (Talán az *Isten* is, s a hulló cseppek a nagy világ-szita hézagai közül hullottak le!); *csikorog*: a *hó* és az *idő* (»Odakint csikorog«); *fagy*: a *víz* s az *idő*; *kienged*: a *jég* s az *idő*; *kiderül* az *ég* s az *idő* (vö. *beborul*); *harmatoz*: a *levegő* s az *idő*; *görget* (= mennydörög, tájszó): az *ég* s az *idő* (S talán az Isten amoda-fent, a nagy »kuglizóban« vihar-golyókat!). A *mennydörög*-ben kitör a fejlődő eszmei tartalom egy fokozata, az égi: a *menny dörög*.

E kifejezésekben párhuzamosan jelentkeznek a lélektani fejlődési fokozatok. Természetesen. Itt mindig fontos a nyelvi, a beszéd-beli környezet, ahol a kifejezések előfordulnak. Árnyalja az a jelentésüket. E kifejezések: *elsötétül, tavaszodik, őszre válik, télre fordul* már teljesen (a három utóbbi mindenestre) az idő-fokozaton vannak. Újra hangsúlyozzuk, különben a fejlődési elmélet érthetetlen: itt nem nyelvtörténeti korszakokról, hanem lélektani fejlődésekről van szó.

Ez elmélet aztán egyszerűen alkalmazható valamennyi nyelvre. (Vö. *il pleut, pluit, ningit, ὕει, ῥίφει, ἀστράπτει, βροντᾷ, es regnet, es donnert, egli piove* stb.) Rendkívül érdekes és nagy bizonyító erejű Székelynek az a fontos megjegyzése, hogy sok nyelvben az *isten* és *ég* fogalmak azonegy nyelvi köntösben jelennek meg. A votjákban *inmar* = isten + ég; a csere-miszben *jumo* = isten + ég; a szamojédben *num* = isten + ég. Talán a szanszkrit *djauš* is: isten + ég. A votják azt mondja: *inmar zorä*: esik (vagyis az ég esőzik.) A szamojédben: *hähä muno* = dörög (*hähä*: bálvány). Érdekeseeknek tetszenek a közismert adatokon kívül az oszmanli és az orosz adatok, melyekkel a Székely kutatásait kiegészítem. *Allah* alanyul, természetesen, nem szolgálhat, hiszen e fogalom, szavával, új kulturális fejlődés: az arab befolyás eredménye. A *havazik*-ra nem tudok idevágó kifejezést: *kar jaghmyš* azt jelenti: *hó esett*. *Tsiü var* =

harmat van. Rendkívül érdekes a következő adat. Mennydörög: *gök gürlejor*, vagyis ugyanaz mint a magyarban, mert *gök* = ég. Mennydörgés: *gök gurlemesi* (égnek dörgése) vagy *gök gürültüsü* (égnek lármája); villámlik: *šimšek tšakyjor* (vagyis villám világít); [*tšakmak* azt jelenti *beütni*, pl. szeget, de jelentése ez is: *világít*]; esik: *jaghmur jaghyjor* (eső esik, ugyanolyan subjectum etymologicum, mint a magyarban); esős idő *jaghmur havasy* (hava: idő, levegő). Az orosz nyelv adatai közül legelőbb az *esik* kifejezés ötlük szemünkbe: *esik* = *dozsda*¹ *igjotš* (eső megy); villámlik: *molnyija szvérkajetš* (villám világít); mennydörög: *gromš gremiš* (subj. etym.). Havazik ugyanolyan szerkezetű, mint esik: *sznyegs igjotš* (hó megy).

2. E nagyszabású elméletnek egyetlen egy kritikusa akadt irodalmunkban. Kalmár Elek, a mondattan jeles bűvára, szót hozzá a Nyelvőr idei évfolyamában (35:74). Kalmár Székely elméletét nem fogadja el. Érvelése nagyon érdekes, de úgy véljük, nagyon könnyen megcáfolható. Lássuk csak közelebbről.

Kalmár szerint a nyelvészetben nem lehet főbb szava a filozófiának, mint a nyelvészetnek magának. S szerinte, a filozófia (ennek akár metafizikai, akár logikai, akár lélektani része) csak segédtudománya, nem alapja lehet a nyelvészetnek, melynek egyedüli alapja a nyelvtörténet és összehasonlítás.

Bocsánat! Ma már ez nem áll meg. A filozófiának nincs szava, de a *nyelvfilozófiának* igenis van. S azután itt két probléma keveredett el. Külön feladatai vannak a gyakorlati s külön az általános nyelvtudománynak. A botanikus egy életet tölt el egy apró füvecske élettanának megállapításával. Egész életének eredménye egy csöpp adat a természet-filozófus rendszerében. Jól vigyázzunk! Ama csöpp adatok nélkül irreális volna a filozófusnak minden törekvése. Viszont a filozófus minden tudományban összefoglal s irányító elveket ad. Mindegyiknek megvan a maga helyén a maga fontossága. Egyiknek sincs több szava a másiknál. Ne értékeljük őket! Művelje kiki azt, amire a legtöbb hajlama. Székely rendszerét tehát ez okból nem lehet elvetni.

»Ha... a nyelv igazi, vagy valószínű történetét történetírói tárgyilagossággal, nem pedig hipotézisek lencsén át nézzük, és a mutatkozó fejleményekbe, mint a történelmi tanuságokba

¹ Nagyolt átírás, magyaros helyesírással.

szokás, belenyugsunk, akkor nyelvészeti alapon maradva is oly értékes eredményekre jutunk, hogy nem kell bevárnunk, míg előbb a filozófia fedezi föl nekünk ez eredményeket.« Ezt éppen Kalmártól olvasni meglepő. Alig van tudományos irodalmunkban bűvár, ki oly mélyen gondolkodott volna a mondatlan lélektani problémáin, mint Kalmár. De hiszen Székely nem adatok nélkül ábrázoló délibáb-filozófus. Kalmár is elismeri, hogy az adatok, melyekből Székely kiindult, szolid nyelvtörténeti és nyelvhasználati tanulmányokon alapulnak. (76. l.)

Hogy van lélektani alany, azt én Kalmár munkáiból tanulmányoztam meg. Furcsán esik tehát azt olvasnom nála, hogy — furcsa »a vadember szőrös karját is belevenni alanynak. Egyneműek csak egyneműekkel adhatók össze«.

Különben Kalmárnak főeszméje e kritikájában az egytagú gondolatforma. Székely pedig dualisztikus alapon áll. Itt aztán nagy elvi ellentéttel állunk szemben, melyre még alkalmadtán visszatérünk. Simonyi nem állítja az alanytalanságot (A magy. ny.), hanem csak *tudattalan alanyról* beszél. E gondolat teljes kifejtést érdemelne, mert a lélektani alanyok egy új tulajdonságához: a *tudattalansághoz* vezetne el bennünket.

Szívesen cáfoltunk volna, vagy igyekeztünk volna cáfolni pozitív érveket is, nemcsak általános tételeket — de ettől ezúttal Kalmár fölmentett bennünket, mert maga sem támaszkodott rájuk.

3. S ez ellenvetésekkel szemben mit látunk a nyelv nagy bölcsészeinek könyveiben? Miklosich, Brentano (Vom Urspr. d. sittl. Erk. 113. l.), Marty (vö. Székelynél) szerint »az alanytalan«, most már helyesebben: a fejlődő alanyú mondatoknak valóban nincsen alanyuk. Paul a Prinzipienben azt mondja, hogy az alanytalan mondatoknak feladata »eine konkrete Anschauung mit einem allgemeinen Begriffe zu vermitteln«. Alany a jelenség észrevétele, állítmány »a lélekben nyugvó kép« (105. l.).

W. Jerusalem »Die Urteilsfunktion« című munkájában (1895) ezt mondja: »Das Präsens der Wahrnehmungsurteile und also auch das Präsens der meteorologischen Sätze enthält die deutliche Beziehung auf die räumliche Umgebung des Sprechenden, und diese räumliche Umgebung ist Subjekt der Aussage. Das, worin es regnet, ist der Luftraum, das draussen Befindliche το ἔξω, und von diesem wird gesagt, das es jetzt regnet, während es ein anderes Mal schneit, blitzt, donnert oder schön ist.« (126. l.)

Jodl így nyilatkozik (Lehrbuch der Psych. 624. l.): »Subjekt ist das ganze Phänomen, das unbestimmt ausgedrückt wird, weil schon andere dieselbe Wahrnehmung machten.«

Különösen érdekel bennünket Steinthal véleménye. »Das Impersonale«, mondja ő, »bezeichnet eine Handlung als solche, deren Subjekt als geheimnisvoll oder unbekannt nur angedeutet wird.« (Zeitschr. für Völkerps. 4:235.) Ugyanilyen értelemben nyilatkozik Schuppe, szerinte is a jelenség az alany e kifejezéseiben. (Subjektlose Sätze, Zeitschrift für Völkerps. 1886, 285.) Lotze meg éppen ezt mondja: Das ‚Es‘ im Subjekt ist seinem Inhalt nach entweder nichts als das Prädikat oder es ist, wenn es davon unterschieden werden soll, nur der Gedanke des allgemeinen Seins, das in den verschiedenen Erscheinungen bald so, bald anders bestimmt ist (*es blitzt* = das Sein ist jetzt blitzend).« (Grundzüge der Logik.)

Wundt már logikájában megmondta: »Es fehlt... keineswegs das Subjekt, sondern dieses ist nur unbestimmt gelassen.« De egész felfogását a maga mélységében a *Völkerpsychologie* első részének második kötetében (218—221) fejtette ki.

Legelőbb ő is kiválasztja a kategóriából az időjárásra vonatkozó kifejezéseket (219. l.) »Logikailag véve a dolgot«, mondja Wundt, »az ‚Impersonale‘ nem egyéb, mint ‚határozatlan ítélet‘, ha ezt a szót ‚határozatlan‘ a kifejezés alanyára vonatkoztatjuk. A ‚határozatlan‘ se logikai, se lélektani szempontból nem tekinthető nem létezőnek. Logikailag véve a dolgot, a kifejezés egy tényleg létező, de *ingó* gondolatartalma [íme a Székelyféle *fejlődő eszmei tartalom!*] miatt közelebbről meg nem határozható tárgyfogalmat jelöl. Lélektanilag véve a dolgot jelöli azt az észrevevés-tartalmi komplexumot, amely egyidejűleg az ige kifejezte jelenségben vagy állapotban benne van. Ezek között akármelyik a tudat előterébe léphet; és éppen a képzetnek ez ingó lélektani természetéből következik, hogy lehetetlen itt egy határozottabb, logikusabb kifejezésnek keletkezése. De, hogy e mondatok, melyek alanytartalmuk szempontjából határozatlanok, az ítélő gondolkodásnak nem primitív formái, arra utal a nyelvtörténet. Mert, ahol egyáltalán lehetséges egy nyelvterületet az alanytalanok szempontjából bizonyos időn keresztül megfigyelni, mint pl. az indogermán nyelvekben, ott e kategória állandó szaporodását figyelhetjük meg. Már a régi gramatikusok azt hitték, hogy e mondatokat: pluit, tonat, fulgurat, *ὕει, βροντᾷ*, így kell

kiegészíteni: Juppiter tonat, ó *Zeŭs ũei* stb. . . . Még Homeros-nál nincsenek tulajdonképeni személytelenek: Zeus az, aki mint esőző, mint dörgő szerepel; és e szavak alapjelentése ilyen nomen agentis-re utal. Így pl. *ũei* tulajdonképpen azt jelenti: *nedvessé tesz*, és a személytelen jelentés csak úgy keletkezett, hogy az eredeti alany lassanként elmaradt. És így a *fulminare*, *fulgurare* szavaknál a *fulmen* és *fulgur* névszók, melyekből ez igék keletkeztek, nem alany-, hanem tárgyesetben szerepelnek: nem »villámok vannak«, hanem »villámot szórni« a jelentésük. A tulajdonképen személytelen kifejezések tehát inkább rövidítéseknek, mint teljességre törekvő mondatformáknak tekintendők, amelyek a gyakori használat miatt teljesebb mondatformákból keletkeztek.

Ime Wundt is inkább rövidült alakoknak tekinti kifejezéseinket, mintsem hogy egytaguságra gondoljon. Ő az istenalanyokat mitológizálással magyarázza s Székely is csak erre gondolhatott. A további fejlődést Wundt nem kíséri figyelemmel. Neki sürgősebb dolga volt. Az egész nyelvi élet filozófiáját adva, nem időzhetett oly soká e csonkának tetsző alakoknál, mint az, aki egész élete végéig ezekkel foglalkozott . . .

*

És most, hadd tegyük le a tollat, melyet tán inkább vezetett a kegyelet mint a tudás. Adataink és elveink megváltozhatnak, egész alapunk, egész grammatikai rendszerünk elbukhatik, hiszen elavult kategóriáit oly régen ingatják már, határaikban oly régen nem hiszünk már. De ama vékony füzet szerzője, ki tudattalanul elérte amaz eredményeket, melyekért kint évszázadokig kellett küzdeni, emlékezésünket, becsülésünket érdemli meg mindaddig, valameddig filozófiai magaslatra emelkedhetik a magyar nyelv-tudomány.

RUBINYI MÓZES.

GYERMEKNYELV.

I. Két gyermek nyelvéről.

Munkáimban már több helyen fölhasználtam a gyermekeim nyelvén tett megfigyeléseimet; ezúttal rendszeresen összeállítom érdekesebb följegyzéseimet. (Ezek az 1883—1896-ig terjedő évekből valók. K. = Kari fiam, N. = Nanus vagyis Annus leányom. Egy pár helyen más gyermekek beszédéből följegyzett adataimat is idézem.)

H a n g t a n i tekintetben az eddigi megfigyelésekhez¹ kevés újat közölhetnék, azért csak egy-két följegyzésemet idézem: *z* és *r* helyett egyaránt interdent. *δ*: *hádom, kédem* stb. (K. 2—8. é.); *f* helyett *s*, pl. *pus! pis pas pus! dusa* vagyis *gyufa* (N. 15—17. hónap); *f* helyett *sz*: *száj a szeje* (R. Böske 3 é.); *f* helyett *h*: *háj a heje* (V. Linka 4 é. s több más gyerek); — *éptéte* e h. *eltépte* (N. 2. év, mindig így); *ómas, ómasó* vagyis olvasó e h. írás, levél (20. hó); *piskóka* e h. piskóta (N. 1³/₄ év, mikor már öntudatosan kezdte a *t-t k*-val helyettesíteni).

S z ó k é p z é s. 1) Föltünőbb analógiás képzések: *kidömlött* a víz (K. 2.—6. é.), *eldömlött* a baba, a pohár stb. (N. két é.; *dömlik: dönt = ömlik: önt* stb.); *bele-dugasztani* e h. dugni (N. két é., vö. *dugaszt*); az esernyő ide való, a karjára *kapasztani* (N. 9. é.; *kapaszt: kapaszódik = akaszt: akaszódik, ereszt: ereszkedik*); Lina, *kapaszt*son föl erre az ágra (t. i. engem, K. négy é., szintén a *kapaszódik*-ből elvont *kapasz-* szón alapszik); *tologázni* e h. tologatni (*taligázni* anal. K. 3. é.); *márcigál* e h. mártogat (mint *ráncigál* e h. rántogat); *elszakasztani* (*szakít × szakaszt*, N. 6. é.); *elkülönisztetni* (más gyermekétől hallottam többször, *elkülönít × elválaszt*). Hol van *virágomka*? (N. 1¹/₂ é.); *kalapomka, mamuskámka* (N. 20. hón.; a népnyelvben van itt: *ángyomcsa* stb.). — 2) Rendes képzőkkel, de szokatlan szók: *mondogál*, csak *söpörgéltem*, az angyalkák az égben *röpdögélnek* (K. 4. é.); ez a tennapi darázs, ami ott *szállkál* (N. 3¹/₂ é.); *rakdos* (N. 4¹/₂ é.); *meghíntezem* a virágot (K. 4. é.; vö. *öntöz*; *hintez* a 17. században is előkerül); *fésűködtetem* az Idát (K. 4. é.); ez már el van *romlítva* (K. 5. é.); mamuskám, szabad nekem *legyeződni* evvel? (a legyezővel, N. 3. é.); megütötte a homlokát, *sebzik*, vérzik (K. 4. é.); *ellapozik* ez a könyv (mikor elfordultak a könyv levelei, mondta Gy. Bandi 4 é.); — ejnye de *betojásztad* magadat (K. 6¹/₂ é.); *héjazd le* az almámat (S. Margit 2 é.); a szemvíz nem gyógyítja meg a szemet, csak *bibizgeti* (N. 2¹/₂ é.); ki *kulcsol* odaki? (ki zörög a kulcsokkal N. 3¹/₄ é.); *beteleztem* az üveget borral, ez a bót tele üvegekkel van *besorozva* (K. 3. é.); *szárazítsa meg* (K. 4. é.); hogy *furcsakodik* ez a vízvezeték (K. 4. é.); menjünk *utcáni* (*utcálni* azaz sétálni az utcára, B. Katóka 1¹/₂ é.). — Névszók: csinált a hal egy nagy *ugratot*; nagy *ugratot* csinált a macska (K. 4. é.); nézzük meg ezt a *rakatot*, ezt a *farakatot* (farakást, K. 4 é.); olyan *hallata* van, mintha csizma volna (t. i. ennek a cipőnek, ha járok benne, N. 6. é.); *borítság* (borogatás K. 4—8. é.); *szorítság* (nadrágtartó, K. 6. é.); *huzalékos* papiros (vonalzott p., K. 4. é.); a *dógozó* (a kalapács, K. 2. é.²) a *vágó* (az olló

¹ A magyar gyermeknyelvre nézve vö. P. Thewrewk E. Term. Közl. 3. k. és MNy. 2. k., Balassa J. NyK. 23. k., Vértess J. NyF. és Csapodi I. Nyr. 34. k.

² Minthogy néhány évig az Akadémia palotájában dolgoztam (a Nyelvtörténeti Szótáron), mikor kérdezték, mi az apja, egy pernyi gondolkodásra azt felelte: »Akadémiai *dógozó* vagy mi« (K. 5. é.).

(K. 2. é.), *az író* (ceruza, K. 2. é.); »játsszunk *lököset*, biliárdot« (K. 4. é.); — *házicska* (N. 2. é., *házikó* × *házacska*); *nekecském* (Mihály Edit 3. é., e h. nekem); *kicsibbet*, nem nagyot (N. 2. é.); *sokabb* (K. 5. é.); mamuskám, ez *mennyes?* (hányas számjegy, K. 6. é.); *kocsmás* (kocsmáros, K. 5. é.); itt én vagyok a *parancsolatos* (K. 5. é.); az *ódalsó* deszka, állítsd föl a *legódalsót* (K. 4—5. é.); a hátúsó lovak fehérek, az *elősök* barnák (K. 4. é.; a régi nyelvben is előfordul); nem a fősző, hanem a *léső* (K. 5. é.); *elsődik* (N. 2¹/₂ é.).

A szókeverés, kombináló szóalkotás alkalmasint minden gyermek nyelvében közönséges, de különösen gyakran észleltem K. nyelvében, s főleg ez vezetett Kombináló szóalkotás c. értekezésemhez. Legtöbbet 4. s 5. évében használt. Negyedik évében pl. a következőket: *pönt* és *pönty* (*pont* × *pötty*), *bokroncs* e h. *bokréta* (× *abroncs?*), *cimbora* (*cimbalom* × *citera* v. *zongora*), *viagut* (*viadukt* × *alagut*), *állomasinaház* (*állomás-ház* × *masina*), *vöderíteni* e h. *meríteni* (× *vödör*), *fütse* meg mamuska (a meleg húst, *fújja* × *hütse*), »alant és *fölönt*«. *déletön* e h. *délelőtt* (× *délután*). Ötödik évében mondta ezeket: *koncsó* (*korsó* × *kancsó*), *gumi flasztikum* (*gumi elasztikum* × *flastrom?*), *rátiposott* (*tiprott* × *taposott*). Nem tudtam megmagyarázni ezt: »Úgy megkamrakoltam magamat evvel a lencsével« többször mondta e h. úgy jóllaktam vele; *megabrakoltam* magamat?). Furcsa volt a *citróleum*, melyet már hároméves korában alkalmazott a limonádéra e h. *citromlé* v. *citromvíz*; a második felét csakis a *petróleumból* vehette. A *csokréta* szót, melyet négyéves korában használt, mint azóta értesültem, több vidéken használják, tehát K. is dadájától tanulhatta (de mindenesetre a *csokor* és *bokréta* kombinálása, valamint maga a *bokréta*, noha régi szó, kétségkívül a *bokor* és *bukéta* keveredéséből állott elő). — N. beszédében is megfigyeltem egy pár keverék szót: *gyöngye violána* (1¹/₂ é., *gyöngye violám* × *gyöngye majorána*, két ismert nótából), *ribiznye* (1¹/₂ é., *ribiszke* v. *ribizli* × *cseresznye*). — Néha a szókeverés csak annyiból állt, hogy a szót valami hasonló hangzású s azért félreértett szóval helyettesítették: *plajbász* e h. *kolbász*, »az nagy *vétek* amit én most a mamának mondtam« e h. *titok* (K. 5. é.).

Új szót az említetteken kívül is sokat alkottak. Aminek a nevét nem tudták vagy aminek a neve nem jutott mindjárt eszükbe, arra sokszor meglepő találékonysággal adtak új nevet. K. (a Nyr. szerkesztőjének fia!) 4.-től 6. évéig valóságos kis nyelvújító volt. Negyedik évében az úgyn. *federweiss*-t elnevezte *cipőlisztnek* (innen került ez a szó legújabb m.-német szótárainkba), a pályaházat *utazóháznak*; 6. évében a szántást *ekézésnek* mondta; továbbá: »ennek *leborbélyozták* a haját« e h. leborotválták; »erre bizon nem vagyok *étvágyas*« e h. éhes; viszont: »*éhetlen* vagyok« = étvágytalan, nem éhes; [Az óriások igen nagy emberek; hát az igen kicsi embert hogy híják?] »*kicsiás*«

— N. nyelvéből említék két különös új szót: »Ne *árvaszkodjunk* ezekre a cicákra, úgysis szeretjük őket« 3½ é. (= ne sajnálkozunk rajtuk mint *árvák*on + ne *panaszkodjunk* rájuk v. sorsukra?) »Most gyün valami *hallatság*« 4. é. (= valami mulatságos hallani való). — A gyermeknyelv szapora szócsinálása magyarázza meg részben azt a tényt, hogy a társalgás nyelvében s a népnyelvben annyi sok új szót találunk, fölösleges szókat is, melyek rég megvolt kifejezéseket helyettesítenek. Ezeknek legalább egy része a gyermeknyelvből terjedhetett el, mert a gyermekek sokszor éveken át megtartják ezeket az új szókat s egy részüket eltanulja az egész család vagy egyéb környezet. (A MTsz. azonban hibásan vette föl szombathelyi tájszó gyanánt az *édetlent*, ezt csak egy szombathelyi gyermek beszédéből közölte Csapodi István a Nyr. ott idézett helyén; vö. a K. nyelvéből idézett *éhetlent*.)

Jelentésbeli eltéréseknek se szere se száma a gyermeki beszédben: a gyerek sok-sok félreértés és helyreigazítás után tanulja csak meg, hogy kifejezéseinkkel körülbelül ugyanazt az értelmet kösse össze mint a felnőttek. De néha már igen korán észlelhetni elvontabb szóknak is helyes használatát, pl. N. már 16 hónapos korában alkalmazta a *nem lehet* kifejezést: [Fogd meg a nyelvedet!] »*Nem jöet*.« — A félreértések közül csak egyes érdekesebbeket említék. Nyaraló helyünkön *Tündér* nevű szamar hordta a vizet; mikor ősszel az Andrásy-úton meglátott két szamarat, K. (5 é.) elkiáltotta magát: Ni, két *tündér*! — »Ez olyan *gyi* [járómű], ami tud pancsi-pancsin menni« (azaz vizen; K. 5 é. így magyarázta kis hugának a hajó mivoltát). Viszket a lábam *tenyere* e h. a talpa (K. 4 é.). *Öreg* az ujjam e h. ráncos (a fürdéstől, K. 4 é.). *Büszke* e h. bátor (K. 4 é.). *Bámulok* arra e h. kíváncsi vagyok rá (K. 4 é. sokszor; vö. az angol *wonder* ígének hasonló jelentését, Luzern vidékén német beszédben is hallottam ilyen értelemben: *ich wundere mich, ob..*). [Kelj föl, édes fiam!] »Mama, *keltsen föl*!« e h. vegyen föl (K. 3 é.). *Nútózkodnak* azaz nyujtózkodnak a levelek (= lebegnek a szélben, N. 1½). [Egyedül jöttél át? ki kísért ide?] *A fal Nanus* (= az árnyékom a falon, N. 2 é.). *Tennap* labdázunk e h. holnap (N. 3 é.). *Kösd le* a kötényemet, *kötözd ki* ezt a csokrot e h. oldd le, oldozd ki (N. 3 é.); *kösse le* ezt a kötelet (K. 4 é.). Ne menj olyan *soká* előre e h. messze (K. 5 é.). — A beszéd részek megkülönböztetése is érdekes. Minthogy a 3. személyű ige alakra nézve nem különbözik a ragtalan névszótól, a gyerek néha összezavarja ezt a két beszéd-részt, ahogy pl. a felnőttek beszédében is igévé változik a *szabad* melléknév és névszóvá a *muszáj* ige. »Ezeket a köveket *szabadott* elhozni«, »hát talán *szabadjon*?« (K. 4 é.) Jaj, a szemembe *csöppik* az eső (N. 2½ é.). Félreketrom ezt a húst, hogy az almának legyen *férje* (a tányéron helye legyen, elférjen, R. Margit 3 é.). A kezem *viszket* vót (P. Ilon 5 é.). »Nem vót *fúj*, *viszket* vót« (K. Iduska 4 é.). — Tárgyatlan ige tárgyasan

használva: *Nyúd ki* a hernyót a vízből (N. $2\frac{1}{2}$ é., nyúlj utána s vedd ki). — Önállósított határozók: Egészen *leig* megy (K. 4. é.) Az *innen* lámpa (az innen való, innen elvitt l., K. 4. é.). A kolbásznak csak a *belüje* jó (K. 4. é.). — Szokatlan közép-fokok: [Elég lesz neked ez a hús?] Vágon még hozzá, akkor *elegebb* lesz (K. 4. é.). Ez még *csöppebb* mint a másik (N. $4\frac{1}{2}$ é.) — A többes számot K. a 16. hó végén kezdte alkalmazni: *libák, galambok, kúcsok, lókak* e h. lovak. A kicsinyítő szókat a 15., a gyakorítókat a 17. hó végén kezdte használni: *dadika, Rózika, nézeget, beszélget*. — Számnevek használata: *kettő bú* (két tehén, N. $1\frac{1}{2}$ é.); viszont: most *két*en eszünk e h. ketten (N. 2. é.). — Az első személyt N. már 16 hónapos korában meg tudta különböztetni: »*én is, én is!*« továbbá: *kalapom, cicusám, Pijosám* (18 hón., *cicuskám, Piroskám*); *nekem, nem tudom* stb. (19 hón.) Add ide *enyimnek!* (e h. nekem, K. 2. é.) K. a 17. hó vége felé kezdte használni az 1. személyű igealakokat: [kimulattad magadat?] *mulattam, tudom, eszek* stb., de a 2. sz. kérdést még rendesen változatlanul ismételte: *tudod, akarsz* stb.

A szótók használatában igen szembetűnő jelenség, hogy a gyerek a nyelvtani alakokat mindig abból a szótóból alakítja, amelyet az ő eddig használt kifejezéseiben ismer és megérez. Igen föltűnő pl. a már ismert 3. személy hatása a következő alakokban: *eszikni* e h. enni (K. 20., 21. hón.); ott hagyod, hogy *vésszen el* (K. 5. é., mert a 3. sz. *elvéssz*); *meg van döglve* (K. 5. é., mert *dögl-ik*); *rájám* e h. rám (K. 2. é. és 5. é.), a te *ajtajodhoz* (K. 5. é.), *fehérek a háztetejek* (K. 5. é.; mert a 3. sz. *rája, ajtaja* stb.: vö. a köznyelvben is *szájam* a régebbi *szám* helyett, *alj* e h. *al*, s a népnelvben s egyes íróknál: *tetejetlen, alájám* stb. l. A m. szótók és TMNy.); ebbe is van *ám lev..* [aztán kijavítva:] *lév* (K. 4. é.). Viszont az 1. személyből elvont *anyá-* szótó jelenik meg ebben: *anyája* (K. 4. é.), s a 2. személy analógiájára: [Gyere be!] *Én gyere*m be? (N. $2\frac{1}{2}$ é.); *hatt* e h. hagyott (K. 4. é., vö. *hagytam*). Az *esz-ik, fekszik*-féle igék *sz-es* főalakját a folyó cselekvésből igen sokszor átviszlik a többi igealakba: *eszni* és *eszt* e h. enni, evett, *haragszott* (K. 21. hón.), azt *emlékszettem* (K. 3. é.), *feküszni*, [aztán kijavítva:] *fekszeni* (N. 4. é.); így a fölszólító módba is: *ne haragsz*on! *ne haragszál!* *issz* e h. igyál, *ide tessz* e h. ide tedd stb. (K. 2. é.); *mama alssz* e h. aludj! (Cz. Imre $2\frac{1}{2}$ é.) — Tárgyesetből való elvonások: Itt van egy *kapcs* (N. 2. é.). [Ne csinálj szemetet!] Hát van itt *szemet*? (N. 3. é.) Most ez a szárnyunk *mink*nek (K. 3. é., a *mink* és *minket* analógiájára). Így vonta el egy gyermek az *engemet* tárgyesetből az *engem* alakot tő gyanánt s azt mondta: Ha megeszem ezt a beteg szilvát, a betegség *engembe* megy. (Főlnőtől is hallottam, N. G.-nétől Budapesten: őtet *engemnek* nézte. Vö. a palócoknál: *engönket* e h. minket stb.) — Ismét másféle analógiák: [Hidd vissza!] Nem *hiom* vissza (N. 3. é.); *sütjél* (Cz. Imre $2\frac{1}{2}$ é.); ez a *fődeje* (K. 4. é. e h.

füddje, a *teteje* mintájára). — Néha két összetartozó szót egynek értettek s aszerint bántak vele; pl. *kelj föl* helyett így értették: *kejfölj* s azt felelték: *Nem kejfölök* (K. 2 é.). Mingyá *kejfölök* (N. 2 é.¹)

A ragozás köréből legérdekesebb megfigyelésem ez volt: [Ott vannak a másik verandán.] »A mi *verandánunk?*« (N. 2¹/₂) e h. a mi *verandánkon*. Tehát a személyragot a helyrag után alkalmazta, mint a finn nyelvben teszik s mint valaha a magyarban is szokás volt, vö. *bennünk* azaz **bel-n-ünk*, *fölö-tt-ünk*, s a régi nyelvben *jóg-felölem* a m. jobbam felől. — *Elkergettettem*, *evettem* (K. 3 é.) kötőhangzós alakok a 3. személy analógiájára; viszont *mozogt* e h. mozgott (K. 3 é.) a *mozogtam* stb. mintájára. *Mutatí, láti, hallí* e h. mutatja stb., a *vetí, kéri* analógiájára (K. 1¹/₂–2 é., mint a szegedi s drávavidéki népnelvben). — Hová *megyő?* te aranyos *vagyó* (N. 3 é.) — En *akarnák* még egyet stb. (K. 4 é., tehát illeszkedéssel mint néhol már a népnelvben is). Viszont: én jól be *tudném* takarni (K. 8 é. nyilván a tárgyatlan *tudnék* hatása alatt). — Furcsán bántak a *volna*-féle összetett igealakokkal. Először is a *volna* szócskát sokszor elválasztották a főigétől: »*Nőtt* a szája *vóna* és *leszúkad*t a feje *vóna*« (N. 3 é.). Aztán alkalmazták e szócskát a föltétes módban a folyó cselekvésű alak képzésére is: [Hogyha náthás vónék,] akkor így *beszélek vóna* (K. 3 é.). Hozza ide a kutyust, a papa *szeret* vele *vóna* játszani (K. 3 é.). Végre ezt a szerkezetet összekeverték a rendessel: Egy gyufa *köllene vóna* meggyujtani (K. 3 é.). *Beeresztne vóna* az Elláho? (K. 4 é.) Inkább te *üné vóna* a vonatba (K. 5 é.). Egyet se *kapna vóna* stb. (N. 3 é.) — Egyéb ragozásbeli eltérések: *közülötte* van e h. *közötte* (K. 3 é., vö. *körülötte*); *innül, onnul* e h. innen, onnan (B. Imre 3 é., *arrul, ebből* anal.); mutasd meg innen *leürü* a szobrot (K. 5¹/₂, *jöläürü* an.); [hogyan?] *ígyen* (N. 2 é.); *nekük, nékük* (K. 2.–5. é., *velük, bennük* an.).

Mondattan. Az első, két szóból szerkesztett mondatot K. kilenc hónapos korában mondta, mikor a Múzeum kertjében egy pipázó öreg honvédet látott: *ka pi* = katona pipál v. katona pipa. Aztán egy félévig ilyen formátlanok voltak a mondatai, ragtalan névszókkal, de már ragozott igékkel: *hozza tá* = hozza a kávé; *tuta tejjesse* = kutyát keressen; szintúgy N.-é ötnegyed éves koráig: *tato gyi* = a katona nyargal; *nízi tato* = nézzük v. nézi (t. i. N.) a katonát. K. a 16. hónap végén kezdte a mondatrészeket névragokkal szerkeszteni: tűz kálába, azaz kályhában; [mit csinál a dada?] *ágyat*; [hogy hínak engem?] *papát*. A 17. hónap közepe táján ezeket jegyeztem föl: *hátára, Rózára*,

¹ A régi *jövel* talán ebből lett: **jövj-el*, de aztán az *-et* személyragnak érezték s a többes számban a *-tők* raggal helyettesítették: *jövetek*. Ilyen még a nyelvjárási *járkélók* és *sitré*, mert a *jár-kél* és *sítt-rétt*-beli összetétel elhomályosult.

képeket, »puszit lónak«, »mos szapannal«, és tagadó mondatot is: »nem áll«. N. 15 hónapos korában mondta: *mëni mamáo*, azaz menni mamához; 16 h. korában pedig: *Nanusáo* = Nanuskához, azaz Nanuskának add ezt; *kocsiba, szobába, »tutoj benn«* = cukor van benne, *mamának* (és *mamáé, Nanusdé*). — Helyhatározók használata: *Hová vesztettem a krajcáromat?* (K. 2 é.) [Ide gyün az a vonat?] »Nem, el felé megy« (K. 4 é.) *Eddig fogva* megy innét ez a híd (rajzban, K. 4. é.). — Más határozók: *hamaran* együnk! (K. 4 é.; vö. a nyelvemlékekben: *hamaron*). »Mit gondol erre a szépre? mondja!« (= erről, v. mit szól erre, ehhez? K. 4 é.) *Én szépre teszek* (= széppé, K. 4 é.) »Ha én nagyobbra élek, akkor leszek tiszt?« (K. 3½ é.) *Éhes vagyok a kávéval* (= a kávéra). *Szomjas maga borral?* (K. 3 é.) Főnévi igenév: [Esik az eső?] »*Én nem látok esni.*« (K. 4 é.) — Szórend: »*Meg megyek nézni, mit csinálnak*« (K. 5½). — Összetett mondatok szerkesztése: »*És Nanus, és Kari hintál*« (az *és* hangsúlyozva, = *is*, N. 1¾). »*Aminél* többet agyonlőttek, annál több (farkas) jött helyükbe« (K. 7½). — Másfél éves korukban már többnyire teljes mondatokban beszéltek. »Ne busúj, dadika, veszek neked nulakkát!« (nyulacskát, K. 1¾ é.) Későbbi beszédükből még csak három mondatot idézek: (Soká az ég felé nézve:) »Csak legalább a lábát szeretném látni annak a jó Istennek!« (K. 4 é.) »Mikor esik, akkor kalapálja Isten az embereket csontokbul, azért van olyan lárma« (K. 4½ é., talán dadájától hallott ilyesmit). »Ez a babaszoba meg ez a kis konyha, ez ezeknek a babáknak az egész világjuk, mert más nincs nekik semmi« (N. 6 é.).

SIMONYI ZSIGMOND.

II. Adatok a gyermeknyelvhez.

A Magyar Nyelvőr régóta figyelemmel kíséri a gyermeknyelv jelenségeit és kivált Balassa József nagyobb tanulmánya (NyK. 23. k.) óta közül mind gyakrabban tanulságos adalékokat a gyermeki nyelv s így a gyermeki lélek fejlődéséhez. Legutóbb *Csapodi István* szedett össze egy csomó virágot a maga gyermekkertjéből (Nyr. 34:464); ez indít, hogy én is folytassam régi kertészkedésemet, minek a Nyr. (25:466) 8—10 évvel ezelőtti köteteiben már van egynehány nyoma. Nekem nem hat, mint Csapodinak, hanem csak öt csemetém van; a nagyobbakon már gyümölcs is zsendül néha-néha, de azt nem bántom, most csak a legkisebb hajtásról szakítok egy pár rügyet, Rózsi lányom ajakáról, aki karácsonykor mult két éves.

Korán kezdett beszélni és szokatlanul tisztán. Másfél éves korában minden hangot ki tudott ejteni, ma pedig nincsen olyan nehéz szótag vagy szó, amelyen fennakadna. De ez nem tartozik ide.

1. Mikor már mondatot szerkesztett, feltűnt a tárgyrag kettőzése. Felvette a *ruhátot*, ette a *gombátot*, akárcsak az oláh a *szappantot*.

2. Hosszú ideig *apoká*-nak, *mamoká*-nak hitt bennünket, holott nagyobb testvérei mindig az *apuka*, *mamuka* szókat használták és

használják. Egyszer csak elhagyta a megszólításból a kicsinyítő *ka-* s ime e kis gyermek beszédén rögtön érvényesült a magyar kiejtés azon törvénye, amely nem tűr a szó végén rövid *o-ö* hangot és lett a nevünk az ő ajkán: *apó, mamó*, habár ezt a megszólítást sohasem hallhatta többi testvéreitől.

3. A népnyelv hangtanára emlékeztet bennünket a névelő *z-jé-* nek a magánhangzón kezdődő töszóhoz való csatolása; így: a *zágy*, a *zebédő*, sőt csak így is: *zapó, Zilona* (Ilona).

4. Kétéves koráig gyakran összetévesztette a helyragokat, kivált a *honnan* és *hova* kérdésre felelőket cserélte föl. *Apó, hadd ülök öledbül! Megájj, megmondalak nattatátul.* (Nagyapának.) *Ne bánts nekem!*

5. Az igeragozásban is kettőz, jobban mondva halmoz néha ragokat. *Mit eszelsz bácsi? Fekszelsz, apó, alszolsz, apó?* Az ő kis grammatikája tehát eleget tesz mind az *íkes*, mind az *íktelen* ragozásnak. Máskor pedig minden ragtól megfosztja az igetöt: *Ki fek itt?*

6. Mikor megszorul szóban, kifejezésben, nyelvöztöne ki-kisegíti; így képezte ezeket az igéket: *elromlít* (elront), *megkarcít* (megkarcol), *peregít* (perdit, perget).

7. Az igekötőnek pregnáns használatára nagyon érdekes példákat nyújt a beszéde. Úgy értem ezt, hogy az igekötő ellenkező jelentésűvé teszi az alapszót, mint ezt a köznyelvből ismert *kizár* (kinyit) szóban látjuk. Csapodi is említ hasonló példát a kis fia beszédéből, aki egyszer így mesélt: *Belefullatt az ember és kifullatt az ember.* Az én kis lányom példái is jellemzők: *Dada, ógya be (kösse be) a kendőt! Apó, húnyd ki (nyisd ki) a szemed!*

8. Hangátvetés: *feteke*. Asszimiláció és disszimiláció: *sösét*.

9. Jelentésváltozás. A *kirakat* az ő nyelvében kétféle is jelent, a) boltot, üzletet: *Piros cipőt kirakatból vettük;* b) az egész piacot, ahol sok a kirakat: *Mennyünk sétálni a kirakatba!*

KARDOS ALBERT.

III. A pesti gyerek nyelve.

A gyereknyelv minálunk egészen a legújabb időkig elkerülte a nyelvutatók figyelmét. Az anyag, amelyet erre vonatkozólag összegyűjtöttek, bizony csekély. Egy-egy mese, gyerekjáték, néhány szó a nyelvjárás-tanulmányokban, — ebből telik a gyereknyelv egész anyaga. Ez is inkább csak a kis gyerek félig öntudatlan nyelvészetére tartozik s csodálatos, hogy éppen a serdülő iskolás-gyerek nyelvében nem látták meg a gyűjtésre alkalmas anyagot azok, akik különben a nyelv legszorgalmasabb anyaggyűjtői: a tanítók, tanárok. Mindenféle gyereknyelv közt azonban legtöbb figyelmet a pesti gyerek nyelve érdemel. A pesti gyerek: külön fajkép s nyelve is az. Csodálatosan hű tükre annak a különös, sokféle életviszony hatása alatt fejlődött kis üvegházi palántának, aki itt él, jár és fejlődik köztünk pesti férfiúvá.

Molnár Ferenc, a pesti embereknek ez a jól ismert torzképrajzolója, most könyvet írt a pesti gyerekről.¹ Apró, naív kis rajzokat, ellesett párbeszédeket és meghatóan bájos gyermek történeteket. A mód, ahogyan ezeket megírta, azt mutatja, hogy nemcsak biztos szeme, de jó füle is van s hogy a Vejsz, a Boka, a Barabás és a gitt-egylet többi tagjai olyan igazi, húsból-vérből való alakok gyanánt élednek meg előttünk, abban főrésze a nyelvük ismerős csengésének van.

Ez a nyelv leghívebben mutatja a kis honpolgárok lényegét, akik elsősorban pestiek, tehát rossz magyarsággal beszélnek, és másodszorban gyerekek, akiknek megvan a maguk külön kis tolvajnyelvük.

Ha ebből a szempontból nézzük a nyelvüket, érdekes és sok figyelemreméltó adatot találunk benne.

A főtebb jelzett urak például és szintúgy Péterke is meg a' Olga is meg a' Amádé is, akinek az apja *szopránc* az Operában, mind megegyeznek abban, hogy fölötte szeszélyesek a kötőhangzók tekintetében. Az egyik *egy füt*, majd: *egy rügyt* rág, a másik a gömbölyű *rézt* kéri, a harmadik *gázat* éget s ha haragszanak, azt mondják: *na ne bolondázz*, mert *megmondlak*, sőt még cifrábban: *bemondlak*. A *szokni* ige használatát pedig a felnőtt pestiektől tanulták, hogy azt mondják: *szokok* kalcitot gyűjteni, ez ellen *nem szokok* szólni. A németes nyelvhasználat különben minduntalan kéri a szavak szolgál fordításában és a mondat szerkesztésben. *Két fiúkkal gyön*, *hagyja magát tőlük kinevetni*, *felüt gyere te vissza*, *felüt én*, az ilyesmi nagyon közönséges és gyakori germanizmus. *Jól gyön neki*, mondja az egyik kis novellahős, már mint hogy a tanárnak gyön jól az a forint negyvenhárom krajcár, amelyet a felosztatott gitt-egylettől elkobozott. Érdekes szövegyűlések vannak az ilyen kifejezésekben: *a nyakamba lógott*, *rálógott a nyakamra*, *úgy belém nézett*.² A nyelvérzékük tehát kétségtelenül kusza a pesti gyerekeknek, akárcsak a hajviseletük, amelyet élénken jellemeznek az ilyen kifejezések: *nagyosan fésüli a haját*, *nekem muszáj lenyalni a hajamat egy vizes kefével*, *nem hagy a mamám szecessziót viselni* és a *Reiner* a második bétől sokkal jobban *fedákos*, ugyanaz a kis nő, aki *kekk* és *henceg* a tenytjével.

Maga a frazeológia egyébként is — a szók használata, jelentései változatossága dolgában — nagyon érdekesen tanuskodik arról az eszmekörről és műveltségi fokról, melyben a pesti gyerek él. Minduntalan tamáskodik a cimbora állításaiban és ilyenkor velős rövidséggel megkérdi, hogy: *Isten bizony?* *Becsület szentségemre* — feleli rá György úr, sőt még nyomatékosabban: *Becsület isten szentségemre*. Van azonban olyan is, aki önérzetesen kijelenti, hogy *minden rongyra nem esküszök*, és az ilyesmi tetszik legjobban a nőknek. A legszebb mulatság azonban nekik is, hiába, ott kínálkozik, ahol kedvükre *hancuzhatnak*, vagy szabatosabban szólva: *jól lehet csibészeln*, ilyen például a Kis-Svábhegy Budán. Ilyenkor persze gyakran nézeteltérés is támad, de ezt gyorsan elintézik avval, hogy *odasóznak egyet* a komának, súlyosabb esetben meg is *hirigelik* egymást, vagy

* Molnár Ferenc: Gyerekek. (Rajzok.) Magyar Könyvtár 433. sz.

mint a doktor Stör tette bizonyos *öreg cipők miatt*: sétatottal *prakkolják* el Jenőt. A legkomolyabb esetben pedig kap a Jenő *egy olyan brusztflekket és egy lábrúgást, hogy hazaszánkázik tőle*. Ha nagyon zokon találja venni; megvigasztalják, hogy: *ne bögg!* vagy körülírva: *ne marhulj! mit bögsz!* a legjobb esetben pedig, hogy: *ok nélkül cincogsz avval a kis arcoddal, ha tudniillik az, aki cincog, különben gusztá lány*.

A pesti gyerek gondolkozását érdekesen jellemzik az ilyen kifejezések is: *a könnyek lefolytak a maszatba az arcán és a sovány kis koponyáján volt egy dudorodás hátul, mint egy tipli*. A négylevelű lóheréről az a véleménye, hogy az csak akkor hoz szerencsét, ha *magától* négylevelű, és szerepel egy csodálatos selyem-lepke is, amely a köteles petéken kívül még *magánszorgalomból* is rakott egy petét.

Végül pedig egy bizalmas párbeszédből ragadjuk ki ezt a kis eszmecserét, mint amelyben a pesti gyerek vágyainak képe tükröződik hűen:

— Te még köpni se tudsz. Én már *tüccsenteni* is tudok. —
Mi az *tüccsenteni*? — Így a fog között. — Hogyan? — Így:
tccc! (*Megteszi.*) De nem sok idő telik bele és — én legalább azt
hiszem — a másik is megteszi.

NÁDAI PÁL.

A BUDAPESTI HIRLAP ÉS A MAGYAR NYELV.¹

Negyedszázad alatt a magyar irodalom és hirlapírás nyelve s vele együtt a művelt közönség beszédje is kétségtelenül sokat változott. Szeretjük azt hinni, hogy javult, tisztult, a nyelvújítás szélsőségeitől szabadult. Igaz, bizonyos tekintetben, nyelvromlásról is panaszkodnak, akik a fővárosi körök beszédjét megfigyelik. Ezért a hirlapírást szeretik okolni, neki róják föl, hogy idegenszerűségeket fogadtat el az olvasó közönséggel.

A fejlődésnek e kettős folyamata kétségtelenül megvan egymás mellett, de olyan természetesnek látszik, hogy nem szabad rajta kétségbeesnünk. Véteni könnyebb, mint az okozott kárt kipótolni. A szélsőséges nyelvújítás romjainak eltakarítása sokáig tartott, tart még folyton s ennek arányában megjavult a magyar nyelv állapota. A nyelvújítás buzgólkodása kellő készség hiján rontotta meg nyelvünket, de a magyar nyelv kiheverte ezt a rombolást. A másik folyamat, mely most tör reá, szintén természetes jelenség, csak vigyázzunk, hogy ez se lehessen végzetes.

¹ A Budapesti Hírlap f. é. június 17-én ülte meg fönállásának negyedszázados fordulóját. Ez alkalommal kiadott ünnepi számában külön cikkben foglalta össze a nyelvművelés terén követett elveit. Noha a Nyr. már több ízben méltatta a B. H. ebbeli érdemeit, közöljük itt ezt a cikket is — noha természetesen nem minden részletével értünk egyet — annak bizonyosságául, hogy milyen céltudatosan járt el a B. H. s milyen nyomokat hagyott ez eljárás irodalmi nyelvünk legújabb fejlődésében. A szerk.

Ha szemébe nézünk ennek az újabb bajnak, tulajdonképpen örülnünk kell az előidéző okának. Nem kell sokat bizonyítgatnunk, hogy az eddig idegen nyelvű fővárosi társadalom öröndetes magyarosodása a nyelvromlás egyik forrása. Az idegen nyelvet könnyebb levetkezni, mint az idegen gondolkodás nyugét lerázni. A másik forrás abból fakadt, hogy ujságírásunk színvonala jócskán emelkedett, az európaiasodás, a nyugati hirlapírással való szoros érintkezés könnyen kikezdi a nem eléggé erős nyelvérzéket. Mindkét forrásra nézve az ujságírásnak kötelessége a romlás feltartóztatása. Az eltelt negyedszázad küzdelméből nemcsak kivette részét a *Budapesti Hirlap*, hanem az ujságírás, sőt a magyar irodalom megtisztító munkájának ott volt az élén. [Olyan] írókat foglalkoztatott, akik friss népies zamatot oltottak irodalmunkba. [Olyan] ujságírókat nevelt, akik iparkodtak a nyelvrontással szembeszállani. Természetesen ez az iparkodás nem mehetett egészen simán. Hiszen minden természeti tüemény rezgés, hullámozó mozgás. A hullámok emelkednek és vissza-süllyednek, néha megtorlódnak, aztán a szabályos kilengésen túlsapnak. Egy ily nagy ujság annyi elmét, annyi szemet, annyi kezet foglalkoztat, hogy nem lehet minden leírt szó, minden mondat kifogástalan. Sajnálatos összeütközések eshetnek meg egy ugyanazon számban is.

De amit általában a *Budapesti Hirlap* és különösképpen *Rákosi Jenő*, mint a magyar nyelv tisztaságának legéberebb őre és előharcosa következetes kitartással és sokszor heves irodalmi hadakozással akart, azt el tudta fogadtatni olvasó közönségével s annak révén általánossá is bírta tenni használatát. Olvasói a pártjára állottak s ezek példája aztán még szélesebb körben is hatott. A magyar nyelv történetének a magyar nemzet történetéhez hasonló a viszontagságai. Későn kezdhettünk munkához. A mi nyelvünk fejlődésének ez a kivételes módja magyarázza talán meg legjobban azt is, hogy a nyelv fejlődésében más a szerepe a *Budapesti Hirlap*-nak, mint például a *Moniteur*-nek a francia, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-nak a német, vagy a *Times*-nek az angol nyelv történetében. Amit a fejlettebb nyugaton elvégzett egy nagy író, egy akadémia, azért itt csatába mentek az ujságírásnak azok a vezérei és névtelenjei, akiknek lobogója a *Budapesti Hirlap*.

Két dolog az, amelyből részt kérünk magunknak a nyelvújítás történetében. Az egyik a *fonetikai*, a hangzás szerint való írás, a másik a *nyelv tisztogatása az idegenségektől*, melyek megrontják olyan helyen, ahol állandóan annyi idegen nyelvet hallani, mint itt Budapesten.

A mai nemzedék jól emlékszik azokra az időkre, amikor a Népszínház első kávészín plakátjai megjelentek a budapesti falakon. Milyen furcsának tetszett, mennyi tárgyat adott könnyű elmésségre az egykori élelapoknak *Bokáccsó*, *Lambertuccsó*, *Grenisó* és *Marzsolén*! Elérték ezek a szinlapok azt, hogy akkoriban Budapesten gróf-kisasszony és szobaleány egyformán helyesen ejtették az idegen szavakat. *Ez a barna szinlap az öregapja a Budapesti Hirlap írásmódjának.* A Népszínház alapítója Rákosi Jenő volt és később ő alapította Csukási Józseffel a *Budapesti Hirlap*-ot. Évről-évre jobban

kidomberítva követjük a fonétikus vagyis kiejtés szerint való írást, melynek főszabálya, hogy hangzás szerint kell lehetőleg minden idegen szót leírni. Lehetőleg, mondjuk, mert ha valahol, akkor itt igaz, hogy nincsen szabály kivétel nélkül. Vannak idegen szavak, melyeket annyiszor lát régi ruhájukban a közönség, hogy ismeri is a kiejtésüket. Ezeknél a szavaknál — leginkább hely- és tulajdon-szavaknál — maradjon meg tehát egyelőre a régi írásmód, legyen S[h]akespeare vagy S[h]akspere, legyen Newyork — egyelőre. Egyelőre mondjuk, mert a jövő itt is a hangzás szerint való írásé. Csak nehéz megszokni, mert eleinte kissé furcsának tetszik. De majd megszokjuk, mint ahogy megszokták a maguk helyesírásuk szerint való írást az idegen szavaknál franciák, olaszok vagy angolok.

A másik, általunk sokszor megmunkált föld: az idegenségek irtása. Az elmúlt huszonöt év alatt sokat javult a magyar lapok magyar nyelve. Nem kis dolog ez, mert ha valahol, úgy itt nálunk a soknyelvű országban van szükség a hídra, mely összeköti az irodalom és a mindennapi élet nyelvét. Erre az összekötő hídra, az arany középpútra, az ujságok nyelvére szüksége van fejlődésében még egy olyan tökéletes épületnek is, mint például a francia nyelv. Hát még a magyar nyelv, melynek falait, elsősorban ezeket a budapesti falakat szakadatlanul ostromolják idegen ellenségek, németek és latinok első sorban, a jelen és a múlt fegyverével. Főleg germanizmusban bővelkedik most is a budapesti társaság nyelve. Ha nem is mondják már rég az első magyar drámával, Balassi Menyhért árultatásával: *Gott-helf, Gotthelf kegyelmes uram*, de azért hallatszik még a budapesti parketten a *kiszti-hand* és testvérei, s a lapok nyelvében bizony tük-röződnek összetörött darabjai annak a tükörnek, melyben meglát-szanak a mindennapi nyelv idegenségei. Huszonöt éve dolgozunk azon, hogy szétmorzsoljuk egészen ezeket a törött darabokat. Nem szabad azonban megelégedezni egy dologról. Nem az idegen szavak a legveszedelmesebbek, ezek lassanként lekopnak maguktól is, mint valami gyerekbetegség. Az igazi baj, mely a nyelv lelkét támadja meg, az idegen kifejezésekben van. Másszóval, sokkal kisebb baj, ha azt mondjuk: *kiszti-hand*, mintha azt írjuk: *jól néz ki*. Ez az elv vezérelt bennünket, így gyomláltuk a magyar földet a B. H. rétvén.

Az irtás egyik leglelkesebb munkása volt *Csapodi* István egyetemi tanár. Régebben, mikor még Pista volt a mai István, mindennap láttuk a szerkesztőségben s a régiek jól emlékeznek még, mikor Pista dült arccal jelent meg a műhelyben: — Borzasztó germanizmus van megint az ujságban, — mondotta. — Ezt bizony odaadhattuk volna a Nemzet-nek, vagy a Fővárosi Lapok-nak.

A magyar nyelvért folytatott küzdelemnek hatását néhány példával is illusztráljuk.

Írályunkból végképpen kiveszett a *hogy* helyett alkalmazni szokott *miszerint*. Nem csonkitjuk a *végzetlen-t*, *halhatatlan-t*, *okvetetlen-t*, pedig előbb sokan írtak *halhatlan-t* stb.

Hadat üzentünk a latinos szenvedő igeragozásnak, de azért el tudjuk kerülni a helyette becsempésződő németes körülírást. Nem

kellett a megválasztatott, de még kevésbé kell a meg lett választva. El tudtuk fogadtatni, hogy a magyarban nem szabad azt mondani ez képezi az én legfőbb örömet, hanem ez az én legfőbb örömöm.

Azon az úton, mely a vigardá-tól a vigadó-ig vitt, kimult lapunkból a képezde, tanoda, lovarda, szálloda, talán csak az iroda kapott kegyelmet. Amióta egyik rovatunk éléről eltűnt az egylet, egész általánossá lett a használatban az egyesület szavunk. A nokok-nőkök is mindinkább hitelüket veszítik, ahogy a pénztáros, könyvtáros, bíboros megmutatták a helyes utat.

Az igenévi jelző csonkítását annyira ki tudtuk üldözni a használatból, hogy manapság már alig mond valaki védbeszéd-et, akármilyen nézpont-ból indul is ki, s bármilyen szűk is az ő látköre.

A nyelvhasználat árjába belelódítottunk egy-egy jó mesterszót, mely több-kevesebb szerencsével a fölszínen maradt. Így mi alkottuk az úgynevezett morgue magyarosításul a tetemnőző-t, mi tettük általánossá a törvényház-at, elterjesztettük az erdélyies úrasszony-t, sőt sarjat is hajtott az úrleány-ban. Amikor a holttestek elégetéséről először került szó nálunk, a tetemhamvasztás-t ajánlottuk. Ez a szavunk is megélt, bár a hamvasztó kemencék tüze elaludt, mielőtt meggyújtották volna.

Sokszor kikaptunk azért, hogy a herceg, gróf, báró, doktor címeket magyarosan a név után tesszük; de így van magyarosan, számtalanszor bebizonyítottuk.

A magyar helyesírásban nem az a fő vívmányunk, hogy a cz helyett c-t írunk és iratunk, hanem az a követelésünk, hogy a magyar mondatszerkesztésbe az elkerülhetetlen idegen szavak magyar köntösben illeszkedjenek bele. Szidtak érte, mint a bokrot. Ránk fogták, hogy ezen az úton kaput tárunk az idegen szavak beözönlésének. De hiszen, aki átallja a kiejtés szerint írni le az idegen szót, az inkább nem használja, csakhogy ne kelljen magyarosan átírnia. Az meg igazán nevetséges, mikor valaki a konyakos üvegből akar cognacozni, vagy aki a sztrájkoló mesterlegényekkel strikeoltatni akar. A Kincses-ünk feltámasztotta a régi kalendáriom szóformát.

Közjogi értéke is van, hogy a főhercegek lapunk szerint királyi hercegek lettek. A királytól kapott fő- és székváros-t is megmagyarosítottuk székesfőváros-sá. Az osztrák-magyar-ból pedig magyar-osztrák-ot csináltunk.

Hogy a nyelvrontás ellen sáncokat emeljen, a szerkesztőség egy régi tagja, Vasskó Elemér összegyűjtötte azokat a hibákat, melyeket ujságok és ujságírók leggyakrabban szoktak elkövetni a magyarság ellen. Ez a gyűjtemény kis táblákon ott függ a szerkesztőség olvasótermének, továbbá a napihírek és a táviratok szobájának falán. Ez harminctáblás törvény, melynek szabályai íme ezek:

A levélben ezt írják, a levélben ezt olvassuk, a levélben az van. De a levélben nem áll semmi, csak az ember hajaszála áll az égnek, mikor ilyen gyalázatoságokat olvas.

Halált lelmi mi nem tudunk. Ha belehalunk valamibe, akkor szomorú a képünk, de képet mutatni akkor sem tudunk.

Idióma germanika: *elfelejtettem rá*, hogy a *fennforgó* ügy jó *kimenetelére van kilátás*. Idióma hungarika: megfedekeztem arról, hogy a szóban levő dolog remélhetőleg jól végződik.

Besprechen kann man etwas, de *megbeszélni* valamit bajos. Mert a magyar ember meghányja-veti a dolgot, vitatkozik is a dologról, de végre is megállapodik abban, hogy aki besprechol, az nem a mi fajtánkból való.

Királygyakorlat = Königsmanöver. Két főnévből jó összetett szó akkor lesz, ha ezek birtokviszonyban vannak, például: istállóajtó, ujságíró, lófark. A királygyakorlatnál nem a király gyakorolja magát, ez a kifejezés tehát nem k. und k., hanem a legnagyobb mértékben kaiserlich, ami nem kell se testünknek, se lelkünknek. N. B. kivételek azok az összetett főnevek, melyekben az egyik szó jelzője a másiknak, például: vasálarc, fakutya.

Az *ágyat* vagy *szobát* csak az *őrzi*, aki Germánia szent igéjét *betartani* szokta. Mifelénk csak a lyukat tartják be, ha efféle bolond szél fúj belőle.

A *Hamlet*-hoz nem mehet el az, aki tart valamit magyar nemzeti méltóságára. A magyar ember elmegy Hamletba, vagy pedig elmegy a Népszínházba megnézni a Három Kázmér-t. A *Márkus*-hoz sem lehet elmenni, csak meghallgathatjuk Márkus Emiliát.

A magyar a többes számot csak a szép asszonyban kedveli. Nyelvünk határozottan ellensége a többes számnak. A magyar ember félszemmel néz, félállbal van a másvilágon, félkézre fogja az Alldajcs ellen a furkós botot, tehát nem csak *szemei, lábai, kezei* nincsenek, hanem még meg is felezi a testrészeket, mert az egyes szám ezeknél már mind a kettőt jelenti. A jó vidékiek ilyenformán nem tárhatják fel *szíveiket* vendégük előtt, csak a szívüket.

Én *itt tartok*, mondja hirlapirodalmunk némely ifjú óriása. Pedig dehogy tart ott, hanem odaig jutott az írásban, olvasásban vagy másmben. Ezt azonban sohasem fogják megtanulni, attól tartok.

Borzasztó *látványt nyújt* az, aki *kilátásba helyez* valamit. Szolgai német fordítás révén így születik meg az osztrák-magyar monarkiában az osztrák-magyar nyelv.

Előbbkelő a szemetes, mert az hajnali négy órakor kel fel. Aki későbbben kel fel, az nála előkelőbb lehet, de nem előbbkelőbb!

Aki a lap egyik kitünőségének korai vesztét akarja, csak írja sokszor jókedvű, kedves, mulatságos helyett azt, hogy *kedélyes*. Ez az ő megölő betűje.

Nem a Gellérthegy *uralja* Budapestet, hanem Budapest uralja vagyis urának vallja a Gellérthegyet. Uralkodni pedig a király szokott, de sem a *csend*, sem a *rémület* nem *uralkodik*. A csend honol, a rémület pedig elfogja az embert.

Helfy Ignác a minap halt meg, de K. Sz. se a napokban, se máskor nem fog róla jó tárcát írni. Másszóval a *minap* és a *napokban* testvérek, de az első elmúlt a másik jövőendő eseményekre vonatkozik.

A Gotterhalté-t *népimnusz*nak nevezi a osztrák, de kár ezt így fordítani a magyar lapoknak. Maradjon az csak a Gotterhalte.

Annyira német dolog az, hogy magyarra fordítani nem is szabad. A kuriális stílus mezőin miszerintes illetvecek ültetik az ilyen virágokat: a *beadványt megelőzőleg küldöttségileg* tiszteleg. Az ujságban nem kérünk belőlük.

A *beszédet* meg a misét nem *tartják*, hanem mondják. *Nagy láb*on a német él, a magyar csak úr lehet.

A *képez*, valamint a *nélkülöz* fölér egy többszörös apagyilkossággal.

A *koszorúsleány* az bizony nyoszolyóleány. A *virágcsokor* pedig magyarul bokréta, mert nincsen szalagból. A *rózsafüzér* pedig olvasó, mert sem Rosenkranz, sem a rosarium nem magyar szó.

Akinek lelke van, magyar lelke, az sohasem mondja *lélek-jelenlét*, mivel ez Geistesgegenwart. A magyar ember nem veszi el a fejét, nem veszi el a szívét, nem veszi el a lelkét, aszerint, hogy az esze, a bátorsága, vagy mind a kettő van érdekelve a dologban.

Az *egyenruha* már úgy befészkelődött a magyar nyelvbe, mint sok kisleánynak a szívébe, kiirtására tehát nem is gondolhatunk. Emlékezet okáért azonban mint műemlékek országos bizottsága ide iktatjuk, hogy valamikor volt az egyenruhának jó magyar neve is: formaruhának hívták. Decsi Sámuel, aki 1792-ben könyvet írt a magyar koronáról, mindig ezt a nevét használja a koronaörző vármegyei vitézek egyenruhájának.

Tiszta inget illik felölteni, de *mérveket* csak az *öltet*, aki *súlyt helyez* az idegen ízű beszédre. Ilyen német műfordításokkal kár szaporítani a magyar ujságírás munkáját.

Elég az, amiből nem marad más, mint por és hamu. Ahol azonban üszkös romok maradnak, az *leég*. Elég tehát a papiros, a szanfranciskói hotelek azonban nem elégték, hanem leégtek.

Olyan gazdagok vagyunk, hogy nekünk nemcsak *testvérünk* van, mint más nyelven beszélőnek, hanem van külön bátyánk és öcsénk, külön nénénk és hugunk. Sőt fokozatot is adhatunk még a megszólításnál: hozzánk közelebb áll, akit — rokonság címen kezdve — bátyám uramnak, mint akit urambátyámnak szólítunk...

A magyar embernek halovány az arca, gyöngye az egészsége vagy éppen háltni jár bele a lélek, hamar nagyon nagy a baj, olyan komoly azonban nem lehet az állapota, hogy a *kinézését* vagyis az Ausséhenjét kezdjek emlegetni.

Az *álkulus* magyarul tolvajkulus. Az öngyilkosság pedig sohasem *forog fenn*, mint a könyvatos ujságok írják, hanem történik.

Az *E* a magyar nyelvnek egyik legkedvesebb betűje, de a sok megárt, mint a töltött káposztából. Éppen ezért nem *felesleges*, hanem *fölösleges*, nem *felkelés*, hanem *fölkelés*.

Súlyos beteg a magyar nem lehet, csak nagybeteg. *Magas* pedig a négyemeletes ház, nem pedig a tábornok rangja.

Lehet valamit ígérni, vagy megígérni, aszerint, hogy tágabban, vagy szorosabban akarjuk magunkat megkötni az ígérettel. De ha nekünk még fokozataink is vannak, miért kérjük kölcsön a szegény némettől, hogy ezt vagy azt *kilátásba helyezi*?

NYELVMŰVELÉS.

Böngészet a legújabb fölíratból. »... Felséged a végrehajtó hatalmat olyan kormányférfiak által gyakorolja, kik a képviselőház többségét alkotó pártoknak *bizalmát bírják, ami által a ... parlamentáris kormányforma újból érvényre jutott.*« — A m. nemzetnek ... hűsége sokszor volt már kitéve megpróbáltatásoknak, de nemzetünk fényesen kiállotta *azokat.*« — »Hogy ... úgy a közigazgatás, mint az állami élet minden szervét a nemzet *bizalmát bíró férfiakra bizzuk.*« — »Ősi alkotmányunk *új erővel, új biztosítékokkal veendi körül* jövőnk alapjait. Minden igyekezetünkkel rajta leszünk, *hogy teljes erőnkéből segítsük elő, a m. nemzeti állam[nak] felséged által is óhajtott kiépítését.*« — »A ... törvénytelen intézkedések, melyeket az 1790—1-i törvények *határozott szavakban ítélnék és tiltanak el* [ezt a szörendet *határozottan elítéli* nyelvünk szelleme]. — »Gondosan fogunk figyelni arra, hogy felséged *fenti szándékait előmozdítsuk.*« — »A közszállítások ügyének a kisipar érdekeinek megóvása melletti szabályozása lesz hivatva gazdasági életünknek *újabb fejlődését elősegíteni.*« — »Kereskedelmünk nagy érdekeit, *különösen tengeri kereskedelmünk fejlesztését általában elősegíteni óhajtjuk.*« — »*Fő* *figyelmünket fordítandjuk a munkáskérdésre, mely célból külön állandó bizottságot is állítunk föl.*« — »Az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtásának kérdése ... *tekintve, hogy ez oly kíváncsi, mely elől ... kitérni nem lehet: lankadatlon gondoskodásunk tárgya leendő.*« — »Készséggel fogja tárgyalás alá venni a Horvát-Szlavonországgal kötendő pénzügyi egyezményt, amint az a ... kiküldött bizottságokban *megállapított* ... *Szorgosan mozdítja elő* [szörend!] anyagi érdekét is, *ami által természetes fejlődésüket minden irányban biztosítani fogja.*« — »Ezen föladatokon kívül *elsőrendű fontosságú* reform a politikai jogoknak ... kiterjesztése.« — »A *jelen országgyűlés, melynek ez idő szerinti többsége már régtől fogva azon nézetben volt, melyet most a trón magasságáról biztatólag hall.*« — »Hogy egyebekben is ... egyetértés *emelendi* a trón fényét és a nemzet boldogságát.« — »Midőn felséged királyi jogain alapuló elhatározásának szabadságát *fönntartani kívánja* [németes szörend], igen jól tudjuk, hogy *ezeknek legbiztosabb kezessége a magyar alkotmány.*« — »Meg vagyunk róla győződve, hogy a nemzet *nem nyilatkozik más-ként, mint oly módon, mely uralkodójának és önmagának igazi és jól fölfogott érdekeit képviseli.*« — »*Kik* egyébiránt mély hódolattal vagyunk császári és ap. kir. Felségednek ... legalázatosabb szolgálai.« (P. Napló VI. 29.)

Tanulság: a »nemzeti³ demokrácia« korszakában az országgyűlési fölírat magyartalansága nem csökkent, hanem határozottan növekedett!

BÚZÁS ÁRON.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Olasz jövevényszók. *Potor.* Régi szótáraink szerint a. m. csavargó (*scurra*, erro MA. *landstreicher* PPB., lézengő, kóricáló, bitang, ország-világ-kerülő SzD). Két 17. századi íróból is idézhetjük. Az egyik Balásfi, ki 1616-ban azt írja: Illyen ghezenghuz potor aprolekokra bizzak hűtők oltalmat (Epinicia 3; Szarvas Gábor ezt a mondatot a *botor* melléknévnél idézi). A másik idézetet Kresznericsnél találjuk a *Pótor* cikkben: »Nem fő böcsületes embereket kell ide küldeni a' tractára, hanem hasonló *pótorokat*..., Pyber írja Pázmánnak. L. Epist. Pázm. 1. 165«. Kassai J. azt írja Szókönyvében: »*Potom* ember, hegyaljai szó; *poltrom* ember cum *r* epentheticó Hevesben és Borsodban, másutt *potor* ember« (4:152, vö. 2:80). A »másutt« szóval azt jelzi, hogy nem Borsodban, tehát téved a MTsz., mikor Kassaival borsodi tájszónak mondatja; a számos egyező rokonértelmű szó, melyet Kassai a *potor* magyarázatára felsorol, világosan mutatja, hogy ő e szót csak SzD. szótárából vette át. Azt azonban nézetem szerint eltalálta, hogy ez a *potor* a *poltrom* ill. *poltron* szóval egyeredetű. Az olasz *poltrone* ugyanis nemcsak naplopót, bitangot, pernahajdert, hanem koldust is jelent¹ s mindez elég közel áll a SzD. említette 'csavargó' jelentéshez. Formájára nézve *potor* inkább a *poltrone* olasz alapszavával, a *poltro*-val egyeztethető; ez is lustát, naplopót jelent. — A *potom*-ra nézve alig lesz igaza Kassainak. Ez inkább a tót *po-tom* 'azután' lehet. »*Potomra adni v. venni vmít* a. m. veszendőbe adni v. venni, amit talán visszakupunk, visszaadunk, vagy talár nem« (CzF). Eredetileg annyi lehetett mint hitelbe, hozomra, úgy t. i. hogy »majd azután« megfizetik.

Kujon. Nagyszigethi Kálmán megemlítette már a Nyr.-ben (14:363), hogy ez a szó német és francia közvetéssel az olasz *co-glione*-ból lett, melynek ott két jelentése van: *testiculus* és *uomo balordo*. Érdekes, hogy e szó az első jelentéssel is előkerül nyelvünkben, még pedig olaszos alakban: »Bérbétszeknek a *kuljonnya* róka farkal bé-tsinálva Didó kedves étele« (Blumauer-Szalkay: Virgilius Éneássa 1792. 35. l.). — (A *golyó* szót, mely szintén ebbe a rokonságba tartozik l. Nyr. 15:451 és MTsz. — Tapolcán így ejtik: *guló*.)

»*Csemelet.* Kiavult szó, a. m. teveszörből szótt habos kelme. Másképp *kamillót*. Mindkettő a tevét jelentő *chameau*, *camel*, illetőleg *camelot* szókból kölcsönözöttetett«. CzF. — Szarvas G. ez ellen azt hozza föl, hogy »a franciában van ugyan *camelote*, de nincs *chamelote*« (Nyr. 13:100), »de az tény, hogy a fr. *camelote* a németben *schamelot*, *schamlot*, *schamblatt* alakokban volt járatos«. Azonkívül egy hosszú idézetet közöl Szarvas Molnár Albert egyik munkájából, s az így végződik: »Azért alittyák az tudós emberek, hogy ez a teveször [melyből Keresztelő János köntöse készült] köz gyapju *csemelet* volt légyen«. S még e világosan beszélő idézet ellenére is

¹ Legalább némely szótár szerint; alkalmasint a hasonló hangzású *paltone* szó jelentésbeli hatása.

vonakodik az egyeztetést elfogadni, mert Calepinusban azt találja: »*cymatilis vestis* . . . Habos *tsömelyet* színw«. MA-nél is: »*cymatilis*, Habos *czeemelet* színő«, sőt »*czeemelet*, *cymatilis*« és PP-nál (Kr. szerint) pannus undulatus. Szarvas tehát azt hiszi, hogy *csemelet* a hullámosat, habosat jelentő *cymatilis*-ből lett. Ámde ez csak csalóka látszat. A rejtvényt megfejti Diez szótára: »*Cambellotto*, *ciambellotto*, *cammellino* . . . aus ziegenhaar, früher aus kameelhaar gewebter . . . stoff«. Az olasz nyelvjárási *ciambellotto* s föltehető **ciamelotto* alakból lett a m. *csemelet* s a német *schamlott*. Vö. még az OklSz. két latin idézetében: de *Chemelotho* Sethethkek, una pecia *chemelothi* rubei coloris. A 16. században úgy látszik legdivatosabb volt a habos kékszínű *csemelet* (vö. Murmelliussnál is 2016. sz. *Vestis cymatilis* — *Czemőlet*) s így került össze véletlenül a *csemelet* a *cymatilis*-szal. — Ol. **ciamelott(o)* > illeszkedéssel **csemölöt*, **csemölöt*, aztán a gyakoribb főnévi -et szóvég hatása alatt *csemőlet*, *csemőlet* stb.

Komplár (Nyr. 35:289). Kétségtelen, hogy az olasz *comprator(e)* vagy *comprant(e)* származéka, csak az volt a kérdés, hogyan lett ebből *komplár* e h. **komprátor* v. **kompránt*. Most Schuchardt Hugo megtalálta e magyaráztatnak Columbus-tojását. Nézete szerint, melyet szíves volt velem közölni, a *komplár* alak kombinálás eredménye ebből: *komprátor* × *kalmár*. E két szónak csakugyan annyira hasonló volt a jelentése is, a hangzása is, hogy igen könnyen összekeveredhetett, illetőleg a *komprátor* átvehette a *kalmár* szó végződését, melyből az á már úgyis megvolt benne, tehát összekötő hídul szolgálhatott. (Vö. még a *kompolár* és *kalomár* mellékalakokat.)

SIMONYI ZSIGMOND.

Csúf. T. Szerkesztő úr! Értesülése helyes, a *csúf* szó csakugyan megvan a rétoromán nyelvjárásokban. A magyar *csúf* nézetem szerint azonos a következő szókkal: régi olasz *ciofo* (és *ciolfo*) ,Bauernlummel, gemeiner Mensch', oberland-graubündteni (Conradi, Carisch, Carigiet szótáraiban) *tschuf*[f] ,hässlich', engadini ladin *chuff* (a 15. században *choffe* is) ,Dickwanst, Bauernlummel, Tölpel', *chuffy* ,dick, plump, tölpisch', német *Schuft*. Hogy a történeti kapcsolat e szók közt milyen természetű volt, azt nem tudnám megmondani; úgy látszik, esetlen, otromba, plump' volt az eredeti jelentésük, mert e szók csak változatai annak a *tšomp-*, *tšonf-*, *tšop-* szócsaládnak, amelyet a Nyr. 18:487. lapján tárgyaltam. A magyar *csúf*-nak további jelentésbeli fejlődése (l. NySz!) abból magyarázódik, hogy a faragatlan fajankó a régi színpadnak kedvelt alakja volt. — Kérdés marad, vajjon *ciofo*-hoz tartozik-e a sienai *ciofo* ,poltrone, vile' (Fanfani) s az isztriai (rovignói) *ciobo* ,pocakos' és ,vakondok' (Ive 46, 60).¹

SCHUCHARDT HUGO.

¹ Megjegyezzük, hogy CzF. szótára szerint is az olasz *ciofo* ,alávaló ember' felel meg a mi *csúf*-unknak. — Érdekes, hogy jeles dolgozótársunk a német *Schuft*-ot is az olasz *ciofo*-ból származtatja, holott eddig ezt magyarázták amabból (l. Diez), a német szónak pedig igen furcsa és valószínűtlen alnémet eredetet tulajdonítottak (l. Kluge). A szerk.

Adalék a határozók történetéhez. Nyelvjárásokban, népköltési termékekben, régi, valamint újabb, kivált népies írónknál is sokszor találkozunk a viszonzások fölcserélésével ott, ahol az irodalmi nyelv, de a köznyelv is, ma már a viszonyt következtetesen határozottabban és szabatosabban kifejező ragot kívánja és használja. A helyhatározó ragok sajátos fölcserélésére igen alkalmas példákat találunk Mikes Törökországi leveleiben, s noha Simonyi Zsigmond A magyar határozók c. mondatnani pályamunkájában e ragcseréket tárgyalta már, talán nem lesz fölösleges, ha pótlásul itt Mikesből összeállítunk néhány idézetet: Botokkal kísérik ki a háztól 4. l. Mikor egyik háztól a másikba megyen 26. l. — Mikor is elhagyván a szigetet Malta szigetében megtelepedének 68. l. (Ma szigetén; de míg ez általánosabb jelentésű, vagyis valahol a szigeten, addig szigetében annyit jelent, hogy bent, a sziget közepe táján.) — A Fejedelem a hajóból nem szállott vala le. 1. l. (Az író a hajóból, belsejéből s nem a hajóról, a fedélzetéről száll le.) Jobban szeretek itt lenni, mintsem hajóban 26. l. (De ugyancsak Mikes így is gondolkodik: Elvégeztén dolgomat hajóra ültem 158. l.) — Legkisebb zörgést halljak, azt gondolom, hogy a kozákok az udvaromon vannak 150. l. (Bár a köznyelv használja az udvaron, udvarra, udvarról ragos alakokat, az irodalomban szokottabb az udvarban stb.) A Bóerek már régen az erdőkre küldötték feleségöket. 68. l. — Ha kortsomára volna kedvem elmenni. 150. l. Mert kortsomákon minden hordó mellett vagyon legalább tíz pap. 150. l. (Annyi mint a korcsma helyére, vagy helyén, tehát nem okvetlenül annak belsejében. Pázmány is így ír egy helyen: A gazság korcsmákon iszik és trágárkodik. Pr. 35. M. Hat. I. 117.) — Egy pirongatás elfér a vállamra 21. l. (Ma vállamon.) — A táborban és táborba kifejezéseken kívül (l. M. Hat. 117) előfordulnak Mikesnél ilyenek is: Aki is a táborról visszaérkezett 130. l. A táborra érkezvén 109. l. (Jelentése e viszonyoknak általánosabb értelmű, vagyis: a tábor helyére, vagy helyéről.) LEYRER MÁTYÁS.

Szólások magyarázata. *Előre van, mint Kocsor az imádsággal.* Ez a szólás Heves megye egri járásában: Felnémeten van elterjedve. Magyarázata a következő: Felnémeten él egy Kocsor András nevű földműves, ki sohasem jár templomba s nem imádkozik. Ha harangoznak délre vagy estére, Kocsor uram sohasem veszi le a kalapját s nem morzsolgatja az Úr angyala imádságát. Ez a dolog a falubelieknek nem igen tetszett. Jó keresztények, s fájtnakik, hogy közöttük istentelen él. Sokszor megrótták e miatt Kocsort, s kérdezték, hogy miért nem imádkozik. De az ő felelete mindig csak ez volt: »Előre vagyok én már azzal régen!« Most pedig annak, aki nem igen szeret dolgozni, kit mindig buzdítgatni kell — mivel nem akar sietni — mondják gúnyosan: »Előre vagy úgy-e, mint Kocsor az imádsággal!«

Egy állapotban van, mint a Samu nadrágja. Egerben élt egy szegény házaló. A város apraja-nagyja ismerte s mindenki csak a

keresztnevéen: Samunak hitta. A rakoncátlan gyermekek mindig csúfolták, még pedig azért, hogy Samun sohasem lehetett ép nadrágot látni, rongyos volt ő ünnepnap, hétköznapon. Samu már meghalt, de a szólás, mely róla maradt fenn, él s élni fog a »vig« egriek ajkán. Ha az egri palóctól kérdezik hosszabb idő óta betegeskedő feleségének vagy gyermekének állapotát, csak ezt mondja: *Egy állapotban van a' mint a Samu nadrágja!* BENKÓCZY EMIL.

A *lőcsei kalendárium*. A magyar népnek maig sűrűn használt szólásmódja a régiség, ódiság jelölésére: *régi, mint a lőcsei kalendárium*. Erdélyi János közmondásgyűjteményében két szólásmódot is olvasunk, mely az annak idején nagy hírű lőcsei kalendáriumnak köszönheti eredetét. Az egyik: »hétországra szóló, mint a lőcsei kalendárium«, a más a »régi híres, lőcsei formáról« való. Nyilvánvaló, hogy e szólásmódok tárgyi alapja a Brever-féle Lőcsén nyomtatott naptár, mely a XVII. században országszerte ismert és olvasott volt a magyarság minden körében. Gyakorta hallhatni e szólásmódokat a székely nép szájából is, érdekes azonban, hogy itt a közmondás kialakulásához, illetve mai elterjedtségéhez nemcsak Breverék hétországra szóló naptárja szolgáltatott alapot. — Ugyanis Lőcsei Sp. László 1843-ban a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium nyomdájában kiadott egy Székely Naptár-t, melyet a nyomda későbbi tulajdonosai Lőcsei-féle székelynap-tár címen mindmáig folytattak,¹ s mely Erdélynek ma is legnépszerűbb, legelterjedtebb ponyvanaptára. Udvarhelyszéken és Marosszéken alig van ház, hol ezt a nyomtatványt meg ne találják. A XVII. századbeli kalendáriumnak lassanként elhalványult emlékét a hozzáfűződő szólásmódokkal együtt a székely nép eszejárása átruházta a Lőcsei Sp. László Székely Naptár-ára, mely az idők folyamán (1843-tól napjainkig) ugyancsak régivé vált. Ma már a székely, mikor valamiről úgy beszél, hogy régi mint a lőcsei kalendárium, a maga ponyvanaptáráról példálózik. Íme közmondásaink tartalombeli változásának egyik esete. SZÁSZ BÉLA.

Elindultam menni. Csapodi István e folyóiratban (34:466. l.) Gyermekek nyelvtudománya c. cikkében kis gyermekeinek beszédmódjáról szólva említi e kifejezést: *Én már elindútam menni.* E kifejezőmód eszembe juttatja Hom. Od. VI. 15. XIV. 72. βῆ δ'ἔπειν és VI. 50. βῆ δ'ἔπειν és még több helyen előforduló e nemű kifejezéseket, melyeket általában úgy fordítanak: *sietve ment* vagy *útnak indult*; szó szerint: *elindult, hogy menjen.* Ugyancsak e kifejezőmódot találjuk a bibliában (Genesis XII. 5.), ez a hely Károli Gáspár fordításában így hangzik: »És felvév é Ábrahám az ő feleségét Sárát és az ő atyafiának fíját, Lótót és minden jószágát, marháját, melyet kerestek vala és minden személyeket, melyeket szerzettek vala Háránban, kik elindulván, hogy mennének Kánaán földére, végezetre oda jutának.« A népmesékben is hasonló előadás-

¹ Vö. Koncz József: A mvásárhelyi nyomdászat története.

móddal találkozunk pl. az Igazság és Hamisság meséjében (Kriza Vadrózsák): »Ezelőtt sok idővel — a napját épen nem tudom megmondani — az Igazság feltarisznyálva *útnak indult, hogy bejárja* a világot. *Ment, ment* hegyen, völgyön, falún, városon keresztül; addig *ment*, amíg egyszer *előtalálta* a Hamisságot.« Vagy az *Angyalbárányok* c. népmesében (Kriza Vadrózsák): »*Megindulnak* azonban a báránykák hazafelé; ő is utánok *ment, mendegélt*, míg haza nem *érkeztek*«. — E helyekből azt következtetem, hogy a naív ember ebben az esetben a cselekvésnek mind a három mozzanatát kifejezi: az *elindulást* (beálló cselekvés), a *menést* (folyó cselekvés) és *érkezést* (végzett cselekvés). A művelt embernek nincs szüksége arra, hogy mind a három mozzanatot kifejezze; elég, ha a beálló és a végzett cselekvést említi, pl. Tegnap délután *indultam* el Szegedről és este *értem* Budapestre vagy: A hajó 20-ikán *indult* el Fiuméből és 31-ikén *ért* New-Yorkba; az elindulásban ugyanis már benne van a menés fogalma, nem szükséges tehát azt külön is felemlíteni. A naív előadás szereti nyújtani és részletezni a dolgokat; neki minden fontos és érdekes; a művelt ember ideges és türelmetlen, siet, hogy mentől előbb célhoz érjen.

(Beregszász.)

ENDREI GERZSON.

Hibás olvasatok. A Magyar Nyelv c. folyóirat (2:223) *ács*-nak olvassa a következő 1594. évi adatokat: »Fichioló Simon *zabados áchi*, Kerekes István *zabados áchi*«. Már pedig bizonyos, hogy az ácsot akkor se hitták magyarul *ács*-nak, valamint a szűcsöt, takácsot. kovácsot nem nevezték így: *szűcsi, takácsi, kovácsi*. A csákányt se mondták *csiákány*-nak, a csatot *csiat*-nak, a csontot *csiont*-nak stb., noha nyelvemlékeinkben akárhányszor találkozunk ilyen írásmóddal: *czyakan, czyatok, farcziont, kőrőzt chyont* (l. NySz.); *almáczika* Bal. CsIsk. 195. *chiak* (néha még Pázmány Feleletében is) stb. stb. Minden nyelvész tudja, hogy ez a hármas *chi, czi, czy* betű se több, se kevesebb, mint a *cs* hang jegye (l. Zolnai Gyulának, a Magyar Nyelv szerkesztőjének, kézikönyvét: Nyelvemlékeink 20—21. és NyK. 33:36). — Nyelvemlékeink *ronchycsa, ronchica* szavát is helyesen olvassa így Asbóth: *roncska*, a. m. rocska (l. Nyelvtudomány 1:14).

KOVÁCS ÁSZTRIK.

NÉPNYELVI HAGYOMÁNYOK.

Népmese.

AZ OBSITOS.

(A Kisküküllő közép- és alsó-folyásának a nyelvjárásával.)

Vót ecce, hol nem vót, vót a nagy világon egy absitas katana. Há ez a katana jüttibe-mentibe egy várasba ténferedik ecce, ahol eppe javába fajt a sakadalom. Addig kodarag att tujébb-hátrébb. amég bélöderedik a fazakasak sarába is. Ennye na — kapatt eszbe

az absitas — mennyit jüvek-menyek erébb-tujább, s még egy nyikua csupram sincs, amivel az után, ha szamjas vagyok, vizet ihatnám. Én asztánan kérek mast egyet ezektől a fazakasaktól az Isten nevibe. Kért is jute nem egytől, de az egésztől is rendétibe, csakhagy azak egy garasan alol, csak ugy köszönómér, egyet se attak. Há hisze a szegény absitas adatt vóna mast má garast is, ahagy a fejibe vette, hagy nekije igazába szüksége vóna egy csuparra, de amika egy vak krajcár nem sak, annyija se vót az árva fejinek. Aj hagy a fene hagy egye meg, hagy ette vóna meg haják, mijen basszus lett az az absitas erre, s aszt határazza el magába, hagy ő asztánan basszut áll ezeken a fazakas céheken, ha addig él is. Att menyen el mellette egy ember egy szamarat vezeddegelve magával. Aszt mangya az absitas az embernek:

— Várjan csak egy lecseppet bácsi, me én egy izenetet hazak a ke szamarának Debrecenből.

— Tessék édes vitéz ur, tessék, ha ugy van a dalag — elkezdi az ember.

A katana erre egy miccentés alatt, egy ütöt égő taplót bésezált a szamar fülibe, s aval, ez is megvan, tujább ment annét.

A szegény ember eppe a fazakasak közé ment egy szamar terhe fazékra alkunni. Hanem eközbe égetni keszte a tapló a szamar fülét. Több se kellett ennél, járni keszte a zsukátát ugy a fazakasak kösztt a balangya, amég az égő tapló kiesett a fülből valamerré, hagy eligse maratt ép fazék az egész saran se.

Aj hagy a fene egyék szamarat, hagy ett vóna, hagy vakarta az a szegény ember a füle tövit. De má csak annyi, hagy a szegény embert tanácsba vitték. Aszt mangya a szegény ember att hagy:

— Má én édes nagy jó uraimék, régi marha az a szamar nállam, Isten láttya lelkem, saha ez ijen baland dógat saha nem tett napja csillagjába, mast is egy vitéz ur sugatt valamit neki, há attol lett ijen baland jó kedve.

Na annyi, hagy a katanát is tanácsba viszik, hagy mandaná meg, miccsált annak a szamarának.

— Há én semmit — mangya a katana — csak jüttem haza Debrecenből, s aszt izente a szamar nénnye, hagy ő a jövő héten tartya lakadalmát s mandanám meg a hugának, hagy szivesen láttya, há én csak aszt kiujáltam meg neki. S ha ő a balangya, nem a nénnye lakadalmán, hanem a fazakasak kösztt csálta el a lakadalmi táncat, há én arról eligse tehetek.

Csak annyi, hagy ebacsátyák a katanát s tujább indul a maga uttyán.

Óstére kelve ér egy házikóhaz, akinek a kapújába egy vén asszany állingál, s nagy örömmel hivatgattya: jüjjen kedves gyermekem, jüjjen, rég váram má, jüjjen. Az absitas néz szereden-széjjel, hagy há kinek is szollhat az a hivatgatás. Magát, édes vitéz ur, magát kijátam. Na há, ment is a vitéz ur a batrin után, s a jól elláttya att ben étellel, itallal. Amikó asztánan jól ellátta magát a vitéz ur étellel, itallal, akkó kérdezi, hagy mér is vót csak e.

Aszt mangya a batrinule:

— Semmi egyébér édes vitéz ur, csak azér, hogy a pincéből hazna ki nekem egy tűzvasat a mestergerendáról. Van att a pincébe ódalfélt egy ajtó, mennyen csak bé azan, s kád rézpénzt lát att, egy farkas őrzy, hanem attol nincs mitől félni, s ha még bejebb menyen, kád ezüstet lát, aszt medve őrzy, azon belől kád arany van, s aszt meg araszlán, csakhagy félni egyiktől sincs mért, vehet magának pénzt, amennyit csak bir.

Na jó, egy szük likan bébuvik a vitéz ur, s veszi a tűzvasat, hanem — gandaja magába — ő addig innét tujább egyet se, amég meg nem nézi, mi van még tujább. Bé is nyit izibe az ódalajtón, hanem amit att lát, az is csuda. Egy nagy magazinum hardó teli rézpénzel, s mellette egy farkas, két akkara duvattyú szemmel, mind a két össze öklöm. Hanem attol vett pénzt, amennyit csak birt, s aval el tujább, a más ajtón bé. Ha bé, látatt is ezüstet bezzeg, egy nagy teli színültig hardóba, mind egy jónagy feneketlen papzsák. De igen medvét is akkarát egyet, két akkara vakisa szemmel, mind két nagy malamkó. Hanem ese bántá. Ha nem, biza vett is magához ezüstet, csakhagy előbb a rézpénzt magától mind eldabálta. Akkó asztánan bé a harmadik rekeszbe, hogy nézze meg má, ha ennyibe van, mind rendéti-be. Hanem vót ahagy vót a más két hejen, de vót itt asztán akkara nagy kantignácios kád csaradas csardultig szín-arannyal, gyémántal, kárbunkulusakkal, telinyós teli, hogy a má csak van. Bezzeg hogy egyéb se kellett a vitéz urnak. Egy percek alatt széjel gazlá magától az ezüstet, s teli rakta magát arannyal ugy, hogy a má csak megjárt. De még istenesen meg is szkuturálta a két zsebit, hogy annál több férjen a sak drágaságból. Kérdi a batrinulától, ahagy a pincéből kiguzslodhatatt:

— Há ugyan mámikóm, mitől jó osztánan ez a tűzkó? — Aszt mangya az asszan:

— Má édes vitéz ur, mindent tudni főfájás.

Hanem ugy meghessinti evel a katanát, hogy a mast má kardat rántva, csak azér is követelődzett, s amikó az öregtől semmi akasadásra jónni nem tudatt, ugy lecsillentette a fejit a pujkamérgibe, hogy még megkartyant belé. Akkó asztánan elvissza a várasba, s élt ajan uristenes életet, hogy még a kiráj is megirigyelhette vóna. Binye, csakhagy e is lejárt, s ecce há ugy elfagyatt a pénze, hogy egy pakli gyufára való nuj mult [nem sok], még annyi se vót utójára. Eszibe jut a tűzvas, aszt vette elé, hogy egy ütet taplóra tüzet üssen, s aval magának östi világot gyuccsan. De hát, hogy a fene egye meg haják, hogy ette vóna meg, alig vót ideje hármát csehinteni, megszolalik mellette egy határdambkara araszlán, hogy:

— Mit parancsalsz édes gazdám?

Ugy megijed a katana a máre szpurkát vattól, hogy aszt se tutta szeresül mit mangyan, csak ugy mandatta né:

— Ha igazán akarsz tenni értem, menny hazz pénzt nekem. Hanem jófarmán még ki se szalasztá a száján a parancsat a vitéz ur, s már is att vót az araszlán egy csamó pénzel.

Bezzeg, hogy feleszénkedett a vitéz ur erre. Mast má asztánan tutta, hogy mitől jó a tűzkő. S ha igen, nem máj gondalkazatt sakat, hanem élte a világát úgy, hogy mind egy jó zsiras marzsinyán. S ahagy nap-nap mellett eljárt kárinketró a kiráji palata mellett, örökösörökké att látta sezálni a kiráji lejánt, a palata ablakába, egy rengő böcsőbe. Addig, s addig nézegette, hogy ecce csak há ámplekut a kiráj leányát (*ámplekut* = megszerette). Ő osztánan gandaja magába, nem máj renyekedik másként, hanem az a leány az övé lesz, vaj senkijé.

A tűzvassal eléceshinti az araszlányát, s azt a parancsalatat aggya, hogy a kiráj leányát tüstént idelapja. Há hogy a franc egye meg hajják, ahagy az a vitéz ur parancsalta, úgy is lett a dalag. Amég a farajak darmitáltak, egy áldatt minutumra a kirájleányt az araszlány pringye de sze merge a vitéz urhaz böcsöstől együtt. S ettől az áldatt minutumtól fagvást minden éccakára ada szállította a damnisarét egy-két órára, hogy gyönyörkögyék a szépségibe. Csak-hagy akármijen lapva tette is az araszlán, csakse maradatt titak, rájüttek a farajak, hogy a kisasszanyuk, kód előttem kód utánam, minden áldatt éjen valamennyég ada lesz. Ők biza audienciát istáltak a kirájtól, hogy őket hejből eressze el a szógálatbol me ők többet a kirájleánt nem őrzik, s mangyák aszt is hogy miér. Megdabban a kiráj, mikó haja, hogy az ő liánya mit teszen. Tanácsat gyút össze, hogy itéjenek, me neki többet mátol fagvást nem liánya a liánya. Aszt mangya egy térgyig szakállú vén kapac tudós:

— Má felséges kiráj lassabban a testel, me én addig nem itilek, amég meg nem tudam, mi igaz az igazból. Hanem a böcső fenekit keresztülfurjuk, s karpát teszünk belé, akkó osztánan örkedni állunk s majd megláttjuk hogy lesz a többi fele.

Há jó! úgy is lett a dalag. Hanem az az araszlány ajan uristenes ügyesen ellapta ezen az éjen is a böcsőt, hogy az öreg, egy makula mákszemet se vettek észre egyebet, mint hogy vót s nincs damnisare, s egy kis idő multán má nem vót s van kisasszan.

— Na — elkezdi a kiráj, me ő is az öreg kósztt vót — elhihetitek nekem, hogy sakat jártam, sakat láttam, de ijen ügyes szemvilágvesztést saha. Aki eszt csinája a nem senki fíja, ha ő is úgy akar ahagy én, akkár kiráji szómat is adam, hogy övé a leányam. Megindultak a karpa nyamán, me akkármijen ügyesen is vitte az az araszlány, mégse tutta úgy ellapni a kirájleánt, hogy a furás nyamán a böcsőből a karpa végig ne fajjan. S azt mangya a kiráj a vitéz urnál:

— Na, vitéz katanám, kinek annyi ügyessége mind amennyi neked, a nem utósó ezen a kiráji várasan, de még a világon se, azé ha te is úgy mind én, s a liányom is úgy mind te akarad, legyetek egymásé, itt a kezem riá. Há persze hogy akarta az a liány is, me valahagy esék, de erőst szerette a derék szál vitéz urat. S ha igen, hát nem máj gondalkaztak, nagy izibe mátkásattak, nagy kiráji lakadalmat csaptak, s ajan egy pár izé lett belöllek,

hagy Mariđanbá se külemb att az alá beszerika mellett az ő dézs-falvi vak sántájával. Így vót, megvót, higyéék-haják, ha nem hiszik nyamászhattyák! (Pócsfalva.) Ősz János.

Tájszók.

I. Székelyföldről.

kopacon: nyersen. Főve inkább állhatom a káposztát, de úgy kopacon nem eszem meg.
héhör: kenderfésű, a kender hételésére.
sütkölődni: sütogetni. Örökké úgy szereti sütkölődni!
csürketyúk: az egy évesnél fiatalabb, de már tojós tyúk.
jércicsürke: fiatal tyúk. [sült.
tépszia: kalács, amely tepsiben
biztalan: nem bízó. Biztalan vótam a bornyúzásban.
kútköböl: a kút kávája.
úrkođik: úraskodik.

keringette! *Ěnnye keringette*! (te-ringette X keringeni, csavarogni).

megéri vele: beéri vele, elég neki. *mégvetkézik*: vedlik. Mégvetkézik a kokasunk.

fölöltőzteti a lovat: meghámozza, hámot tesz a lóra.

sántál: sántít, sántikál. Hogy sántál a Betyár!

pirickól: föcskendez. Elgyűvünk a hűsvétba pirickolni!

alábbacska, fennebbcske: alább, följobb, a fölszeg felé. [nyilat.

nyíl: földmérték. Learattam egy

megbíráł: kézfogással bírónak kér föl, bíz meg. Átvitt értelemben ma csak megbíz, de hogy régen az elébbit jelentette, azt régi írárok bizonyítják: »Anno 1676. Husvét után való harmadik vasárnap minket megnevezett Birákot úgy mint Birtalan Pétert, Birtalan Györgyöt, Intze Mártont Primipilusokat, és nagyobb Oszváth Istvánt Nobilist, mind négyen Bardotz székben Bibartzfalván lakókat kéz bé adásokkal megbírálának.« (Ferentz Mihály és Péter, és Lakatos György földosztása.)

(Udvarhely m. Bibarcfalva.)

II. Régi írárokból (családi okiratokból).

zálogvásár. Melly dolog és fenn meg irt Zálogosvásár, hogy előttünk kézen fogott Birák előtt a megirtuk módon végbement, megirtuk mi is ami igaz hitünk szerint. 1817.

levan. Akik is e mostani példás szűkidőben terhes házok népi-nek tarthatására nézve levalának Tisztelt Báró Urunk eő Nagyságától 150. Azaz Száz Ötven Rénus Forintokat Váltó Czedolapénz nemibe. 1817.

környűállásosan. Kiket is voltaképpen és környűállásosan, ezen nemes Ecclesiának tilalmas erdeiben tett tetemes praevericatio aránt investigaltuk. 1814.

tsüg-bug [büg?]. Mester ő kegyelme azt mondota menjenek oda hul én rakodtam és ott a mi tsüg bug, nyár eger és egyéb hitván haszontalan fát kapnak, rakodjanak meg. 1814.

harangozófa. Ők is szép fen álló számos cserefákat le vagdalván haza hoztak 's azal fizeték bé a Harangozófát, mellyet az előtt nappal szabad erdőből kelet volna bé fizetni. 1814.

erdőlőlánc. A vas eszkezek közül jutot Jánosnak egy erdőlő lántz, egy bokázó fuvó, egy talpaló lántz. 1820.

hitőség. Mind ezeket a midőn fontolóra akarta volna veni a hitőség, stb. 1820.

magsertés, elválad. Midőn a mag sertés szaparit, akkor igireti szerént tartozik Simon János egy téjtől elváladot malatzot adni. 1820.

méj. Vagyon két kasár méj ezeknek is jövő Esztendei szapadásokból tartozik Simon János a fiának egy rajt adni. 1820.

stáp. Két stáppal járt úgy hogy a Templomba sem mehetett bé, hanem a Tornáztba tsináltam széket ő kegyelminek amelj ma is ot van. 1771.

birodalom (birtok). A Bibartzfalvi középső Határban az akasztó fánál levőig 3 földit úgy a vágattakig Simon György Uram birodalmában engedi minden controversia nélkül. 1787.

tibéd. Vagyon három szoknya, ebből egy tibéd, kettő fláner. 1852. (Vagyonok öszve irata.)

változó. Vagyon öt pár változó. 1852. U. ott.

cserge. Vagyon egy Paplan és egy Cserge. 1852. U. ott. — Vagyon egy bágyi csörge és egy festékes. (Simon Lidia paraferalisa) 1829.

asztalkeszkenő (szalvéta.) Vagyon hat asztalkeszkenők. 1852.

kendező-kendő (törülköző.) Vagyon nyoltz takaróruhák és hat kendező-kendők. 1852.

kalafin. Két felejteles üvög, két kalafin, két pohár. 1829.

(Udvarhelym. Erdővidék.) GÁLOS REZSŐ.

Somogy megyeiek.

áspál, áspáló, áspalóvas, a MTsz. is említi mint Somogyban és Baranyában használt szót.

azsnakol: ver; ilyen alakban csak Somogyban használatos, (Csik megyében *azsagol*).

azonér: azért, azonokért.

bámul, be- v. telebámul: betölt; pl. telebámulja a füst a szobát. (A *bebámul* alakot közli a MTsz. is Somogy megyéből, Vidról.)

bölög: magában beszél v. tanul; a MTsz. nem említi.

böstörködik: okoskodik, mesterkedik; ily alakban csak itt; MTsz. *böstörög*.

buksza: erszény; MTsz. nem eml.

cérkad, é'cérkad: elpusztúl; pl. é'cérkad a macska az ütés alatt. A MTsz. nem említi.

csammog: cammog, MTsz. nem eml.

cselőke: füttykös; MTsz. nem eml.

csórang: hosszú bot, amellyel a diót verik le. A MTsz. *csórag* alakot közöl Somogyból több helyről.

felezel, talán a német *verlesen*-ből; pl. nem tom, há tutta az éfelezo'ni azt a pénzt (elpazalni); vigyázz ide, mör' mingyár' kifelezőlak innen (kimustrál). A MTsz. nem említi.

firgenc: fürge.

gyegybe van: jegyben jár.

gyíva: a fán nőtt, gomba, gilva; a MTsz. nem említi.

gyoporét, *gyoporgat*: gyarapít, gyújt (vagyont); a MTsz. nem említi.

gyü: jövő, *gyü tél* = jövő tél; a MTsz. nem említi.

gyümölcs: aszalt gyümölcs; a MTsz. nem említi.

hangyál: hangya.

hanyakodik: veszekedik; a MTsz. Kiskunhalasról közli egrebugrál, esik-kel értelembe.

ház: szoba, pl. ilyen kifejezést hallottam: »Derék egy szoba, 24 ház van benne.« A szoba és a ház jelentését fölcserélik; de különösen a *szobá*-t használják a ház értelmében: szép szobát csinyátatott magának. Az előbbi fölcserélés a ritkébbak közé tartozik.

hékü, szólásforma: olyan torka van, mint a hékü. A MTsz. nem említi.

kalézol: kalandoz; pl. az ördög kalézollon beléd!

kátoz: kiáltoz.

kérhúzik: kérődzik.

köstörög: játszik (a lány a legénnyel). MTsz. is.

kummancs: alattomos, (kummancs ember). A MTsz. is közli Somogyból Csurgóról *kummancsi* alakban.

kü: kívül.

küjetjáró: násznagy, ki a lakodalom napján elmegy a lányos házhoz, ott kérdéseket ad föl (rendesen a bibliából) a násznagyoknak (*következik* h. is *küjetkezik*). A MTsz. nem említi.

lassúhodik: lassúdik.

megye: mesgye. A MTsz. is több helyről.

metés, *métés*: a szövés után hátramaradt s elvágott fonál. A MTsz. nem említi.

monyasol: megnézni, hogy van-e a tyúkban tojás; ha van, azt mondják rá: *monyas a tik*. A MTsz. is Somogyból.

náspál, *elnáspál*: elver, pl. úgy énáspáta azt a gyereket, hogy alig tudott főkéni. (MTsz. Szatmár, Szabolcs és Ugocsa m.)

őcöl-pőcöl: gondoz, pl. nem akarta őcöni-pőcöni a gyereket. A MTsz. nem említi.

pározni, játék: karácsonykor játsszák meggyoróval úgy, hogy a kezükbe vesznek pár szemet s kérdik: páros-e vagy páratlan. Ha eltalálta a kérdezett, nyert, ha nem, veszített. A MTsz. nem említi.

sílány: nyoszolyólány.

tilódik, *megtilódik*: megfordul, pl. 10 év alatt sokfelé megtilóttam. A MTsz. közli Tatáról, Tolna és Zala megyéből.

tönődik: tűnődik.

tömhüdött: tömött.

uszonkodik: utána jár. Ez azonban nem födi egészen a szó értelmét, mert a legény nem uszonkodik a lány után, hanem csak utána jár, míg a leány igen uszonkodik a legény után; tehát az uszonkodik erkölcsileg alatta áll az utána jár-nak. A MTsz. nem említi.

üstök: eresz. A MTsz. több helyről közli.

vágás: élőfából való kerítés. A Tsz. nem említi.

váncog: németül beszél; a MTsz. nem említi.

vértóg: kiabál (tyúk). A MTsz. nem említi.

zömörögözött: apró darabokban levő; talán a sömörög szó származéka. A MTsz. nem említi.

(Kadarkut és vidéke.)

BÓDISS SÁNDOR.

IZENETEK.

F. F. Nagybecskerek. — *Tényleg* (és *esetleg*) inkább ragos főnév, mint határozószó, mert eléggé érezzük benne az alapszó jelentését is s a ragét is. A *-leg* nem képző, hanem rag, mert hiszen mondatbeli viszonyítást, módhatározást fejez ki; szintűgy rag az *-an en, -ul ül* stb., noha sok nyelvtan képzőnek nevezi. — Egyébiránt a *tényleg* szó (s az *esetleg* is) szabálytalan alkotású, mert a *-lag leg* rag rendesen nem főnevekhez szokott járulni (vö. *futólag, tüntetőleg* stb., különben is a német *tatsächlich* utánzása; magyarosan azt mondjuk helyette: *csakugyan, valóban, igazán*, l. Helyes Magyarság című könyvünk 27. és 199. lapját!

K. A. Éppen az idei Nyr.-ben (144) említette Keszthelyi M., hogy a nyelvújítás *csány* szava — mint több más nyelvújítási szó (*szerep, őrs, alap, merény*) stb. a hasonló hangzású helynévből van véve. Már Szemere Pál is, mikor megírja Kazinczynak, hogy a *csány* nem tetszik neki, megjegyzi: »Ez a nemtetszés talán onnan lehet, hogy *Csány* falunév.« (Kaz. Lev. 8:446. Uo. 391. már 1811. márc. 12-én nyilvánítja nemtetszését: »Ah az a' *csány*!« (Váczynál hibásan: Az az a' *csány*!)

G. R. A *látszik* és *hallik* igék fölszólító alakjairól népnyelvi értesítéseket talál a Nyr. 32:518. lapján.

Beküldött kéziratok. Halász J. Még egyszer az úrhatnamság a m. nyelvben. — Székely J. A *-képpen* rag eredetéről. — Vikár B. A regös ének (folytatás).

Beküldött könyvek. Magyar Oklevélszótár 14. 15. füz. (Vége.) — Fülöp S. Az összetételek a Paul és Wundt elmélete szerint. (Kiskúnhalas, Práger F.) — Pintér J. Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén. (Különnyomat a jászberényi áll. gimn. értesítőjéből.) — Herman O. A nyíl. — Kelemen B. Jó magyarság. — A pápai ref. főiskola értesítője.

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz József-part 27.

A NÉMETES ÖSSZETÉTELEK TÖRTÉNETE.

— (Második közlemény.) —

6. Sándor István.

A magyar irodalom e szorgalmas munkásának életrajzával és egy tüzetes, főként nyelvészeti működését részletesen ismertető munkával még adósak vagyunk. Nyelvészeti működését főként két műve őrzi: a Sokféle (1791—1808) s a Toldalék a magyar-deák szókönyvhöz (1808) s részben még a Magyar Könyvesház (1803) is a hozzácsatolt toldalékaival.

A Sokféle — mint neve is mutatja — olyféle hírlapi cikkek gyűjteménye, amelyeket a mai hírlapok a »Különféle« című rovatukban szoktak közölni s amelyek egyes elvontabb irányú tárgykörökre hívják fel a műveltebb közönség érdeklődését. E cikkek közül minket kivált a nyelvészetiek érdekelnek, mert akár a finn-magyar rokonítás, akár a magyar nyelvtörténet köréből vegye e kisebb terjedelmű dolgozatainak tárgyát, mind nagy tudományos készségre s helyes felfogásra vallanak, de kivált nyelvemlékeink olvasásáról mondhatjuk ezt.

Minket ehelyütt a nyelvújításról hangoztatott nézetei érdekelnek kiválóan. Valóban Sándor István egyik legérdekesebb nyelvújítónk, mert hosszúra nyúlt irodalmi működésében lépésről-lépésre kísérhetjük, hogy a szigorú orthológus miként enyhül helyes felfogású neológussá, kinek nem egy helyesen alkotott szót köszönhet nyelvújításunk.

Eleinte oly szigorú orthológus volt, hogy az anatómiát test-boncoló mesterségnek (Sokf. 3:36) fordítja, hogy a hadsereg helyett hadi sereget, a szélmalom helyett a vízi malom példájára széli malmot mond (Sokf. 1:92), a kézműhelyt pedig kéziműhelyre javítja ki (Sokf. 1:82), hogy kikel a könyvtár, könyvház ellen, könyvestárat s könyvesházat ajánlva.

»Bibliotheca — úgymond — ha egész Házat jelent, melly a könyvek tartására rendeltetett, mint p. o. Bétsben a' Tsászári, magyarul Könyvesháznak jól neveztetik, ha pedig egy szobát

tészen, akkor Könyves-szobának hivattathatik, de minthogy immár hébe-hóba mondjuk: Kávéház, Borház, Sörház, ámbátor ezek is többnyire csak egy-két szobából állanak, úgy Könyvháznak vagy-is inkább Könyvesháznak-is elmondhattuk. Azonban igen jól nevezetik Könyvestárnak-is, és ugyan Itéletem szerint sokkal jobban mint Könyvtárnak, mert valamint a' magyar sohasem szokta mondani, Haltó, Vadkert, Vízkorsó, Borpalatzk, Vajpogátsa, Iróvaj, hanem Halastó, Vadaskert, Vizeskorsó, Borospalatzk, Vajaspogátsa, Irósvaj; úgy bizon a' Könyvtár s ezzel a' Könyvház-is, habár a' kánonok Molnár Úr-is élt vele, nints legjobban, minthogy két Substantivumból in Casu Nominativo áll a' Szó.« (Sokf. 4:119.)

Egy másik helyen tiltakozik az óramíves, puskamíves s a gyűrűmíves szó ellen.

»Az Aranygyártás — úgymond — annyi mint Aranytsinálás. Aranygyártó 's Aranymíves nem egyféle Mesterember. Az első az Aranyt gyártja vagy-is készíti (legalább mint a balgatagok tartják), a másik csak készít belőle többfélét. Így mondjuk: Kerék-Nyereg-Süveg-Szíf-gyártó, mert ezek gyártják vagy-is készítik a Kereket, Nyerget, 's a t. Arany-Réz-Őn-Kőmíves, mivel ezek Aranyból, Rézből, 's a többiből mívelnek vagy-is készítenek. Így a Németnél is más Goldmacher 's más a Goldarbeiter. Ez okból Óramíves, Puskamíves, Gyűrűmíves, nem jó Magyar szavak, mert ezeket a Művészeket inkább Órásnak, Puskásnak 's Gyűrűsnek vagy pedig Óra-Puska 's Gyűrűgyártóknak kellene mondanunk. Az Órás Órát gyárt, de az Órából semmit nem mível.« (Sokf. 7:9.)

Sándor István németes összetételeit következőkép csoportosíthatjuk.

1. Igetős összetételek: *csalembor* (Benyák szava): deceptor (Sokf. 7:103), *csalétek*: esca (Told.), *csalkert*: labyrinthus (Told.), *csalsíp*: fistula illex (Told.), *emelcső*, *emelyű*, *emelőszerszám*: Hebmachine (Sokf. 7:179), *evőhely*, *evhely*, *éthely*; *evőkés*, *evkés*, *étkés* (Sokf. 7:253), *gázlőhely*, *gázhely*: vadum (Sokf. 7:253), *gyűlőhely*, *gyűlhely*: Sammelplatz (Told.), *járhely*: Gang (Sokf. 9:94), *láthatár* (Barc.: horizon (Told.), *mércsésze*, *mérütál*: Wagschale (Sokf. 9:53), *nyughely*, *nyugvőhely*, *nyugnap*, *nyugvónap* (Sokf. 7:255), *szünnap*: dies festus (Dugonics szava) (Told.), *tömkeleg* (Barcafalvié): labyrinthus (Told.), *tanhely* (Sokf. 9:53), *vágpad*, *vágópad*, *vághely* (Sokf. 7:255) *vetközödőhely*, *vetkezhely* (Sokf. 7:256), *védátya*, *védőátya*: tutor (Told.), *zárfa*: obex, vectis (Told.), *zárő*: prior (Könyvh.), *zárlánc*: catena retinens (Told.), *zárhely*, *zároshely*: claustrum (Told.), *zárpénz*: zárt kapun való bebocsátásért adott pénz (Told.), *zárszó*: epilogus (Told.), *zárszűz*: monacha, *apáca* (Könyvh.).

2. Főnévi összetétel -s-képzős és -i-képzős melléknévvél vagy pedig melléknévi igenévvél való kifejezés helyett: *bérkocsi*: fiacre (Sokf. 6:78, 7:18, Sokf. 6:36 még *béreskocsi*), *boredény*: vas vinarium (Told.), *dalláb*: taktus (Told.) *esti csillag*, *estecsillag*: Hesperus (Told.), *estpille*, *esti pille*: spinx, Abendvogel (Told.), *ételszoba*: triclinium (Told.), *földféreg*: Erdwurm, (Told.), *főpapmegye*: dioecesis (Könyvh.) *fűstszér*: Rauchwerk (Sokf. 5:248), *gyászjáték* (Sokf. 7:58): tragoedia, *mesejáték* (Sokf. 4:130), *nászjáték*: comoedia (Könyvh.), *levegőgolyóbis*: Luftballon (Sokf. 2:112), *levéltetű*: Blattlaus, *levélbogár*: Blattsauger, *levéldohány*: nicotiana in foliis, *lövessző*: Reitruthe (Sokf. 5:34), *örömlány*, *világleány*: Lustmädchen, Freudenmädchen (Sokf. 4:22), *paperszény*: bursa pastoris, *paphatalom*: hierarchia (Told.), *papmegye*: parochia, *fára* (Könyvh.), *párnaszék* (Sokf. 1:140), *sétabot*: Spazierstock (Sokf. 5:249), *szemcső*: telescopium (Sokf. 5:249), *szeműveg*: conspicillum, Brille (Sokf. 5:249), *szerzetmegye*: provincia ordinis religiosi (Könyvh.) *toronybagoly* (Sokf. 5:37), *tromf-kocsi*: Triumphwagen (Sokf. 3:154), *tűzfegyver*: Schiessgewehr (Sokf. 5:249), *tűzpor*: Schiesspulver (Sokf. 5:249), *vizcső*, *vízfecskendő*, *vizpuska* (Sokf. 6:38).

7. Egy elfeledett nyelvújítók: Folnesics János.

Egy elfeledett nyelvújító áll előttünk, aki bár egyetlen magyar munkájával, egy német regénynek magyar fordításával, a nyelvújítás ügyére végzettszerű hatást gyakorolt, mindazonáltal nevével a nyelvújítás történetének tárgyalásában nem igen találkozhatunk.

Élete folyását legbővebben Szinnyei József Magyar írók élete és munkái c. életrajzgyűjteménye ismerteti. Eszerint F. J. bécsi mérnökkari tanár 1780-ban született Nagyváradon. Előbb egy női nevelőintézet tulajdonosa Budán, majd a keszthelyi leányiskola tanítója volt. Ő tanította Hermina főhercegnőt, József nádor nejét, a magyar nyelvre és irodalomra. 1821 májusától fogva a bécsi mérnökkari akadémiában a földrajz, a történet s a latin tanára volt s 1823-ban halt meg.

Német munkáin kívül csak egy magyar munkája említhető: Schelling Gusztáv német regényének fordítása, Alvina, amely Pesten 1807-ben jelent meg.

Igazán csodálatosnak tarthatjuk, hogy F. J. rejtve maradt a nyelvújítás történetének kutatói előtt, ha tekintetbe vesszük, hogy Barcafalvi Sz. D.-ről és Bugát Pálról, akik Folnesics Jánosnál sem vétettek többet a magyar nyelv szelleme ellen, kötetekre valót írtak össze. Áldás a nyelvújításra nézve, hogy F. J. az

Alvinán kívül más magyar könyvet nem írt. A fordítás a germanizmus bélyegét szembetűnően magán hordja: a személyes s a relatív névmást a nőnemre nézve is megkülönbözteti s a főneveket, sőt a mellékneveket is *-né* szócskával látja el. Pl.

Nem akart felesége lenni, aminek Estcsillagfy *önét* tartani látszott (2). Köszönhetik *őnék* (14). Megállott Vini előtt, *akinet* az ő tekintetei szemérempirosba olvasztottak (3). Felele a *megpirosodottné* (9). Boldogságos *Szüzné*, felkiálta Sára, a *megvetettné* (4). Ha tudná Melpomene *muzsáné* (28).

Folnesics Jánosnak és egyes nyelvújítóknak ez az önkényes s a magyar nyelv szellemével homlokegyenest ellenkező eljárása egyes írókban felkelté az ellenhatást.

Sándor István, ki maga is nyelvújító volt s nem egy szót alkotott, részletesen foglalkozik e kérdéssel a Sokfélének (8:83) ily című fejezetében: »A Magyar Íróknak szöllő két jeles Intések« s így szól:

»Ráth Mátyás Úr, ki a Magyar Hirmondót 1780-dikban kezdette, 's három Esztendeig olly ditséretesen folytatta, az 1782-diki Hirekben a 275. Levélfélen így szöll Gróf Valtren szomorújátékának Kónyi által készült Fordításának emlegetése alkalmatosságával: Mondják ugyan már most néhol: Királyné, Szakátsné, Mosóné akkor is, mikor nem afféle Ember Feleségéről, hanem azon hivatalú Asszonyról szöllanak és Királyasszonyt 's a t. kellene mondanunk. De ez minden bizonynyal idegen Nyelvekből eredett helytelen szöllás. Még-is a többi között a 112-dik Levélfélen meine Freundinn imígyen vagyon kitéve: Édes Barátné Asszonyom. Ez, tudom, hogy akárkinek is vissza fog tetszeni. Mert soha Magyar ekképen nem szöllött, hanem vagy Asszony Barátom, vagy pedig emígy: Barátom Asszonyom.« Sándor István a maga részéről ezt teszi hozzá: »Kár, hogy az Urániának Írói ezen Jegyzésnek nem vették hasznát, mert úgy a Barátnét, Bolondnét, Aratónét, Varrónét, Tanítónét 's Társalkodónét minden bizonynyal kihagyták volna. Attól tartok, ne talán utollyára még a nöstény Szamarat is valaki Szamárnénak mondja, minthogy a németek azt is Eselinnek nevezik.«

Nem számítva az 1813-ban megjelent Mondolatot, amely egyes helyein szintén foglalkozik F. J. szógyártásával, a legelső orthológus munka, mely részletesen bírálja fordítása módszerét, az 1816-ban megjelent *Ó és új magyar nyelv vagy rövid értekezés, miképen kelljen az ó magyarsággal az újat egyesíteni.*

Ez a komoly hangú, rövid kis értekezés névtelenül jelent meg (szerzője: Siposs József tanár) s az újítás módjának helyes elveit tárgyalja. A második szakaszban a szólások formáiról s idegen-szerűségeikről értekezik s a 36. lapon az Alvina 39. lapjáról hosszabb idézetet közöl és szigorú bírálattal sujtja fordítását és szógyártását.

Térjünk most már Folnesics németes összetételeire.

1. Igetős összetételek: *festecset* (200. l.), *köszöntisztelet* (47), *zárkilincs*.

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: *földeper* (91), *húzasszony* (47), *éjbagoly* (2), *győzelemöröm* (81), *lakodalomajándék* (120), *reggelének* (5), *reggelöltözet* (3), *szerelempanasz* (25), *templombeszéd* (8), *estvacsora* (48), *estasztal* (124).

3. Főnévi összetétel -s-képzős kifejezés helyett: *görcsmód* (41), *gúnyormód* (1), *haragajk* (25), *haragláng* (6), *hivatalöltözet* (159), *imádságkönyv* (46), *panaszhang* (58), *párnaszék* (70), *ráncarc* (114), *zivatartekintet* (125).

4. Főnévi összetétel melléknévi igenévvel való kifejezés helyett: *bizonyítástrás* (64), *dolgozárszény* (86), *dicséretbeszéd* (119), *fekvés-ágy* (12), *gyóntatásszék* (192), *íráasztal* (8), *írástoll* (84), *ívás-edény* (6), *lakáshely* (2), *lemondástrás* (169), *messzelátásüveg* (55), *szántásföld* (51), *üléshely* (7), *varrásasztalka* (16).

5. Összetett melléknév határozóval felbontott kifejezés helyett. Erre F. adta az első példát s hogy elég tudatosan, e szavai bizonyítják: »Már 37... rézre is van metszve bécsi *izlésteli* (ad formam szolgálatkész) *festecsettel*« (200). Az ő melléknévi összetételeiben az utótag -*kész* és -*telt*, *teli*, a német *bereit*, *fertig* és *voll* melléknevek mintájára.

Szolgálatkész (1), *Aggodalomteljes* (94), *elmeteli* (216), *izlés-teljes* (3), *izlésteli* (165), *jövedelemteli* (56), *panaszteli* (165), *remény-teljes* (95). (A Mondolat meg is rója az ily összetételeket s az *erő-teljest* kijavítja *erővel teljesre*.) Ily összetételek még *tudománybölcs* (85), *tánckíváncsi* (39).

6. Összetett igenév határozóval felbontott igeneves kifejezés helyett. Csak egy példát találhatunk nála: *görcsreszketve* (22) e h. *görcstől reszketve*, de ez az egy is elég buzdításul szolgált az utánzásra. Az ily összetételeknek — mint látni fogjuk — Jókai Mór a leggyakoribb alkalmazója.

Folnesics János nevét később elfeledték s az Alvinát, a nyelvújítási tévelygésnek e szomorú emlékét, most már csak az fogja kezébe, ki a szófaragók elrejtett műhelyébe akar bepillantani. S ehhez az elfeledtetéshez maguk a nyelvújítás vezérei is

hozzájárultak. S miként Kazinczy Ferenc nem restellett kikelni a Barcafalvi Szigvártjában napvilágot látott szószörnyeteger ellen, akként Kölcsy Ferenc sem feledkezett meg vezéri kötelességéről, hogy kimutassa a különbséget, amely fennáll az etimológián s analógián alapuló nyelvújítás s a minden belátást nélkülöző szógyártás között.

»Mindenki tudja — mondja Kölcsy a Mondolatra írt Feleletében — csak említenem kell, hogy újítás még a legpallórozottabb nyelvekben is szükséges és tétetik, s maga a francia akadémia, mely a nyelvet despótai hatalommal őrizte, nem tehette meg, hogy lassanként némely új szólásformái ne jönnének bé. Csak az a kérdés, ha az újítás helyes-e vagy helytelen. Valóban voltak a magyar neológok közt, kik látták ugyan a szükségét, de a dologhoz tudomány és Ernst (komolyság) nélkül fogván, orra buktak s Barcafalvinak, Folnesicsnak, Pethének s más hasonlóknak igyekezeteik minden okosabbat nevetésre vagy bosszúságra indítottak. Az antiquitást szeretők nem tesznek ezek s ezektől különbözők közt semmi választást s közülök a vadak úgy bánnak, mint tulok az új kapunál — megfélemlenek, mert a kapu új, szarvat emelnek neki s olykor a kapuban, olykor magokban kárt tesznek, de mind így, mind úgy az ácsorgó csürhe csoportot, kiknek a kapuba sem hasznok, sem károk, nagy nevetésre ragadozzák.« (K. F. Minden munkái 2. kiad. 4:160.)

8. A Mondolat.

Az 1813-ban megjelent kis füzetet eredetileg Szentgyörgyi József debreceni orvos írta.¹ Szily K. már említett dolgozatában — mint már előbb is mondtuk — azt a véleményét fejezi ki, hogy a Mondolatot Szentgyörgyi József Benedek Mihály szuperintendens buzdítására írta; e gúnyiratot a dunántúli orthológusok átdolgozták és sokáig kéziratban olvasták, mígnem Somogyi Gedeon 1813-ban kiadta. A M. főleg Barcafalvi Sz. D. szószörnyetegeiből összeállított gúnyos cikkeken kívül 52 oldalra terjedő szótárban gyűjti össze a nyelvújítók szavait, amelyek közt különösen Barcafalvi Sz. D. és Folnesics J. szavai szerepelnek. A kevésbé jelentékeny nyelvújítóknak szavai közül ott találjuk Perecsényi Nagy Lászlóéit: fémkör: lámpás, irtár: archivum.

¹ Valószínűleg ama gúnyirat mintájára, amellyel J. C. F. Schulz gúnyolta ki Campe nyelvújító törekvéseit (vö. Rubinyi, Két tanulmány. NyF. 6. sz.)

A M. számos érdeme közt az is említésre méltó, hogy nagy nyelvtörténeti értéke van: a nyelvújítók szavait összegyűjtve megmentette a feledésbe jutástól s az új szavak létrejöttének idejére biztos adatokat szolgáltat. De a fénynek árnyéka is van. Nem szabad említés nélkül hagynunk azt a némileg fonák eljárást, hogy nem különbözteti meg azokat a szavakat, amelyeket Kazinczy F. is megrótt, sőt szógyűjteményében nem egy helyesen alkotott új szót is találhatunk, mert írónak sokszor egy-egy új szónak szokatlan volta is elég volt arra, hogy szógyűjteményükbe fölvegyék. De a M. még e hibája mellett is fölötte értékes. A M.-nak e helyes új összetételei a következők:

Adománylevél: donatio; ágyúgömb: ágyúgolyóbis; ágyúpad: batteria; álláspont: standpunkt; betűtudákság: algebra; birtigaz: jus; bogácsfő: kórófej; bűgond: baj, gond; eligért szó: ígéret, fogadás; elmerajzolat: planum, Entwurf; érdempolc: honos; erőösszeség: complexus virium; évkönyv: annales, krónika; felejtésbejuttatás: elfelejtés; gűnynevezet: Spitzname; gyászpad: Schaffot; hadszakasz: Feldzug; hangbetűzet: Cotta; hidfej: Brückenkopf; ingyenvételű: franco; kezeskönyv: Assecurantz-Buch; körtér: circus; mestermű: Meisterstück; mesterszó: terminus technicus; rangdíj: Taxa; röplőírás: Brochure; sorrend: sor v. rend; számszer: Registrum; szempont: tekintet; szójárat: provincializmus; tündérvilág: mundus metaphysicus; vezérszó: Einleitung.

(Folytatjuk.)

Búzás Győző.

A REGÖS ÉNEK.

Főlolvasás a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 1906 április hó 18-án.

(Vége.)

Ha már most az eddigiek alapján meg akarjuk oldani a nagy állatokról regölő versek helyreállításának kérdését, nem sok tennivalónk van hátra. Mindazt a keveset, amit Dunántúlról e versekbe tartozónak bizonyítottunk, a maga helyén beszerkesztjük a székelly alapszövegbe s végrehajtunk rajta minden javítást, minden eltérést, ami a közösség fokának fejtegetéseink szerint megfelel s ennélfogva a székelly szerkezetéhez képest mint még régibb olvasat jut érvényre. Az ekként helyreállított ósalak — mai ejtésünk szerint — így szól:

Rejtekem régi törvény,

Haj regül rejttem!

A hídasban hízott sertés,

Hátán által hatvan kolbász,

Annak fele regösöké;

Hátán hosszan száz szalonna,

Annak fele regösöké;

Farka bojtján két kupa ser,

Annak fele regösöké;

<i>A pajtában egy (négy?) nagy ökör</i>	<i>Fara tele magyaróval,</i>
<i>Hátán hosszan sült pecsenye,</i>	<i>Az maradjon a fickónak;</i>
<i>Annak fele regösöké;</i>	<i>Farka bojtján két kupa bor,</i>
<i>Szarva tele főtt pereccel,</i>	<i>Annak fele regösöké;¹</i>
<i>Annak fele regösöké;</i>	<i>Függ a rúdon véres májas,</i>
<i>Füle tele font kaláccsal,</i>	<i>Annak fele regösöké;</i>
<i>Annak fele regösöké;</i>	<i>Az asztalon ordas béles,</i>
<i>Orra tele vargatüvel,</i>	<i>Annak fele regösöké;</i>
<i>Az maradjon a gazdának;</i>	<i>[Az asztalon két font kalács,</i>
<i>Köldökiben köből komló,</i>	<i>Annak fele regösöké.²]</i>
<i>Az maradjon az asszonynak;</i>	

IV.

A regölésnek szinte legjelentősebb részét, amelyben szerintünk eredeti célja nyilvánul meg, az összehoronzó mondókát, utoljára hagytuk ama dunántúli változatok alapján, amelyek ezzel és a hozzá szorosan csatlakozó, az erszényt illető rendelkezéssel végződnek (Mikefa, Z.-Egerszeg, Nova vidéke stb.) és legföllebb még a jelmez leírását tartalmazó verseket veszik föl záródékul. Minthogy az utóbbiakat későbbi jövevénynek tartjuk, csakis az összeadó mondókával kell foglalkoznunk a helyreállítás szempontjából.

Mindazon székely regösékváltozatok közt, melyeket eddig ismerünk, egyetlen szó sincs az ifjú párok összereregöléséről. Csak emléke van meg annak, hogy a regösök ilyen célzattal keresték föl a lányos házakat. (Vö. pl. a *bágyi* regnél a közlő megjegyzését.) Van azonban székelyföldi gyűjtéseimnek egyik, tárgyánál fogva itt különösen fontos részében, az ú. n. »eladó, kiházasztó vagy elvető énekek« sorában egy költemény, amely vegyüléskép megőrizte a dunántúli összereregölő mondóka első részének pontos és teljes székely mását. Ez a Kalotaszegről, nevezetesen Zentelkéről és B.-Hunyadról közölt menyasszony-búcsúztatónak (Ethnographia 11:121—122. l.) székelyföldi változata, melyet Udvar-

¹ A telekfalvi változat nyomán, ahol *a pincében egy hordó bor* van, nincs kizárva az a lehetőség, hogy az ősi szöveg említette a bort, még pedig akár a nagy disznó, akár a nagy ökör tartozékául: *Farka bojtján egy korsó bor v. egy kupa bor*. De erre biztos támasztékunk nincs.

² Meglehet, hogy az utóbbi két sor nem volt benn az alapszövegben, de kizárnunk sem lehet. Viszont nincs kizárva, hogy egész sorok végkép elkallódtak.

hely megyében Firtos-Váralján és a vele szomszédos Enlakán
födöztem föl 1900. telén. A kalotaszegi és nyilván teljesebb
szövegnek itt már eladó énekké alakult eme változata így szól:

A) Firtos-Váralja:

Jer ki rózsám szőlőhőgyre,
Szőlőhőgyrő hőgytetőre,
Szeggyünk szőlőt keszkenőnkbe,
Zörgő diót a zsebünkbe.
Tekintsünk le Váraljába,
Hírös, nemes Váraljába,
Vári Mózsas udvarába:
Holott látánk ész szép legént,
Ész szép legént s egy jó legént,
Kinek neve Mihály vala.
Aztán esmét a lejánra: Jer ki rózsám stb. és utána:
Holott látánk ész szép lejánt,
Éssz szép lejánt s egy jó lejánt,
Kinek neve Máris vala.

B) Enlaka:

Én kimenék szőlőhőgyre,
Szőlőhőgyre, hőgytetőre,
Bétekinték Enlakára,
Hírös, nemes Enlakára,
Rofai Mózes udvarára:
Ott megláték ész szép legént,
Kinek neve Tamás úrfi.
Azután ismét a leányra: Én kimenék stb. és utána:
Fülöp Mózes udvarára;
Ott megláték ész szép lejánt,
Kinek neve Zsuzsa asszony.

(Vált. lásd: Kriza, Vadv. 427. és M. N. Gy. 2:248—9. Kiház.
dalok a fonóban: »Hej te kis madár« és »Este vagyon a faluba«
kezdetű dalok.)

Semmi kétség, hogy ennek a kiházásító dalnak a leányt
és legényt említő soraiban a regös ének összeadó formulája
csendül meg:

Itt is vagyon egy szíp leginy,
Kinek nevë Pësta;
Amott is van egy szíp leány,
Kinek nevë Naca. (Z.-Egerszeg vid.)

Vagy: Itt is tudunk ë' sziép lëvánt,
Kinek nevë Tëlka,

Ott is tudunk ë' sziép legiént,
Kinek nevë Jancsi. (Z.-Szentgyörgy.)

Hogy a leányt említették-e előbb, mint az utóbbi példában vagy a legényt, mint az előbbiben és a székely megfelelésben van: biztosan el nem dönthetjük. Legyünk udvariasak és küldjük a leányt előre.

A betürím számbavételével s a versidomnak a székely szöveg szerint való következetes fenntartásával e sorok az alapszövegbe már most így fognak beilleszkedni:

*Itt is látunk egy szép leányt,
Kinek neve [Molnár] Telka;
Ott is látánk egy szép legényt,
Kinek neve [Fülöp] Jancsi,
Rejtem régi törvény,
Haj regül rejtem!*

Ez voltakép az összeregölés, amely által t. i. az egymásnak szánt fiatalokat a kiházasító dalok analógiája szerint beleszóvik az énekbe, s ez az, amit a regös ének refrénje voltakép kifejez. Aligha tévedünk, midőn a Dunán túl eme rész után még következni szokott s az irodalmi ízlés szerint sokszor alantjáró kívánságokat, melyek a legény szerelme vágyának betöltése módjaira vonatkoznak, az alapszövegben jóval kisebb mértékre szorítjuk, noha el kell ismernünk, hogy az alnépi költésnek minden ily nyilvánulása különben igen régi lehet és a regös énektől, ennek tárgyánál fogva, éppen nem idegen. Ámde ezt mind újabb fejleménynek véljük, s annak tulajdonítjuk, hogy az eredetileg kétségkívül nagyon is komolynak tekintett, vallásos aktus számba menő regölés a keresztyénség hatása alatt mindinkább vesztítvén szertartásos jellegéből, s ezzel járó komolyságából, a humoros elem tolult benne előtérbe, s így az egykor talán csak puszta megáldással járt mondókát lassankint az érzékiségre ható tréfás részletekkel fűszerezték, illetőleg szerezték meg. Mindamellettt már a székely-dunántúli közösség korában föl kell tennünk ezen irányzatnak első kezdeteit, mert székelyföldi gyűjteményemnek egy másik kiházasító dala, melyben ugyanily hang szólal meg, feltűnően emlékeztet az összeregölő mondóka dunántúli szerkezetének illetén toldalékaira. Ez a dal, amely Korondról (Udvarhely m.) való, illetőleg idevágó befejezése így hangzik:

Höngörögnek, böngörögnek
 Mint két arany alma,
 Surolódnak, reszelődnek
 Mint két veres malac.
 Adjon isten lassú essőt estére,
 Mossa össze ezt a kettőt röggére.

Ennek első soraival analóg egyrészt a dunántúli regös énekben a fiatalokra vonatkoztatott és rendszerint óhajtó alakba öntött gyakori kifejezés, amelynek példái:

Összesöndöröggyenek,
 Összepöndöröggyenek ; (Pacsa, Zala m.)
 Összecsöndörödjének, összepöndörödjének ;
 (Rempe-Hollós, Vas m.)
 Sindirgesse, söndörgesse,
 Pindirgesse, pöndörgesse.
 (Csonka-Hegyhát, Zala m.)

Másrészt az ezután következni szokott magyarázat, mely az összesöndörödés vagy söndörgetés módját adja elé:

Mind a cica farka,
 Még annál is jobban,
 Mind az ökör szarva ; (Pacsa.)
 Mint a kis nyul farka stb. (R.-Hollós.)
 Mind a kis nyul farkát stb. (Cs.-Hegyhát.)

Harmadszor pedig a szentiváni énekből már ismert áldás szavait egybe kell vetnünk a Sándorházáról közölt változatnak idevágó részével:

Mint a kis nyul farka
 Bele pöndörödjék,
 Bele söndörödjék,
 Mint a cica farka,
 Még annál is jobban.
 Adjon isten lassú essőt,
 Mossa össze mind a kettőt.
 (Reg. Én. 162. l.)

Végre ugyanitt figyelembe fogjuk venni a szentiv. énekből valónak bizonyított somogyi játékdalból eme sorokat:

Adjon isten lassú essőt,
 Mossa össze mind a kettőt,
 Mind az arany vesszőt.
 (M. N. Gy. 4:259.)

Úgy látszik ezekből, hogy itt két tárgy és két ige volt eredetileg egymással szembeállítva. *Höngörög* (a m. hengereg) és ikerszava nyilván az almára vonatkozott, melyről a korondi eladóének beszél; *söndörög-pöndörög* pedig változataival, illetőleg különféle megfeleléseivel együtt, melyek értelmét még inkább megvilágítják (pl. *sodorodik, pödörödik*. Surány, Vas m.) az arany vessző igéje volt, melyet a somogyi játékdal említ. Höngörögni t. i. az almaféle gömbölyű holmi höngörög; ellenben söndörödni (sodorodni), pöndörödni (pödörödni) a vessző vagy ilyes hajlékony tárgy szokott.

Az *adjon isten lassú essőt* áldás eredetileg a Szentiv. Én. tartozéka volt ugyan, de itt is párokról lévén szó, mint ott, épúgy benyomulhatott már régebben a regös énekbe, amint ennek egyes részei benyomultak a népi költés rokon területeire, pl. a kiházasító dalokba. Kétségtelen bizonyosság ez iránt az idézett firtosváraljai és enlakai dal. Ezen a nyomon revindikáljuk a korondi eladóénekekben foglalt analóg helyeket az alapszöveg számára s vonjuk ide a somogyi játékdalnak az arany vesszőről szóló szép sorát is.

Levonva már most fejtegetéseink gyakorlati eredményét a helyreállítás szempontjából, a székely-dunántúli közösség korának megfelelő alapszöveget a regös ének befejezésére, az összeregölő mondókára nézve — mai ejtésünk szerint — következőleg állapíthatjuk meg:

*Itt is látunk egy szép leányt,
Kinek neve [Molnár] Telka;
Ott is látánk egy szép legényt,
Kinek neve [Fülöp] Jancsi.*

*Rejtekem régi törvény,
Haj regül rejtem!
Adjon isten lassú essőt,
Mossa össze mind a kettőt,
Höngörgesse-böngörgesse
Mint két arany almát,
Söndörgesse-pöndörgesse
Mint két arany vesszőt.*

*Rejtekem régi törvény,
Haj regül rejtem!*

Ehhez szorosan csatlakozik az erszényre vonatkozó, már rekonstruált rendelkezés:

*Fogason függ csatos erszény,
Tele vagyon aprópénzzel,
Annak fele a gazdáié,
Fele szegény regösöké.
Rejtekem régi törvény,
Haj regül rejtem!*

S ezzel befejeztük feladatunk legfőbb részét. Legjobb igyekezettel s a rendelkezésünkre álló anyagnak lelkiismeretes fölhasználásával sikerült íme elérnünk, hogy az ősi multból apró cserepekben reánk maradt regös ének ismét összefüggő egész-ként áll előttünk. Népköltésünknek egyik legbecsesebb, legfontosabb emlékét állítottuk így helyre a folklóre segítségével. Okfejtésünk helyenkint talán kelleténél bővebbre terjedt. Szolgálgjon igazolásul az a jámbor szándékunk, hogy tőlünk telhetőleg példát kívántunk adni magának a folklorisztikai gondolkodásnak útjára-módjára, s azt hisszük, ez Sebestyén könyve után sem volt fölösleges.¹

VIKÁR BÉLA.

MEGHALNI.

A szinonímák főképpen stilisztikai szempontból értékesek ugyan, mert nálók jobban semmi sem teszi nyilvánosságossá a nyelv hajlékonyságát és erejét; gyűjtésük, magyarázatuk mégis a nyelvész dolga, akit a nyelvkincs épügy érdekel, mint a nyelv életének bármely megnyilatkozása.

Nálunk e tekintetben még kevés történt: Néhány kísérlet mindössze egy-két csoport összeállítására. A pusztá összeállításon kívül azonban szükséges a szinonímáknak magyarázása is, mert ilyenekül nem tekintünk többé azonos szókat és szólásokat, hanem olyanokat, melyekben a fő fogalom közös, de valami árnyéklatbeli különbség van köztük. A körülmények, a szükség vagy egyéb okok szülik a szinoním kifejezéseket, minőket bőven teremt a nép és irodalom egyaránt. Természetes, hogy e szinonímák

¹ Azokról a részletekről, amelyeket helyreállításunk keretén kívül hagyunk, külön függelékben szólunk értekezésünknek különnyomatában (Nyelvészeti Füzetek 39. sz.).

közül sok az alkalommal születik és vész el; sok megmarad egy-egy vidék szűk körében vagy egy-egy író sajátos teremtménye gyanánt; sok azonban életre kel egész erejében és közkinccsé válik. A nép nyelvének és az írott nyelvnek egymásra hatása kölcsönös ezekben is. A szinonímák összegyűjtésében tehát szükséges, hogy e szempontok szabjanak irányt: minő körülmény szülte őket, a nép vagy az irodalom alkotta-e, melyik hatott e kettő közül egymásra, általánosan el vannak-e terjedve, vagy csak szűk körben? A vizsgálódás kiterjedhet arra is, hogy valamely nyelv hatása hagyott-e nyomot egy-egy szinonímán.

E szempontok szerint állítottam össze a *meghalni* szó szinonímáit. Nagyon közönséges fogalom, melynek bizonyára népes családja van. Ez az oka, hogy összeállításomat nemcsak teljesnek nem merem mondani, de még bőnek sem. Eszméltetőnek talán jó lesz.

1. A *meghalni* szinonímái közül szembetűnnek első pillanatra azok, melyeket a vallásos felfogás szült vagy tett általánossá a bibliából meg egyéb vallásos művekből. Ilyenek:

Az Úr ítélőszéke elé hivatni. Ehhez kapcsolódik ez is: *elvenni az örök jutalmat* vagy *büntetést.*

Elaludni, elhűyni az Úrban. E kifejezés eredetijét az *Apostolok cselekedetében* találjuk, melyben Sz. István vértanúról ezt olvasuk: *Et cum hoc dixisset, obdormivit in Domino.* Ide tartozik ez is: *békében elnyugodni* v. *elszenderülni.*

Elhagyni e siralom völgyét v. *eltávozni e siralom völgyéből.* Ez a *Salve Regina* kezdetű imádságból való, mely e világot *lacrimarum* vallás-nak nevezi.

Örök nyugalomra térni. Abból a vallásos felfogásból ered, mely a másvilágot ez élettel szemben az örök nyugalom helyének tartja. Ez a szembeállítás jut kifejezésre ebben is: *jobb létre szenderülni.* Ennek változata Szemere Bertalannál (*Összegyűjtött munkái*, V. 56): *Zarka is a jobb életre költözött.*

Visszaadni lelkét az Úrnak. Ez a kifejezés a halált úgy fogja fel, hogy a lélek megszabadul a test bilincseitől és visszatér Teremtőjéhez, akitől származott. Hasonló felfogás fejeződik ki ezekben is: *Magához vette az Isten, elhátta az Isten.*

A középkori jámbor krónikások kifejezését használta Mátyás Flórián (*Akad. Ért.* 1900. 496.), mikor ezt írta: *Átvándorolt az angyalok társágába* uralkodása 19-ik évében. Ilyen erőltetett ez is: Ellenségének belső részeiben meríti ki-vontt törét, *a földön már kezdett nyugodalmát örökre folytatni kényszerítvén.* (Batsányi: *Magyaroknak vitézsége* 72 [1785.]). Petőfi gúnyos szint adott egy szintén vallásos felfogásból eredő szinonímának, midőn a magyar nemesről azt énekelte, hogy *mennyebe viszik angyalok.* Jókai is tréfásan írja:

Három feleséget tett el a boldog feltámadásnapra. (A serfőző, Nemz. díszk. XXII. 185.)

2. A köznyelv és az irodalmi nyelv kifejezései közé sorolom azokat, melyek a legszokottabb és mintegy állandósult szinonímái a *meghalni* szónak. A beszélt és írott nyelv főképpen ezeket használja:

Adósságát leróni, lefizetni, megfizetni. Ebben a gondolat ugyanaz, ami e latin kifejezésben: *naturae satisfacere*, végképpen leszámolni az élettel, melynek leróttuk a legnagyobb adósságot, a halált.

Az élet elhagyta. Szépen alkalmazza Baksay az Iliász fordításában (IV. én.):

Megoldott tagjait elhagyta az élet.

A halál elragadta, sokszor megtoldjuk ezzel: *övéitől.* Főként váratlan halálesetekben használatos.

Betölteni végzetét. Megfelel e latin kifejezésnek: *cedere* v. *concedere fato.*

Bevégezni napjait, betölteni a napszámot, vagy egyszerűen: *bevégezni életét.* Ez utóbbi szintén e latin kifejezésre utal: *finire aevum* vagy *vitam.*

Elhullani. Népies használata szerint inkább csak állatokra mondjuk. De Vörösmarty és Arany költőivé tették:

Elhulltanak legjobbjaink
A hosszú harc alatt.

Sirassuk azt, ki elhullt
Félősvényén küzdelminek.

(Beranger halálakor.)

Elhullt csatában a derék.

(A walesi bárdok.)

Elköltözni. Gyengéd kifejezés, mely a halált úgy állítja elénk, mintha nem volna egyéb, mint egyik helyről másikra költözés. Ilyen ez is: *megtérni őseihez* vagy *szeretteihez.* Néha egyszerűen azt mondjuk: *elment.* Pl. Arany a Toldi Szerelmében (VI.):

Hamar elment tőled, kora előtt ment el.

Élettelenül összeesni. A halál külső körülményeitől vett kifejezés. *Ideje letelt* v. *órája megérkezett.*

Itt hagyni a világ színpadát. Kissé szokatlanul válogatott kifejezés, melynek mása megvan az olaszban is: *sparire dalla scena del mondo.*

Kiadni v. *kilehelni lelkét.* A legszokottabb kifejezések egyike, melynek költői változatait találjuk Vörösmartynál: *lelkét az üres*

levegőbe bocsátá (Zal. fut. 8:184.), lelkét az égbe bocsátá (Zal. fut. 8:418), lelke kiszáll (Zal. fut. 7:530).

Lelkét

A leütött bajnok méltó jobb harcra kihörgé.
(Zal. fut. 7:450—51.)

S jajdúló ajakán fájdalmas lelke kiröppen.
(A hűség diad. III.)

S már súlyos kelevéze hegyén kifeszíti helyéből
A dühödő kontyost. Fetreng az, nyög, jajog, ordít,
Rátapod a pajkos Csillag, s gőzölgve kiomló
Vérével keserű lelkét a porba tiporja.
(A hűség diad. III.)

Megakad torkában az éles
Vessző s vérével lelkét hadi térre bocsátja.
(Zal. fut. 3:31—32.)

Örök álmát alussza. Szintén gyöngéd kifejezés, melyet Vörösmarty még gyöngédebbé tett *A kis gyermek halálára írt költeményében.*

Szemét örökre bezárni, behunyni, lezárni v. egyszerűen elhunyni. Ebben az jut kifejezésre, hogy a halál megfoszt a világosságtól, a fény látásától. Ez a könnyen támadó képzet magyarázza, hogy a kifejezés nagyon elterjedt és használatos. Minden népnél nyomára akadunk. Sűrűn megtaláljuk az *Iliászban* is. Érdekes lesz néhányat idéznünk ezekből Baksay fordításában:

Halálos sötétség a szemét megülte.

Halálos sötétség szemére borula. (IV. ének.)

Jött a biborsetét
Halál és a hősnek befogta két szemét.

Térdre rogy a bajnok, két keze a gyámol,
Lepel száll szemére sötét éjtszakából.

Éj ült a szemére, elhagyta a lélek. (V. ének.)

Éji homály legott szemein borongott (VI. ének.)

Vörösmartynál szintén gyakori e képzet kifejezése. Íme néhány példa: *Szemeikre halál ült* (Zal. fut. 7:376); *vidám szeme hunyorgását örökre lezárá* (Zal. fut. 10:547—48.)

Így szólott, s tán szólna tovább, de *behamvadozának*
Tündöklő szemei; búcsúzó lelke szavaival
 S kívánságaival fölszáll vala hült ajakáról

(Két szomsz. III.)

Merészebb Csokonai kifejezése: *Szeme világára vak kárpitot*
szó a halál. A fény képzele tolu előtérbe Vörösmarty e kifeje-
 zéseiben:

Elmerült a nagy vas agyába,
 S a rövid életnek fényét kitörülte szeméből.
 (Zal. fut. 7:520—21.)

Így ez igen gyors kopjajető nagy kárt tön eloltván
 Sok bajvivónak szemefényét. (Zal. fut. 7:120—21.)

Kitörülte élete fényét. (Zal. fut. 1:521.)

Ide tartoznak ezek is:

Hideg vasheggyel örökre eloltja világát.
 (Zal. fut. 5:278.)

(Vékonyán) éré a nyíl s szabadon megjárta hegyével,
 S élte tüzét kedves fiatalságában eloltá.
 (Zal. fut. 3:604—5.)

Szive megszűnik dobogni.

Utolsó istenhozzádott mondani övének vagy a *világnak.* Sajátos
 változata ennek Gyöngyösi István e verse:

Mert Kemény Valét mond hamar ez világnak.
 (Kem. Ján. III. 1. 15.)

Vége van. E szóval szoktuk megállapítani valakinek halálát:

Szolt és rátekinte a beteg arcára:
 Jaj! de vége van már, leesett az álla.
 (Toldi Estéje VI.)

Végsőt sóhajtni. Költői változata Vörösmartynál: *végsőt*
mosolyga orcád.

3. Nagy számmal találunk a népnél is szinonímát a *meg-*
halni fogalmára. Ezek azonban javarészt alkalom szülte kifeje-
 zések és sokszor igen urvák. Közülök kevés terjedt el s vált
 állandó kifejezéssé. Néhányat közlök közülök:

Beadja a kulcsot. — Deszkát árul. — Elcsendesül örökre, vagy:
 csendes ember lett belőle örökre. — Elföldelték. — Elment a más-

világra. — Elküldte a másvilágra. — Elpatkolt. — Ez sem eszik több kenyeret. — Ez se kel föl többé. — Fűbe harapott. — Kiviték a szent Mihály lován. — Megdicsőül, (de meggebed, megkrepál is). — Pokolba jut v. kerül, stb.

Ilyenek ezek is:

Beleznai kétszáz labancát levágja,

Pilátushoz küldi őket vacsorára.

(Ocskay Lászlóról való ének.)

»Ötven szerezsán ott sütkérezett a zsarátnok körül s szalonát piritott mellette. Azokkal táncba eredtünk. *Negyvenhatnak nem fáj már többet a foga.*« (Jókai: Enyém, tied, övé I. 82. Nemz. díszk.)

4. Végül figyelembe kell vennünk a költők alkotta kifejezéseket is. Ezek között vannak olyanok, melyek egy-egy köznyelvi kifejezés hatását éreztetik; de vannak egészen egyéni alkotások is. Amazokra már utaltam; itt ez utóbbiakból közlök néhányat.

Bátran reá vivé kétélű pallosát,

Azt fejéhez üté, vágván patyolatját.

Két vállára esik két felől az feje;

Nagy zörgéssel esék maga is az földre.

(Zrinyiász VII.)

Gyámer nagy csapással levágja Sár fejét,

Amaz jajgatással fujja porban fejét. (Zrinyiász XI.)

Szíve sebéből

Vérözön omlik alá, s vele omlik az életi szépség.

Barna szemölde alatt az erő szikrája elalszik,

Arca vidámságát halovány szín rejti: rebeg, hül

Ajka bezáródván szomorún elhallgat örökre.

(Vörösm.: A hűség diad. II.)

A lány nem hall már. Mellét elfogja keserve,

A fölös érzések megnyomják kínos özönnel,

Elcsügged, beborítja szemét a durva halálnak

Jég keze, s arcáról hidegen lesodorja mosolygó

Kellemeit.

(U. o. III.)

Hosszan alussza sötétségét a végtelen éjnek.

(Zal. fut. 1:779.)

Ki legottan Csornának elébe

Általütött nyakkal leesett.

(Zal. fut. 5:265—66.)

A bajnok csikorogva ledőlt s elenyésze sebében.
(Zal. fut. 7:220.)

Agyvelejébe szurá hosszú kelevéze halálát.
(Zal. fut. 7:363.)

Avadenyészetnek karjába borúl.
(Zal. fut. 8:173.) stb.

Végtére betört házként nyergére leroskad,
S tündér vágyaiból a halál veszi által az omlót.
(Cserh.)

Ez többé nem beszél.
Sebének néma száján vér buzog ki;
Az ér, az élet medre kiürül,
S a szív, az életforrás, elapad.
(Vörösm.: Áldozat IV.)

S amely kardot ő az álnok csehtől elvett,
Avval adott neki örökös kegyelmet,
Iziben elmetszé fejét a testétől,
Piros lett a nagy kard gazdája véréből. (Toldi XI.)

Ötszáz, bizony, dalolva ment
Lángsírba velszi bárd. (A walesi bárdok.)

Mint hulla a hulla, veszett a pogány.
(Szondi két apródja.)

Ifjú korát a vénség megszánja,
Megérleli s a halál levágja. (Török Bálint.)

Kidőlt immár sok ép, erős,
Ki velem indult és haladt.
(Kortársam R. A. halálára.)

Kenyerét, borát a rácnak
Ő fogyasztá:
Barna földet evett a rác,
S vért ivott rá. (Rózsa Sándor.)

KISS ERNŐ.

PESTI NYELV.

Védőbeszéd.¹

Tisztelt esküdt uraim!

Én Csapó András, aki mint a magyar nyelv és irodalom tanára, megültem már negyvenesztendő jubileumomat és akit Wlassics ő nagyméltósága sajátkezüleg írott levelével üdvözölt, egy becsületben eltöltött élet alkonyán a súlyos testi sértés és hatósági személy ellen elkövetett erőszak vádja alatt roskadozva állok önök előtt.

A tényállást, hogy Margó Elemér fővárosi írók éjnek idején a Ferenc József hídon esernyőmmel kilencszer fejbe ütöttem és hogy a segítségére siető közrendőrt arcul ütöttem, egy pillanattig sem tagadtam. Állítom azonban, hogy tettemet jogos felháborodásomban és ellenállhatatlan erkölcsi kényszer hatása alatt követtem el. Hogy megértessem magamat, röviden elmondom az eset előzményeit.

Tisztelt esküdt uraim! Én huszonöt esztendő óta nem voltam a fővárosban. A végzetes nap reggelén érkeztem ide, hogy a *Nyelvőr* által közlésre elfogadott cikkem korrekturáját megcsináljam. Estefelé ellátogattam régi jóbarátomhoz, Horváth Kázmérhoz. Horváthék éppen aznap tartották első teaestéjüket és így nagy társaságot találtam a lakásukban. Ott volt Margó Elemér író úr is, aki egy adomát mondott el a hölgyeknek. Az adoma nem egészen új, talán nem is nagyon jó, de azért mégis elmondom a történelmi igazság kedvéért.

Két lipótvárosi ember találkozik az utcán.

— Hallotta, — kérdezi az egyik — hogy mi történt Schnellszieder bankigazgatóval?

— Mi történhetett vele? — mondja a másik. — Vagy báróságot kapott, vagy vakbélgyulladást.

Ezt az adomát mondta el Margó úr. A szép Pippertné, aki mellettem ült a kereveten, nyugodtan hallgatta végig, majd komor arccal mondta: *Őrült jó!*

És azzal beleharapott egy kuglerbe. Én meglepetten mértem végig ő nagyságát.

— Hogyan méltóztatott mondani? — kérdeztem.

A szép Pippertné az őt jellemző fagyos hidegvérrel ismételte:

— Azt mondtam, hogy örült jó!

Én akkor fölkeltem mellőle és a szalón túlsó sarkába vonultam. »Ennek a szegény úrnőnek — okoskodtam magamban — valami idegbaja lehet, különben nem használna olyan különös kifejezést. Jó lesz vigyázni, mert volt már rá eset, hogy az ilyen betegen kitört a hirtelen örülség.«

¹ A szerző engedelmével átvesszük ezt a sikerült paródiát Az Újság IX. 16-i számából. A szerk.

A zongora mellett valaki ugyanazt az adomát mondta el a házikisasszonynak. A fiatal hölgy elmosolyodott és azt mondta: »*Halhatatlan*«.

Rosszul kezdtem magamat érezni a szalónban és kivonultam a dohányzóba. A szivarom azonban sehogy sem ízlett. Hogy tisztába jöjjek magammal és környezetemmel, a jelenlevő uraknak megismételtem az imént hallott adomát. A hatás igen különös volt.

— *Óriási!* — mondta közömbös arccal az egyik.

A másik ástott és vékony tenorhangon kiáltotta:

— Szörnyen *édes dolog!*

A harmadik azt mondta: *Roppant fényes!* — a negyedik meg azt, hogy: *Shakespearei ötlet!*

Kimentem az előszobába és egy pohár friss vizet kértem. Közbe így okoskodtam magamban: Lehet, hogy én most nem is vagyok Horváthéknál, hanem valami magánszanatórium mulatóságára tévedtem. Ha a betegeknek most eszükbe jutna, hogy én nem vagyok irodalmi professzor, hanem linci torta, melyet szeletekre kell vágniok, akkor ugyancsak pórul járhatnak.

Valami démoni kíváncsiság mégis arra ösztönzött, hogy visszatérjek a szalónba. Az ajtó mellett helyezkedtem el, egy porcelláncsecsebecsékkal megrakott szekrény tőszomszédságában. Úgy terveztem, hogy ha netán megrohannának a tortavágó késekkel, akkor eléjük döntöm a szekrényt és egérutat veszek a zűr-zavarban. Nem szoltam senkihez, de izgatottan lestem, hogy mit beszélnek a többiek. A háziasszony éppen egy megkéssett vendéget fogadott. Vidáman fecsegték, én pedig borzongva hallgattam őket. Közbe fel-felszisszentem és a történelmi igazság kedvéért most meg fogom ismételni felszisszenéseimet.

A háziasszony: Azt hittem, hogy régen meghalt már. (Sz!) Van legalább is ezer esztendeje (Sz-sz!), hogy nem láttam.

Az úr: Kérem, hiszen tudja, hogy szegény igavonó állat vagyok. (Sz!) Most pláne kitört a főnökömön a dühöngő örület (Sz!) és éjjel-nappal dolgoztat. Sem ennem, sem aludnom nincs időm. (Sz-sz!)

A háziasszony: Hová vágatott tegnap, mikor fülönfogtam a Kossuth-utcában? (Sz!)

Az úr: A bádogoshoz mentem, hogy megöljem a sötét gazembert. (Sz!) Borzalmas dolog történt a lakásomon! (Sz!) A vízvezetéki cső megrepedt és a fürdőszobám egész tengerre lett. (Sz!)

Tisztelt esküdt uraim! Tovább nem bírtam. Felugrottam és kisettem az előszobába. Rosszul éreztem magamat. Magamra kaptam a felöltömet és elhagytam a házat.

A kapu alatt egy sárgakabátos úr csatlakozott hozzám. A boldogtalan Margó Elemér volt, aki a lipótvárosi adomát beszélte el a társaságnak. Megszólított, megkérdezte, hogy hol van a szállásom és mikor megtudta, hogy Budán lakom, engedelmet kért, hogy elkísérhessen.

— Jót fog nekem tenni a séta, — mondta — mert van már legalább száz esztendeje, hogy nem gyalogoltam.

Szó nélkül lenyeltem a száz esztendőt, aztán — hogy másra tereljem a szót — dicsérni kezdtem Horváthékat. Margó úr lelkesen szekundált nekem.

A világban nincs több ilyen ház! Az asszony mesésen kedves, az ura meg örülten okos. Én mindig isteni módon mulatok a zsúrjaikon. Csak az a kár, hogy millió embert fogadnak.

Megállottam a gyalogjárón, összekulcsoltam a két kezemet és könnyörgő hangon szóltam Margó úrhoz:

— Kedves fiatal barátom, legyen némi kímélettel ősz fejem iránt. Szegény öreg professzor vagyok, huszonöt esztendő óta nem jártam Budapesten, ez azonban nem ok arra, hogy önök összebeszéljenek a hátam mögött és tréfát űzenek velem. Eddig azt hittem, hogy önök betegek, de most már tisztán látom, hogy bolonddá akarnak tenni.

Margó úr elcsodálkozott a szavaimon és mentegezni kezdte magát. Azt mondta, hogy tévedésben vagyok, mert ők valamenynyien *iszonyuan* szeretnek engem.

— Meg tudna esküdni az édesanyja emlékére, hogy komoly meggyőződéssel használja a szeretni ige előtt az *iszonyuan* jelzőt? — kérdeztem.

Ő megesküdt az édesanyja emlékére. Azt mondta, hogy ő ezt napjában *milliószor* is mondja. Én meg elrémültem.

— Ha így van a dolog, akkor a rendőrségnek kellene akcióba lépnie önökkel szemben. Mert akit állatkínzáson érnek, azt megbüntetik. A nyelvet azonban szabadon kínozhatja mindenki. Pedig a magyar nyelv testi épsége fölér egy ló vagy egy kutya bőrével.

Margó úr láthatólag nem értette meg, amit mondtam, mert annyit jegyzett csak meg, hogy ő maga és Horváthék egész társasága, mostanában *iszonyuan* magyarérzésű.

Én még erre sem ragadtattam magamat tettelegességre, hanem beleakasztva mutatóujjamat a sárga kabát gomblyukába, így szóltam a kabát tulajdonosához:

— A nyelv olyan, mint a zenei hangszer. Nem kívánom senkitől, hogy művész legyen a hangszerén. Zongorázzék vagy kornyikáljon rajta mindenki úgy, ahogyan tudnia adatott. Azt azonban megkívánhatom minden becsületes embertől, hogy állandó és szándékos macskazenével ne gyalázza meg a nyelvet és ne gyötörje a fületem. Ha valaki egyszer visszajáról játszik egy zeneszámot, az lehet mulatságos tréfa. Ha azonban száz ember következetesen visszajáról muzsikál, akkor jogom van tiltakozni a barbárságuk ellen. És én tiltakozom is! Érti az úr? Én tiltakozom!

— De ki tesz ilyet? — csodálkozott Margó úr.

— Ti valamennyien, midőn állandóan szuperlativusokban beszéltek. A csinos kis pisze nektek istennő. A rezes képű, bajú-

szos férfi: angyalom. Ha légy száll az orrotokra, az óriás dolog. Ha lekváros süteménybe haraptok, az felséges élvezet. Ha lepat-tan mellényetekről a gomb, akkor megőrültök. Akit szerettek, azt betörőnek nevezitek. A fiatal leány meg néni nektek. Mind-ezek a túlzások természetesen nem jelentenek semmit. A nyelve-teket azonban felhigítják, meghamisítják és erőtlenné teszik. A ti nyelvek olyan kard, melynek markolatján mozog a penge és mely nem vág oda, ahová céloztok.

— Lehet, hogy úgy van, — mondta Margó úr — de azért nem szabad a dolgot komolyan venni. Hiszen más népek is kedvü-
ket lelik a nyelvbeli túlzásokban és tréfás ferditésekben.

— Más népeknél csak egyes kiváltságos társadalmi osztályok. Például a katonák, diákok és — a tolvajok. De hogy egy főváros egész társadalma efféle parodisztikus nyelvjárást fejlesszen, az igen is elszomorító dolog. Mindenütt a világon fokmérője a társadalmi műveltségnek az a tökéletesség, mellyel valaki a hazai nyelvet beszéli. A párisi apacheok, a berlini diákok és a bécsi fiakkeresek nyelve nem szalónképes. Ön nem merne úgy franciául beszélni, ahogyan magyarul mer. Miféle nyugtalan, önmagával meghasonlott, megbízhatatlan és blazírt társadalom lehet az önöké, hogy divattá tudta tenni a magyar nyelv rendszeres megnyomorítását?

Az író még nem adta meg magát.

— Az igazi magyar nyelvnek nem árthat a pesti beszéd. Az Alföld népe megőrzi számunkra a nyelv szűzies tisztaságát.

— Tudom. A paraszt. De én szomorúnak tartom, hogy nálunk állandóan a paraszt nyelvét kell mozgósítani a művelt osztályok nyelve ellen. Nem elég, ha a nyelv az ország valamelyik zugában megőrzi tisztaságát. A nyelvnek élnie, gyarapodnia, finomodnia és a korhoz alkalmazkodnia kell. Ezt a fejlődési folyamatot nem intézheti magában sem az irodalom, sem a sajtó. Csak a nemzeti társadalom csinálhatja meg. A nyugat-európai nyelvek között a német nyelv újabban nagy változáson ment keresztül. Tömörebb, erősebb, színesebb lett. Százszámra termettek kifejezései, melyek rövid kalapácsütésekként találják fején a szöget. Ez a német intelligencia érdeme. Nálunk pedig az intelligencia színtelenné, erőtlenné és szószátyárrá teszi a nyelvet...

Ezeket mondtam Margó úrnak. Azt a benyomást nyertem, hogy a fejtegetéseim bizonyos hatással voltak rá, mert nem vála-szolt, hanem gondolatokba merülten léptetett mellettem.

— Íme, — mondtam magamban — ez a fiatal ember belátja tévedését és keresi a javulás útját. Az első szó, amelyet mondani fog, bizonyára szent fogadalom lesz.

Időközben már a hidon voltunk. És ekkor megszólalt Margó úr. Azt mondta:

— Óriás kicsi most a Duna!

A kicsi szónak ilyen módon való fokozása úgy hatott rám, mint az arculütés. A vérem a fejembe szökött. Ekkor történt, hogy felháborodásomban fejbe ütöttem Margó urat. Kilencet

üttöttem rá. Tizediket már nem üthettem, mert esernyőm nyeléről letört az elefántcsontból faragott buldogfej. Akkor ott volt mellettünk már a rendőr is, aki szétválasztott minket. A rendőr, miután jegyzőkönyvébe írta a nevemet, így szólt hozzám:

— Edesem, maga gyönyörűen szokott csevegni.

A rendőr is pesti ember volt. Hogy egy hivatalos személy az utcai verekedést gyönyörű csevegésnek nevezheti, annyira felháborított, hogy fejbe ütöttem a rendőrt is. Most itt állok, bírám előtt, a kettős vád terhe alatt roskadozva. Bizakodva a tisztelt esküdt urak nyelvérzékében és igazságérzetében, tisztelettel kérem önöket, méltóztassanak engem fölmenteni.

HERCZEG FERENC.

ÚJ NÉPISKOLAI NYELVKÖNYVEK.¹

Az új népiskolai nyelvkönyveknek az általános pedagógiai követelményeken kívül két feladatuk van: az új népiskolai utasítások tanácsainak értékesítése és az új, egyszerűbb és következetesebb helyesírás életbeléptetése.

Az új utasítás főleg a helyesírás és fogalmazás tanítását követeli, a (tudákos vagy gépíes) gramatizálást némileg csökkenti, de sajnos, még nem szállítja le a kellő mértékre. Még most is sok fölösleges dolgot kíván, aminek se a helyesíráshoz, se a fogalmazáshoz semmi köze: mély és magas magánhangzók megkülönböztetését s más efféléket.²

Sok dolog az utasításban helyén van, de magába a tanításba nem való, pl. sok műszó használata. A tanítónak szükséges ismernie az olyan fogalmakat és műszókat, minő a *puszta mondat*, *bővített mondat*, *kihagyásos mondat*, vagy az *állapothatározó*, *eredethatározó*, *végthatározó*, de az elemi tanulónak semmi szüksége rájuk, semmi haszna belőlük.

Nyelvtani szabályokat pedig semmikép se szabad megtúrni a népiskolai gyermek könyvében, se összefoglalás, se tudnivalók címen, se semmiféle cím alatt. Ezekkel becsempészik az egész nyelvtant, s a kényelmes tanító bemagoltatja, holott a tanulónak nem a nyelvtanra, hanem a nyelvre van szüksége. A szabályok összefoglalása, sőt a legtöbb nyelvkönyvből a kérdések és gyakorlatok nagy része is a tanító irányítására a vezérkönyvbe való. Ugyanoda kellene áttenni az idegenszerűségek tárgyalását; pedagógiai hiba ezeket a tanuló könyvében felsorolni.

¹ A székes fővárosnál pályázott nyelvkönyveknek egyik hivatalos bírálatából. — A fővárosi szakbizottság Weszely Ödön gyakorlókönyvét fogadta el használatra.

² E sorok írója már harminc évvel ezelőtt határozottan követelte a népiskolai nyelvtanításnak a helyesírásra és fogalmazásra való irányítását s a gramatizálásnak megszorítását (l. Kármán Mór Magyar Tanügy-e 1878. jan., 53—58. l.).

Ezeket az irányelveket tartottam szem előtt a nyelvkönyvek megbírálásában; de nem hallgathatom el azt a nézetemet, hogy célszerűbb volna, ha nem is használnának külön nyelvkönyvet, hanem a példatárt az olvasókönyvekhez függesztenék s az egész nyelvtanítást mindvégig lehetőleg az olvasmányokkal kapcsolatban tartanák.

Almásy János: Magyar nyelvgyakorlatok példatára különös tekintettel a helyes beszéd, helyesírás és fogalmazás elsajátítására. Az elemi népiskolák II., III., IV., V., VI. osztálya számára [öt kötet]. Bpest, 1906. Lampel.

A helyes, magyaros beszéd tanítása — kivált fővárosunk iskoláiban — elsőrendű feladat s a szerző e célra dicséretes gonddal összeállítja a tősgyökeres magyaros szólásokat és közmondásokat s a szókincs gyarapítására is jó gyakorlatokat ad (pl. 4:13—18). De ez úgyszólván egyetlen érdeme. Legföltűnőbb gyöngéje éppen az, hogy az ő saját stílusa sok kifogásra ad alkalmat. Akárhányszor találunk nála ilyen hibás kifejezéseket: *Úgy akarom vezetni a nyelvtanítást, hogy minden hibás jellegéből kivetköztessék* (2:4. e h. *kivetköztetessék* v. inkább *kivetköztessük*). *Beemlézés* 2:6. Tisztelnem kell a *szülőket* (5:37 e h. *szülőimet*). A *kelendő* mag esőt kíván (5:47 a mag, hogy *kikeljen*, esőt kíván). *Absztrakcionális* erő 6:3. Melyik szón *fekszik* a hangsúly (4:46 e h. *van*). Egészen rossz fogalmazású olvasmány van a III. osztály 40. lapján. — Azonfölül az élőbeszéd rendes kifejezésmódjaitól való eltéréseket nagy számmal találunk nála, pedig ezt a papirosnyelvet, ha valahol, az elemi iskolában kell elkerülnünk. Ilyen a sok *-andó, -endő*, pl. *Több sorolandó fel* (2:13 stb. e h. *többet is föl kell sorolni* v. *soroljunk föl többet is*). A gyermek nem fogja mindjárt megérteni az ilyen erőtetett kifejezéseket: *A távol int* 3:14. *Az örök ébrek* 15. *Mik szerszámok? Mik ásványok?* 17. (e h. *mondjunk egy pár szerszámot, nevezzünk meg néhány ásványt!*)

Almásynak nagy hibája, hogy igen sokat gramatizál és sokszor rosszul, vagy legalább a népiskola szükségletéhez képest rosszul választja meg a nyelvtani anyagot. A szórend szabályairól semmi világos fogalmat nem tud adni s egészen hibásan elemzi a példákat, 4:46. A kötőszókat szárazon felsorolja, ahelyett hogy mondatokban szemléltetné, 6:32—36. Nyelvtani alakokról sokszor olyan elemzést ad, amelynek nyelvérzékünkben semmi alapja; pl. *jól, -l* képzővel (4:59, 5:19, 6:20)! *rom-l-ik, szemer-kél* stb. 5:33; *folyamod* és (*nő* helyett) *nő* igét emleget 5:31; továbbá így elemez; *hajt-sak, -sam* (mintha *-sak* és *-sam* ragjaink volnának, 5:36) s ilyen igeragokat állít össze: *tam, tal* [így], *t, tunk, tatok, tak* 6:19 és ilyen szóalakokat: *kerűj, sűtj* 5:39. Azt is tanítja, hogy az *s, sz, z* végű igék a *j* ragot sokszor [így!] *s, sz, z*-re változtatják 4:35. Ilyen *kerűj* és *ásjon*-féle nem létező alakokat nem szabad a népiskolában szemléltetni; azt mondja az Utasítás is (81. l.), hogy a helyesírást »inkább csak a kiejtés alapján« kell megvilágosítani, mintsem szóelemző úton. — A »szóvonzatot« sok fölösleges szabállyal tárgyalja 6:47. — Többször avval terheli a tanítást, hogy elavult, hibás vagy nehézkes műszókat használ: *régmult idő* 5:41,

42; egyszerű mondat mint a bővített mondat ellentéte 4:27; állapot-határozó mellékmondat, véghatározó névutó stb. 6:40, 42! A »nem egyenes« idézetet egészen hibásan alkalmazza a kettészakított szó-szerinti idézetre 5:56.

Nagy hiba az is, hogy sokszor fölösleges, elavult, sőt hibás nyelvtani alakokra tanítja a növendékeket, amilyeneket az Utasítás is határozottan kizár, mikor pl. azt mondja, hogy a föltételes és fölszólító mód alakjai közül csak az *írna* és *írt volna* meg az *írjon* alakot ismertessük (81. l.). Nem helyes tehát, ha ilyen alakokat tanít: *vártam legyen, vártalak legyen* 4:38 (mondatban nem is szemlélteti, összefüggő beszédben nem gyakoroltatja, de hát akkor mire valók?); *kellett legyen hogy tanuljam, kellett legyen hogy tiszteljem* 5:38 »*hajtani fognék* vagy [...] *hajtandók*« mint föltételes jövő 5:36, *hivandók* stb. 43. Tanít ilyen ikes ragozású mult időt: *vásám, vásál* 5:45, holott alig lehet képzelni mondatot, amelyben e szókat alkalmazná az ember. (Legföljebb aki sok savanyú ételt eszik, beszélhetne így a saját fogához: hamar *elvásál*!) Továbbá 1. és 2. személyű szenvedő igéket, melyek már az irodalmi nyelvben sem kerülnek elő soha: *váratom, váratol, váratunk, váratok* 5:23.

A tanításnak helyes módszere ellen vét akkor is, mikor szórendi hibákkal telerakott adomákat közöl 6:46, 48; mikor olyan együgyű találós meséket közöl, melyekből semmit se lehet tanulni. (Milyen ár meleg? a nyár stb. stb. 3:28, 4:47 stb.); mikor minden mondatbeli összefüggés nélkül való gramatizáló föladatokat ad (»tegyetek a köv. melléknevekhez módhatározó képzőt...« 4:59; »képezzetek főneveket -ás és, -at et, -ka ke... képzőkkel« 4:21, holott ezek se szemléltetve, se gyakorolva nem voltak) stb.

Helyesírási hibák: *higgy* 4:38 (e h. *higgy*), *rosz* 48 (e h. *rossz*). Sok sajtóhiba, különösen a szünetjelek használatában, pl. 3:30 stb., 4:23, 44, 71, 6:21 stb. stb. »Balsors, akit régen tép« 4:7. »Ember küzdj s bízva bizzál« (Három hibával! 6:82).

Hiba az is, hogy Almásy nyelvkönyveinek a célhoz képest túlságos nagy a terjedelme: a II. osztályé 54 lap, a III.—70, a IV.—96, az V.—101, a VI.—102 lap! Tehát az V. és VI. osztály két nyelvkönyve (melyet a többi szerző egy könyvbe foglalt össze) itt együttvéve 203 lapra terjed!

Hunyadi Béla, Egri Tóth Kálmán, Vargha László: Nyelvtani példatár különös tekintettel a helyesírás és fogalmazás elsajátítására. Az elemi népiskolák II., III., IV., V.—VI. osztályának használatára. Bpest, 1906. Lampel. [Négy kötet.]

Vannak benne jól összeállított gyakorlatok és föladatok, de különben nem sok jót mondhatok róla. Nyelvi szempontból nem egy helye ellen kifogást tehetni. Igen gyakori a mutató névmás németes használata s leggyakoribb a VI. osztály könyvében, éppen ott, ahol már küzdeni kell a németességek ellen; pl. »a kapcsoló mondatok és azok kötőszói« e h. és kötőszói v. kötőszavaik (6:62,

ugyanígy 63, 64); »húzzátok alá azokban az igéket« e h. *bennük* (3:26; hasonlók 2:5, 6, 8 stb., 4:27, 29, 30 stb.). Az idegen-szerűségek tárgyalásában 6:69 ezt, hogy *bedlítették* a munkát (einstellen) így javítja ki: *beszüntették*, pedig még itt is németes a *be* (helyesen *megszüntették*, *abbahagyták*).

Igen sok fölösleges eltérést találunk a gyermeknek való egyszerű és természetes beszédmódtól. Nem helyeselhetjük a sok *-andó* *endő*-t, pl. Ligeti Juliának bizonyítvány *adandó* 6:70 e h. bizonyítványt kell adni. Csak a felelet *írandó le* 3:6; így uo. 5 stb. stb. Hasonlók még: *Minek a segélyével* [e h. *mivel*] tájékozódnak a tengeren? 3:12. *Tanterem* 16, 17, *tan eszköze* 19, 20 stb.

Sok elavult vagy fölösleges műszót használnak; pl. *összevont mondatok* 6:65, *pontos vonás* 5:40, *vastag s vékony hangok* 2:14, 3:5, *tömondat* 3:11, *hiányos mondat* 15, *vegyeshangú szók* 6 stb.

Az Utasítások (81. l.) ellenére az *üssön*, *olvassa*-féle igealakokat eredetük szerint elemzik a szerzők s ilyen nem létező szóképeket adnak: *bocsátj* 5:14, *olvassja* 4:31, szintúgy *lúdvá* 4:40; sőt ilyen föladatot is: »Írjátok a köv. igék után a tárgyas ragozás eredeti alakját: olvassa, foltozzuk... Megoldás: *Olvassa = olvasja*« 4:31.

— Az Utasítások szellemével ellenkeznek az ilyen föladatok is: »Ragozzátok minden módban és időben a *gondolkozik* igét« 5:10. — A III. osztályhoz való szakjelentésben azt mondják a szerzők, hogy a fogalmazás tanításában »nem elszigetelten álló mondatokat kívánunk — kapkodva egyik tárgyról a másikra, hanem [a gyermeknek] egy-egy tárgyra vonatkozó mondatait gyűjtjük egybe«. S mindjárt ez osztálynak I. gyakorlata nem ad összefüggő mondatokat, hanem egyik tárgyról a másikra »kapkodókat«. — A tanításnak helyes módszere ellen vétének azzal is, hogy többször ismeretlen, nehezen érthető példákat adnak; »Nincs egy árva fűszál... Szörnyű vendégoldal... Felforr erre Ágota kisasszony« (ezek mind egy rakáson 4:18). »Honfigond virrasszon a haza sorsa felett« (15).

Az írásjelek alkalmazásában sok a pontatlanság, a fölkiáltójelt pl. a föladat első mondatában rendesen elhagyja. Mäskülönben a helyesírás jó, de pl. a *Gyakorlat* szót hibásan írják a szövegben is nagy betűvel. Különös, hogy a hosszú és rövid magánhangzók szabályos megjelölését épen a Mohács című költeményben érvényesítették szigorúan; úgy látszik, sejtelmük se volt róla, hogy evvel teljesen megrontják Kisfaludy szép költeményének a ritmusát (»Nyugodj! rajtad úzé... Hasztalan áll az úton váró hëve fris koszorúval... Míg sűrű könnye apad« ... stb. stb. 6:87—89). — Sajtóhiba nem sok van: *koroda* kétszer 6:70; *mondatokat* e h. *mondatot* 6:67 al. 4. s. stb.

Komáromy Lajos: Magyar nyelvi példatár, helyesírás és fogalmazási gyakorlatok a nyelvi magyarázatokhoz. Az elemi népiskolák II., III., IV. és V.—VI. osztálya számára. [Négy kötet.] Az új tantervhez alkalmazta Szabó Dezső, székesf. el. isk. tanító. Bpest, 1906. Singer és Wolfner.

Céltudatosan, lelkiismeretes gonddal készített munka, teljes nyelvészeti tájékozottsággal és kifogástalan stílussal. A gyakorlásra szolgáló versek s általában az olvasmányok a legjavából válogatva. Nyelvtani szabályokat nem ad, egyáltalán ritka benne a fölösleges grammatizálás, a nyelvi tényeket jól szemlélteti, az elrendezés és a nyomás ízléses. — Elismerést érdemel, hogy nem ragaszkodik mereven az ikes ragozáshoz (5:10). A föladatok jobbára ügyesen és tanulságosan vannak összeállítva, pl. a kérdő -e szórendjére vonatkozó föladat 3:16, »emlékezetes nevek a magyar nemzet történetéből« 3:31, »hazánk néhány nevezetessége« 4:38 (»a helynevek helyett i-vel képzett mellékneveket használjatok«).

Mindvégig természetes, mesterkéetlen hangon szól, csak ritkán találunk affélet, mint pl. »*megtanulandó!*« 4:21 (de helyesen *megtanulni való* uo. 25, 45 stb.), vagy »írjátok le a költeményt *prózaalakúlag* (5:5 jegyzet).

Hellyel-közzel mégis többet ad a nyelvtani részletekből, mint amennyire a népiskolai tanításnak ki szabad terjeszkednie. Az Utasítások szellemével és betűjével is (81. l.) ellenkezik olyan nemlétező szóalakok szemléltetése és elemzése, minők pl. *vet-jen*, *tanít-jon* 5:13, *tev-ni*, *tev-tem*, *te-jek* 6:75. Az elemi iskolában csak a rendesen használt élő szóképzőket szabad magyarázni, de szerzőnk, pl. a *látszik* igét is elemzi, noha az *sz* nem élő képző (4:11). A műszókat helyesen és célszerűen alkalmazza, de pl. 3:51 fölváltva *puszta mondatot* és *tőmondatot* mond. Jó a *hiányos mondat* helyett alkalmazott »*megrövidült mondat*« 3:17, 6:81; de nincs jelezve, hogy az olyan mondatokban, mint pl. *elfáradtam*, csak látszólag hiányzik az alany. — Nem lehet helyeselni a sok ragozási föladatot (»ragozátok...« 4:17, 5:9, 37 stb.) s az igeragok teljes táblázatának összeállítását (5:13), ezt tiltják is az Utasítások (82); igaz, hogy viszont a XXIII. lapjukon megkívánják az »igeragozási minták« összeállítását). — Sajtóhibája kevés van (6:87 kétszer: *borzalta*).

Kozma László, Somogyi Béla, Szöllősi Jenő és Ember János: Magyar Nyelvkönyv. Nyelvtani példatár a helyes beszéd és helyesírás, valamint a fogalmazás elsajátítására. Az elemi iskolák II., III., IV., V.—VI. osztálya számára. [Négy kötet.] Bpest, Lampel.

A jobb nyelvkönyvek közé tartozik. Nyelve kifogástalan, sok jó gyakorlat és föladat van benne s néhány jó olvasmány, mely külön a nyelvről való fogalmak magyarázatára van szerkesztve (A beszéd 5:3. A szó 5:14. A szókincsről 6:122). Szép szemléltető rajzokat is ad itt-ott, de a szemléltető táblázatok nyomása nem elég ízléses.

Azonban jó tulajdonságai mellett nagy hibái vannak. Legnagyobb az, hogy *Tudnivalók* címén egész nyelvtant ad, néhol egy-két lapra terjedő nyelvtani szabályokat (l. pl. 4:10—11, 20—21 és sok helyen), sokszor egész tudományos definíciót, pl. »A levél olyan fogalmazvány, melyben gondolatainkat (akaratainkat, kívánságainkat) távollevő személyekkel közöljük«! (5:23). Szükséges ezt a definíciót tudni, hogy valaki levelet tudjon írni? A szerzők azt mondják a szakjelentésben: »Nem bemagolás céljából állítjuk ezeket a Tudnivalókat a gyermekek elé, hanem mint a tanítás eredményét...« De a kényelmes tanító okvetetlen arra fogja fölhasználni, hogy bemagoltatásukkal gyorsan elvégezze azt, amire különben csak fáradtságos rávezetéssel taníthatja meg növendégeit. — Mindez okvetetlen a vezérkönyvbe való!

Hibás definíció, amely szerint *mindenki* azért határozatlan névmás, mert nem tudni belőle, hányadik személyt jelent (4:20); a kérdés a vonatkozó névmásból se tudni, hányadik személyt jelent. — A szerzők minden ok nélkül sorozzák a *kalauz* szót a kerüendő idegen szók közé (6:157) és nem helyes, hogy olyan általánosan bevett szókat, minők *gyufa*, *mérnök*, *ügyvéd*, *uszoda*, a hibás összetételek és képzők között emlegetnek (6:130—1). Az idegen szók jegyzékében hibás fordítások is vannak, pl. »flangéroz: fitogtat«, »firma: cégér« (6:156). — 4:97. l. olyan képrejtvény van, melynek megfejtése Kis-Körös, Nagy-Körös, holott helyesen Kis-Körös, Nagy-Körös; mert Körös, rövid *ö*-vel, a folyók neve, nem a városoké.

Több helyen pontatlan a helyesírás; pl. *fulad*, *gyulad* 5:34 (a mai helyesírási szabályok szerint *fullad*, *gyullad*, ezelőtt pedig hosszú *ú*-val: *fúlad*, *gyúlad*), *szívatyu* 5:159; »megtelik a szemünk könnyűvel« e h. *könyűvel* 4:72 (*könyű*, de *ű* nélkül *könny*). Az írásjelek sokszor pontatlanul vannak alkalmazva: »Nem megmondtam!« 3:3. Így 3:11 és 13 a levelekben stb. — Sajtóhibák: szedett-vetett (5:33 közepen), *álvány* (6:155, al. 9. s.) stb.

Srevitzer Lajos és Barna Jónás: Magyar nyelvkönyv, a helyesírás és fogalmazás példatára. II., III., IV., V.—VI. osztály. [Négy kötet.] Bpest, Stampfel.

Módszeres tekintetben több jó dolog van benne, pl. ügyesek az ismétlő kérdések stb. Stílusa is elég jó, de éppen a VI. osztályban — ahol már küzdeni kell a nyelvhibák ellen — néhol kifogásos; pl. *súlyt fektetni vmire* 107, 108; *hungarizmus* 113 (háromszor is); »nyilat lőtt ki *tegzéből*« 4:9 (e h. *íjából*); *iskolatárs* 4:29 (e h. *tanulótárs*). A tanulókkal gyakoroltatják a hivatalos nyelv *-ván* *-vén*-es szerkezetét 5:40.

A szórendről, a mondat szerkesztésnek e fontos részéről, egészen fonák és félrevezető fejtegetést és szabályokat adnak (6:106, 109). A szerzőknek fogalmuk sincs a magyar szórend törvényeiről.¹ A rit-

¹ Néha maguk is hibás szórenddel írnak, pl. »Azon nyelvtényeket, melyeket velők megismertetni akarunk« (Vezérkönyv 32 stb.).

mus és ütem mivoltáról sincs fogalmuk: a ritmus s az »ütemszerű«-ség szerintük csak abban áll, hogy »az egyes sorokban a szótagok száma ismétlődik« és hogy rím van a versben (6:133—4). Jellemző, hogy a magyar ritmust csakis egy idegen versmértékű (jambusos) versen szemléltetik!

Őnáluk is nagyon sok a gramatizálás. *Összefoglalás* címe és ürügye alatt egész nyelvtant csempésznek be a példatárba. A »gyakrabban használt kötőszókat« egyszerűen felsorolják (huszonhármat egymásután 5:50, aztán újra 6:79). S vannak rosszul fogalmazott szabályaik is, pl. »Alanyi ragozásban van az ige akkor is, hogy ha [hogyha] megnevezi ugyan az alany cselekvésének tárgyát [az ige?], de csak egész általánosságban; pl. »írok levelet« (5:30). Gramatizáló föladatokat is adnak, pl. Ragozd a *dolgoznom* mintájára a *félni*, a *megijedni* ... szókat! (5:41; így 4:20 stb.)

Sok fölösleges, sőt szokatlan műszót alkalmaznak: *szóhang* 3:11, 12; *főigéidők* 5:12; *észrevétel jele* 52, *észrevételjegy* 54 (jegyzet jele v. csillag helyett); *megszólítási címek* 69; *származékszó alapszó* 4:13; *tömondat* 4:8; »tárgyragos mondat tárgy« 27. »A *hatá*, *rozós mondat* is bővített mondat« 36. *Tegező* alakú ige (*látalakérlek*), több más nyelvkönyvben is előfordul, de nem szabatos műszó, mert hisz *látsz* és *láttok* is tegező alakú ige.

Didaktikai hiba, hogy nyelvhibákkal megrakott szöveget bőven tárgyalatnak és elemeztetnek (6:94—114), olyan hibákat is, amiket senki se szokott elkövetni; s közben helyes kifejezéseket is hibáztatnak (hogyan vélekedel ezen ember *felől*? *kire* hasonlít ezen gyermek? 6:103). A hibás képzéseket pedig nem nagyon tapintatosan épen olyan szavakon szemléltetik, amelyek általánosan el vannak fogadva, tehát nem szabad többé hibáztatni: *okmány*, *írnok*, *iroda* (6:97).

Helyesírási hibák: *könybe* 5:30, 31; *összeség* 82. Többször hibás a szünetjelek használata, pl. a *vagy* kötőszó előtt fölösleges vessző van 3:30 (a 4. s az 5. pontban); uo. 31. l. ut. s. fölkiáltójel kellene, 32. l. a költemény végén kérdőjel, 50. l. utolsóelőtti s. pontosvessző stb. — Sajtóhibák: *utcaajtókat* e h. *utcaajtótokat* 3:32, *történi* 3:65, *meglölve* e h. *megjelölve* 4:28, *jó kell* e h. *jól kell* 6:107, *bölcsöm* 131 stb.

Weszely Ödön: Magyar nyelvi gyakorlókönyv az elemi népiskolák II., III. IV., V.—VI. osztálya számára az új állami tanterv és utasítás alapján. [Négy kötet.] Bpest, Lampel, 1906.

Weszely nyelvkönyveinek nézetem szerint három olyan jeles tulajdonságuk van, mellyel fölülmúlják valamennyi versenyzőtársukat, még a legjobbakat is:

1. Legkevesebb bennük a gramatizálás. Weszely a nyelvtani elemekből csakis annyit vesz föl, amennyi okvetetlen szükséges. Ehelyett igazán csak folytonos szemléltetéssel műveli a nyelvérzéket, fejleszti az analógia érzékét és jól megválasztott anyaggal gyarapítja a tanulóknak szókincsét.

2. Mindvégig a gyermekhez való, természetes, mesterkéletlen, eleven hangon szól, nem pedig az iskolai könyvekben annyira uralgó úgyn. papiros-stilusban. (Nem mondja pl. *ragozandó igék*, hanem *ragozásra való igék* 5:17 stb.)

3. Könyveinek külső alakja valamennyi társáé között legcsinosabb, legtetszetősebb. S ez nemcsak az ízlés fejlesztésére van jó hatással, hanem a nyelvtanulás eredményét is fokozza, mert egyrészt számos kitűnő rajzzal szemlélteti a nyelvi kifejezéseket (pl. a szóképzést 4:6—9, 31, az összetételt 74, a képes kifejezéseket 5:30—31; fogalmazás a képek alapján 3:70!), másfelől meg a megértést nagyon előmozdítja a szócsoporthoz és példamondatokhoz ízléses, pedagógiai tapintattal való elrendezése és szép nyomása által.

Különben is kevés kifogásolni való akad Weszely nyelvkönyveiben; módszer tekintetében legföljebb az, hogy az igeragok teljes táblázatát (5:13) jobb volna mellőzni s hogy ő is használ néhány olyan műszót, melyet a népiskolában okvetetlen kerülni kellene: *állítványkiegészítő* 5:49, *állítványkiegészítő mondat* 6:59 *képeshatározói mellékmondat* 5:57! — Hibás, németes kifejezésre csak egy-két helyen akadtam: *diók* e h. dió 3:42—3; »a te bátyád volt itt, nem öcséd« 6:73 (németes a te névmás kitétele).

Sajtóhiba azonban akad majd mindenik kötetben: *kalapjuk* e h. kalapunk 4:69 (alsó részén); fölkialtójel h. kérdőjel 5:10 (9. gyak.), »*ik, nak, nek*« e h. nak, nek 5:13, *folyon* e h. folyjon 5:20 (23. gyak.). »*Mult héten | vitt búzát.*« (6:72) e h. *mult héten vitt | búzát.* — Versrontó sajtóhibák: »Még jöni fog, még jöni kell egy jobb kor« (3:57). »Magyar név megint szép lesz« (5:59). »Agg, szegény és gyámoltalan« (5:37). Lesz-e gyümölcs a fán, amelynek nincs virága?« (5:51.)

SIMONYI ZSIGMOND.

IRODALOM.

A székelyek eredete.

A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Székfoglaló értekezés Karácsonyi János rendes tagtól. (M. T. Akadémia kiadása. Ára 120 K.)

Annyit írtak már e kérdésről szigorú tudományos módszerrel kutató tudósok is, mégis igen sokan vannak, akik még ma is szívesebben hiszik a szép meséket, mint a józan tudomány oktatását. A kérdésnek nincs is még minden oldala tisztázva, azért Karácsonyi János semmikép se végezett fölösleges munkát evvel a tüzetes értekezésével; de minket nyelvészekül külön is — mint már annyiszor — hálára kötelezett, mert a kérdés megfejtésére különös gondnal használja föl a nyelvi jelenségekből kínálkozó tanulságokat. Hogy a székelység csak a többi magyarságból ágazott ki, arra nézve egyéb, történeti okokon kívül, különösen a nyelv bizonyító erejét emeli ki s hivatkozik Hunfalvy és más nyelvészek tanítására, mely szerint

eredetileg »a székelyek nyelve teljesen egy a Királyhágón innen lakó magyarok nyelvével és — ami döntő — ez is átesett azon a szlovén hatáson, amely a magyar nyelvet csakis a Királyhágón innen, főleg pedig Dúnán túl és Duna mentén érte a X. és XI. században«.

Különösen fontos bizonyíték, de a nyelvésznek is különösen érdekes és becses az a gazdag gyűjtemény, melyben a szerző összeállítja a megegyező régiebb és újabb székely és dunántúli személy-, helység- és dülőneveket.¹

De egy dolog nézetünk szerint nem sikerült a szerzőnek: az az új szófejtés, mellyel a *székely* név eredetét akarta földeríteni. Hadd idézzük az egész érdekes okfejtést (64):

»Mivel most már tudjuk, hogy a magyar seregben az erdőségi székely-magyaroknak nagy jeles teendőjük az utak vágása, elkészítése volt, könnyen rátalálunk a székely szó eredeti értelmére.

»Tudjuk, hogy a magyarok tömérdék szlovént hódítottak meg a honfoglaláskor és azokat magukba is olvasztották, tömérdék szavukat átvették. A szlovén nyelvben (mint a többi szláv nyelvekben is) e szó (főnév) *szék* (*sjek*) annyit jelent mint *vágás* (most a belőle képzett *sekati* igében él, épp így a latinban is *secare*). Már most azt írja Miklosich a szláv nyelvek összehasonlító grammatikájában: »a *-li* képző török eredetű. Hajtogathatatlan melléknéveket képez a török és szláv főnevekből, mint pl. *drtli*: szomorú a *dr* főnévből, *zlatali* aranyos a *zlato*-ból, *kostretli*: kecskeszörből készült a *kostret*-ből.« E *li* képző járult az Árpád-korban a *szék* főnévhez is és így származott e szó: *székli*. Jelentett pedig annyit, mint vágásos, vágással foglalkozó. Mivel eredetileg melléknév volt, nem használták egyedül, hanem főnevet jeleztek vele ekként: *székli ember*, *székli magyar*, azaz vágó ember, vágó magyar.

»Mikor aztán a magyar a *székli* szót az ő jellemző s a magyar sereg egyik részének foglalkozására annyira illő voltaért átvette, nem tűrte az ő idegen köntösében, hanem magyar ruhát adott rá, vagyis az ő nyelvének törvényeihez alkalmazta. Már pedig, kivált a régi magyar nyelv nem szerette a mássalhangzók torlódását, hanem a *Somlyó*-ból csinált *Somolyót*, *ősnök*-ből *ősumük*-öt. A *kl* hangtorlódást meg éppen nem szerette s még ma sem tűri a magyar nyelv, mert pl. ki tudjuk mondani a *cséplő*, *bérlő* szavakat, de már nem mondunk *léklőt*, *spéklőt*, hanem *lékelőt*, *spékelőt*. A *székli* szóba is odaszúrt tehát a magyar nyelv egy kis kiegészítő magánhangzót, a zárt *é* vagy *ö* hangot. Így lett a *székli*-ből *székeli* vagy *széköli* s ezt tudva, nincs okunk csodálkozni azon, hogy még a XVI. szá-

¹ Ezeket az egyezéseket természetesen még szaporítani lehetne. A székely *Ózd*falva s a borsodi *Ózd* egyezése mellé (41) megemlíthetjük pl. a baranyai *Ózd* helységet is. A székely *Kolombérce* dülönév s a vas megyei *Kolom* falunév mellé (51) a nyitrai *Kolon* falut s a zalai *Kolon* pusztát, továbbá az 1055-i Tihanyi alapító-levélben előkerülő *culun* nevet (vö. az 1138-ból idézett székely és dunántúli *Kolond* személynevet, Karácsonyinál 32. l.). A székely *Gógányoldal* dülönév s a soproni *Gógánfalva* v. *Gógánfa* helységnév mellett (51) idézhetni még a kisküküllői *Gógánt* és *Gógánváralját* s a zalai *Gógánfát* stb.

zadban is gyakran *zekeli*-eket, *Zekeli* tartományt írtak, a hivatalos latin nyelvben pedig Siculi, Ciculi lett az általánosan elfogadott név. »

Itt először is nagyon, de nagyon kétes, hogy a szlávságban megvolt-e egyáltalán az a föltett **sjeikli* szó, vágó jelentéssel. Nincsen sehol kimutatva, azonfölül nem is olyan rendes képzés, hogy ilyen elképzelt szónak hajdani megvoltát olyan valószínűnek lehetne tartani.

De még ha lett volna is a pannóniai szlávoknak **sjeikli* szavuk, bajos elhinni, hogy ebből *székely* válhatott volna a magyarban. Mert először is tévedés azt állítani, hogy »a régi magyar nyelv nem szerette a mássalhangzók torlódását«. A mai magyar nyelv igenis nem szereti, de a régi nyelv nagyon is szerette; egészen az 1500. év tájáig nemcsak *hatalm*, *szerelm*-féle szókat ejtettek, hanem ilyeneket is: *orm*, *örmvel*, *titk*, *titkja*, *átkja*, *fájdalmban*, *veszedelmre*, *érdeml*, *forbátl*, *tékozl*, *tékozlván*, *érzén*, *forbátlhassák* stb. stb. (l. a bizonyító adatokat TMNy. 252, 310). Sok jövevényszó belsejéből kilökték a magánhangzót, úgy hogy éppen mássalhangzócsoportok támadtak (*malina* > *málna*, *palica* > *pálca*, *ulica* > *ulca* stb.), ennek ellenkezője igen ritkán esett meg (*jagné*d > *jegenye*). A *Somlyó* és *Somlyó* alakok közül nem tudom, melyik az eredetibb, de bizonyos, hogy a HB-beli *isemuc* régebb mint az *ösünk* forma. — Hogy a **székli*-be azért kellett volna segédhangzó, mert a *kl* hangtorlódástól különösen idegenkedne nyelvünk, abban szintén téved a tudós szerző. Egészen közönségesek s részben igen régiek ezek a szók: *kéklík* (montem qui wigo *Keeklew* appellatur 1333), *csuklík*, *bicsaklík*, *cöveklík* (MNYelvészet 6: 321), *tündöklík*, *esdeklík*, *haldoklík*, *füldoklík*, *öröklés*, *nyakló*, *toklász*, s újabban *rékli*, *pakli*, *stikli*, *stekli*. Sőt néha a közönséges *tl* csoport is *kl*-lé változott, pl. nyelvjárásokban *ötlik*: *öklík*, *csetlik*-*botlik*: *csöklík*-*boklik*, jövevényszókban is, pl. tót *svetlica*: *szecklice*, *tartli*: *tarkli*; néha *pl* és *bl* helyett van *kl* és *gl*: *paropli* h. *párokli* Baranya, Zala, *paplan* h. *paklany* Veszprém, Vas m., *biblia* h. *biglia* Udvarh. — A *kl*-hez hasonló *gl* csoport különben is közönséges: *döglík*, *dögleletes*, *vesztegleni*, *beteglik* NySz., *sereglik*, *virágló* GömC., *tagló*, továbbá *saraglya*, *boglya*, *máglya* stb.

A *székely* etimológiáját tehát nem mondhatjuk sikerültnek, de ez semmit se von le Karácsonyi értekezésének tudományos értékéből s érdekességéből: nemcsak a történetbúvár, hanem a nyelvész is gyönyörűséggel és okulással olvashatja. SIMONYI ZSIGMOND.

A beszéd.

Dr. Sarbó Artur. *A beszéd összes vonatkozásaiban*, különös tekintettel a gyermekkorra. Orvosok, tanítók, gyógypedagógusok és a művelt közönség használatára. Budapest, Athenaeum, 1906. Ára 5 korona.

Sarbó könyve orvosi és pedagógiai szempontból készült s ez a szempont szabta meg a könyv tartalmát s a feldolgozás módját. Mindamellett tudomást kell vennünk e könyvről itt a Nyr-ben is, mert a szerző bőven foglalkozik a fonétika alapvető kérdéseivel, s nálunk úgyis oly ritkán jelenik meg nyelvfiziológiával foglalkozó könyv.

A nyelvészt inkább a könyvnek első fele, az általános rész fogja érdekelni. Ebben foglalkozik Sarbó, még pedig elég behatóan, a beszélő szerv anatómiájával és élettanával; azután röviden összefoglalja az egyes hangok elemzését és osztályozását. Ehhez a fejezethez csatlakozik orvosi szempontból a következő, melynek tárgya a beszéd technikája és a beszédhang higiéniája. Igen fontos a nyelvtudomány szempontjából is az a két fejezet, mely az általános és az egyéni beszédfejlődést tárgyalja, habár csak vázlatosan. Végül a beszédzavarok osztályozásáról van szó. A könyvnek második része ez utolsó szakasznak részletes kidolgozása; itt Sarbó egyenként tárgyalja előbb a gyermekkori beszédzavarokat (siketnémaság, hallónémaság, dadogás, pöszebeszéd) s hasznos tanácsokat ad e beszédzavarok gyógyítására. Azután az idegrendszer bántalmi kapcsán fellépő beszédzavarokat tárgyalja, s itt is bő alkalma van értékesíteni gazdag orvosi tapasztalatát és tudását.

A könyvnek részletesebb ismertetése vagy tartalmának bírálata nem tartozik a mi feladataink közé, csak a nyelvtudományt is érintő részre akarok egy-két megjegyzést tenni. Kár, hogy a hangok osztályozásában és elnevezésében a szerző nem alkalmazkodott egészen a nyelvtudomány körében általánosan elfogadott műszakhoz. Aki az ő könyve mellett használja a Magyar Fonétikát, vagy bármely más nyelvtudományi munkát, nem fogja megérteni pl. az ily elnevezéseket: *dörzszörejes* (!) és *zárlatos mássalhangzók*. A mássalhangzók táblázata is eltér a mienktől; még pedig azért, mert Sarbó a »szótagolási helyeket« megállapítva, nem a nyelv legfontosabb működését vette tekintetbe. Így pl. a *t, d, r, n, l* nem az *s, zs* hangok sorába valók, hanem inkább az *sz, z* mellé, és felesleges külön csoportba sorozni az *s, zs* hangokat, elválasztva őket a többi spirans hangtól. A gyermeknyelvről szólva, határozottabban kellene azon felfogás ellen küzdeni, hogy a gyermek maga csinálja az ő szavait. Ép ezért attól tartok, hogy Jókainak különben igen kedves, de tudományos szempontból egészen helytelen elmékedése a gyermeknyelvről (Sarbónál 72—73. l.) könnyen megteveszti az olvasót. Ez annál inkább kár, mert ép ennél az V. fejezetnél hiányzik a forrásműveknek másutt igen bőven és gondosan összeállított jegyzéke, ha tehát az olvasó még nem foglalkozott a gyermeknyelvvél, nem tudja, mely hazai és idegen nyelvű könyvekben talál bővebb útbaigazítást.

A pöszebeszédet, vagyis az egyes hangok helytelen képzését, részletesen tárgyalja Sarbó, s igen részletesen szól a gyógyítás módjairól. Kár, hogy nem vette figyelembe az erre vonatkozó újabb francia irodalmat, különösen Rousselot és Zünd-Burguet dolgozatait, melyek legnagyobb részét a *La Parole* c. folyóiratban jelentek meg, s melyekben az ő gyógyító eljárásukat ismertetik. Mindenesetre érdekes lett volna egy kiváló szakember véleményét hallani a kísérletező fonétikának e gyakorlati értékesítéséről.

BALASSA JÓZSEF.

NYELVMŰVELÉS.

Amely és ami. Olvasom az Új Időknek július elsei számát, benne Erdős Renéennek Silhuettek [így] c. elbeszélését, de az elbeszélésnél szinte jobban érdekel a vonatkozó névmásnak egy sajátosságos használata, amelyet ugyan már régebben és sok más írónál is megfigyeltem, de sehol olyan következetesnek nem találtam, mint őnála.

Az alárendelő kötőszavakként szereplő vonatkozó névmások közül a mai közszokás szerint *aki* tudvalevőleg személyre vonatkozik, *amely* és *ami* pedig tárgyra. Még pedig *amely* a főmondatban megnevezett, *ami* pedig meg nem nevezett tárgyra. Ezzel szemben azonban újabb időben mind sűrűbben tapasztalhatni, hogy *amely* teljesen elveszti kötőszói szerepét, és helyét *ami* foglalja el. E használatmód szerint tehát *aki* személyre vonatkozik, *ami* pedig tárgyra, akár meg van nevezve ez a tárgy a főmondatban, akár nincs. Más írók még ingadoznak e tekintetben, de Erdős Renée már egészen következetes. Azt mondja: Egy márkí, *aki* párbajt vívott egy szegény leányért, — de ezzel szemben mindig: Teréznel rendszerint *horgolás* volt, *amin* úgy tudott dolgozni, hogy oda se nézett. A keret alatt állandóan néhány szál *virág* hervadozott, *amit* Teréz anyja reggelenként a piacon vásárolt. Terézéknél nagyon sok *könyv* volt, *ami* még az apjáról maradt stb., stb. Rövid elbeszélésében éppen tizenhat esetben fordul elő a vonatkozó névmás megnevezett tárgyra vonatkoztatva, és ezek közül tizenötször használja az *ami*, és csak egyetlenegyszer az *amely* alakot. Úgy látszik valóban csak elvétele mondhatta ezt: Arcán egyetlen vonás sem jelezte azt a *kort*, *amelyben* a leány már vágyakozik az asszonyiság felé.

Mínthogy nyáron elég olcsó az időnek hasztalan soka, átolvastam a füzetnek minden aláírt közleményét, hogy lássam, hogy az egyes íróknál mennyire haladt e névmásnak megnevezett tárgyra való vonatkoztatása. Az eredmény a következő: Krudy Gyulánál 6 *amely*, Telekes Bélánál 1 *amely*, 1 *ami*, Herczeg Ferencnél 1 *amely*, Erdős Renéennek 1 *amely*, 15 *ami*, Bársony Istvánnál 21 *amely*, 12 *ami*, Havas Istvánnál 5 *amely*, Lyka Károlynál 6 *amely*, 1 *ami*, Szigethy Vilmosnál 1 *amely*, 2 *ami*, Kálmán Imrénél 4 *amely*. Mínthogy az arány eszerint máris 46:31, alighanem fölösleges fáradság volna ez újabb használat ellen tiltakoznunk; legfőljebb azt mondhatjuk, hogy ez ma még pongyolaság. Sőt abból, hogy a napilapokban szemmeláthatóan napról-napra terjed, azt merem következtetni, hogy 20—30 esztendő múlva már ez lesz a szabályszerű forma. Meddő tiltakozásnál fontosabbnak tartom annak kutatását, hogy honnan terjedt el a használatnak e módja az irodalmi nyelvben, s hogy milyen módon keletkezett.

Tudtommal először Simonyi említi e sajátosságot (Kötőszók 2:9.),¹ s azt mondja róla, hogy gyakori a nép nyelvében. Ez ugyan

¹ Már előbb is emlegették, így különösen Melczer Kálmán Nyr. 5:320—322. hibáztatta, hogy Jókai majd minden lapon így alkalmazza a *mi* névmást *mely* helyett, holott ez semmivel, még a néprajvi használat-

fölötte valószínű, mégis azt tartom, hogy jó volna, ha gyűjtőink e tekintetben kissé megfigyelnék a nép nyelvét, mert én nem emlékezem rá, hogy a székelyek közt valaha hallottam volna megnevezett tárgyra vonatkoztatni az *ami* névmást. *Amely* náluk is szokatlan (mint talán mindenütt a népnél], de vagy *aki*, vagy pedig *amelyik* áll helyette. Pl. az a *csizma*, *akit* vettem, v. *amelyiket* vettem, nem pedig *amit* vettem. Éppen ezért érdekes volna tudni, hogy hol használja a nép ez utóbbi formát.

Hogy itt újabb fejlődéssel van dolgunk, az bizonyos már csak abból is, hogy a NySz.-ban az *ami* névmás ilyen használatának még semmi nyomát se látjuk. De mi lehetett oka annak az eltolódásnak, amely az *amely* és *ami* névmások használatában észlelhető?

Ismeretes dolog, hogy a vonatkozó névmások végső fokon a kérdő névmásokból fejlődtek. Főnévi kérdő névmásunk régente három volt: *ki?* *mi?* és *mely?* (Ez utóbbira vö. NySz. *melly* 1 a) és b) alatt.) Ma azonban már csak kettő van, *ki?* és *mi?* És én azt hiszem, hogy a köztér szót használó vonatkozó névmások megfigyeltatkozásában a kérdőnévmások analógiájának hatását kell látnunk. Ha a legelébb idézett mondathoz azt a kérdést intézzük, hogy: *ki?* — akkor azt a választ kapjuk, hogy: *egy márkí, aki* párbajt vívott. S ha a másodiktól azt kérdezzük, hogy: *mi* volt Teréznel? — akkor nem csodálkozhatunk rajta, ha azt a feleletet kapjuk, hogy: *horgolás, amin* úgy tudott dolgozni, hogy oda se nézett.

Hatással lehetett talán az alanyi és tárgyi mellékmondatok példája is. Ezeknek köztérzava csakis *aki* és *ami*, a jelzői mellékmondaté tehát szintén az akar lenni.

HORGER ANTAL.

A kérdőjel helytelen használata. Az írásjelek helyes vagy helytelen használata éppen nem jelentéktelen, s tehát nem kicsinyeskedés semminemű jogos felszólalás ez irányban. A Nyelvőrben egyszer már rámutattam arra, hogy egy vessző hiánya micsoda zavart okoz és minő badar értelmet ad egy oly mondatnak, mely a vessző használatakor helyes és félreérthetetlen kijelentést tartalmazott. Nem-

tal sem igazolható különködés«. Ellenben Arany János (Hátr. Pr. 395—6) azt vitatja, hogy *mely*, *amely* tkp. csak főnév előtt van helyén: *amely kutya*, *amely ember*, s nem különböztet meg személyt és tárgyat. »Az *amely* nem párhuzamos névmás az *aki*-vel. Ha már különböztetni akarunk személyt dologtól: helyesebb volna dologra általában az *ami*-t venni fel (miért ugyan a Nyelvőr erősen megmosta szegény Jókai fejét).« Arany maga is használja így: Eltűnt, zekémmel, amit viselek (Aristoph. 3: 109). Brassai is írja: Biztos szabályokat is nyujt a cél, amit mondatunkkal eszközölni szándékozunk (1864. MMondat 3: 273). Vö. Helyes Magyarország 51. Arany János véleményéhez megemlítem még azt a nézetemet, hogy a *mely* névmás eredetileg nem jelenthetett annyit, mint 'qui quae quod', hanem csakis annyit mint 'qualis', mert hiszen *mely* a *mi*-ből ugyanolyan képzés volt, mint a tulajdonságot jelentő *ily* és *oly* az *ez* és *az* mellett, és tudjuk, a 18. századig a *qualis*-t még igen gyakran ez a *mely* fejezte ki. Hogy aztán 'qui quae quod' értelmet vett föl, arra nézve vö. a fr. *lequel*, olasz *il quale*, német *welch*, angol *which* hasonló fejlődését (vö. *solch*, ang. *such*).

S. Zs.

különben áll a dolog a többi írásjellel. S ha tehát a leírt beszédben különösen fontos a szabatosság, az értelem helyes és félre nem magyarázható volta — hisz az írónak nincs módjában minden egyes félreértést eloszlatni —, akkor fontos ez mindenben, nem csak a mondatfűzésben, nem csak az egyes szavak helyes megválogatásában és helyes rendjében, hanem az írásjelek helyes használatában is, mert hiszen főleg ezek pótolják az írásban a hangsúlyt, a hanghordozást és az élőbeszédnek mindazt a sok apróságát, mely még a legrosszabbul szerkesztett mondatot is majdnem mindig érthetővé teszi s még a legjobbakban sem fölösleges. S most hadd mondjam el panaszomat a kérdőjelnek nem helyén való használatát illetőleg. Panaszom az, hogy írásban, nyomtatásban igen gyakran látunk kérdőjelet nem kérdő mondat végén. Azok után az összetett mondatok után, melyeknek mellékmondata kérdés, tehát az úgynevezett függő kérdések után látjuk szinte burjánzani a kérdőjelet. S hogy itt akkor, mikor a főmondat nem kérdés, a kérdőjel nincs helyén, az kétségtelen. Az összetett mondat, ha még oly hosszú s ha még annyi alkotórészből áll is, mégis csak egy mondat s tartalmát, jellegét a dereka, gerince, a főmondat adja meg. A mellékmondatok ezt a tartalmat kiegészítik, jobban körülírják, de lényegében nem változtatják meg. Ami a főmondat, az az egész mondat, vagy — helyesebben — az a mondat, mert hisz több mondat voltaképpen nincs is, mint egy. Ha tehát ez nem kérdés, akkor a mondat nem kérdő mondat. »*Azon töprengtem, helyes-e ez a vélemény,*« ez kijelentés, közlés, talán éppen felelet egy kérdésre, de semmi esetre sem kérdés. Teljesen megokolatlan és csak félreértést okozhat tehát az, ha e kijelentés végére kérdőjelet tesz akár maga a kijelentő, amikor papírra veti, akár más valaki (pl. a szedő), aki aztán — ezerszámra sokszorosítva — kérdésként röpti világgá azt, amit valaki tényül elmondott. Mert azt, aminek a végén kérdőjelet látok, csak nem tekinthetem másnak, mint kérdésnek. Vagy igen? Hát, akkor vajjon hogy írjam, milyen írásjellel a mondat végén, mikor csakugyan kértem azt, hogy töpreng-e? Mikor tehát csakugyan kérdés a mondat. Akkor is így, kérdőjellel? Akkor aztán hogyan tudom meg, mikor kérdés a mondat s mikor kijelentés? — Hogy nem értelmetlen embereknek írunk s hogy ez kicsinyeskedés? Hát talán nem csak az értelmetlen embert akasztja meg néha — s nem is nagyon néha — az írásjelnek ily nem helyén való használata s tehát mégsem oly kicsinyeskedés ez. S ha az volna is, vajjon nagyobb fáradtsággal jár a helyes írásjel, a pont leírása, mint az itt helytelen kérdőjelé? Minden írástól, minden nyomtatványtól joggal megkövetelhetjük, hogy a logikai érzéket, a gondolkodás logikai fegyelmezettségét fejlessze. Ez pedig rontja, amint hogy rontja minden, ami helytelen. Az írásjelek arra valók, hogy bennünket eligazítsanak, nem pedig arra, hogy megtévesszenek.

SZABÓ KÁROLY.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

Benyák Bernát műszavai. Takáts Sándor a Nyelvőr 30. kötetében »Egy elfeledett nyelvújító« cím alatt fölhívta a figyelmet Benyák Bernát XVIII. századi kegyesrendi tanár munkásságára, ki már Barcafalvit megelőzőleg »buzgó és szerencsés szókészítő volt«. A cikkíró egyszersmind közzé is tette Benyáknak egy kéziratban maradt lajstromát, melyet a kegyesrendiek budapesti levéltára őriz s melynek ilyen címet adott szerzője: *A Deák nyelvűben gyakorlott Nevezeteknek magyarítását előadó Lajstrom* (Nyr. 30. 423 és 471). Minthogy ezt a nyelvújítástörténeti szempontból nagyfontosságú jegyzéket a Nagy Szótár számára mint könnyen hozzáférhető az eredeti kézirat alapján tartottam szükségesnek földolgoztatni, alkalmam volt ez úton Takáts közlésének számos hibáját észrevenni, s ezeket most azzal a komoly figyelmeztetéssel igazítom helyre, hogy nyelvtörténeti kutatásokban szigorú ellenőrzés nélkül Takáts Sándornak egyetlen adatában és közlésében se bízzanak meg, mert — amint a Nyelvőr ez idei áprilisi és májusi füzetében »Történettudomány és nyelvtörténet« című cikkemben is kimutattam, s mint azóta is sokféle úton meggyőződhettem róla — *Takáts Sándor nyelvtörténeti közlései és olvasatai nemcsak fölületesek és pontatlanok, hanem a legvaskosabb hibákkal vannak tele s ennél fogva teljesen megbízhatatlanok.*

Ami az említett lajstrom hibáit illeti, előre bocsátok két olyan botlást, melyet a latin szöveg olvasásában követett el a közlő, ú. m. 1. »*Rectus homo*: csapodálatlan, derék ember« (Nyr. 30: 472); Benyák kéziratában: »*Realis homo*« stb. (94. l.). — 2. »*Cincillus capillorum v. ligulae*« (Nyr. 473); Benyáknál: »*Cincinnus capillorum*« stb. (99. l.). Megjegyzem, hogy *cincillus* szó nincs is a latin nyelvben.

A magyar szövegbeli hibákat könnyebb áttekinthetőséggé céljából jegyzékbe állítom. A számok a baloldali hasámban Benyák kéziratának, a jobboldaliban a Nyr. 30. kötetének lapjait jelentik.

Benyák kéziratában:

Takátsnál hibásan:

Nomen Partitivum: *Részbeli* névszó (82).

Részleti névszó (424).

Infinitivus: *Határatlan* (87).

Határozatlan (426).

Corrigere: Hibátlanítani, *gántstalanítani* (88).

Hibátlanítani, *gáncsaltnítani* [olv. gáncsatlanítani]¹ (426).

Impostura... *Alattombaság* (92).

Alattomboság [?] ¹ (472).

Proportio: *Arányazat* (100).

Arányozat (473).

Linea Parallela: *egyarányazatú* (100).

egyarányozatu (473).

Abstracte: *Csupánul* (102).

Csupánnul (474).

Materialis... *Temérdékeny* (107).

Temérdékeny (475).

Lácheté... *Ellágyulat* (110).

Ellágyulás (475).

Delicateria... *finnyálkodás* (111).

finnyálkodás [finnyálkodás?] ¹ (475).

E hibákhoz csak két megjegyzést fűzök. Az egyik: mit várjunk Takáts régebbi korokból kijegyzett adataitól, ha a XVIII. század

¹ A szögletes rekeszbeli megjegyzéseket és kérdőjeleket annak idején mi tettük bele Takáts közleményébe. *A Nyr. szerk.*

végén kelt kéziratokat ilyen hibásan olvassa? A másik: Szily Kálmán azt írja ugyan a Nyelvújítás Szótára bevezetésében (VII. l.): »nem irtam le semmit, a mit magam nem láttam«, mégis bizonyos, hogy Benyáknak eredeti kéziratát nem nézte meg, mert különben a *részlet* szót nem tulajdonította volna az iménti jegyzék legelső hibája alapján Benyák Bernátnak, aki 1780 körül aligha álmodott ilyen *részletekről*. Ime ilyen következményei vannak a nyelvtörténeti megállapításoknak, amelyeket Takáts Sándor közléseire alapítunk! ZOLNAI GYULA.

Kozmadombja. Egy zalamegyei falu neve. Emlékszem rá, gyerekkoromban, mikor arrafelé jártam, sokszor mulattam azon a logikán, amelyik Kozmadombját Kozmadombjának nevezte el. Lucus a non lucendo: a falu határa legföllebb hullámosnak mondható, maga a község pedig olyan lapos helyen fekszik, akár a tenyерem. Ugyan hol vette magát ez a helynév? Egyik legérdekesebb népetimológiánk ez, *Kozma-Damjánból* keletkezett. Szent Kozma és Damján tisztelete különösen a görögkeleti egyházban volt elterjedve, de tisztelték őket Dalmáciában is már a XI. és XII. században; kultuszuk mihozzánk is átszármazott, valószínűleg dalmát térítő papok terjesztették el. Nevüket kereszt- és vezetéknevül használták, tiszteletükre templomokat emeltek. Nálunk való tiszteletüknek szép emléke az Érdy-kódexnek róluk szóló prédikációja. — Hogy magyarázatunkban valóban helyes úton járunk, annak az említett körülményen kívül első és legfőbb bizonyítéka az, hogy régi okleveleink valóban ismernek *Kozma-Damjánt* a Zalán túl s ez nem lehet más, mint a mi falunk: *Ultra Zalam quod uocatur Cusmadomiam* (Haz. Okm. V. 1—1199. Melich J. idézi a Kozma név tárgyalásában; Csánky 3:73 ezt a legrégibb adatot nem idézi, hanem a következőket): *Magna via, per quam itur de villa S. Petri [a mai Puszta-Szentpéter] in villam Cosme et Damiani martirum* 1334. *Possessio Zenthkozmadamian* 1426. *Possessio Zenthcozmadomyan* 1426. *Zenthkozmademyen* 1461. — És van ugyancsak Göcsejben, Novától keletre még egy *Kozmadombja* vagy *Szent-Kozmadombja*; ez is a két szenttől vette nevét s a régiségben *Evry Kozmademyan* néven fordul elő (1513. Csánky id. h.).¹ — A népetimológia keletkezését már most könnyen érthetővé teszi a göcseji nyelvjárásnak az a hangtani sajátága, hogy a latin eredetű nevekben a magánhangzó előtt álló *i*-t a köznyelv *j*-je helyett *gy*-vé változtatja: *Fábgyán* (Fabianus), *Sabgyán* (Sabianus), *Domgyán* (Damianus). Hasonlóképpen *gy*-nek ejtik sok esetben a 3. sz. birtokos rag *j*-jét: *kargya* (karja), *virágyya* (virágja); a szóvégi mássalhangzó pedig, ha mássalhangzó előzi meg, ez előtt a *gy* előtt kiesik: *kargya* (kardja), *gomgya* (gombja), *domgya* (dombja). Ezek után tehát könnyen elképzelhetni, hogy a nyelvérvék, amely előtt a *Damján*, *Dom-*

¹ Ezekén kívül még Baranya megyében is volt három Kozma-Damjánról elnevezett helység, az egyik ma Szent-Damján pusztja, a másik két név eltűnt (l. Csánky 2:526.).

ján név ugyancsak idegen volt, a *Domgyán* alakot — helynévről lévén szó — helyhatározónak érezte s azonosnak tartotta a *domb* szónak teljesen egyező ejtésű személyragos és helyhatározó ragos alakjával: *Kozma Domgyán* = *Kozma domgyán* (dombján). Ebből van aztán elvonva *Kozmadombja*. — Különös, hogy két személynév szolgál egy község nevéül. Magyarázata az, hogy a két szent egytestvér volt, tiszteletük is mindenütt közös, bár a két név aligha olvadt más nyelvben annyira össze, mint a magyarban,¹ ahol annyira egy fogalomná — valóságos összetett szóvá — váltak, hogy régi nyelvünkben az Érdy-kódex tanúsága szerint csak a második nevet ragozták: *Zent Cozma damyannak Innepeeről* (ÉrdyC. 328). Nagy zowal kezdee *zent Cozma Damyant* kyayttany (uo. 329). *O zent Cozma Damyannak* Iftene fegheeych (uo. 330).

KERTÉSZ MANÓ.

Alom. Ezt a szót részint *al*-ból származtatják (barom-alja, CzF.), részint az *alszik* ige családjához számítják (alvásul vetett ágy' CzF., így Halász Ignác Nyr. 8:491, Setälä NyK. 26:386 s most Setäläre hivatkozva Gombocz és Melich a szőfejtő szótár mutatóványában). Eszerint *alom* és *álom* egyaránt az *al(szik)* ige -*m*-képzős származéka volna (noha a határozottan különböző hangalak két külön előzményre mutat). — Nem vettek számba két olyan nyelvet, mely fontos a magyar szőfejtésre: a rokon cseremiszt s a magyarra erős hatással volt csuvas. A cseremiszből *olom* (*álom* stb., l. Budenz: Cseremiszt szótár és Ramstedt: Bergtscheremissische Sprachstudien) a. m. szalma, stramentum, stroh, strohhalm, tehát *alom* is; ellenben az *álom* uo. *om* e h. **olm* s így szintén külön eredetre utal. Az *olom* szót Budenz id. h. csuvasnak jelzi, s a csuvasban csakugyan megvan: *olom*, *olím*, szalma (NyK. 3:418). Ennélfogva sokkal valószínűbb, hogy az *alom* szintén csuvas jövevényszó.

SIMONYI ZSIGMOND.

Oda terem e h. *ott terem* (MNy. 1906. 178) nemcsak Arany Jánosnál fordul elő, hanem más íróknál is; pl. Oda terem rejtekéből ekkor a bús remete (Kisf. S. Tátika II. én.). Egy ugrással oda termett (Abonyi: A mi nótáink 2:15). — Az *ott terem* magyarozatát s a vele járó helyhatározók használatát l. Magyar Határozók 1:30. — Érdekes, hogy a *terem* jelentésű igét hasonlóképp használják a rokon nyelvek is, pl. a votják *kıld-* a. m. megjelenni, jelentkezni, teremtdöni, létrejönni, keletkezni (Munkácsi, Votják Szótár 162): *so ízön važsîn mužem-vilä jurt-jer kıldäm* az ő alvása közben a földön (tkp. a földre) háztelek keletkezett (jelent meg, termett). — Érdekes a lativus (ill. helyesebben illativus) ezekben: *mu-vîr ä potäm uzijed* a dombon (dombra, ill. dombba) kinőtt földi eper. Munkácsi, Votj. népk. hagy. 313. *Kam-durä potäm sutäred* a Káma partján (partjára, -ba) kinőtt ribiszke, uo. *šil'ójä potäm*.

¹ De igen, az oroszban; vö. a *Kosmodemjansk* városnevet. A szerk.

ämežjosid a bozótban (tkp. -ba) kinőtt málnák uo. 314. Csakhogy ezekben nem pregnans szerkezettel van dolgunk, hanem a *pot-* ige alapjelentéséből magyarázandó a *lativus*; *pot-* első jelentése t. i. kimenni, kijönni, és ebből: kikelni, kibújni, kicsirázni, kinőni [a felszínre]. (Munkácsi, Votják Szótár 572). Fokos D.

Kortes (Nyr. 28., 31., 32. k., MNy. 2:89). Sági István a *kortes* szónak *kortesz* alakját közli a Jelenkor 1832-i évfolyamából s azt következteti belőle, hogy »szavunkat átvétele után először *kortesznek* ejtették. Ha sikerül ezt még több adattal is megerősítenünk, akkor elesik a franciából [*cortège*-ből] való eredeztetés és bebizonyosodik, hogy a m. *kortes* a spanyol *cortes* átvétele. — A *kortesz* ejtésre én is találtam egy adatot, nem ugyan közvetlenül a szó átvétele utáni időből, hanem 1846-ból. Nyelvújítási adatokat keresgélve, a Táncvigalom és Hangászat c. könyvecskét¹ (írta Magyarósi Szőke József) lapozgattam, melynek 105. lapján a következőket olvashatni:

Egy kis városi Követek'

Heves választásában

Nem voltak anyi [így!] nézetek,

A' Pártok csatájában;

Nem volt több szeméjeskedés

Ott, szónok beszédekben,

Mint szerelem' *korteszkedés*

Itt szemekben, szívekben.

A könyvecskében többször nem fordul elő e szó.

CSEFKÓ GYULA.

Jegyzetek Simonyi Magyar Nyelvéhez. Sódar (97. lap. 5. sor). Érdekes, hogy ez a szó a sárosi magyarság beszédében sonkát jelent. Használatos mellette a sunka szó is. Ugyanez a jelentése van a sárosi tótban is šoldra: sunka.

Abaposztó (106. l. 2. bek.). Nem halt meg a leányzó... Ez a szó még él Komárom vidékén. Nem egyszer hallottam édes anyámtól, aki komáromi születésű, mikor lesajnáltuk a mai gyöngye gyári posztókat a régi posztósok munkáival szemben.

Képesént (142. l. 1. b.). Kemenesalján szélteben használják: *kípēsint bannyám velé!* Ugyanígy: *ókómasint* (alkalmasint).

Asszimiláció (249. l. utolsó sor). — Érdekes, hogy Kemenesalján olyan erős már a nyelv asszimiláló szokása, hogy vagy ödven-t, vagy ötfen-t mond, de ötven-t nem tud kiejteni. A ragva, ödven alak olyan közönséges, hogy idva, edve (megiva, megéve) hat. igenevét is megcsinálja (nem is szólva a csábító analógiáról: *mondva, szedve* stb.). A kapjá-t kaptyá-nak ejtik, de ha kényszerítik a »ja« rag tiszta kiejtésére, azonnal azt mondja: kabja.

¹ A könyvnek teljes címe: Táncvigalom, és Hangászat. Költemény. III. cikkben, írta Magyarósi Szőke József [így!]. A' Sz. Udvarhelyi ev. ref. Fő Tanodai Hangászkar újból életbe léptethetése céljából, 's közelebbről annak új Hangázmesterének fizetése némi fedezésére. Sz. Udvarhelyen. Télelő 24-dik napján, 1846-ik évben. — Marosvásárhelyen. Az ev. ref. főtanoda betűivel. 1847.

Házhi (291. l. 2. pont). Kemenesben, Rábaközben ma is él. Még a tyúkokat is úgy kéri fel esténként az üllőre: Híba tyu-tyu-tyu! Azután meg: Ere (eregy) lányom a híba!

Mindannyian (308. l. utolsó sor). Azt hiszem a *mind-a-z-nyáj-an alakra érdekes lesz megjegyezni, hogy Kemenesalján ma is mindannyájon.

SZTOKAY LAJOS.

Kókkad. A NySz. felteszi, hogy van ilyen szó, de adata nincs rá. Én Csokonainál találtam rá adatot, aki *Tavas* c. kötet után meg is magyarázza a Szükséges Jegyzésekben: »*Kókkadt, kókkadni*; össze van rakva: megkókkadni, lekókkadni, elhervadni, elalélni, meglankadni. Jelesben a plántákról, mikor azok vagy az új ültetés, vagy a' hőség, vagy a' féreg miatt szenvednek. *Tiszamelly*«. Majd pedig az anakreoni dalokra való Némelly Jegyzésekben: »*Kókkadni* mondják a' *Debretzeniek* e' helyett: hervadni, konyúltni, sárgulni és halni kezdeni«. [A MTsz-ban is a Kis-Kunságból s Nagy-Kunságból. A szerk.]

GONDÁN FELICIAN.

A -képpen rag eredete. A hétfalusi csángónyelvjárás, amelyet ép most tanulmányozok, gyakran használ ilyen kifejezéseket: *Öreg ember képpibe, elveszik zálog képpibe* stb. Tehát a -képpen rag eredeti alakja e nyelvjárás szerint *képében* volna, később a birtokviszony elhomályosodván, összetétellé lett: *emberképpen, zálogképpen*. Dunántúl ebből rendszeres hasonulás útján *-kébben*, másutt *-képpen*, sőt nyújtás nélkül *-képen* lett.¹

(Türkös.)

SZÉKELY JÁNOS.

Ácsi (Nyr. 35:337). Nem a Magyar Nyelv című folyóirat, hanem csak egyik adatközlője, Takáts Sándor olvasta a Kovács Asztriktól tárgyalt *áchi*-féle régi adatokat *ácsi*-nak s közölte mint pótlékokat az OklSz. *ácsi* cikkéhez. E szótárban az *Ácsi* helynév mint az *ács* főnév -i képzős származéka van — bár nem teljes határozottsággal — föltüntetve. Takáts adatai ezen *Ácsi* helynév melléknévi továbbképzésének látszottak (e helyett *ácsi-i*, mint *piski hid*, e h. *piski-i* stb.), vagyis azt hihettük, hogy az idézett példákat így érti a közlő s azt is jelentik: Fichioló Simon szabados, Ácsiból való stb.² A másik adatot is lehetett bizvást *ácsi* (v. i. ács)hoz tartozó *festéknek* olvasni. Nem mi vagyunk az elsők s nem is leszünk utolsók, akiket Takáts Sándornak felületes és teljesen megbízhatatlan nyelvtörténeti följegyzései és olvasatai félrevezettek. De valamennyi hibájának észrevezésére és helyreigazítására alig fog valaha szerkesztő vállalkozni. (Vö. a Nyr. áprilisi és májusi füzetében megjelent cik-kemmel: »Történettudomány és nyelvtörténet« és főttebb: »Benyák Bernát műszavai«.)

ZOLNAI GYULA.

¹ Vö. Szinnyei és Szarvas magyarázatát Nyr. 20. és 21. k. A szerk.

² Kovács A. erre csak ennyit kíván megjegyezni: a MNy. csakis 'ács' jelentéssel érthette azt az *ácsi*-t, mert a közlő még külön megjegyzi, hogy ezek a nevek a mesteremberek összeírásában fordulnak elő.

EGYVELEG.

Rivalda. Zuboly a P. N. f. é. VIII. 15-i számában a Bécsi-utca történetéről írva azt mondta: »Csak a muzsikaszó, nagy *rivaldák* és nemzeti busulások zaja hatott el a Fehér hajóból a Bécsi-utcaiba«. Tóth Béla uo. VIII. 17. azzal gyanúsította Zubolyt, hogy az olasz *ribalta* szót, mely szinpadi korlátot jelent (németesen eltorzítva *rivalda*), értette félre s magyarázta a magyar *rivall* ige -da-képzős származékának. Erre Zuboly uo. VIII. 18. ezt felelte:

»A *rivalda* nem magyar eredetű szó, de azért ismeretes a magyar nyelvben eredeti jelentésében és átvitt értelemben is. Tóth Béla megfejtése nemcsak tisztázza, hanem meg is magyarázza igazi jelentését, melyről színházi emberek csak annyit tudnak, hogy a sugólyuktól a szinpad elejéig terjedő térköz, melyet jóízű színésznek átlépnie nem illik. Ám ha mégis átlépi, ami vidéken nem egyszer megtörténik, akkor a színész *rivaldázik*; azaz ízléstelenkedik. Mondják azonban azt is, hogy rikoltozik — *rivaldázást* cselekedvén. Színházi körökben ez az értelme a *rivaldának*. Van azonban egy másik *rivalda* is, melyet katonák használnak a rajtaütés, láрма, zajongás megjelölésére. A Tájszótár szerkesztése idején tudomásom szerint Halász Ignác kolozsvári egyetemi professzor fel is vette jegyzetei közé ezt a szót, melyet az ezred megjelölésével én juttattam el kezeihez, miután a katonaság körében használatos tájszavak egybegyűjtésével engem is megbizott. A jegyzetben fel volt tüntetve, hogy a kolozsvári m. kir. 21. honvédszázados ezred 1. és 3. zászlóaljánál ez a szó a magyar és oláh legénység között használatban van, de nemcsak a roham, hanem a kocsmái lármák megjelölésére is. Használják ezenkívül Kolozsvárt és Szolnok-Doboka megye egyes pontjain, nevezetesen Szamosujvárt, az 1900. évi nyári utcai lázongások alkalmával pedig emlékeztésem szerint a kolozsvári sajtó többször beszélt *rivaldáról*, melynek a nép volt okozója. Ezt a szót tehát nem én gyártottam, hanem csak alkalmaztam, mint olyan ember, aki az említett ezrednél szolgáltam, a kolozsvári sajtóban dolgoztam és a jelzett vidékeken ismerős vagyok. Hogy a Tájszótárban, mintegy húsz-huszonöt más szóval együtt, miért nem jelent meg, természetesen nem tudom... Azt kell hinnem, hogy a *rivalda* olyan analógia eredménye, mikor a nép átvesz egy-egy szót, anélkül, hogy a hasonhangzáson kívül egyéb kapcsolata volna és használja olyan értelemben, melyben éppen ellenkezőre válik az átvett szó jelentése. A magyar nyelv[nek] számos szava bizonyítja ezt.«

Eddig Zuboly. A magyarázatnak Columbus-tojását egyik se találta meg. Pedig Zuboly adatai rávezetnek, hogy ez a *rivalda* tulajdonképp lázongást, zajongást jelent, tehát nem lehet más, mint az olasz *rivolta*, lázadás, lázongás. A katonanyelv útján más olasz szók is átjöttek a magyarba.

KOVÁCS MÁRTON.

Tréfák a meghalásról. Az ember tréfálkozó kedve semmit se kímél, még a legkomorabb dolgot, a halált se, mint a Kiss Ernő

közölte népies kifejezésekből is látjuk. Ilyen tréfákat látunk a következő két hírlapi szemelvényben is (a tréfa persze itt-ott átlépi az izlés határait):

Hogy halnak meg az emberek? A diplomatát — visszahívják; az ügyvéd — legfelső bírása elé lép; az utcaseprő — porrá lesz; a színész — »lelép«; a mosónő — elmosódik; a tudós — fogalommá finomul; a vegetáriánus — fűbe harap; a hivatalnokot — más világba helyezik át; a kocsis — elhajt; a festő — színét veszti; a muzsikus — mennyei zenét megy hallgatni; a kalauz — utolsó útját teszi meg; a sírásó — beleesik a gödörbe; a nevelőnőt — magához veszi az »úr«; a versenylátogató — letör; a matróz — a legvégső révbe tér; a katonát — felsőbb rapportra rendelik; az író — befejezi életét (MNemzet 1906. I. 19).

Halotti beszéd az apaménről. A kisbéri állami mentelepet s vele együtt a magyar államot nagy veszteség érte. Flying Lemur nevű mén, amelyet néhány hét előtt vásároltak Angliában száznyolcvan-ezer koronán, tegnap megdöglött. Nem, ezt nem szabad így írni. Tehát: a »nemes mén kilehelte páráját, meghalt, elköltözött egy jobb hazába.« Így már inkább s ez jobban is hangzik. Az urak szójárása szerint döglök és dögljön is a paraszt, de a száznyolcvan-ezer koronás ló, az úri módon, előkelően — kimúlik. (Népszava 1906. VIII. 4.)

A **bunda** szó és származékai igen gazdag és érdekes jelentésbeli árnyalatokban élnek a köznyelvben és a nép ajkán. A diáknyelvben *bunda* a rossz osztályzat (szekunda) jelentésében ismeretes, s a belőle képzett *bebundáz* = beszekundáz. *Bundás* a katonai nyelvben regrutát jelent. *Bundapálinka*: közönséges pálinka. Bodroghöz (Nyr. 16: 572. ugyane jelentésben *bundalé* alakban közli Nagyváradról s jelentésének a keletkezését is elmondja.). *Bundázó* a lóverseny nyelvének szava és tikket-hamisítót jelent. Pl. »A detektívek e portyázás közben két úgynevezett bundázót (tikket-hamisítót) is elfogtak« (Pesti Hírlap 1904. IX. 1.).

VERŐ LEÓ.

NÉPNYELVI HAGYOMÁNYOK.

Győr- és veszprémmegyei adatok.¹

I. Hangtan.

Magánhangzók. Az *a* és *á* hang ép úgy képződik, mint a pápavidéki nyj.-ban (NyF. 17. l.). Az *é* kettőshangzó (é helyén) megvan Malomsok, Csikvánd, Szerecseny falukban; innen az *-el*-szótag pótló-

¹ A következő falukból: Malomsok (M.), Csikvánd (Cs.), Szerecseny (Sz.), Gyömöre (Gy.), Felpéc (Fp.), Kispéc (Kp.), Kajár (K.), Pátkafalu (P.), Ravasz (R.), Győr-Szt-Márton (SzM.), Asszonyfa (A.) Győr megyében; — Lázi (L.), Sikátor (S.), Varsány (V.), Bakony-Szt-László (BL.) Veszprém megyében. — L. a *Kemenesalja* nyelve (NyF. 33.) bevezetését.

nyújtása *ë* Gyömörén, Felpécen, Kispécen és Kajáron; az *ó, ő* az eddigiekben *“ó, űó”,* a többiben egyszerű hang; az *-al*-szótag potló-nyújtása is *â* a még hátralevőkben (kivéve *óma, szóma*).

Főbb hangváltozások: *a ~ o* (*â* után levő szótagban): *szárod, járot.* — *a ~ ë* (*â* előtt): *bérázdo* SzM., *vésárnap* Sz., *ëggyéránt* Fp.

e ~ ë: *nëm* R., *levëgő* SzM. — Szó végén csak Kajárig (ajakhang után pedig *ö*: *összö, törödvö, öklö, küttö, bellüllö*); Pátkától már: *betülle, bekötte.* — *e ~ i*: *hetfinn* Sz. SzM., ma két *heti, ëh heti* ettem má... S. SzM., *összi* P.

i ~ ë: *hértelen, vërrad* P. S. — *i ~ ü*: *üdejibe, fordítva ü ~ i*: *tikrës* Sz. *Tikër* Fp., *kisejë* Fp.

o ~ u: *túta* SzM., *rúzza* R., *lú* R. — *ö ~ ü*: *tübe* lévágom SzM., *üvé* P.

A mássalhangzókat szeretik megnyújtani: *tavvâ* P., *karró* R., *karré* (karaj) SzM. — Az *ly* még itt *l*: *mël, folvást, ollík, mëllen* Sz. Gy. P. SzM. — A szókezdő *j* helyén *gy* van: *gyut* P. SzM., *gyelül* Sz. Fp., *győ* h'etënn Sz. P.

Hasonulás: *tarró* SzM., *irilli* R. — *Átollábo* Cs. M. *Halom-alla, Kertalla* Sz. *Mëggyesalla, utolláro, halla* Gy., *szomogyalla* Fp., *hëgyallai* dülö Kp., *tanulla* K., *csinállo, telles* SzM. (nem hallottam: Pátka, Ravazd, Asszonyfa s egyik veszprémmegyei faluban sem).

Mássalhangzótorlódás kikerülése: *kalastrom* R., *piriccs* (nyoszolya, lész) SzM. — *parhelt* SzM., *trázso* (istrázso is) SzM. — Kilökéssel: *tüöfa, tölerdö* Gy.

Hiátus: *maor* SzM., *peig* Sz. — Összevonás: *múta* P. *győ* h'etënn Sz. L., *m'ëinkek* Cs., *kátotta* P., *tom* P.

Pótlónyújtás *j* előtt: *karré* SzM., *Göcs'é* Sz., *veröttik* S., *gyüttenyi* P. (ellenben *ganajoz* Cs.).

Hangátvetés: *kalánis* Kp., *integelencia* (intelligencia) Sz., *teri* (teher) S.; régibb alak: *pök* S.

Hangtani pótlék: *akarmikor* Cs., *bagla* (boglya) SzM., *Beszprém* SzM., *buborka* R., *cölömp* (cölöp) Cs., *edd'ég* Sz., *Emerika* P., *eszt a fajtot* Fp., *febuár* P., *fímlík* (fénylik) M., *förönnyi* Gy., *harmic* Sz., *iká* (inkább) Cs., *káboszta* Fp., *kancs* (gáncs) SzM., *keltő* (költő) SzM., *kötróc* (katroc) S., *lúher* (lóhere) Fp., *mészár* (mészáros) Sz., *oprezenciás* (operenciás) SzM., *oskola* Sz., *öveg* Sz., *porcolán* Sz., *randa* S., *ripce* Cs., *Rovazd* P. R. SzM., *Szala* mégye Sz., *szomgyus* Sz., *vakand* P.

II. Alaktan.

Szóterek: *eszrevész* R., *nehez* Cs. — *szomszéd* falubéli Sz., — *jó üzüvenn* SzM. — *hanygyál* M.

Összetételek: *dologtínap* Fp., *hamacsusza* (hirtelenében készült tészta) SzM., *összömarok* M., *rábeszéd* (rágalom) SzM.¹ —

¹ Ellenben jelzős kifejezés összetétel helyett: *uti levél* Sz. Vö. Kemenes-alja ny. 12. l.

Ikerszók: *pityög-potyog* Sz., *öttenek-káttanak* az emberre P., *kicít-kacat* P., *kesze-kuszájo* L. P., *csira-bira* BL.

Szóképzés. Gyakorító igék: *kivetél* P., *bolog* (bolyong) SzM., *hederég* (tántorog) Sz., *toporog* (tipég) S., *tév eget* Sz. Fp. — Mozzanatos igék: *kihárint* (kisöpör öregjéből) SzM., *beszorint* S., *boszont* Cs., *hentéritt* K. — Visszaható igék: *takaroszik* (betakarul, behordja a gabonát) SzM. L., *veszkódik* (ingerkedik) SzM., *fejtéglőnnyi* (elbeszél) Gy., *észédéglőnnek* S., *éveszül^üódik*, *csipkel^üódik*, *csapkul^üódik* Sz.

Ige névszóból: *masináz* P. SzM., *meséz* SzM. — *permetül* Sz. — *kevestell* Cs., *ócsóll* BL., *korállom* az üdőt P., *sárgáll* P.

Névszó igéből: *foghatós* (»ez a lefokthatósabb ember a faluba« : legmódosabb) R., *potyorgós* üdő (csöpögös, esős) SzM. — Nagy a *futamattya* (lejtős) S., szíp *indulatnya* van (szépen indult a növésben) P., mos még nincs semmi *eredete* (még nem kezdődött meg az országgyűlés) Sz. — *gyuramík* (hamartészta) SzM., *fonnyadík* (fonnyadt gyümölcs, növény) SzM., *aszalík* (aszalt gyümölcs) SzM., *gyomlálík* (kigyomlált gaz). — Határozói igenév: *lopval*, *írval*, *kírvél* P., *adval* R., *fordítval*, *írvâ* vóna SzM., *lê* van *hányval-ê*, *rakval* L.

Névszó névszóból: *csömbőlík* (csomó) SzM., *pempőlík* (összekotyvasztott tészta) SzM., *istenfilőstíg* (istenfélelem) SzM., *ideval^üósi*, *hával^üósi* Sz., *könnyüdes* (olcsó: könnyüdes árér attá) L., *naffejüs* (okos) SzM. — Középfok: *öreggyebb* Sz., *röstyebb* Fp. — A felsőfok változatai: ebbe *kevés* van *igên* S., *szörnyü kevés* széme van Sz. R., *ménkü rossz* SzM., *kitün^üő rossz* ut vót Cs.

Elvonás: *lícita* (árverés) Sz. S.

Szóragozás. A harmadik személyű birtokrag Kajárig (a) -ê ö *ók êk ök* (kezê, *nekijjêk*, *husok*, *ökrök*), Pátkától a e, uk *ük* (közibük).

Tárgyrag: *asztotat* Sz., *esztétet* Fp.

A -hoz rag szintén Kajárig -ho *hê hô* (ehhê, ahho), azontúl már -hó *hő* (ahhó, *kissebbikhó* P., *ehhó* R., *ehhöl* P.).

Határozószók: *ottannak*, *ittennek* Sz., *annékünn* P.

Igeragozás. Ikések az egyes sz. 3. személyben: *összögyülík* Sz. *még^êedik* Sz. — Kel alakja: *kél* P. — Kell a föltételesben: *kék* R., *ékíkne mênnyi* SzM. — Érdekes alakok: *ördög bujk* a zöreganyádba SzM., *no lájík* (lám) SzM., R. Még mos *sê* *tuthassa* a zembër. — Látszik felszólítója: *lásson* még rajtad S. — Az -it pzós igéké: *fordíjja* még P.

III. Mondattan.

Állítmányi kiegészítőül elvont név áll konkrét helyett: *mëgin iês^üó osztá* lész^üó Sz. (Vö. Kem. ny. 16.)

Tárgyrag nincs kitéve a melléknévi igenév előtt: *nëm sok írô* K. — Örvend ige átható szerkezettel jár: *örvendi* a virágokat (örül a virágoknak) SzM. — A belső tárgy, mint tekintethatározó: *süttst nëm sût nekijjêk* SzM. (Vö. Kem. ny. 16.)

Helyhatározók: *Lê vótam a piarcra* SzM. — Miháncs tēhecs-siggye lēssz, *mingyá innend ípül*, *eminnend sztrü* P. *Mënnýünk eminnend*

(Pápa). A zasztagnak köllött vóna *innej gyünnyi* Cs. *Hazúl* megmarad eredeti abl. jelentésében: A folamodás *innen hazú* mēnt utánno Sz.

Fejérvára köllött berukkúnyi Sz. — *Kertnek gyüvünk* S. — *Hegyibe* ígír (rája) S.

A -ként rag módhatározóul ma is használatos, különösen ily kifejezésekben: *Mondáskint* idēs a nyugodalom P. Tisztölendő ur *szavakint* a harmat nēm v^uót sok Cs.

Érdekes határozó szerkezetek még: *Hushagyó-kedd vërradó* mēgin iēmēnt Sz. — Csak *gőzül* gyün a pálinka (gőzalakban) SzM. — Vitatkoztunk *éránto* (rajta) Cs. — *Ahhó* biszhatunk P.

Tagadó mondat fokozó *is*-sel (vö. Kem. ny. 16.) *Soha sē is* kedvēm oan igēn S. Mink a mūt esztendőbe sē vetēttünk *esz szēmēt is* Cs.

Érdekes kihagyásos mondatok: Hogy ollan igēn rossz *füzet^uő* lēt v^uóna: nem v^uót Cs. *Hát hogy ollan csunya sebēs lēt v^uóna: nēm* (t. i. nem mondhatom) Kp. BEKE ÖDÖN.

Szólások és tájszavak.

Multságban a legény kiáll a középbe s a lánynak intve így kiált: »Kati, sej! Siliga!« — tehát előre teszi a keresztnévet. Akkor is így mondja, ha az illető keresztnévet csak egy leány viseli a társaságban. — Mikor csárdás közben a legény kifordítja, pörögteti a leányt, így szokott kiáltani:

Sej! happ! ruzsa ragadj rám.
Nekem nevelt az anyád!

<i>édes tormás</i> : édestejből, cukorból	maringgal illatosítva lakodalom
és lisztből készült eledel, de	alkalmával.
torma nincs benne.	<i>Csöre</i> : Erzsi.
<i>kukorica-porhálás</i> : első kapálás.	<i>butor</i> : bútor.
<i>rozmaringos leves</i> : húsleves roz-	<i>motó</i> : mohó.
(Ósi, Veszprém m.)	BÁN ALADÁR.

Közmondások.

Üzsd a rosszat, anná rosszabb. Lencsⁱének is az alla válogattya. Az asszoⁿ lölkő szírü van. Elüőbb-utuqbb minden embër kötⁱélre kerül (mikor leeresztik a sírba). Szemírmēs kuqdisnak üres a tarisznyája. Píⁿz embërsíg, ruha tisztëssíg. Pirú (pirulj) pofa, tellⁱé has. Körmetlen macskának nehⁱéz fára másznýi. Nēm bányombu lëssz a bányom. Nēm küö a vizet sárgyáig mernyi. Aki mibe bünös, abba gyanus. Az a vár, akit vínak, az a láⁿ, akit szuqnak. Huqt gýrëk otthoⁿ haggya a lábát. Könnyid a biékát tuqnak ugratnyi. Akit a kigyuo mégcsip, a gëlëszátú is fil. Hosszi betegsígnek halál a vígë. Kamatos píⁿz az embërrⁱé ëttábu ëszik. Rossz dúgos az, aki díbe dúgozik. Amit a ház iélop, azt a ház vissza is aggya. Aminek valaki nēm mestërgýë, annak bolongya. Nincs ollan hëgy, amit ié nē lëhessën hordanyi.

(Nagygeresd, Sopron m.)

BALÁZS SÁNDOR.

IZENETEK.

B. R. Nem helyes az a fölfogás, mellyel mostanában egy helyesírási vitában találkoztunk: hogy t. i. a hivatalos iskolai helyesírás szójegyzékében minden egyes cikk kötelező. Hiszen maga a hivatalos kiadás csak ilyen címet adott neki: *Tájékoztató szójegyzék*. Tehát semmikép se tilos az eltérő írásmód egyik-másik esetben, mikor alapos okunk van rá. — Azonban nincsen elegendő okunk eltérni a hivatalos szójegyzéktől a *nefelejts-virág* írásában. Hogy ez már nem ige, hanem főnév, az még nem ok az eltérő írásra, mert hisz a főnevekre épügy alkalmazzuk a szóelemző írást mint az igékre: nem írjuk *válcság, mencség, életuncság*, hanem *váltás, mentség, életuntság* stb. továbbá a *nebántsvirág*, v. *nyenyűlhozzám*, a *mentsvár*, nem pedig *nebáncsvirág, nyenyűlhozzám* v. *nyenyűlhozzám, mencsvár* stb. (Kivételt tesz a *hajcsár és tölcser*: ezeknek a képzése olyan homályos, hogy írásukban se követjük az imént említett nyelvtani alakok mintáját.)

V. L. Igaza van, az a »nagynéhai Andrassy Gyula gróf«, — ahogy H. O. írja a B. H. IX. 11-i tárcájában, — nem felel meg a szabatos stílus követelményeinek, mert az olvasó érzéke e kifejezést okvetetlen a *nagy néha* (= elvétele, ritkán) határozószóhoz fogja kapcsolni, tehát félreérti vagy inkább nem érti a kifejezést. Ez történt önnel is, mikor megfoghatatlannak mondja az író tévedését. Az író szeme előtt nyilván ilyen minták állottak *nagy jó uram, nagy szent akarattal* stb.

N. M. Azt kérdi, igaza van-e a P. N. IX. 5-i *Viheder* című vezércikke írójának, mikor azt állítja: »A nyelvtudósok ezt a szót üldözik, de nem bírnak meg vele, mert nagy költő toldotta meg vele nyelvkincsünket. A nyelvtudósnál még jobban gyűlöli a bányász«. Ez tévedés. A nyelvészek a *zuhatar* szót hibáztatták, mellyel Jókai fejezte ki a *schlagendes Wetter* fogalmát, de aztán kimutatták nyelvemlékekből is (l. Nyr. 10: 277, 563, 12: 529, 20: 406, 28: 123 és NySz.) A *viheder, viheter* dunántúli tájszó; ezzel is élt Jókai (*böses Wetter* értelmében), de ezzel a nyelvészeknek semmi egyéb bajuk nem volt, mint hogy igyekeztek eredetét kimutatni (Nyr. 12: 529, Simonyi: Kombináló szóalkotás 18).

G. J. Stomfa. — *Sík, lapály és róna* közt az a fő különbség, hogy *sík* az általános geometriai fogalom, nemcsak földre vonatkozik (pl. a falitábla síkja stb.), ellenben *lapály és róna* csakis a földre. Azonfölül a *sík* lehet kisebb vagy nagyobb térség, a *lapály* inkább aránylag kis területre, a *róna* (és *rónaság, síkság*) nagy területre vonatkozik. Végre, stílusbeli különbség, hogy a *róna* a választékos írásmód, a költői nyelv szava. — *Pocsolya* eső után a mélédedésekben, kátyukban megállott sáros víz; *tócsa* lehet a pocsolya is, de lehet edényből földre ömlött víz, bor stb., pl. vértócsa is, mint már Pázmány Péter írja a Nyelvtörténeti Szótár idézete szerint: »Ökörbőr ostorokkal addig elvereté, hogy az ő szentséges vére ugyan tócsával állott.«

P. I. Duma tkp. a. m. gondolat és tanács, aztán tanácskozó gyűlekezet; *dumati* a. m. gondolkodni. *Pogrom* tkp. pusztítás. A tengeráradást jelentő *tájfún* a görög *typhon* szónak angolos kiejtése.

Beküldött kéziratok. Tolnai V. Egynehány számadat a hangokról és betűkről. — Simai Ö. Ismertetések. A NySz.-hoz. — Horváth E. A pápavidéki nyelvjárás (ismertetés). — Veridicus. Egyetemünk magyarsága. — Rubinyi J. Ismertetés Fülöp S. értekezéséről. — Csefkó Gy. Tájszók. — Verő L. Analógia és kombinálás a gyermeknyelvben. — Bérczi F. Látomtól látomig; gyermeknyelv. — Korányi F. Magyar elemek a tót nyelvben. — Galambos D. Szólásmagyarázatok. — Stern M. Magyar-szír nyelvrokonság. — Dékán S. Eleve.

Beküldött könyvek. Szikszai Fabricius B. latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. Közzétette Melich J. (M. T. Akadémia. Ára 3 K.). — Szinnyi J. A magyar nyelv. 6. kiad. (Hornyánszky V. Ára 1 K.). — Szalay Károly: Komoly tréfa, költ. elb. (Singer és W. 1900.) A magam útján, költemények (Lampel, 1901). Tanügyi reformeszmék. (Károlyi Gy. 1904.)

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 15-én
a nagy szünetet kivéva.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz József-part 27.

A NYÍL ÉS A NYÍR.

Nem árt néki semmit a nyíl szaporája.
Kónyi János strázsamester.

Kitűnő tudósunk, Herman Ottó, a Magyar Nyelvőrben ilyen szót szólott a nyelvészekhez: »Tessék csak bevallani, hogy az efféléket [t. i. az állat- s általában a tárgynevek etimológiáját] a tárgy pontos ismerete nélkül rendbeszedni nem lehet, hogy az ismeretnek ez a része nem az önök mestersége, hanem valahogyan az enyém, s hogy bizony egymásra szorulunk« (Nyr. 16:221). Akkor Szarvas Gábor — elintéztén a *pulyka* nevére vonatkozó vitát — annyit jegyzett meg, hogy erre az észrevételre, »mert ismét csak hosszú kitéréssel felelhetnénk, ha meg akarnók teljesen értetni magunkat, más alkalomra kell halasztani válaszukat«. Szarvasnak e válasza, sajnos, egészen elmaradt; de bizonyára úgy hangzott volna, hogy a tárgyismerők — természettudósok, néprajzosok, gazdák, kovácsok, asztalosok, szabók, vargák stb. stb. — fölvilágosításait és segítségét szívesen kérjük és hálásan fogadjuk, de azért a szófejtés mesterségét nem bízhatjuk reájuk, mert a tárgyismeret maga ritka esetben elégséges az ilyen kérdések végérvényes eldöntésére, — tehát igen helyes mondás volt, hogy »bizony egymásra szorulunk«. Mindjárt fogjuk látni, hogy ugyan-ezt a tanulságot vonhatjuk ki Herman Ottónak legújabb nyelvészeti értekezéséből, mely a nyíl nevének nyelvünkben való szereplését tárgyalja.¹

Abból indul ki, hogy »a *nyíl* jelentésére nézve az 1903. év egy megfejtésre törvő vizsgálatot és egy kifigurázást nyújtott azoknak, akiket a tárgy érdekelt«.

»A vizsgálatot, eredménye szerint kissé különösen is, a buzgó Melich János szláv jövevényszavaink tárgyalása rendén ejtette meg. Különböző kódexek... szövegeiből... azt véli bebizonyíthatni, hogy

¹ A *nyíl*. — Jelszó: Itt a nyilam, mibe löjem? Petőfi. Felolvasatott a M. Nyelvtudományi Társaságban. — Hornyánszky V. Bpest.

az ősi magyar *nyíl* eredetileg *sorsot* és *szerencsét* jelentett ...» — Ez a fogalmazás különös félreértésre adhatna alkalmat: mintha Melich azt mondaná, hogy a *nyíl* szó eredetileg nem nyilat, hanem sorsot és szerencsét jelentett, holott ő csak annyit mond, hogy a *nyíl* sorsot *is* jelentett s a „sors” fogalmára a magyarság eredetileg csakis evvel az átvitt értelmű kifejezéssel rendelkezett, amíg át nem vette a szláv *szerencse* s a latin *sors* szót. Hiszen Melich maga mondja, hogy a *nyíl*-nak »sors, szerencse-jelentése összefügg a régi magyar föld(fel)osztással (vö. *nyílvetés*, *nyílvonás* stb. vö. Tagányi K. A földközösség története)«. — Legfőllebb ennyit lehetne ellene vetni: abból hogy *nyilat vetni* a. m. *sorsot vetni*, még nem következik, hogy a *nyíl* általában sorsot jelentett volna, valamint pl. a többi egyértékű kifejezésből, minők *házsártot vetni* (KeszthK., KulcsKódex) vagy *kockát vetni*, nem következik, hogy a *házsárt* vagy a *kocka* általában sorsot jelent. — Herman Ottó igen érdekesen s nyilvánvaló kedvteléssel állította össze a nyelv- emlékeknek s a népnyelvnek ide vonatkozó adatait, de amennyiben evvel Melich fejtegetését akarja helyreigazítani, mint láttuk, nyitott ajtót dönget.

De ha e »komoly« kérdés tárgyalásában csak nyitott ajtót döngetett Herman Ottó, a »kifigurázás« dolgában az ellőtte nyíllal egészen máshová talált, mint ahová célzott.

»A Magyar Nyelvőr 32. évfolyamában a 115. lapon a következő sorozat áll: *Nyílaz*, *megnyílaz*, *megnyílal*, a MTsz. szerint a Balatonnál, a Székelyföldön, Szatmárban stb. = a kovács patkószeggel megsérti a lovat. A NySz. is *megnyílaz*, de a régibb két adat *r*-rel: *megnyíraz*. Alapszóul a NySz. a Cisio nyomán ezt adja: *nyír* furcula ungulae; hufgabel. Ha a lónak a *nyíráját* igen megfaraggyac, hogy az laba megdagadna. A MTsz.-ban pedig azt találjuk: *nyíl* a ló körme alatti eleven hús: A kovács nyílba ütte a szeget, Székelyföld. Hát már most — kérdi a Nyr. szerkesztője — szeg-e az a *nyíl* vagy pedig hús? Ez a kérdés nyilván kifigurázása a sokféle okoskodásnak.«

Már pedig ezzel a kérdéssel nem akartam a sokféle okoskodást kifigurázni, hanem csak tréfás fölszólítás volt — azokhoz, akiknek módjukban van, — hogy hát segítsenek megoldani a bonyodalmas kérdést. Az olvasók legfőllebb annyiban vehették volna talán a tréfás kérdést kifigurázásnak, amennyiben »egyalakinek« arra a magyarázatára is lehetett vonatkoztatni, amelynek furcsaságát maga Herman Ottó fölkiáltójellel jelzi a követ-

kező mondatban: »Sőt ide vonható még a Nyr. idézett helyén álló cigány-lécszög is, melynek *feje* (!), tehát *nem hegye* nyílalakú.. amely fejalak azonban elégséges arra, hogy egyvalaki felvesse [azt] a kérdést: hátha a szöget hajdan nyílnak nevezték?»

Értekezésének bevezetését így végzi Herman Ottó: »Tisztán látjuk immár a gordiusi csomót, amellyel szemben két utat követhetünk: az egyik a találgatás, a tapogatódzás útja, mely a csomót tovább hízlalja; a másik, nem Alexander Magnus kardja, mert ennek a tudományban nem lehet helye, hanem más és teljesen megbízható szerszám, mely lassan, de biztosan fölfejti a csomót. E szerszám neve: *tárgyismeret*...«

Mindjárt fogjuk látni, hogy jeles tudósunkat az ő tárgyismereete ez egyszer »lassan, de biztosan« olyan útra vezette, amelyen azt a gordiusi csomót még nagyobbra, még kövérebbre »hízalta«.

A lónak megnyílalását vagy megnyílazását rajzokkal is megvilágítja a szerző, s elmagyarázza, hogyan verik be a patkószöveget, hogyan kell a szögnek a patából kibújni, »a kibújt szög *le lesz hajtva*, mert csak így tartja meg a patkót a patán«. »Mihelyt a szög beljebb kerül, úgyhogy a köröm alatt fekvő eleven húst nagyon megközelíti, és még inkább ha megsebzí: akkor a ló *meg van nyílalva* és azonnal sántít is.«

Ezután »a *nyír* és a *nyíl* merőben különböző voltát« vitatja (Szarvas G. is, a NySz.-ban, a *nyírt* a *nyíltól* egészen elkülönítette, de mégis a *nyír* származékának vette a *megnyílalást*). »A *nyír* a lópata talpának szaruállománnyal borított, egészben szívalakú, szerves része... Patkoláskor... a szabadon növekedő *nyírt* meg és le kell V formára faragni, a peremet pedig ki kell igazítani. A különbség tehát az, hogy a *megnyílazás* a patkónak a pata peremére való *fölszögezésekor* történik, holott a *nyír*, a pata hátulsó részén egymagára és szabadon állva, csak *faragással* sérülhet meg... Ezt nevezi a régiség *megnyírazásnak*.«

Ámde ha Herman Ottó azt hiszi, hogy a *nyírazás* és a *nyílazás* két különböző dolog, akkor nagy tévedésben leledzik. Mire alapítja ezt az állítását? Először is a NySz. két adatára és egy Takáts Sándor szolgáltatta adatra. Az első így hangzik¹:

¹. A Leveles Tár 1:9. lapján (az eredeti kéziratban is?) s aztán a NySz. és H. O. idézetében a mondat magyartalanul hangzik, mert a *loamath* szónak utána van vetve a vessző, ahelyett hogy előtte volna. (H. O. idézetében több más hiba is van, s az idézet 1540-ből való, nem 1504—60, mint H. O. jelzi).

Hogy te k[egyelmedtől] el indwlek, yt Koloswarath pathkoltatek, loamath akor meg nyirazak, meg santhwla«. H. O. azt mondja: »Tehát patkoláskor a *nyírt* nagyon megfaragták«. Ez a *tehát* itt épenséggel nem fejez ki jogosult következtetést, sokkal egyszerűbb ez idézetből azt következtetni, hogy a lovat megnyilazták. — A második idézet: Mikor valaki(k) az kovács mesterek között ... valakinek ... lovának meg patkolásában *szeggel meg sértenéje avagy meg nyiraznája*, olyankor az mester maga költségén gyógyítani tartozzék ... Hogyha pedig ... az *meg nyirazott* ló ez kovács mester által meg nem gyógyíttatnék ...¹ H. O. azt jegyzi meg ehhez: »Itt a szeggel való megsértés és a megnyirazás külön van felhozva«, vagyis nézete szerint merőben különböző jelentésű. Kár, hogy tárgyismerőink az olyan szerény köztöszókkal, minő itt az *avagy*, nem sokat foglalkoznak, pedig íme itt is ezen a kötőszón fordul meg a mondat értelme. Az *avagy* és *vagy* kötőszó nemcsak a latin *aut*-nak, hanem a latin *seu*-nak is megfelel, vagyis kifejezheti a tetszés szerinti választást is, azt, hogy egyre megy, a két tag közül akármelyiket választom. Tehát a szeggel való megsértés *avagy* megnyirazás épúgy mindegy, ahogy mindegy az eb *avagy* a kutya stb. Ugyanabban a kovácsceéh rendtartásában, amelyből H. O. idézete való, egészen hasonló példák: Boldájával, *avagy* törfejével öszve (294). Mivelhogy ugyanezen féle szekeresek az kovács mesterekkel egy czéhben, *avagy* kalandosságban vadnak és mondatnak lenni (295). Vö. még: Hívod *avagy* nevezed őneki nevét Jézusnak (ÉrdyK.). Három istent *avagy* urat vallanunk... (Bornemisza). A test meghódoltassék *vagy* alánk vettessék (Madarász, 17. száz.). Azt se tudod, hogy a világ melyik zegében *vagy* zugában van (Merényi, Népm.; több ilyen idézet M. Köztöszók 1:106). Valamint tehát mindegy a zeg és a zug, époly mindegy a szeggel való megsértés és a megnyirazás. — A harmadik, az új adat így hangzik: »Azért én megvárom az két napot, jelesen azért, hogy az Rumi lovat *megnyirazták* volt, hogy meggyógyuljon addig«. H. O. megjegyzi: »Elsőrendű bizonyíték a megnyirazás jelentésére nézve«. Ezt — bocsánat! — megint nem értem. Nem értem, mit bizonyít a *nyilazásnak* s a *nyirazásnak* különböző volta mellett az, hogy Sárkány Ferenc meg akarta várni, míg a lova meggyógyul.

¹ H. O. idézetét helyreigazítottam és kiegészítettem; 1653-ból, nem 1504—60!

A *nyirazás*on kívül még csak egy, de még gyöngébb bizonyítéka van H. O.-nak arra, hogy a *nyír* nem *nyíl*. »Valami eszmetalálkozást lehet föltenni a ló érzékeny, könnyen sebheto *nyírja* és a szőlővessző *nyírja*, azaz fiatal, tavaszi érzékeny hajtása közt (Pécs, MTsz.) vagy a nád zsenge tövével, azaz *nyí-jával* (Fertőmellék, MTsz.).« Ez bizony nagyon is kétes eszmetalálkozás, a bizonyítéknak még csak árnyékát se láthatjuk benne. Ez a két *nyír* tkp. vesszőt vagy vesszőfélét jelent és rokon a *nyír-fával* (l. Budenz Szótárát és Nyr. 32:355, s vö. *megnyírez*: megvesszőz MTsz.).

S ennyicske bizonyítás után azt mondja H. O.: »Mindezekkel igazolást vagy helyreigazítást nyernek azok az adatok és hozzávetések, amelyek a Nyr. 32—33. évfolyamában találhatók.« — Már akkor inkább hihetjük, hogy Herman Ottó magyarázata »nyer helyreigazítást« az itt következő adatokkal, s hogy sikerül velük a H. O. találgatása és tapogatódzása által most már csakugyan nagyra hizlalt gordiusi csomót fölfejtteni.

Íme először is egy olyan idézet, melyből napnál világosabban kiderül, hogy a *nyirazás* teljes tökéletesen azt jelenti, amit a *nyílazás*. A 16. századból való ló-orvosságok és kuruzslászsok között, amiket Balló István közölt a Gazdaságtörténeti Szemle 1899-i évfolyamában, a 219. lapon ezeket olvassuk:

»*Nyirazás* ellen. Az *nyirazás*nak hamar ismereti [azaz miről lehet hamar ráismerni]. Tiszta vizet köss avagy öss [azaz önts] az ő körmére, és az *mely patkószeg környéke hamarabb megszárad, azon nyirazták meg*.

Nyirazásról. Az csalánnak gyökerét ásd ki és mosd meg, szépen metéld apróra, sózd meg és egy mozsárban törd meg; *csináld az nyirazás helyére az patkó alá és menten mehet*.«

Íme tehát: a *nyirazást* a *patkószeg* környékén lehet megismerni, s a *nyirazás* helye a *patkó* alatt van. (A közlő, Balló István, szintén megjegyzi, hogy a *nyirazás* »annyi mint *nyílazás*, vagyis ha a kovács a patkolásnál a húsba veri a szeget«.) Fönn tarthatja-e Herman Ottó még ezután is azt az állítását, hogy a *nyirazás* más mint a *nyílazás*? hogy a *nyirazás* csak a faragással való megsértést fejezi ki? És mennyit nyomnak ezután mind az ő fölsorolt bizonyítékai?

De a másik dologban sincs igaza Herman Ottónak: hogy t. i. a *nyírnak* ne volna köze a *nyílhoz*, s hogy a *nyíl* szóalak ebben a vonatkozásban csak félreértésen alapulna. Mert éppen

ellenkezőleg van a dolog: az a nyír eredetileg *nyíl*, s az *r*-es kiejtés csak idővel keletkezhetett s terjedhetett el. Ezt kétségtelenné teszi két körülmény: 1. magának annak a testrésznek a formája; 2. más nyelvek, még pedig a mienkkel érintkező nyelvek tanúsága.

1. Különös véletlen, vagy talán célzatosság, hogy H. O. a nyírt csak szívalakúnak mondja s hogy a szabadon növekedő nyírt a kovács V formára faragja le. Pedig az ő saját rajzából is látszik, hogy a *nyír* nyílhegy formán nyúlik be a pata nyílásába. »Elég csak a lópatát szemügyre venni, melyen a szarunyír teljesen nyílalakú« (mondja Baloghy D. Nyr. 32:390). »A patának csakugyan van nyílhoz hasonló része, de ez a nyíl magyarán mondva: *béka*« (írja Ádám Imre uo. 508). »A ló patájának hátsó részén kiemelkedő nyílalakú részt békának mondják« (Tolna megyében, Koritsánszky O. uo. 33:525). »Strahl... 7. ein etwa der Pfeilspitze ähnlicher Teil des Pferdehufs, Corpus triangulare« (Sanders). »Strahl... 5. (eine pfeilspitzen-ähnliche Hervorragung in der Mitte der untern Fläche des Pferdehufes) fourchette« (Sachs-Villatte német-fr. szótára) stb. — Ki hiszi el, hogy semmi kapcsolat nincs e nyílhegy-alak s a *nyíl* név között?

2. A nyírről nevezték el a ló nyírját a velünk régóta érintkező nyelvek is: tudtomra a szlovén, a cseh és a német. A szlovénban: »*strela*: 1. der Pfeil; 2. der Blitzstrahl; 3. der Kern oder Strahl am Pferdehufe [a nyír]; *konju strela gnije* das Pferd hat die Kernfäule [a lónak rohad a nyílja, nyírrothadása van] (Pleteršnik nagy szótára). — A cseh nyelvben: »*střela* der mittlere Teil eines Pferdehufes, der Strahl« (Jungmann nagy szótára). — A német *Strahl* szónak legrégibb jelentése 'nyíl' (innen *Donnerstrahl* isten-nyila, s aztán *Strahl* minden fénysugár), és ugyanezzel a szóval jelölik a ló nyílját vagyis nyírját (talán csak a délkeleti német nyelvjárások¹; más vidékeken *Gabel*, *Hufgabel*, vö. fr. *fourchette*, horv. *vilica*, azaz villácska).

¹ A német szótárírók közül Sanders utal arra, hogy ez a jelentés a nyílel fejlődött; Heyne csak megemlíti, de nem magyarázza; Schmeller csak egy idézetet ad, de nem érti s megkérdőjelezi. — A tótok valaha bizonyosan úgy nevezték, mint a csehek, de utóbb átvették a két magyar nevet, a *nyírt* is, a *békát* is: az elsőt csak kicsinyítő képzővel látták el, a másodikat meg lefordították; egy lópatkolást tanító könyvecskében így van: *nirka nebo žabka* azaz 'nyír vagy béka' (*Jak še majú kone kuvac?* vagyis hogy kell a lovakat patkolni? Melich J. sz. értésítése).

Vajjon ki hiszi, hogy ez az egyezés a véletlen játéka volna?¹ Az véletlen észjárásbeli találkozás lehet, hogy a magyar néppel együtt a görögök s egyes germán népek (angolok, svédek s ezekkel együtt a finnek, Nyr. 32:508) békának nevezik a nyírt s a vele összefüggő húsos talprészt: nyilván hasonlóságot találtak az egész talprész közt s a béka közt. Ha ellenben azt látjuk, hogy nyílnak csak épen négy egymással szomszédos nyelv nevezi a nyírt, t. i. a magyar, a szlovén, a cseh s a délkeleti németiség: ebben nemcsak észjárásbeli találkozást, hanem történeti kapcsolatot kereshetünk. S ezt a kapcsolatot »lassan, de biztosan« meg is találjuk, ha szert teszünk némi további tárgyismeretre, amelyet Herman Ottó nem méltatott figyelmére, s ha támaszkodunk bizonyos nyelvtörténeti ismeretekre, amelyeknek mellőzése boszut áll a kutatón. Már pedig itt mind a kettő, a »tárgyismeret« s a nyelvtörténet, egy és ugyanazon eredményre vezet: hogy a honfoglaló magyarok azért nevezték a lótalp nyírját *nyílnak*, mert a patkolás módját a pannóniai szlovénektől tanulták el s egyszerűen lefordították magyarra az átvitt értelmű *strela* szót.

1. Amire a »tárgyismeret« vagyis ez esetben a lópatkolás történetére vonatkozó tudományos kutatás tanít bennünket, az Zimmermann Ágoston állatorvosi tanár tüzetes és alapos tanulmányában végeredményben így van összefoglalva (Gazdaságtörténeti Szemle 13:69):

»a) a patkó nem magyar, sőt minden valószínűség szerint nem is turáni találmány;

b) az avar és *honfoglalás-korabeli magyar* leletekben, egy-kettő kivételével, melyeknek alakja azonban igen problematikussá teszi használatását, patkó nem fordul elő, holott a kengyel és zabla csak igen ritkán hiányzik;

c) a magyarral rokon vagy pedig az ősmagyarok életmódjához hasonló viszonyok között élő középkézsi nomád népek lovakat nem patkolják, és azért felvehető, hogy az ősmagyarok régi hazájukban sem ismerték a patkót (neve szláv eredetű);

d) a későbbi Árpád-ház-korabeli magyar leletek patkói nagyjában a germán típust mutatják.«

2. A nyelvtörténet pedig arra tanít, hogy nemcsak a *patkó*

¹ Véletlen egyezés lehet, hogy a lappok — mint Wiklund említi Nyr. 33:49 — nyílnak nevezik a rénszarvas talpának egy részét.

nevét, hanem a *kovács*ét is a szlovénektől vettük át. A patkó szlovénül *podkov*, *podkova*, *podkovo* (egyszerűen *kov* is); patkolni a. m. *podkovati*, tkp. alá-kovácsolni, alá-vasalni¹, mert *kovati* a. m. kovácsolni, vasalni. A kovács szlovénül *kovač*, a patkoló kovács *podkovni kovač* és *podkovač*. — Már pedig az ilyen műveltségi szók csoportosan, az egy foglalkozásra vonatkozók egyidejűleg és együtt szoktak egyik nyelvből a másikba átmenni. S csakugyan azt látjuk, hogy a *pata* és *kapta* is szlovén jövevényszó: a *pata* = szlov. *peta* 'sarok, láb sarka'; a *kapta* — tulajdonkép, és régi irodalmunkban még sokszor — a ló patáját jelöli s nem egyéb mint a szlovén *kopito*. — Ennélfogva az is kétségtelen, hogy ugyanonnan jött át a *patával* és *kaptával*, a *patkóval* és *kovács-csal* együtt a *nyíl* is, a *strela*-ból lefordítva, mert hisz a ló nyírről éppen a patkolással kapcsolatban esik szó.¹

Ezek után minden elfogulatlan olvasónk kizártnak fogja tartani Herman Ottó állítását, mely szerint *nyír* volna az eredetibb szóalak, nem pedig a *nyíl*. — Különben ez az *l*-es *nyíl* több vidéken maiglan fönmaradt (így a MTsz. szerint a Székelyföldön, Nyr. 32:391 szerint Orosházán), s nem is bizonyos, melyik van jobban elterjedve, a *nyíl*-e vagy a *nyír*; mert hisz a legtöbb vidéken most egyiket se mondják, hanem *békának* nevezik.²

¹ Arra is lehetne gondolni, hogy a *genyedség* a szlovén *gniti* 'rohadni' igéből származik (magyaros alakját a rokonértelmű *evedtség*ből kaphatta). Vö. a már idézett szlovén kifejezést: *konju strela gnije* a lónak nyílja rothad.

² A tény maga — hogy a *nyír* *nyílből* lett — kétségtelen. Hogy miképen, az itt másodrendű kérdés, de azt lehet gondolni, hogy a *nyíl* olyan képzetársulás által változott némely vidék kiejtésében *nyírrá*, hogy a ló nyíjának lefaragása egy másik, hasonló cselekvésre emlékeztetett: a *nyírásra* (Szalay Ágoston a Levelestár szójegyzékében csakugyan így magyarázza a megnyírást: 'Megnyírazni: megmetszeni, megnyírni a lónak a körmét'). De különben is elég gyakori az *l* és *r* váltakozása (*tunell*: *tuner*, *flanell*: *flanér*, *szontyolodik*: *szontyorodik*, *kótolog*: *kótorog* stb. stb.) s az se lehetetlen, hogy a mi esetünkben e változás a *nyílal* igéből indult ki mint disszimiláció: **nyíral*, s hogy ezt helyettesítette néhol a *nyíraz* alak. — A *békához* megjegyzem, hogy a Nyr. 32. s 33. k.-ben említett vidékekhez járul Enying vidéke és Zala megye északi része, mint onnan közlik velem. Vö. még: 'A talp közepén és hátulján bizonyára szemedbe tűnik a húsos nyír, mely alakjára a *szarunyírnek* felel meg, azaz a pata azon részének, melyet eddig jobbadán a *pata békájának* neveztek.' (Tormay: Kalauz a lópatkolásban 16.) — Rohlwess Baromorvoskönyvének magyar fordításában (1814. 52) ez a német mondat: 'Von dem Strahl wird nur das Rauhe oder Abgestorbene weggenommen' így van fordítva: 'A szarutalpából és a *békájából* csak azt kell levenni, ami már magától levált.' — Érdekes, hogy

Azt tartom, a mondottakkal elértem célomat, t. i. annak a bebizonyítását, hogy a lónak mind a *nyírja*, mind pedig a *nyirazása*, *megnyilazása*, *megnyilalása* igenis a *nyílból* származik, s Herman Ottó mind a kettőre nézve tévedett.¹

A tárgyismerők — természet- és történettudósok stb. — fölvilágosításaiért nagyon hálásak vagyunk, sőt a laikusok évadában, amelyben jelenleg élünk, műkedvelő nyelvészkedésüket is szívesen megbocsátjuk azért a sok becses anyagért, amellyel segítségünkre vannak. De viszont ők is vegyék szívesen, ha néha egy-egy ilyen kis fölvilágosítással szolgálunk nekik, mint a jelenlegi!

SIMONYI ZSIGMOND.

Német Mihály miskolci baromorvos, ki 1796-ban Szind-nek akkortáiban nagyon elterjedt könyvét (A lovak orvoslásáról) adta ki magyarul, a *béka*, *nyíl*, *nyír* kifejezések közül egyiket se ismerte, hanem szolgailag *talp-sugárnak* fordítja ezt a német szót: *die Strahlen* (nőnemű egyes szám).

¹ Más kérdés, nehéz kérdés: hogy viszonylik a *megnyilalás* a *ló nyíljához*? Hiszen a ló nyílját nem nyilazhatják meg patkoláskor (ámbár a MTájszótár hiteles székelyföldi adata azt mondja: »nyíl: ló körme alatti eleven hús; a kovács *nyílba ütte* a szeget« vagyis a nyírba ütötte). A három igealak közül a *megnyilal* alak, mint szakértőktől hallok, sokkal közönségebb mint a *megnyilaz*, s alkalmasint régibb és eredetibb is ennél. *Megnyilal* ebben a vonatkozásban eredetileg talán nem is megszegezést, megfúrást jelentett, hanem a *nyilallik* ige át fejlődhetett a *ló nyíljából*. »Ha a kovács ferdén veri be a szöget, hogy hegye a fehér vonalon belül hatol a körömbé, akkor *megnyilallik a ló lába*, még pedig a békában, ott, ahol az szétágazik« (Nyr. 33:525). »A patkószeg okozta sérülést népünk elevenbe-szúrásnak nevezi (*beszúrt az elevenjébe*). Ha e sérülést... elhanyagolják, a (kívül nem látható) seb genyedésnek indul, »nyilaló« fájdalmat okoz, a ló sántít, s ilyenkor éri a kovácsot az a szemrehányás, hogy *megnyilalta* a lovat« (írja egy zalai gazda barátom). Először hát alkalmasint azt mondták: *a ló talpa megnyilallik* azaz a nyíljában megrándul, rángatózik (mint *föllangallik a tűz* Vas megyében; vö *mezgállik* stb. TMNy. 455—6). S csak később képezték hozzá tárgyias igét: a kovács *megnyilalja* a ló lábát vagyis mintegy nyilalásra készíti, nyilallást okoz neki. (Vö. »*valami nyilalja* az oldalamat« CzF). Utóbb fejlődött aztán ebből a *nyilal* igéből némely vidéken a *nyilaz*, *nyiraz* alak, képzőcserével, mint *vacsorálni*: *vacsorázni*, *ebédelni*: *ebédezeni* stb. Hogy a *megnyilazás* csakugyan kapcsolatos a ló *nyíljával*, amellet szól a vele egyértelmű *r-es megnyiraz* alak, mert ennek *r*-je nyilván a főnév *r-es nyír* hangalakjának a behatásából keletkezett.

A NÉMETES ÖSSZETÉTELEK TÖRTÉNETE.

9. Helmeczi Mihály értekezése a nyelvújításról.

Helmeczi Mihály 1816-ban közrebocsátotta Berzsenyi Dániel verseinek a negyedik könyvvvel bővített és javított kiadását s ezt az alkalmat felhasználva, a könyv elején »Értekezés az úgynevezett újításokról a nyelvben« c. tanulmányát teszi közzé, bár erre Berzsenyi Dánielnek engedelmét megelőzőleg nem kérte ki s Berzsenyi később neheztelt is rá.

H. M. ezen értekezésében beható tanulmány alapján védelmébe veszi a nyelvújítást, kimutatja célszerűségét, szükséges és időszerű voltát, kimutatja, hogy más nyelveknek történetében is meg lehet különböztetni a nyelvújítás időszakát.

Bár H. M.-nak ezen értekezésével Jámbor József már részletesen foglalkozott (Nyr. 11:23), úgy hiszem, nem lesz kárba vesztett munka, ha mi is foglalkozunk vele. Elmulasztanunk már azért sem volna szabad, mert szükséges e kiváló s a maga idejében igen híres írónak a nyelvújításról való fölfogását megismernünk. Előbb azonban ki kell jelentenünk, hogy Helmeczi M. inkább foglalkozott az irodalommal, mint a nyelvészettel s ennek következtében — mint már Jámbor József is mondta — tévedésből egyes régi szavakat újaknak állít, másrészt a létrejött új szóknak nem puhatolja ki készítőjét, hanem használóit tünteti fel szerzőik gyanánt. De értekezése így is nevezetes emléke a nyelvújítás irodalmának.

Minden újítást — úgymond — nyelvünkben a következőképen lehet osztályozni: 1. Szokatlan szólásmódok. Itt megemlíti többek közt a főnévi igenév használatát, a *hoggy* elhagyását, a kötőszók kihagyását, az inverziót, az idegen nyelvekből átvett szólásokat. — 2. Új származtatás. — 3. Hosszú magánhangzók rövidülése s a rövidék meghosszabbulása a metrum s numerus kedvéért, mint lel, lél; hagy, hágy; ad, ád. — 4. Két vagy több szónak egybefoglalása a görög és német nyelv példája szerint festés céljából: erdőkoszorúzta, tengerölelte, ködlepte, világcsudálta, vércselakta. Ez szerinte igen szép tulajdona nyelvünknek. — 5. Szórövidülés. — 6. Gyökerek és avult szavak föllevenítése. — 7. Új szók.

Miután bővebben foglalkozott a francia, német, angol és olasz nyelvújítással, áttér a magyar nyelvújítás ügyeire s az

újítás szükséges voltát bizonyítja. Fejtegetéseiben arra az eredményre jut, hogy nyelvünk elég gazdag ugyan, de növelhetjük még bőségét a tájszavak használata, a tudományos és művészeti mesterszóknak gyarapítása s az elavult szavaknak és gyökereknek felélesztése által.

10. Egy németes összetételeket ajánló neológus munka.

Az első munka, mely a szóösszetételre hía fel a nyelvújítás híveinek figyelmét, egy pályamunka volt. 1816-ban ugyanis a Marczibányi-intézet ezt a pályakérdést tűzte ki: »Minő tudományos rendszabások szerint kellene s lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a magyar nyelvet bővíteni a különbféle tudományokra és mesterségekre nézve?«

A kitűzött jutalmat Széki Teleki József gróf nyerte el. A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és szólás-módok által c. dolgozatával.¹ Teleki J. munkája e részében az összetételnek »különös szép« tulajdonságaira hía fel a figyelmet. Azt állítja, hogy a fogalmak meghatározására ajánlatosabb az összetétel a származtatásnál, mert az összetételben mind a két tag világos jelentésű, míg a származtatásban az alkotó ragaszték többé-kevésbé határozatlan.

Az összetételre jellemző kihagyás, amelynek mindig érvényesülnie kell benne, rövidséget eredményez, emeli az előadás kerekdedségét, a kifejezésnek pedig »belső természeti erőt s elragadó bájta« ad. S mivel az összetételnek igen sokféle módja van, azért a nyelvművelésnek igen tág mezeje nyílik meg a nyelvész szeme előtt. Az összetételnek e kiváló tulajdonságait az egyes nyelvek már korán fölismerték. Hivatkozik a görög s a német nyelvre. A magyar nyelv eredetiségénél, hajlékonyságánál fogva szintén alkalmas az összetételnek egyes módjaira, de mi az összetételben rejlő kincseket még nem aknáztuk ki eléggé. Ez okból hozzáfog az összetétel közelebbi vizsgálásához.

Az összetételben a határozóként álló első tag a főképzetül szereplő második tag meghatározására szolgál. Pl. kő-fal, itt fal a főképzet, a kő pedig közelebbről meghatározza. Az értelem szempontjából a határozónak a főképzetet mindig meg kell előznie,

¹ Kiadta Horvát István: Jutalomfeleletek a Magyar nyelvről a Magyar Nemzeti Múzeum 1815, 1816, 1817 esztendei kérdéseire. II. k. Pest. 1821.

mert különben megváltozik a szó értelme. Pl. bor-hordó és hordó-bor, eke-vas és vas-eke.

A magánértő neveket (főnév) nyelvünk egybetétel által könnyen alkotja. Az alkotás módjai különfélék, a határozó a beszédrészek szerint változik. A határozó azonban majd mindig magánértő, vagy pedig azzá kell válnia. Pl. szőlő-kapás, szőlőnek kapása. A német nyelv a többi beszédrész használatát is megengedi, pl. Garaus, Willkommen. Ha a határozószó magánértő, akkor az összetételnek oly tág a jelentése, hogy osztályozása csaknem lehetetlen. Egyszer azt határozza meg, hogy a főképzet része a határozónak, pl. lúd-máj, másszor használatosságát, pl. kar-szék.

Ezután az igetős összetételekre keríti a sort. Igék is állhatnak a magánértő főképzet meghatározására, pl. fog-ház, lak-hely.¹ Ha az ilyen képzeteket pontosan akarjuk kifejezni, az igékből magánértőket készítünk: lakásnak helye, fogásnak háza. Eszerint helyesen készültek: láthatár, védírás. Majd így kiált fel: »Vajha az összetételnek ezen szép nemét bátrabban használnák írónk; ezáltal sok hiányosságokat lehetne kipótolni«. Hozzáteszi még, hogy az ily összetételeknek a jelentő mód jelen idejének egyes harmadik személyében kell állnia. Azután helyesen emeli ki, hogy míg a németek összetehetnek majd minden magánértőt egy mássalértővel (melléknév) pl. tugend-reich, wunder-voll, hoffnungslös, gyakran két mássalértőt: leichtfertig, néha ígét is mássalértővel: lobenswert, addig mi a magyar nyelvben csupán a részesülőket köthetjük össze a magánértőkkel.

Láthatjuk tehát, hogy T. J. sok helyütt helyes felfogással tárgyalja az összetételek törvényeit. Ő volt az első, ki a magyar és német nyelv szelleme között az összetételre vonatkozó különbségeket fölismerte és pontosan megállapítani iparkodott. Bár a melléknévi összetételek használatát tilalmazza, az igetős összetételeknek buzgó ajánlásával a németes összetételek e fájának használatát mintegy szentesíti. Ez a pártoló hang, a nyelvújítás egyes hibás képzőmódjainak elfogadása munkájának más részeiben is megnyilvánul, s ez okozza sajátos színét, mely főleg abban üt el a nyelvújítás egyéb munkáitól, hogy látszólag középutat foglal el az ortológus és neológus irány közt, de mégis inkább a neológus felé hajlik.

¹ L. ezekről Szarvas G. magyarázatát Nyr. 4:3 és 392.

Habár T. J. e munkájának sok kiváló tulajdonsága van, melyek közt tárgyilagossága, széles látóköre nemcsak a magyar, hanem a német nyelv jelenségeinek körében is, helyes ítélőképessége első sorban említendő, s bár egyes nyelvi jelenségeknek terén valósággal úttörő, pályadíjjal kitüntetett munkája mégsem tartozik a magyar nyelvújításnak olvasottabb nyelvészeti művei közé s nem talált arra az elismerésre, amely kiváló tulajdonságainál fogva méltán megilleti.

11. Toldy Ferenc nyelvújító működése.

Toldy Ferenc nyelvújító működését két határkő jelöli: kezdetét az 1823-ban megjelent *A haramják*¹ c. fordítása, végét pedig az 1875-ben kiadott *Az új magyar orthológia* c. értekezése.² A fordításról bátran elmondhatjuk, hogy Folnesics János Alvináján kívül ez a neologizmus legmerészebb hajtása. Hogy kortársai mit tartottak Toldy fordításáról, eléggé mutatja Kisfaludy Károly epigrammája (Bánóczi József: K. K. Minden munkái 7. kiadás. 1:144):

»*A haramiák fordítójához.*

Messze menelt Músád; magyarul is németet írtál,
Ach tán szellemi lágy flöte kerengni csinált.«

Az értekezést az Akadémiának 1875. március 15-én tartott nyelvtudományi osztályülésén olvasta fel az újítás védelmére s az ortológusok támadásainak visszaverésére. A minket érdeklő németes összetételek közül Toldy Ferenc különösen az igetős összetételekről nyilatkozik részletesen. Azt mondja, hogy a bíráló a *lakhely*, *fenkő*, *gyakfa* példákban névtőket akar látni, valamint a *leshelyben*, a *lesvárban* s a *várhelyben* is, mert hisz a vár s a les név is. Kijelenti, hogy vannak tőink, amelyek igék és nevek is egyúttal: nyom, nyit, zár, leh, s hogy némely összetételekben a névtő, de némelyekben az igető szerepel s erről az összetétel felbontása által győződhetünk meg. Lakhely, nyughely: lakni, nyugodni való hely, fenkő: fenésre való kő, gyakfa: gyakásra való fa, leshely, várhely: lesésre, az ellenség bevéására való hely,

¹ Teljes címe: *A' haramják. Dráma öt felvonásban.* Irta Schiller Friderik. Magyarra átvivé Schedel Ferenc József. Pest. 1823. — ² Nyelvtudományi Értekezések. IV.

míg a leshányó-félékben névszó rejlik. Ahol tehát az igés fogalom a régiebb, ott az összetételben is igető s nem névtő lap-pang s így szerinte helyes a raktár, rakpart, láthatár s más efféle. Míg azonban ezek kellettek, a hálszoba, irtoll és más egyebek már nem kellettek a nyelvérzéknek. Ebből tehát az következik, hogy valótlán az, hogy az igetős összetételek nyelvünk természetének nem felelnének meg, mert — úgymond — »csinál, hol a fogalmak logikai rende kívánja, csináljunk mi is, okkal-móddal ezentúl is s ne tartsunk tőle, hogy az ilyenek elárasztják nyelvünket«. Toldy F. tehát az igetős összetételeket épúgy magyarázza, mint Teleki József s hogy époly hibásan szentesíti használatukat, azt talán fölösleges is mondanunk.

Toldy Ferencnek A haramják fordításában található németes összetételeit a következőképen osztályozhatjuk:

1. Igetős összetételek: feszerő (168, 216), látkör (156), mér-csésze: Wageschale (191, 216), szünestve: Feierabend (167), zsar-pad (91).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: anyaház (179), atyacsók (201), bírószerk (100), falupap (59), föld-alma (80), honhegy (133), honvölgy (134), karácsony-rege (142), klastromőr (85), lélek-mese (58).

3. Főnévi összetétel -s-képzős kifejezés helyett: cukorkenyér (140), halálágy (51), haláldöfés (166), haláldzsida (169), halál-fáklya (92), halálszunny (73), pólyagyerek (99), törzsökátya (64), tűz-golyó (72).

4. Főnévi összetétel más alkalmasabb kifejezés helyett: becs-szomjú (128), bűnkemence (41), hadláb (72), komisszkenyér-lovag (101), sírkert: Kirchhof (216), szélszak: Windsbraut (216), szív-bánat (122), ugrány-szökés (97).

5. Melléknévi összetétel határozóval felbontott kifejezés helyett: Folnesics J. tehát ebben is követőre talált benne: bűtelt (67), gyötiremtelt (168), kétségteljes (76), nyomortelt (71), reménytelt (89), szerelemtelt (51). Toldy Ferencnél találjuk legelőször a ter-hessel való összetételt: romterhes (138).

6. Összetett igenév határozóval felbontott igeneves kifejezés helyett. Csak egy példát találhatunk nála is: tűzcsillogó e h. tűztől csillogó.

12. Verseggy véleménye a németes összetételekről.

Mint a Lexicon terminorum technicorum c. műve előszavából látható, ő is azt tartja, hogy a tudományos fogalmakat összetett szavakkal igen szerencsésen lehet kifejezni, de szem előtt kell tartani az összetétel szabályait, amelyeket a Feleletben pon-

tosan előadott.¹ A tudományos nevek fordításában nem szabad idegen nyelvhez ragaszkodnunk. A Felelet 27. §-a alatt a 68. oldalon s a 30. §. alatt a 79. oldalon részletesen tárgyalja az összetételek módjait. Álljanak itt közülök a fontosabbak:

a) Főnév főnévvel úgy teendő össze, hogy mind a kettő a »ridegszámú nevezőben« álljon, mint aranylánc, faszék. A latin és a német ily esetben a genitívust az előtagban tisztán feltünteti, pl. aurifodina, Heirathsgut.

b) Ugyanígy teszünk össze mellékneveket is. Pl. langymeleg, sárgazöld, szürkesetét.

c) Úgy is lehet összetett szavakat készíteni, hogy az előtagban főnév, az utótagban pedig melléknév van: hófehér, libazöld, tengerkék. V. F. tehát nem tartja németeseknek a tengerkék-féle összetételeket, pedig ezek a tulajdonságot közelebbről határozván meg, németesek.

d) További fejtegetéseiben azt mondja, hogy a szókötés törvényei nyilvánvalóvá teszik, hogy a szóösszetételben nem lehet a latin és német nyelvet utánozni az értelem kárbaveszte nélkül. Vannak esetek, mikor a latin és német megegyezik a magyarral.

e) Különbözik a magyar nyelv a latintól s a némettől az ilyen összetételekben: kőhíd, eine steinerne Brücke, pons lapideus

f) Különbözik a német nyelv, mikor az »imperatívust« teszi a főnévvel össze, a magyar ilyenkor részesülőt, a latin pedig melléknévet használ. Pl. íróasztal, Schreibtisch, mensa scriptoria; ivópohár, Trinkglas, vas potorium.

g) A magyar a német nyelv ilyfajta összetételei helyett: Wein-krug, Weinflasche, más kifejezést használ: boroskancsó, borospalack.

h) A magyar nyelv az ilyen összetételek helyett: Comitatsarzt, Hausschlüssel, Hausknecht vagy birtokos kifejezést vagy pedig -i-képzős melléknévet használ. Pl. vármegye orvosa, ház kulcsa, háziszolga. »Az írásztal, borkorsó, vármegyeorvos, házszolga, házkulcs német barbarizmusok«.

Végül arra hívja fel a figyelmet, hogy a helyes összetétel aránylag »legalkalmasabb a tudományos könyvekben a mester-séges szavaknak értelmes fordítására, mint természetnyomozás physica, Naturlehre, érzéstudomány aesthetica stb.«

¹ Versegly F. e két munkája: Lexicon Terminorum Technicorum, azaz Tudományos Mesterszókönyv. Próbaképen készítették némelly Magyar Nyelvszeretők. Budánn. 1826. — A' Filozofiának Talpigazságaira épített Felelet. Irta V. F. Budánn. 1818.

(Vége következik.)

A MARGIT-LEGENDA FORRÁSAI.

Bertholdus de Bosant jegyzőkönyve és a magyar Margit-legenda.

Toldy Ferenc szerint a magyar Margit-legenda »nem fordítottatott, hanem szabadon szerkeztetett«; Volf György szerint »szükségképen szabadon kellett készülnie ama, forrásból, mely már mint a szentségvizsgálók jegyzőkönyvének mása ismeretes. Emellett szól az is, hogy mostani alakjában meglehetősen kevés latinismust, ellenben sok magyarságot mutat«.

A Pray-Vajda-Volf-féle életrajz tehát csupán adatait meríti Bertholdus de Bosant jegyzőkönyvéből; egészében, szövegezésében eredeti alkotás.

Adatok, variánsok híján, részben a közkézen forgó változatokat sem méltatva kellő figyelemre, alig is lehetett más megállapodásra jutni, bár a magyar legenda szövegében elég latinoság fordul elő és az is előre látható, hogy a jegyzőkönyv, melynek, mint a pápai megbízó levélből kitetszik, a vallomásokat teljesen hű alakban kell megörökítenie, minden valószínűség szerint magán viseli a vallomást tevő apácák és egyéb, deákul nem tudó személyek magyarságának nyomait s bátran szolgálhat forrásul a középkori író számára jobb magyarságú fordított részletekhez. Mi több, a kutatásnak nem szabad számon kívül hagynia, hogy a legendázók, szakasztott mint a krónikások, rendszerint kegyelettel ragaszkodtak a kezökön forgó szövegek szavaihoz, s ez a ragaszkodás a különféle kompilációkban, a különböző változatok közös helyeiben szemmel látható, szinte kézzel tapintható. Vajjon a magyar Margit-legendát nem kell-e szintén ilyen kompilációnak tekintenünk?

Szerencsére, a szentségnyomozók jegyzőkönyve, ha teljesen nem is, de ép legfontosabb részeiben hozzáférhetővé vált a »Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis« I. kötetének (Budapest, 1896.) 165—384. lapjain, s a tudománynak immár módjában áll, hogy ebben a részben szintén biztos megállapodásra jusson.

Annyi bizonyos, hogy a jegyzőkönyv eredeti szövege többé nem csupán a történetbúvárt fogja érdekelni; a nyelvész szintén hasznát veheti — s ép ezért ideje, hogy az érdeklődők egybeállítva lássák, hol és mennyiben hatott a két olasz kanonok

tekintélyével megerősített írás a névtelen tollforgató szövegeire, kinek a magyar kódex-irodalom egyik legbecsesebb termékét köszönjük.

1.¹ Ezenkeppen hagyja . . . maga elmene: Et post aliquot dies ipsa domina regina duxit me et dictam beatam Margaretham ad monasterium sancte Catharine . . . et postea dicta domina regina me et dictam puellam dimisit in dicto monasterio. *S. Olimpiades*, pag. 217—8. | Ezeknek vtanna . . . ruhayat: Item dixit, quod »in quarta die ego indui vestes monachales.« *S. Olimpiades*, pag. 218. | Ez idevben . . . yol nem zolhat vala: et non poterat adhuc bene loqui. *S. Catharina*, pag. 165. | Ezen idevben kezde . . . kyfded leianyokal: Item dixit, quod dicta puella, sicut tempus ibat in ante, incepit legere [pag. 175: »Ave Maria«, »Pater noster« et »Credo« memoriter] addiscere et cantare cum aliis puellis. *S. Catharina*, pag. 166. Vö. *S. Eliana*, pag. 170: Item dixit, quod . . . incepit legere, et sicut tempus procedebat. incepit cantare. | Ez germec . . . ez zent gyermek: Et dixit, quod dicta puella accepit unam crucem et querebat, quid erat hoc. et alie puelle, socie sue dixerunt, quod erat noster Dominus, qui fuit martyrizatus pro gente. et tacite dicta puella incepit plangere. *S. Cath.*, pag. 166. Vö. *S. Jolent*, pag. 175: hoc est sicut Christus fuit mortuus pro nobis. | Ezen jdevben . . . regulanak zokafual. | 2. Mykoron ez zent zvz . . . el nem vífelhete: vö. Item dixit, quod dum dicta puella haberet septem annos, vel parum plus vel minus, sicut credit, ipsa puella involvit de loco cuiusdam sororis unum cilicium, et quando dicta magistra sua (Olimpiades) vidit hoc, dimisit eam portare istud per totam diem, et in nocte accepit illud cilicium, quia timebat, ne posset sustinere tantam penitentiam. *S. Cath.*, pag. 166. Vö. pag. 222: »Non timeas, mater.« | keues idevnek vtanna . . . geterye magat: Item dixit, quod fuit de magnis penitentiis in accommendando pueritie sue, quia ipsa colligebat rotandas que tatabantur de vestibis et simul aggrobat eas, et de illis cingebat se ad carnem subtus vestes. *S. Agnes*, pag. 244. | Mykoron zent margit azzonnak . . . meg vífelny: quando sibi dabantur pretiosa vestimenta, sicut filie regis, pre nimia humilitate erubescerebat portare illa. *Fr. Marcellus*, pag. 276. | 2—3. ha mykoron kedeg . . . zegenfegrevl. | Mykoron zent margit azzont . . . kyal leyanya vagyok: Item dixit, quod dicta puella quodam die venit flendo ad dictam magistram suam, et alias dominas . . . quod delata erat et infamata, quod dictum fuit ei quod erat filia regis. *S. Cath.*, pag. 166. | 4—6. Azert mykoron ez zent zvz . . . vetef nekevl. | Vg hog napnak . . . marad uala meg: ab

¹ Minthogy a magyar szöveghez mindenki könnyen hozzáférhet, csak a kezdő és végzavakkal jelzem a magyar szövegrészeket. A ritkított helyeknek eredetijét (a Ranzanus-féle szövegből stb.) a f. é. Irodalomtörténeti Közleményekben mutatom ki. — A folyószámok a magyar kódex lapszámait jelzi.

aurora usque ad prandium stabat in choro ecclesie in orationibus. *S. Elisabeth*, pag. 185. | 6—7. es tahat... tyztel vala. | Az eleuen zent... kereztfat: Item dixit, quod semper secum portabat et tenebat de die et de nocte cum magna devotione quamdam crucem, in qua erat de ligno domini. *S. Cath.*, pag. 254. | Mykoron az refectoriumban... jmagya uala. | Azonkepen... elnem hatta: vö. quoties transibat per aliquem locum, ubi esset signum crucis, flexis genibus ponebat se ad terram, et orabat, et hoc non dimittebat, quantumeumque iret in magna frequentia ad aliquem locum. *S. Elisabeth*, pag. 264. | 7—10. Az kevflegnek... fogyatkozafara.

10—11. Vala ez zent zuznek... az pagimentomon egy gekenre: stabat in choro in magnis orationibus cum lacrymis, quando ante altare sancte crucis, quando in suo loco privato, et quando stabat ad fenestram chori, per quam videmus corpus christi, cum magna devotione et cum magnis lacrymis,¹ et erat cum aliis sororibus semper in missis et in aliis officiis, nisi esset infirma, et omni die ita stabat et faciebat usque ad horam prandii. Interrogata, quomodo scit predicta, respondit: »Quia ego videbam eam.« Item dixit, quod: »Dicta virgo Margaretha a festo sancte crucis usque ad pascha post prandium stabat aliquantulum cum sororibus et postea intrabat chorum, et stabat in orationibus suis cum lacrymis, usque ad horam collationis, sicut sepe ego vidi.« Dixit, iterum interrogata, dicta soror Margaretha: »Post completorium stabat in dicto choro post alias sorores et orabat cum magna devotione usque donec clauderetur ostium chori, et postea ibat ad cellam suam, et stabat ante lectum suum in pavimento dormitorii in orationibus usque ad cantum galli.« Interrogata, quomodo scit predicta, respondit: »Quia vidi.« Item dixit: »Sepe vidi eam iacere ad dormiendum ante lectum suum in pavimento dormitorii« etc. *S. Margaretha*, pag. 189. | 11. Efmeeg ez zentfege... labon alua. Item dixit, quod ab illa Dominica quadragesime, qua cantatur: »Judica me,« faciebat sibi legi passionem Christi usque ad Sabathum sanctum, et illam audiebat cum lacrymis et magna devotione, et semper stabat tunc in pedibus. *S. Jolent*, pag. 177. | 11—13. Az annera... zent halalat: Item dixit, quod in duabus septimanis, que precedunt pascha, in tantum affligebat se et humiliabat, et stabat in orationibus et lacrymis, ut semper videret dominum cum oculis in crucifixo, et quod in cena domini lavabat pedes sororum dicti monasterii, que sunt bene septuaginta, et servitium de clauistro isto,² et sugabat

¹ Item dixit, quod dicta virgo Margaretha quolibet tempore ab aurora usque ad horam prandii stabat in choro ecclesie in orationibus in loco secreto, et audiebat primum missam privatam, et quando dicebatur missa conventus exibat, et stabat cum aliis sororibus in choro in loco suo et cantabat cum illis. *S. Elisabeth*, pag. 197.

² flexis genibus procedendo de una ad aliam. *S. Elisabeth*, pag. 213. | et in die illa lavabat omnibus cum magna humilitate, osculando pedes ipsarum, et ibat cum genibus de una ad aliam, sic faciendo, et cum velo capitis sui sugabat pedes ipsarum. *S. Agnes*, p. 230.

pedes ipsarum dominarum et servitium cum velo capitis sui, et postea dictum velum portabat in capite, et dixit, quod dicta virgo rogaverat priorissam, quod daret sibi in obedientiam, quod posset hoc facere omni anno,¹ et ipsa priorissa hoc fecit. — Interrogata, quomodo scit hoc, respondit: »Vidi illam hoc facientem, et audiui, quando priorissa hoc precepit sibi.« Item dixit, quod in cena domini post mandatum dicta virgo Margaretha non intrabat lectum suum, sed orabat et legebat psalterium stando in pedibus in choro, sed in matutino et in aliis officiis stabat cum sororibus istius monasterii, et faciebat usque ad matutinum Sabathi sequentis, et in die Veneris sancto nec comedeat, nec bibebat.¹ *S. Margaretha*, pag. 189—90. | 13—14. Mykron kedeg nagy penteken... nagy fíralmakban: vö. Item dixit, quod quando levabatur *corpus Christi* in die Veneris *per presbyterium*, tunc ipsa virgo Margaretha prosternebat se ad terram cum magnis lacrymis et tanto planctu, quod poterat audiri ab aliis, qui foris erant. *S. Elisabeth*, pag. 214. | Egyeb jdevkben... alonnya: vö. Et dixit ipsa testis, quod sepe... inveniebat ipsam iacentem iuxta lectum suum in terra. *S. Cath.*, pag. 167. | 14—15. Veternyenek elevtte... áytaoffagal jmadkozyk vala: Item dixit ipsa testis, quando surgebat, ut videret, si esset hora matutina, quia erat sacristana, *frequenter* ibat ad lectum dicte virginis Margarethe, et *semper* inveniebat ipsam iuxta lectum stantem in oratione, et hoc vidit per *novem* annos, in quibus fuit sacrestana. Item dixit, quod quando nunciabatur nativitas Dei et gloriose Virginis et ipsius annunciatio et assumptio, sicut fit in capitulo, ipsa virgo Margaretha audiebat hoc cum tanta devotione, quod sternebat se ad terram cum lacrymis et orationibus, et dixit, quod in qualibet predictarum festivitatum faciebat mille venias, dicendo orationes suas, sed nescit quales. *S. Jolent*, pag. 176—7. | 15. es hala adafokat tezen vala. | Mynden karachon... apof-toloknak eftyn vizzel: vö. *S. Elisabeth*, pag. 214. *S. Olimpiades*, 220. *S. Agnes*, 232. *Fr. Marcellus*, 279. | 15—16. Oly jgen nagy... az zoo volna: et quando orabat, ego stabam aliquando longe ab ea, et aliquando videbatur mihi, quod loqueretur cum aliqua persona, et vocem audiebam, sed verba non intelligebam. *S. Chinga*, pag. 271. | Oly jgen nagy edeffegel... az velombol: videbamus eam sic orantem et flentem, et vidi, quod aliquando tot lacrymas fundebat, quod velum suum, cum quo sugabat illas, ita balneabatur, ut postea premebat illud, et aqua exibat ex illo. *S. Candida*, pag. 264. | Mely nagy fíralmaknak... fok ruhat: Item dixit, quod... ista sancta Margaretha... ita habebat caput rigidatum propter sparsionem multarum lacrymarum, et ipsa portabat in capite multos

¹ et hoc incepit facere, quando incepit habere bonum sensum, et bonam cognitionem. *S. Jolent*, pag. 177.

¹ Item dixit, quod a cena domini usque ad resurrectionis vigiliam non dormiebat, nec comedeat, nec bibebat, nec sedebat, sed stabat in orationibus cum magnis lacrymis. *S. Elisabeth*, pag. 213—4. nec alicui persone volebat loqui. *S. Candida*, p. 260.

*pannos*¹ revolutos. *S. Catharina*, pag. 254. | 16—17. Ezen aytatoffagra... iftennek zerelmetevl: Item dixit: »Ego pluries quesivi ab ipsa domina sancta Margaretha et rogabam ipsam dicendo: ‚Domina mea, instruas me, quomodo debeo orare Deum et servire sibi,‘ et ipsa dicebat: ‚Commenda corpus tuum et animam tuam domino, et semper cor habeas ad ipsum, ita quod neque mors, neque alia creatura retrahat te de amore Dei.‘ *S. Catharina* cantrix, filia domini Andree de Vardino, pag. 254. | 17—18. Oly ygen... oltara elevt: Item dixit, quod in magno frigore, quando alie sorores erant ad calefaciendum se, ipsa stabat in orationibus suis. *S. Cath.*, pag. 268. Item dixit, quod quadam die Veneris in adventu stabat in tunica et in scapulario ante crucifixum, qui erat in choro ecclesie quodam loco, ubi consueverat stare in orationibus [»ante altare sancte crucis, ubi pendet corpus Christi,« pag. 198.] et... sic fuit... inventa in dicto loco, et erat ita mutata in facie propter frigus, quasi esset mortua. *S. Sabina*, pag. 204. | Esmeeg ez zent zvz... bodog remenfegek. | 18—19. Azert ez zent zvz... azonkeppen elnenek: Item dixit: »Quando legebatur evangelium in missa in festivitibus, ipsa sancta Margaretha postea faciebat sibi exponi evangelium illud, quod tunc in missa lectum erat, faciebat sibi similiter exponi vitas sanctorum, et quando nos eramus in domo illa, in qua sorores laborant, ipsa veniebat illuc, et exponebat nobis, sicut expositum erat sibi evangelium et vita sanctorum, sicut melius sciebat, et instruebat nos, quod semper sic faceremus sicut legebatur in ipso evangelio et in vitis sanctorum.« Interrogata, a quibus audiebat expositionem evangelii et expositionem de vitis sanctorum, respondit: »A fratre Desiderio, qui adhuc est in monasterio.« Interrogata, in quo loco, respondit: »In dominarum capitulo.« *S. Catharina*, pag. 254. Vö. Item dixit, quod in festivitibus sanctorum martyrum et aliorum faciebat sibi exponi et *legi per aliquem de fratribus praedicatoribus*, qui serviunt dicto monasterio, vitam et passionem eorum. *S. Elisabeth*, pag. 213. | 19—20. Egy jdevben mykoron... ez zent zvz meg hala: Item dixit, quod libenter audiebat exponi passiones martyrum... et quadam die exposita fuit sibi passio sancti Jacobi martyris et tunc dixit mihi: ‚Placent tibi ea, que audisti?‘ Et ego respondi: ‚Placent, sed quid ad nos, postquam non possumus sustinere ista‘; et ista tunc dixit mihi: ‚Deus, vellem, quod fuisset tempore illo, et fuisset tajata in petiis pro amore Jesu Christi, ita quod passio mea durasset multum, et quod in fine truncavissent caput meum pro fusione sanguinis Jesu Christi‘; et quando hoc dicebat, videbatur multum gaudere.«

...Interrogata, quot anni sunt, quod ipsa soror Margaretha dixit sibi predicta, respondit: »In illo anno, quo mortua est.« *S. Alincha*, pag. 273. | Soha ez zent zvz... megyen vala el. | 20—21. Annak okaert... byzonehtaffal meg mondottak: vö. *S. Olimpiades*, pag. 223—4. stb. | 21—22. Meg feredny... erev-

¹ A MREV. hibásan olvassa »per annos«-nak.

kedyk vala magat meg alazny. | 22—23. Ez nemeffeges zent
zvz... az ev kezebevl. es nemykoron be kevytk... az nagy faydal-
mert: Item dixit, quod dicta virgo Margaretha, quando veniebat
sua septimana, faciebat coquinam, lavabat scutellas et ollas, et
quandoque squaliabat pisces in tanto frigore et glacie, quod manus
sue crepabant, ita quod sanguis exibat. *S. Margaretha*, pag. 190.
et propter talem laborem ligavimus sibi rupturam, quam habebat
in manibus. *S. Catharina*, 254. | Az cohnya... vizy vala. |
23—24. Egy jdevben... zevret sem egete meg: Item dixit:
»Quadam die erat una olla ad focum in coquina, in qua erant
gamberi, et apparebat, quod tota illa olla arderet, et ego non
audebam ponere manum, et illa virgo Margaretha intravit in
coquinam, et quando vidit hoc, incontinenti apposuit manum, et
traxit eam de flamma, (et) nec manum, nec vestes sue in aliquo
combuste fuerunt.« *S. Sabina*, pag. 205. | Ezeknek felette...
az aztaltvl: vö. Item dixit, quod in septimana sua soriebat soro-
ribus in conventu cum magna reverentia, et cum sorores iam fere
comedissent, et habuissent omnia, que debebant habere ad come-
dendum et bibendum, ipsa intrabat ecclesiam vel capitulum ad
orandum, et antequam sorores surgerent de mensa, revertebatur ad
eas. *S. Frosia*, pag. 227. | 24—25. Zent margit... mykeppen
ez zent zvz. | 25. Azert mykoron... myt myelz: Item dixit,
quod quadam die in hieme, dum esset magnum frigus, ipsa virgo
Margaretha, que tunc faciebat septimanam suam in refectorio, voca-
vit sororem Chingam, (Domina Chinga, filia quondam comitis
Badoldy, pag. 270.), ut iuvaret eam portare extra refectarium et
evacuare quoddam magnum vas aque, super quo lavabant sibi
manus sorores, et illa nolebat ire, et ipsa iterum vocavit eam, et
quasi irata fuit, et dum evacuarent illud vas, dicta soror Chinga
sparsit aquam super pectus dicte sororis Margarethe, et ipsa cepit
ridere, dicens: »Bona soror, quare fecisti hoc?« et tunc illa soror
Chinga recessit ab ea. *S. Benedicta*, p. 195. | 25—26. Efmeeg ez
nemes... vtalatos zemelnek: vö. ipsa M. scopabat domum, ecclesiam et
refectarium... et necessaria purgabat. *S. Jolent*, p. 175. Item
dixit, quod ipsa scopabat domum, claustrum, ecclesiam et cameram
privatam purgabat, nec videbatur filia regis. *S. Sabina*, 203. mun-
dabat hortum, et scopabat domos istius claustri. *S. Elisabeth*, 213.
Item dixit, quod domum, dormitorium et subtus lectum sororum
ita mundabat et scopabat, quasi esset vilis persona. *S. Agnes*, 244.
ivit ad lavandum lanam et filabat. *S. Marg.*, 248. Vidi, quod pur-
gabat necessaria conventus, et usque ad genua stabat in mlatna,
purgando necessaria, et quando exibat, alie sorores habebant fasti-
dium ad videndum eam propter illas immunditias. *S. Elisabeth*, 201.
stb. | 26—32. jme zere te v a tyamfya... el mene ev te v le. |
32—33. Egy jdevben... professyomnak ellene: vö. »Quodam tempore
domina regina mater sua dixit mihi, quod rex, pater suus eam
tradere volebat nuptui regi Bohemie, ut tranquillitatem et pacem
cum eo posset habere, qui rex Bohemie ad ipsum regem Hungarie,

patrem istius beate Margarethe, propter hoc nuncios speciales destinaverat, et tunc de mandato regine, matris ipsius ab eadem virgine Margaretha diligenter investigavi super hoc de voluntate sua, et ipsa mihi finaliter respondit, quod prius sustineret se excommunicari, quam consentire parentibus suis. et quod nulla ratione contra professionem, quam fecerat, volebat venire.« *Fr. Marcellus*, pag. 278. | 33. Egy jdevben efmeeg... ayakammal evzve: pater suus voluit eam maritare, et quando hoc fuit dictum sibi, ipsa respondit: »Parentes mei possent me tantum molestare de hoc, quod ego truncarem mihi nasum et labia.« Interrogata, quomodo scit hoc, (respondit): Quia audiui auribus meis. *S. Olimpiades*, pag. 220. | 33—34. Az ev anyanak... fogadafomat meg zegnem: Item dixit: »Vidi et audiui, quod domina Maria, mater sua dixit, quod pater suus de mandato domini pape volebat eam maritare regi Bohemie, ut haberet pacem secum, et ista sancta Margaretha respondit: »Prius volo, quod corpus meum incidatis per petias, quam frangam fidem, quam promisi Christo, et ante sustinerem omnem excommunicationem, quam ego frangerem fidem, quam promisi domino Jesu Christo.« *S. Elisabeth*, pag. 264. | 34. Myk oron mynd ezenkeppen... fogua. | Mert mynt az legenda vety... az cheh kyrálnak: Item dixit, quod in secundo anno, postquam ista sancta Margaretha fuit in isto monasterio de insula Danubii, rex Bela, pater suus voluit eam maritare duci Polonie. *S. Olimpiades*, p. 220. | 34—36. Es ez jdevtevl fogua... egyebeknek peldayara.¹ | Efmeeg ez zentfeges... myndennel egyebnel: Item dixit, quod cum priorissa aliqua precipiebat communiter sororibus, si presens erat, tunc ipsa virgo Margaretha magis cito ibat ad faciendum illud, quam alique de aliis. *S. Benedicta*, pag. 195. | Igen zerety vala... kyfdedeket: multum diligebat sorores magnas et parvas. *S. Marg.*, pag. 189. | 36—37. ha az fororok kevvzvl... hognem teneked: Item dixit, quod si aliquando aliqua soror dolebat, vel flebat de morte vel infirmitate alicuius sui consaguinei (pag. 268: pro morte alicuius sui parentis), ipsa dolebat et flebat cum ea, et dicebat: Deus vellet, ut hoc venisset mihi et non tibi. *S. Elisabeth*, pag. 266. | ha kedeg vala mel foror... az beteg elevt: Item dixit: Quando eram ita infirma, puod non poteram dicere horas meas, ista sancta M. horas dicebat pro me. *S. Marg.*, p. 258. | Eysel fel kel vala... faydalma vala: Item dixit, quod si aliquando audiebat aliquam de sororibus lamentari de nocte, tunc ipsa virgo Margaretha statim surgebat et ibat ad eam et dicebat ei: »Soror mea, quid habes? vis tu aliquid?« et calefaciebat quandoque vinum, et quandoque pannum ad ponendum super dolorem.« *S. Margaretha*, pag. 190. | 37—8. ha kedeg... atyafya volt

¹ Vö. tunc me rogavit, ut eam facerem consecrari, et tunc consecrata fuit per archieppum Strigoniensem. *Fr. Marcellus*, 279. Interrogata de loco, in quo fuit consecrata, respondit: Ante altare sancte Elisabeth in ecclesia dicti monasterii de insula. *S. Eliana*, 172. Vö. *S. Jolent*, pag. 176.

volna. | El meg ez zentfeiges . . . capyat: Item dixit, quod dilexit paupertatem in omnibus rebus, et veteres vestes et petiatas portabat libenter. *S. Judith*, p. 233. veteres vestes et petiatas portabat, et aliquando tollebat de luto, fango petiam, qua aptabantur vestes sue. *S. Elis.*, p. 213. | Egy nemevnemev napon . . . mene ev atyahoz: et quadam die venerat pater eius ad istud monasterium, et ipsa habebat manicam vestimenti sui laceratam usque ad carnem, et tunc cucurrit et fecit apponi unam petiam in ipsa manica, propter timorem patris sui. — Interrogata, quomodo scit predicta, respondit: Vidi omnia, et ipsam petiam tunc apposui. « *S. Candida*, p. 260. | 38—39. Ez zent zvznek palaftya . . . azt vifelem en: Item dixit, quod ipsa libenter portabat veteres vestes, »et quando ego habui officium dividendi vestes inter sorores, dicebam sibi: „Domina, quare portatis ita viles vestes? Dabo vobis bonas et novas, et bonam *chlamydem* et novam“; et ipsa dicebat: „Non, sed da mihi duas veteres *chlamydes*, et de illis faciam mihi unam *chlamydem*.« *S. Margaretha*, pag. 257. | 39. Evneky veloma . . . agya vala: et quando dabatur sibi velum subtile, dabat illud aliis sororibus, et grossum recipiebat et portabat. *Fr. Marcellus*, pag. 168. quandoque bindam grossam recipiebat a servitilibus, et portabat illam in capite. *S. Elena*, pag. 207. | Evneky faruy . . . hituanok: in magno frigore et magna nive semper habebat ruptos calceos. *S. Cath.*, pag. 268. | 39—40. ezeke latuan . . . jgyen tegyek: quando priorissa et etiam magistra sua dicebant sibi: »Tu male facis, quia si pater tuus et mater tua scirent hoc, ipsi confunderent nos,« et ipsa respondit eis: »Pro nomine Jesu dimittatis me facere hoc.« *S. Elena*, p. 207—8. | 40. Ez zent zvznek . . . vankos: Item dixit, quod iacebat super una stora et super una sclavina et parvum plumacium tenebat subtus caput, nisi quando erat ammalata, et detinebat ad dorsum unam pellem. *S. Eliana*, p. 171—2. | nemykoron kedeg . . . vifely vala. | Mas cilicioma vala . . . apostolochnak eftyn: vö. Ad eius petitionem sibi cilicium de crinibus eorum et pecudum . . . procuravi, et illud in manibus suis dedi, et me sciente illud super se indutum portavit, precipue temporibus et diebus ieiuniorum, sicut in quadragesima et sextis feriis et in vigiliis sanctorum etc. *Fr. Marcellus*, p. 276. | 40—41. mynden aduentben . . . ciliciomot vifel vala. (Sem az ev ruhayat . . . nag zombatyg.) vifel vala: Item dixit, quod dicta virgo Margaretha quolibet tempore portabat cilicium per totum aduentum usque ad nativitatem, et per totam quadragesimam usque ad pascha (*S. Elisabeth*, pag. 266: »Per totam quadragesimam non mutabat tunicam, nec lavabat sibi caput«) et per quamlibet septimanam a die Jovis usque ad diem Dominicam. *S. Marg.*, p. 190. | 41. es ez ciliciomnak alola . . . ez clastromba vagyon: Item dixit, quod portabat cingulum de ferro subtus dictum cilicium. Interrogata, quomodo scit predicta, respondit: Quia vidi oculis meis, et cilicium et dictum cingulum adhuc sunt in isto monasterio. *S. Marg.*, pag. 182. | 41—42 de maga az evrevk . . . gevtrelnet. | 42—3. mert

ez zent... jdevbeli sororok: Item dixit, quod ipsa sancta Margaretha in etate duodecim annorum incepit portare cilicium, et illud portabat quolibet tempore, per totam quadragesimam et per totum adventum et in aliis temporibus a die Jovis usque diem Sabbathi post completorium. Interrogata, per quot annos portavit cilicium, ut dixit, respondit: Usque ad mortem suam. *S. Olimpiades*, pag. 219. | 43—48. Mykaron egy jdevben... byzonyehat neeklenny. | 48—9. Mert az ev zerenek... vety vala agyokat: vö. Cum magna humilitate et devotione serviebat sororibus infirmis... in lavando pedes ipsarum et earum capita radendo (pag. 219: rasis capita septem in una meridie), et ipsarum vestes purgando de vermicibus, et lectos earum sternendo. *Fr. Marcellus*, pag. 276. in serviendo infirmis, lavando capita eis... faciebat eis lectos... et radebat eis capita, quando oportebat... et erat, que visitabat sorores et servitiales infirmas. *S. Jolent*, pag. 176. stb. | 49. ha mykaron... veet vala: Item dixit, quod quando infirma volebat vomere propter infirmitatem suam, et illa tam cito non poterat habere bacile vel scutellas, statim ponebat manus subtus, et recipiebat in manus suas id quod vomebant. *S. Elis.*, pag. 201. | 49. Igyen evremeft... nagy ho: Item dixit, quod in quolibet tempore serviebat libenter infirmis, et quod in obedientiam querebat a priorissa, quando erat malum tempus et magnum frigus et magnum lutum, septimanam suam ad serviendum infirmis. *S. Marg.*, pag. 257. | 49—50. gyakorta ez zent zvz... kezeuel az betegevket: Item dixit: Vidi oculis meis, quod ista domina Margaretha manibus suis trahebat aquam de puteo ad faciendum balneum pro infirmis, et portabat illam aquam ad coquinam, et balneabat ipsas infirmas. *S. Cecilia*, pag. 235. | 50. Egy jdevben... zolgala neky: Item dixit, quod quedam servitialis erat multum scabiosa et habebat totas carnes suas rubeas, et infirmabatur ad mortem, et tunc sancta Margaretha fecit sibi balneum, et eam balneaverat manibus suis, lavit et rasis sibi caput. *S. Catharina*, pag. 268. | 50. Efmeeg vala... chak zent margit azzon: Item dixit, quod quondam de sororibus istis in gutture habebat magnum malum, et debebat medicari stercore de bove, et alie sorores abhorrebant apponere illam medicinam, et ipsa sancta Margaretha illam medicinam apposuit et ligavit eam. *S. Catharina*, pag. 267. | 50—51. Efmeeg egy jdevben... nem zegely vala tenny: Item dixit, quod non spectabat personam suam, nec verecundiam habebat facere vilissima servitia... et quadam die quedam infirma desiderabat habere budellas de porco, et ipsa procuravit, quod apportarentur sibi, et recepit plenas budellas ipsas, sicut de porco tracte fuerant, et evacuavit eas, et lavit et paravit, et super vertes suas sparsa fuit illa putredo, que erat in ipsis budellis, et portavit ipsam tunicam in dorso, sicut prius, et humiliter hoc sustinuit. *S. Catharina*, pag. 268. | 51. gyakorta ez zent... tyz tehgya vala. | Efmeeg egy jdevben... nem adom nekev: Item dixit, quod... quadam vice assabat carnes pro infirmis, et ego dixi sibi: „Domina, fac me rostire carnes istas,

quia non decet, quod vos faciatis hoc,' et ipsa tunc respondit mihi: 'Tu haberes meritum de hoc a Deo, sed ego nolo perdere meritum meum.' *S. Benedicta*, pag. 247. | 51—2. gyakorta mykoron... eyel es benne hal vala: vö. serviebat eis... quando pluebat, et quando nungebat, et quando erat lutum, alizando sibi vestes. *S. Elisabeth*, pag. 201. et libenter eis serviebat, in eundo et redeundo pro servitiis earum per pluviam et lutum et per nutum (? nivem?) et... vestes suas propter hoc balneas et fangulentas tenebat in dorso de nocte. *S. Chinga*, p. 271. | 52. Mykoron az betegevk... fevzy vala nekyk: vö. Aliquando portabat multum de piscibus, vel satis de farina, vel aliud grave, et ipsa veniebat ad portam claustrii. *S. Sabina*, p. 203. et in collo suo in capistrio portabat carnes ad coquinam, et coquebat illas, et dabat infirmis. *S. Alexandria*, p. 242. | Egy napon... az betegeknek: quadam die portabat unam ollam plenam de pollastris in scapulario suo, et cum per magnam nivem de coquina ad infirmariam iret, *cecidit* in nivem, et parum de brodio sparsum fuit super brachia sua, et postea portabat dictam ollam infirmis. *S. Benedicta*, pag. 247. | 52—53. Es meg egy jdevben... gondolt vala: Item dixit, quod pro servitio infirmarum non separabat se, »et vidi, quod quadam die, cum ego ivissem cum ea ad accipiendas carnes pro infirmis, et non possemus ita cito invenire, in quo possemus portare ipsas carnes, statim detraxit sibi scapularium suum, et posuit eum in terra, et involvit carnes in ipso scapulario, et portavit ad coquinam.« Et dixit, quod: »Quando ego cum dicta sancta Margaretha intravi coquinam cum predictis carnibus, scapularium meum inunctum erat et deturpatum propter illas carnes, quas ego portaveram, et suum scapularium nullum malum habebat, et cepi multum contristari et irasci, quasi circa ipsam sanctam Margaretham, et illa cepit ridere et dixit mihi: 'Quare es irata? ego scio bene, quid cogitas;' et totum illud, quod cogitabam, dixit mihi.« *S. Catharina*, pag. 241. | 53—4. de mykoron ez gengefegek... mykeppen egeb koron: Item dixit, quod dicta sancta Margaretha habuit quodam tempore per quadraginta dies infirmitatem, et timens, ne priorissa, si scivisset hoc, misisset eam ad infirmariam, noluit dicere, et sic stetit per illos dies in refectorio, quasi non esset infirma. Interrogata, cuiusmodi infirmitas fuit illa, respondit: »Fluxus ventris.« *S. Agnes*, pag. 244. | 54—6. Annera meg alazza... zveznek halala elevt: Item dixit, quod in tantum humiliabat se priorisse, quod quando priorissa precipiebat aliquid communiter sororibus, ipsa prius quam alie volebat facere illud, quod priorissa precipiebat, et si aliqua vice aliqua de sororibus retrahebat se a servitiis, ipsa confortabat se ad hoc, et dabat nobis bonum exemplum. Interrogata, quomodo scit predicta, respondit: »Vidi cum oculis meis, et cum ipsa fui sepe in servitiis illis.« Item dixit: »Soror Elisabeth, que erat multum veterana, que mortua est, quodam tempore habuit longam infirmitatem et magnam per octodecim annos, et pervenit ad tantam debilitatem, fluxum ventris et vomitum, quod non poterat se elevare de lecto

per se, et dixit, quod sorores quadam die erant ita fatigate, quod nulla volebat ire ad eam iuvandam, et ista sancta Margaretha tunc petiit in obedientiam a priorissa, quod ipsam deberet habere in guardiam suam, et priorissa hoc sibi concessit, et dixit, quod acciperet secum unam sociam, et tunc accepit me, et ivi secum ad dictam infirmam, et ipsa sancta Margaretha tunc levavit eam de lecto suo cum manibus suis, et posuit eam ad scamnum super concham, et propter fetorem fluxus et vomitus ego traxi me in partem. quia fetorem illum non poteram sustinere, et dicebat mihi: „Soror mea, si tu non potes hoc sustinere, removeas te, permitte me facere hoc,“ et postea iterum accepit eam in brachiis suis, et posuit eam in lectum suum, et mirabar, quod poterat eam sustinere, quia erat multum magna, et postea ista sancta Margaretha cum manibus suis istam concham portavit ad aquam, et lavit eam tunc manibus suis, et illa pluries fecit hoc.« »... et hoc fuit per tres annos ante mortem suam.« *S. Alincha*, pag. 272—3. | 56—7. Az ert ezen keppen zolgaluan... kyk az clastromba valanak. | 57. kyk kedeg az clastromnak kyvele... jelen nem volt: vö. Item dixit: »Quando me contingebat absentem esse ab isto monasterio, ratione officii mei, ipsa beata Margaretha pluries me requisivit, quod sibi concederem, quod per manus alicuius fratris antiqui, hic residentiam facientis, de illis rebus quas a parentibus suis... ipsam recipere contingebat, posset facere eleemosinas, et sibi concessi quemdam fratrem Georgium, multum antiquum, qui tunc in isto monasterio morabatur.« *Fr. Marcellus*, pag. 277. | De mykoron az provincialis... egyhaznak dolgara: Item dixit, quod quando pater suus, dominus rex et mater sua et frater mittebant sibi marcas argenti, vel auri, vel pannos, vel purpuram, vel pannos sericeos, vel aurum... *S. Elisabeth*, pag. 198. Item dixit, quod quando rex Bela, pater suus et regina mater sua, vel eius frater mittebat sibi aurum, vel argentum, vel gemmas, nihil recipere volebat, sed mittebat illud priorisse ad opus ecclesie. *S. Candida*, pag. 261. | 57—8. es egy rezebevl... zegenlnek koldulni: mihi pluries provinciam visitanti ratione officii mei, supplicavit, quod de predictis denariis, vel argento deberem indigentibus verecundis et aliis pauperibus subvenire. *Fr. Marcellus*, pag. 277. | 58. Nemykoron kedyg... atyafyay adnak vala: Item dixit, quod quando pater suus, dominus rex et mater sua et frater mittebant sibi marcas argenti, vel auri, vel pannos, vel purpuram, vel pannos sericeos, vel aurum, ipsa virgo Margaretha de licentia priorisse partim dabat isti monasterio, et partem dabat aliis ecclesiis pauperibus, et (partem) monasterio sancte Catharine fratrum predicatorum in Alba, (partem) monasterio sancti Antonii, in quo fecisset fieri altare in honorem sancti Nicolai in anno illo in quo mortua est, et aliquando aliis monasteriis et ecclesiis ad faciendos calices et vestimenta pro officio ecclesie. *S. Elisabeth*, p. 198. | 58—59. Eze ket mynd tezy... hala ada fra: vö. Item dixit: Vidi et audiui, quod quando videbat [»in ecclesia«, »ad fenestram, per quam videmus corpus Christi«] homines claudos, cecos, et similes, ipsa flebat et

reddebat gratias Deo, dicens: ‚Domine Deus, sic potuisti facere de me‘ *S. Elisabeth*, pag. 263. | 59. nemykoron kery... az zegenyekert: Item dixit, quod quando videbat ipsa aliquem debilem (t. i. »ad fenestram in choro, unde sorores vident corpus Christi«), tunc dicebat: ‚Domine Deus, bene potuisses me facere talem‘, et consulebat sororibus, quod dicerent Ave Maria pro eo. *S. Elisabeth*, pag. 265. | 59—60. Nemykoron kedyk... ruhat az zegennek: et si aliquando videbat aliquem pauperem, si habebat duas tunicas, dabat sibi unam, et si non habebat, rogabat priorissam, quod mitteret ipsi pauperi aliquam vestem. *S. Elisabeth*, pag. 265. | 60. oly jgen... fel az aztaltevl: Item dixit: Vidi, quod habebat tantam compassionem de infirmis sororibus et servitialibus, et ipsa frequenter mittebat eis quidquid apponebatur sibi ad manducandum ac bibendum in refectorio, et frequenter ieiuna surgebat ex mensa. *S. Elisabeth*, pag. 263. | 60—2. Annak okaert az illyen... mynden ev zvkfegekben. | 62—64. Efmeeg ez zentfegek zveznek... myhal vr leanyanak: Item dixit, quod in vigilia nativitatis, in parasceve, in vigilia assumptionis et in aliis magnis vigiliis verberabat se cum virgultis de spinis aliquando, et quandoque cum quadam scoriata de pelle gritii, ita quod sanguis exibat, et quando non poterat hoc facere propter debilitatem brachii sui, et quod habuit malum per quatuor annos vel circiter in finibus vite sue, faciebat se verberari per sororem Sabinam¹ monacham eiusdem monasterii. Interrogata, quomodo scit predicta, respondit: »Quia vidi, et illud poteritis a dicta sorore Sabina scire.« Item dixit, quod: »Quodam die, dum dicta virgo Margaretha stetisset in oratione attenta, os suum spalle sue exivit de loco, ita quod magnum dolorem habebat, et priorissa et alie sorores multum dolebant et querebant medicinas, quomodo possent eam sanare, et ego testis (»Domina Margaretha, filia domine Anne, sororis coniugis regis Stephani, soror«, pag. 181.) incepti dicere inter me quidem hoc, quod de religiosa ista habetur tanta cura pro istis medicinis, et quasi deridendo inter me hoc dicebam, et statim dolorem magnum incepti habere in spatula mea in eo loco, in quo habebat illa, et tunc incontinenti ivi ad pedes illius virginis Margarethe, et ei dixi, sicut cogitaveram, et quod evenerat mihi, dicendo meam culpam, et quod parceret mihi, et statim dicta virgo Margaretha dixit: ‚Dominus parcat tibi‘, et statim liberata fui.« Interrogata de presentibus, respondit: »Non habeo in mente, sed postquam fui liberata, hoc dixi sorori Margarethe, filie quondam domini Gulielmi, ducis de Macotisa et sorori Elisabeth, que fuit filia regis Stephani et sorori Marie, filie domini Michaelis et aliis, de quibus non recorder.« *S. Margaretha*, pag. 182—3. | 64—5. Efmeeg ez zentfegek zvez... nemykoron az capitulum hazban: Item dixit, quod: »Pluries post completorium ipsa beata Margaretha rogavit me, et dixit mihi: ‚Venias mecum, et dabis mihi disciplinam‘, et ego, que eram sola privata socia

¹ »quia audivit hoc a Sabina socia et secretaria sua«. *S. Eliana*, pag. 172.

sua, tollebam virgas et batebam illam, et ipsa dicebat: „Des fortiter“, et ego faciebam lacrymando, sicut ipsa dicebat, et habebam compassionem de ea, et ipsa faciebat me facere in tantum, quod sanguis exibat.« Interrogata, quales erant virge ille, respondit: »Quales sunt ille, cum quibus recipiunt disciplinam alie sorores tali vice, et aliquando erant spinose.« Interrogata, in quo loco, respondit: »Aliquando in refectorio, firmato bene ostio, et aliquando in capitulo.« *S. Elisabeth*, pag. 201—2. | 65—66. Ez zentfeles zvez... vezen vala magan disciplinat: Item dixit (t. i. Margit gyermekkoráról szólva), quod »cum sorores istius monasterii post completorium reciperent disciplinam, secundum ordinem suum, ista sancta Margaretha ponebat se in terram apud me, et petebat disciplinam, sicut dabam sororibus, et postea ibat ad sacristiam et sibi ipsi dabat disciplinam«. *S. Olimpiades*, pag. 218. | 66. Mynek vtanna kedeg... kynek tevuyfke vala: Item dixit, quod: »Postquam virgo Margaretha habuit duodecim annos et esset in isto monasterio de insula Danubii, ego pluries dedi sibi disciplinam, aliquando cum simplicibus virgulis, (et aliquando) que habebant spinas.« Interrogata, quare dedit sibi disciplinam predictam, respondit: »Quia petebat a me«. »Quia tunc eram scholaris et legebam secum in uno libro«. *Domina Elisabeth*, filia quondam domini Thome de Bodome(r) et domine Olimpiadis, soror, p. 212. | 66—7. Esmee egy napon... ez foror Benedicta: Item dixit: »Ista sancta Margaretha quadam die post completorium in sero duxit me in domum capituli et dedit mihi disciplinam de virgis, et rogavit me, quod ego battirem eam fortiter et satis, et ego tunc tantum battivi eam, quod ego stanca (= fáradt) fui.« *S. Benedicta*, p. 247. | 67—8. Esmee egy zent... margyt azzon meg hala: Item dixit: »Quadam die sancta, in quo erat multum obscurum, ego cum dicta virgine Margaretha intravi domum istam, in quo modo estis, et erat ita obscura domus, quod nihil ibi poterat videri tunc, ut faceret se verberari per me in secreto, et depositis vestibibus ita resplenduit ista domus, ac si esset in die, et postquam se induit, ita obscura fuit domus, ut prius erat.« Interrogata, quot anni sunt, quod hoc fuit, respondit: »Non recordor, sed hoc erat circa exaltationem sancte crucis.« Interrogata de die, respondit: »Non recordor.« Item dixit: »Quadam die eram multum irata in corde super quodam facto, et de hoc cogitabam et rogabam Deum, quod amoveret a corde meo ipsam iram, et nullus sciebat hoc, et tunc ipsa virgo Margaretha venit ad me et dixit: „Noli turbari“, et narravit mihi totum per ordinem, sicut turbata eram«. Interrogata quot anni sunt, respondit: »Illo anno, quo mortua est.« *S. Sabina*, pag. 205.

(Vége következik.)

HORVÁTH CYRILL.

EGYNÉHÁNY SZÁMADAT A HANGOKRÓL ÉS BETŰKRÓL.

Sokszor hallja az ember valamely nyelvről, hogy kemény vagy lágy, dallamos vagy nem dallamos; ilyenkor, természetesen mindég csak arról lehet szó, hogy a nyelvnek minden tartalmi mozzanat mellőzésével milyen hatása van a fülre pusztán hangzásánál fogva. Ez a hangbeli hatás a hangsúlyon és a hanglejtésen (a beszéd hangmagasságbeli váltakozásán) kívül legfőképpen attól függ, milyen viszonyban vannak a nyelvben a magán- és mássalhangzók, a mássalhangzók milyen hányada zöngés meg zöngétlen, zárhang vagy rés- meg folyékony hang. Mert a mássalhangzók egy csoportjának nesz-, zörejevoltánál fogva, ennek a csoportnak számaránya nagyban dönt a nyelv harmóniás vagy harmóniátlan hangbeli benyomása fölött. Minthogy tudtommal ilyen számbeli táblázat nincsen, vagy ha van is, talán nem hozzáférhető, nekiálltam és megkísérlettem nyelvünk hangjait megszámlolni. Először is arról kellett határoznom, honnan veszem adataimat. Ha valamely szótár, például Czuczor-Fogarasi, vagy a Cím-szójegyzék szavainak kezdőhangjait vettem volna alapul, nem kaptam volna helyes adatokat, mert a folyó beszédben egyes szavak többször ismétlődnek, a szótár címszavai pedig nem; ez csak a kezdőhangok számarányát adta volna, a szó testének hangjairól pedig hallgatna. Hogy mennyire más a szókezdőhangok aránya, mint a teljes beszéd hangjaié, mutatja például az is, hogy a *K* szókezdőhang a szótárak címszóanyagának körülbelül 10 százaléka, míg a folyó beszédben csak felényi, 5 százalék. Ennélfogva a folyó beszéd hangjait számlálgattam; még pedig, hogy lehető hű képét kapjam a hangok számbeli arányának, tíz különböző szöveg hangjait számoltam meg; mindenik szövegből átlag 2500 hangra valót. A tíz szöveg közül hét prózai, három költői; a prózaiak közül kettő napilapból van véve, az egyik a vegyes hírekből, a másik politikai cikkből; a többi prózai szöveget Gyulai Pál, Jókai, Beöthy Zsolt, Tóth Béla és Herczeg Ferenc, mint legjobb prózaíróink, műveiből vettem, de figyelemmel voltam arra, hogy lehetőleg a művelt köznyelvhez közelálló szöveget válasszak, ne pedig elvont, tudományos tartalmút, melynek nyelve is távol áll amattól. Költői szöveget Vörösmartyból, Aranyból, Petőfiből vettem. A kapott eredményeket százalékban fejeztem ki s egyes hangokra nézve kiszámítottam a tíz különböző szövegből kikerülő átlagot, ez mutatja a valódi arányszámot.

	Napi lap: vegyes hirek	Napi lap: politikai cikk	Gyulai P.	Jókai	Beöthy Zs.	Tóth Béla	Herezeg F.	Petőfi	Arany	Vörös- marty	Átlag
1	831	1019	794	1028	900	890	1139	924	1130	962	9607
a	311	379	363	333	386	294	380	376	433	342	3597
b	288	250	219	210	193	250	325	231	192	180	2838
c	023	006	005	025	007	007	062	016	019	008	0178
5	---	---	---	---	---	007	---	---	004	---	0011
ccz	009	038	061	062	045	135	083	049	064	032	0578
cs	---	---	---	006	---	---	006	---	004	---	0016
ccs	176	128	270	222	230	256	226	277	276	243	2204
d	---	006	---	---	---	---	006	---	004	---	0016
dz	---	---	---	---	---	007	---	---	---	---	0007
ds (dzs)	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---
10	1130	1038	1170	1084	1138	1187	973	1032	952	962	10666
e	380	276	428	290	402	420	220	380	360	312	3468
é	130	024	042	080	112	100	118	099	143	122	0970
f	251	263	260	216	260	306	242	237	276	195	2496
g	209	160	140	210	097	192	084	138	073	107	1400
gy	---	---	---	006	---	---	006	---	004	---	0016
gyy	200	122	153	192	149	057	187	186	177	264	1687
h	306	436	406	426	424	450	320	422	354	324	3867
i	066	018	062	080	060	086	044	066	059	105	0596
j	135	102	121	130	126	100	102	157	256	270	1499
k	482	642	358	450	521	527	661	500	440	583	5164
l	527	629	691	475	640	605	665	494	560	738	5954
ly	046	063	047	050	037	035	033	057	019	008	0395

[illegible]

Az adatokat ezután a számok szerint sorrendbe szedtem oly módon, hogy zárójelbe tettem, a legközelebb álló magánhangzók (pl. e + é) összeadott számaikat is; a kétjegyű mássalhangzókat, egyszerűeket és kettőzötteket külön is, együttesen is kimutattam; a dőlt szedés a magánhangzókat tünteti ki erősebben.

[e + é	= 14 134]	z	= 2 168	[cs	= 0 578]
[a + á	= 13 204]	[ö + ő	= 2 101]	ű	= 0 547]
e	= 10 666	sz + ssz	= 1 818	ú	= 0 439]
a	= 9 607	h	= 1 687	ly + lly	= 0 410]
t	= 8 068	[sz	= 1 654]	[ly	= 0 395]
l	= 5 954	j	= 1 499	ű	= 0 254]
n	= 5 488	gy + ggy	= 1 416	cz + ccz	= 0 189]
[o + ó	= 5 277]	[gy	= 1 400]	[cz	= 0 178]
k	= 5 164	ő	= 1 271	[ssz	= 0 164]
[i + í	= 4 463]	[u + ú	= 1 261]	ty + tty	= 0 117]
o	= 4 360	f	= 0 970	[ty	= 0 094]
r	= 4 186	ó	= 0 917	[nny	= 0 086]
m	= 4 170	ny + nny	= 0 875	zs	= 0 059]
i	= 3 867	ő	= 0 830	[tty	= 0 023]
s	= 3 773	u	= 0 822	[ccs	= 0 016]
á	= 3 597	[ű + ű	= 0 801]	dz	= 0 016]
é	= 3 468	[ny	= 0 789]	[ggy	= 0 016]
g	= 2 496	p	= 0 789	[lly	= 0 015]
b	= 2 338	í	= 0 596	[ccz	= 0 011]
d	= 2 304	cs + ccs	= 0 594	ds (dzs)	= 0 007]
v	= 2 204			zzs	= 0 000]

Ha már most azt keressük, vajjon az adatok mit szólnak nyelvünk »lágý« vagy »kemény« voltáról, a következő eredményt kapjuk:

Magánhangzó: 41 241 %	Mássalhangzó: 58 759 %
ebből magas: 21 499	ebből a) zöngés: 35 590
mély: 19 742	zöngétlen: 23 169
	b) zárhang: 23 498
	részhang: 14 279
	folyékony: 20 982

Tehát tiszta nesz- vagy zörejhang csupán 23%, a többi magánhangzó és zöngés mássalhangzó. Ebből az derül ki, hogy nyelvünk semmiképen nem számítható a »kemény« nyelvek közé.¹

Azt hiszem, talán más hasznát is lehet venni ennek az összeállításnak. Például a szedőszekrény betűrekeszeinek beosztásában, vagy az írógép billentyűinek elrendezésében; ez utóbbiak t. i. mind az angol betűk számaránya szerint vannak elrendezve s ez teljesen más, mint a mienk. Még egy igen érdekes dolog

¹ Förstemann szerint a magán- és mássalhangzók aránya a görögben 46:54, a latinban 44:56, a gótban 41:59 (Nyr. 25:325).

német 36:64, orosz 48:52.

derül ki ezekből a számokból. Ha minden hangra csak egyetlen jegyünk volna s nem volnának kétbetűjű hangjeleink (cs, ny, ty stb.), akkor írásban és szedésben 5 százalékot takaríthatnánk meg; ez világosabb példában annyit jelent, hogy húszíves könyvön egy ív szedést takaríthatnánk meg, és hogy Jókai százkötetes kiadásában *öt kötetnyi* hiábavaló betű van. Ezelőtt száz esztendővel még meg lehetett volna előzni ezt az idő-, pénz- és munkapazarlást.

TOLNAI VILMOS. 1898. 418

SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Ne röstelljük megvallani, hogy szófejtő, sőt egyéb tudományos vizsgálódásunk is nem ritkán csak valami ötletből indul ki. Nekivág az ember annak az útnak, amelyet a képzetek ismeretlen törvényű társulása néha egy-egy pillanatra fellobbanó fényével megvilágít s aztán a legtöbbször eredmény nélkül, olykor azonban eredménnyel tér vissza...

A mult nyáron Cyranót olvastam. Az egyik szereplő, egy gascogne-i legény, mikor dühbe borul, így káromkodik, igazi gascogne-i dialektusban: *mordious!* Ez a tájszó eszembe juttatta a francia köznyelvi *mordieux*-t s önkéntelenül megvillant bennem az a gondolat, hogy nem fakadt-e ez az ártatlan francia káromkodás valamiképpen egy töről a magyar *mordósom adta*-féle kifejezésekkel; hangalak, jelentés egyformán támogatná ezt a feltevést. — Csekély vizsgálódás megmutatta, hogy a francia kifejezésnek semmi köze sincs a magyarhoz, mindazonáltal rávezetett a megfejtésére.

A *mordieux*, a francia etim. szótárak tanítása szerint *mort de dieux*-ből származik, tehát eredeti francia kifejezés; én a rokonságot első pillanatra úgy gondoltam, hogy mind a két nyelv valamelyik közbeeső nyelvtől, talán a némettől vette át a magáét; a németben valóban megvan, de szintén mint eredeti kifejezés; innen való a magyar *mordósom adta* és a rokonsága. — Nagyon tanulságosak a Grimm-féle nagy német nyelvtörténeti szótár erre vonatkozó adatai és magyarázatai. *Mordio* — ez a szó német alakja — a szótár tanítása szerint a legrégibb időben gyilkosságot vagy valami nagy gaztettet jelentő felkiáltás volt; a nyelvfejlődés későbbi folyamán általában a panasz vagy a fájdalom felkiáltása lett és képzésében megegyezik más régi német felkiáltásokkal: *feuerio*, *diebio*, *feindio*, *hilffio*:

ir frommen leute helft mir do!

o mordio! o reddio!

Körner szinte már egészen a mi nyelvünk jelentésével használja:

Banditenbraut schmück dich, die Gäste kommen,
Ihr *mordjo* donnert schon durchs Schloß. (Hedwig, 3, 4.)

A magyar kifejezést hangtanilag is közelebb hozzák a némethez egyes népnyelvi alakok: *megmordíáz*, a Balaton vidékén annyit tesz,

hogy mérgesen lehord, megszid vkit (TSz.); a Székelyföldön: *morgyázom teremtettem, morgyás keringette*-féle káromkodások járnak.

A másik kifejezés, melynek származását vizsgálom, az én vidékemről, a Zala mentéről, való. Természetesen régtől fogva ismerem, de csak mostanában ötlött fel az etimológiájának a gondolata. Falumbeli régi jó ismerősöm, járt itt nálunk. Nagyon panaszkodott az egyetlen fiára, akiből csak nem akar dolgos ember válni. Gondatlan, nem törődik semmivel, a verejtékkel szerzett szép apai vagyont csak *lasszapasszára hagyja*.

Alighogy magamra hagyott a vendégem, felütöttem a Nyelv-történeti Szótárt; nincs meg benne ez a kifejezés; a Tájszótárban sincs; de itt mégis találtam egy vele közös töről fakadt népnyelvi adatot ugyanilyen jelentéssel: *lasszapasszál*: pazarol, dőzsöl (Szeged, 1841). — Mind ennek, mind az én idéntem kifejezésnek az olasz *lascia passare* az őse, jelentésére ugyanaz mint a fr. *laissez passer* = ne bánd! mit törödsz vele?

A jelentésbeli egyezés kétségtelen, de hangtani nehézség sem állja útját a magyarázatnak. Idegen nyelvből igéket rendszerint úgy vesz át a magyar — amint Gombocz Nyr.-beli szép értekezésében kifejtette — hogy az idegen igei végzetet elhagyja s valami névszót következtet ki belőle, amelyet aztán magyar igeképzővel lát el: kopati = kapál, cantare = kántál, *lascia passare* = *lasszapasszál*. De még más, egyszerűbb magyarázat is lehetséges, t. i. az, hogy a mi kifejezésünk a milánói olasz nyelvjárásból való, amelynek az a sajátja, hogy az infinitívus képzőjét elhagyja: *lassa passa* = *lascia passare*.¹

Adatok nélkül nem lehet eldönteni, mikor tájban jutott ez a kifejezés a nyelvünkbe. Lehet, hogy csak a múlt században a katonaság révén, de nem lehetetlen, hogy a népnyelvben régtől fogva lappangó kifejezés. Feltűnő ugyanis, hogy a magyar *hagyján* (hadd járjon) az olasszal teljesen egyező észjárást mutat, meg is merem kockáztatni azt a feltevést, hogy a *hagyján* az olasz *lascia passare*-nak szó szerint való fordítása.

KERTÉSZ MANÓ.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

A **nyílvetés**, nyílhúzás vagyis nyíllal való sorsolás régi szokását nyelvészeink már többször magyarázgatták, így pl. CzF. szótára a *nyíl*, *nyílas*, *nyílhúzás*, *nyílvetés* cikkekben, s még előbb Kassai József az ő Szókönyvében (1834): »*Nyíl* 1. sagitta .. 2. sors, sortitio, divisio rei per sortes. Nyilasokra osztják a réteket és kaszálokat a Hegyalján ... Mivel az eldödi magyarok *nyíllal*, *nyílvetéssel* éltenek kockavetés helyett, a zsákmányt magok között igazságosan felosztani akarván: ennél fogva náluk a nyílvetés szokásba jöve, amit

¹ Az sc = ss megfelelés északolasz eredetre vall.

a maiak korcsosan sorsvetésnek mondanak.« — De legérdekesebb, hogy már száz évvel ezelőtt a tudós Beregszászi Nagy Pál rámutatott a magyar szokásnak a régi arabbal s a szentírásban említett babiloni szokással való egyezésére, tehát arra is, hogy a magyarok nyilvetése ősrégi ázsiai szokás folytatása volt. Beregszászi a nyilhúzásnak újabb korban cédulahúzással való helyettesítését is említi. *Über die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen* (1797. 200. l.) c. könyvében írja:

»Das sogenannte *Loos der Pfeile* — oraculum sagittarum — wovon Ezech. 21. 24.¹ die Rede seyn soll, ist bey den Morgenländern ein Mittel, wodurch die Sachen entschieden werden, oder wodurch sie etwas von Bedeutung zu thun oder zu lassen sich entschliessen. Von der angeführten Stelle handelt Morin in seynrer Dissert. de Oraculo, S. 119, folgendermassen: Rex Babyloniae anceps, quo arma inferret, et in bivio constitutus ante se videret Rabatham Ammonitarum et Jerosolymam, consuluit deos suos, et, ut vult Hieronymus, utriusque Urbis nominibus duabus sagittis inscriptis, eas miscet, et in pharetram cum fasciculo coniicit, ut ea urbs, cuius nomen prior educta sagitta proferret, prima oppugnaretur, quod Jerosolymae iusto Deo iudicio contigit. — Die Araber, wenn sie etwas Wichtiges unternehmen wollten, thaten das nehmliche. Arabes, sagt Schieferdecker,² cum quidpiam magni momenti agendum esset, tres vasculo inclusas sagittas solemne habebant, quarum primae: *amazni rabbi* d. h. iussit me dominus; secundae: *nehani rabbi* d. h. prohibuit me dominus, inscriptum; tertia vera nulla nota insignis erat. Unam harum manu extrahenti si illa occurreret, quae *iuberet*, *alacri animo* suscipere negotium; sin illa, quae *vetaret*, *desistere*, quodsi tertia, *reponere*, donec alia prodiret, consueverant. Obgleich die Magyarn sich nicht mehr der Pfeile bedienen, so hat sich doch der Name dieses Looses, nebst der Sache selbst, bis auf den heutigen Tag bey ihnen erhalten. Denn in meinem Geburtsort³ — um mich eines einheimischen Beyspieles zu bedienen — wird die gemeine Wiese jährlich vor der Mähezeit in so viele gleiche Theile getheilt, so viel es da Haushälter giebt. Jedes Stück Wiese wird numerirt und die Nummern noch einmal auf besondere Zettel abgeschrieben, werden in einen Topf oder in ein anderes Gefäss gethan. Nachher zieht einer nach dem andern, und erhält jeder das Stück Wiese, worauf ihn sein Zettel hinweist. Diese Handlung heisst nun *nyíl-huzás* die Pfeilziehung, und das dadurch erhaltene Stück Wiese *nyilas* — sagittarius — d. i. durch

¹ Ezechiel prófétának ezt a helyét Goldziher Ignác ilyen fordításban idézi: »Mert Babel királya a választóútra áll, a két út fején, hogy ott kuruzslást tegyen; rázza a *nyilakat*, a teráfim-hoz kérdést tesz, a máját nézi. Jobbjában tartja a „Jeruzsálem“ sorsot... (Luther: mit den Pfeilen um das *Loos* schieße).« MNy. 2:375.

² Dissert. philolog. de structura Linguae Arab. Lips. 1692. Grammaticae suae Arabicae praemissa §. IX. Vergl. Potock. S. 329. Hotting. Annal. hist. Theol. S. 260. folg. und Noldii Concord. partcul. S. 895. folg.

³ Beregszászon, Nagy-Muzsalyban született.

den Pfeil Erhaltenes. Auch liegende und bewegliche Güter werden auf die Art unter Blutsverwandten getheilt. Vor Alters muss diese Handlung auch bey den Magyarn durch Ziehung der Pfeile geschehen seyn; wenigstens der Name derselben zeugt dafür.«¹

Érdekes, hogy Wiklund K. B. épen most megjelent értekezésében (Virittájä 6. sz. 87) — már Herman Ottó tanulmányát is idézve — azt vitatja, hogy a sorsot, sorsolást jelentő finn *arpa*, *arvas* szó azonos a nyilat jelentő ő-szkandináv **arwa*, **arhwō* szóval (izlandi *or*, gen. *orvar*, ang. *arrow*, gót *arhvazna*, vö. lat. *arcus*, ij). A nyíllal való jóslást és jövődömondást nem lehet ugyan kimutatni se a finneknél, se a skandinávoknál, de ki lehet mutatni a finneknél a rhabdomantiát vagyis pálcikákkal való jóslást, »minthogy pedig más népeknél általánosan használták sorsolásra a nyilat, azt következtethetjük, hogy ugyanaz történhetett az északi népeknél is.« (Wiklund elmés egyeztetését kétséssé teszi, hogy vannak a finn szóval föltűnően egyező török szók, l. Setälä JSFOu. 17:4:50, Simonyi FUF. 1:126, s másrészt a finn *arpoja* 'jövődömondó' s a magyar *orvos* egyeztetését Vikár Bélától Nyr. 28:174.)

Törlejt, törlejt, törtlt sok kódexünkben s még a Ponciánus históriájában is előkerül, csinál, készít, alkot' értelmében: pádimentot, bálványképet, s leggyakrabban beszédet, írást, verset törlejtettek, előfordulnak ezek az összetételek is: *beszéd-törlejtő*, *írás-törlejtő* és *vers-törlejtő* (az utóbbi a NySz. említette adatokon kívül Guarykódex 7). — CzF. szótára egy délibábos magyarázaton kívül a *töröl* rokonságának lehetőségét említi, Szarvas Gábor a NySz.-ban csakugyan a *töröl* családjában helyezi el a *törlejt* igét. Ámde a jelentésüket nem lehet összeegyeztetni, igaza van tehát Nagyszigethi Kálmánnak, hogy ez a származtatás elfogadhatatlan (Nyr. 25:295). Őszerinte *törlejt* ebből lett: **töllejt* vagyis 'tesz' (mint van *vellejt* és *velleget* a *vesz* igéből stb.), olyan hangváltozással, mint *béllés*: *bérlés*, *ócsállás*: *ócsárlás* stb. Ez a magyarázat a jelentés dolgában kielégítő, de alig hihető, hogy akkor az eredeti *ll*-hangú alaknak ne maradt volna nyoma, valamennyi nyelvmemlék csak *rl*-hangú alakot ismer. — Talán valószínűbb e különös elavult igéneknek a szláv (szlovén, horvát, tót, orosz stb.) *tvori-ti* igéből való származása. Ez jelentésében tökéletesen egyezik a mi szavunkkal: a. m. készíteni, alkotni, teremteni, képezni, és ott is szeretik művészi alkotásra, mintázásra, könyvszerzésre, versírásra alkalmazni (vö. szlov. és horv. *tvornost* Tütiageit, Gestaltungs-kraft, Schöpferkraft, *tvornica* gyár, *tvorilo* minta, öntőminta, orosz *tvorenije* alkotás, irodalmi munka, *stichotvorenije* verses mű, költemény stb.). — A *törlejt* igének csak a formája, a képzése okoz e magyarázatban nehézséget. Kérdés, lehet-e itt a *vellejt*-beli igen ritka *-lejt*-féle képzésről szó. Lehet, hogy a szlovén-horvát *tvorilo* 'minta'

¹ A görög ἀλφρος a szófejtők szerint eredetileg letörött ág, azután sorsot, sorsvetést jelentett, végre földrészt, osztályrészt. A szerk.

szolgált alapul, úgyhogy *törölt* eredetileg mintázást, alakítást jelentett, a magashangúság pedig a *tvorilo* emelkedő nyújtott hangsúllyal való *i*-jének köszönhető (magy. **töril* 'minta').

SIMONYI ZSIGMOND.

Mikesnek egy érdekes szava. *Vízbe vető hétfő.* Mikes a 78. levelében mindenféle különös szokásról tesz említést s eközben azt kérdi: »Hát mi honnét vettük a vízbevető hétfőt? mondja meg ked nekem!« Mikor ezt először olvastam, amolyan tréfás ötletnek tartottam, aminők a verdigályos nyulak s amilyent sok mást is találunk nála. Ámde később Apor Péternél találkoztam ovvel a kifejezéssel, tehát nyilván szokásos volt akkor: »*Vízben vető hétfűn* rendre járák az falut, erősen öntözték egymást, az leányokat hányták az vízben« (Met. 359). Az OklSz. most 1544-ből is idézi már a *vízbe-vetelő hétfőt* és a Pótlások közt 1644-ből *vízben-hányó hétfőt*. Azonfölül a MTsz., az Ethn. és az OklSz. mint ma is élő kifejezéseket idézi: *vízbe-vető* (Brassó), *vízbe-vető hétfő* (Háromszék), *vízbe-hányó* és *vízbe-hányó hétfő* (Heves m., Mátraalja).

KESZTHELYI MIKLÓS.

Megmenni (kemenesalji tájszó Nyr. 33:57, 416) 'megérkezni' jelentésben Döbrentei Gábornak egy 1814-i levelében is előfordul: »Itt azért nem fizettem ki egészen [a küldemény portóját], hogy bizonyosabban *megmenjen*« (Kaz. Lev. 11:410). — Ámde van még egy más jelentésű *megmenni*: a. m. erősen menni, sokat menni, végig menni. Pl. »Elindulván [a hajón] éjjel nappal nem gondolván a sok habbal, úgy *meg mentek mint a szél*« (Blumauer átlöztöztetett Aeneise, ford. W. X. Y. Z. 1833. 3:8). Régi és népies íróknál s a népiyelvben sok más ilyen tárgyatlan igét is találunk *meg*-gel nyomósítva, pl. mozgást jelentőket is, minő a *megmenni*. Pl. Haj! bezzeg vígan laktam néha ebben az házban! beh megtáncoltunk (Nánási: Szű titka 1670. NySz). A.. kis gyermek *meg-ugrándozik*, *meg-repes* örömében (Tofeus: Zsolt. 1683. NySz). Úgy *megugrándozik*, mint a szilaj marha (Dugonics: Példab. 2:163). Katona az én galambom, úgy *megballag* Szeged felé, szintugy fáj a szívem belé (Arany-Gy. Népk. gy. 2:170).¹ Úgy *megsántított*, hol egy, hol más lábára, mintha fogadása tartotta volna (Jókai: Hétk.¹ 62). S mikor beér a gazdája, úgy *megvihog*, úgy *megkapál* (Tóth K. Költ.). Így: *megfut* az ünő (NySz.) stb. — De sok más ige is előfordul ilyen nyomósítással, mint az imént idézett *megvihog*. Továbbá: Úgy *megsírtak*, sírdogáltak, jobban sem kell (Pet. Bolond Istók). Úgy *megsírtak* az ártatlanok bánatukban (Jók. Hol leszünk két év múlva). Sírva fakadt, úgy *megritt*, olyan keservesen mint a gyerek (Arany-Gy. Népk. gy. 2:387). Hogy *megfüttyöl*, hogy *megfüttyöl* [az utas], hogy harsog az erdő bele (Pet. Hintón és gyalog). Még ugyan virul itt-amott egy elkésett őszirózsa, hanem az is úgy *megbúsul*, úgy *megreszket*

¹ Jegyezzük meg, hogy legtöbbszőr a szintén nyomósító, fokozó *úgy* szócska kíséri az ilyen igéket.

a levele (Nyilas Samu: Ősszel). *Úgy megfázom, megreszketek, mint a nyárlevelek* (Sárosy: Arany tromb. 182). *Megfekszik* a kocsiban, mint a falusi bíró (Közm.). Óraszámra *megül* egy helyben stb. (Hasonló példákat idézett Simonyi Nyr. 9:209.)

Azonfölül a *megmenni* igét többféle átvitt értelemben is használják. Bács megyében: »*Megmén a' két perc alatt. Maj csak megmén valahogy.* Kbl. = nyélbeütődik, sikerül, elkészül, meglesz« (NyF. 37:11). Ősz János pedig valamelyik Nyr.-beli közleményében ezt közölte: *megmegyen a színe* (kimegy a színe, megfakul, Királyh. túl). — Vö még: »*Megmegy* = elmegy, odavetődik, pl. »Estére *megmenünk* hozzád a pincéhó, ott légy ám!« (Édes J. A balatonfelvidéki népnyelv, NyF. 40. sz.)

KOVÁCS MÁRTON.

Árkány. Almásy középázsiai útleírásában találtam e szót: *arkan*: a tevén az a kötél, mely rajta a terhet a szügyén át a hátához erősíti. E szó Halason nemrég még élt. Öreg emberek mondták nekem, hogy pányvának csak azt a kötelet híják, mellyel kikötik a lovat, de az a szőr-kötél, mellyel a csikós a ménesből kifogott egy-egy csikót: *árkány*. Megjegyzem, hogy egy 65 éves ember is a 75 éves sógorát hívta segélyül: »Gyűjjeék csak ké! Hogy is híjták a régi öregek azt a szőrkötelet stb...« Az öreg: »*árkány*«.

KOMJÁTHY SÁNDOR.

Korda Imre szintén mint ritka szót közölte Halasról, bővebb magyarázattal Nyr., 14:236. Kétséggkívül török szó, vö. csagataj *arkam* (olv. *arkan*) kötél NyK. 13:289, kazáni tatár *arkan* vastag kötél, dickes Seil, Tau, Bálint G. Kaz. t. szótár. (Voltaképen talán hátikötelet jelent, az *arka* 'hát' szóból; vö. tat. *arkalik* 'hátszij, Rückenriemen'.)

A SZERKESZTŐSÉG.

Ácsi még egyszer (Nyr. 35:386). Kovács Asztrik az én multkori fölvilágosításom dacára nem átalija azt állítani, hogy »a MNy. csakis 'ács' jelentéssel érthette azt az *ácsi*-t, mert a közlő még külön megjegyzi, hogy ezek a nevek a mesteremberek összeírásában fordulnak elő«. Ez a megjegyzés magamagának mond ellent. Hiszen ha *ács*-nak értettük volna az idézetek szavait, akkor csak nem közöltük volna őket az OklSzótár *ácsi* melléknevének pótló adataiul. Világos, hogy tévedtünk, illetőleg hogy nem vettük észre a közlő olvasatának hibás voltát (mert ő adta közleményének az *ácsi* címet); azt pedig eszünk ágában sem volt, okunk sem volt gondolni, hogy az *ács*-ot régente *ácsi*-nak nevezték volna, mint ahogyan Kovács szavai után (Nyr. 337) föl kellene tenni rólunk. Hisz ha ilyesmit gondoltunk volna, akkor is *ács*-ra javítottuk volna Takáts címszavát. Kovács uramnak tehát teljes tisztelettel a mondó vagyok ez ügyben: *ácsi*!¹

ZOLNAI GYULA.

¹ Kérdésünkre K. A. azt felelte, hogy nem kívánja e vitát folytatni, az elfogulatlan olvasókra bizza első fölszólalásának megítélését. *A szerk.*

EGYVELEG.

Rákóczi- és Pandur-forrás. Bibra R. báró egy mostanában megjelent munkájában (Beitrag zur Geschichte der Kissinger Heilquellen *Ragoczy* und *Pandur*; Würzburg 1906) foglalja össze a két névnek történetével is. Mindmáig azt hitték, hogy mind a két forrásnak a nevét arra kell visszavezetni, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem — mint mondják — Pandur nevű szolgájával együtt egyszer Kissingenben fürdőzött. Az a vélemény is el volt terjedve, hogy Schönborn F. K. gróf, hercegprimás, örökölte, mint Rákóczi rokona az ő halála után a fejedelmi javakat Magyarországon s a névadással a kegyelet adóját róttá le. Mind a két nézet helytelen: Rákóczi sohasem fürdőzött Kissingenben és nem volt rokonságban Schönbornnal. Mind a két nevet a fürdővendégek adták 1752-ben, s ezzel a két forrásnak háborgó természetét akarták megjelölni. De sok esztendő eltelt, míg ezt a népies kifejezést a hivatalos használatban elfogadták.¹ — Bibra adatait annyiban kell helyreigazítanunk, hogy az a Pandur Rákóczinak nem szolgája, hanem lova volt, ugyanaz, mely a hírhedt 1708-i trencsényi csatavesztésben szerepelt. Mikor a Pekry Lőrinc vezette jobb szárny zavarba jött, »Rákóczi látva a bajt, Pandur nevű lován a hátráló jobb szárny segítségére vágatott. De egy vízmósáson átugratva, lova elbukott s nyakát szegte, a fejedelmet meg maga alá nyomta, úgyhogy nehezen bírták alóla kihúzni.« (Acsády: A m. nemzet tört. I. Lipót és I. József korában. Szilágyi-féle Tört. 7:647.) RUHMANN JENŐ.

Régi hagyományok megbecsülése. Makáry György író a Felső Magyar Országai Minervá-ban (1826:997—998) közli *Bátori Sőtárnak Szegedi Ferencz Váczi Püspök, Pozsonyi Prépost, és Udvari Cancellárhoz írt két levelét*. Makáry az *Egri Érsekség* Archivomában találkozó *originálokról* másolta le ezeket és megtoldotta a *Régiségekről való toldalékkal*. A toldalék nyelvészeti szempontból figyelmet érdemel. Makáry György a két levél közléséhez már akkor, — 1826-ban! — színi megjegyzéseit csatolja ekképen:

»Ezen egy pár levélben oly szép nyelvet találhatni, millyent sok újabb szerzeményekben haszontalan keresnénk. A' kíváncsok röviden szólás, valamint amaz utálatos *hogy*-nak több helyett való elhagyása nem gyönyörű példák e? — A' Közlő engedelmet kér, hogy ezúttal a' régiség' védelmére adhassa észrevételét.

Bizonytal, mi új századiak nagy részben egy parlag nyelvet vettünk által, mert ama' szép nyelv, melyet a' régiebbeknél is szépnek tudunk, elhagyatva volt azután, 's éppen azért, mivel a' megkívántató nyesegetéssel körülötte (a' mostoha fiak!) nem forgódtak, elágazott, elsarjasodott az. A' gyökerekből hosszú haszontalan veszők hajtának ki: p. o. a' *kegy, csend, könny* szóból. Nem vala kertész

¹ A kissingeri Rákóczi-forrás mintájára keletkezett Halle mellett egy hasonló fürdőnév: *Bad Neu-Rákóczy*. A szerk.

avagy irtó; elszaporodék a' gyom. A' *nak nek* ottan is a' hol nem kelle 's több a'féle rögek maiglan füleinkbe zörögnek, 's előttünk gátoskodnak.

A' Bátori 'Sófia levelében más jelességek között ez is áll: *a' maga kívánta rendes compositio*. A' nyelvbéli szolgáló félelem vallyon nem így fejezné e ki ezt: *a' rendes compositio, mellyet maga kívánt?* mert a' szegény szemérmes botránkozó készebb hat-hét soros körülírásokban bujdosni, mint *szépet röviden mondani*: 's készebb talán nem eszmélni arra, hogy: úgy lehet, az ő nyelvén is forgott a' *minden Isten adta nap!* melly a' felhozottnak hasonlója.

Mi a' régi hagyományokban többféle ritkaságokat is találhatunk, mellyek nyelv-bővítésre nagy segéd-eszközök; némely szók pedig azok közül a' poétai nyelv' kiegészítésére szolgálhatnak. Méltó annakokáért, hogy a' magunk' kéje kedve szerént való regulátlan szófaragás helyett tekintsünk a' régiségekbe, 's való philologiai változással fogadjuk-el onnan a' szép- 's jót.« BÉRCZI FÜLÖP.

NÉPNYELVI HAGYOMÁNYOK.

Győr- és veszprémmegyei adatok.

IV. Tájszók.

Személynevek.

<i>a mi embërünk</i> : uram P.	<i>nyósze</i> leány, legény: 15—17 éves korban V.
<i>a mi gazdánk</i> : uram P.	<i>nyósziike</i> : növésben levő gyermek SzM.
<i>gyöngye tésur</i> : napidíjas, írnok SzM.	<i>Roma</i> : római pápa (évették a Románok birtokát) SzM.
<i>fékerék</i> : kísértet-féle, ördögösség SzM.	<i>vátott gyerek</i> : mesebeli gyermek; születésekor már van elül két foga, hét évig nevelik otthon, akkor elviszik SzM.
<i>fisér</i> : halkereskedő (<i>kocsikosfisér</i> , <i>malacf.</i> : kocsikos-, malackereskedő) M.	<i>vándulló</i> : vándor R.
<i>kissebbik</i> , <i>öregbik uram</i> : az ura öccse, bátyja Fp.	
<i>magér</i> : pincér SzM.	

Ruházat.

<i>ballidó</i> : SzM., <i>höppönke</i> SzM., <i>kacamajkó</i> Sz., <i>kéferánc</i> Sz., <i>othunka</i> Sz., <i>rici</i> SzM., <i>röpillő</i> SzM., <i>trütyü</i> Sz., <i>tüledlő</i> SzM.: reklifajták.	<i>céli</i> : ingre varrt kezelő SzM.
<i>aszû</i> : aszaly, betoldás a női ingen oldalt a hónaljtól lefelé SzM.	<i>hercli</i> : szüpáha (l. Pvid. nyj. 24.)
<i>bigyisz</i> : vászonnadrág Fp.	<i>mándli</i> : férfikabát SzM., Fp.
<i>bugyogó</i> : német nadrág Fp.	<i>"ós"ó rékli</i> : alsó férfikabát Fp.
	<i>pintő</i> : ing SzM.
	<i>purucka</i> SzM., <i>prucka</i> Fp.: mellény.
	<i>ümögpűc</i> : hosszúkás négyszög-alakú foglalás az ing eleje alatt Fp.

Étkezés.

aglegíny: tepsiben sültt habart tészta SzM.
bagólé: kávé SzM. [SzM.
beré: lepényféle krumplis tészta
csiripiszli: kicsiráztatott buzából készült, édes, lepény-féle sütemény (Pvid. nyj.: szalados) SzM.
csuszkó: haluska SzM.
ganca: gánica SzM.
haptág: bukta SzM. [tészta SzM.
heremenytyű: vmi hirtelen készült
kattancs: puffancs-féle tészta SzM.
keletlen: pogácsatészta egybesodorva, tetején keresztben vonalakat húznak (>keletlen, lapát után sületlen« mondják a gyerekek evés közben) SzM.
krumpisnicc: pörkölt tészta SzM.
lábottlan: lepény-féle tészta SzM.
mikli: haluska SzM.
öregtő: aludt tej SzM.
paffancs (puffancs), pakfert: olcsóbb lisztből készült kelt tészta, melyet bepaprikáznak SzM.

papkóró, gőz: pálinka (gőz nekünk nem lehet dúgozni) SzM.
pempőke: rosszul sült tészta (mellen ép pempőke) Gy.
pompos: kelt rétes-féle tészta borssal behintve Fp.
puffancs: fánkforma tészta (l. paffancs) Fp.
rigófűtty: haluska SzM.
röppencsi sütemény: röpülő sóval készítik, vékonyan kisodorják. figurákra vagdalják, cukrot csöpögtetnek rá SzM.
sóshajtka: kelt tészta SzM.
sifti: apróra vágalt levestészta SzM.
srót (srótul): dara (darál) SzM.
siska: fánk SzM.
turósbugyor: t. táska SzM.
urimálé: dióból készült lepényféle, melyet négyszögű darabokra vágnak s megcukroznak SzM.

Eszközök.

bucsér: kosár SzM.
csihar: fűtykös (törül metszett fiatal fa) Gy.
csínvatzsák, himes zs.: kenderből való zs. Fp. L.
finak: kőművesek vakolathordó edénye; éjjeli edény SzM.
göbecs: kavics SzM.
hókokon: balta Fp. SzM.
keméncetűvő: a kemence száját elzáró bádoglap Fp.
koptri: tűzhely Sz.

lazsnak: ruha, amiben a takarmányt az istállóba viszik P.
lilafa: földmérésnél használt, fehérre meszelt, mérnöki pózna Fp. K.
stőlázi: edénytartó SzM.
tányéros: tányértartó polc SzM.
vas: krajcár R.
véka: zsompor BL.
zumbélla: papi mennyezet R.
zsidózsák: durva csalánszövetből készült zsák Fp.

A ház és részei.

(Összefüggő leírását lásd: Pápa vid. nyelvjárás 29. Nyelv. füz. 17.)

ágos: kettéágazó fa, amire a szin hullató gerendája van rátéve Fp.
ajtóheveder: a kaput összetartó vastag lécek Fp.
csántér: gerenda, melyre boros hordót raknak a pincében Fp.

docska: gica Fp.
fiókgörönda: a mennyezet gerendái (fügerenda) SzM.
födéfa: a háztetőn az ollószárrakkal párhuzamosan levő rudak, amikre a léceket szegeznek Fp.

fűöső küszöb: süvegfa Fp.
fügerenda Fp.: l. fiónger.
füstgerenda: a tűzhely előtt Fp.
hullató: csöpögő Fp.
kandi: kerékjászol (az istállóban kútkáva alakú takarmánytartó) Cs. [nál: *koszorufa*] Fp.
kötögörenda: az olló alján (pajtámór: vályog P. SzM.
ollókötés: az olló közepén Fp.
örökös: ami a zsuppot leszorítja (a zsupp alatt) Fp.
pöcök: kis fa, amibe a gicákat tartó drótot húzzák Fp.
ragajja: a padlásnak az a része, ahol a tető a falat éri A.
sárgörenda: a falon nyugszik Fp.
szakasz: derék (ahány szoba-féle van, annyi szakaszból áll a ház) Fp.

szárfa: ajtófélfá (a süvegfával együtt ragasztó) Fp.
szegillő: a ház gerincén levő giga Fp.
szegilléc: a gicát leszorító lécsapattó Fp.
szégláb: cölöp Fp.
szétartó: az ollószárat és sárgerendát összekötő ger. Fp.
szomogyalla Fp. l. ragajja.
térnác: gádor SzM.
torombadészka: az olló mentén, a tetőn Fp.
ütköző: a zárban, amibe a reteszt tolják.
A kút részei *ágos*, *gém*, *sudár* (kankalíkos kut), *kallanytyú* (a vödröt tartó, félkör alakú vas), *kámvo* (káva); *böddön*: a kút fából készített belseje. Fp.

A kocsi és az eke.

(Leírása s rajza Pápa vid. nyelvjárás 31—34.)

ágos (K): a haslónál a nyújtó kettéágazása; hozzájuk erősíti az *ágosszeg (y)* Fp.
agykarika (v): a kerékagyon levő két vékony vaskarika Fp. P.
bókkon: mozgó hámfa P.
burított kerékszég: a tészli alatt levő lapos vasdarab Fp.
csákotyszég (F): a rúdfejen levő szeg (az ekén) Fp.
csatlópáco (G): a förhécet és a tengőt összekötő vas, melyen a kocsi szállnak Fp.
ekéfej (B): az ekevas hátsó, függőleges része Fp. P.
ekénád (E): az ekevas talpa Fp. P.
eistok: a kocsi tengelye P.
farsróf (F): az ekenádat a gerendével köti össze Fp. P.
förgetyü P., *fürgettyü* SzM. (H): a kocsi derék forgó része.
förgetyüvel: a förgetyüben levő lapos ék, mely az oldalt tartja Fp. P.
förhéc Fp. P. *förhinc* SzM. (D):

a rúd tövét keresztezi; rajta vannak a hámfák.
gyöplütartó: bot, a taliga vánkosa-hoz erősítve, melynek felső végén két lyukat csinálnak a gyeplő számára, ha lóval szántanak Fp.
hámfo (E): amire az ístráng van csatolva (ekén *kisafa*) Fp.
hántükarika (c): a förhécen levő karika; ezen lóg a hámfa Fp.
hasló Fp., *hasaló* SzM. (I): a kocsi közepén levő fölhágó.
huzószég (F) Fp. l. csákotyszég.
juha (C): a rúdszárny két szárát köti össze Fp.
kakaccég (I): a gerendőben levő szég. (*kakat*, *kotakszeg* MTsz.)
kámvo (S): lócskáva Fp.
kanszeg, számárszeg (M): a taliga-rúd alján levő kampós szeg P.
kisafa: hámfa P., SzM.
kormány (C): az eke szántóvása P., *kormánvas* Fp.
kötővas (k): a kocsioldalban levő vasszállak Fp.

laposvas (D): az ekevasnak a földbe hatoló része Fp., P.
lőcskámvo (S): lőcskáva P.
lőcsszakállo (r): a lőcs felső végén levő kis vas, amelyen a lőcskarika van Fp., P.
nyújtószög (h): a vánkos közepén levő szög (derékszög) Fp.
“ód”ómentő (l): kis lapos vas az alsó oldalfán, hogy a kerék el ne koptassa Fp.
ősztoke: fanyelű, széles ékalakú vaseszköz, mellyel az ekéről a rátapadt földet letisztítják Fp.
puska: a tengelytök vasbélése Fp.
rakonca: vasszeg, mely a kocsioldalt tartja Fp.
rakoncatartó: a rakoncát körülvevő vasgyűrű Fp. [vége Fp.
rudfej (e): a szekérrúd kétágú

rudszárnyó (B): a rúd kocsi alatti, kettéágazó vége Fp.
sámó (G): a kocsinak a tengőtök és fűrgető közti része Fp., SzM.
sas: kétágú szög, melyet a rakoncába dugnak Fp.
sérágglotartó (z): az oldalfák végén levő kampó Fp.
sipkarika (u): a kerékagy végén a két külső, széles karika Fp. P.
számártűszög: a förhécen levő kapocs.
szávas (k): l. kötővas.
szekérdészka: a kocsi fenéke Fp.
tengőtök (F) Fp.: l. eistök.
tészli (u): a tengő végére csavart vánkos (G) P.: l. sámó. [vas Fp.
vezérszög (B): az ekén a vezért és taligarudat tartja össze Fp.
zúp (J): az oldal lécei Fp.

Iga, kasza.

áfa P. “ófa Fp. (B): az alsófa.
béfa (C): a két függőleges fa.
járom: iga Fp.; a fölsőfa (A) Fp. P.
járomszög (D): a két szélső szög Fp.
nyakszög (E): a középső szög Fp.
b“ókkonkacs (E): a derékszögű nagykacs Fp.
csikólab (F): gömbölyű kis kacs Fp.

kisörv (c), pados örv (D): a kasza nyelén levő két karika Fp.
pipa: a takarót a kaszanyélre erősíti Fp. P. [Fp. P.
pöcs (i): kis szög a pados örvön
takaró: gereblye-forma eszköz a nyél végén, mely a gabonát rendre dönti Fp.

Növények, állatok.

almafajok: *Citromóma* BL. —
Aranyremete ó., Áru ó., Takab ó., Koszos ó., Téánycsöcsü ó., Öveg ó., Pogácsó ó., Ód ó. SzM.
bödöreg: hosszúszerű szőlőfürt, amelynek csak a végén van néhány szem SzM.
buri ne: a liba hívogató szava R.
csicsi ne: csibe hívogatója R.
érce: jérce Fp.
géva: nagykalapú, ehető gomba SzM.
haraszt: száraz levél P.
körtéfajok: *Barátmihá körté, bor k., Császár k., Funtos k., Mákfaj k., piros k., Poméráncs k., Sárga*

buzás k., Sztlőrinc k. SzM. —
Bokros k., ihar k., Törinc k., Fozskörté, Sárgológgós k. BL.
kis kurva: a csirke, mikor már kissé kinőtt a farka SzM.
sikár: fűfaj, erős gyökereiből készítenek a sikálló kefét R.
tarack: hegyes, kemény hajtású gaz, mely átvágja a növényeket SzM.
zanót: fattyuhajtás.
A gabonarakás: legfelső a keresztben a *pap*, oldalt a *vállkivé*, ezzel keresztben a *farkkivé* Fp., P. a legalsó rudallas Fp., *rőjtökkivé* P.

Egyéb tájszók.

a) Igék.

- agságoskodik*: aggódik S.
áll a nóta mégin: szabad a leány,
 mikor visszament a partí SzM.
beát má ja zorzágygylis: megnyilt SzM.
becsudákszik: berüg SzM.
beleánygyorodik a beszidbe: beleberütyent: berüg Gy. [jön SzM.
bizdërgál: fogdos SzM.
csünnvë nyótt (gyerek): elmaradt növésü SzM.
ellet (szöllöt): bujtat SzM.
elüti: megjárja (nekem elüti így) L.
észökött a këny¹ér: elfogyott.
észonytyorodik: elszomorodik SzM.
észulasul: a szu rágja P.
gebbedëz (a beteg): nehezen mozog S. [geskedik P.
gyüölökszik: gyüölködik, ellensézhazavágódik: hazakerül SzM.
h'évizáll: lopja az időt Fp.
hórisz: kiabál (hóriszte uccahosszat) P.
hüppög: hüpp-hüpp hangot ád (mikor nagyot lélekzik) Gy.
irrizál: vág, szel (a bicsakkâ irrizató a kënyeret) SzM.
iszonkodik: iszonyodik R.
kerül: összekerül (ha nímëtt¹é kerülök, nímëtt¹é beszilök) Sz.
këvëtányi: követelni S.
kiszavaz: elmond P.
kukoricáz: teketóriázik (nëm kukoricázok sokat.
kukurcul: guggol SzM.
kurgyáz: kurjongat S.
- lëcucáll*: lepiszkál (lëcucató a kör-tit a fárú) SzM.
lësorul: elsorol P.
mëgärëdál: megszólít SzM.
mëgsappad: lesóványodik SzM.
mëgkunytyorodik: összezsugorodik (mëg së vót a levelë kunytorodva) Pápa.
mëgmocskul: rágalmaz P.
mëgrëgmál: rendre utasít.
mëgrëzzen: megijed SzM.
mëgszemtet: megpillant SzM.
mëgvütt: elvét Kp.
mëgtökállëttë magát: elhatározta M.
móringul: örökségét, jussát kikapja (a fiú) SzM.
nyërvog, *nyërvákul* (a macska): nyávog SzM.
nyivákul (a gyerek): bög SzM.
összepossad: rothad BL.
összibörlenkedik: összeveszik P.
összihidor: összesöpör SzM.
összöhërrën: összevesz Cs.
pörked: a ragyaeső verésétől a szöllőlevél Gy.
purhál: kapál SzM.
rámámlászkodik: rábámul SzM.
rajtamëntek: rátámadtak Fp.
rärëzzent: ráüt SzM.
sármál: beszél SzM.
tud: hisz (asz tuttam) SzM.
vertyog (a hasa): korog, böfög SzM.
veszekëdik utánna: a legény bolondul a leány után, a gyermek vágyódik anyja után SzM.
vet (krumplit) ültet SzM.

b) Főnevek.

- boloncságro vttem* a beszíggýt Cs.
börc: magasabb, kopaszabb domb V.
csipet: pici, csöpp (ëcs csipetët së foggya pártyát) SzM.
csuport: göröngy SzM.
fásëba van: félharag, tréfás össze-zördülés SzM.
- f'óka* (falka): rész (ëf f'ókájját behosztuk) Cs.
hajcühej: nagy zaj S.
horog: szük, hegybe vájt út P., R., SzM. *kapató*: emelkedő út P.
Kataliktya dagad: jön a felhő nyugat v. északnyugat felől Fp.

kibeszíd: juó kibeszígyggyé, szova-
zattya van Cs.
nēm: származás (nan nēmbū való
család SzM.)
paraszföld: szántóföld SzM.
pindurka: picike, csöpp SzM.
pörkedis: l. pörked Gy.
ramaty: szemét L.

született nyēv: anyanyelv SzM.
tanárok: szőlőheggyé hányt terü-
let mesgyéje Gy.
taráto: rendetlenség A.
tekintet: rossz tekintetbe vész:
rossz néven v. SzM.
ujj: újhold (ha újján vetnek gab-
nát, üszkös lész).

c) **Mellékevek.**

biztalan: bizonytalan P.
csögös (a fa): csomós Fp.
csoportos: földgöröngyök vannak
düddüő: lomha. [rajta Cs.
fanyēvü: hebegős SzM.
kiváncsi vót émēnnyi aratnyi:

kivánt (l. Csönge, Vasm. Kem.
ny. 27.)
lampértos: nagyot halló P.
nyizgēr: sovány P.
szüfогасos: nyavalatörös M.
zanótos: gazos P.

d) **Határozó szók.**

ēsőbb: először SzM.
furtonfurt: folyton S.
korányossan: korán SzM.
nám mondom: lám SzM.

örökítig: örökre SzM.
örökkön menekü tülük: folyton S.
szintig: szintén M.

Idegen szók.

donēsztál (dehonestál): megpiron-
fēndamēntom: alap P. [gat SzM.
gyēnyērális: tábornok M.
kalandáriom: naptár R.
Luciper: Lucifer SzM. (Ugod
Veszprém m. is)

pálfing: parfüm SzM.
prēzmitēr: presbiter Cs.
Proszba jártam: Poroszországban
SzM.
sáccul Sz. *sáncul* Cs.: felbecsül.

Helynevek.

Puszták, majorok: Tördemisz, Pēnyvād (Ponyvād), Teke (Cs.) —
Hali, Csigi p. (Fp.) — Világos (Kp.) — Apátmajor, Sárkány, Mik-
l^uósmajor (K.) — Likivarsány, (hivatalos neve: Háromtarján; a
határész eredeti nevét tartották meg) R. — Kisécs, Bóhapusztá,
Imremajor, Ásó, főső tag (SzM.) — Lēánfalva, Tállátó, Targyán,
Vecsenyp. (L.) — Tuskós, Gerencsér, Kēnyeri, Lesajja (V.) —

Falurészek, utcák: Hossziszēr, Domszēr, Kutyaszoritt^uó, Szu-
nyogucca (M.) — Kertalla, Kisucca, ^uÖszég, F^üőszég, Suttony (Sz.) —
Bērētt^uó, Domszēr, G^uógaucca (Gy.) — Malomdomb, Kisucca, keleti,
nyugoti sor, Suttony (félreeső rész), Szivás (kertek), Sárállás (kertek),
Fp. — Országut, Telek, Horogvig, Paphēgyucca, Fenyős, Likas-
horog, Pásztorhorog (R.) — Sárkánlik (három vén leány háza),
Fenyős, Tabán, Ujsor, Váralla, Kutyaszorittó, Békaváros, Piharc,
Tóthēgy, Kishēgy, Pékēk köze, Kosaras domb, Börsei domb, Csej-
dērhorog, Csejdērkhutorog, Langó, Ledóhorog, Sági horog, Uj ut,
(SzM.) — Vēgy, Cigánysor (S.) —

Vizek, kutak: Gutaér (Gy). — Csuklér, Kalánis (Kp.) — Pánzsoér (R.) — Hatosos kut, Lúszaros tó (Szm.) Kerekettejtő (A).

Hidak: Némeshid (Fp.) — Sőhajok higgya, (visszanéz róla az ember) SzM.

— *Dűlők:* Mëggyes, Körtílës, Hosszinyilas, Kistag, Hosszi, Csonkacser, Borostag (Csikvánd).

Sárállás, Kúves erdő, Nagyvígy, Kétkalányisköz, Rábomelík, Fizesék, Pádár, Lakófűdök, Öregnyilas, Tördemisz, Gulaállás, Kövecseri d., Tilos, Targyán, Sós hegy, Borsodomb, Halászlít, Kúdis temető, Gecsei kaszálló, Uri rit, Szente (Malomsok).

Irtás, Kutszër, Rókalik, Patács, Gyür(ö)k, Berkédüllő, Halomalla, Nagyberki (Szerecseny).

Gyürödő, Mëggyesalla, Tanárok, Balázsfa, Gyöpitag, Segporzó (csunya, homokos föld), Bivórit, Kecskerágódomb, Mátyásház, Irtás, Szógatelek, Kúdistelek, Kis Veszes, Ritrejáró, Kenderfűd, Hosszifűfa, Kertalla, Sólinka, Csordós, Tizénkléthőd, Göbe, Homoki széhossza, Vargyasok, Tölerdő, Sarkabokra, Öregtő Sűstő, Pincehëgy (Gyömöre).

Kerekaszó, Macskalik, Vágotterdő, Panyi, Csapás (a marhafölhajtó út volt arra), Nagy-, Kishorgasi, Szénigető, Rádó, Rajcsuti, Pumi, Magyarósti, Kamaskó (Kmaskó tanítóról), Bárány (püspök 1756—58), Hëtyhát, Keszűvígy, Divós, Törisvár (szőlőhegy), Kerittis, Ingovány, Sisék (homokbuckák), Szénimóna, Pagony (akácás), Ősztelek, Malatő, Sósak, Pörösgyöp (Gyömörével volt vitás), Vizelejë, Bűttelek, Püli (valószínűleg régi helység volt ott), Papóna (Fölpéc), — Fűső, Őső irtás, Lapos (Hali pusztá), Gyür (Csigi p. »Kiménék a Gyürre«).

Gyüródalok, Gyürházok, Pinceszërek, Körtiszërek, Ürgedomb, Sűsi d., Vadomás, Hëgyallai d., Répahel, Kúlosztál, Becsemëgye, Baronkai, Helhëvaló, Köves, Sáfër, Öregszűllők, Sárkányhëgyek, Szütönya, Kopasz, Vigyori, Határ, Rátki, Erdűövíg, Pityër (Kispéc).

— Kishosszi d., Kétkviszközi v. Pacóriti, Gyüri d., Sárodi ritek, Kenderfűdök, Kábosztáskert, Sínahëgy, Kotyor, Uj-, Öreghëgy, Babuka, Kapus (napkeleti, napnyugati), Sűsitag, Homoki, Szűzkati (Kajár).

— Öreg d., Közëb d., Csókás, Kúhányás, Dánë, Buzavögy, Rovazdi határ, Harangozó, Öregerdő (Pátka).

Kopasz, Vilibaldomb, Simahëgy, Dilló, Disznódomb, Dékaszó, Szíhalom, Magyalos, Aranyos, Békerékihorog, Előhëgy, Vizállás (hegytetőn, de horpadása van), Macskalik (valamikor vadmacska helye), Mogyorós, Tavaszó, Sikáros (sikáló kefének való sok fűt találnak itt), Kecsekű, Bónavögy, Keserügombavögy, Kohajdállás, Sipvögy, Sűtítmáodal, Sürü dánë, Cingehorog (Ravazd).

Packaló, Páskom, Kódispör d., Öreghëgy, Cipódomb, Széldomb, Beríny, Mogyorús, Halomalla, Illaki erdő, Kámánvögy, Döröcki, Fëhírkíp, Kishëgyalla, Keskëny (hosszi víkony fűdök), Lucërkertëk, Cserësnýsodalok, (Györszentmárton).

Szarkaberëk, Öregosztá, Kerittis, Szilosberëk, Tëzslakut (Aszonyfa).

Fenyőszér, Szőlókajja, Zsöllérek főggyük, Faluföd, Tizrendés, Kispáskom, Tizpizésszér, Szemmiklósi utak, Sió, Küvecses, Nap páskom, Homokdombok, Kishêrit, Pörös, Borsószér, Sikos, Rácvögy, Nígyrendés (Lázi).

Papcsér, Helfődek, Bödönkut, Szöllőkajja, Szivató, Mágocsi (Sikátor). —

Öreghegy, Küveshegy, Kalócavögy, Hamarászó, Vargakút, Kinota, Gazdapáskom, Zsöllérpáskom, Laposok, Vörösvögy, Aszó, Bekut, Széhegy, Csollányos, Kendérföd, Misáro, Bánrit, Bánhegy, Kissós, Öregsó, Cserésnyeszi, Liget, Radó, Kódistelek, Kizsgyüri, Lébont, Csordanyom, Partos ut, Vájkó, Tódomb, Böcshégy, Zsibolya, Luállás, Benehid, Kérésztur, Papsipka, Balázskata, Pusztahégy, Ebidlató, Berkényes, Kanásztirtás, Hercegóra, Görögóma, Vadómás (Varsány).

Répagyuró, Irtovány, Páskom, Cserfőté, Pótlík, Borgyuhégy,
Hódosér (Bakonyszentlászló).

Gúnynevek.

Kukac, Kakukk, Kokas, Böndő, Lika Pali, Huszár, Kis kuka (cigányok); Písla, Kaldi, Kalmár, Boros, Birkás, Erűőszak (Csikvánd).

Pacsirta (verseket farag), Jónás, Firis (gyors ember volt)
[Malomsok].

Éstyan (Eksten), Duruburn (Wurmfeld), Szücs Tóth, Barna T., Konc T., Kérészturi T., Samu T., "Ófűdi T., Szivem T., Döri T., Mondvai T., Vincellér T., Rotyogó T., Pöndülis T., Alber Bodzai Furvizer B., Ladikcsizmás B., Jágér B., Huszár B. Andor B., Kertallai B., Vörös B., Deli B., Közi B., Malomdombi B. László B., Paszat (mészáros), Nincsláb (Kisláb), Százkeszkenyűs (mindig van rajta egy csomó), Tappancs, Gírgölli (morva), Paprika, Pargétgatyás, Csizmaszár, Suba Ihász (Felpéc).

Subri Jóska, Kattancs (nagyon szeret ily nevű kelt tésztát), Vesperágó firég (sovány, beteges; azt mondják, ez bántja), Hurka (a mesternek hurkát vitt, hogy a lányát jobban tanítsa), Bárányos, Paradeisz: Kotlóstik (sok a gyereke), Cserfa Istók, Vacsora Istók, Főnt a pipartya (Pátka).

Kuku, Buzi, Dandi, Szuszák (álmos ember), Bárnövóna (kocsma, rossz boráról) [Ravazd].

Gitár, Dörömbözi, Csikosfaszu, Bika Móric, Keserves (alázatos), Szuszogó, Csünné nyótt (hosszú, de görbén megy), Férefingó (zsidó botos), Naes csizmás Pardali, Pényes P., Bucak P., Bösze Pap Lukács (nagyszájú), Digdi (varga), Bronki (cimbalmos), Kecskés dearci, Cseta, Szüki Fonyó Horvát (kocsmáros, szűken méri a bort), Jézus Horvát (sokat káromkodik), Pintér H., Süket H., Damajék (»Dama, dama dux« gyerekjátékról), Zsákmány Pógárdi, Kukukk József, Szamaras Laki, Firis Petrovic, Étlen zsidó, Posza Kovács, Gyirács Komondi, Téglás Pardali, Tutu Laci, Kanzsák, Taknyos, Aranybóha, Aranybárány Trészka, Kantetű, Patri Jancsi, Gyunyula Gyula, Máté Ferkó, Göriny Istók, Bótos, Meszes, Zsömle Komondi, Hölhbő Józsi (a felhőt így mondta), Vidvaros (vidravas), Ludfiszlék,

Réznyék (mer megrézzent, éccer igen megijedt), Csétahős (mert a Csétáék pártját fogta), Gammanacs (öregasszony), Cicic, Anya cici bahó, Józsi, tollas a zállod, megétted a ludfíszket, Pille Gyuri, Dandi Márton, Feresi boros, Kurkusz, Julesa zsidó (Győrszent-Márton).

Vigigláb, Kip-kop Náni, Bizdi (Asszonyfa).

Kurkóci Horvát, Pauko Horvát Ádány, Bagó József, Pese Horvát, Gyurkó H., Olajos (Sikátor). —

Dinár, Kariska, Tuttó, Csorobi, Ludhus, Vékli, Kupacs, Pöcök, Cézé, Pikhéres, Disznóhus, Vörözsgaras, Sülügü, Muri, Visinyóré, Gede, Cubak, Furugëlla, Böggöcs, Jess, Mucsucsá, Mahi, Nyekli (Varsány).

BEKE ÖDÖN.

IZENETEK.

K. I. Köszönjük a figyelmeztetést, hogy a *kulcsol* igének, következtet- értelmében való furcsa használata (mellyel tavaly óta többször találkoztunk Az Ujságban, 1. Nyr. 34:533) már 1872-ben a Magyar Nyelvőr legelső számában meg volt említve. Ott ugyanis (1:51) azt írta Thewrewk Emil: »*Kulcsol*. Az 1861. évi X-megyei fölriratban ilyest lehetett olvasni: *ezekből kulcsolni lehet*, aus diesen Dingen kann man *schliessen*. Mennyire tompa a nyelvérzékünk, mutatja az, hogy hírlapjaink mind észrevétel nélkül közölték.«

M. I. Az automobil: *gépkocsi*; a vacuum cleaner-nek is adtak már jó magyar nevet: *porszívó*.

Beküldött kéziratok. Csapodi I. A mármarosi nyelvjárás. — Radó A. A meghalás szinonimái. — Téger B. A Magyar Athénás nyelve. — Rab Mátyás: Pontoskodó szögyeztetés. — Kertész M. Szólásmagyarázatok. — Gálos R. Adatok a Simor-kódex monografiájához. — Fokos D. A -nál rag eredetéről. — Trencsény K. Adatok a gyermeknyelvhez. Tájszók.

Beküldött könyvek. Radó A. Római ritmusok (Franklin-t.). — Gálos R. Szentjóni Szabó L. költészetéről (különny. az Erdélyi Múzeumból). — Pongrácz S. A magyar nyelv szerkezete, története és szótára. I. Pfeifer F. Ára 5 K. (L. Nyr. 34:43.) — Régi Magyar Könyvtár XXII. Költői levelezések, közli Hattyuffy D. (1 K 50 f. Franklin-t.) — Tihanyi Gál. Helyesírásunk küzdelmei (Komárom, Hungária. Ára 1 K.).

Javítani valók. 334. l. al. 17. s. engadini latin h. olv. angol. — 341. al. 13. s. *zálogvásár* h. olv. *zálogos vásár*. — 388. l. al. 7. s. NyF. 17. l. helyett NyF 17:7. l.

MAGYAR NYELVŐR.

Megjelenik minden hónap 16-án
a nagy szünetet kivéve.

Szerkeszti
SIMONYI ZSIGMOND

Szerkesztőség és kiadó-hivatal
Budapest IV. Ferencz József-part 27.

A NÉMETES ÖSSZETÉTELEK TÖRTÉNETE.

(Vége.)

13. Bugát Pál szócsinálása s a magyar orvosi műnyelv 1828-tól 1883-ig.

Bugát Pál nyelvújító munkásságát három művében fejtette ki, közülök az elsőt Bonctudomány (1828), a másodikat Tapasztalati Természettudomány (1837), a harmadikat Természettudományi Szóhalmaz (1843) néven szokták röviden említeni. Első munkáját 1828-ban adta ki, nyelvújító működése tehát kb. ebben az időben kezdődik. Bugát Pál volt talán a legtermékenyebb szógyártónk. A Természettudományi Szóhalmaz c. művében saját szavait b betűvel jelöli. Ezen alapon Lukács Lőrinc (Nyr. 13:321) Bugát Pál összes szavait mintegy ezerre teszi. Közülök azonban csak 30—40 ment át a köznyelvbe.

Pillantsunk be most már Bugát Pál nyelvújító műhelyébe, hogy tisztán láthassuk, miként hozta létre szörnyeteg szavait. Előbb azonban azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy mily célból készítette szavait. Ennek megállapításán nem kell sokat fáradoznunk, mert munkái előszavában leplezetlenül nyilatkozik.

Első munkája előszavában azt mondja, hogy már tanári széke elfoglalásakor nagy hiányát tapasztalta a természettudományi, de még sokkal inkább az orvostudományi magyar műnyelvnek. Kútforrásul felhasználta az előbbi évtizedek tudományainak »szerencsésebb szüleményeit«, az orvosi tudománynak az újabb magyar munkákban levő szétszórt töredékeit s a természettudományoknak Diószegi, Fazekas és Földi által történt előre haladását s némely régebbi orvosi könyveket. Fordításának jó hasznát vehetik a vármegyék orvosai is, »kiknek az ú. n. látleteket (visum repertum) magyarul szükség fölvenni«. Számít azonkívül a közönség pártolására is, mert »érdekelheti még ezen munka azokat, kiket nyelvünk kifejlődése gyönyörködtet«. A Tapasztalati Természettudomány c. munkájával, amelyet Tschärner B. német

művéből fordít le, az volt a célja, hogy az utóbbi években fejlődő természettudomány műszavait és egyes kifejezéseit »jól eltalálja«.

De úgy látszik, sem első munkájában, sem az Orvosi Tárban¹ nem »találta jól el« a műszavakat, mert Lovász Imre orvosdoktor, a magyar orvosi nyelv első kritikusa, *Értekezés a magyar nyelvújításról* c. 1835-ben megjelent művében, — mely rendkívül felvilágosított elmével és nagy tárgyilagosággal jelöli meg a nyelvújítás hibáit — elítéli ezt a »csonkázást, bénázást, nyomorgatást«. Igen ügyesen mutatja ki egypár odavetett példában, hogy ha az Orvosi Társzerkesztőire bízta volna a német terminologia készítését, épily kurtítást és szócsonkítást vittek volna végbe. »Ezen nyelvújításbeli tévelygés megrovásában« — úgymond — azért kellett bővebben kiterjeszkednie, mert úgy látszik, mintha a Magyar tudós társaság is szentesítene őket tekintélyével, pedig hogy az ily szavakról: posláz, lobláz, aszláz, gyógymód, gyógyterv (Heilplan), tömcső, tápanyag, posellenes (antisepticum), dugárus (Schleichhändler), rakhely, raktár, foghely, látszó, »s más ilyféle kurtításokról, helytelen összetételekről vagy inkább összerántásokról, mit kelljen tartani, a fellebbiekből, úgy hiszem eléggé világos« . . .

Bugát Pál e két első munkája csak hírlelője volt főmunkájának, a Természettudományi Szóhalmaznak, amellyel a magyar nyelvre nagy csapást, az orvosi nyelvre pedig még ma is tapasztalható káros hatást gyakorolt. Munkáját V. Ferdinánd királynak ajánlja. Sz. Molnár Albert és Páriz Pápai — úgymond — szótáraikban számos műszót őriztek meg, de mivel a tudományokat e korban idegen nyelven művelték, azért e műszók feledésbe merültek, helyettük pedig a mult század végén s a jelen elején »mindenféle esetlen szavakat felkapván . . . orvosi nyelvünket elundokították«.

Bugát Pál negyvenezer szóra menő nagyjából természetudományi műszavakból álló gyűjteményével azon időszerű kívánságnak óhajtott eleget tenni, hogy természettudományi irodalmunkat elősegítse. Megemlíti, hogy a Magyar tudós társaság szintén foglalkozik a természettudományi műszók gyűjtésével, de míg az gyűjteményébe minden e tudományhoz tartozó műszót befogad s így történelmi értéke is van, mert megállapíthatjuk azon kísérleteket, melyek a természettudomány magyar műnyelvére vonatkoznak, addig az övé csak a divatba átment vagy átmenendő

¹ Orvosi Társ, havonként kiadják Bugát Pál és Schedel Ferenc 1831-től.

műszókat foglalja magában. A két szótár tehát nem akadályozza egymást célja elérésében.

Bugát Pál összetételeinek legnagyobb része igetős összetétel, s köztük nem egy többszörösen is meg van csonkítva. Ilyen a *berz-* igető is, amely előtagja egy egész sereg műszónak s úgy látszik, hogy a *berzeszt* s a *berzenkedik* igéből van csonkítva. E szót az elektromosság jelölésére kétségkívül Bugát Pál készítette s Királyföldi (1846) és Ballagi (1873) is átvették szótáraik számára. Ugyancsak ő foglalta le az *anti*-val összetett szók számára az *ellenes*-sel összetett kifejezéseket. A Szóhalmazban már előfordulnak: a gilisztaellenes: anthelminticum, görcsellenes: antispasmodicum, gutaellenes: antiapoplecticus, hányellenes stb.

Bugát Pál szavai a magyar orvosi nyelv fejlődésére végzet-szerű befolyással voltak. E hatás még mai napság is szembetűnő, bár azóta már sok kísérlet történt e hatás megszüntetésére, de nem sok eredménnyel. Bizonyítja ezt a Balogh Kálmán szerkesztésében 1883-ban megjelent Orvosi Műszótár.

Hogy e szótár jórészen Bugát Pál szócsinálásán alapul, két körülmény bizonyítja: az egyik, hogy igetős összetételeinek legnagyobb része előfordul Bugát Pál munkáiban, a másik, hogy az Orvosi Műszótár is *ellenes*-sel fordítja az *anti*-val összekapcsolt latin-görög orvosi műszókat. E szótár fönntartja a folytonosságot a korábbi hibás orvosi műnyelvvel s az előszó ezen szavai »azonban nem vagyunk barátai a mindenáron újításnak« erre látszanak mutatni.

Igaz ugyan, hogy találhatunk benne egyes kiigazított hibás kifejezéseket, pl. *nervus acusticus*: halló ideg, hallideg, hallásideg; *vagus nervus*: bolygóideg, bolygideg, de ez az öröndetes jelenség csak elvétve fordul elő s azért e követésre méltó érdeme egyéb óriási tévedéseivel szemben elenyésző csekélységre törpül.

Ma azonban már e téren is haladás tapasztalható, s ezt jórészt Csapodi István dr. egyetemi tanárnak, kiváló nyelvészünknek köszönhetjük, aki a Nyelvőrben közzétett dolgozataiban igyekezett a magyar orvosi nyelv ferdeségeit helyreigazítani. Törekvéseinek áldásos gyümölcse nem is maradt el, de az elhintett mag terebélyes fává csak akkor serdülhet,¹ ha ortológus orvosi műszótárt ad ki.¹ Az ily műszótár tanulmányozásán felnövekedett

¹ Az új Középiskolai Műszótár egészségtani műszavaival már jobbra Csapodi nyomdokain halad.

orvosnövendékek azután 2—3 évtized alatt megszüntethetnék a magyar orvosi nyelvnek sajnálatraméltó tévedéseit, amelyek a közönség körében is elterjedve a fejletlen nyelvérzéket megmételtyezik.

14. A nyelvújítás hadi műnyelve.

A nyelvújításnak buzgó hívei nem elégedtek meg azzal, hogy a természettudomány műnyelvét hosszú időre megrontották, hanem a hadi tudomány magyar műnyelvét is eléktelenítették.

A magyar természeténél fogva katonanemzet volt. Ezer éves életének jórésze folytonos harcokban telt el, lehetetlen, hogy ne lett volna hadi nyelve. Zrinyi Miklós nemcsak költő és hadvezér, hanem hadtudományi remekíró is volt. A Mátyás király életéről való elmélkedések, a Vitéz hadnagy, a Török Áfium ellen való orvosság c. hadi munkáiban a magyar hadi műnyelvnek maradandó alapjait rakta le, amelyekre teljes bátorsággal lehetett volna építeni.

Igaz ugyan, hogy a nemzetietlen korban, midőn III. Károly alatt a hadseregben a német nyelv és a német szellem harapódzott el, a nemzeti szellemmel a magyar hadi nyelv is elkallódott, mindazonáltal nem volt arra szükség, hogy a nyelvújítás hívei az előbbi korszakoknak tősgyökeres magyar hadi nyelvét teljesen mellőzve, ilyfajta szófaragásaikkal nyelvünket hosszú időre eléktelenítsék.

Az első kísérlet, mely a hadi nyelvet igyekszik ellátni új szavaival, a Magyar tudós társaság Mathematikai műszótára volt (1834), toldalékának Hadi műszavak c. fejezete alatt. A fejezet két részre oszlik. Az első rész Kiss Károlytól, a második Szontagh Gusztávtól való. Az itt talált németes összetételek: Munition: lőszer; Defensive: védhad; Salve-guarde: védőr; Schlussblatt: zárlap, szerszámlap.

A második kísérlet ezt a címet viseli: Hadi műszótár. Közrebocsátja Kiss Károly 1843. A szerző az előszóban azt mondja, hogy az Akadémia megbízásából katona tagjai egy magyar hadi műszótár készítésén munkálkodnak. E szótár elkészítése azonban nagy időbe kerül s pillanatnyi szükségesen kíván segíteni, midőn szótárát kiadja, amelyet egyszersmind az Akadémia nagy szótárának mintájául ajánl.

Az itt található halva született németes összetételek:

Aknarázkör: der Erschütterungskreis der Mine. — Csapárok: der Abzugsgraben. — Csapongór: eine Streifpatrouille. — Éjke-

rengör: die Nachtrunde. — Élelemtár: das Verpflegsmagazin. — Fegyverör: die Schnarrpost. — Gyúluk: das Zündloch. — Keringör: die Ronde. — Lappangör: die Schleichpatrouille. — Lobjolyó: die Brandkugel. — Lötér: der Schiessplatz. — Napkerengör: die Tagrunde. — Örment: wachfrei. — Rejthely: das Versteck. — Víárokör: die Laufgrabenlinie.

Kiss Károly Hadi Műszótárának anyagát Királyföldy Endre Ujdon új magyar szavak tára (1846) c. munkájában teljesen feldolgozta.

Lássuk most már a nyelvújítás hadi műnyelvének további sorsát. Az 1848—49-iki szabadságharcnak vezérkari nyelve kizárólag a német volt, főbb vezetősége szintén szívesen használta, sőt még csapatszolgálatáról sem mondhatjuk, hogy teljesen mellőzte volna a német nyelvet. Ily körülmények közt tehát a kényszerűség szentesítette a nyelvújítás hadi műnyelvét, amely a kiegyezés után felállított magyar honvédség szolgálati nyelvében nemcsak meggyökeredzett, hanem újabb ágakat is hajtott és még hosszú időre és kitartó küzdelemre lesz szükség, ha teljesen magyarossá akarjuk tenni hadi nyelvünket.

A magyar hadi nyelvnek megjavítására azonban már eddig is nem egy kísérlet történt. Közülök a legújabb és legnagyobb reménnyel kecsegtető Székely László százados törekvése, aki Tábori erődítéstan c. 1904-ben megjelent művében a régi törőlmetszett hadi nyelvet igyekszik az őt megillető jogaiba visszaállítani. Ha majd talán az új magyar hadi nyelvnek szellemén felnövekedett derék honvéd akadémikusok kikerülnek a magyar hadsereg csapataihoz, a német nyelvnek hatása lassanként majd itt is csökkenni fog. (Sajnos, mióta e sorokat írtam, lehűtötte reményemet a honvédelmi minisztérium Katonai Szótárának 1906-ban megjelent német-magyar része, mert ismét csak tele van *lótápokkal*, *hadtápkörletekkel* és más efféle magyartalanságokkal).

15. Kunoss Endre nyelvújító működése.

Kunoss Endre ügyvéd és költő írói pályáját 1836-ban a Jelenkornál kezdette meg s a Pozsonyban megjelenő Hirnöknek is munkatársa volt. Nyelvújító munkásságának emlékét két munkája őrzi: a Szófüzér (1834) s a Gyalulat (1835).

Az első munkájának előszavát pótló Szózat a nyelv ügyében c. bevezető soraiban kifejti, hogy a tudományok fejlődése, a művészetek előbbre jutása folytán még a legműveltebb nyel-

veknek is szükségük van arra, hogy új szavakkal gazdagítsák nyelvüket. A magyar nyelvnek kétszeresen szüksége van új szavakra, mert fejlődésében hátra maradt. Minden nagyobb műveltségű nemzet átment a nyelvújítás időszakán, de korántsem oly nagy megerőltetéssel és rázkódással, mint a magyar. De ennek jórészt az volt az oka, hogy míg amazok a hiányzó műszókat és kifejezéseket idegen nyelvekből is elfogadhatták, mi magyarok azt nyelvünk megfertőztetése nélkül nem tehetjük. Ezért tehát azt hiszi, hogy Szófüzére becsülésben fog állni mindazok előtt, akiknek gondjuk van arra, hogy a nyugati nyelvektől egészen különböző magyar nyelvnek tisztasága megóvassék. Gyalulatának is az a célja, hogy megszüntesse a nyelvünk tisztulása ügyében mutatkozó hiányt. Nem volt ugyanis oly munka, mely az elterjedt idegen szavakat a nekik megfelelő magyar szavakkal pótolta volna.

Németes összetételeit a következő csoportokba oszthatjuk:

1. Igetős összetételek: bírvány, bírásvány (1834), csalkert (1835), dugárús (1835), forrpont (1835), gyúlpont (1835), gyúltok (1835), iridom (1835), irszabály (1835), képzelő (1835), nyughely (1835), nyugmise (1835), nyugpénz (1835), rakhely (1834 és 1835), rakmű (1835), tetszvény (1834), védlélek (1835), zártiszt (1835).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: élelembér (1835), élelemszerek (1835), istenital (1835), kérelemlevél (1835).

3. Melléknévi összetétel: anyarokon (1835), hitábrándos (1835), királyellenes (1835), köztársaságellenes (1835), légellenes (1835), szabadságellenes (1835), népellenes (1835), törvényellenes (1835), társellenes (1835), vérfertelmes (1835).

16. Németes összetételek Jókai Mór regényeiben.

A németes összetételeknek minden faja igen nagy számban fordul elő Jókai Mór regényeiben. Jókai mintegy népszerűsítője volt a német összetételeknek s közülök nem egyet úgy használ, mintha a stílus szépségei közé tartoznék. Különösen az összetett igenevekről állíthatjuk azt, hogy gyakran az előadás élénkítésére használta fel őket. Lássuk most már németes összetételeit.

1. Igetős összetételek: barangöszön (53:68), búvhely (54:99; 59:79), csalkép (52:499; 59:139; 91:83), dörszfánell (52:149), durranyag (52:57), fekhely (17:83), festanyag (59:165), függóra (9:118), gyúlpont (17:357; 28:212), gyúszér (9:73), gyúhely (17:117), hallérzék (59:74), hallcső (52:308), hordágy (47:92;

86:19), hordhintó (49:74), hordszék (52:216), hordtávol (J. Ö. 161), hullernyő (52:150), jármű (43:76; 47:77; 76:35), járszalag (92:155), lóderő (54:307), küzdhomok (43:293), küzdfővény (49:386), küzdtér (28:22), látérzék (59:74), látcső (43:278), láthatár (59:92), látkör (59:135), lőkupak (28:376), lőrés (17:230), löluk (17:290), lőszer (52:417), lőtávol (17:117), lőtér (17:217), menház (43:22), menhely (43:326; 52:181; 86:236), menlevél (51:150; 86:236), mentsház (88:107), mőzderő (54:140; 59:144), nézpont (53:63), nyugágy (53:259), nyugdíj (52:36), nyulgát (24:252), rakpart (53:264), rakhajó (49:93), rángdüh (52:48), rejtajtó (7:66), rőpvitorla (53:243), ruggyanta (53:6), tetsziszony (52:151), úszlapát (52:515), úszszárny (52:140), útér (9:21; 48:11), válfaj (49:92; 53:202), váljegy (44:122), védbástya (53:46), védangyal (51:434), védegylet (76:8), védgát (53:196), védirat (43:196), védlevél (7:187; 17:157; 76:165), védmű (28:115; 44:104; 52:338), védmozdulat (52:71), védok (28:77), védnő (9:213; 49:41), védsereg (49:185; 52:358), védszellem (53:178; 51:429), védszent (7:253), védszer (59:79), védváracs (52:350), vikard (44:63), vétágyú (52:304), veterő (52:57), vetlőveg (52:304), vonzerő (9:253; 52:32; 139).

2. Főnévi összetétel -i-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: áldozatgalamb (44:70), asztaláldás (43:112), asztalmondat (92:115), bálcimbora (44:77), éjbagoly (52:447), északfény (53:41), évdíj (49:85), falurom (47:120), gyármunkás (52:276), hadkészlet (43:255), hadszerencse (49:347), lélekállapot (52:241), lélekerő (28:224; 52:293), szerelemvallomás (43:267), táborélet (51:349).

3. Főnévi összetétel -s-képzős melléknévvel való kifejezés helyett: boltsegéd (9:353; 91:123), cukorsütemény (44:210), gyász-esemény (43:15), halálbűn (51:403), haláljedség (28:396), halálzsibbadás (28:397), idegizgatottság (51:156), jégmedve (59:77), táncpár (7:153), tűzverőfény (76:138), vízárok (60:13).

4. Főnévi összetétel határozóval felbontott kifejezés helyett: házbetörés (43:151).

5. Melléknévi összetételek: -beteg: idegbeteg (48:113), kedélybeteg (76:239), lábbeteg (47:105), lázbeteg (51:407), lélekbeteg (54:36), szívbeteg (44:127). -disztelen: tolldisztelen kalap (51:150). -dús: nedvdús kehely (52:290), munkadús élet (92:305), szellemdús (9:291; 44:62; 17:11, 77; 52:418), reménydús ifjú (28:280), szívdús (24:369), virágdús (53:3). -dühös: éhdühös nép (9:183) -ellenes: policiaellenes (24:49), szabályellenes egybekelés (76:246), természetellenes dolgok (9:17), törvényellenes hatalmaskodás (9:209), törvényellenes kihágások (43:48), törvényellenes rendelet (51:452), üzletellenes felfogás (91:131), -éhes: aranyéhes (47:238); -földéhes (44:7); -erős: életerős férfi (9:43); -hű: élethű rajz (76:42), hithű (92:68), párthű ember (52:220), természetű (53:425); -ittas: diadalittas csapatok (7:56), gyönyörített vőlegény (9:371; 91:164), szerelemittas (53:117); -képes: csataképes (47:73), életképes (44:86), előszobaképes (92:63), éneképes (86:65), harcképes (59:30), rendőrképes név (76:192), szalon-

képes (44:101; 59:183); -képtelen: harc képtelen (76:11), fizetés-képtelen (88:244), munkaképtelen (49:95), párbajképtelen (86:177); -kiváncsi: Folnesics tánckiváncsiján (Alv. 39.) kívül egyetlen más összetétel: kéjkiváncsi torzpofa (76:67); -mentes: bombamentes (76:146; 17:229), fekmentes szélkelep (52:138), golyómentes (52:332), féregmentes szőlővessző (76:152), kardvágásmentes (52:181), rozsdamentes természet (49:87), tehermentes nap (76:9), tűzmentes (17:104), vízmentes (28:253, 43:317, 44:91, 52:149); -nedves: pipanedves toll (43:84), bornedves bajusz (51:293), -csöndes: szélcsöndes éj (49:174), -fukar: szófukar (51:69), -kész: szolgálatkész (28:71), -piros: szégyenpiros arc (28:402); -sóvár: élv sóvár (44:163); -szomjas: pálinkaszomjas kocsis (J. Ö. 281); -teljes: áhitatteljés (52:274), áldásteljés közellét (28:263), csáb-teljés mozdulat (59:267), csodateljés (53:134), dicsőségteljés (51:118), érteljés hang (51:336), érdemteljés ostobaság (52:267, 28:331), erőteljes (28:190, 76:155), élvezetteljés társaság (51:103), érzéstele hang (28:327), gondviselésteljés 28:408), gyönyörteljés (52:60), gyönyörteljés mosoly (86:34), hátalteljés arc (7:302), hódolatteljés nyugalom (52:84), ígéretteljés összeköttetés (52:255), indulatteljés philippika (52:214), izomteljés homlok (53:72), jellem-teljés férfiak (51:380), jóságteljés arc (49:48), kecsiteli formák (17:198), kecsateljés mozdulat (91:129), kegyeleteljés hang (52:215), kéjteljés félelem (48:7), kéjteljés nyugalom (91:81), kenetteljés hang (17:262, 76:132), kenetteljés búcsúztató (43:49), kifejezés-teljés alak (52:84), kifejezéstelejés szem (29:265), lélekteljés szem (52:275), malaszteljés hang (28:262), melódiatteljés polka (76:151), méltóságteljés léptek (52:68), örömteljés remény (76:245) örömteljés élet (7:83), örömteljés foglalkozás (88:123), panaszteljés (48:55), panaszteljés hang (43:36), reményteljés fiatalember (17:239), reményteljés tag (76:6), szeretetteljés ápolás (52:108), szeretetteljés szülői gondoskodás (17:53), szeretetteljés lábnym (7:339), szenvedés-teljés év (51:472), titokteljes hatalom (52:239), titokteljes tojások (7:129), titokteljes pártfogó (9:250), tiszteletteljes távol (18:224), várakozásteljés nyüsgés (59:198), végzetteljés szó (7:197), vihar-teljés élet (43:154), -terhes: alakterhes (9:321), eseményterhes (53:207), gondolatterhes csend (52:126), himporterhes barka (47:1), kínterhes napok (51:315), kincsterhes bánya (88:168), páraterhes lég (59:147), szézenyterhes forrásvíz (59:69), vészterhes felhő (53:220), záporterhes forgószél (44:10), -vidám: életvidám festők (44:165), -hatlan: emberjárhatlan országok (60:3).

6. Igeneves összetétel: betörésmentesítve (43:27), bombasértett (17:143), borrekedt hang (51:147), csipkeőrzött kebel (49:82), gúnykacagó torzpofa (76:67), gyomorterhelt természet (49:90), indulat-zavart arc (9:150), örömprepesve (9:92), telepipafüstölt (51:396), porfedett vitézek (J. Ö. 238), szégyenpironkodva (86:172), szív-dobogva (9:299), viharfüledt levegő (86:193), -telt: fájdalomtelt csend (52:217), gyönyörtelt (17:171) hátaltelt (52:105), örömtelt reszkető hang (17:284), páratelt légkör (53:248).

7. Határozós összetétel: idegbénultan (43:4), szenvedélyittasan (7:227), diadalizzadtan (43:20), nyomdanedvesen (44:116); -teljesen: háláteljesen (59:81; 59:132), örömteljesen (7:27), titokteljesen (59:103), részvétteljesen (7:107), szellemdúsan (28:241).

17. A szótáriróadalom németes összetételei.

Már a nyelvújítás elején is gazdag szótáriróadalom keletkezett, de még gazdagabbá vált a nyelvújításnak későbbi korszakaiban. Ekkor jelent meg az Akadémia Matematikai Műszótára (1834) és zsebszótára (1835), Kiss Mihályé (1844), Fogarasi János számos szótára, Királyföldy Endre (1846), Ráth György műszótára (1853), Czuczor és Fogarasi nagy szótára (1862—74) és Ballagi Mór nagyszámú szótárai, köztük a Magyar nyelv teljes szótára (1867—73). Különösen e két utóbbi szótár nevezetes a németes összetételek történetében, mert óriási arányban ölelve fel tárgyunk anyagát, majd minden németes összetételt megtalálhatunk bennük. (L. Szarvas Gábor bíráló cikksorozatait: »A M. Nyelv Szótára. Készítették Czuczor G. és Fogarasi J.« Nyr. 7. és 8. k. és »Ballagi Mór és a m. nyelv« 10. k.)

A szabadságharcot követő korban a legnagyobbbrészt nyelvi és grammatikai készség nélkül fellépő íróknak, különösen az iskolai könyvek íróinak lelkiismeretlen újítása nyomán oly nyelvzavar következett be, amely mindinkább érezhetővé tette, hogy nyelvünk érdekében döntő lépésre kell elszánnunk magunkat.

1872-ben áll be a nagy fordulat. Ez évben ugyanis Szarvas Gábor az Akadémia támogatásával megalapítja a Magyar Nyelvort s a köréje csoportosult ortológusok élén kemény harcot vív a féktelen merészségű újítókkal. Az elkeseredett küzdelemnek jótékony hatásai ném is maradtak el, de a küzdelem még ma sincs befejezve és még soká kell küzdenünk, még pedig ernyedetlenül, hogy a nyelvújítás hibáit lehetőleg jóvátegyük.

Búzás Győző.

A RELATÍV MONDATOK ÖSSZEFONÓDÁSA.

A relatív szerkezetek körében vizsgálódva jutunk arra a nyelvjelenségre, amit a nyelvészek attrakciónak (Verschränkung) neveztek el. Értik rajta különösen azt a minden nyelvnek bizonyos korában uralkodó szerkezetet, hogy a főmondatnak valamely mondatrésze, alanya, tárgya, határozója vagy jelzője átkerül a

mellékmondatba ugyanolyan vagy más szereppel. Pl. Az mely török rablani jött volt, megvertük. (RMNy. 3:84.) Mai nyelv-
szokásunk szerint e mondat így hangzanék: Azt a törököt, aki
rablani jött volt, megvertük. — Igaz ugyan, hogy az ilyen
attrakciós szerkezet — amikor a főmondat jelzett szava átkerül
a relatív mondatba, s mellette a relatívum melléknévi-
leg áll — a mai nyelvben is megvan, főleg a nép nyelvében, de a régi
nyelvhez képest jóval kisebb mértékben. Ugyanis ma már inkább
csak közmondásokban találkozunk velük, amelyek megőrizték a
régi formát. Pl. Amely eb egyszer a Dunát általúsza, nekimegy
a tengernek is.

De fontosabb kérdés az, hogy hogy értsük az ilyen össze-
fonódott szerkezeteknek keletkezését.

A német nyelvészek és filológusok sokat foglalkoztak e
jelenségekkel, legbehatóbban Grimm Jakab és Steintal. Minálunk
legújabbán egy érdemes munka foglalkozik ezzel a kérdéssel.
Kertész Manó »Analógia a mondat szerkesztésben« c. értekezésében¹,
részletesen — gazdag példagyűjteménnyel támogatva — szól az
attrakcióról is, s ennek új és nagyon valószínű magyarázatát adja.

Hermann Paul óta általánosan elfogadott nézet, hogy
a mellérendelő szerkezet minden nyelvben megelőzte az alárendelőt.
A nyelvfejlődés legelső idején csupa mellérendelő mon-
datok voltak, s így a kapcsolat az egyes mondatok közt termé-
szetesen sokkal lazább volt, mint ma. A mai alárendelő mondat-
szerkesztés csak hosszú fejlődés eredménye, s úgy látszik, hogy
éppen a relatív mondatok fejlődtek ki legkésőbb, már a nyelvek
történeti korában. Csakhogy mikor az alárendelés már kifejlődött,
a mellérendelés még erős volt, s előállt az az érdekes eset, hogy
két kifejezésmód harcra kelt egymással, s az újabb, de bonyo-
lultabb szerkezeten, az alárendelésen, a hypotaxison keresztül
áttört az egyszerűbb, világosabb szerkezet, a mellérendelő, a
parataxis.

Ebben látja Kertész az attrakciós szerkezetek keletkezését.
Magyarázatát példa segítségével ily módon világítja meg: Az
mely embereket mellém adtál, azok nem késérők, hanem tolvajok
voltanak. (TME. 3:224.) Ez a mondat a következő kettőből
kombinálódott: Az emberek, melyeket mellém adtál, nem késérők
+ (valami) embereket adtál mellém, azok nem késérők.

¹ Nyelvészeti Füzetek 21. száma.

De itt az ideje, hogy példákra térjünk.¹ A példákat aszerint a szempont szerint csoportosítjuk, hogy a főmondatnak valamelyik része milyen mondatrészként szerepel a mellékmondatban.

1. A főmondat alanya, tárgya vagy határozója a mellékmondatnak alanya lesz.

Az mely itt való nemes ember Gerliszy László ment be Tömös-várra, Nagyságod akaratjából tötte hirrre... (TME. 3:57). Az ki törökök az Rákoson voltak, mind által költenek (RMNy. 3:35).

2. A főmondat alanya, birtokos jelzője, tárgya vagy határozója a mellékmondatnak tárgya lesz.

Valamely várakat az németek kezéből megvehettek, azok mind az erdélyi vajda kezében maradjanak (TME. 3:44). Az mely kapitányomat oda küldöttem, szóval mondandó szavaimat, ha kérdezi Ngod, meg tudja mondani (Thök. Lev. 89). Az mely hadat penig béküldesz, annak nagyobb része puskások legyenek (RMNy. 2:125).

3. A főmondat alanya vagy tárgya a relatív mondat határozójává lesz.

Az mely ellenség felől Ngodnak hírt töttem, most is az krassói víz mellett vagyon (Thök. Lev. 93). Amely köntösben láttam, alig ért volna 40—50 forintot (Cserei: Hist. 134). Az mely dolog felől kglmed írt, eligazítottuk (Thök. Lev. 113). Az mely adó felől végezünk, azt a végezett üdőbe ide be szolgáltatassatok az én portámra (RMNy. 3b:3).

Mindezekben az attrakciónak általános típusával és keletkezésének magyarázatával foglalkoztunk. De vannak az attrakciónak egyéb esetei is, és itt ezekre is ki kell terjeszkednünk. E feladatunknak a következő pontokban kívánunk eleget tenni: A) Népies attrakció; B) Görögös attrakció; C) Az alárendelő kötőszóval kapcsolt relatív mondatokban előforduló attrakció; D) Attrakció a főnévi mondatokban.

A) Népies attrakció.

Említettük már fönnebb, hogy az attrakciónak az a fajtája, mellyel a régi nyelvben nagy számban találkozunk, a mai nyelvben sokkal kisebb mértékben használatos. De fejlődött ebből az attrakciós szerkezetből egy másik fajta attrakció, mely különösen a mai népnyelvben nagy népszerűségnek örvend. Ezért bizvást

¹ Ezek a példák és csoportosításuk is Kertész id. dolgozatából.

elnevezhetjük népies attrakciónak. Ez az attrakció pedig, eltérőleg az előbbi fajtától, abban áll, hogy a népnyelvi szerkezetekben a főmondatból a mellékmondatba átkerült jelzett szó nem áll közvetlenül a relatívum, mint jelző mellett, hanem a relatív mondat igéje áll közbül. Ilyenkor a jelző el lévén választva a jelzett szavától, esetben megegyezik vele. Az egyezés azonban csak esetben történik, már számban nem. Mert előfordul az is, hogy a jelzett szó többes számban áll, míg jelzője a relatívum egyes számban.

Két példa mindjárt meg fogja világítani a dolgot: A szérűn aki csak vót szalma, mind megégett. Akit kaptam leveleket, mind megtartogattam. (Akit — egy. sz., leveleket — több. sz.) Ilyféle példákat Kertész is említ, de nem választja külön a többi rendes szerkezetű attrakciós példától. Pedig nem érdektelen kutatni, hogy mi lehet az oka annak, hogy a mai népnyelvben ily sajátos attrakcióval találkozunk. — De lássunk előbb példákat.

Akit most csinálok ruhát, csak kimenőre használok. Akit a múltkor éhozott fát, hun van? Aki ément patikárusné, az adta neki ajándékba. Azt tartják, hogy aki úgy korán gyün fog, nem lesz állandó (Nyr. 6:172). Aszonta a gyerek, hogy úneki más nem köll, mint aki azon a rozsdás szegen van gyűrű, azt aggyák neki (NyF. 9:52). Aki Magyarországon lakik ember, az csak ojan, mint én. Tudod, aminőt te kaptá rúzsát, ojat én tizet kaptam. Osztán akit a szomszédasszonyom adott izzasztót, attú meggyógyút. Akit Sárísápra írt leveleket, mind megőriztem. Akit elloptak kécseket, mind hejre-igazodik még többekkel (Nyr. 8:231). Ki reggel jön vendég, nem marad éjszakára (Km.). Amit vettünk krumplit, az bizony jó vót. Amit adott gyűrűt, nem akarja odaadni. Aki utána gyün szakasz, az nagyon nehéz. Aki rossz vót gyerek és aki rossz vót lány, azt egymás mellé ütették. Tudod, arra gyanusít, aki fát hord ide ember. Mellik napon hordozkodnak? Hát aki gyün kedd, azon. Amit az ember keres pár forintot, azt megeszi.

Még számos példát idézhetnénk, de ennyi is eléggé igazolja ennek a sajátos attrakciós szerkezetnek a népnyelvben való kedvelt és elterjedt használatát. De hogy értsük az ilyen különös szórendű attrakciós szerkezetek keletkezését?

A legelső példánk így hangzott: Akit most csinálok ruhát, csak kimenőre használok. Ez a mondat a közbeszédbeli szerkezethez idomítva így hangzanék: Aki ruhát most csinálok, csak kimenőre használok. De így meg a köznyelvben is, a népnyelvben is szokatlan. Hogy azonban a nyelv valamikor ily szerkezettel élt, azt bizonyítja a régi nyelv:

Isa ki nopun emdul az gimilstwl, halalnek halalaal holz (HB.). Ebből is megismerheted, hogy ördög volt, miért atte szívedet megkeményítette volt minden jószágra, ki ördögnek ez tulajdonsága (VirgC. 21). Az ki törökök az Rákoson voltanak, mind által költenek (RMNy. 3:35). — Nagyon elvétve ma is így: Nem egyebet (kívánok), aki ördög van a világon, hallásam meg valamennyit (Ethn. 3:362). Aki ügyvéd ezen kívül volt, azt mezei, campestris ügyvédnek hívták (Eötvös K.). Aki nyelvész ennél tovább megy, s különösen aki a maga nyelvérzékét tartja csálhatatlannak, az olyan jogot bitorol, amely senkit meg nem illet (Nyr. 33:480).

De a mai népnyelvi használatban az ilyen szerkezetekben rendesen el van választva a jelzett szó a jelzőtől, éppen azon oknál fogva, hogy a melléknévilleg álló *ki* relatívum, közvetlen a főmondatbeli jelzett szó mellett, a mai nyelvben már szokatlan. De mivel a népnyelvben legelterjedtebb *ki* relatívumon kívül más relatívum is¹ áll így szétválasztva a jelzett szavától, ezeket a példákat nem magyarázhatjuk másképp, mint hogy ezek a *ki* relatívummal álló ilyen attrakciós szerkezetek analógiájára keletkeztek.

Tehát a relatívum a mellékmondat igéje által el van választva jelzett szavától. Ennek a szétválasztásnak eredménye aztán az, hogy az elválasztott névmást egyeztetnünk kell azon szóval, amelyre vonatkozik, míg közvetlen mellette változatlan maradna. Íme, az a sajátos jelenség nyelvünkben, hogy a jelző egyezik jelzett szavával — esetben.

Ennek az érdekes nyelvjelenségnek a magyarázatában még hivatkozhatunk az élő nyelvnek az irodalmi nyelvvel szemben való nagy szabadságára. Az élő beszédben u. i. sokszor nem jut mindjárt eszünkbe a fő fogalom, amiről szólni akarunk, s a fő fogalmat, amire a mellékmondat vonatkozik, csak azután — a mellékmondat igéjének kimondása után — illesztjük be ugyan ebbe a mellékmondatba, s csak a beszéd végén mondjuk a főmondatot.

Általában annak a jelenségnek a magyarázatául, hogy a népnyelv szereti a főmondatbeli jelzett szót a mellékmondatba vonni, felhozhatjuk azt, hogy az élő nyelv szereti a rövid, de világos beszédet. Ezért pl. ahelyett, hogy azt mondaná: Azokat a leveleket, akiket Sárísápra írt, mind megőriztem — így mondja:

¹ Ami, amilyen, aminő — de amely sohasem.

Akit Sárísápra írt leveleket, mind megőriztem. Vagy ennél a mondatnál: Az a krumplic, amit vettünk, bizony jó vót — mennyivel rövidebb és mégis világos ez a mondat: Amit vettünk krumplit, az bizony jó vót.

B) Görögös attrakció.

Van még a magyarban egy más fajta attrakció, amely feltűnően hasonlít a görög attrakcióhoz. És ha már az előbbi fajta attrakciót elneveztük népies attrakciónak, a mostanit bátran elnevezhetjük görögös attrakciónak, természetesen nem is gondolva arra, hogy itt talán a görög nyelvnek a magyar nyelvre való hatásáról beszélhetnénk.

Ismeretes a görög nyelvből az a jelenség, hogy a görög sokszor a vonatkozó névmást, melynek accusativusban kellene állni, de a főmondatnak valamely genetivus vagy dativus esetű határozójára vonatkozik, ezzel még esetben is szereti egyeztetni. Pl. *Μέμνησθε τοῦ ὄρκου, οὗ ὁμωμόκατε* (e h. *ὄν ὁμωμόκατε*), gondolatok az esküre, melyet esküdtetek. — Sokszor elmarad a főmondatbeli mutató névmás: *Πολλοὶ ἴσασιν οὐδὲν ὦν λέγουσιν* (e h. *οὐδὲν τούτων, ἃ λέγουσιν*), sokan mitsem tudnak abból, amit mondanak. *Σὺν οἷς εἶχεν ἦν πρὸς τὸ τεῖχος* (e h. *σὺν τούτοις, οἷς εἶχεν*), azokkal, akik vele voltak, a fal alá nyomult.¹

Szórványosan előfordul ez a görög attrakció a latinban is. Pl. *Scribis aut agis aliquid eorum, quorum* (e h. *quae*) *consuesti. Nos hoc confirmamus illo augurio, quo* (e h. *quod*) *diximus.* — Vagy ellenkezőleg a főnév símul egészen a relatívumhoz s oly esetet vesz fel, amilyenben a relatívumnak kell állni, pl. *Urbem, quam* (e h. *urbs, quam*) *statuo, vestra est.* (Verg. Aen. 1:573).²

A magyar nyelvben is, különösen a népnyelvben, megvan ez a görögös attrakció. Ugyanis ilyen példákkal találkozunk:

Azt a kenyeret, amit a múltkor sütöttem, ugy-e jó vót? (E h. az a kenyér, amit . . .) Azt a ruhát, akit a Kiss Mariskának csinát, ugy-e minő szíp? (E h. az a ruha, akit . . .) Azt a fekete fésűt, akit kerestünk már megvan. (E h. Az a fekete fésű, akit . . .) Azt a helyet, akit tojásnak néztünk, most üresen áll. (E h. az a hely, akit . . .) Azt a könyvet, amit a múltkor adtam, ugy-e jó vót? (E h. Az a könyv, amit . . .) Azokat a gyerekeket, akiket a múltkor még itt láttá, már nincsenek itt. (E h. Azok a gyerekek, akiket . . .)

¹ Maywald: Görög nyelvt. 192. §.

² Bartal-Malmosi: Latin mondattan 216. §.

Ez a jelenség a magyarban nagyon hasonlít a görög attrakcióhoz. De van különbség. Mert amíg a görögben a főmondatbeli jelzett szó van hatással a relatív névmásra s esetben magához vonja, addig a magyarban épp megfordítva a vonatkozó névmás van hatással a főmondat jelzett szavára és esetben magához alakítja. És amíg a görögben a vonatkozó névmás, melynek különben accusativusi esetben kellene állni, a főmondatbeli jelzett szó hatása következtében genetivusi vagy dativusi esetbe kerül, addig a magyarban rendesen a tárgyesetben álló relatív névmás hat vissza a főmondat jelzett szavára s tárgyesetbe vonzza, jöllehet különben alanyesetben kellene állania. De lényegében ez éppoly attrakció, mint a görögben, csak e nyelvjelenséget előidéző tényezők cseréltek szerepet.

A magyarban az ilyen attrakció akkor fordul elő, mikor a relatív mondat a főmondat két része között áll. És éppen ennek a körülménynek, hogy t. i. a főmondat másik fele a mondat legvégén áll, lehet tulajdonítani az ilyen attrakciós szerkezetek keletkezését. Ugyanis a főmondat első fele, a jelzett szó, helyben is, gondolatban is közel kerülván a relatív mondathoz, természetes, hogy könnyen hozzá alkalmazkodik. Nagyon elősegíti az ilyen attrakciós szerkezetek keletkezését az a körülmény, hogy az élő beszéd ily esetben, mikor a mellékmondat a főmondat két része közt foglal helyet, a főmondat első felének kimondásakor sokszor még nem látja egész világosan maga előtt, hogy hogy fogja befejezni a főmondat másik felét, azért szerkezetileg — bár öntudatlanul — a főmondatbeli jelzett szót a relatívumhoz hasonítja.

C) Az alárendelő kötőszóval kapcsolt relatív mondatokban előforduló attrakció.

A relatív szerkezetek körében — csak egész röviden — még egy másféle attrakcióról is meg kell emlékeznünk. A relatívumnak alárendelő kötőszóval való kapcsolása nem mondható mindig idegenszerűnek, azaz latinosnak, sőt néha egészen magyaros szerkezetnek tarthatjuk. Ez akkor fordul elő, mikor a relatívum bizonyos esetbeli egyezés, attrakció, révén szorosan kapcsolódik a mellette álló mellékmondathoz.

Példák: Keményebb, tűrhetőbb, erősebb, magassabb, talpassabb, tenyeresebb-é, mint mi? akit ha a dér megcsíp, mint a légy. (Forg. S. dedic.-ja Zr. Af.-hoz, M. K. 216, 8). (Voltaképp: aki, ha a dér

megcsípi, mint a légy.) Talán a fegyvere, koczipitere, hosszú puskája, akit ha kilő, nagy dörgést tészén, de nem talál véle. (Uo.) (E h. aki, ha kilövi...) Olyan embert még nem látott az égbolt, kinek ha pénzt kínálsz, azt mondja: elég volt. (Jók. Mátyás diák és Benke úr 22.) (A relatívum elválasztva a másik alárendelő mondatától, a két mondat így alakulna: ... ki, ha pénzt kínálsz neki, azt mondja: elég volt.)

De e szétválasztások természetesen teljesen fölöslegesek, s mi is csak magyarázatképpen említettük.

D) Attrakció a főnévi mondatokban.

Az attrakció, mely leginkább a relatív szerkezetekre jellemző, előfordul a főnévi mondatok körében is, ámbár már sokkal szórványosabban.¹ Ugyanis a tárgyi mondatoknál találkozunk néha azzal a jelenséggel, hogy e mondatok valamelyik része átkerül a főmondatba, mint a mondat tárgya. Grimm és Steinthal ezt az attrakciót, mivel a főmondat előre hat a mellékmondatra, progresszív attrakciónak nevezik. Ezzel szemben azt az attrakciót, amikor a főmondatbeli jelzett szó átkerül a mellékmondatba a relatívum mellé, regresszív attrakciónak nevezik, minthogy a relatív mondat, mely a főmondatot rendszerint követni szokta, visszahat az utóbbira. — Ez a kétfajta attrakció külső nyilvánulásában egymással éppen ellenkező nyelvjelenség ugyan, de a létrehozó okot tekintve tulajdonképpen egy és ugyanaz.

Példák a progresszív attrakcióra.

Az Tata dolgát is tudgya ke: mind vagyon (RMNy. 2:139). Az te dolgotat én nem tudom miben vagyon (LevT. 2:18). Az ember a rókát meg nem mondá, hogy ott vagyon (Pesti: Mes. 196). Ezt az atyja látá álmába, hogy egy oroszán megölné (Pesti: Mes. 188).

E példákban két mondatszerkesztés keveredett egymással. Így ha ezt a mondatot elemezzük: Belépve megtudja sorsát, hogy mire dül — világosan látjuk, hogy ez ennek a kétféle szerkezetnek a kombinálódásából keletkezett: Belépve megtudja, hogy mire dül sorsa + Belépve megtudja sorsát.²

GALAMBOS DEZSŐ.

¹ Kertész id. dolg.

² Az olyan attrakciókról, minők pl. „Nincs mást mit tennem” és „Nincs mit tennem egyebet” l. Simonyi Nyr. 34:91.

A MARGIT-LEGENDA FORRÁSAI.

II.

68. Esmeez ez zentfeges . . . nagy zerelmel: Item dixit: Ego iuvi eam facere scophonos, in quibus apponebat per quosdam clavillos parvos de ferro acutos. Interrogata, si scit, quod portaret in pedibus dictos scophonos, respondit: »Ita secrete faciebat, quod nullus sciebat, sed postquam mortua est, invenimus, quod portaverat illos scophonos.« *S. Agnes*, pag. 244. | 68—69. Esmeg ez zentfeges zvez. mykoron . . . vezek vala krisztufnak zent teftet: Item dixit, quod quando debebat recipere corpus christi, ante per diem unum incipiendo a vespere, stabat in orationibus cum magna devotione et fletu, et quando vocabatur, ut iret ad cantandum versum suum, vel aliud, statim veniebat, et postea revertebatur ad orationes suas, et in sero illo post completorium cantabat multum devote, alta voce cum lacrymis: »Salve Regina, mater misericordie, et eodem modo stabat in matutinis, et post matutinum pausabat, et in aurora iterum veniebat ad orationes suas usque ad missam, et in missa recipiebat corpus Christi, et hoc faciebat per quindecim vices per annum.« *S. Elisabeth*, pag. 200—1. | 69—70. Zent margyt . . . syrnya hoguem ennye: Item dixit, quod quando sorores debebant recipere corpus Christi, ipsa beata Margaretha prosternebat se ad terram, et cum magnis lacrymis et fletu expectabat corpus Christi et ipsum recipiebat . . . Postquam recipiebat corpus Christi, ipsa virgo Margaretha tenebat totaliam ab uno capite subtus ipsum corpus Christi, donec alie omnes communicare erant, et hoc faciebat cum magna devotione, et quando querebatur: »Quare tenetis sic totaliam?« et ipsa respondit: »Ut possim videre corpus Christi.« Item dixit, quod postquam receperat corpus Christi, per totam illam diem stabat in fletu usque ad vespere, et quasi nihil comedebat, et plus diligebat plangere, quam comedere. *S. Elisabeth*, pag. 213. | 70—71. Mykoron kedeg az aztalhoz . . . etelnekevl: Item dixit, quod dicta soror Margaretha . . . multoties stabat in mensa, ubi alie comedebant, cooperiendo sibi faciem cum velamine, dicendo aliquas orationes, sicut apparebat, et sic stabat, donec alie comederunt primam menestram, et aliquando plus vel minus. *S. Eliana*, pag. 171 | 71—72. Esmeez egy jdevben . . . es comunkalyam: Item dixit, quod »consuetudo istarum sororum est, quod in festo omnium sanctorum semper confitentur, et recipiunt corpus Christi, et cum dicta sancta Margaretha deberet confiteri et communicare in predicta die, memoravit quamdam sororem, que sibi locuta non fuerat per tres dies, et dubitans dicta sancta Margaretha, ne in aliquo offendisset eam, prostravit se ad pedes illius, et videns hoc, quesivi: »Domina, quare fecisti sic?« et ipsa respondit: »Petii veniam ab ea, si in aliquo offendissem eam, antequam velim confiteri et communicare.« *S. Catharina*, pag. 240. | 72. Esmeez ez zentfeges . . . bozzyt tevt: Item dixit: »Numquam audivi tempore vite sue, quod aliquod turpe verbum, vel blasphemiam, sive iniuria exiret de ore suo.« Item dixit,

quod quando aliqua de sororibus offendebat eam in aliquo, ipsa non expectabat, quod illa faceret veniam, sed ipsa sancta Margaretha ibat ad eam, et humiliavit se sibi, petendo veniam, quam illa petere debebat. *S. Candida*, pag. 261. | 72. Mert oly jgen... zenvedy vala el: Item dixit, quod si aliqua de sororibus, vel servitibus faciebat sibi aliquam offensionem, sustinebat humiliter pro Deo. *S. Alexandria*, pag. 241. | 72—73. egy jdevben... megnem haborodek: Item dixit, quod quadam die magistra sua Olimpiades dicebat sibi: ‚Vos domina destruitis personam vestram, quid facitis? Vos quotidie statis in orationibus tenendo faciem et nasum super terram, sicut porcus, numquid queritis Deum in terra?‘ Et illa cum magna humilitate et patientia sustinebat talia verba, nec commovebatur. *S. Candida*, pag. 259. | 73—75. gyakorta ez zentfeges... halala elevt egy extendevuel: Item dixit ipsa testis (*S. Jolent*), quod quando erat sacrestana, et volebat claudere ostia chori, dicto completorio, dicta virgo Margaretha sepe dixit ei in vigilia sanctorum, quod ipsa sacrestana clauderet eam in choro, et rogabat eam, quod veniret ad standum cum ea, et hoc factum fuisse pluries. Quadam nocte in vigilia omnium sanctorum stabat ante altare in orationibus, et cum multum stetisset ita, dicta soror Margaretha cecidit, quod videbatur quasi mortua, et tamdiu stetit sic, donec predicta testis legit sibi totum psalterium, faciendo in quolibet psalmo unam veniam, et quamvis pluries faceret signum et sonitum, ut ipsa surgeret, ipsa tamen non surrexit, nec sibi locuta fuit, et tunc dicta testis dubitans, ne mortua esset, ivit ad Olimpiadem magistram suam, et privatim dixit sibi supradicta, et tunc ipsa magistra sua cum dicta teste statim redierunt ad locum, ubi eam omiserat ipsa testis coram altari, et viderunt eam sic iacentem, et cum approximarent ad eam, dicta virgo Margaretha surrexit, et dicta Olimpiades magistra sua cepit eam reprehendere et dicere: »Quid facis, tu vis te interficere?« et statim cepit manum meam dicens: ‚Noli turbari, quia parum steti sic.‘ Interrogata, quot anni sunt, quod hoc fuit, respondit: Hoc fuit per unum annum ante mortem suam. *S. Jolent*, pag. 177—8.

75—76. Elmeeg egy eyel... ez lataft meg ne mongyad: Item dixit: »Quadam nocte erat in choro et in loco suo secreto, ubi erat stare et orare privatim, et habebat omnes suos coram se,¹ et dixit mihi: ‚Rogo te, ut stes ibi, et nemini dicas, quod ego sim hic, et noli dimittere aliquem venire super me; et cum multum sic stetisset ipsa virgo Margaretha in orationibus, ego vidi super eius caput flammam ignis, et tunc habui magnum timorem, et timebam ire ad eam, et feci sibi signum bis, et ipsa non curavit, nec mihi respondit, et tunc ego paulatim ivi ad eam et dixi: ‚Domina, ignis est super caput tuum, et tunc ipsa virgo Margaretha posuit manum super caput suum, et palpavit super caput suum, et dixit mihi: ‚Soror, nemini dicas, et usque nunc nemini dixi.‘ *S. Elena*, pag. 208.

¹ Itt hézag van.

76—77. Efmeeg egy jdevben... halala elevt evt eztendevuel : »...quadam die vocavit me, et feci cum ea unam cordam de caneva, et rogavit me, quod ego ligarem sibi utrumque brachium super carnem cum ipsa corda, et quod multum stringerem, et tunc ego ligavi sibi primo unum brachium cum ipsa corda, quod ipsa corda, et fecit me stringere tantum brachium suum cum ipsa corda, quod ipsa corda videbatur intrare carnem suam et postea statim fecit me ligare aliud brachium suum de alia parte corde eodem modo.« Interrogata, ubi erant tunc, respondit: »In quadam domo claustrum, in qua moratur domina regina, quando venit ad monasterium illud.« Interrogata, quot anni sunt, quod hoc fuit, respondit: »Per quinque annos ante mortem istius sancte Margarethe.« *S. Anna*, pag. 251.

77—79. Efmeeg egy jdevben nyarban... bekeffegel es alazatoftagal: Item dixit: »Quodam tempore veni de monte Pesulano, a capitulo generali, et inveni (inter) istas dominas ita silentium neglectum, quod mihi multum turbatus fui, et tunc, sicut ipsarum prelatus, intravi ad locum illum, in quo (in) ista inquisitione recepistis (dicta) ipsarum, et ipsas multum redargui, comminando, quod penitentiam eis iniungerem, sicut regula ipsarum requirit, et ex hoc contra ipsas multum turbatus claustrum ipsarum non intravi, et eas sic dimisi; et ista beata Margaretha eadem die ante vesperras misit dictam magistratam suam et sororem Margaretham, filiam domini Gulielmi, qui fuit cognatus regis Bele, ad fenestram rotundam, mihi humiliter supplicando, quod similem penitentiam, quam deberem iniungere predictis dominabus dicta occasione, eidem iniungerem, nec parcerem sibi, si aliis videretur, quod ei deferrem pro eo quod esset filia regis, et ita feci, imponendo predictis dominabus die sequenti in capitulo, quod in medio refectorii super nudam tabulam sedendo in terra comederent panem et aquam, et ista beata Margaretha totum illud servavit.« Interrogatus de die, respondit: »Quinta feria feci comminationem, et in sexta faciendo capitulum inter eas, penitentiam predictam eisdem iniunxi.« *Fr. Marcellus*, pag. 277—8.

79—93. Mykoron ez zentfeges zvez. zent margyt azzon ez felyvl... ky azonkeppen levn. | 93— Mert mykoron egy Soror... ky ezenkeppen levn: Item dixit, quod per unum annum ante mortem suam soror Beata obiit, et tunc ipsa beata (M.) dixit magistre sue: »Ego ero prima, que moriar post ipsam,« et obiit antequam alia de sororibus, sicut dixit. Interrogata, in quo loco, respondit: »In infirmaria.« *S. Olimpiades*, pag. 221. | 93—94. Efmeeg vgy monda... meg telyek: Item dixit, quod ista sancta Margaretha, dixit sorori Margarethe, filie domine Anne et sorori Margarethe, filie domini Gulielmi: »Cito moriar, et rogo vos, quod faciatis (me) poni in loco, quo oro, et non timeatis de fetore, quia de corpore meo non exhibit fetor.« *S. Judith*, pag. 234. | 94. Mert aleg ere... mynden claftromokban. | 94—95. Ez zentfeges zvezhez... marcellosnak jelen voltara: Interro-

gatus (t. i. Fr. Marcellus), si scit, per quot tempus infirmitatis, de qua obiit predicta virgo, confessa fuit, respondit: »Sic, priori provinciali me vidente et presente, et corpus Christi in eadem infirmitate recepit me vidente et presente a predicto priore, et oleum petiit et inuncta fuit.« *Fr. Marcellus*, pag. 279. | 95—96. Ezeknek vtanna... folyamo bevéfeket: Per dies tres ante mortem suam dedit mihi, quia tunc eram priorissa, clavem a casa sua, in qua ego priorissa post mortem suam cum aliis sororibus invenimus duas cilicii partes, unam veterem et fractam et aliam quasi novam, et unum cingulum de ferro et unam scoriatam de virgis, que erat cooperta de pelle gritii et duos scophonos cum clavis ferreis parvis intus a latibus. *Domina Elisabeth*, filia quondam domini Stephani de Badobora, pag. 199. | 96—98. Mykoron jutot volna... betegvknék meggyo gehtafaban. | 98—100. Mert azon jdevben... vafarnaptlvfogva keddyg: Interrogata super miraculis dixit: Quando obiit dicta beata virgo Margaretha, ego eram ita infirma, quod non poteram me movere, nisi iuvarer per alias sorores, et cogitabam in corde meo, quod libenter essem ad corpus ipsius virginis Margarethe; et tunc surrexi sine aliquo adiutorio, et cepi servire circa corpus, et traxi sibi scapularium, quod sibi habebat in dorso, quia erat nimis turpe, propter servitia, que fecerat in coquina, et posui aliud scapularium sibi in dorso bonum et mundum, et postea portata fuit in ecclesiam in hora matutini, et stetit Dominica et die Lune, et quando aspiciebamus eam, videbatur esse magis colorata, et magis ultra, quam in vita sua, et die Martis sepulta fuit. Interrogata, quanto tempore duraverat sibi dicta infirmitas, respondit: »A festo sancti Laurentii usque ad festum sancte Prisce, in quo festo ipsa Margaretha obiit.« *Domina Elisabeth*, filia domini Ladislai quondam comitis de Serenna, pag. 202. | 100. Mykoron ez zent zvez... temetesere. | 100. Tahat azon vafarnapon... Az baran meg holt: Item dixit: »Quadam die Dominica post matutinum, cum significatum esset nobis de infirmitate istius sancte Margarethe, audivi quamdam vocem in somnis: »Agnam mortuam est; et statim mane sequenti hoc dixi fratribus et veniens huc, inveni, quod ista sancta eadem nocte mortua est.« *Fr. Petrus*,¹ de ordine predicatorum, nunc provincialis in Hungaria, pag. 282. | 100—101. Ennek fevlevtté... nylvan lagyvok: vö. et tertia feria sequenti venit dominus Philippus, olim Strigoniensis (archi) eppus, et dominus Philippus Vaciensis eppus cum eo ad istud monasterium... et introduxi eos ad locum, ubi erat corpus ipsius, in quo vos recepistis depositiones sororum istius monasterii, et tunc sorores, que erant circa corpus ipsius, ceperunt eiulare, et dominus archieppus (»presentibus eppo Vaciensi et preposito Budensi,« pag. 279.) dixit eis: »Non debetis dolere super mortem ipsius, sed potius gaudere, quia habet signum resurrectionis.« *Fr. Michael*, pag. 290. | 101—102. Oh mene nagy... nagy fokfagunep.

¹ »ego qui tunc eram lector Jauriensis.« Pag. 282.

102—103. Zent margyt azzonnak... mynden zolozmayat: Item dixit: »Tunc feci poni corpus predictae virginis Margarethae in quadam arca de ligno, quam feci fieri propter hoc, et ligavi cum virculis ferreis...; et postea portata fuit dicta arca cum corpore ipsius sanctae Margarethae et posita in quadam fovea ante altare virginis gloriose, eo in loco in quo modo est, magna cum devotione et solemnitate misse et officii ibi celebrati per ipsum dominum archieppum.« *Fr. Michael*, pag. 291. | 103—104. Ezenkeppen... tyzenkeet napiglan: postquam ista s. Margaretha mortua fuit, stetit per duodecim dies in quodam scrinio de ligno, posito in quadam fovea ante altare, quod est in ecclesia, et non fuit coopertum istud scrinium de terra, nec de aliquo alio, nisi cum cooperculo suo. *S. Judith*, pag. 234. | 104—105. Mykoron be bochatottak... illatot oda nem tevttek: Item dixit: »Postquam sepulta fuit bene per octo dies tantus fuit odor, et odoris fragrantia circa ipsius sepulcrum, quod nos fratres et seculares persone super hoc multum mirabamur, et dubitantes ne aliqua de sororibus aliquid odoris circa corpus ipsius, vel eius sepulcrum posuisset, frater Michael, qui tunc erat provincialis, una mecum et quibusdam aliis fratribus, diligenter investigavimus ab eisdem, si aliquid fecissent circa corpus predictum et ipsius sepulcrum, ut ex hoc alicuius odoris refragantia esset ibi, et precepimus eisdem strictissime et virtute obedientie et sub pena excommunicationis quod super hoc nobis dicerent veritatem, que responderunt iure iurando et dixerunt, quod per eas, nec per aliam personam eis scientibus, nihil fuerit appositum, vel factum.« *Fr. Marcellus*, pag. 279. vö. frater Michael prior provincialis dixit ad fenestram sorori Margarethae, filie [domine] Anne, nepti dicte s. Margarethae: »Volo quod iures mihi etc. pag. 234. | 105. Ennek fevlevtte... kevlemben: Item dixit, quod ipse Fr. Michael tunc provincialis quesivit in confessione ab omnibus sororibus, si aliquam rem odoriferam apposuerunt circa dictum corpus, et quilibet per se respondit: »Non.« *S. Judith*, pag. 234. | 105—106. Ezenkeppen az sororok... az feerben fekenny: Interrogata, quomodo scit, quod praedictum corpus stetit in ecclesia ante altare per duodecim dies, sicut dixit, respondit: »Quia per dies illos ego cum aliis sororibus stabamus circa corpus istius sanctae Margarethae, nisi quando dicebamus officia nostra, et quando eramus in mensa et ad dormiendum.« *S. Judith*, pag. 234. | 106—107. Ezen jdebben... kene-tevt tevt volna: Post mortem istius sanctae Margarethae ego, qui tunc eram lector Jauriensis, vocatus fui, et veni cum quibusdam aliis fratribus de dicto conventu Jauriensi ad istud monasterium, occasione mortis ipsius, et sexta die post mortem ipsius ivi ad locum, in quo sepulta erat, lapide nondum superposito, et percepi et sensi mirabilem fragrantiam, quasi essent imposita aliqua aromata et odorifera olfanda circa pedes eius et caput, et hoc sensi et percepi pluries, et tunc dixi fratri Michaeli, tunc provinciali: »Quid est hoc, quod iste locus ita fragrat et ita redolet, videatis, ne aliquid odoriferum appositum sit hic;« et tunc ipse provincialis

dixit mihi: „Ego istius rei requisivi cum omni diligentia veritatem a priorissa, sorore Olimpiade et ab aliis, que interfuerunt exequiis suis, per iuramentum et aliter, sicut districtius potui, (sed) numquam potui invenire, quod aliquid ibi positum fuerit, vel factum, quod spectaret ad aliquam fragrantiam, vel odorem alicuius rei.« *Fr. Petrus*, de ordine predicatorum, nunc provincialis in Hungaria, pag. 282. | 107—108. Ez jdevben... byzonfagot tevttenek: et audivi postea a magistris lapicidis Alberto et Petro Lombardis, quod die decimo quarto posuerunt lapidem rudem super arca ipsa, et nihil mali odoris tunc senserunt, sed potius redolentia; et postea lapidibus marmoreis per magistros predictos (apparatis), dum removissent lapidem predictum post duos, vel tres menses, ut apponerent ibi lapides marmoreos, tunc noviter apparatus, senserunt, quod tantus vapor ascendit et odor, ac si essent omnino rose ibi. *Fr. Michael*, pag. 291. | 108. Ezenkeppen... Amen alleluia. ihs. maria.

A legenda második részébe foglalt »példák«, »csodatételek« közül rá lehet mutatni a következőkre:

1. S. Petronilla története (vö. Sz. M. Élete, pag. 114—116), azonban nem mint a magyar szöveg, Petronilla, hanem soror Margit vallomásában (pag. 191).¹

2. S. Catharina, András, Váradi úr leányának esete (SzMEÉ pag. 117—118). Vö. Item dixit: »Quodam tempore habui malam voluntatem et iram contra quamdam meam sororem, et cum essemus in refectorio in prandio, cogitabam, quomodo possem facere, vel dicere sibi iniuriam, et quando fuimus pranse, ista sancta M. vocavit me, et dixit mihi: „Catharina, quid cogitabas in prandio, ego scio malas cogitationes tuas, tollas eas de corde tuo, et ne repellas Deum a te“; et dixit mihi omnia, que cogitaveram, et tunc humiliavi me et habui bonam pacem et bonam voluntatem contra sororem meam.« *S. Catharina*, pag. 256.

3. S. Alincha. (SzMEÉ, pag. 118—120 és 123—124). In secunda Dominica adventus domini per tres annos, antequam moretetur predicta virgo Margaretha, dum esset cum aliis sororibus in refectorio in cena, et magnum dolorem haberem in corde, et nulla de sororibus videretur habere curam de me, cepi cogitare et dicere intra me, (si) non essem soror, et essem inter parentes meos, multos haberem, qui curarent me, et post cenam intraverunt sorores in processione in ecclesiam, secundum consuetudinem nostram, et ego remansi in refectorio propter dictum dolorem, et quando sorores redierunt, ipsa sancta M. venit ad me, et dixit mihi: »Soror, quid habes? quomodo stas tu?« Et ego dixi: »Hic sum«, et tunc sancta M. respondit: »Quid est, quod propter dolorem tuum non velles esse in ordine?« et postea ad tres dies non audebam respicere ad faciem suam, quia dixerat mihi omnia, que cogitaveram... Item dixit: In inquisitione sua quam fecerunt primi inquisitores in facto

¹ S. Petronilla vallomása a jkv. megmaradt részében nem fordul elő.

isto pre verecundia nolui ire coram eis, et postea, quando audiui, quod dominus papa mittebat huc alios inquisitores, similiter cogitavi in corde meo: »Nihil scis dicere coram eis«, et postea habui maximam infirmitatem acutam per sex dies, de qua credebam me mori, et tunc cogitavi in corde meo, si Deus me sanaret de infirmitate ista, quod ego dicerem testimonium coram inquisitoribus pape, si venirent, et ea die liberata fui de illa infirmitate. *S. Alincha*, pag. 274.

4. *S. Candida*. (SzMÉ., pag. 125—6.) Dum essem quodam tempore in tantum infirma quod medicus, qui me medicabat, desperatus erat de vita mea, et postquam levatus sol erat, respexi in orientem, et visum (est) mihi, quod ego viderem tres portas, et per illas ibant tres societates sanctorum, et veniebant ad claustrum istud. fuerunt iuxta lectum, in quo tunc iacebam, et ego dixi eis: »Ad quid venistis vos?« Et ipsi responderunt: »Nos venimus ad dicendum domino Philippo archieppo Strigoniensi, qui facit inquisitionem de sanctitate istius virginis Margarethe, quod dicere volumus testimonium pro ea et de sanctitate eius«; et vidi inter ipsas tres personas, quas cognovi, et erant sanctus Bartholomeus et sanctus Demetrius et sanctus Laurentius, et tunc venerunt quedam de istis sororibus, et ego dixi eis, quod sic in isto monasterio ego vidi talem visionem et omnia narraui eis, ut videram, et ipse responderunt mihi: »Visio vestra non est vana, imo vera est, quia archieppus est hic, et facit inquisitionem de sanctitate beate Margarethe,« et tunc ego sciui, quod illa inquisitio fiebat, et ante nihil sciveram, nec audiveram de hoc, propter gravem illam infirmitatem, quam habebam. *S. Candida*, pag. 261—2.

5. Az 1268-iki áradás. (SzMÉ., pag. 127—9.) Vö. Item dixit, quod quadam die [»Interrogata, quot anni sunt, quod hoc fuit, respondit: Ante mortem ipsius virginis Margarethe per tres annos.«] in tantum crevit Danubius, quod aqua ipsius intravit in curiam servitium, et post aliquot dies [»Interrogata de mense, respondit: Ante carnelevarium¹] provincialis [»Interrogata de nomine provincialis, respondit: Frater Marcellus«] fratrum predicatorum venit ad dictum monasterium. *S. Olimpiades*, pag. 223. + »et ista Margaretha [»Interrogatus, in quo loco erant... respondit: Ante locutorium, quod est in cemeterio dominarum«] dixit mihi: »Nos fuimus in periculo submersionis propter inundationem Danubii, si pervenissemus, ubi pervenissemus ossa mea (?!), aqua usque huc venit mihi«, certum locum demonstrando, et ego respondi: »Vadas, vadas, hoc ego non credo«; et tunc illa dixit: »Domine Jesu Christe, ostendas veritatem istius facti priori, qui hic est, ut ipse credat verbis meis«; et cum tanta velocitate² statim aqua reversa fuit, [»quod intravit dictam curiam, et eramus tunc extra claustrum in quodam viridario, et quando vidimus, quod aqua in tantum crescebat, fugimus in clau-

¹ Quodam die Martis inter epiphaniam et quadragesimam. Pag. 192. Inter epiphaniam et carnis levarium. Pag. 196.

² Incepit venire cum magno sonitu. Pag. 243.

strum, et intravimus in domum capituli, et non potuimus ibi stare, et exivimus et ascendimus lignum dolii.« Interrogata, in quo loco erant tunc, respondit: »In viridario, ante locutorium, in quo consuevimus laborare.« *S. Olimpiades*, 223.] quod oportuit me ascendere, fugiendo ante aquam, super assidem positum super murum, in quo sunt columnae, quae sustinent porticum ipsius claustrii, et satis maior fuit aqua, quam prius fuerat, et usque ad matutinum aqua ita se retraxit, quod vix vestigia ipsius apparebant.« Interrogatus de hora diei, respondit: »Post prandium inter nonam et vesperas.« *Fr. Marcellus*, pag. 280—1.

6. A kútbaesett leány (SzMÉ., pag. 132—4): »Quodam die [Interrogata de die, respondit: In die resurrectionis domini] post completorium pluebat fortiter, et erat multum obscurum, et tunc ipsa domina mea vocavit me, et veni cum una socia ad eam, et ipsa dixit mihi, quod ego apportarem sibi tunicam suam, et multum mihi displicuit cum ibam pro dicta tunica, credens quod ipsa socia esset mecum, sed eam non videbam, quia erat ita obscurum tempus, quod si aliquis me percussisset ad faciem, ego non vidissem eum, et sic cecidi in quemdam puteum, et postquam ivissem ad fondum putei tertia vice, cepi me ad parietem muri, et domine quae accurrerant extraxerunt me superius.« Interrogata, ubi est ille puteus, respondit: »In claustro de foris ante coquinam.« Interrogata, si aliquid erat tunc in circuitu dicti putei, respondit: »Non, et erat disco-opertus.« *Agnes servitialis*, pag. 229. + »et quando ego audivi dicere, quod servitialis ceciderat in puteum, ivi ad illam virginem Margaretham, et cepi eam reprehendere, et dixi: 'Domina, male fecisti, perdidisti corpus et animam', et respondit: 'Non timeas, mater, quia ista non morietur', et sic oravit: 'O domine Deus, si aliquantulum placet tibi meum servitium, fac, ut ista servitialis non moriatur.'« Et dixit, quod illa servitialis tantum stetit in dicto puteo, donec claves claustrii invente fuerunt, et aperuerunt ostium, et ipsa virgo Margaretha »et ego et alie sorores ivimus ad puteum, et traximus ipsam servitalem vivam superius, et sine aliqua lesione.« *S. Olimpiades*, pag. 222.

7. János, paraszt fráter gyógyulása. (SzMÉ., pag. 134—6.) Vö. »Frater Joannes conversus, qui fuit socius meus, cum essem provincialis, a festo s. Dominici, quod fuit in Augusto, usque ad festum purificationis, habuit quartanam, et cum indigerem eius societate ex eo, quod debebam me transferre ad visitandum loca remota, misi dictum fratrem ad ipsam beatam Margaretham, mandando sibi per eundem fratrem in hec verba: »Rogo te beata Margaretha, quod cum orationibus tuis sanes fratrem istum, quia multum eo indigeo«, et predictus frater eadem verba dixit sibi ad fenestram *rotundam*, et illa respondit: »Quando erit dies abscissionis tue?« et ipse dixit: »Hodie«, et illa dixit ad eum: »Vadas et iuva te cum tuis orationibus, et ego in quantum potero iuvabo cum meis, et esto securus in Domino Jesu Christo«; et ab illa die sanatus (est) et postea illam infirmitatem non habuit.« *Fr. Marcellus*, pag. 280.

8. S. Margit és a köszvényes asszony gyógyulása (SzMÉ., pag. 145—148), de a magyartól eltérő változatokban, pag. 187—8, 193—4, 211, 227, 255.

9. Bonc fia, Benedek feltámasztása. (SzMÉ., pag. 157—161), vö. pag. 375—8, + 380—383.

10. Soror Meza (Misa) begina gyógyulása (SzMÉ., pag. 172—3), vö. 361—2, + 371—2.

11. Nemes Kátay Petrit esete (SzMÉ., pag. 173—175) vö. pag. 286. — U. az: SzMÉ., pag. 192—194: Nicolaus, qui stat in villa sancte Elisabethe Vaciensis diocesis... iuravit... respondit: »... quia sum confrater huius domus.« Interrogatus... dixit: »Quidam, qui vocabatur Petrucius de genere Catha, qui est maritus sororis uxoris mee, quodam tempore ita fuit infirmus, quod iacebat in lecto sicut lignum, et non poterat movere manus, nec pedes, nec loqui poterat, nec comedere, nisi quando ponebatur cibus in os suum per unam pennam, et duravit sibi illa infirmitas quasi per tres annos, et in somnis apparuit sibi ista s. Margaretha, et palpat eum et dicebat: »Quid facis miser?« Et in secunda nocte apparuit sibi et dixit: »Surge«, et precepit sibi quod deberet venire ad istud sepulcrum, ut sanaretur hic; et tunc, quando hoc dictum fuit sibi, statim surrexit et sanatus est, et quando pueri sui hoc viderunt, aliqui ridebant, aliqui flebant, et sequenti die cognati sui venerunt ad eum pro miraculo isto pro eo facto, et postea in curru duxerunt eum ad domum meam, et de domo mea postea ductus fuit ad sepulcrum istius beate Margarethe, et tunc apud sepulcrum incepit dicere et exponere omnia, que sibi devenerunt.« Interrogatus, qui erant presentes, quando dictus Petrucius stans apud sepulcrum predictum exposuit omnia, que sibi devenerant, ut dixit, respondit: »Tria millia hominum, et plurimi.« Interrogatus, quot annos habet, respondit: »Credo, quod habeam centum annos.« Pag. 334—5.

12. Ifjú László király gyógyulása (SzMÉ., pag. 177—181.), v. ö. pag. 299—300.

13. Károly vitéz újbudai bíró vallomása (SzMÉ., pag. 181—4): Dominus Carolus de veteri Buda miles, iudex pro domino rege in Buda... sub iuramento dixit: »Ab eo tempore, circa quod rex Bela fecit fieri hoc monasterium, et posuit me ad servitium istius monasterii et dominarum, in prima edificatione monasterii, vidi et audiui, quod ista virgo Margaretha, de qua facitis inquisitionem, fuit bona domina et sancta, (et) tantam spem habebam de ea, quod ibam per silvas per latrones et loca multum periculosa et per inimicos meos, et de omnibus istis periculis ista sancta Margaretha liberaverat me, et non videbatur mihi, quod aliqui possent nocere mihi.« Item dixit: »Hodie et omni tempore pono spem meam in sanctitate sua et in orationibus suis.« — Interrogatus, si aliquid vult dicere super miraculis, respondit: »Quedam neptis mea [»Agnes«] filia cuiusdam mee sororis, quodam tempore fuit infirma per decem septimanas ita graviter, quod quatuor medici, qui habuerant eam in cura, dimiserant eam pro mortua, et expectabamus omni die, quod moreretur,

et vocatus fuit tunc dominus Christianus, plebanus ecclesie sancte Marie de Buda, et dedit sibi corpus Christi, et inunxit eam, et aliquantulum post perdidit loquelam ex toto, nec loqui poterat, et ita stetit tribus diebus, et quarta die mater sua votum fecit pro ea ad istam sanctam Margaretham, quod si liberaret eam, *duceret eam ad sepulcrum suum, et tunc dicta puella incepit statim loqui*, et postea alia die parentes et cognati sui fecerunt eam portari ad dictum sepulcrum, et ibi stetit *per diem illam, et non fuit sanata*; et postea fecerunt eam portari *in quamdam domum de insula Danubii, et in dicta domo stetit per sex dies, et iterum fecerunt eam portari ad dictum sepulcrum, et dicta puella... surrexit in pedibus suis, et rediit in domum suam super montem in castro Bude.*« Pag. 302. V. ö. pag. 315—7.

14. Dominus Alexander de Cals (Kadarkalász?) vallomásá (SzME., pag. 185—7.): »Ego eram in carceribus inter Teutonicos in Austria, in loco, qui habet nomen Falkungurb, et stabam in fundo cuiusdam turris, sicut in inferno, in maxima catena, et quidam missus, quem ego mandabam prefectis meis in Hungaria, venit, et dixit mihi: »Non timeatis, vos habetis novam sanctam in Hungaria, sanctam Margaretham, filiam Bele regis, qui facit multa miracula, manus aperit et pedes, et gambas elongat, et facit oculos, et totum regnum vadit ad eam, et ego ivi«; et postea ego habui magnam spem in ea, et servivi sibi, in dicendo »Pater noster« et rogando ipsam, et postea apparuit mihi quedam puella in nocte in dicta turri, et non dormiebam, nec vigilabam, et erat vestita de una magna camisia alba, magna et ampla, sine mantello et dixit mihi: »Tantam spem habeas in ista s. Margaretha, sicut in sancta Elisabeth«; et postea mortuus fuit ille, qui tenebat me in carceribus per homines illius terre, tamquam canis, et dederam sibi trecentas marcas et ipse adhuc petebat quatuor centum; et uxor sua incontinenti dimisit me venire, postquam fuit mortuus, sine aliqua pecunia.« Interrogatus, per quot dies stetit in dicto carcere, postquam vidit dictam puellam... respondit: »Ille Rapot, qui tenebat me in carcere, postea in quinta vel sexta die mortuus fuit sicut canis.« Interrogatus, quanto tempore stetit in dicto carcere, respondit: »Per tres annos.« Predictus testis deposuit latinis verbis. Pag. 378—380.

15. Megyeri Jánosné gyógyulása (SzME. pag. 194—196.): Maria, uxor Joannis de Meger... Interrogata, si aliquid vult dicere de miraculis, respondit: »Eram contracta in genibus circa pascha, et nullo modo poteram extendere gambas ad ambulandum, et si volebam ire, semper tenebam genua mea circa pectus meum, et nates ad terram, et trahebam me sic, et steti sic usque ad festum sancti Jacobi, quod veniebat, et portata fui ad illud sepulcrum sancte Margarethe, et antequam fuisset sanata, steti per duas septimanas ad illam ecclesiam, ubi erat sepulcrum, super currum, qui non habebat, nisi duas rotas, et quadam die eram portata ad ecclesiam, habebam verecundiam ire ad sepulcrum propter multos homines,

qui erant ibi, et cogitavi, quare non vado sicut possum, et cepi me trahere per terram versus sepulcrum, et due femine ceperunt mea brachia et dixerunt: »Quare non surgis?« et ego dixi: »Non possum surgere«; et ille dixerunt: »Juvabimus te, surgas«; et distendi gambas, et surrexi, et recta ivi cum pedibus ad sepulcrum istius sancte Margarethe, et sanata fui, et illi, qui viderunt (me) prius contractam et postea sanatam, dixerunt hoc fratribus, et fratres dixerunt sororibus, quod cantarent »Te Deum laudamus«; et cantaverunt, et pulsaverunt campanas.« Interrogata, quomodo fuit portata ad sepulcrum, respondit: »De domo mea ad Danubium, et postea in navi portaverunt me usque ad insulam istam, et postea maritus meus portavit me in brachiis suis usque ad sepulcrum.« Interrogata, in cuius domo stetit per illas septimanas, antequam sanaretur, respondit: »In domo cuiusdam monialis.« Interrogata, qui fuerunt illi, qui portaverunt eam ad ecclesiam illa die, qua sanata fuit, respondit: »Dicta monialis et alia monialis, que habebat nomen Margaretha.« (V. ö. pag. 341: postea commendata cuidam moniali... que portabat [in biga] eam de mane ad sepulcrum predictum, et de sero domum suam.) Interrogata, si aliqua medicina data, vel facta fuit sibi infra illas duas septimanas, antequam sanaretur, ut dixit, respondit: »Non, nisi quod frater Vincentius dedit mihi quamdam petiam, quam ipse dicebat fuisse de scapulario istius sancte Margarethe, et aquam, quam dicebat esse lavaturam capillorum ipsius sancte Margarethe, cum quibus fricabam et lavabam genua mea.« Pag. 336—7.

Kétséggkívül a jegyzőkönyv után készült a kódexnek harmadik része, a vallomást tevő sororok lajstroma, melynek amazzal sorrendje is egyezik.¹ E részben az író a tanuk személyére vonatkozó adatokat kívánta összeállítani, s úgy látszik, a jegyzőkönyvben előforduló, de a legendában fel nem használt vagy csak érintett jellemzőbb fassio-részleteket megörökíteni. Annyi bizonyos, hogy ezek a töredékek² a jegyzőkönyvben mind előfor-

¹ Az 1—37 soror vallomása mind a két műben elül foglal helyet; a magyarban ezután még 3 apáca (Agilent, Ancilla, Petronilla) van felsorolva; a jkőnyvben a 38-ik helyet fr. Marcellus, a 39-iket fr. Petrus vallomása foglalja el, a 40-iket S. Aglenté; Ancilla és Petronilla fassiója elveszett.

² Soror Eliánának ujj-fájása (SzMÉ., pag. 198), pag. 173. | Az egy-szeri leány és Sz. Margit (SzMÉ., pag. 207—8), pag. 208. | Sz. Margit gyermekkori játéka (SzMÉ., pag. 208—9.), pag. 212. | Sz. Margit elréülése (SzMÉ., pag. 209—211.), pag. 210. | S. Stefana csodás gyógyulása (SzMÉ., pag. 211.), pag. 211. | S. Frózsia gyógyulása (SzMÉ., pag. 213.), pag. 228. | S. Lucia betegsége (SzMÉ., pag. 216—7.), pag. 216—7., 237—8. | Sz. Margit nézi az ő térdeit (SzMÉ., pag. 217.), pag. 239. | S. Ágnes betegsége (SzMÉ., pag. 219.), pag. 245. | S. Mária betegsége (SzMÉ., pag. 224—5.), pag. 266.

dulnak és vele szövegezés dolgában legtöbbször szóról szóra meg-egyeznek. Szóval, a magyar legenda és a jegyzőkönyv között szoros kapcsolat van, olyan, aminőre a magyar kódex 10—13., még inkább 54—56., 62—64. s 67—68. lapjai anyaguk sorrend-jével is rávallanak, bár a magyar író kezében, kétségtelenül, egyéb szövegek is forogtak, s — például — a legenda tetemes részének szövege, amelyet a jegyzőkönyvből magyarázni nem lehet, mint az Irodalomtörténeti Közleményekben kimutattuk, meglepő atyafiságot árul el Petrus Ranzanus Epitomé-jának XV. Index-ével. Ám a szövegek tanúsága szerint Ranzanus és a magyar író éppen nem merítették egymásból: a valóság az, hogy közös forrást használtak, s ez a forrás ma már nem ismeretlen többé. Világosan meg tudjuk mutatni, hogy a magyar változatnak azokat a helyeit, melyeket a jegyzőkönyvből magyarázni nem lehet, csekély kivétellel Margit egyik kortársának, fráter János »magister ordinis«-nek legendájából fordították; mi több: hogy a magyar változat első sorban éppen fr. János munkáján épült fel, belőle vette kereteit, s csak másodsorban: pótlások, bővítések végett fordult a tanuvallomások rotulusaihoz.

HORVÁTH CYRILL.

A NYELVÚJÍTÁS SZÓTÁRÁHOZ.

I.

A Nyr. 1903. évf.-nak 160—169. lapjain Szily Nyelvújítási Szótárához közölt helyreigazító és pótló adataimat megszerezhetem még, közvetlen gyűjtésem alapján, a következőkkel.

Ábrándkép. Már 1837-ben Vajda Péternél, Pesti levelek II. 169.

Állatkert. Már 1837-ben Vajda Péternél, Pesti levelek II. 67.

Balvélemény. Már 1820-ban Kisfaludy Károlynál: »Látom *bal vélemény* készttet fegyverhez« (Szécsi Mária 29).

Befolyásos. 1847-ben Kossuthnál, Bajza-féle »Ellenőr« 499. l.

Belrés. Már 1799-ben Virág Benedeknél: »A' ki vezetné barlangjának *bel'* [így!] *részibe*« (Poétai munkái 110).

Belépti jegy. Vö. a budai színház 1834-iki színlapján *bemenetár* (l. PhilKözl. 28:144). Jósikánál 1844-ben *bementi jegy* (Egy házasság a nagyvilágban II. 23).

Csalogány. Horvát Endre »Árpád«-jában »csaló« értelemmel használja: »*Csalogány*, csaló; mint ingó ingovány; ragadó ragadvány« (Szókalauz 469. l.). Vö. SI.

Csatányos. 1865, Horváth Mihály: Magyarország függetl. harczának története III. 568. Vö. *csatány* NyÚSz.

Csendélet. Már 1844-ben Jósikánál: »Ollykor a' legegyszerűbb *csendéletnek* is megvannak a' maga fénypontjai« (Az élet' utjai 174—175).

Dísz. Vö. Csokonainál 1798-ban: »Nem nyert é örök *dísz*t Főispányi széked, Egy olly nagy Hazafi adattatván néked« (A' haza' templomának örömnapija 15).

Előd. Vö. »Azoknak, a' kik az *Eldök* [így, több. számú alak] meg mutatásában nem jártasok, tudni kell, hogy a' 16-dik Nagy Atyának meg mutatása . . . tsak azt jelenti, hogy 8 nemesi *Eldök* mutattassanak meg egykorban mind az Atyai, mind az anyai részről« (»Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca« 142. lapján, a szó különben még egyszer előfordul így).

Előfizet. Már 1791-ben Arankánál, »A' magyar nyelv mivelő társaságról ujjabb elmélkedés« 34. l. Vö. Nyr. 32:161.

Előítélet. Már 1777-ben Szeli Károlynál, Bábamesterség, XII. l.

Érdemesít. Nyr. 32:162-höz vö. még: 1804-ben Bessenyeinél: »Ki kíván testi szenvedésével jót cselekedni, ha az nem *érdemesíti* Istene előtt?« (Bihari remete 55).

Érzékenyít. Már 1791-ben Arankánál, »A' magyar nyelv mivelő társas. ujjabb elmélk.« 25. l.

Érzet. Mint már Kovács Márton is kimutatta (Nyr. 35:282), megvan már az EhrC.-ben: »De mykoron sem zaua sem *erzety* nem voltuolna [a holt gyermeknek]: vetek az halottat agyba el temetny ewtett« (162. l.). A latin eredetiben, Katona Lajos szíves közlése szerint: »Sed cum non esset neque vox, neque *sensus*, cadaver posuerunt in lectulo ad sepeliendum ipsum« (S. Bonaventurae Vita S. Francisci Ass. Acta Sanctor. Bollandiana, Oct. 4. Tom. II. Cap. XVI. §. II. 242). A NySz.-ban nincs meg ez az *érzet* főnév. A XIX. században természetesen újra megalkották az *érzet*-et lélektani műszóul. Épigy nincs semmi nyelvtörténeti összefüggés a régi *kövezet* (a. m. megkövezés, l. NySz.) és a mai, utcaburkolatot jelentő *kövezet* közt.

Estély. Nyr. 32:162-höz vö. még: Ányosnál: »Hallod, hogy' sohajtnak *estvély'* homáallyában« (Ányos Pál' Munkáji, 1798-i kiad., 68. l.). »Illattyát bízván *estvélyi* szellőre« (uo. 9). Rosthy Miklósnál 1783-ban: »Pénteken *estvéltre* meghalnak« (A' zsidóknak szokási 146). »Boldog, kinek pirosuló rózsza jut | Az élet halvány *estvelére!*« (Tompá »Ősszel születtem.«) [Vö. Elvonás NyF. 11:51.]

Fennhatóság. Már Benyáknál 1783-ban: »Ezek [tudós, természetvizsgáló stb.] tsak igen kevés számát illetik az embereknek, kik tudniillik vidám észnek *fennhatóságával* ékeskednek« (Okos elm. mulatozásai 63). Vö. »*Fennható* észet ajándékoztattak-meg« (uo. 80).

Fénypont. Ugyancsak 1844-ben előfordul Jósikánál is (l. főntebb *csendélet* alatt).

Folyóírás. Már 1795-ben, »Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca« 59. és 93. l.

Folyondár. Már Földi említi 1793-ban (Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról 52), hogy a »nép közt« járatos.

Fölvonás. Már 1791-ben Soos Márton »Magyar Pénélopé«-ja címlapján: »Vig Játék Öt Fel-Vonásokban«.

Főnév. Már 1793-ban Földinél, Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról, 27. l.

Hazaft. Már 1798-ban Csokonainál (l. föntebb *dész* alatt).

Hirdetmény. Már 1803-ban Márton József Lexiconában: »Ansa-gezettel, hirdető írás, *hirdetmény*« és »Anschlagzettel, felragasztott tzedula, *hirdetmény*«.

Hitelesít. Már 1783-ban Benyáknál: »Minden gonoszságokat ugyan a' tunyaság szül, de a' tudatlanság *hitelesíti*, 's örökösíti azokat« (Okos elm. mulatozásai 3). 1792-ben Hrabovszkynál: »Ha vidékiek kíváncznak a' Társaságba, első foglalatosságok-is az lészen, hogy *hitelesítsék* magokat« (Szent Lutzai új szállók, 53). Vö. Nyr. 32:162.

Huzam. Vö. 1831-ben Horvát Endre Árpádjánál: »Hétszer nyomta Gerend Czikadórt, és engede hétszer | Viszszanyomásának. Gelzsét is Mirza szoríttya. | És Porvát Lipanór, szégyenvallottak, uroknak | Hogy *huzamát* elvágni hagyák« (157. l.). A Szókalauszban *huzom* alatt olvasható magyarázat azt mutatja, hogy Horvát Endre is az egy *huzomban* kifejezésből vonta el. (Avagy csak átvette Bugáttól?)

Intézmény. Már 1843-ban Keménynél, Korteskedés és ellenszerei I. 3, 4.

Irányos. Már 1808-ban Pápay Sámuelnél: »Élete' módgyához képest *irányos* oktatásokat vehessen« (Magy. irodalomtörténet 23. l.).

Jelkép. Már 1790-ben, egy »Trenk emlékeztető-jele« c. röpiratban: »Végzem ezen halotti beszédemet egy *jelképpel* az én költeményimből« (31. l., úgy lászik a. m. allegoria).

Jogegyenlőség. 1837 Vajda Péternél, Pesti levelek II. 115.

Jutalomjáték. Megvan már a budai színház 1834-iki színlapján (l. PhilKözl. 28:144).

Jutány, jutányos. Vö. Német Mihály »sevény-házi plébánus«-nak 1792-ben megjelent, »A' selyem juhokról« című, népies nyelven írt munkájában: »Mellyeket [kosokat és juhokat] rész szerint a' Kamara Jóságokra ki-osztotta, rész szerint pedig *jutányi* árán a' Földes Uraknak el-adatta« (28. l.). A *jutányi* a *jut* igének *jártányi*-féle származéka lehet (l. e -*tányi* -*tényi* képzős alakokról Lehr cikkét Budapest. Szemle 116:70. s köv. ll.).

Kedvezőtlen. Vö. »Tartosságot avagy *tartótlanságát*« (1777, Szeli Károly: Bábamesterség 324).

Képviselő. Már 1790-ben Arankánál: »Képtelenség volna... hogy az Angliai Király Hannoverába lakjék... Hannoverai meg-hítebb emberei közül küldgön Angliába Kints tartokot, Vice Királyokat, *Kép viselőket*, Biztosokat« (Anglus és magyar igazgatás 8. l.). Vö. Nyr. 32:163.

Kidolgoz. Nyr. 32:163-hoz vö. még Földinél, Rövid krit. és rajzolat a' magyar fűvésztudományról (1793), 6. l.

Kór. E szóra nézve megjegyezhetjük, hogy főnévi használatát »langvor, morbus; schwachheit, krankheit« jelentéssel már MA.,

PP. és PPB.-nál megtaláljuk (vö. Kreszn. és NySz.) és Bugát valószínűleg ezekre támaszkodva hozta e jelentést forgalomba. Érdekes, hogy az említett régi szótárak mind a főnévi értelmet adják első helyen, eddigelé azonban erre a használatra a régi irodalomból tudtommal egyetlen idézetünk sincsen.

Közdivatú. Nyr. 32:164-hez vö. még 1837-ben Vajda Péternél, Pesti levelek II. 65.

Közvélemény. Már 1830-ban Bajzánál, »Toldalék. Észrevét. a' Conv.-lexikoni pörhöz« 20. l.

Különtt. 1813-ban Virág Benedek »Thalia« 15. l. Vö. NyÚSz.

Lak. Vö. 1798-ban Csokonainál: »Úgy van! ez a' környék a' holtak' lakja lett« (A' haza' templomának örömnapja 5. l.).

Magánélet. Már 1837-ben Vajda Péternél, »magánosan élés« jelentéssel: »Rajzolatok a' magán élet 's természet világból« (Pesti levelek II. 106).

Majmol. Már 1787-ben Horváth Ádámnál: »Itt nagyon *majmolva*, vagy-is tsak nem szóról szóra fordítva van Virg. Aen.« (Hunniás 132). 1791-ben Arankánál: »Szükség felett bé-hozott szók és *majmólt* szóllás-formáji« (A' magy. nyelv mivelő társaságról ujjabb elmélk. 16).

Meghonosít. Már 1837-ben Vajda Péternél, Pesti levelek II. 67. Vö. honosít NyÚSz.

Mellkép. Már 1795-ben »Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca« 81. lapján egy könyvismertetésben: »Ez előtt a' könyv előtt egy részre [olv. rézre] metzett *Mejj-kép*, s-alatta ezek a' szók vagnak« stb.

Műbarát. Már 1837-ben Vajda Péternél, Pesti levelek II. 145.

Nyelvmester. Már 1763-ban Thomas Jánosnál: »Új Francia és Magyar Grammatica, a' melly Igaz *Nyelv Mesternek* neveztetik« (Sopron, a címlapon és az 1. lapon, vö. Nyr. 32:91). 1791-ben Arankánál is, »A' magyar nyelv mivelő társaságról ujjabb elmélkedés« 9. l. Vö. NyÚSz. *nyelvtan* alatt.

Nyelvtudomány. Már 1795-ben, »Az 1795-diki Magyar Merkurhoz tartozó Bibliotheca« 89. l.

Össze. Hogy a régi *öszvé*-nek ez a potlónyújtásos alakja sem tartozik az úgynevezett nyelvújítás tüneményeihez (vö. Nyr. 32:165), azt most minden kétséget kizáró módon bizonyíthatja Mikesnek *essze* ejtése, amelyet épen a NyÚSz. szerkesztője közöl a Törökorsz. Levelekhez írt szójegyzékben (1. Magy. Nyelv 2:339). Megemlítem még, hogy Geodri Jánosnak »Oktatás« c. művében (1791) is előfordul a rendes *öszve* mellett egyszer az *össze* alak is (10. l.).

Pártfogol. Már 1830-ban Bajzánál, »Toldalék. Észrevét. a' Convers.-lexikoni pörhöz« 29. l.

Segédkönyv. Már 1830-ban Bajzánál, »Figyelmezt. Wigand Közöns. Tárára« 2. l.

Sírhely. Már 1798-ban Csokonainál, »A' haza' templomának örömnapja« (Pécs) 6. l.

Szivarka. Már 1857-ben Szemere Bertalannál, Utazás Keleten (1870-iki kiad.) I. 81.

Szomor. Már 1813-ban Virág Benedeknél hexameterben: »ha szomor vagy« (Thalia 44. l.).

Tábornok. Ugyancsak 1787-ben megvan Gelei Ifiabbbik Robinzonában is »feldmarschal« jelentéssel, 273. l.

Talaj. Ugyanezen évben és műben, szintén *talaly* alakkal s ilyen értelmezéssel: »a' háznak, padnak vagy padlásnak az alja« 359.

Tanulságos. Már 1834-ben Bajzánál, Kritikai Lapok IV. 26.

Tápszer. Már 1837-ben Vajda Péternél, Pesti levelek II. 75.

Testiség. Már 1776-ban Dániel Istvánnál, Belisarius 238. és 308. l.; 1783-ban Rosthy művének fordításában: »Zsidóknak szokási« 60. l.; 1795-ben Dálnoki Lászlónál, Naturalisták 14. l.; 1799-ben Kis Jánosnál, 'Sebbe való Könyv 74. l. Vö. NyÚSz. -i-ság, -i-ség képző alatt, 398. l.

Tollhiba. (L. NyÚSz. *tolлкés* a.) Vö. 1779-ben *pennavétek*, Horányi »Koporsó épület« elősz.

Torlasz. Már 1843-ban Keménynél, Kortesk. és ellenszerei I. 12.

Tőkepénz. Már 1784 táján (a bevezető szavak szerint II. József trónralépte, 1780 után 3 évvel) Benyáknál: »Az Ország jövedelme felől úgy gondolkodnak, mint *tőkepénzi* haszonról« (Fels. Második József' bñlts országlásának meg-mutatása, 18. l.).

Történetíró. Nyr. 32:167-hez vö. még: 1791-ben Arankánál, »A' magy. nyelv mívelő társaságról ujjabb elmékedés« 22. l.; továbbá ugyancsak Arankánál ugyanezen évben névtelenül megjelent művében: »Az Erdélyi Kéz Írásba lévő *Történet Írók* kiadására fel álitandó Társaságnak Rajzolatya« (a címlapon, l. még a szövegben 5. l.).

Ugrány. Már 1800-ban Márton Lexikonában: »*Ugrány*, egygy emlőállat, Jaculus, der Springer, Erdhase.«

Újság. Már 1791-ben Arankánál: »Az újj Könyveknek tudására nézve-is, el-kerülhetetlennek látom, hogy a' Társaság Tagjainak a' jobb jobb [így] Tudós *újjságok*, Hólnapos írások és úgy nevezett Journálok közül . . . a' java meg-járjon« (A magy. nyelv mívelő társaságról ujjabb elmékedés 27. l.). »A' Jurnálok, Tudós *Újjságok*, Magyar és Idegen szükséges ujj Könyvek meg-szerzésére való költség f. 200« (uo. 35). 1793-ban Földinél: »Azokat [növényneveket] a' Közjó végett öszveszedni, és vagy ezen *Újság* kiadókkal [értsd: ezen újság, t. i. a Magy. Hirmondó kiadóival], vagy egyenesen velem közleni, méltóztassanak« (Röv. kritika és rajzolat a' magyar fűvész-tudományról 46—47. l.). 1794-ben Szaller Györgynél: »Tsak nem egyy holnap alatt minden nyomtatványim elkeltek, 's elébb, mint sem az *Újságokban* kihirdettettek« (Istók Debretzenbe 3. l.). 1795-ben: »Már az *újjságokban* is . . . a' Magyar Szépeknek íratni mondják magok a' kiadók ezen munkát« (Az 1795-diki Magy. Merkurhoz tartozó Bibliotheca, 59. l.).

Újságíró. 1790-ben Arankánál: »Az *Újság* íróknak nyelve, mindenütt a' közönséges nyelve [így]« (Anglus és magy. igazgatás 4. l.). 1794-ben Szaller Györgynél: »Szabad-è egyy *Újságíró*nak így

besteleníteni az egész világ előtt egy nyilvánvaló ártatlan Tanítót» (Istók Debretzenbe 60. l.).

Utófájdalom. Már 1777-ben Szeli Károlynál, Bábamesterség 82., 85., 86. l.

Verőér. Már 1803-ban Csokonainál: »Éledvén az által a' szív verő-ere« (Dorottya I. é., 1813-iki kiad. 80. l.).

Vígjáték. Wagner Phraseológiájának *do* cikkében is előfordul: »Fabulam dare. komédiát játszani, tartani: *vig-játékot* indítani: eine Comedie spielen.«

Világpolgár. Vö. 1826-ban Kölseynél: »Nem európai lakók, nem *világ polgárok* e ezek?« (Minden munkái II. 143).

Vizsga. »Experimentum« jelentéssel már Vajda Péternél: »A' szőke *visgát* tön ujjaira a' gyűrűvel, melly a' kisujra nagy volt« (Legszebb leány 33. l.).

Zsebkönyv. Már 1793-ban: »Magyar Teátrómi *Zseb-Könyvetske* az 1793-dik Esztendőre. Pesten Trattner Mátyás Betűivel.« Idézi »Az 1795-diki Magy. Merkurhoz tartozó Bibliotheca« (20. l.) s maga is él vele *Zsebb Könyvetske* alakban.

Ez adalékaim közlése alkalmát fölhasználom arra, hogy a NyÚSz. finn ismertetőjének, Setälának egy észrevételére válaszoljak. Setälä a Finnisch-ugrische Forschungen IV. kötetében (33—47. l.) érdekesen és tanulságosan ismerteti a Nyelvújítás Szótárát, figyelembe vévén az erről nálunk megjelent bírálatokat és ismertetéseket is. Az én bírálatomban (Nyr. 31:510—520 és 32:159—169) hangoztatott legfontosabb általános kifogásokat magáévá is teszi Setälä egy pont kivételével, amely szerint én az irodalmi nyelvünkben természetes úton keletkezett szókat és szóalakokat, valamint a népnyelvből természetes úton irodalmivá lett szókat nem tartom a magyar nyelvújítás szótárába valóknak. Setälä azt veti ez ellen, hogy a nyelv fejlődésében a tudatos és öntudatlan alkotásokat egymástól megkülönböztetni egyszerűen lehetetlen. Ez általánosságban igaz. De midőn olyan szótárról van szó, mely a nyelvújítás nevű irodalomtörténeti mozgalomnak alkotásaival akar beszámolni — és Szily szótárának ez a voltaképi célja — akkor az új szókincsnek lehetőleg csupán azon elemeit szabad jegyzékbe vennünk, amelyek ezen tudatos újító mozgalommal valamiképpen határozott összefüggésben állanak; akkor olyan szóknak, mint *betyár*, *bojtár*, *paprika*, olyan alakoknak, mint *át*, *össze* (ezek helyett: *által*, *öszve*) stb., semmi esetre sem szabad helyet adnunk a szótárban. (Vö. Nyr. 32:169.) Setälä szerint az anyag korlátozásában jogosnak csak a bizonyos meghatározott korszakra szorítkozást lehetett volna tekinteni; minthogy könyvét a szerző »a nyelvújítás szótárának« nevezte, azt várhattuk volna, hogy Szily csupán azon új szóalkotások egybeállítására fog szorítkozni, melyeket az irodalomtörténeti értelemben vett »nyelvújítás« hozott létre; ez azonban Setälä szerint nem történt így Szily könyvében, mert a NyÚSz. szerzője visszamenőleg megvonta ugyan a határt, amennyiben általában figyelmen kívül hagyta az úgynevezett nyelvújítás korszakánál régiebb szókat,

de előremenőleg anyagát semmiféle korhatárhoz nem kötötte, vagyis a *nyelvújítás* fogalmát nyilvánvalólag más, sokkal tágabb értelemben akarta venni (FUF. IV. 44). Nézetem szerint Setälä épen Szily eljárásának ezen megokolásában téved. Szily munkáját nálunk mindenki akként várta s címe után mindenki úgy is tekintette, mint a *magyar nyelvújításnak*, vagyis a nevezetes irodalomtörténeti mozgalom alkölásainak szótárát. Ez tünik ki az előszóból is. Itt ugyanis az V. tapon a forradalmi arányokat öltött XVIII—XIX. századi *nyelvújításról* beszél a szerző; majd a VI. lapon azt mondja: »e *forradalom* története még nincs megírva«, ő tehát addig is, míg Szalayja, Horváth Mihályja támad e történetnek, beáll egyszerű krónikairónak; majd így folytatja: »íme, a mit ígértem, kedves olvasóim, előttem fekszik a *magyar nyelvújítás krónikája*« stb. Ezekből s még inkább azon természetes előre mentegőzésből, hogy sokról, amit újnak mond, be fogják az olvasók bizonyítani, »hogy már jóval előbb, sőt talán a régi irodalom nyelvében is megvolt« stb. —világos, hogy a szerző is annak tekintette művét, aminek mi vártuk, s aminek címe után mindnyájan tekinthettük: a XVIII—XIX. századi nyelvújító mozgalom szótárszerű történetének. S az én föntebb ismételt, Setälätől azonban helyénvalónak nem tartott kifogásomnak épen az volt a célja, hogy a *nyelvújítási mozgalom* túlzott becsölőinek figyelmeztetéssel legyek, amennyiben Szily szótárának nem lehet minden adatát a sokat magasztalt *nyelvújítás* vívmányának tekintenünk.

ZOLNAI GYULA.

II.

Sándor István művei régóta ismert és fölhasznált forrásai a nyelvújításnak. Sorukból azonban mindezeideig kimaradt legkorábbi műve bizonyára azért, mert névtelenül jelent meg Győrött 1793-ban. E műve, *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei*, egyszerű, nagyon is egyszerű útleírás; csak előadásában van némi érdekesség: meglátszik rajta az újítás máza. Nincs ugyan benne sok új szó, hanem inkább sok újszerű fordulat és szóhasználat. A NyÚSz.-ra való tekintettel közlöm itt néhány szavát, melyek alkalmasak, hogy egy-egy szó dátumát előbbre telessük és hogy magának Sándornak nyelvújító munkásságát előbből keltezzük.

Adataimnak másik részét Bertha Sándor *Országgyűlési tárcza 1830-ból* című művéből közlöm, mely Pesten 1843-ban jelent meg. Bertha, ki 1825-től kezdve részt vett országgyűléseinkben, mint gyorsíró, félig-meddig az ellenzék hivatalos megbízásából szorgalmasan jegyeztette a tárgyalások menetét. Műve tehát azért érdemel figyelmet, mivel a magyarosodó törvényhozás kifejezéseiről nyújt némi felvilágosítást. Óvatosan kell azonban művét használnunk, mert bár kétségtelen, hogy mindjárt 1830-ban írta is könyvét, a kiadásig eltelt idő alatt valószínűen csiszogatott rajta. (A két művet egyszerűen így idézem: SI. 1793, B. 1830.)

álruha SI. 1793. 54.

- balvélekedés* SI. 1793. 299. (NyÚSz: bal-)
belépti jegy B. 1830. 45. (NyÚSz. 1833-ból)
betűöntés SI. 1793. 201. (NyÚSz-ban nincs)
bőrkereskedés B. 1830. 44. (NyÚSz. -kereskedő)
előadás, propositio, B. 1830. (NyÚSz.: elő-)
előszoba SI. 1793. 346. (NyÚSz: elő-)
fenyítették ház SI. 1793. 208.
fényűzés SI. 1793. 150.
fogyatkozott (Invalidus) B. 1830. Előfordul az 1830:7. tc.-ben.
 (NyÚSz: rokkant)
földközi SI. 1793. 148. (NyÚSz. 1803-ból)
föld le trás (geográfia) SI. 1793. 23. (NyÚSz: földrajz)
fűvész kert SI. 1793. 88. (NyÚSz. 1803-ból)
hazaft. SI. 1793. 430 (NyÚSz. 1799-ből) B. 1830. az 1830:15. tc.-ben: A KK. s RR. ...gróf Bellegarde Henriket... hazafivá, vagyis magyarországnak valóságos és kétségen kívüli tagjává... bevették.
kelet SI. 1793. 101. Az ide való gyapjúnak nagy a kelete.
 (vö. NyÚSz: kelet.)
kezeltetés SI. 1793. 452. (NyÚSz: kezelni)
ki látás SI. 1793. 42. (NyÚSz. 1799, SI-től 1808-ból prospectus értelemmel)
közboldogság B. 1830 (NyÚSz. nincs)
közüvélemény B. 1830. (NyÚSz. 1832-ből)
külön-tanácskozás (conferentia) B. 1830. (NyÚSz. külön)
levél hordó SI. 1793. 205.
öröklő B. 1830. (vö. NyÚSz.: örökölni)
pénz-alap B. 1830 (NyÚSz. nincs)
polgár-háború SI. 1793. 384 (NyÚSz. SI-től 1808-ból)
rendszabály B. 1830. (NyÚSz. 1834-ből)
réz-metszés SI. 1793. 201. (NyÚSz: rézmetszet)
sors-húzás B. 1830. 105.
szobor SI. 1793. 49. (stb.), *márvány szobor* (u. o.) rezes szobor
 (88.) *értz szobor* (323.) gyalog *értz szobor* (329.) Vö. NySz.
tiszteletajándék és adomány B. 1830., az 1830:3. tc.-ben
 (NyÚSz: tiszteletdíj)
úgy néz ki SI. 1793. 168 (NyÚSz: jól néz ki)
újságírás B. 1830. 14. (NyÚSz. nincs)
visszavona B. 1830. 157 (vö: huza-vona)
vitat SI. 1793. 22: ugyanis azt vitatják felőle, hogy a Tsászárs Várasai között... legszebbik. (vö. NyÚSz.: vitat, Nyr. 34:335 és 513.)
viteldj SI. 1793. (NyÚSz. 1836-ból)
zseb könyv SI. 1793. 533. (NyÚSz. 1808-ból SI-től)
zsibáros SI. 1793. (NyÚSz. 1808-ból SI-től).

KISS ERNŐ.

III.

A Nyr. ez évi januári és februári számában megjelent Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás című értekezésemben néhány tévedésre akadtam, melyet helyreigazítani kötelességemnek tartok. Így a NyÚSz. által Kisfaludynak tulajdonított szók felsorolásából kimaradt a *sebez* ige. A következő szók előbből vannak meg Szilynél, mint az én idézetem: *horty*, *hattyúdal*. Az alábbiakról azt állítottam, hogy nincsenek meg nála, pedig megvannak, csak hogy későbből: *büntárs*, *egyenruha*, *életveszély*, *rangvágy*, *színhátszó*. Végül Simai egypár szót még értekezésem megjelenése előtt korábról idézett: *csatadal* Márton 1823, *emlékoszlop* Dugonics 1794, *búbánat* Dugonics 1794.

BAJZA JÓZSEF DR.

IV.

Néhány szó a nyelvújítási adatok gyűjtőihez. Nagy-szigethy Kálmán (Nyr. 33:229) joggal mondja, hogy a NyÚSz. megjelenése után annyi adat került napfényre, mint előbb harminc év alatt; ma már bátran hozzátehetjük, hogy annyira megszaporodtak ezek a helyreigazítások, hogy ezek nélkül a pótlások nélkül maga a szótár a nyelvújítás terén végzett kutatásainkban igen sokszor hibás felvilágosítással szolgál. A nyelvújítási adatok gyűjtői pedig szinte kritikátlanul járnak el, mikor adataikat egyedül a NyÚSz.-hoz mérik. A Nyelvőr, Magyar Nyelv és a Nyelvészeti Füzetek pár száma is előttünk legyen, mikor egy-egy szó első előfordulását, szerzőjét akarjuk megállapítani, különben sokszor fölösleges munkát végzünk, helyreigazításunk visszaigazításra szorul. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy az új szókat, ha már régebbi adataink is vannak, ne is közöljük, hisz elterjedésüket csak többszöri előfordulásukkal igazolhatjuk, hanem közlésünk az előbbi adatra való hivatkozással történjék. Kissé fáradságosabb munka, mint csupán a NyÚSz.-ra való támaszkodás, de pontosabb, megbízhatóbb, s ami fő, használhatóbb azok számára, kik utánunk jönnek, akiknek számára dolgozunk. Még a Nyelvtörténeti Szótárhoz közlött pótlások is figyelembe veendőek, egy ilyen pótlásból látjuk pl., hogy a *tejut* már 1665-ben előfordul Komáromi Csipkés Astrologiájában (Nyr. 30:329), a NyÚSz. pedig csak 1834-ből ismeri.

Maradjunk azonban a legújabb gyűjtéseknél. A Nyr. ezidei folyamában Kisfaludy Sándor nyelvújításáról van két hosszabb cikk. Az elsőben az *előhegy* (1796), *emlékoszlop* (1823), *fénypont* (1825) és *oszlopszat* (1796) szavakról azt mondja a cikkíró, hogy amíg korábbi adataink nem lesznek rájuk, Kisfaludy nevéhez kell őket fűznünk. Bizony ezek a kívánt korábbi adatok rég megjelentek a Nyr.-ben, még pedig az *előhegy* a Nyr. 31:327, az *emlékoszlop* a Nyr. 31:392 és NyF. 14:20 már 1794-ből; *fénypont* a Nyr. 33:156, s az *oszlopszat* ugyancsak a Nyr. 34:158. 1795-ből.

Ugyanitt olvasható, hogy a *nézzél* (1833), *búbánat* (1801), *örömmünnep* (1809), *rangvágy* (1833), *vérbosszú* (1807) szavainkat

»nyelvészetünk mai állása szerint egyelőre Kisfaludy Sándor nevéhez kell fűznünk«. Igen, ha ezen állást a NySz. MTSz. és NyÚSz.-on túl nem terjesztjük, de még akkor is látnivaló, hogy a *nézzélt* a NySz. tanúsága szerint Faludi már használta. Hivatkozás is történt rá a NyF. 14:42, hol 1788-ból idéztetik. A *búbánat* ugyanitt megtalálható 1774-ből; az *örömmünnep* pedig a Nyr. 31:321. szerint már 1800-ban Mártonnál megvan, ugyanitt 1803-ban (Nyr. 31:334) a *vérbosszú* és 1823-ban (Nyr. 31:396) a *rangvágy* is.

A Magyar Nyelvben is akad egy pár visszaigazítani való. *Rendszeres* 1817-ből idézve 1:279; holott a Nyr. 31:333. már 1803-ból közli methodisch jelentéssel; a *koronaörökös* szónál (2:134.), melyet 1833-ból említ, nem történik hivatkozás a Nyr. 31:321-re, ahol 1799-ből van rá adat. Az u. i. felemlített *közigazgatás* se 1833-ban először, hanem 1792-ben l. Nyr. 30:289; a *vezérletre* (2:134) is van régiebb adatunk a Jelenkorénál (1833), 1803-ból NyF. 14:53; s végül a *világpolgár* (1833), *újságíró* (1833) is már 1796-ból, illetőleg 1780-ból van idézve a Nyr. 34:160.¹)

Közös munkánk egyöntetűsége, megbízhatósága szempontjából tartom én szükségesnek, hogy gyűjtőtársaim egymás közleményeiről tudomást vegyenek, nem is említve azt, hogy e kis fáradtsággal tetemesen megkönnyítjük a Nyelvújítás Szótárának javított és bővített kiadását, mert erre van már szükség.

SIMAI ÖDÖN.

NYELVMŰVELÉS.

A dr. cím hátrahelyezése. Magyaros érzékem ösztönzött, mikor hadat üzentem annak a szokásnak, hogy a magyar orvos s általában minden tudománynak doktora a neve elé illeszti a *Dr.* címet. Mindenfelől támadtak érte. Már-már elcsüggedtem, hogy csupán a Budapesti Hirlap fogja pártomat. Igaz, ez is sokat jelent, mert nagy olvasó közönség szeme szokja meg lassankint, hogy a magyarban a név végére való a *dr.* Azonban örömmel kell tapasztalnom, hogy ügyem nem vesztett ügy. Szily Kálmán és Tóth Béla ellenkezése sem birt gátat vetni a javasoltam írásmód terjedésének. Mivel a Nyr. is szíves volt pártul fogni, e helyütt adok róla számot, hogy legtekintélyesebb orvosi lapunk, az Orvosi Hetilap, amióta Lenhossék Mihály dr. lett a főszerkesztője, nemcsak főlapjában vigyáz gondosan rá, hogy mindig a név után kerüljön a *dr.*, hanem többrendbeli mellékleteiben is, aminők a Szemészet, Gyermekgyógyá-

¹ S maga a fönti sorok írója közölte a MNy. 1:278. és 2:315. lapján a *figyelem* szót 1676-ból, megjegyezve hogy »eddig Gyöngyösinék tulajdonították (1693)« s figyelmen kívül hagyva, hogy a NyF-ben 11:66 már 1668-ból is közöltük. De ez mit sem von le fölszólalásának igazságából. — A *fenkölt*-et most MNy. 2:330. 1785-ből idézik, holott épen nemrég említették (Nyr. 35:282), hogy már rég ki van mutatva Faludiból is.

A szerk.

szat, Gynaekologia stb., pedig ezeknek külön-külön szerkesztőjük van. Ennek révén belekerült az új szokás a Szünidei Orvosi Kurzus, a Magyarország Szemorvosainak Egyesülete meg a Budapesti Orvosi Kör nyomtatványaiiba is. Hálás vagyok, hogy Gerlóczy Zsigmond dr. mint az Országos Közegészségi Egyesület főtítkára és az Egészség szerkesztője szintén szigorúan ragaszkodik, mint utódom, az én hagyományaimhoz. — Nem kevésbé örülök, hogy Mihályfi Ákos dr. a nagy olvasóközönségű Katholikus Szemlébe vette be ezt a szokást.¹

CSAPODI ISTVÁN DR.

A tiszteletet és életnemet jelentő szavakról.² Valamint a' tisztelet adás, szinte annak szavakkal való kijelentése is időről-időre változván, kétségeket, és annál fogva különbözőségeket hozott be nyelvünkbe, melyekről itten szót tenni szándékom.

A' régiek a' vezetéknemet gyakorta kihagyták, és az akkori szokás szerint inkább keresztnévvel élván, ennek utána mondták és irták a' tiszteletet és életnemet jelentő 'szavat, úgymint: János Király, Pius Pápa; József Nádor-Ispány, János Deák, Tamás Mester, Pál Gazda. — Ez mai nap is így van szüntelen divatban, még akkor is, midőn a' keresztnév elejbe valamely mellék- vagy számnév tetetik, és így mondom és írom: Nagy Constantin Császár, Szent István Király, Hetedik Pius Pápa 's a' t.

Hanem idővel szokásba jöven a' vezetéknemek, midőn magányosan a' vagy keresztnév nélkül hagyódnak, akkor is utánnok következnek a' tiszteletet és életnemet jelentő szavak úgymint: Ganganelli Pápa, Bonaparte Császár, Zápolya Király, Rákóczi Fejedelem, Eszterházy Nádor-Ispány, Barkóczy Primás, Climo Püspök, Gévay Kanonok, Gyöngyösi Alispány 's a' t. nem tevődnek pedig elejbe a' Magyar nyelvtanító könyv szerint (a 322. lapon), melyben ezen szabást olvasni: »Méltóság, hivatal, mesterség név elejébe tétetik a' vezetéknemek, Tsászár Bonaparté, Király Zápolya, Fejedelem Rákótzí, Hertzeg Eszterházy, Gróf Andrási, Báró Meskó, Generális Hertelendi, Kapitány Győri, Hadnagy Jékei, Püspök Zábrátszki, Kanonok Dobronyai, Plébános Hanák, Szolgabíró Jósa, Eskütt Kozák 's a' t. nem pedig Bonaparté Tsászár 's a' t.«

¹ Szintúgy bevette lassanként a napilapok nagy része. — A kérdésre nézve vö. a Cím és rangsor c. cikkeket Nyr. 1896 s A mágnás-cím a magyarban c. cikkeket MNy. 1905. — E furcsa vitában a legújabb jelenség Gyulai Pálnak Az Ujság 1906. XII. 2-i számában közölt nyilatkozata: »Tisztelt szerkesztő ur, lapja november 28-iki számának tárczájába átvette Báró Kemény Zsigmond tanulmányaihoz irt bevezetésemet s a nevekben a szórendet ekként változtatta meg: Báró Kemény Zsigmond helyett Kemény Zsigmond báróra, Gróf Széchenyi István helyett Széchenyi István grófra, Gróf Bethlen János helyett Bethlen János grófra. Ezt a szórendet se a hagyomány, se a nyelvészet [?] nem támogatja, csak Rákosi Jenő önkénye. Így én soha sem irtam s nem is fogok írni. Soraim felvételét kérve maradtam teljes tisztelettel — Gyulai Pál.«

A szerk.

² Ezt a talpraesett cikkecskét a Tudományos Gyűjtemény 1828-i II. füzetéből közöljük ez alkalommal.

A szerk.

Ezen szabás a közönségesen bevett szokással egészen ellenkezik. Mert kivéven az illyeseket: Herczeg Eszterházy, Gróf Andrássy, Báró Mesko (noha ezek iránt is máskép vélekedünk) a' többit sohasem hallani, se nem olvasni eféle szerkesztetésben. Ki is akarna így szólni és írni: Tsászárs Bonaparte, Fejedelem Rákóczy 's a' t. e' helyett: Bonaparte Tsászárs, Rákóczy Fejedelem 's a' t. ?¹

Hanem nehezebb talán a' Herczeg, Gróf, Báró nevezetekkel való élésnek elhatározása. Ha az e'féle nevezettel bíró Méltóságnak vezetékneve megegyez lakhelyének nevével, a' mit is a' deákba de eadem praedicatummal jelentünk ki, akkor így kelletik természetesen szólnunk és írunk: Illyésházi Gróf; mert ezen Országunknak Nagyja eredetikepen Illyésházára való, és a Gróf Illyésházi annyit tenne nyelvünkben, mint: Érsek Esztergami, Püspök Váczi, Kanonok Nyitrai, e' helyett: Esztergami Érsek, Váczi Püspök, Nyitrai Kanonok, 's a' t.

Mitévők legyünk akkor, midőn nem de eadem, hanem más a' praedicatum; úgymint: Emmanuel Comes Csáky de Keresztszegh? — Azt állítom, hogy ezt is szinte így mondom és írom magyarul: Keresztszeghi Csáky Emmanuel Gróf, a' mi is annyit tesz, mint Keresztszeghre való Csáky Emmanuel nevezetű Gróf. Mert nincs elegendő ok, miért kívánna a' vezetéknevtől különböző praedicatum más szerkesztést, mint a' vele megegyező; midőn ennek is annak is ugyan az az ereje.

Azt a' szabást tartom én tehát, úgymint nyelvünk' természetével leginkább megegyezőt a' tiszteletet és életnemet jelentő szavakról, hogy azok mindenkor a' vezetéks és keresztnév után következnek, úgymint: Eszterházy Herczeg, Balassa Gróf, Andrássy Báró, Kondé Püspök, Kulcsár Professor, Bodó Kapitány, Gonda Mester, Balga Gazda, vagy Eszterházy Miklós Herczeg, Balassa Bálint Gróf, Andrássy József Báró, Kondé József Püspök, Kulcsár István Professor 's a' t.

Hanem épen nem csoda, hogy az illyesekben hiányos szerkesztések csúsztak be nyelvünkbe. Mert idegenektől kölcsönözvén többnyire ezeket és azonkívül is sokkal többet gondolván a' tisztelet adással, mintsem a Grammatikával, későbbben vesszük azt észre, vagy is inkább fontolóra, a' miben eleve vétettünk.

SZEDER FÁBIÁN.

Lemond és leköszön, felmond és felköszön. Egy nyelvújító akadémikus, különben a debreceni kollégium érdemes orvostanára, néhai dr. Török József per analogiam így okoskodott: Ha van a gyomornak *nyitja*, akkor van *csukja* is. Ha a nyelvészethen föltétlenül megállanának az ilyen analógiás következtetések, akkor én is helyesen párosítottam volna össze a címbeli két-két ígét, de tudjuk, hogy a nyelv nem engedelmeskedik mindenkor sem az analógia

¹ (Némellyek nem régtől fogva illyeseket is kezdenek felhozni: Doktor Varjú, Professor Bartos.)

törvényeinek, sem a logika szabályainak. Mondhatom: *melegem van*, de nem mondhatom: *hidegem van*, bármennyire követelné is egyik a másikat. A fenti két igepárnál egy kissé másképp áll a dolog, t. i. nem azért használható az első pár, mert a második, és viszont; *felmond* és *felköszön* nem azért cserélhető fel egymással, mert *lemond* is annyit tesz, mint *leköszön*. Itt ugyanis először az a kérdés döntendő el, hogy helyesen váltogatja-e egymást a közbeszédben a *lemond* és *leköszön*. A Nyelvőr a *leköszön*-t egykor határozottan németesnek nyilvánította s ebből most már az következnek, hogy az irodalmi nyelvben alig ismert *felköszön* a közhasználatú *felmond* mellett még inkább germanizmus.

Azonban a dolog éppen megfordítva áll. A *felköszön*, bár az irodalmi nyelvben alig ismeretes, tősgyökeres magyar. A MTájszótár csak a Mátra vidékéről idézi, de én az Érmellékéről, Érsemjénből való cselédleánytól hallottam ilyen fordulatokban: »Rég *fel* akartam *köszönni*, de nem engedett a gazdám. Ha kívánja a tekintetes úr, *felköszönök* a mostani helyemen és visszajövök«.

A cselédleány jó magyarságában nincs okom kételkedni, tőle s testvérétől hallottam a *megzokult a kenyér, zok ez a kenyér* (Nyr. 35:232) kifejezéseket is. Mindebből azt akarom megállapítani, hogy bármily németes ízű a *leköszön* a *lemond* értelmében, a *felköszön* teljesen magyar a *felmond* értelmében. Érdekes még megjegyeznünk, hogy a *felmond* némely fordulatokba bizonyára német hatás alatt jutott be, mikor t. i. nemcsak a cseléd, hanem a gép, a vízvezeték, a lámpa stb. is *felmondja* a szolgálatot; ezt a *felmond*-ot már valószínűleg a *versagen*-nak köszönhetjük. Eszerint néha nemcsak a *leköszön*, hanem a *felmond* is németes. A *felköszön* elterjedésére és mikénti használatára nézve jó volna, ha a Nyelvőr olvasóitól bővebb felvilágosítást kaphatnánk.¹

KARDOS ALBERT.

MAGYARÁZATOK, HELYREIGAZÍTÁSOK.

A *nyíl* és a *nyír* c. értekezésem megjelenése után egy olvasóm szíves volt figyelmeztetésül megküldeni az Állatorvosi Lapok f. é. 39. és 40. számát, melyben a kérdésre vonatkozó megjegyzések vannak Zimmermann Ágoston dr-tól. Mint legérdekesebbet idézem a következő részt, mert megerősíti az én magyarázatomat: »Ami a *nyír* etymológiáját illeti, felemlithetem, hogy Nádaskay Béla [állatorvostanár és író] előadásában a *nyír*-t szintén a *nyíl*-ből származtatja az alakbeli hasonlóságból kiindulva. Szerinte a *nyírt* eredetileg *nyílnak* nevezték a magyarok, később lett ebből az utolsó mássalhangzó megváltoztatásával a *nyír*, melynek azt a jelentést tulajdonítja, hogy mivel a szaru a *nyírnak* megfelelően nem kopik oly

¹ Vö. még *elköszön* e h. elbucsuzik (Debrecenben és a MTsz. szerint Csanád megyében is).
A szerk.

arányban, mint egyebütt a pata talpi felületén, túlnő és ezért *nyítrják*, nyesik, ami azután a nyíl szó módosítására is szolgáltatott okot.»

Kiemelem még utólag, hogy Herman Ottó maga említi értékezése 20. lapján a népnyelvből a *nyílcsont* és *nyíllábszár* összetételeket; ezek is a *nyíl* szóalak mellett bizonyítanak.

A minap csak egy döntő fontosságú idézetet közöltem a *nyirázás* és *nyílazás* azonosságá mellett. Itt van még egy, mely az elsőhöz egészen hasonló, noha az országnak túlsó végéről való (Sopron megyéből, míg amaz egy székelyföldi kéziratból): »Az melly Lovat *megh nylaznak* Az kölest föld megh olaiban osztan vöd le patkioiat es kösd rea az kölest... Az melly Lovat *megh nyraznak* Ezen megh esmered melljk szeggel Sértettik [sértették] megh, hogy eöncs tiszta vizet az körmére, valamelljk szegh fölljül hamareb megh szárad azzal sertettik megh« (Mesterházy Péter 17. századi jegyzőkönyvéből közölte Tolnai V. Nyr. 34: 511). SIMONYI ZSIGMOND.

A **nyílvetésről** folyó eszmecserebe legyen szabad nekem is egy pár szóval beleakaszzkodnom.

A sumír *ba* szó jelentése 'rész', aztán »oszt, föl-, ki-, meg-, szétoszt«; ideogrammjának legrégibb alakja pedig , vagyis följazott íjj, körösztlüfektetett vesszővel. Maga ez a nyílvessző is önálló ékjegyképpen szerepelt aztán s mint ilyennek, *mu* szóértékkel, legrégibb alakja ; tehát a tiszta »szakállas« nyílvessző-idom s jelentése 'én, enyim, -m, -am, -em, -om'; szóval egyes 1. személyű névmás és birtokos névmás meg igerag.

Szembeszökőleg következik ezekből, hogy a sumír népnél már jó tízezer évvel ezelőtt megvolt a »nyílvetés« szerint való osztzkodás, úgyhogy e fogalom kifejezésére külön ékjegyvet is alkalmaztak.¹

Az *árkány* szó vagy a török *arka* alighanem az asszír-babiloni *arkât*, *arkâtu*, Rücken-, Hinterteil' jelentésű szóra megy vissza (ennek egyik képződménye 'nachher, hernach, hinter' jelentéssel, *arkân*, *arkânu* volt).

GALGÓCZY JÁNOS.

Csúf. (Nyr. 35: 334). Az olasz *ciofo* 'alávaló ember' és a magyar *csúf* szónak egymáshoz s az olasz *ciuffo* 'üstök' szóhoz való viszonyát földeríti Manzoni *I Promessi Sposi* (A jegyesek) c. regényének egy helye, melyre Petz Gedeon volt szíves figyelmeztetni. A regénynek harmadik fejezetében egy régi olasz szokást ír le a szerző (1620—27-ről van szó) a következő szavakkal: »A quel tempo, il bravi di mestiere, e i facinorosi d'ogni genere, usavan portare un lungo *ciuffo*, che si tiravan poi sul volto, come una visiera, all'atto d'affrontar qualcheduno, ne' casi in cui stimasser necessario di travisarsi, e l'impresa fosse di quelle, che richiedevano nello stesso tempo forza e prudenza... Il ciuffo era dunque quasi una parte dell'armatura, e un distintivo de bravacci e degli scape-

¹ Megjegyzem, hogy Ezechiél 21. részének nem 24., hanem 21-ik verse tartalmazza a Goldziher fordításában közlötteteket.

strati; i quali poi da ciò vennero comunemente chiamati *ciuffi*. Questo termine è rimasto e vive tuttavia, con significazione più mitigata, nel dialetto: e non ci sarà forse nessuno de' nostri lettori milanesi, che non si rammenti d'aver sentito, nella sua fanciullezza, o i parenti, o il maestro, o qualche amico di casa, o qualche persona di servizio, dir di lui: *è un ciuffo, è un ciuffetto*». Vagyis magyarul: »Akkor-tájban, akik foglalkozás szerint brávók voltak, s mindenféle más gonosztevők, hosszú üstököt szoktak viselni, ezt aztán az arcukra vonták mint egy sisakrostélyt, mikor valakit megtámadtak és szükségességnek látták leplezni személyüket, ha t. i. olyan dologban jártak, mely erőt, de egyúttal óvatosságot követelt... Az üstök (*ciuffo*) tehát mintegy a fegyveres készségüknek egy része volt és megkülönböztető jele a gonosztevőknek és féktelenkedőknek; azért aztán közönségesen *ciuffo*-knak nevezték őket. Ez a kifejezés fönn is maradt s most is él, enyhébb jelentéssel, a nyelvjárásban: milánói olvasóim között talán nem is lesz senki, aki nem hallotta volna gyermekkorában, hogy vagy a szülei, vagy a tanítója vagy valami házibarat vagy valamelyik házi cseléd azt mondta róla: *ciuffo* ez, kis *ciuffetto*!« azaz *csúf*! — Petz Gedeon azonfölül megtalálta a *tschuff* szót hasonló jelentésben a tiroli németsejben (Schöpf: Tyrolerisches Idiotikon) és őtöle származott az az értesülésünk (35:334), hogy e szónak a rétoromán nyelvjárásokban is meg kell lenni, mert azokon át juthatott legkönnyebben az olasz szó a tiroliakhoz. A SZERKESZTŐSÉG.

Gyűtság: ,mohóság'. Ezt az eladdig ismeretlen szót Simonyi a Székelyudvarhelyi-kódexből közölte s egyúttal azt a véleményét jelezte, hogy talán összetartozik a csagataj *jut*-, tatár *jot*- »nyelni« szóval (Nyr. 35:8). Azonban az eredetét nem kell idegenben keresnünk. A MTsz.-ban mint rimaszombati tájszó van közölve *gyút-belű* »nagyhehő, telhetetlen gyomrú«. *Gyút* nyilván = *gyúlt* tehát *gyút-belű* tkp. a. m. »meggyulladt, égő belű«, vagyis akinek a béle úgy pusztítja az ételt, mint a tűz. Ugyanígy használatos a *pokol* szó is, mint az örökké égő tűz helyének a neve; vö. *pokol-bél*, *pokol-bélű* »nagyétű«, Debrecen MTsz.; »*pokol* a béle«: vorax, mando Kreszn.; »nem *pokol* a koma béle, hogy két tojást megegyen«, mondta az egyszeri fukar asszony, mikor az ura biztatta a komáját, hogy egyék még egy tojást (gyerekkoromban hallottam). Eszerint a Székelyudvarhelyi-kódex *gwtsag* szava = *gyűtság* < **gyűltság*. A képzés arra vall, hogy a *gyút-belű* összetétel előtagját magában is használták »falánk, nagyhehő« — tehát az eredetitől egészen eltérő — jelentéssel. Az ilyen kiválás igen közönséges jelenség. Így vált ki pl. a finn *rutto-tauti* »dögvész« (tkp. »gyors, hirtelen betegség«) összetételből a *rutto* előtag (~ vog. *rott* »gyors«) maga is »dögvész« jelentéssel. SZINNYEI JÓZSEF.

Olcsó időnek hasztalan soka. Horger Antal az *amely* és *ami* vonatkozó névmásoknak sajátos használatáról szólva (Nyr. 35:379) a többi között ezt mondja: »Mint hogy nyáron elég *olcsó*

az időnek hasztalan soka [ezt én húztam alá!], átolvastam a füzetnek (Uj Idők) minden aláírt közleményét« stb. Nyilvánvaló, hogy mikor a kiemelt mondást írta, Arany János ódájának, a Széchenyi emlékezetének, e sora csengett a fülében: *Olcsó időnek hasztalan soka* (5. versszak, 2. sor). De az is való, hogy Horger más alakban és más értelemben használta, mint Arany. Horger ilyesmit mond: nyáron (bizonyára: az iskolai nagy szünetben) könnyű szerrel (olcsón) jut az ember sok üres (hasztalan) időhöz; összeolvas tehát mindenfélét, mert ráér. Arany egészen másképp érti az idézett sort. Sokan meg (nem mondom, hogy Horger is) nem csak ezt, hanem a sort magában foglaló egész versszakot is nem értik, vagy nehezen értik meg. Elégszer tapasztaltam. Megpróbálom tehát az értelmezését.

A szóbanforgó versszak, az előttevalónak két utolsó sorával, így hangzik:

»Széchenyi meghalt.« — S e nagy omladékon:
»Élünk-e hát *mi*?« búsan kérdezők.

*

Mert élni, hogyha nem *fajulva tengés*,
Olcsó időnek hasztalan soka;
De vérben, érben a vidám kerengés,
Mely szebb jövődő biztos záloga;
Ha célra küzdvén nagy, nemes, dicsőre,
Így összehat kezünk, szívünk, agyunk,
Vezérszó: ildom, a zászlón: előre! —
Ő az, ki által lettünk és vagyunk.

Prózává higitva így értem: Széchenyi meghalt. Élünk-e hát *mi*? — Mert hiszen — hogyha az életet annak vesszük, ami, t. i. *nem*: *fajulva tengés*, *nem*: *olcsó időnek hasztalan soka*; *hanem*: vérben), érben a vidám kerengés, mely szebb jövődő biztos záloga stb.: *akkor* — ő az, ki által lettünk és vagyunk (élünk). Hiszen »Széchenyit küldé (az ég) végtelen malasztja e holttetembe (a nemzetbe) érző szív gyanánt, ...hogy lenne életösztön a halónak« (7. versszak). Ha ő meghalt, méltán kérdezhetjük: élünk-e hát *mi*?

»Olcsó időnek hasztalan soka.« Olcsó idő: nem szorgos, nem sietős, nem munkás; henye idő, melynek »hasztalan soka«, vagyis: ha még oly sok is, nincs semmi haszna, hiábavaló. Vö. az én időm *drága*; minden percem el van foglalva. Az idő pénz. — Továbbá: drága dolog = sietős, szorgos. »...Van drága dolog otthon Nagyfaluban«; »a beteg se *lomha*«. (Arany: Toldi, I.)

TRENCSÉNY KÁROLY.

A meghalás szinonímái. Kiss Ernőnek a Nyr. multkori számában közölt cikkének pótlékaul még a következőket lehetne felsorolni: Eljött élete utója. Halálára jut. Leteszi életét. Két szemét halálos hálóg takarja. Hideg föld árnyékába borul. Földet fal. Kibocsátja magából a lelkét. Lelkét istennek megadja. Földbe tenyészik, föld alá enyészik. Kifújja lelkét. Fölveszi a néhai nevet. Nem eszik több kenyeret. Deszkát árul (Földváron). Deszka közé

teszik. Megkönnyebbedik ágya szalmája. Szemére halálkőd hárul. Lehellete megszegik. Csillaga leszalad. Leesett az álla. Kiment belőle a szusz. Kifujta páráját. Lelke kiszakadt testéből. Örökös éjjelre virrad. Rájön a halálos este. Fekete földet lúznak rá. Halál hálója környezi szemeit. A halál sárga fogára jut. Koporsóba teszi a halál. Beteszi ajtaját a halál. Kibucszuk lelke testéből. Elmetszik élte fonálát. Virágjában csípte le a halál. Halál horgára akad. Egy lett a halállal. Elejtette a kis kést (kanalat). Elragadta a szent Mihály lova. Ráfektetik szent Mihály lovára. Gyászpadra fektetik stb. stb.

Azt hiszem, aki utána járna, ezt a lajstromot még jó pár száz kifejezéssel bírná megtoldani. Érdekes volna összeszedni a hal-doklás, halódás szinonímáit is, melyek közül íme egynehány: Haló-félben (halálán) van. Vívódik a halállal. Az utóját (a végét) járja. Fogy a párája. Nem messze viszi. Dögrováson van. Csak hálni jár bele a lélek. Nehezen ér több kakukszót. Már kiverte a halál vize. Nem lesz többet ember belőle. Halál kutyái ugatnak belőle. Ütött az órája. Nem ér több holnapot. Koporsóban (sirban) a féllába. Nem ér az élete egy hajtófát (egy polturát) stb.

Általában igen sajnálatosnak tartom, hogy nyelvészeink olyan keveset törődnek a magyar szinonimika dolgával; pedig már igazán ideje volna, hogy nekünk is legyen efféle szótárunk.¹ De nem szeretném, ha aki ezzel a fontos tárggyal foglalkozik, csak régibb íróinkat tanulmányozná s megállana Vörösmartynál, Aranynál. Ne tegyenek úgy, mint az iskolai olvasókönyvek szerzői, akiknek szemében — tisztelet a kivételeknek — ma is a Hadnagy uramnál vége a világnak. Ezzel azonban nem akarom Kiss Ernő urat támadni, aki maga mondja, hogy gyűjteményét nemcsak teljesnek, de bőnek sem találja.

RADÓ ANTAL.

Kiss Ernő igen ügyes cikkével, melyben a *meghalás* magyar szinonímáit állította egybe, párhuzamba állítom ugyanazon szónak deák szinonímáit. Kiss is megemlíti a gyűjtötte szinonimák jó nagy csoportjáról, hogy a vallásos felfogás, illetőleg a biblia szülöttjei. A latin eredetiek közlése ezt a körülményt még világosabbá teszi. Az itt felsorolt latin szinonimák jó részét katolikus egyházi munkákból gyűjtöttem össze. Jó részök nincs is benne a tisztán a klasszikusokra támaszkodó latin frazeológiákban.

I. Ad requiem transivit: nyugalomra tért;
terrestrem vitam complevit: földi éltét befejezte;
excessit e vita: az életből távozott;
vita functus est: életét befejezte;
ex hac vita a Deo evocatus est: Isten elhívta az életből;
ad coelites migravit: égbe költözött (az égiekhez);
extinctus est: elmúlt; — *decessit:* eltávozott;

¹ Tudtunkra sajtó alatt van Póra Ferenc munkája: a rokonértelmű kifejezések szótára. A szerk.

ad aeternam gloriae coronam transivit: elnyerte a mennyei koronát (mint néhány egyházi énekünk mondja);
vitae curriculum complevit: bevégezte pályafutását;
cursum peregrinationis huius vitae absolvit: földi zarándoklását befejezte;

quievit in Domino: elpihent az Úrban;
ad meliorem vitam translatus est: jobb hazába költözött;
ex humanis sublatus est, ex vivis excessit: az élők közül távozott;

eius obitus contigit: halála történt;
animam Deo reddidit: lelkét a Teremtőnek visszaadta;
candidam efflavit animam: tiszta lelkét kilehelte;
vivis valedixit: az élöktől elbúcsúzott;
vitam cum morte mutavit;
piam edidit animam: jámbor lelkét kiadta;
desiit inter mortales vivere: megszűnt a halandók közt élni;
e corpore migravit: testéből elköltözött;
debitum naturae solvit: megfizette a természet adóját;
ex hac vita migravit: ez életből elköltözött;
ad mercedem laborum migravit: munkája jutalmához (az Istenhez) költözött;

ad coelestem patriam transivit: a mennyei hazába költözött;
mortalitatem exiit: halandóságát levetette;
obdormivit in Domino: elszenderült az Úrban;
morte correptus est: a halál elragadta;
vitam clausit: életét befejezte.

Továbbá: *obiit; defunctus est; diem obiit supremum; e vivis sublatus est.*

II. A felsorolt kifejezésekkel szemben pl. a frazeológiák közül a legelterjedtebbek egyike, a Meiszner-féle (*Lateinische Phraseologie*, 2. Aufl., Leipzig, 1880.), a következőket említi: (*de*) *vita decedere*; *decedere*; (*ex*) *vita excedere*; *ex vita abire*; *de vita exire*; *de vita (ex vita) migrare*; *supremum diem obire*; *supremo vitae die*; *animam edere v. efflare*; *extremum vitae spiritum edere*; *morbo perire*, *obsumi*, *consumi*; *debitum naturae reddere*.

RÉVAI SÁNDOR DR.

Menszáros. Kazinczy Levelezéseinek legújabb (16.) kötetét lapozgatva, a *Menszáros* családnéven akadt meg a szemem (l. 323, 339, 604. l.). Emlékeztem, hogy e szóról, mely nyilván a *mészáros*-sal azonos, Asbóth Oszkár a Nyr. 31:188. lapján olyan véleményt mondott, melynek helyességében mindjárt akkor kételkedtem, mikor először olvastam: hogy t. i. a mai *mészáros* a *menszáros* (vö. óbolg. *mesarŭ*) alakból fejlődött a magyar nyelvben, még pedig valószínűleg föltehető **ménszáros* hangalakon át. Szamotának három (azaz most az OklSz.-ban négy) *Menzaros* és *Menzarus* adatát persze így is, úgy is olvashatni. Ámde nagyon sokat veszít valószínűségéből Asbóth **ménszáros*-a, ha azt látjuk, hogy még 1819-ben is rövid

e-vel ejtették azt a családnevet, sőt még most is él a *Nagykerekí Menszáros* család, mint az 1900-i Tiszti Cím- és Névtárból látom (426. l.: Nagykerekí Menszáros Zoltán). Én azt hiszem, nem is a magyarban fejlődött a *menszáros*-ból *mészáros*, hanem a két alak két külön átvétel volt a szlovén nyelvjárásokból; vö. *rënd: rēd* (és *rēdomba*, két-rét), *donga: duga*, *gomba: guba*, *roncska: rocska* (l. Nyr. 35:337) és *munka: mūka* NySz. MARIANOVICS MILÁN.

Mégmenni. (Nyr. 35:429.) Szigetközi (győrmegyei) embertől hallottam ezt a szót „megérkezni, megszabadulni“ értelemben. Kártyázás közben kijátszotta az egyik disznót s mikor látta, hogy nem ütötték el előle, holott nem igen bízott a megmentésében, örvendezve mondta: mégis csak mégment. MÉSZÁROS GYULA.

EGYVELEG.

Avarok emléke. A görög szabadságharcból híres a *navarinói* tengeri ütközet, melyben az egyesült angol és orosz hajóhad a török s egyiptomi tengeri erőt majdnem egészen megsemmisítette (1827). E délgörögországi kikötő nevérol érdekes dolgot olvasunk most egy angol történeti folyóiratban (*The English Review* 20:308). *Navarino*, az ókori Pylos, eredetileg *Avarino* volt, de a népetimológia azt hogy *εἰς τὸν Ἀβαρῖνον* (is *ton Avarinon*, azaz *Avarino*-ba) ezzé változtatta: *εἰς τὸ Ναβαρῖνο* (is *to Navarino*). Ugyanilyen változás történt több más görög helynévben is, pl. *εἰς τὴν Πόλιν* (a városba, azaz Konstantinápolyba): *Stambul*; ¹ *εἰς τὴν Κῶ*: törökül *Istankoj*; *εἰς τὰς Ἀθῆνας*: *Sathines*, *Satines*; *εἰς τὰς Θῆβας* (is *tas Thives*, Thébába): *Estives*. Fallmerayer — az a híres német történetíró, ki a mai görögöket elfajult szlávoknak tartotta s ki Akadémiánknak is külső tagja volt (Trefort Ágost tartotta róla az emlékbeszédet) — a *Navarino* nevet avar telepedésből magyarázta. Megjegyzem azonban, hogy ennek a magyarázatnak igen ingatag az alapja. HISTORIKUS.

Műkotorék. A hagyomány azt tartja, hogy Budán is csak egyszer volt kutyavásár, de Budapesten alig egy fél év alatt kétszer volt már kutyakiállítás és ezzel kapcsolatban — szörnyűség még kimondani is — *műkotorék*-verseny. Én a tavaszi műtárlatot nem tekinthettem meg s a *műkotorék*-verseny nyújtotta műélvezetben se vehettem részt. E franciának tetsző magyar szót olvasván az újságokból (francia: *mucataurèque?*), ahogy se tudtam megérteni e jeles műkifejezést s fölvilágosítást kértem még tavasszal a Pesti Napló t. szerkesztőségétől. Kaptam is fölvilágosítást, magyarázatot és még ígéretet is, hogy a legközelebbi alkalomra már jobb szót fognak keresni e fogalom megjelölésére. Sokáig vártam,

¹ A *Sztambul* névről l. Nyr. 26:35, 127. —

de hiába; mert íme ismét megkezdődött a kutyakiállítás és még mindig él a műkotorék. Nem tudom, ki volt e szónak szülőapja (vagy talán szülőanyja?), azt se tudom, hogy ki tartotta kereszt-vízre, de annyi bizonyos, hogy nyelvérzéke egyáltalán nem volt szerencsés.

TELEKY ISTVÁN.

IZENETEK.

P. M. A halvaszületett *szédelgetőre* talán kár a szót vesztegetni. — A Kolozsvári Glosszák közlését okvetetlen megkezdjük januári füzetünkben. Azokat a B-féle jegyzeteket is szívesen közöljük.

D. S. A HB. *eleve* szavára nézve nem vette tekintetbe Budenz J. cikkét az Egyet. Philol. Közl. I. k.-ben. — Az *egyél*-féle fölszólítók magyarázata bizony nem sikerült.

L. I. Hogy vajjon hiteles népnyelvi adat-e a MTsz.-nak a *siló*-ra vonatkozó adata (»*Siló*: veremszerű pince zöld takarmány bevermelésére, Borsod m. Király P.«), nem tudjuk megítélni, mert Király Pál a legtöbb adatot másodkézből vette s némelyik nagyon gyanús, így pl. az állítólag kalocsai *sű*, a zalamegyei *bagvak* e. h. *baglyok*. De akármin van a dolog, az a *siló* nem lehet más, mint a gabonapincét jelentő spanyol *silo* szó, mely a német nyelvben is kelendő elnevezés.

L. S. A *könyvtáros* nemcsak jobb, hanem régibb is a *könyvtárnok*nál; amaz már 1798-ból ki van mutatva (NyUSz.), emez alig fordul elő korábban, mint 1823-ban Márton József szótárában (NyUSz. szerint csak 1830 ban).

Beküldött könyvek. A Magyar irodalom története. Képes díszmunka. Szerk. Beöthy Zs. és Badics F. I. k. 3. kiad. (Athenaeum.) — Magyar népköltési gyűjtemény. VIII. k. Sebestyén Gy. Dunántúli gyűjtés. — Harmat M. és Schustek A. A magyar és német Kereskedelmi Levelezés szókincse és szólásmódjai. Magyar-n. rész. (Nagyvárad, Sebő Imre.) — Kazinczy F. Levelezése. 16. k. 1818—1819. (M. T. Akadémia. 10 K.) — Erdélyi L. A háromszéki nyelvjárásról történeti alapon. Különny. a NyK.-ból. — Borsodi L. és Róvó L. magyar nyelvtanítás. Módszeres könyv tanítók részére. I. (Eger, Népisk. Tanügy szerk. 80 f.) — Nagy L. A gyermektanulmányozás mai állapota (Franklin 1 K.) — Ifj. Móricz Pál. Falusi zsidók (Debrecen. 2 K.). — Mikszáth Almanachja 1907-re (Singer és Wolfner. Ára 2 K.). — Kincses Kalendárium 1907-re.

Beküldött kéziratok. Vikár B. Rutafa. — Badinyi M. Tájszók. — Trencsény K. Olcsó időnek hasztalan soka. — Bajza J. Szarvacs. — Mészöly G. Röktön. — Paulovics I. Kiskunsági tájszók. — Galambos D. Népetimológiák. — Gálos R. Számlik. Tatóhang. Kikellő. Másnál vagyon a makkfelső. — Erdélyi L. Dunántúli tájszók. — Révai S. dr. A meghalásnak latin szinonimái. — Platschek L. Tájszók. — Kallós Zs. Kimél. — Nyusztay A. Cigány szók a magyarban. — Preiss Józsefné. Gyermeknyelv.

Javítások.

334. l. al. 17. s. engadini ladin h. olv. angol.

341. l. al. 13. s. zálogvásár h. olv. zálogos vásár.

388. l. al. 7. s. NyF. 17. l. h. olv. NyF. 17:7. l.

427. l. utolsó s. »Beregszászon, Nagy-Muzsalyban született« h. olv. Beregszász mellett, Nagy-Muzsalyban született.

TARTALOM.

Értekezések.

	Lap
<i>Bajza József:</i>	Kisfaludy Sándor mint nyelvújító 11, 79
<i>Búzás Győző:</i>	A németes összetételek története ... 308, 345, 402, 441
<i>Galambos Dezső:</i>	A relativ mondatok összefonódása 449
<i>Gálos Rezső:</i>	Magyar nyelvművészek 241
	Adatok az erdővidéki tájszólás történetéhez 219
<i>Herczeg Ferenc:</i>	Pesti nyelv 364
<i>Horváth Cyrill:</i>	A Margit-legenda forrásai 408, 457
<i>Kallós Ede:</i>	Széljegyzetek 217
<i>Kalmár Elek:</i>	Van-e alanytalan mondat 74
<i>Kardos Albert:</i>	Adatok a gyermeknyelvhez 323
<i>Kertész Manó:</i>	Szólásmagyarázatok 425
<i>Kiss Ernő:</i>	A Jelenkor és a nyelvújítás 171
	Meghalni 357
<i>Nádai Pál:</i>	A pesti gyerek nyelve 324
<i>Pungur Gyula:</i>	A málonfiekvő 129
<i>Rubinyi Mózes:</i>	A fejlődő alanyú mondatok elmélete 308
<i>Simonyi Zsigmond:</i>	A Székelyudvarhelyi kódex 1
	Két gyermek nyelvéről 317
	Új népiskolai nyelvkönyvek 368
	A nyíl és a nyír 393
<i>Szeremley Császár</i>	
<i>Loránd:</i>	Jelentéstanulmányok 49, 107, 163, 206, 263
<i>Tolnai Vilmos:</i>	Egynéhány számadat a hangokról és betűkről ... 421
<i>Vértessy Dezső:</i>	Tiberius nyelvújítása (az idegen szók ellen) 26
<i>Vikár Béla:</i>	A regös ének 97, 155, 245, 351
<i>Visky Károly:</i>	Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból 222
<i>Zichy Antal:</i>	Az ikes igék ellen 18
<i>Zolnai Gyula:</i>	A nyelvemlékek közlése módjáról 62
	Történettudomány és nyelvtörténet 145, 193
<i>Zoltai Lajos:</i>	Ő-zó nyelvjárás Debrecenben 123
<i>Budapesti Hírlap:</i>	A Budapesti Hírlap és a magyar nyelv 326

Irodalom.

Schönherr Gyula dr.: A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe és magyar glosszái. <i>Sági István</i> 29
Oláh Gábor: A debreceni nyelvjárás. <i>Nádai Pál</i> 31
Alexander Bernát: A lelki életéről. <i>Szendrey Sándor</i> 132
Simon József Sándor dr.: A spekulatív természettudomány alapfogdo- latai. <i>Bellaagh Aladár</i> 134

	Lap
Kalmár Elek: A mondatrészek. <i>Kocsis Lénárd dr.</i> ...	174
Középiskolai Műszótár ...	180
Paukert und Wilner: Ungarisch. <i>Balassa József</i> ...	224
Berlitz módszere, magyar rész. <i>Balassa József</i> ...	225
Siegescu József: A román helyesírás története. <i>Bartha József</i> ...	226
Két új folyóirat (Nyelvtudomány. Le Monde Orientale) <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	284
Középiskolai Műszótár: <i>Csapodi István</i> ...	286
Karácsonyi János: A székelyek eredete. <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	375
Sarbó Artur: A beszéd. <i>Balassa József</i> ...	376

Nyelvművelés.

(Az egyes szavakra vonatkozó adatok a szómutatóban.)

Veres-Pálné-utca. <i>Szabó Károly</i> ...	88	Amely és ami. <i>Horger Antal</i> ...	379
»Szül.« <i>Györkönyi</i> ...	90	A kérdőjel helytelen használata.	
Tulipánkert. <i>Halász Gergely, A szerkesztőség</i> ...	181	<i>Szabó Károly</i> ...	380
Fizet és izen helyesírása. <i>Veszprémi Bódog</i> ...	182	A dr. cím hátrahelyezése. <i>Csapodi István</i> ...	481
Helyreigazítások <i>K. B.</i> ...	183	A tiszteletet és életnemet jelentő szavakról. <i>Szeder Fábán</i> ...	481
Böngészet a legújabb fölratban. <i>Búzás Áron</i> ...	332	Lemond és leköszön, felmond és felköszön. <i>Kardos Albert</i> ...	483

Magyarázatok, helyreigazítások.

(Az egyes szavak a szómutatóban is.)

Egy ismeretlen régi szó. <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	34	Tonvad. <i>Gyöngyösi László</i> ...	140
Csend. <i>Kovács Márton</i> ...	34	Szísza. <i>Simonyi Zsigmond, Melich J.</i> ...	183, 295
Urambátyám és bátyámuram. <i>Kozma Andor</i> ...	35	A nemzeti dal egy szakaszáról. <i>Téger Béla</i> ...	184
Burgundia, Kandia, Tabán, Vence, Bécs. <i>Tolnai Vilmos, Fekete Ignác, Zoltai Lajos, Bátky Zs.</i> ...	36, 95, 233	Kazinczy Ferenc levelezése. <i>H. G., Váczy János</i> ...	185, 232
Szöveggyezések. <i>Alexics György</i> ...	36	Publikán-szín. <i>Tolnai Vilmos</i> ...	228
A Wespriemi-kódexnek egy homályos helye. <i>Katona Lajos, Vargha Damján</i> ...	37	A málonfekvő. <i>Sági István</i> ...	229
Kormány. <i>A szerkesztőség</i> ...	38	Csepesz-háj. <i>Kovács Márton</i> ...	231
Vörösmarty egy hasonlatáról. <i>Leyrer Mátvás, Riedl Frigyes</i> ...	39, 91	Tájszókról. <i>Halász Gergely, Ház-tartás, Kardos Albert</i> ...	231
Akkó, hatszó. <i>Csefkó Gyula</i> ...	40	Egy furcsa szó. <i>Szilágyi Ádám</i> ...	234
Hentes — hentaller — händler. <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	90, 294	Varáta és komplár. <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	289
Az Ehrenfeld-kódex szövegkritikájához. <i>Kovács Márton</i> ...	92	Fencsel. <i>Rubinyi Mózes</i> ...	289
Csihe, csihés. <i>Zoltai Lajos, Szánthó Gábor, Sándor János</i> ...	93	Magyar szók a tót nyelvben. <i>Badányi Mátvás</i> ...	293
A Kazinczy-kódex zír szavához. <i>Katona Lajos, Gombocz Zoltán, Galgóczy János</i> ...	94	Tót szók a magyarban. <i>Kirchner Gyula</i> ...	293
Bali. <i>Pál Antal, Simonyi Zsigmond</i> ...	139, 294	Észek, si-lány, mézlő, virágló. <i>Simonyi Zs.</i> ...	294
Ajtófél. <i>Simonyi Zsigmond</i> ...	140	Olasz jövevényszók. <i>Simonyi Zsigmond, Schuchardt Hugó</i> ...	333
		Adalék a határozók történetéhez. <i>Leyrer Mátvás</i> ...	335
		Szólások magyarázata. <i>Benkőczy Emil, Szász Béla</i> ...	335
		Elindultam menni. <i>Endrei Gerzson</i> ...	336

	Lap
Hibás olvasatok. <i>Kovács Asztrik</i> 337	
Benyák Bernát műszavai. <i>Zolnai Gyula</i> ... 382	
Kozmadombja. <i>Kertész Manó</i> ... 383	
Alom. <i>Simonyi Zsigmond</i> ... 384	
Oda terem. <i>Fokos D.</i> ... 384	
Kortés. <i>Csefkő Gyula</i> ... 385	
Jegyzetek Simonyi Magyar Nyelvéhez. <i>Sztrokay Lajos</i> ... 385	
Kókkad. <i>Gondán Felicián</i> ... 386	
A -képpen rag eredete. <i>Szekely János</i> ... 386	
Ácsi. <i>Zolnai Gyula</i> ... 386, 430	
A nyilvetés. — Törlejt. <i>Simonyi Zsigmond</i> ... 426	
Mikesnek egy érdekes szava. <i>Keszthelyi Miklós</i> ... 429	
Megmenni. <i>Kovács Márton, Mészáros Gyula</i> ... 429, 486	
Árkány. <i>Komjáthy Sándor, A szerkesztőség</i> ... 430	
A nyilés a nyír. <i>Simonyi Zsigmond</i> ... 484	
A nyilvetésről. <i>Galgóczy János</i>	
Csúf. <i>A szerkesztőség</i> ... 485	
Gyutság. <i>Szinnyei József</i> ... 486	
Olcsó időnek hasztalan soka. <i>Trencsény Károly</i> ... 486	
A meghalás szinonimái. <i>Radó Antal, Révai Sándor</i> ... 487	
Menszáros. <i>Mariánovics Milán</i> 488	

Egyveleg. Vegyesek.

(Az egyes szavakra vonatkozó adatok a szómutatóban is.)

Nyelvjárástanulmány a tanítóképző intézetekben. <i>Rubinyi Mózes, Sarudy Ottó</i> ... 141, 235	Kancsalul festett egek. <i>Szalay Károly</i> ... 295
A nyelvújítás furcsaságaiból. <i>Keszthelyi Miklós</i> ... 141	Furcsaságok. <i>Pesti Napló</i> ... 295
A nyelvújítás szótárához. <i>Bajza József, Kiss Ernő, Kovács Márton, Leyrer Mátyás, Simai Ödön, Zolnai Gyula</i> ... 282	Áruló germanizmus. <i>H.</i> ... 295
Az idegen szavak írásáról. <i>Nefélj Mátyás</i> ... 236	Rivalda. <i>Kovács Márton</i> ... 387
Schalaputra. <i>Jeszenák Ráfael</i> ... 237	Tréfák a meghalásról. <i>Verő Leó</i> 387
	A bunda. <i>Verő Leó</i> ... 388
	Rákóczi- és Pandurforrás. <i>Ruhmann Jenő</i> ... 431
	A régi hagyományok megbecsülése. <i>Bérczi Fülöp</i> ... 431
	Avarok emléke. <i>Historikus</i> ... 488
	Műkotorék. <i>Teleky István</i> ... 489

Népnyelvi hagyományok.

Családnevek ... 191	Népmesék ... 337
Gúnynevek ... 47, 191, 439	Szólások ... 43, 186, 391
Helynevek ... 47, 238, 437	Tájszók ... 41, 189, 341, 388, 432
Közmondások ... 391	Tréfás mondások ... 45

SZÓMUTATÓ.

- aba 196
 abaposztó 385
 ácsi 337, 386, 337
 Ágoston (Ágas-
 tan) 3
 ajtófél 140
 alakor 197
 álló-tanya 197
 alom 384
 amely, ami 379
 arasz 197
 árkány 330
 árny 81
 avar 484
 azonval 6
- babos 119
 balin 137, 197
 bárány 36
 barna 113
 báró 478
 beborul 312
 Bécs 36
 beelégszik 231
 béka 398
 bele 198
 beleédesedik 214
 belemelegszik 273
 beli, (bali) 5
 beretva 198
 beteg 47
 bíbor 108
 bíró 48
 boér 198
 bogár 36
 -bólból 4
 bonta 113
 bordó 108
 borong, borongós
 278
 borul 278
 böszörmény 6
 búcsuvétlen 282
 bunda 388
 Burgundia 36,
 233
 buta 264
 бүдös 166
 büszke 279
- cihogás 6
 cipelyűs 6
- csákó 199
 csány 344
 csemele 333
 csend, csendesz 34
 csepesz-háj 231
 csercselye 6
 csihe, csihész 93
 csillye 93
 csimarin 199
 csipdesés 6
 csipős 60, 167
 csodafű szarvas
 157
 csodálatoskép 96
 csúf 481
 csügged 281
- darabos 164
 deres 116
 derít, derül, derű
 279
 dísz 6
 dohos 166
 doktor 477
- édeleg 215
 édes 212
 édesd, édesded
 213
 édes hang 59
 édesedik 214
 édeskedik 214
 édeslő 5
 édesül 214
 egésztel 6
 egyém 7
 egyenít 7
 elédesedik 214
 éles 55, 163, 265
 előrása 203
 eltunyul 10
 eltürközik, meg-
 türközik 10
- émed 144
 emelit 7
 érdes 56, 164
 érez 168
 érzet 282
 észek, észfek (esz-
 fek) 7, 294
- fakó 117
 fanyalog, fanya-
 rog 210
 fanyar 60, 166,
 210
 fehér 115
 fekete 115
 felköszön 479
 félmeleg 273
 felmond 479
 fencsel 289
 fenkő 405
 fennkölt 282
 ferton 199
 ficsór 199
 figyel 61, 169
 fodor 200
 fojtós 167
 folt 200
 folyam 8
 forró 165, 277
 földész 83
 fölfog 281
 fuador 200
 fűzegy, fizegy 200
- gáz, gaza 194
 gallon 200
 göbböly 200
 gránát 200
 gróf 478
 gyakfa 405
 gyantáros 200
 gyutság 8, 482
- halvány, halo-
 vány 118
 hamvadag 118
- hamvas 117
 händler 90
 harmatoz 313
 hattyufehér 110
 havazik 313
 héber 8
 helyettesít 72
 hentaller 90
 hentel 91
 hentes 90
 hervadag 118
 hév, hévség 273
 heves 274
 heveskedik 274
 hevít, hevül 275
 hidas 201
 hideg 269
 hiedelem 269
 híg 267
 higgad 267
 hoka 121
 holdas 180
 hozomány 282
 hurok 8
 hül 270
 hüledez 272
 hülemedik 272
 hülepedik 272
 hűvös 270
- idom 11
 igrécség 9
 írnök 83
 iromba 113
 iszonyodás (iszho-
 nyodás) 3
 íz 215
 izel, izül 61
 izeledik 215
 izes 216
 izetlen 216
 izetlenkedik 216
 izetlenség 216
 izlés 215
 izzad 270
- kalács 201
 kamarás 201

- Kandia 36, 233
 kapta 400
 karmazsin 109, 201
 kék 111
 kemény, kemé-
 nyedik, ke-
 ménység 56, 266
 kendermagos 120
 kenéz 201
 kengyel 37
 kényúr 12
 kép 37
 kép, fakép 9
 képesént 385
 képpen 386
 kérkedség 9
 keserű 59, 167, 206
 keseredik 208
 kesereg 209
 keserül 209
 keserűség 207
 keserv 209
 készlet 72
 kiáltó szín 60
 kókkad 386
 komor 277
 komplár 289, 334
 korcovágy 202
 kórit, megkórit 9
 kormány 38
 kortes 385
 kovács 400
 Kozmadombja 383
 kökénylő 5
 kösmér 90
 kötet 283
 köz 283
 kujon 333
 kuszmér 90
 különbözik 9
 lágy 56, 264
 lágymatag 59
 lágy-meleg 58
 lágyság 266
 lágyul 266
 lakhely 405
 láncfa 202
 lasszapaszá 426
 lasszapaszára 426
 lazur 202
 leköszön 479
 lemond 479
 leshely 405
 lesvár 405
 lila 109
 lőcsei kalendá-
 om 336
 májszín 110
 málonfekvő 129, 229
 martalóc 202
 meghalni 357
 megmaradék 9
 megmenni 429, 484
 megmordiáz 426
 megnemesít 9
 megnyráz 396
 megrestit 9
 megrögöz 9
 meleg 273, 58
 mélyföld 67
 menszáros 484
 metsző 56
 méző 5, 294
 mohar, mohár 202
 mordósom adta,
 teremtetette 425
 műkotorék 485
 nádra 48
 nehéz 59
 nehézel, nehez-
 tel 268
 nehézkedvűség 267
 nehézség 268
 nekifanyalodik
 ráfanyalodik 211
 nekikiesedik
 nélkül 4 [208
 némű 9
 nyálas 37
 nyavalyás 38
 nyegedés 9
 nyelvész 83
 nyers 56
 nyi (né) 4
 nyíl 393, 480
 nyíllaz, megnyíllaz 394, 480
 nyíllhuzás, nyíl-
 vetés 426, 481
 nyír 393, 480
 ocsábla, ostábla 10
 odaterem 384
 ősszeédesedik 214
 Pandur-forrás 331
 pata 400
 patkó 400
 patyolat 202
 pej 113
 piciny 37
 pikkely 37
 pinyol 203
 piros 114
 potom 333
 poter 333
 pörész 83
 publikán-szín 228
 puha 56, 163
 purpián 203
 Rákóczi-forrás 331
 rása 203
 rebedeg 47
 remek 203
 réül 102
 rikitó 60
 rivalda 387
 -ról, ról 4
 rom 81
 roncska 337
 rózsáló 5
 rőt ökör 245
 sája 203
 sár, sárga 111
 savanyodik 212
 savanyú 60, 211
 schalaputra 237
 selyemszöke 110
 sikamlós 165
 sikos 164
 si-lány 294
 sima 165
 sódar 385
 sötét 277
 sugás-húgás 9
 súly, súlyság 9
 susdorlás 9
 szagol 61
 szálkó 39
 száraz 56
 szederjes 117
 székel 376
 szem 37
 szemlél 170
 Szent Kozma és
 Damján 383
 Szent-Mihály lo-
 va 9
 szín 123'
 színes, színtelen
 hang 61
 szir (zir) 34
 sziszfa 184, 295
 szítál 313
 szolgás 9
 szoltán 10
 szomorú 278
 szótár 306
 szög, szé 121
 szöke 111
 szösze 121
 szűrő 56
 szuszok (szuszék)
 10
 szürke 112
 Tabán 36
 tarka 113
 tanácsnok 83
 tanya 203
 tengerzöld 110
 tényleg 344
 tetéz-véka 231
 titoknok 83
 tollászkodik 156
 tompa 55, 263
 tonvad 140
 tömör 56
 tönköly 203
 törlejt, törlejt,
 törlít 428
 török-búza 204
 -tul, túl 4
 urbér 283
 úpri kopasz 10
 varáta 289
 várhely 405
 vastag 56
 vékony 56
 -vel 4
 Velence 36
 vérés, vörös 114
 vígul 20
 viráglo 5, 294
 vízbe vető hőtő 429
 vissza (viszha) 3
 vonakodás (vo-
 naglás) 11
 zir, l. szir
 zok 232
 zöld 115
 zörgődés 11
 zsugor 90

1906. JANUÁR 15.

I. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA.

——
XXXV. ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1906.

TARTALOM.

A Székelyudvarhelyi kódex. <i>Simonyi Zsigmond</i>	1
Kisfaludy Sándor mint nyelvújító I. <i>Bajza József</i>	11
Az ikes igék ellen (rögtönzése egy laikusnak). <i>Zichy Antal</i>	18
Tiberius nyelvújítása (az idegen szók ellen). <i>Vértessy Dezső</i>	26
Irodalom: A római glosszák (Schönherr Gyula értekezése). <i>Sági István</i> . — A civisek nyelve (Oláh Gábor: A debreceni nyelvjárás <i>Nádai Pál</i>	29
Magyarázatok, helyreigazítások: Egy ismeretlen régi szó. <i>Simonyi Zsigmond</i> . — Csend. <i>Kovács Márton</i> . — Urambátyám és bátyámuram. <i>Kozma Andor</i> . — Burgundia, Kandia. Tabán, Velence, Bécs. <i>Tolnai Vilmos</i> . — Szóegyezések. <i>Alexics György</i> . — A Wespriemi-kódexnek egy homályos helye. <i>Katona Lajos</i> , <i>Vargha Damján</i> . — Kormány. <i>A szerkesztőség</i> . — Vörösmartynak egy hasonlatáról. <i>Leyrer Máttyás</i> . — Akkó, hatszó. <i>Csefkó Gyula</i>	34
Népnyelvi hagyományok: Tájszók a Tudományos Gyűjteményből. <i>Ifj. Simonyi Gyula</i> . — Tájszók és szólások. <i>Endrei Gerzson</i> . — Tájszók és közmondások. <i>Székely Etelka</i> . — Erdővidéki szólások, tréfák. <i>Gálos Rezső</i> . — Helynevek, gúnynevek. <i>Bán Aladár</i>	41
Izenetek. Beküldött kéziratok.	47

Beküldött könyvek. Remekírók képes könyvtára V. sorozat: Mikes Tör. Levelei, Deák F. Vál. Munkái, Homeres Odysseiája, Firduszi: A Sahnáméból, A Nibelung-ének és a Frithiof-monda. Shakspere remekei III. — Magyar Könyvtár 433—440: Molnár F. Gyerekek. Sardou: Andrea. Kaffka M. Levelek a zárdából. Daudet: Az utolsó leckeoira. Katona: Barlám és Jozáfát. Hankó V. Régi m. tudósok. Feleki S. Német balladák. — Molnár Gy. Bayard lovag. Színmű (60 f). — Mikszáth Almanachja 1906-ra (2 K). — Szomaházy I. Mesék az írógepről (3 K). — Herman Ottóné: Pitypalatty, sok mese, sok vers (2 K 50 f). — Benedek E. Apa mesél. 3. kiad. — Benedek E. Nagy magyarok (két kötet számos képpel, Athenaeum). — Vértessy D. A szerelem abécéje (újjörögből; Franklin; ára 2 K). — Shakspeare színművei. Először kiadta a Kisf.-T. Sajtó alá rendezte Voinovich G. (Franklin. Hat kötet, vászonk. 30 K).

Előfizetés 1906-ra.

A Magyar Nyelvőr ezentúl is az marad, ami harmincégy év óta volt: a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés folyóirata.

A Magyar Nyelvőr ára egész évre, januáriustól decemberig **10 korona**. Elemi népiskoláknak, önképző-köröknek, tanároknak, tanítóknak, tanulóknak és lelkészeknek az előfizetés **6 korona**.

Az előfizetést csak egész évfolyamra fogadjuk el. Könyvarusoknak 10% engedmény.

 Az előfizetést most tessék megújítani!

Tanintézetek figyelmébe!

Az Athenaeum irodalmi és nyomdai
részvénny-társ. kiadásában megjelent

MOLNÁR VIKTOR

m. kir. vallás- és közoktatásügyi
államtitkár réznyomásu arcképe.

A 35 cm. széles, 52 cm. magas,
finom, fehér, meritett kartonra
nyomatott rézmetszetű
kép művészi kivitelben **2 k. ért**

megrendelhető a kiadótársulatnál.
Athenaeum, VII. ker., Kerepesi-ut 54.

BENEDEK ELEK : • Megjelent az I. és II. kötet izléses diszkötésben.

Nagy Magyarok Élete

Tartalmazza a következő életrajzokat: I. kötet: Árpád, Szent István, Szent László,
Könyves Kálmán, IV. Béla. II. kötet: Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király.

Minden kötet ára szép diszkötésben 2 kor.
Mind a nyolc életrajz egy kötetbe kötve,
— szép diszkötésben 4 koronába kerül. —

A Nagy Magyarok Élete foly-
tatólagos kötetei rövid idő-
közökben fognak megjelenni.

Kötetenként is megrendelhető a kiadó Athenaeum r.-társulatnál és minden könyvkereskedésben.

ÚJDONSÁG!

Most jelent meg az Athenaeum irodalmi
és nyomdai részvénny-társulat kiadásában

ÚJDONSÁG!

A MŰVÉSZET KIS TÜKRE

Irta: Reinach Salamon. Fordította és
a magyar művészet adataival kiegészi-
tette: Dr. Lázár Béla.

Ára csinos vászonkötésben 5 korona.
Elegáns egész bőrkötésben 7 korona.

Tanároknak saját könyvtárak számára
ezen mű vászonkötésű példányát 3 ko-
ronáért, bőrkötésű példányát 4 korona
50 fillérért szállítja a kiadóhivatal
közvetlen megrendelés esetén.

Kapható minden könyvkereskedésben, valamint az Athe-
naeum r.-társ. könyvkiadóhivatalában, VII., Kerepesi-ut 54.

Most jelent meg az ATHENAEUM r.-t.-nál és minden könyvkereskedésben kapható:

≡ RALPH WALDO TRINE ≡

HARMÓNIA A MINDENSÉGGEL.

Angolból fordította: RÉVÉSZ PAULA.

MOTTO: Magad vagy az oka mindennek, ami
veled életedben történik. Ha benső
erőid teljes tudatára ébredtél, akkor
életedet teljes harmóniába hozhatod
akaratoddal.

A szép kiállítású,
csinos vászonkö-
tésű könyv ára
3 kor. 50 fill.

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRÁNAK második kötete

Megjelent!

AZ EMBER

testi és lelki
élete, egyéni
és faji
sajátságai

470 szöveg-
képpel és
39 műmel-
léklettel

470 szöveg-
képpel és
39 műmel-
léklettel

SZERKESZTI: ALEXANDER B. ÉS LENHOSSÉK M.

AZ EMBER című mű tartalma:

Bevezető. Irta ... **Lenhossék Mihály.**
Az ember származása és helye a természetben. Irta ... **Gorka Sándor.**
Az emberi test szerkezete és működése.
Irta ... **Pekár Mihály.**
A szellemi munka természete.
Irta ... **Ranschburg Pál.**
Az ember faji sajátosságai.
Irta ... **Semayer Vilibald.**
Betegség és egészség. Védekezés a betegségek ellen. Hogyan éljünk. A halál.
Irta ... **Dalmady Zoltán.**
A lelki életéről. Irta **Alexander Bernát.**
A lelki élet abnormitásai.
Irta ... **Ranschburg Pál.**

ÁRA DÍSZKÖTÉSSEN

korona **24** korona

Megrendelhető minden
könyvkereskedésben.

A Műveltség Könyvtárának
részletes prospektusát kívá-
natra szívesen küldi minden
hazai könyvkereskedés, vagy az
„ATHENAEUM”
irodalmi és nyomdai részvénytársulat
könyvkiadó - osztálya
**BUDAPEST, VII. KER.,
KEREPESI - UT 54. SZ.**

A Műveltség Könyvtárának további kötetei félévenként jelennek meg.

1906. FEBRUÁR 15.

II. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADEMIA RENDES TAGJA.

——
XXXV. ÉVFOLYAM.
——

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: **Budapest IV. Ferenc József part 27.**

TARTALOM.

Jelentéstanulmányok. I. Szeremley Császár Loránd	49
A nyelvmélekek közlése módjáról (akadémiai fölolvasás). Zolnai Gyula ...	62
Van-e alanytalan mondat? Kalmár Elek	74
Kisfaludy Sándor és a nyelvujítás. (Vége.) Bajza József	79
Nyelvművelés: Veres Pálné-utca. Szabó Károly. — »Szül.« Györkönyi	88
Magyarázatok, helyreigazítások: Hentes, hentaller, händler. Simonyi Zsigmond. — Vörösmarty hasonlatáról. Riedl Frigyes. — Az Ehrenfeld kódex szövegkritikájához. Kovács Márton. — Csihe, csihés. Zoltai Lajos, Szánthó Gábor, Sándor János. — A Kazinczy-kódex zir szavához. Katona Lajos, Gombocz Zoltán, Galgóczy János. — Kandia. Fekete Ignác ...	90
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek	96

Előfizetés 1906-ra.

A Magyar Nyelvőr ezentúl is az marad, ami harmincegy év óta volt: a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés folyóirata.

A Magyar Nyelvőr ára egész évre, januáriustól decemberig **10 korona**. Elemi népiskoláknak, önképző-köröknek, tanároknak, tanítóknak, tanulóknak és lelkészeknek az előfizetés **6 korona**.

Az előfizetést csak egész évfolyamra fogadjuk el. Könyv-árusoknak 10% engedmény.

Az előfizetést most tessék megújítani!

Akik az előfizetést március 10-éig meg nem újítják, azoknak a márciusi számot már nem küldjük meg, mert föl kell tennünk, hogy nem kívánják többé lapunkat.

KÉRELEM. *Mult évi októberi számunk elfogyott, de szükségünk van néhány példányra. Szívesen visszaváltjuk azoktól, akiknek már nincs rá szükségük, egy-egy koronáért.*

Tanintézetek figyelmébe!

Az Athenaeum irodalmi és nyomdai
részvénny-társ. kiadásában megjelent

MOLNÁR VIKTOR

m. kir. vallás- és közoktatásügyi
államtitkár réznyomásuarcképe.

A 35 cm. széles, 52 cm. magas,
finom, fehér, merített kartonra
nyomatott rézmetszeti
kép művészi kivitelben **2 k. ért**

megrendelhető a kiadótársulatnál.
Athenaeum, VII. ker., Kerepesi-ut 54.

BENEDEK ELEK: • Megjelent az I. és II. kötet izléses díszkötésben.

Nagy Magyarok Élete

Tartalmazza a következő életrajzokat: I. kötet: Árpád, Szent István, Szent László,
Könyves Kálmán, IV. Béla. II. kötet: Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király.

Minden kötet ára szép díszkötésben 2 kor.
Mind a nyolc életrajz egy kötetbe kötve,
— szép díszkötésben 4 koronába kerül. —

A Nagy Magyarok Élete foly-
tatólagos kötetei rövid idő-
közökben fognak megjelenni.

Kötetenként is megrendelhető a kiadó Athenaeum r.-társulatnál és minden könyvkereskedésben.

ÚJDONSÁG!

Most jelent meg az Athenaeum irodalmi
és nyomdai részvénytársulat kiadásában

ÚJDONSÁG!

A MŰVÉSZET KIS TÜKRÉ

Írta: **Reinach Salamon**. Fordította és
a magyar művészet adataival kiegészi-
tette: **Dr. Lázár Béla**.
Ára csinos vászonkötésben 5 korona.
Elegáns egész bőrkötésben 7 korona.

Tanároknak saját könyvtárak számára
ezen mű **vászonkötésű** példányát 3 ko-
ronaért, **bőrkötésű** példányát 4 korona
50 fillérért szállítja a kiadóhivatal
közvetlen megrendelés esetén.

Kapható minden könyvkereskedésben, valamint az Athe-
naeum r.-társ. könyvkiadóhivatalában, VII., Kerepesi-ut 54.

Most jelent meg az ATHENAEUM r.-t.-nál és minden könyvkereskedésben kapható:

≡ RALPH WALDO TRINE ≡ **HARMÓNIA A MINDENSÉGGEL.**

Angolból fordította: **RÉVÉSZ PAULA.**

MOTTO: Magad vagy az oka mindennek, ami
veled életedben történik. Ha benső
erőid teljes tudatára ébredtél, akkor
életedet teljes harmóniába hozhatod
akaratoddal.

A szép kiállítású,
csinos vászonkö-
tésű könyv ára
3 kor. 50 fill.

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRÁNAK második kötete

Megjelent!

AZ EMBER

testi és lelki
élete, egyéni
és faji
sajátságai

470 szöveg-
képpel és
39 műmel-
léklettel

470 szöveg-
képpel és
39 műmel-
léklettel

SZERKESZTI: ALEXANDER B. ÉS LENHOSSÉK M.

AZ EMBER című mű tartalma:

Bevezető. Irta ... **Lenhossék Mihály.**
Az ember származása és helye a természetben. Irta ... **Gorka Sándor.**
Az emberi test szerkezete és működése. Irta ... **Pekár Mihály.**
A szellemi munka természete. Irta ... **Ranschburg Pál.**
Az ember faji sajátosságai. Irta ... **Semayer Vilibald.**
Betegség és egészség. Védekezés a betegségek ellen. Hogyan élünk. A halál. Irta ... **Dalmady Zoltán.**
A lelki életéről. Irta **Alexander Bernát.**
A lelki élet abnormitásai. Irta ... **Ranschburg Pál.**

ÁRA DÍSZKÖTÉSBEN

korona **24** korona

Megrendelhető minden könyvkereskedésben.

A Műveltség Könyvtárának részletes prospektusát kíváncsi szívesen küldi minden hazai könyvkereskedés, vagy az

„ATHENAEUM”
irodalmi és nyomdai részvénytársulat könyvkiadó - osztálya
BUDAPEST, VII. KER., KEREPESI-UT 54. SZ.

A Műveltség Könyvtárának további kötetei félévenként jelennek meg.

1906. MÁRCIUS 15.

III. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA.

XXXV. ÉVFOLYAM.

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: **Budapest IV. Ferenc József part 27.**

TARTALOM.

A regös ének. I. <i>Vikár Béla</i>	97
Jelentéstanulmányok II. <i>Szeremley Császár Loránd</i>	107
Ó-zó nyelvjárás Debrecenben. <i>Zoltai Lajos</i>	123
A málonfekvő. <i>Pungur Gyula</i>	129
Irodalom. Két filozófiai munkáról: I. A lelki életről; írta Alexander B. <i>Szendrey Sándor</i> . — II. A spekulatív természettudomány alapgondolatai; írta Simon J. S. <i>Bellaagh Aladár</i>	132
Magyarázatok, helyreigazítások: Balin. <i>Pál Antal</i> . — Ajtófél. <i>Simonyi Zs.</i>	139
— Tonvad. <i>Gyöngyösy László</i>	139
Egyveleg: Nyelvjárástanulmány a tanítóképző intézetekben. <i>Rubinyi Mózes</i> . — A nyelvujítás furcaságaiból. <i>Keszthelyi Miklós</i>	141
Izenetek. Beküldött kéziratok. A Nyelvtörténeti Szótár	144

Beküldött könyvek. Magyar Oklevélszótár 13. füz. — Siegescu J. A román helyesírás története. (Pfeifer F.). — Szabó Ignác. Magyar Nyelvtan mondattani alapon. I. és II. (1904.1905. Lampel R.). — Göbi Imre: Magyar olvasókönyv. I. és II. (1901. Lampel R.). — Kúnos Ignác: Adalékok a jarkendi törökség ismeretéhez. — Anthropos. Revue internationale d'ethnologie et de linguistique. Herausgegeben unter Mitarbeit zahlreicher Missionäre von P.W. Schmidt. (Salzburg, I. füzet). — Wellesz Gy. Rasi élete és működése. (I. M. I. T. kiadása. 2 K 40 f). — Szabó F. A Fanni hagyományai (Pásztó 1904). — Gyöngyösy L. Gyöngyösy István élete és munkái (1905. Athenaeum. 3 K). — Oker-Blom M. Doktor bácsinál falun. Finnből Pálfi Márton. (A kolozsvári tanári kör kiadása.) — Népmivélés. Havi folyóirat. Szerk. Bárczy István és Weszely Ödön. Ötíves füzetekben. Előfiz. egész évre 20 K; tanároknak, tanítóknak, jegyzőknek 16 K. — Barátosi Balogh Benedek: Dai Nippon [Japán]. I. k. Utirajzok. 103 képpel. (Három kötet ára japáni diszkötésben 36 K lesz.)

Előfizetés 1906-ra.

A Magyar Nyelvőr ára egész évre, januáriustól decemberig **10 korona**. Elemi népiskoláknak, önképző-köröknek, tanároknak, tanítóknak, tanulóknak és lelkészeknek az előfizetés **6 korona**.

Nyelvészeti Füzetek. Megjelent a három legújabb szám:

Böszörményi Géza: A jánosfalvi nyelvjárás (Bihar megye). Ára **1 korona**.

Geleji Katona István: Magyar gramatikatska (Jegyzetekkel újra kiadta Simonyi Zs.) Ára **1 korona**.

Teleky István: A tárgyeset Arany Jánosnál. Ára **1 kor.**

KÉRELEM. Mult évi októberi számunk elfogyott, de szükségünk van néhány példányra. Szívesen visszaváltjuk azoktól, akiknek már nincs rá szükségük, két-két koronáért.

A MAGYAR KIRÁLYI VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTER a következő című könyvet :

MAGYAR NYELVÉSZET

a középiskolák legfelső osztályainak és a tanítóképző-intézeteknek

írta : **SIMONYI ZSIGMOND**

Budapest, Athenaeum irodalmi és nyomdai r.-társulat. 1905. Ára 1 kor. :
középiskolák számára tankönyvül (1129. eln. — 1905.) engedélyezte és
az engedélyezett **középiskolai** tankönyvek jegyzékébe felvette.

Hivatalos bírálat.

Középiskolai abiturientienseink magyarnyelvi műveltsége, valljuk be, még mindig nem áll az egész vonalon azon a fokon, melyet joggal megkívánhatnánk.

Ebben bizonyára része volt a régi tanterv amaz intézkedésének, hogy a magyar nyelvtan betetőző áttekintését a VIII. osztály feladataul tűzte ki, ahol pedig az amugy is megrövidült tanév heti három órája az irodalomtörténeti pensumra is kevés volt.

Az új tanterv ezen a bajon kívánt segíteni, mikor a nyelvtant most már a VII. osztályba tette át. Csakhogy alapos okunk van attól tartani, hogy ez a reform sem fog hamarosan gyökeres javulást hozni. Nemcsak arra gondolok, hogy a két évtizedes meggyökerezett rossz szokást, amely hamupipóke szerepére kárhóztatta a nyelvtani kurzust, nehéz lesz kiküszöbölni, hanem főleg arra, hogy a nemzeti intelligenciát valóban úgy kellene jövő pályájára kibocsátanunk, hogy tiszta képet szerzett légyen a magyar nyelvtudomány mai állásáról s a tudomány módszeréről és segédeszközeiről is. Amíg ezt meg nem tesszük, addig nem várhatjuk, hogy a nemzet intelligenciája érdeklődést mutasson legsajátabb nemzeti kincsünk ügyei iránt s a nyelvet öntudatosan használja, ami nélkül pedig igazi fejlődés nincs.

Amde, ha ezt a célt tűzzük ki, akkor a betetőző nyelvtan olyan studiummá lesz, amely az elmaradhatatlan számonkéréssel együtt egymaga is leköt legalább fél annyi időt, amennyi a VII. osztály egész magyar anyagára szánva van, s talán senkinek sincs kétsége az iránt, hogy viszont a másik félidő selhogy sem elég a régi irodalomnak olvasmányokon alapuló megismerésére, meg a stílus gyakorlására.

Ezeknek a nehézségeknek megoldási módjára nemcsak normánk nincs, de még irányításunk is alig. Tanterv és Utasítások egyaránt átsiklanak rajta. A Tanterv nagyon szűkszavú általánosítással; az Utasítások hallgatással. Tanár és tankönyvíró tehát itt egészen a maga belátására van bízva.

A *mennyit? és hogyan?* kérdését a gyakorlatnak kell megoldania s a bírálatom alá bocsátott könyv tudós szerzője, *Simonyi Zsigmond*, mindenesetre hivatott arra, hogy utat próbáljon mutatni.

A vállalkozást szívesen üdvözlöm s jó gondolatnak tartom, hogy vezérfonalul azt az akadémiai koszorút nyert munkáját *A Magyar Nyelvet* vette, amely talán legelső sorban a művelt nagyközönségre számít. Mert e tankönyv amannak nyomán halad; a szakjelentés maga vallja, hogy amannak kivonata. Helyes és szép dolog, hogy az abiturients mindazt tudja, amit e könyvecske felől. A tárgyalás módja is olyan, hogy VII. osztályú tanuló nehézség nélkül megértheti, egy kis szorgalommal akár magánúton is derekasan elkészülhet vele.

Aki vitathatót keres, talál a részletekben itt is. A maga egészében azonban a könyv határozottan érdemes munka s önálló koncepció dolgában nem sok új tankönyv állja vele a versenyt.

Könyvét mint irányítót minden esetre hasznosnak és érdemesnek ítélem arra, hogy a gyakorlat próbájára induljon s mert kiállításra is megfelelő, ára pedig jutányos, *a középiskolák VII. osztályára leendő engedélyezésre* föltétlenül ajánlom.

Budapesten, 1905. március hóban.

Rajner Ferenc,

a budapesti VI. ker. áll. főreáliskola igazgatója.

A MAGYAR KIRÁLYI VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER

a következő című könyvet:

MAGYAR NYELVÉSZET

a középiskolák legfelső osztályainak és tanítóképző-intézeteknek

írta: **SIMONYI ZSIGMOND**

Budapest, Athenaeum irodalmi és nyomdai r.-társulat. 1905. Ára 1 kor.: a hivatalos bíráló alapján a tanítóképző-intézetek használatára (2463. eln. sz. — 1905.) engedélyezte és az engedélyezett **tanítóképző-intézeti** tankönyvek jegyzékébe felvette.

Hivatalos bíráló.

A gimnáziumok és reáliskolák 1899. évi tanítástervei a magyar nyelv és irodalom tanításanyagát a következőképpen szabják meg: a VII. osztályban: a magyar irodalom fejlődésének ismertetése 1820-ig; s ezen — nagy korszakot felölelő — irodalomtörténeti anyag után: *a magyar nyelv rendszerének áttekintése, figyelemmel a nyelv történeti fejlődésére.* Ez utóbb említett anyag elsajátításához szolgál kézikönyvül a szóban levő mű, mely a szakjelentés szerint a középiskolák számára a f. é. 1120. eln. sz. min. rendelettel már engedélyezést is nyert.

A magyar nyelv rendszerének történeti alapon való ezen ismeretése *betetőzése* a magyar nyelvi és irodalmi tanításnak.

Ily célból s ily tanítási rendszerbe illesztve tárgyalja a nagy-érdemű s tudós szerző művének bevezető részében a nyelvet, a nyelvtörténet fontosságát, a szózhagyományokat s a változásokat, az analogia hatásait; a mű I. részében a magyar nyelv történetét veszi tárgyalás alá, ismertetvén a nyelvrokonság mivoltát, a rokonnyelveket, az idegen hatásokat, a nyelvemlékeket, a kódexek korát, a nyelvjáráásokat, az irodalmi nyelvet, a nyelvújítást, a nyelvhelyesség elveit: a II. rész a magyar nyelv szerkezetére vonatkozó tudnivalókat tartalmazza; ebben a hangtan és helyesírás, a hangzováltozások, az összetétel és szóképzés, a jelentéstan (beszédrészek, a jelentésváltozások fajtái), a szófejtés, a ragozás, a mondatlan (alany, állítmány, kiegészítő, a tárgy és tárgyas ragozás, a határozók, a jelző, a szórend. az összetett mondat, a körmondat, a központosítás) kerülnek tárgyalás alá.

Az itt felsorolt anyagot a szerző — jól kiválogatva és szépen elmondva — magas szempontok szerint, *összefoglaló rendszerben*, inkább az értekezés szélesebb stíljával, mint a grammatikai tételek szaggatottságával adja elé.

Mindaz, amit közöl, rendkívül értékes, becses anyag: különösen nagy értékűvé teszi az, hogy a nyelv legfontosabb jelenségei lépten-nyomon megvilágítást nyernek a régi magyar nyelvből (itt-ott a rokon, vagy idegen nyelvekből) vett példákkal. Bizvást mondhatni, hogy e könyv úgy tárgyi, mint methodikai szempontból a magyar nyelvészeten híven és biztosan vezető kalauz s mindkét tekintetben kitünő termék a magyar nyelvészeti irodalomnak.

Teljesen igaza van a könyv elé bocsájtott rövid értesítésnek, hogy ez a könyv *összefoglalja* azon legfontosabb tudnivalókat, melyeket a tanítóképesítő vizsgálaton mindenkitől meg lehet követelni, s igaza van a szakjelentésnek, hogy a könyv annyit foglal magában, amennyit minden magyarnak tudnia kell.

Ép ezért mély tisztelettel javasolom, hogy Simonyi »Magyar Nyelvészet« c. műve a *tanító- és tanítónőképzők számára engedélyeztessék, sőt — ha lehet — ajánltassék is.*

Budapest, 1905. június hó.

Sztankó Béla,

áll. tanítóképző-int. tanár.

1906. ÁPRILIS 15.

IV. FÜZET.

MÁGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADEMIA RENDES TAGJA.

——
XXXV. ÉVFOLYAM.
——

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: Budapest IV. Ferenc József part 27.

TARTALOM.

Történettudomány és nyelvtörténet. (Válasz a Századok Nyelvtörténet-c. cik- kére. I.) <i>Zolnai Gyula</i>	145
A regös ének. (Felolvasás a M. Nyelvtudományi Társaság ülésén. II.) <i>Vikár Béla</i>	155
Jelentéstanulmányok II. b. <i>Szeremley Császár Loránd</i>	163
A Jelenkor és a nyelvújítás. <i>Kiss Ernő</i>	171
Irodalom: Kalmár Elek. A mondatrészek. Ism. <i>Kocsis Lénárt</i> . — A Közép- iskolai Műszótár	174
Nyelvművelés: Tulipánkert. <i>Halász Gergely</i> . — Fizet és izen helyesírása. <i>Veszprémi Bódog</i> . — Helyreigazítások. <i>K. B.</i>	181
Magyarázatok, helyreigazítások: Sziszfa, <i>Simonyi Zsigmond</i> . — A Nemzeti dal egy szakaszáról. <i>Téger Béla</i> . — Kazinczy Ferenc levelezése. <i>H. G.</i> ...	183
Népnyelvi hagyományok: Szólások, hasonlatok. <i>Sztrókay Lajos</i> . — Tájszók és szólások. <i>Gábor Andor</i> , <i>Verő Leó</i> , <i>Szánthó Gábor</i> . — Családnevek. <i>Kelecsényi Mihály</i> . — Gúny- és ragadványnevek. <i>Galambos Dezső</i> ...	186
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek	192

KÉRELEM. *Mult évi októberi számunk elfogyott, de szükségünk van néhány példányra. Szívesen visszaváltjuk azoktól, akiknek már nincs rá szükségük, két-két koronáért.*

SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF NÉMET és MAGYAR SZÓTÁR

Első, német-magyar rész. Ára | *Második, magyar - német rész.*
félbörkötésben 8 korona. | *Ára félbörkötésben 8 korona.*

A két rész egy kötetben 15 korona.

E szótár nagy gondot fordít arra, hogy használója ne csak a szavaknak jelentését ismerje meg, hanem hogy tájékoztassa a nyelvtan legnehezebb kérdéseiben is. Minden egyes szó mellett közli a szokottól eltérő alakokat a útbaigazítást ad arra nézve is, hogy kell az illető szót használni az összefüggő beszédben. Megjelöli a német szavak hangsúlyát, és szükség esetén a kiejtést is. Igen nagy gondot fordít a német és a magyar nyelv szólásaira s ebben, valamint a nyelv-helyességre való törekvésben felülmulja minden addigi szótárunkat.

NÉMET és MAGYAR ISKOLAI SZÓTÁR

Szerk. SIMONYI ZS. és BALASSA J. ✱ Egész vászonköt. egy-egy rész 3 K 50 f.

Most jelent meg az ATHENAEUM r.-t.-nál és minden könyvkereskedésben kapható :

≡ RALPH WALDO TRINE ≡

HARMÓNIA A MINDENSÉGGEL.

Angolból fordította: RÉVÉSZ PAULA.

MOTTO : *Magad vagy az oka mindennek, ami veled életedben történik. Ha benső erőid teljes tudatára ébredtél, akkor életedet teljes harmóniába hozhatod akaratoddal.*

A szép kiállítású,
csinos vászonkö-
tésű könyv ára
3 kor. 50 fill.

Legjobb szótárak:

Az Athenaeum r.-társ.
kiadásában megjelent

Kellemen-féle **MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR**
Schmidt J.-féle **MAGYAR ÉS LATIN ZSEBSZÓTÁR**
és az Ujváry-féle **MAGYAR ÉS FRANCIA ZSEBSZÓTÁR**

Egy-egy rész csinos kötésben 2 K. • Kapható minden könyvkereskedésben.

BENEDEK ELEK : • Megjelent az I. és II. kötet izléses diszkötésben.

Nagy Magyarok Élete

Tartalmazza a következő életrajzokat : I. kötet : Árpád, Szent István, Szent László, Könyves Kálmán, IV. Béla. II. kötet : Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király.

Minden kötet ára szép diszkötésben 2 kor.
Mind a nyolc életrajz egy kötetbe kötve,
— szép diszkötésben 4 koronába kerül. —

A Nagy Magyarok Élete foly-
tatólagos kötetei rövid idő-
közökben fognak megjelenni.

Kötetenként is megrendelhető a kiadó Athenaeum r.-társulatnál és minden könyvkereskedésben.

ÚJDONSÁG!

Most jelent meg az Athenaeum irodalmi
és nyomdai részvénytársulat kiadásában

ÚJDONSÁG!

A MŰVÉSZET KIS TÜKRE

Írta : **Reinach Salamon**. Fordította és
a magyar művészet adataival kiegészít-
tette : **Dr. Lázár Béla**.
Ára csinos vászonkötésben 5 korona.
Elegáns egész bőrkötésben 7 korona.

Tanároknak saját könyvtárak számára
ezen mű **vászonkötésű** példányát 3 ko-
ronáért, **bőrkötésű** példányát 4 korona
50 fillérért szállítja a kiadóhivatal
közvetlen megrendelés esetén.

Kapható minden könyvkereskedésben, valamint az Athe-
naeum r.-társ. könyvkiadóhivatalában, VII., Kerepesi-ut 54.

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRÁNAK második kötete

Megjelent!

AZ EMBER

testi és lelki
élete, egyéni
és faji
sajátságai

470 szöveg-
képpel és
39 műmel-
léklettel

470 szöveg-
képpel és
39 műmel-
léklettel

SZERKESZTI: ALEXANDER B. ÉS LENHOSSÉK M.

AZ EMBER című mű tartalma:

Bevezető. Irta ... **Lenhossék Mihály.**
Az ember származása és helye a természetben. Irta ... **Gorka Sándor.**
Az emberi test szerkezete és működése.
Irta ... **Pekár Mihály.**
A szellemi munka természete.
Irta ... **Ranschburg Pál.**
Az ember faji sajátosságai.
Irta ... **Semayer Vilibald.**
Betegség és egészség. Védekezés a betegségek ellen. Hogyan éljünk. A halál.
Irta ... **Dalmady Zoltán.**
A lelki életéről. Irta **Alexander Bernát.**
A lelki élet abnormalitásai.
Irta ... **Ranschburg Pál.**

ÁRA DÍSZKÖTÉSSEN

korona **24** korona

Megrendelhető minden könyvkereskedésben.

A Műveltség Könyvtárának részletes prospektusát kívánnatra szívesen küldi minden hazai könyvkereskedés, vagy az

„ATHENAEUM”
irodalmi és nyomdai részvénytársulat könyvkiadó - osztálya
**BUDAPEST, VII. KER.,
KEREPESI-UT 54. SZ.**

A Műveltség Könyvtárának további kötetei félévenként jelennek meg.

1906. MÁJUS 15.

V. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA.

XXXV. ÉVFOLYAM.

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: **Budapest IV. Ferenc József part 27.**

TARTALOM.

Történettudomány és nyelvtörténet. (Válasz a Századok Nyelvtörténet c. cikkére. II.) <i>Zolnai Gyula</i>	193
Jelentéstanulmányok. (IV. közl.) <i>Szeremley Császár Loránd</i>	263
Széljegyzetek. <i>Kallós Ede</i>	217
Adalék nyelvjárásaink történetéhez: I. Adatok az erdővidéki tájszólás történetéhez. <i>Gálos Rezső</i> . — Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból. <i>Viski Károly</i>	219
Irodalom: Két gyakorlati célú nyelvtan. (Ungarisch, von Paukert und Wilner. — Berlitz módszere, magyar rész.) <i>Balassa József</i> . — A román helyesírás története (írta Siegescu József). <i>Bartha József</i>	224
Magyarázatok, helyreigazítások: Publikán-szín. <i>Tolnai Vilmos</i> . — A málonfekvő. <i>Sági István</i> . — Csepesháj. <i>Kovács Márton</i> . — Tájszókról. <i>Halász Gergely</i> , <i>Háztartás</i> , <i>Kardos Albert</i> . — Kazinczy Ferenc levelezése. <i>Váczy János</i> . — Kandia, Burgundia. <i>Zoltai Lajos</i> , <i>Bátky Zsigmond</i> . — Egy furcsa szó. <i>Szilágyi Ádám</i>	228
Egyveleg: Nyelvjárástanulmányok a tanítóképző-intézetekben. <i>Sarudy Ottó</i> . — Az idegen szavak írásáról. <i>Nefélj Mútyás</i> . — Schalaputra. <i>Jeszenák Rófael</i>	235
Népnyelvi hagyományok: Helynevek. <i>Klinda Teofil</i> . — Nevek az Alföldről. <i>Benkóczy Emil</i>	238
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek	240

KÉRELEM. *Mult évi októberi számunk elígyott, de szükségünk van néhány példányra. Szívesen visszaváltjuk azoktól, akiknek már nincs rá szükségük, két-két koronáért.*

SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF NÉMET és MAGYAR SZÓTÁR

Első, német-magyar rész. Ára f. lbőr-kötésben 8 korona. | Második, magyar-német rész. Ára félbőr-kötésben 8 korona.

A két rész egy kötetben 15 korona.

E szótár nagy gondot fordít arra, hogy használója ne csak a szavaknak jelentését ismerje meg, hanem hogy tájékoztassa a nyelvtan legnehezebb kérdéseiben is. Minden egyes szó mellett közli a szokottól eltérő alakokat s útbaigazítást ad arra nézve is, hogy kell az illető szót használni az összefüggő beszédben. Megjelöli a német szavak hangsúlyát, és szükség esetén a kiejtést is. Igen nagy gondot fordít a német és a magyar nyelv szólásaira s ebben, valamint a nyelv-helyessége való törekvésben felülmúlja minden eddigi szótárunkat.

NÉMET és MAGYAR ISKOLAI SZÓTÁR

Szerk. SIMONYI ZS. és BALASSA J. ✱ Egész vászonköt. egy-egy rész 3 K 50 f.

Az ATHENAEUM r.-t. kiadásában május hó közepén megjelenik

APPONYI ALBERT GRÓF

vallás- és közoktatásügyi miniszter nagyalakú arcképe, művészi kivitelű heliogravure-nyomásban, finom papírra nyomtatva.

Ára 3 K

A vallás- és közoktatásügyi miniszterium, valamint a fenhatósága alá tartozó összes állami hivatalok és intézetek tisztviselői kedvezményes áron **2 koronaért** megrendelhetik az ATHENAEUM irodalmi és nyomdai r.-t. könyvkiadóhivatalában, VII. ker., Kerepesi-ut 54.

Legjobb szótárak:

Az Athenaeum r.-társ.
kiadásában megjelent

Kelemen-féle **MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR**
Schmidt J.-féle **MAGYAR ÉS LATIN ZSEBSZÓTÁR**
és az Ujváry-féle **MAGYAR ÉS FRANCIA ZSEBSZÓTÁR**

Egy-egy rész csinos kötésben 2 K. • Kapható minden könyvkereskedésben.

BENEDEK ELEK: • Megjelent az I. és II. kötet izléses díszkötésben.

Nagy Magyarok Élete

Tartalmazza a következő életrajzokat: I. kötet: Árpád, Szent István, Szent László, Könyves Kálmán, IV. Béla. II. kötet: Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király.

Minden kötet ára szép díszkötésben 2 kor.
Mind a nyolc életrajz egy kötetbe kötve,
— szép díszkötésben 4 koronába kerül. —

A Nagy Magyarok Élete folytatólagos kötetei rövid időközben fognak megjelenni.

Kötetenként is megrendelhető a kiadó Athenaeum r.-társulatnál és minden könyvkereskedésben.

LEGUJABB!

A nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta:

dr. SARBÓ ARTUR

Orvosok, tanítók, szülők, gyógy-pedagógusok és a művelt nagy-
— közönség használatára. —

A BESZÉD

összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra.

LEGUJABB!

*Harminckét
ábrával és három táblával.*

Ára 5 korona.

Megjelent az Athenaeum r.-t. könyvkiadóhivatalában, (VII., Kerepesi-ut 54. szám) és kapható úgy ott, mint minden könyvkereskedésben.

MEGJELENT!

A Műveltség Könyvtára

HARMADIK KÖTETE:

A Világegyetem

A FÖLD ÉS A CSILLAGVILÁG FIZIKAI
≡ TŰNEMÉNYEINEK ISMERTETÉSE ≡

Irták: **CHOLNOKY JENŐ** és **KÖVESLIGETHY RADÓ**
egyetemi tanárok.

A VILÁGEGYETEM

◊ című munka tartalma: ◊

**A LEVEGŐ, AZ ÓCEÁN, A SZÁ-
RAZFÖLD, A VÍZ KÖRÚTJA,
TÁJKÉPEK, CSILLAGÁSZAT.**

382 szövegkép-
pel, 74 műmellék-
lettel és egy for-
gatható csillag-
térképpel. ◊ ◊

A Műveltség Könyvtára kötetei félévi időközökben jelennek meg. — A Műveltség Könyvtára egyes köteteinek ára igen díszes félbőr-kötésben **24 korona.**

„A Műveltség Könyvtára“ első sorozata hat kötetből áll; a hat kötet ára **144 korona.**

**A TECHNIKA VÍVMÁNYAI, AZ EMBER,
A VILÁGEGYETEM, A FÖLD, AZ ÉLŐK
VILÁGA, A TÁRSADALOM.** ❀❀❀❀❀

Megrendelhető min-
den könyvkereske-
desben Havi részlet
fizetésre is kapható.

Kérjen prospektust bármely könyvkereskedőtől vagy a kiadóhivatalától: **ATHENAEUM** irodalmi és nyomdai részvénytársulat, Budapest, VII., Kerepesi-út 54. sz.

1906. JUNIUS 15.

VI. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADEÉMIA RENDES TAGJA.

XXXV. ÉVFOLYAM.

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: **Budapest IV. Ferenc József part 27.**

TARTALOM.

Magyar nyelvművészek. <i>Gálos Rezső</i>	241
A régös ének. III. <i>Vikár Béla</i>	245
Jelentés-tanulmányok. (Vége.) <i>Szeremley Császár Loránd</i>	263
A nyelvújítás szótárához. <i>Kovács Márton, Leyrer Mátyás, Kiss Ernő</i>	282
Irodalom: Két új folyóirat. <i>Simonyi Zsigmond</i> . — A Középiskolai Műszótár.	
<i>Csapodi István</i>	284
Magyarázatok, helyreigazítások: Varáta és komplár. <i>Simonyi Zsigmond</i> . —	
Fencsel. <i>Rubinyi Mózes</i> . — Magyar elemek a tóiban. <i>Badányi Mátyás</i> . —	
Tót szók a magyarban. <i>Kirchner Gyula</i> . — Pótlások. <i>Simonyi Zsigmond</i> ,	
<i>Melich János</i>	289
Egyveleg: Kancsalul festett egek. <i>Szalay Károly</i> . — Furcsaságok. <i>Pesti</i>	
<i>Napló</i> . — Áruló germanizmus. <i>H.</i>	295
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek	296

KÉRELEM. *Mult évi októberi számunk elfogyott, de szükségünk van néhány példányra. Szívesen visszaváltjuk azoktól, akiknek már nincs rá szükségük, két-két koronáért.*

SIMONYI ZSIGMOND és BALASSA JÓZSEF NÉMET és MAGYAR SZÓTÁR

Első, német-magyar rész. Ára félbörkötésben 8 korona.

Második, magyar-német rész. Ára félbörkötésben 8 korona.

A két rész egy kötetben 15 korona.

E szótár nagy gondot fordít arra, hogy használója ne csak a szavaknak jelentését ismerje meg, hanem hogy tájékoztassa a nyelvtan legnehezebb kérdéseiben is. Minden egyes szó mellett közli a szokottól eltérő alakokat s útbaigazítást ad arra nézve is, hogy kell az illető szót használni az összefüggő beszédben. Megjelöli a német szavak hangsúlyát, és szükség esetén a kiejtést is. Igen nagy gondot fordít a német és a magyar nyelv szólásaira s ebben, valamint a nyelvhelyességre való törekvésben felülmúlja minden eddigi szótárunkat.

NÉMET és MAGYAR ISKOLAI SZÓTÁR

Szerk. SIMONYI ZS. és BALASSA J. ★ Egész vászonköt. egy-egy rész 3 K 50 f.

Az „ATHENAEUM” részvénytársulat kiadásában megjelent

APPONYI ALBERT GRÓF

vallás- és közoktatásügyi miniszter nagyalakú arcképe, művészi kivitelű heliogravure-nyomásban, finom papírra nyomtatva.

Ára 3 K

A vallás- és közoktatásügyi miniszterium, valamint a fenhatósága alá tartozó összes állami hivatalok és intézetek tisztviselői kedvezményes áron **2 koronaért** megrendelhetik az ATHENAEUM irodalmi és nyomdai r.-t. könyvkiadóhivatalában, VII. ker., Kerepesi-ut 54.

Legjobb szótárak:

Az Athenaeum r.-társ.
kiadásában megjelent

Kelemen-féle **MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR**
Schmidt J.-féle **MAGYAR ÉS LATIN ZSEBSZÓTÁR**
és az Ujváry-féle **MAGYAR ÉS FRANCIA ZSEBSZÓTÁR**

Egy-egy rész csinos kötésben **2 K.** • Kapható minden könyvkereskedésben.

BENEDEK ELEK: • Megjelent az I. és II. kötet izléses díszkötésben.

Nagy Magyarok Élete

Tartalmazza a következő életrajzokat: I. kötet: Árpád, Szent István, Szent László, Könyves Kálmán, IV. Béla. II. kötet: Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király.

Minden kötet ára szép díszkötésben 2 kor.
Mind a nyolc életrajz egy kötetbe kötve,
— szép díszkötésben 4 koronába kerül. —

A Nagy Magyarok Élete folytatólagos kötetei rövid időközben fognak megjelenni.

Kötetenként is megrendelhető a kiadó Athenaeum r.-társulatnál és minden könyvkereskedésben.

LEGUJABB!

A nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta:

dr. **SARBÓ ARTUR**

Orvosok, tanítók, szülők, gyógy-pedagógusok és a művelt nagyközönség használatára. ==

A BESZÉD

összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra.

LEGUJABB!

Harminckét ábrával és három táblával.

Ára **5 korona.**

Megjelent az Athenaeum r.-t. könyvkiadóhivatalában, (VII., Kerepesi-út 54. szám) és kapható úgy ott, mint minden könyvkereskedésben.

MEGJELENT!

A Műveltség Könyvtára

HARMADIK KÖTETE:

A Világegyetem

A FÖLD ÉS A CSILLAGVILÁG FIZIKAI
≡ TÜNEMÉNYEINEK ISMERTETÉSE ≡

Írták: CHOLNOKY JENŐ és KÖVESLIGETHY RADÓ
egyetemi tanárok.

A VILÁGEGYETEM

∞ című munka tartalma: ∞

A LEVEGŐ, AZ ÓCEÁN, A SZÁ-
RAZFÖLD, A VÍZ KÖRÚTJA,
TÁJKÉPEK, CSILLAGÁSZAT.

382 szövegkép-
pel, 74 műmellék-
lettel és egy for-
gatható csillag-
térképpel. ∞ ∞

A Műveltség Könyvtára kötetei félévi időközökben jelennek meg. — A Műveltség Könyvtára egyes köteteinek ára igen díszes félbörkötésben **24 korona.**

„A Műveltség Könyvtára“ első sorozata hat kötetből áll; a hat kötet ára **144 korona.**

A TECHNIKA VÍVMÁNYAI, AZ EMBER,
A VILÁGEGYETEM, A FÖLD, AZ ÉLŐK
VILÁGA, A TÁRSADALOM. ❀❀❀❀

Megrendelhető min-
den könyvkereske-
désben. Havi részlet-
fizetésre is kapható.

Kérjen prospektust bármely könyvkereskedőtől vagy a kiadóhivataltól: ATHENAEUM irodalmi és nyomdai részvénytársulat, Budapest, VII., Kerepesi-út 54. sz.

1906. SZEPTEMBER 15.

VII. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADEMIA RENDES TAGJA.

——
XXXV. ÉVFOLYAM.
——

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: **Budapest IV. Ferenc József part 27.**

TARTALOM.

A németes összetételek története. I. <i>Búzás Győző</i>	297
A fejlődő alanyú mondatok elmélete. <i>Rubinyi Mózes</i>	308
Gyermeknyelv. I. Két gyermek nyelvéről. <i>Simonyi Zsigmond</i> . — II. Adatok a gyermeknyelvhez <i>Kardos Albert</i> . — III. A pesti gyermek nyelve. <i>Nádai Pál</i>	317
A Budapesti Hírlap és a magyar nyelv	326
Nyelvművelés: Bönghészet a legújabb fölíratból. <i>Búzás Áron</i>	332
Magyarázatok, helyreigazítások: Olasz jövevényszók. <i>Simonyi Zsigmond, Schuchardt Hugo</i> . — Adalék a határozók történetéhez. <i>Leyrer Mátyás</i> . — Szólások magyarázata. <i>Benkóczy Emil, Szász Béla</i> . — Elindultam menni. <i>Endrei Gerzson</i> . — Hibás olvasatok. <i>Kovács Asztrik</i>	333
Népnyelvi hagyományok: Népmese. <i>Ósz János</i> . — Tájszók. <i>Gálos Rezső, Bódiss Sándor</i>	337
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek	344

MOST JELENTEK MEG AZ ATHENAEUM KIADÁSÁBAN:

ISKOLAI HELYESÍRÁS.

A min. rendelettel kiadott új helyesírás szövege és rövid magyarázata. Irta **SIMONYI ZSIGMOND**. * Harmadik kiadás.

(Engedélyezett segédkönyv. Ára 50 fillér.)

HELYESÍRÁSI SZÓTÁR.

Bevezetésül a hivatalos iskolai helyesírás újításai. Összeállította **SIMONYI ZSIGMOND**.

==== (Ára 20 fillér) =====

HELYESÍRÁSI SZÓTÁR.

Összeállította
SIMONYI ZSIGMOND. (Egy lapon, falitábla alakjában.)

==== (Ára 12 fillér) =====

HELYES MAGYARSÁG,

a hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírás szótárával. Irta **SIMONYI ZSIGMOND**. * Második kiadás.

(Ára egész vászonkötésben 3 korona.)

Az „ATHENAEUM“ részvénytársulat kiadásában megjelent

APPONYI ALBERT GRÓF

vallás- és közoktatásügyi miniszter nagyalakú arcképe, művészi kivitelű heliogravure-nyomásban, finom papírra nyomtatva.

Ára 3 K

A vallás- és közoktatásügyi miniszterium, valamint a fenhatósága alá tartozó összes állami hivatalok és intézetek tisztviselői kedvezményes áron **2 koronaért** megrendelhetik az ATHENAEUM irodalmi és nyomdai r.-t. könyvkiadóhivatalában, VII. ker., Kerepesi-ut 54.

Legjobb szótárak:

Az Athenaeum r.-társ.
kiadásában megjelent

Kelemen-féle **MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR**

Schmidt J.-féle **MAGYAR ÉS LATIN ZSEBSZÓTÁR**

és az Ujváry-féle **MAGYAR ÉS FRANCIA ZSEBSZÓTÁR**

Egy-egy rész csinos kötésben **2 K.** • Kapható minden könyvkereskedésben.

BENEDEK ELEK: • Megjelent az I. és II. kötet izléses diszkötésben.

Nagy Magyarok Élete

Tartalmazza a következő életrajzokat: I. kötet: Árpád, Szent István, Szent László, Könyves Kálmán, IV. Béla. II. kötet: Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás király.

Minden kötet ára szép diszkötésben 2 kor.
Mind a nyolc életrajz egy kötetbe kötve,
— szép diszkötésben 4 koronába kerül. —

A Nagy Magyarok Élete foly-
tatólagos kötetei rövid idő
közökben fognak megjelenni.

Kötetenként is megrendelhető a kiadó Athenaeum r.-társulatnál és minden könyvkereskedésben.

LEGUJABB!

A nm. vallás- és
közoktatásügyi mi-
niszter megbízásá-
ból írta:

dr. SARBÓ ARTUR

Orvosok, tanítók, szülők, gyógy-
pedagógusok és a művelt nagy-
— közönség használatára —

A BESZÉD

összes vonatkozásaiban, külö-
nös tekintettel a gyermekkorra.

LEGUJABB!

*Harminckét **
ábrával és há-
rom táblával

Ára 5 korona.

Megjelent az Athenaeum r.-t. könyvkiadóhivatalában, (VII., Kerepesi-
út 54. szám) és kapható úgy ott, mint minden könyvkereskedésben.

MEGJELENT!

A Műveltség Könyvtára

HARMADIK KÖTETE:

A Világegyetem

A FÖLD ÉS A CSILLAGVILÁG FIZIKAI
≡ TÜNEMÉNYEINEK ISMERTETÉSE ≡

Irták: **CHOLNOKY JENŐ** és **KÖVESLIGETHY RADÓ**
egyetemi tanárok.

A VILÁGEGYETEM

◊ című munka tartalma: ◊

**A LEVEGŐ, AZ ÓCEÁN, A SZÁ-
RAZFÖLD, A VÍZ KÖRÚTJA,
TÁJKÉPEK, CSILLAGÁSZAT.**

382 szöveggép-
pel, 74 műmellék-
lettel és egy for-
gatható csillag-
térképpel. ◊ ◊

A Műveltség Könyvtára kötetei félévi időközökben jelennek meg. — A Műveltség Könyvtára egyes köteteinek ára igen díszes félbörkötésben

24 korona.

„A Műveltség Könyvtára“ első sorozata hat kötetből áll; a hat kötet ára **144 korona.**

**A TECHNIKA VÍVMÁNYAI, AZ EMBER,
A VILÁGEGYETEM, A FÖLD, AZ ÉLŐK
VILÁGA, A TÁRSADALOM.** ❀❀❀❀

Megrendelhető min-
den könyvkereske-
desben. Havi részlet
fizetésre is kapható.

Kérjen prospektust bármely könyvkereskedőtől vagy a kiadóhivataltól: **ATHENAEUM** irodalmi és nyomdai részvénytársulat, Budapest, VII., Kerepesi-út 54. sz.

1906. OKTÓBER 15.

VIII. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADEMIA RENDES TAGJA.

——
XXXV. ÉVFOLYAM.
——

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: **Budapest IV. Ferenc József part 27.**

TARTALOM.

A németes összetételek története. II. <i>Búzás Győző</i>	345
A regós ének. (Vége.) <i>Vikár Béla</i>	351
Meghalni. <i>Kiss Ernő</i>	357
Pesti nyelv. <i>Herczeg Ferenc</i>	364
Új népiskolai nyelvkönyvek. <i>Simonyi Zsigmond</i>	368
Irodalom: A székielek eredete (Karácsonyi János) <i>Simonyi Zsigmond</i> . — A beszéd (Sarbó A.). <i>Balassa József</i>	375
Nyelvművelés: Amely és ami. <i>Horger Antal</i> . — A kérdőjel helytelen használata. <i>Szabó Károly</i>	379
Magyarázatok, helyreigazítások: Benyák Bernát műszavai. <i>Zolnai Gyula</i> . — Kozmadombja. <i>Kertész Manó</i> . — Alom. <i>Simonyi Zsigmond</i> . — Oda terem. <i>Fokos</i> . — Kortés. <i>Csefkó Gyula</i> . — Jegyzetek Simonyi Magyar Nyelvéhez. <i>Sztrokay Lajos</i> . — Kókkad. <i>Gondán Felicián</i> . — A -képpen rag eredete. <i>Székiek János</i> . — Ácsi. <i>Zolnai Gyula</i>	382
Egyvéleg: Rivalda. <i>Kovács Márton</i> . — Tréfák a meghalásról. — A bunda. <i>Verő Ló</i>	387
Népnyelvi hagyományok: Győr- és veszprémmegyei adatok <i>Beke Ödön</i> . — Szólások és tájszók. <i>Bán Aladár</i> . — Közmondások. <i>Balázs Sándor</i> ...	388
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek	392

MOST JELENTEK MEG AZ ATHENAEUM KIADÁSÁBAN:

ISKOLAI HELYESÍRÁS.

A min. rendelettel kiadott új helyesírás szövege és rövid magyarázata. Irta **SIMONYI ZSIGMOND**. * Harmadik kiadás.

(Engedélyezett segédkönyv. Ára 50 fillér.)

HELYESÍRÁSI SZÓTÁR.

Bevezetésül a hivatalos iskolai helyesírás újításai. Összeállította **SIMONYI ZSIGMOND**.

== (Ára 20 fillér.) ==

HELYESÍRÁSI SZÓTÁR.

Összeállította
SIMONYI ZSIGMOND. (Egy lapon, falitábla alakjában.)

== (Ára 12 fillér.) ==

HELYES MAGYARSÁG,

a hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírás szótárával. Irta **SIMONYI ZSIGMOND**. * Második kiadás.

(Ára egész vászonkötésben 3 korona.)

Most jelent meg! • Az első kiadás egy hónap alatt elfogyott! • II. kiadás.

A SZOCIALIZMUS TÖRTÉNETE ÉS TANÍTÁSAI

Irta Dr. WOLFNER PÁL

Ára füzve 2 kor., kötve 3 kor.

Megjelent az ATHENAEUM r.-t. könyvkiadóhivatalában (VII. ker. Kerepesi-út 54.) és kapható minden hazai könyvkereskedésben.

• A szocializmus világot mozgató igéjét számosan hordják ajkukon, anélkül, hogy ismernék annak alapelemeit. Wolfner e könyve világosan és vonzó egyszerűséggel megírt alapos tájékoztató, amely végig vezeti az olvasót a szocializmus legelső nyomaitól a legmodernebb irányzatig és melyet kötelessége elolvasni minden művelt embernek, aki érzi, hogy tájékozatlan a szocializmus kérdéseiben.

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNY-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

MEGJELENT A

TEOZÓFIA ÉS A TEOZÓFIAI MOZGALOM

első, magyar nyelvű teozófiai munka. Irta Dr. HARTMANN F.
és mások nyomán:

STOJITS IVÁN.

ÁRA
1
korona.

Tartalma: Az élet problémája. A teozófiai világfelfogás. A jövő vallása. Teozófia. A modern teozófiai mozgalom. Teozófiai irodalom.

Kapható az Athenaeum r.-t. könyvkiadóhivatalában, valamint minden könyvkereskedésben.

LEGUJABB!

A nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta:

dr. SARBÓ ARTUR

Orvosok, tanítók, szülők, gyógypedagógusok és a művelt nagyközönség használatára.

A BESZÉD

összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra.

LEGUJABB!

Harminckét ábrával és három táblával.

Ára 5 korona.

Megjelent az Athenaeum r.-t. könyvkiadóhivatalában, (VII., Kerepesi-út 54. szám) és kapható úgy ott, mint minden könyvkereskedésben.

Az ATHENAEUM részvénytársulat kiadásában most jelent meg!

SCHOPENHAUER

rendkívül érdekes bölseleti munkája az

ÉLETBÖLCSESSÉG

fordította KELEN FERENC dr.

Az életbölcseesség fogalmáról szóló tartalmas bevezetés után a következő fejezetekre oszlik ez a mindenkit érdekli irodalmi újdonság: 1. Beosztás. 2. Az egyéniségről. 3. A vagyonról. 4. Az emberek szerepéről. 5. Parainezisek és maximák. 6. Az életkorok különbségéről.

A kötet ára füzve 2 K, kötve 3 K.

Megrendelhető minden hazai könyvkereskedésben, valamint az ATHENAEUM részvénytársulat könyvkiadóhivatalában.

MEGJELENT!

A Műveltség Könyvtára

HARMADIK KÖTETE:

A Világegyetem

A FÖLD ÉS A CSILLAGVILÁG FIZIKAI
≡ TÜNEMÉNYEINEK ISMERTETÉSE ≡

Irták: CHOLNOKY JENŐ és KÖVESLIGETHY RADÓ
egyetemi tanárok.

A VILÁGEGYETEM

◊ című munka tartalma: ◊

**A LEVEGŐ, AZ ÓCEÁN, A SZÁ-
RAZFÖLD, A VÍZ KÖRÚTJA,
TÁJKÉPEK, CSILLAGÁSZAT.**

382 szövegkép-
pel, 74 műmellék-
lettel és egy for-
gatható csillag-
térképpel. ◊ ◊

A Műveltség Könyvtára kötetei félévi időközökben jelennek meg. — A Műveltség Könyvtára egyes köteteinek ára igen díszes félbörkötésben

24 korona.

„A Műveltség Könyvtára“ első sorozata hat kötetből áll; a hat kötet ára **144 korona.**

**A TECHNIKA VÍVMÁNYAI, AZ EMBER,
A VILÁGEGYETEM, A FÖLD, AZ ÉLŐK
VILÁGA, A TÁRSADALOM.** ❀❀❀❀

Megrendelhető min-
den könyvkereske-
desben. Havi részlet-
fizetésre is kapható.

Kérjen prospektust bármely könyvkereskedőtől vagy a kiadóhivataltól: **ATHENAEUM** irodalmi és nyomdai részvénytársulat, Budapest, VII., Kerepesi-út 54. sz.

1906. NOVEMBER 15.

IX. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADEMIA RENDES TAGJA.

XXXV. ÉVFOLYAM.

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: Budapest IV. Ferenc József part 27.

TARTALOM.

A nyíl és a nyír. <i>Simonyi Zsigmond</i>	393
A németes összetételek története. (Folyt.) <i>Búzás Győző</i>	402
A Margit-legenda forrásai. I. <i>Horváth Cyrill</i>	408
Egynéhány számadat a hangokról és betűkről. <i>Tolnai Vilmos</i>	421
Szólásmagyarázatok. <i>Kertész Manó</i>	425
Magyarázatok, helyreigazítások: A nyilvetés. — Törlejt. <i>Simonyi Zsigmond</i> . — Mikesnek egy érdekes kifejezése. <i>Keszthelyi Miklós</i> . — Megmenni. <i>Kovács Márton</i> . — Árkány. <i>Komjáthy Sándor</i> . — Acsi még egyszer. <i>Zolnai Gyula</i>	426
Egyveleg: Rákóczi- és Pandur-forrás, <i>Ruhmann Jenő</i> . — A régi hagyományok megbecsülése. <i>Bérczi Fülöp</i>	431
Népnyelvi hagyományok: Győr- és veszprémmegyei adatok. II. Tájszók. <i>Beke Ödön</i>	432
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek. Javítani valók	440

MOST JELENTEK MEG AZ ATHENAEUM KIADÁSÁBAN:

ISKOLAI HELYESÍRÁS.

A min. rendelettel kiadott új helyesírás szövege és rövid magyarázata. Irta SIMONYI ZSIGMOND. * Harmadik kiadás.

(Engedélyezett segédkönyv. Ára 50 fillér.)

HELYESÍRÁSI SZÓTÁR.

Bevezetésül a hivatalos iskolai helyesírás újításai. Összeállította SIMONYI ZSIGMOND.

==== (Ára 20 fillér.) =====

HELYESÍRÁSI SZÓTÁR.

Összeállította
SIMONYI ZSIGMOND. (Egy lapon, falitábla alakjában.)

==== (Ára 12 fillér.) =====

HELYES MAGYARSÁG,

a hibás kifejezések, a kerülendő idegen szók s a helyesírás szótárával. Irta SIMONYI ZSIGMOND. * Második kiadás.

(Ára egész vászonkötésben 3 korona.)

Előfizetés 1907-re.

A Magyar Nyelvőr ezentúl is az marad, ami harmincöt év óta volt: a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés folyóirata.

A Magyar Nyelvőr ára egész évre, januáriustól decemberig 10 korona. Elemi népiskoláknak, önképző-köröknek, tanároknak, tanítóknak, tanulóknak és lelkészeknek az előfizetés 6 korona.

Az előfizetést csak egész évfolyamra fogadjuk el. Könyv-árusoknak 10% engedmény. Az előfizetést jőkor tessék megújítani.

Most jelent meg! • Az első kiadás egy hónap alatt elfogyott! • II. kiadás.

A SZOCIALIZMUS TÖRTÉNETE ÉS TANÍTÁSAI

Írta Dr. WOLFNER PÁL

Ára füzve 2 kor., kötve 3 kor.

Megjelent az ATHENAEUM r.-t. könyvkiadóhivatalában (VII. ker. Kerepesi-út 54.) és kapható minden hazai könyvkereskedésben.

A szocializmus világot mozgató ígését számosan hordják ajkukon, anélkül, hogy ismernék annak alapelemeit. Wolfner e könyve világosan és vonzó egyszerűséggel megírt alapos tájékoztató, amely végig vezeti az olvasót a szocializmus legelső nyomaitól a legmodernebb irányzatig és melyet kötelessége elolvasni minden művelt embernek, aki érzi, hogy tájékozatlan a szocializmus kérdésében.

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNY-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN MEGJELENT A

TEOZÓFIA ÉS A TEOZÓFIAI MOZGALOM

első, magyar nyelvű teozófiai munka. Írta Dr. HARTMANN F.

és mások nyomán:

STOJITS IVÁN.

ÁRA

1

korona.

Tartalma: Az élet problémája. A teozófiai világfelfogás. A jövő vallása. Teozófia. A modern teozófiai mozgalom. Teozófiai irodalom.

Kapható az Athenaeum r.-t. könyvkiadóhivatalában, valamint minden könyvkereskedésben.

LEGUJABB!

A nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából írta:

dr. SARBÓ ARTUR

Orvosok, tanítók, szülők, gyógy-pedagógusok és a művelt nagyközönség használatára.

A BESZÉD

összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra.

LEGUJABB!

Harminckét ábrával és három táblával.

Ára 5 korona.

Megjelent az Athenaeum r.-t. könyvkiadóhivatalában, (VII., Kerepesi-út 54. szám) és kapható úgy ott, mint minden könyvkereskedésben.

Az ATHENAEUM részvénytársulat kiadásában most jelent meg!

SCHOPENHAUER

rendkívül érdekes bölseleti munkája az

ÉLETBÖLCSESSÉG

fordította KELEN FERENC dr.

Az életbölcsesség fogalmáról szóló tartalom bevezetés után a következő fejezetekre oszlik ez a mindenkit érdeklő irodalmi újdonság: 1. Beosztás. 2. Az egyéniségről. 3. A vagyonról. 4. Az emberek szerepéről. 5. Paraneizisek és maximák. 6. Az életkorok különbségéről.

A kötet ára füzve 2 K, kötve 3 K.

Megrendelhető minden hazai könyvkereskedésben, valamint az ATHENAEUM részvénytársulat könyvkiadóhivatalában.

MEGJELENT!

A Műveltség Könyvtára

HARMADIK KÖTETE:

A Világegyetem

**A FÖLD ÉS A CSILLAGVILÁG FIZIKAI
TÜNEMÉNYEINEK ISMERTETÉSE**

Irták: CHOLNOKY JENŐ és KÖVESLIGETHY RADÓ
egyetemi tanárok.

A VILÁGEGYETEM

című munka tartalma: 382 szöveggép-
pel, 74 műmellék-
lettel és egy for-
gatható csillag-
térképpel.

A Műveltség Könyvtára kötetei félévi időközökben jelennek meg. — A Műveltség Könyvtára egyes köteteinek ára igen díszes félbőr-kötésben **24 korona.**

„A Műveltség Könyvtára“ első sorozata hat kötetből áll; a hat kötet ára **144 korona.**

A TECHNIKA VÍVMÁNYAI, AZ EMBER,
A VILÁGEGYETEM, A FÖLD, AZ ÉLŐK
VILÁGA, A TÁRSADALOM. Megrendelhető min-
den könyvkereske-
desben Havi részlet-
fizetésre is kapható.

Kérjen prospektust bármely könyvkereskedőtől vagy a kiadóhivataltól: **ATHENAEUM** irodalmi és nyomdai részvénytársulat, Budapest, VII., Kerepesi-út 54. sz.

1906. DECEMBER 15.

X. FÜZET.

MAGYAR NYELVŐR.

SZARVAS GÁBOR

FOLYÓIRATA.

*

SZERKESZTI ÉS KIADJA

SIMONYI ZSIGMOND,

A M. TUD. AKADEÉMIA RENDES TAGJA.

——
XXXV. ÉVFOLYAM.

BUDAPEST, 1906.

Szerkesztő- és kiadóhivatal: Budapest IV. Ferenc József part 27.

TARTALOM.

A németes összetételek története. (Vége.) <i>Búzás Győző</i>	441
A relativ mondatok összefonódása. <i>Galamboš Dezső</i>	449
A Margit-legenda forrásai. II. <i>Horváth Cyrill</i>	457
Adatok a Nyelvújítás Szótárához. <i>Zolnai Gyula, Kiss Ernő, Bajza József, Simai Ödön</i>	468
Nyelvművelés: A dr. cím hátrahelyezése. <i>Csapodi István</i> . — A tiszteletet és életnemet jelentő szavakról. <i>Szedes Fábrián</i> . — Lemond és leköszön, felmond és felköszön. <i>Kardos Albert</i>	477
Magyarázatok, helyreigazítások: A nyíl és a nyír. <i>Simonyi Zsigmond</i> . — A nyilvetésről. <i>Galgóczy János</i> . — Csúf. A szerkesztőség. — Gyűtsáf. <i>Szinnyei József</i> . — Olcsó időnek hasztalan soka. <i>Trencsény Károly</i> . — A meghalás szinonimái. <i>Radó Antal, Révai Sándor dr.</i> — Menszáros. <i>Mariánovics Milán</i> . — Megmenni. <i>Mészáros Gyula</i>	480
Egyveleg: Avarok emléke. <i>Historikus</i> . — Műkotorék. <i>Teleky István</i>	486
Izenetek. Beküldött kéziratok és könyvek	489

Előfizetés 1907-re.

A Magyar Nyelvőr ezentúl is az marad, ami harmincöt év óta volt: a magyar nyelvtudomány és nyelvművelés folyóirata.

A Magyar Nyelvőr ára egész évre, januáriustól decemberig **10 korona**. Elemi népiskoláknak, önképző-köröknek, tanároknak, tanítóknak, tanulóknak és lelkészeknek az előfizetés **6 korona**.

Az előfizetést csak egész évfolyamra fogadjuk el. Könyv-
árusoknak 10% engedmény. Az előfizetést jókor tessék megújítani!

Az Athenaeum irod. és nyomdai r.-t. kiadásában most jelent meg:

A MAGYAR IRODALOM

TÖRTÉNETE

Harmadik bővített kiadás.

című kétkötetes, képes diszmunka harmadik kiadásának első kötete. Hatvankét művészi kivitelű remek műmelléklettel. Több mint háromszázötven érdekes szöveggel.

MEGINDÍTOTTA ÉS VEZETI:

BEÖTHY ZSOLT.

SZERKESZTI:

BADICS FERENC.

A magyar szellemi élet ezeréves fejlődésének teljes történeti anyagát öleli fel ez a nagyszabású irodalmi vállalat, amely rövid idő alatt immár harmadik kiadását érte meg. A Képes Magyar Irodalomtörténet harmadik kiadása úgy tartalom, mint külső megjelenés tekintetében tökéletesebb az előző kiadásoknál, mert cikkei a tudományos kutatás újabb eredményeinek felhasználásával átjavítottak, kiegészítettek és átdolgoztattak. Több közművelődési és művészeti történeti irányú teljesen új tanulmány, valamint 5 új műmelléklet és 55 új szöveggel gazdagodott az új kiadás most megjelent első kötete.

A BEÖTHY—BADICS-FÉLE KÉPES MAGYAR IRODALOM-TÖRTÉNET KÉTFÉLE KÖTÉSBN JELENT MEG.

A két kötet ára:

Diszesen aranyozott
félbőr-kötésben ...

48

K

Izléses könyvtári fél-
bőr-kötésben ...

44

K

Megrendelhető két koronás havi részletfizetésre a

MAGYAR KÖNYVTERJESZTŐ VÁLLALAT

FEJES ÉS TÁRSA CÉGNÉL

BUDAPEST, VII., ERZSÉBET-KÖRÚT 9—11. SZ.

MOST JELENT MEG!

**A MŰVELTSÉG
KÖNYVTÁRÁNAK**

negyedik kötete:

A FÖLD

**A FÖLD MULTJA, JELENE ÉS =
FELFEDEZÉSÉNEK TÖRTÉNETE.**

*Több száz szö-
vegképpel és
műmelléklettel.*

**IRTÁK: CHOLNOKY JENŐ, LITKE
AURÉL, PAPP KÁROLY és TREITZ P.**

A Föld történetét, mai képét és felfedezésének érdek-
feszítő eseményeit mondja el **A Föld** című kötet.
A kötet első része visszavisz bennünket abba az
ősvilágba, amelynek fakult maradványait csodálattal
törjük ki a hajdani vizek kővé keményedett iszapjából.
Máshol voltak a hegyek, máshol a tengerek, de meny-
nyit változott mindez! S íme, az idők temérdek
évezredei alatt lassan-lassan a mai állapot fejlődött
ki — egy pillanat a világmindenség történetében! Ezt a
mai állapotot a kötet második része ecseteli, egészen
eltérően a szokásos földrajzi leírásoktól; nem bocsátkozik
részletekbe, hanem az egész Föld képét adja. A könyv
harmadik része érdekfeszítő regény módjára mondja el
a Föld felfedezésének történetét: egymás után látjuk
kifejleni a szárazföldek és tengerek alakját a térképeken,
s eltűnni róluk az ismeretlenséget jelző fehér foltokat.

A KÖTET TARTALMA:

I. rész: A Föld anyaga. Irta Papp Károly. Kristálytan. Ásványtan. Kőzettan. Bányászat.	IV. rész: A Föld felfedezése. Irta Litke Aurél.
II. rész: A Föld története. Irta Papp Károly. Paleontológia, geológia, jégkor, hegyek alakulása.	V. rész: A Föld hegyei és vizei. Irta Chólnoky Jenő. Kontinensek szerint, hegyek, jégárak, sík-ságok, sivatagok, stb.
III. rész: A termőtalaj. Irta Treitz Péter.	

Kiadja az ATHENAEUM irodalmi és nyomdai r.-t.
Egy kötet 24 korona. — Kapható minden hazai
ára könyvkereskedésben. ❀❀❀❀❀